

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
Кафедра іноземної філології, перекладу та методики навчання

Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства

**Напрями, тенденції та міждисциплінарна
методологія**

колективна монографія

**Переяслав-Хмельницький
2019**

УДК 81'23'243'25'27'37'373[81'242+81'243]

Л 93

*Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
(протокол № 10 від 18 червня 2019 р.)*

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор
доктор філологічних наук, професор
доктор філологічних наук, професор

Н. Б. Іваницька
М. І. Навальна
С. І. Потапенко

- Л 93 **Людино-** й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія : колективна монографія / [гол. ред. К. І. Мізін]. – Переяслав-Хмельницький; Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2019. – 410 с.

ISBN 978-617-639-227-9

Колективна монографія присвячена висвітленню актуальних проблем сьогоденної культурної лінгвістики як широкого міждисциплінарного напрямку, витoki якого сягають праць В. фон Гумбольдта. П'ять розділів монографії представляють основні напрями культурної лінгвістики. Ці розділи наповнені передовими ідеями відомих науковців як України, зокрема Переяславщини, так і Чехії та Німеччини, що значно розширює цільову аудиторію цієї книги. Переяславщина представлена в цій праці науковими здобутками кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, очолюваної професором К. І. Мізіним.

Для студентів-філологів, викладачів, аспірантів, докторантів та науковців, які захоплюються гостроактуальними проблемами культурної лінгвістики.

УДК 81'23'243'25'27'37'373[81'242+81'243]

- Л 93 **Human** and Culture Studies Priorities in Modern Linguistics: Trends, Tendencies and Interdisciplinary Methodology: multi-authored monograph / [ed. by K. I. Mizin]. – Pereiaslav-Khmelnyskyi; Kremenchuk: PE Shcherbatykh O. V., 2019. – 410 p.

ISBN 978-617-639-227-9

The multi-authored monograph is devoted to enlightening the topical issues of present-days cultural linguistics as a broad interdisciplinary area originating from W. von Humboldt's works. Five chapters of the monograph embody the main trends in cultural linguistics. These chapters contain up-to-date thoughts of well-known scientists from Ukraine (including Pereiaslav), as well as the Czech Republic and Germany. This fact considerably extends the target audience of the book. In the publication Pereiaslav is represented by the scientific achievements of the Foreign Languages, Translation and Teaching Methods Department headed by Professor K. I. Mizin at Pereiaslav-Khmelnyskyi State Pedagogical University.

This monograph is presented for Philology students, lecturers, post-graduate and postdoctoral students, scientists, who are enthusiastic about cultural linguistics issues of current importance.

UDC 81'23'243'25'27'37'373[81'242+81'243]

Відповідальність за достовірність викладених у публікаціях фактів, а також за можливі огріхи щодо технічного оформлення цих публікацій несуть їхні автори.

ISBN 978-617-639-227-9

© Мізін К. І., 2019

© ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди», 2019

ЗМІСТ

ЛЮДИНО- Й КУЛЬТУРОЗНАВЧІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА:

НАПРЯМИ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНА МЕТОДОЛОГІЯ

(вступне слово ректора, академіка В. П. Коцура)7

Розділ I. АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЛЮДИНО- Й КУЛЬТУРОЗНАВЧОГО МОВОЗНАВСТВА

В УКРАЇНІ ТА ЗА ЇЇ МЕЖАМИ..... 11

Dombrovan T. Linguistic Synergetics and the Study of Language Complexity..... 11

Zahnitko A. Categorical and Paradigmatic Dimensions of Flectivity:

Corpus-Based Modeling 19

Борисов О. Поліпарадигмальність осмислення діалогу: системоцентризм –

антропоцентризм – синергетизм 30

Деменчук О. Моделі семантичної деривації лексики та способи їх мовної

експлікації..... 42

Довбня Л., Товкайло Т. Етнолінгвістичні студії Олени Курило..... 54

Медвідь Н. Лінгвофілософські засади становлення лінгвокультурології 62

Мізін К. Точки дотику культурної лінгвістики і лінгвокультурології:

теоретичні підвалини та методологічний інструментарій 71

Мізін К., Петров О. Лінгвокультурний концепт як аналітичний інструмент

лінгвокультурологічних і зіставно-лінгвокультурологічних студій 85

Форманова С. Лінгвокультурні аспекти інвективи 93

Розділ II. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА У КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ. КУЛЬТУРНА

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ І МОВА 106

Бистров Я. Метафорична концептуалізація образ-схеми ВГОРІ/ВНИЗУ

у дейктичному просторі біографічної оповіді 106

Бялик В. Когнітивний вимір лексичного квантора 117

Коростенски Й. Вербалізація понять на фоні антропоцентризму

(на матеріалах чесько-руських сопоставлень) 133

Кришталюк Г. Образ-схемне моделювання конструкта ЗМІНА в сучасному

англомовному газетному дискурсі..... 144

Мамедова А. Домен RAUM в німецькомовній картині світу

(на матеріалі німецьких прислів'їв і приказок)..... 152

Потапенко С. Вітчизняна когнітивна лінгвістика: від аналітичного

до інтеграційного вивчення мови 159

Стефанова Н. Когнітивно-онімастична реконструкція уявлень

індоевропейців та їхніх нащадків – прагерманців і праслов'ян – про красу..... 171

Швець Н. Структура номінативних полів концептів ПРАЦЬОВИТІСТЬ –

ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS в українській та англійській

мовах в аспекті зіставної лінгвокультурології 179

Розділ III. КУЛЬТУРНА ЛІНГВІСТИКА І ПРАГМАТИКА (ДИСКУРС) 186

Chvets T., Chvets O. Moyens lexicaux de la manifestation de la politesse

par les anglophones, germanophones et francophones..... 186

Skliarenko O. Narrative Structure of Modern German-Speaking Stories

(Peculiarities Analyses on the Example of Ingeborg Bachmann's Stories) 195

Баландіна Н. Українсько-польська пісня «Hej, sokoju!» («Гей, соколи!»)

як комунікативний процес..... 203

Іваницька Н.Л., Іваницька Н.Б. Міжмовні параметри синтагматики української

та англійської дієслівних систем: типологія експлікаторів корелятивності 216

Летюча Л. Ергонімічний простір Переяслав-Хмельницького: лексико-семантичний аналіз	232
Навальна М. Функціонування стилістично зниженої лексики в мові українських мас-медіа.....	243
Овсієнко Л. Стратегії і тактики в контексті німецькомовного діалогічного дискурсу (на матеріалі німецькомовної художньої прози)	254
Приходько Г. Функціонально-семантичне представлення іллокутивного фрейму як умова реалізації оцінки у висловлюванні	264
Уриєова Л. К проблематике сложносоставных наименований аппозитивного типа в русско-чешском плане	276
Шуневич Б. Функціонування термінології з робототехніки у трьох жанрах науково-технічної літератури	284
Розділ IV. КУЛЬТУРНА ЛІНГВІСТИКА І МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ (МОВНІ КОНТАКТИ, ТРАНСЛЯТОЛОГІЯ)	292
Blahak B. Das Pilsner städtische Deutsch bis 1945: Ansätze eines Rekonstruktionsversuchs.....	292
Paslawska A. Ivan Franko und sein Weg zum Übersetzen	301
Pavliuk N. Intersemiotic and Interlingual Factors of Semantic Changes in Proper Names: Case Study of Hamlet as a Proper Name.....	308
Winter A. Gewalt und Sprache – Transformationen der Avantgarde-Architektur	316
Василенко Г. Магія метаморфозу лірики Миколи Воробйова в англomовній інтерпретації	324
Дорофєєва М. Синергетика перекладу: поняття і принципи (історико-методологічний огляд)	332
Пальчевська О., Губич П. Прецедентність і стереотипність етнічних анекдотів (на матеріалі української, англійської та польської мов)	347
Пономаренко В. Новітні запозичення в українській мові: соціокультурні аспекти.....	354
Черноватий Л. Особливості перекладу конфесійних текстів в англійській та українській мовах.....	362
Розділ V. КУЛЬТУРНА ЛІНГВІСТИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ	376
Shkolyarenko V. Entstehung und Entwicklung von Phraseologismen der deutschen Sprache: theoretische Zugriffe	376
Коцюба З. Методологічні проблеми зіставного дослідження паремій (універсальне vs національне).....	384
Науменко Н. Внутрішня форма фразового дієслова в осягненні англійської мови та літератури	391
Романова Н. Семантичні особливості німецькомовних фразеологічних одиниць із компонентами SAU і SCHWEIN	400

CONTENTS

HUMAN AND CULTURE STUDIES PRIORITIES IN MODERN LINGUISTICS: TRENDS, TENDENCIES AND INTERDISCIPLINARY METHODOLOGY (Foreword by V. P. Kotsur, academician).....	9
CHAPTER I. CURRENT TRENDS OF HUMAN AND CULTURE RELATED LINGUISTICS IN UKRAINE AND ABROAD.....	11
<i>Dombrovan T.</i> Linguistic Synergetics and the Study of Language Complexity.....	11
<i>Zahnitko A.</i> Categorical and Paradigmatic Dimensions of Flectivity: Corpus-Based Modeling	19
<i>Borysov O.</i> The Polyparadigmatic Character of Dialogue Interpretation: System-Centrism – Antopocentrism – Synergetics.....	30
<i>Demenchuk O.</i> Models of Lexical Semantic Derivation and the Ways of Their Linguistic Representations	42
<i>Dovbnia L., Tovkaylo T.</i> Ethnolinguistic Studios by Olena Kurylo	54
<i>Medvid N.</i> Linguistic and Philosophical Principles of Linguoculturology Forming.....	62
<i>Mizin K.</i> Tangency Points of Cultural Linguistics & Linguoculturology: Theoretical Foundations and Methodological Toolkits	71
<i>Mizin K., Petrov O.</i> Linguocultural Concept as Analytical Tool of Linguoculturological and Contrastive Linguoculturological Studies	85
<i>Formanova S.</i> Lingua & Cultural Aspects of the Invective	93
CHAPTER II. COGNITIVE LINGUISTICS IN CULTURAL ASPECT. CULTURAL CONCEPTUALIZATION AND LANGUAGE.....	106
<i>Bystrov Ya.</i> Metaphoric Conceptualization of Image-Scheme UP/DOWN in the Deictic Space of Biographical Narrative	106
<i>Byalyk V.</i> Cognitive Dimension of a Lexical Quantor	117
<i>Korostenski J.</i> The Concepts Verbalization in Relation to Anthropocentrism (Based on Czech-Russian Comparison)	133
<i>Kryshtaliuk A.</i> Image-schematic Modeling of Change Construct in the Contemporary English Newspaper Discourse	144
<i>Mamedova A.</i> The Domain RAUM in the German-speaking World (Based on German Proverbs and Sayings)	152
<i>Potapenko S.</i> Ukrainian Cognitive Linguistics: from Analytical to Integrationist Study of Language.....	159
<i>Stefanova N.</i> Cognitive and Onomasiological Reconstruction of Perception of Indo-Europeans and their Descendants – Proto-Germanic and Proto-Slavic Peoples – about Beauty.....	171
<i>Shvets N.</i> The Structure of Nominative Fields Representing Concepts ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS in Ukrainian and English from the Standpoint of Contrastive Linguoculturology	179
CHAPTER III. CULTURAL LINGUISTICS AND PRAGMATICS (DISCOURSE)	186
<i>Shvets T., Shvets O.</i> Lexical Means of Politeness Expression by the English, French and German Language Speakers.....	186
<i>Skliarenko O.</i> Narrative Structure of Modern German-Speaking Stories (Peculiarities Analyses on the Example of Ingeborg Bachmann's Stories).....	195
<i>Balandina N.</i> Ukrainian-Polish Song «HEJ, SOKOJY!» («ГЕЙ, СОКОЛИ!») as a Communicative Process	203

Ivanytska N.L., Ivanytska N.B. Interlingual Syntagmatic Parameters of Ukrainian and English Verbal Systems: the Typology of Exponents of Correlation	216
Letiucha L. Ergonomic Space of Pereiaslav-Khmelnytskyi: Lexical and Semantic Analysis	232
Navalna M. Functioning of Stylistically Invektive Vocabulary in Language of Ukrainian Mass Media	243
Ovsienko L. Strategies and Tactics in the Context of the German-Language Dialogical Discourse (on the material of German fictional prose)	254
Prihodko G. Functional-Semantic Representation of Illocutionary Frame as a Condition of Realizations of Evaluation in the Utterance	264
Uriieova L. To the Problem of Appositive Compound Words in Russian-Czech Perspective	276
Shunevych B. Robotics Terminology Functioning in Three Genres of Scientific and Technical Literature	284
CHAPTER IV. CULTURAL LINGUISTICS AND INTERCULTURAL COMMUNICATION (LANGUAGE CONTACTS, TRANSLATOLOGY)	292
Blahak B. The Urban German of Pilsen until 1945: Approach to a Reconstruction Attempt	292
Paslavska A. Ivan Franko and his Road to Translation	301
Pavliuk N. Intersemiotic and Interlingual Factors of Semantic Changes in Proper Names: Case Study of Hamlet as a Proper Name	308
Winter A. Violence and Language – Transformations of the Avant-garde Architecture	316
Vasylenko H. The Magic of Metamorphosis in English Interpretation of the Lyrics by Mykola Vorobyov	324
Dorofeieva M. Translation Synergetics: Concept and Principles (Historical and Methodological Review)	332
Palchevska O., Hubysh P. The Precedent and Stereotypical Character of Ethnic Jokes (Based on Ukrainian, English and Polish)	347
Ponomarenko V. Modern Loanwords in Ukrainian: Sociocultural Aspects	354
Chernovaty L. Specifics of Translating Confessional Texts into English and Ukrainian	362
CHAPTER V. CULTURAL LINGUISTICS AND PHRASEOLOGY	376
Shkolyarenko V. Formation and Development of German Phraseological Units: Theoretical Approach	376
Kotsiuba Z. Methodological Problems of the Contrastive Research of Paroemias (Universal vs National)	384
Naumenko N. The Internal Form of the Phrasal Verb in Comprehension of English Language and Literature	391
Romanova N. Semantic Peculiarities of the German Phraseological Units with the Components SAU & SCHWEIN	400

ЛЮДИНО- Й КУЛЬТУРОЗНАВЧІ ПРІОРИТЕТИ СУЧАСНОГО МОВОЗНАВСТВА: НАПРЯМИ, ТЕНДЕНЦІЇ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНА МЕТОДОЛОГІЯ

(вступне слово ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, академіка В. П. Коцура)

Спочатку було Слово... Цей біблійний вислів не втрачає своєї актуальності упродовж століть. Слово повсякчас передує всьому, чого торкається творчість людини: її сподівань і мрій, її теперішнього та майбутнього. Це наводить на роздуми про важливість мови й мовлення, оскільки мова є засобом, за допомогою якого людина повідомляє про те, що вона думає, відчуває та до чого прагне.

Переяславщина здавна славиться любов'ю до Слова, до знань та їх передачі наступним поколінням. Перші школи у місті були створені ще за часів правління Всеволода Ярославича та Володимира Мономаха. Пізніше започатковано школу грамоти (1702 рік), реорганізовану згодом у колегіум (1738 рік) та духовне училище (1817 рік). Кожен освітній заклад зробив помітний внесок у розвиток мов, а також піднесення духовності українського народу талановитими учнями, які забезпечили поступ у науці й освіті не лише на теренах України, а й далеко за її межами.

Період XVIII ст. відзначений значним піднесенням перекладацької діяльності на Переяславщині, зумовленої використанням перекладів у навчально-виховному процесі. Особливо знаною є перекладацька творчість Григорія Сковороди – видатного філософа та викладача поетики Переяславського колегіуму. Він вільно володів латиною, старогрецькою, старосвйейською, польською, німецькою та російською мовами, використовуючи у своїй педагогічній діяльності власні переклади творів Горация, Вергілія, Овідія, Цицерона, Плутарха, а також французького гуманіста М.А. Мюре. Попри заборону російського імператора, більшість із цих творів було перекладено українською мовою. Спираючись на вироблену в Києво-Могилянській Академії перекладацьку традицію, Сковорода заклав основи теорії і практики перекладу в Україні, виклавши свої теоретичні міркування про переклад у праці «Филологические выписки» («*Experta philologica*»).

Не менш обдарована людина, діяльність якої пов'язана із Переяславською землею, – класик світової літератури, єврейський письменник Шолом-Алейхем (Соломон Нахумович Рабинович, 02.03.1859 – 13.05.1916). Він – представник народу, якому довелося пережити великі страждання протягом своєї багатовікової історії. Шолом-Алейхем – автор творів на івриті, ідиші, російській та українській мовах. У його творах втілені сміх і сльози, мудрість і сила народу, який уміє і не боїться посміятися над собою та своїми слабкостями.

Із того часу минуло кілька століть, протягом яких місцеві навчальні заклади продовжують плекати освітні та наукові традиції. Передусім це стосується педагогічного університету, який заснований у 1986 році. Успадкувавши освітянські надбання різних епох, сучасний Переяслав сприяє розвитку освіти і науки як Київщини, так і всієї України. Уже стало доброю традицією проводити на базі нашого університету науково-практичні конференції, присвячені найактуальнішим проблемам різних галузей знань, зокрема лінгвістики, перекладознавства та лінгводидактики.

Характерною ознакою сучасного етапу розвитку науки є відображення наукових надбань шляхом видання колективних монографій, присвячених різним аспектам мовознавчих досліджень. Одним із таких трактатів стала книга «Поміж мов і культур: методологічний еклектизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства», що є спробою всебічного аналізу мови й культури на межі різних напрямів сучасного мовознавства та віддзеркаленням його досягнень.

Напрацювання, які стали частиною згаданої колективної монографії, довели, що украй важливим у XXI ст. є встановлення значення слова для виявлення специфіки сві-

тобачення окремих народів світу, взаємовпливу мови, людини, культури та мовних засобів відображення культурних надбань народу. Слово народжується і функціонує не тільки у певному мовному середовищі. Ще видатний діяч епохи Просвітництва Дені Дідро влучно підмітив, що виникнення слова безпосередньо пов'язане з історією культури носіїв мови, оскільки лише порівняння словникового складу різних періодів дає можливість уявити характер прогресу народу.

Як відомо, матеріальна й духовна культура народу є національною за своєю суттю. Вона виявляється завдяки особливому світосприйняттю та втілюється у мові, тобто мова є посередником між людиною і навколишнім світом. Мова та належність до певної соціокультурної спільноти є важливими компонентами ідентичності особистості.

У парадигмі сучасних лінгвістичних наукових розвідок, орієнтованих на представлення всіх аспектів буття людини через мову, особливої актуальності набувають міждисциплінарні дослідження, у яких значну увагу приділено концепту культурної ідентичності особистості, що формується лише у контексті колективної та під її безпосереднім впливом.

Пропонована Вашій увазі монографія «Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія» є продовженням наукових традицій нашого університету та спробою всебічного висвітлення різних аспектів мовознавчих напрацювань сучасності. Тематика монографії торкається передусім таких гострих питань лінгвістики:

- 1) роль фразеологічних одиниць як засіб віддзеркалення суспільної свідомості та культури народу, його способу життя, традицій, звичаїв і культурної самобутності;
- 2) процес еволюції людського мислення на основі його відображення в еволюції мови шляхом збагачення її лексичного складу;
- 3) зв'язки між мовними й культурними явищами, а також взаємодія етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні та еволюції мови;
- 4) концептуалізація і категоризація об'єктивної реальності у свідомості етносу за допомогою аналізу мовних даних, що надають доступ до процесів та явищ у ментальному світі людини;
- 5) вербальне й невербальне спілкування людей, що належать до різних національних і мовно-культурних спільнот;
- 6) теоретичні і практичні аспекти перекладознавства;
- 7) функціонування мови й мовлення як психічних феноменів із урахуванням взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників соціально-культурної діяльності особистості.

Продовжуючи наукові традиції попередників, лінгвістична спільнота Переяслав-Хмельницького педуніверситету активно долучилася до міжнародної співпраці з європейськими навчальними закладами, серед яких Західночеський університет у м. Пльзень (Чеська Республіка) та університет Магдебург-Стендаль (Німеччина). Це сприяє ознайомленню з їх науковими напрацюваннями в галузі мовознавства та популяризації власних надбань завдяки спільному виконанню науково-практичних проєктів, стажуванню науково-педагогічних працівників у зарубіжних навчальних закладах, проведеному Міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів.

Чітко усвідомлюючи значення іноземних мов у житті сучасного фахівця, підтвердженого проголошенням Президентом України років «Англійської мови» (2016 р.), «Німецької мови» (2017 р.) та «Французької мови» (2018–2019 рр.), мовознавці Переяславщини зосередили увагу на дослідженні єдиного засобу міжособистісного спілкування – Слова – як найкращого посередника для встановлення взаєморозуміння між представниками різних націй. Результатом цих напрацювань стало видання колективної монографії «Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія», до створення якої долучилися українські мовознавці та їхні закордонні колеги, об'єднавши зусилля заради народження нових ідей і концепцій у царині Слова.

HUMAN AND CULTURE STUDIES PRIORITIES IN MODERN LINGUISTICS: TRENDS, TENDENCIES AND INTERDISCIPLINARY METHODOLOGY (Foreword by V.P. Kotsur, academician, president of Pereiaslav- Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University)

In the beginning was the Word ... This biblical expression does not lose its relevance over the centuries. The word always precedes everything human creativity touches: their aspirations and dreams, their present and future. This suggests considering the importance of language and speech because language is the means by which people say what they think, feel and aspire to.

Pereiaslav has been famous for its love of the Word, knowledge and passing it on to future generations. First schools in the town were established during the reign of Vsevolod Yaroslavych and Volodymyr Monomakh. Later a grammar school (1702) was founded, reorganized in college (1738) and seminary (1817). Each of the educational institutions significantly contributed to the development of language and spiritual elevation of Ukrainian people through their talented students who achieved progress in science and education, both in Ukraine and abroad.

The period of 18th century was marked by a significant rise in translation activity in Pereiaslav caused by the use of translation in the educational process. Hryhorii Skovoroda's translation activity is especially well known – an outstanding philosopher and teacher of poetics at Pereiaslav college. He was fluent in Latin, Greek, Hebrew, Polish, German and Russian, using his own translations of Horace, Virgil, Ovid, Cicero, Plutarch and French humanist M.A. Muret for his educational purposes. Despite the Russian emperor's ban, most of these works were translated into Ukrainian. Skovoroda used Kyiv Mohyla Academy translation tradition to start the foundations of the theory and practice of translation in Ukraine, and stated his theoretical arguments about the translation in his work «Notes in Philology» («*Experta philologica*»).

An equally gifted person whose activity is related to Pereiaslav land, – a classic of world literature, Jewish writer Sholem Aleichem (Solomon Nakhumovych Rabynowych, 02.03.1859 – 13.05.1916). He was a representative of the people that endured great sufferings throughout its long history. Sholem Aleichem is an author whose works are in Hebrew, Yiddish, Russian and Ukrainian. His works are full of laughter and tears, wisdom and strength of the people who are not afraid to laugh at themselves and their weaknesses.

It has been several centuries since then, during which local schools keep following educational and research traditions. This primarily refers to pedagogical university, founded in 1986. By inheriting the educational achievements of different eras, modern Pereiaslav promotes education and science development both in Kyiv region and the whole Ukraine. It has become a tradition to hold scientific and practical conferences devoted to the most urgent problems in different areas, particularly Linguistics, Translation Studies and Linguo-Didactics at our university.

A characteristic feature of the present stage of science is a reflection of the scientific achievements through issuing collective monographs on various aspects of linguistic research. One of these treatises is the book «Between Languages and Cultures: Methodological Eclecticism and Interdisciplinarity in Modern Linguistics», which attempts a comprehensive analysis of language and culture on the edge of different areas in modern linguistics and reflects its achievements.

The findings, included in this collective monograph, prove that defining the meaning of the word for understanding a specific outlook of some individual nations, mutual influence of language, human and culture as well as understanding the cultural heritage of the people is of great importance in the 21st century. The word is born and operates not only in a certain language environment. As the prominent figure of the Enlightenment Denis Diderot aptly remarked that the origin of the word is directly connected with the history of native speakers'

culture because it is only possible to imagine the nature of a people's progress by comparing their vocabulary in different periods.

Material and spiritual culture of a people is known to be national in its nature. It is manifested through a special world view and embodied in language i.e. language acts as an intermediary for man and the environment. Language and a particular social and cultural community affiliation are important components of an individual's identity.

In the paradigm of modern linguistic studies, focused on the representation of all aspects of human existence through language, interdisciplinary research has become particularly relevant, in which great attention is paid to the concept of an individual's cultural identity, emerging only in the context of collective and under its direct influence.

The proposed monograph «Human and culture studies priorities in modern linguistics: trends, tendencies and interdisciplinary methodology» continues academic traditions of our university and attempts a comprehensive coverage of different aspects in modern linguistic achievements. The monograph primarily focuses on the most crucial issues of Linguistics:

- 1) a role of phraseological units as a means of reflection of social consciousness and culture of the people-creator, their lifestyle, traditions, customs and cultural identity;
- 2) the process of human thought evolution based on its reflection in the language evolution through its lexical enrichment;
- 3) relations between language and cultural phenomena as well as the interaction of ethno-cultural and ethno-psychological factors for language's functions and evolution;
- 4) conceptualization and categorization of the objective reality in the minds of the ethnic community by analyzing language data that provide access to processes and phenomena in the man's mental world;
- 5) verbal and non-verbal communication between people that belong to different ethnic, national, and language and cultural communities;
- 6) theoretical and practical aspects of translation studies;
- 7) language and speech as mental phenomena with the interaction of internal and external factors of the individual's social and cultural activities.

The linguistic community of SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» continues the predecessors' research traditions by getting involved in international cooperation with European institutions, including The University of West Bohemia, Pilsen (Czech Republic) and the University of Magdeburg-Stendal (The Federal Republic of Germany) which contributes to the dissemination of their research achievements in the field of Linguistics and promotes their heritage through joint research projects implementation, teaching staff training in foreign educational institutions, international scientific conferences, seminars and workshops.

Clearly realizing the importance of foreign languages for a modern professional, which is confirmed by the President of Ukraine who declared the years of «English» (2016), «German» (2017) and «French» (2018/2019), the linguists in Pereiaslav focused their attention on the only possible means of interpersonal communication – the Word – the best medium for mutual understanding between people of different nationalities. The result of these findings is the collective monograph «Human and culture studies priorities in modern linguistics: trends, tendencies and interdisciplinary methodology», the creation of which was contributed by Ukrainian linguists and their foreign colleagues, combining their efforts to generate new ideas and concepts in the field of the Word.

РОЗДІЛ І. АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЛЮДИНО- Й КУЛЬТУРОЗНАВЧОГО МОВОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ ТА ЗА ЇЇ МЕЖАМИ

TETIANA DOMBROVAN

Odessa National Polytechnic University, Ukraine

LINGUISTIC SYNERGETICS AND THE STUDY OF LANGUAGE COMPLEXITY

1. Synergetics and the study of complex systems

The term '*synergetics*' (from Greek 'coherent action') was coined by the German physicist Hermann Haken in the mid-1970s to name a science of complexity, dealing with principles of emergence, self-organisation and self-regulation of complex systems of various ontologies – either manmade (artificial) or natural (self-organised).

What, then, is understood by 'complex systems'?

A naïve assumption is based on a description of a complex system as having numerous components connected to one another. However, this interpretation is insufficient for research purposes: «A modern definition is based on the concept of algebraic complexity» (Haken 2000, 4), i.e. it includes a sequence of data describing both the interconnected network and cooperativity of the system's elements and their complex behavior.

Robert C. Bishop (2011) considers it more informative to characterize complex systems phenomenologically and distinguishes a number of their specific features (see Table 1).

Table 1. Specific features of complex systems (after R.C. Bishop)

№	Features of complex systems	Characterizations
1.	<i>Many-bodiness</i>	Some systems exhibit complex behavior with as few as three constituents, while others require large numbers of constituents.
2.	<i>Broken symmetry</i>	Various kinds of symmetries may exist before some parameter reaches a critical value
3.	<i>Hierarchy</i>	There are levels or nested structures that may be distinguished, often requiring different descriptions at the different levels
4.	<i>Irreversibility</i>	Distinguishable hierarchies are usually indicators of, or result from, irreversible processes
5.	<i>Relations</i>	System constituents are coupled to each other via some kinds of relation
6.	<i>Situatedness</i>	The dynamics of the constituents usually depend upon the structures in which they are embedded as well as the environment and history of the system as a whole
7.	<i>Integrity</i>	Systems display an organic unity of function which is absent if one of the constituents or internal structures is absent or if relations among the structures and constituents are broken
8.	<i>Integration</i>	Various forms of structural/functional relations, such as feedback loops couple the components contributing crucially to maintaining system integrity
9.	<i>Intricate behavior</i>	System behavior lies somewhere between simple order and total disorder; it is difficult to describe randomly produced structures.
10.	<i>Stability</i>	The organisation and relational unity of the system is preserved under small perturbations and adaptive under moderate changes in its environment
11.	<i>Observer relativity</i>	Measures of complexity are not independent of the observer and the choice of measurement apparatus.

A complex system manifests its phenomenal richness and, consequently, demands new ways of scientific analysis, as well as a new framework of categories. Synergetics suggests integrity of methods elaborated in various disciplines and a variety of models to represent the complexity of organic and inorganic systems.

Successful application of the concepts and methods of the synergetic approach to the description of biological, physical, historic, social, and even economic phenomena has revealed similarity, if not universality, of principles of evolution of complex systems. As a result, synergetics has made it possible to launch a wide variety of interdisciplinary interrelationships, among them mathematical physics, mathematical history, social government, neurosynergetics, meteorology, geodynamics, prognostics, to name a few.

Synergetics is regarded as a new stage in the development of the theory of systems with special emphasis on issues of evolution and phase shifts. The methodological peculiarity of synergetics consists in the study of the development processes as a multi-stage self-regulation of a certain structural unity. Synergetics has changed our world outlook by representing reality as open, ever-changing, non-linear, and infinite in the choice of alternatives of further development.

In the words of the Nobel Laureate in chemistry (1977) Ilya Prigogine, synergetics has changed our perception of matter and its role in the Universe: 'The matter is no longer a passive physical substance, as it was described within the mechanical paradigm. It is also characterised by a spontaneous activity. The new view of the world differs drastically from the traditional one; we may as well speak of a new dialogue of man and nature' (Пригожин 2003, 37, 50).

Synergetics has made it possible to look at chaos differently. Coming from mythology, chaos is traditionally associated with instability, disorder, destruction, and mess. In other words, the very concept of 'chaos' has always been used with a decidedly negative connotation. By contrast, the notion of 'order' has always been perceived of being a complete antonym of 'chaos', something that is good, stable, and purposefully desirable.

In the synergetic paradigm the notion of 'chaos' acquires some additional shade of meaning. Chaos is not just destructive, it is constructive as well! Chaos is seen as a mechanism of self-organisation, a mechanism of switching the system's states, or regimes of existence, a mechanism of transition to a new equilibrium. It is a way of renewing the complexity in nature.

Synergetics also sheds new light on one of the fundamental issues of philosophy, namely the problem of the correlation of the part and the whole. This problem seems to be connected with the issue of the co-evolution of integral parts of a given system. It is well known that the whole is not a mere sum of its components. Water, ice and vapour are three forms of existence of one and the same substance. Other examples – diamond and graphite – have the same components but different physical and chemical characteristics. The 'mystery' can easily be explained by the specific network of relationships among the system's components.

Synergetics is seen as a specific theoretical and methodological platform, systematising numerous fragments of knowledge about the external world obtained by science and integrating them into a comprehensive image of the world. Interdisciplinarity of synergetics is in the synthesis of methods and research techniques elaborated and implemented in natural sciences dealing with open, dynamic, self-organising complex systems, developing non-linearly in different environments. It is a holistic perception of the world in which everything is interconnected and it never stops changing.

The methodology and conceptual network of synergetics can be employed in various spheres of scientific activity studying complex evolving systems. Synergetic principles set up a heuristic scheme for complex systems modelling both in sciences and in humanities to solve technological, ecological, social, political and other problems. The first results have already been obtained of the successful application of synergetics in technology (particularly in creation of new materials), mathematical history, mathematical sociology, social management, psychology, brain studies, medical diagnostics, education, meteorology, prognostics, linguistics, to mention just a few. In the words of Hermann Haken, 'synergetics is very much an open-ended field in which we have made

only the very first steps. <...> this programme is not yet finished but leaves space for future research' (Haken 2000, 14).

2. Linguistic synergetics as an interdisciplinary approach to language studies. Linguistic synergetics emerged in the 1990s as an interdisciplinary approach to language studies through the concept network and methods of synergetics. Linguistic synergetics can be defined as a methodological approach to the description of the dynamic space of language, by which a successive change of states of a language system is understood.

The methodological and conceptual basis of linguistic synergetics is constituted by philosophy, linguistics, and synergetics. It is philosophy that helps to reflect upon fragments of knowledge obtained in separate disciplines and to synthesise them into a comprehensive world image. In its turn, synergetics offers an effective interdisciplinary approach to studies of various self-organising complex systems, their main stages of development, phase-shifts, fluctuations, bifurcation zones, and so on. Since a human language is an open, self-developing, complex system, a synergetic approach to the study of various aspects of its structure and functioning is not only possible, but seems absolutely necessary. That is why the emergence of linguistic synergetics is seen as a natural process.

The multidimensional ontology of language makes it possible to employ the synergetic methodology in the various studies of language. At the present stage, linguistic synergetics includes text synergetics, discourse synergetics, idiolect synergetics, synergetics of speech deviations, synergetics of word-formation, and synergetics of language changes (diachronic synergetics). Thus, text synergetics aims at establishing the text parameters which enable such a complex system as text to spontaneously form its spatial characteristics. One of the tasks in discourse synergetics is to reveal the principles of successful communication and the ways of verbal (communicative) influence on human behaviour. Idiolect synergetics comes close to social linguistics and is directed at the study of peculiarities of the language used by people belonging to a certain social group. Synergetics of speech deviations has much in common with psycholinguistics and aims to disclose the mechanisms of speech impairment. As for diachronic linguosynergetics, it deals with principles of language change and development. It is closely connected with historical linguistics and aims at understanding the main stages of language evolution, including the emergence of language, the peculiarities of its non-linear development (gradual at times and sometimes fast), the coherent behaviour of its components and subsystems, the impact of external factors (including language contacts) on language structure, etc. Diachronic synergetics offers a new angle on the dynamic language system, while implementing new principles of the synergetic analysis and synthesis will contribute to the theory of complex systems evolution.

Linguistic synergetics is a new stage in the investigation of language as an open, self-regulating system. The system's equilibria have been fully described within 'conventional' linguistics and its branches, while linguistic synergetics aims at the study of language *at the change point*, in the situations of restructuring and re-organisation caused by external influence.

Language is known to be undergoing changes all the time; however, its various levels and subsystems are changing at a different rate. In spite of any alterations, language remains capable of performing its communicative functions in society not only among contemporaries, but also between generations. Consequently, the main task of linguistic synergetics is to reveal, describe, and explain the mechanism of the inner dynamic structure of a language using research principles of synergetics as a paradigm of complexity. Diachronic synergetics, in particular, aims at modelling and interpreting phase-shifts of the system, as well as at projecting possible variants of its change depending upon many-directional bifurcations and a variety of potential attractors. The main idea of diachronic synergetics lies within the multi-directional, non-linear evolution of a language system. The concept of non-linearity is the most essential for language development.

3. Language as a Synergetic System. A system is called synergetic when and if it is complex, open, dynamic, self-organized and self-regulating, evolving, non-linear, unstable, and adaptive. No doubt, a human language possesses all the above mentioned features, and as such, it belongs to synergetic systems, too. Now, let us consider each feature in more detail.

Language is a complex system. To be more precise, it represents a hierarchically organized megasystem, in which all the components (elements, subsystems, parts, etc.) are coherently linked on all structural levels. A degree of complexity of any system is determined not only by a great number of its components, but also by a wide range of links and interactions among the components within the system, as well as by their ability to establish new (e.g. paradigmatic, syntagmatic, etc.) relations with other components and to fit in the existing links. The system's complexity is closely connected with its flexibility and dynamism.

It is obvious that language is always dynamic; it undergoes changes as a result of outer and inner influences. The language mega-system consisting of hierarchically structured and interconnected systems and subsystems is only relatively stable. Strictly speaking, it is unevenly stable, for some parts of it can be in equilibrium at a given moment, while the other parts may not be.

The language system is flexible and open to change. However, its subsystems change at a different rate. A history of the English language proves that phonetic processes are highly dynamic, while grammatical structures tend to remain more or less stable over the course of time. This confirms my supposition that the rate of change taking place on different hierarchic levels of the language mega-system is in inverse proportion to the 'size' of a language component: the smaller the component, the more it is likely to change, and vice versa.

By 'size' is understood not so much the linear length of the given component, but its structure and fractal organization. Thus, phonemes are the smallest units of a language system and the building blocks for morphemes. Morphemes are the smallest meaningful units of language and the building blocks for lexemes. Morphemes are known to fall into root morphemes, prefixes, suffixes, infixes, and endings. Lexemes are made up according to certain patterns, e.g. a prefix + a root +/- an ending; a root + a suffix +/- an ending; or a prefix + a root + a suffix +/- an ending. Compound lexemes have more complex structures. A unit of the syntactic level, i.e. a sentence, has much more complex organization, for a sentence is a unit of communication and denotes various situations. The degree of potential mobility of language levels increases towards the structural simplicity of a language unit.

In terms of synergetics, language is a dynamic mega-system, consisting of hierarchically organized levels, differing from each other in rates (tempos) of changes that take place in their subsystems, – what one might call, 'differently rated tempo-worlds'. The term 'tempo-world' was coined by Sergei Kurdyumov, who defined it as 'a world the main characteristic of which is the same tempo of development of its entire constituent complex structures' (Князева 2011 (а), 195). From the viewpoint of their change-tempos, language levels and their subsystems are characterised by different tempo-worlds and, consequently, manifest various degrees of sensitivity and/or resistance to extra-lingual factors that may lead the system out of equilibrium and finally bring about qualitative changes of either certain components or the whole system. To put it differently, parts of a mega-system differ in tempos of changes, producing heterogeneity of co-evolutionary processes. To retain its activity and functionality, a system should be both dynamic and flexible; it must be able to adjust to changeable external conditions, to alter its inner structure and behavior, and to select new options for a harmonised existence in the environment.

The dynamism, flexibility, and adaptability of a given system, as well as a complicated variety of links among the system's components – all contribute into the notion of 'complexity', which is an indispensable feature of the world of dynamic systems. In studying the phenomenon of complexity, I support Kurdyumov and Helen Knyazeva who distinguish between the following two types of complexity, namely disorganized (or chaotic) complexity and organized complexity. The first type, i.e. disorganized complexity, is represented by a great number of parts (subsystems), interacting with each other chaotically. Disorganized complexity can be described within the theory of probability and statistical methods. By contrast, organized complexity is the type of complexity founded on determined, interdependent relationships among parts (subsystems) of the whole system.

It is obvious that at various moments in their existence, evolving systems may have this or that type of complexity, depending upon the stage of the development of the given system. At the starting point a certain disorganisation is inherent in the state of instability of any system. The

closer the system is towards a harmonised, stable state, the lesser the degree of chaos. The system is organised by its control parameters leading it to an attractor, i.e. a new state of equilibrium. This means that at the state of stability one type of complexity (the disorganised one) is ousted by the other (the so-called organised complexity), and the whole system is able to exist and perform its functions in this new state until the environment allows it. When and if the external conditions change, the system – which is always seeking self-preservation – will be looking for new means and forms of adaptation. This is why the stage of organized complexity may change into the stage of disorganised complexity: the system is after new forms of existence. The process of changes aiming at adaptation to the altered environment starts anew.

Besides being dynamic and adaptive, a complex synergetic system is obligatorily open. 'Openness' should be understood in the functional aspect, i.e. as the ability of the system to interact with other systems in the world, whatever their nature. This interaction may include information exchange, energy exchange and/or substance exchange. Everything in the world is connected with everything else, and things and phenomena can be seen as separate only at a certain stage of scientific research, because all that exists is integrated into the common network of interactions and interlinks.

The open character of language as a synergetic system manifests itself in reflecting the social, economic, political and cultural life of its society, as well as the scientific and technological advances of the time. Besides reflecting, a language transmits the new notions by saving them in its lexical depository. Language contacts, as a rule, result in various lexical borrowings. Nowadays, mass media and the Internet have considerably accelerated information exchange. Under the conditions of multinational society and global migrations of population, language cannot but change, though only to a certain degree, for any system, including language, seeks self-preservation. To retain its form and functioning, the system may only allow insignificant fluctuations, i.e. such deviations in the dynamics of its components that do not lead to disorder and chaos but preserve the subordination of the system's components. In the case of significant fluctuations, a part of a system or the whole system may lose equilibrium and enter the state of chaos and instability, which usually leads to a qualitatively new behavior of the system and, as a result, to a new state of the system. The so-called order parameters function as synchronisers of the behavior of the system's components. Order parameters are certain constants of the system determining the coordinates and the configuration of states of the system at a given moment or period of time and providing the system's ability to function.

In language, the role of order parameters is performed by various grammatical categories. In the course of time and as a result of the system's openness, the nomenclature of order parameters may change (compare, for instance, the parameter of word order in Old English with that of Modern English).

And finally, the last, but not the least. The definition of language as a synergetic system should be supplemented with one more notion, namely non-linearity. Non-linearity as a mathematical notion stands for a certain type of mathematical equation that may have several absolutely different solutions. The non-linearity of a language system is revealed in the dependency of features and functions of the system on the behavior of each of its component. The notion of linearity is probably applicable if we want to denote the order of language elements in a speech chain.

Summing up, language can be defined as a complex synergetic megasystem (which means that it is an open, dynamic, non-linear, self-organising system with all its hierarchical subsystems and elements coherently interconnected and controlled by governing parameters) that changes and develops in compliance with the universal principles of the complex system's behavior revealed within the theory of synergetics.

4. Language Development as a Synchronisation of Tempo-Worlds in the Grammatical System. Regarded from a synergetic angle, a complex system at any given moment represents an integration of hierarchically arranged structures of the various ages that appeared as a result of previous changes of the system. It is believed that an evolving complex structure has a certain

temporal depth, and the space configuration of the system is but an indicator of both the preceding and the succeeding development of the structure as a unity (Князева 2011 (б), 218).

Describing a language as a synergetic system helps to understand that today any language unit is both a result of preceding changes of the language system and a current stage of its development. In other words, the grammatical system of language is but a synthesis of the never-ending historical development of all the components, subsystems and categories that, on the one hand, make up the given system and, on the other, differ according to their functions and degrees of evolutionary maturity. The latter makes it possible to divide the system's components into several groups: 1) 'newborn' or 'young', i.e. those that have just appeared; 2) so to say, middle-aged; 3) old or obsolete; and 4) dead, i.e. those that have fallen out of use. Thus, at any given moment, linguistic units belonging to different levels of language can be referred to one of the variable sets – either innovations or obsolete items or those active and stable in their use.

Language development is a complex process embracing all its subsystems and components. In order to describe this complexity, I suggest using a rather new theory that emerged within the synergetic paradigm – the theory of tempo-worlds (proposed by S. Kurdyumov), already mentioned above in this article.

From a synergetic viewpoint, language is a mega-system consisting of a hierarchically arranged set of macro- and micro-systems ('worlds'), each of which is changing at a certain distinctive tempo characteristic of the given system. To put it differently, language is a temporal hierarchy, a coherent unity of various tempo-worlds of components evolving at different rates.

In the course of time, all linguistic components and subsystems undergo changes, but each at a different rate. For example, pronunciation is subject to fast changes, while syntactic structures appear to be the most stable. The structural unity and highest functionality of the system demand that all its sub-structures be coherently united and the tempo of their development synchronised.

Let us consider a few facts from the history of the English language.

Old English was a synthetic language; its word classes had a rather elaborate system of inflections to mark a variety of grammatical categories and to express agreement within a word combination or a sentence.

Thus, Old English adjectives had the grammatical category of case represented by the nominative case, the genitive case, the dative case, the accusative case and, partially, by the instrumental case; the grammatical category of gender (masculine, feminine and neuter), the grammatical category of number (singular and plural), and two types of declension (strong and weak). The choice of a form manifesting the declension, the gender, and the case of the adjective was determined by the noun to which that adjective referred and with which it agreed.

Old English nouns, in their turn, were rich in grammatical categories (those of the number, case, and gender) and types of declension according to the word base (-a, -ja, -wa, -ō, -wō, -ī, -u, -n, -r, -s, etc. and root-stems) and base-forming suffixes. Each of the grammatical categories had its own inflections depending on the type of declension. In a sentence, the degree of cohesion between Old English nouns and Old English adjectives was very high and was achieved by overlapping, or a sort of doubling, of grammatical markers signalling agreement between the word classes under consideration.

During the Middle English period, under the Scandinavian influence, a once complex system of inflections of the noun underwent drastic changes. It is a well-known fact that quite a lot of everyday words of Late Old English and Scandinavian dialects had common roots (which facilitated mutual understanding among native speakers of these languages). However, the systems of inflections were different (which was rather embarrassing). From a synergetic perspective, at that time the grammatical system of English entered a non-equilibrium state and came to a bifurcation point. Under such conditions, the tempo of changes (both in certain subsystems and in the whole system) couldn't but increase. It manifested itself in a rapid reduction of markers of grammatical categories. Within a short historic period (from the 11th to the 13th century), most differences between strong and weak types of declension of nouns had disappeared; the other types (minor

declensions) gradually lost their specific inflections, and by the 15th century the four-case system of noun declension had finally turned into a two-case system.

The grammatical category of number, on the contrary, showed relative stability, which is not at all surprising due to the cognitive nature of this category. However, there were certain changes as well. Thus, some nouns unified singular and plural forms, e.g. Middle English *shep* (Modern English *sheep*), Middle English *der* (Modern English *deer*). Most nouns that formerly belonged to the root-stem declension joined the much more numerous group of so-called regular nouns (e.g. the nouns *book* and *nut* ceased to form their plurals by means of umlaut but with the help of the ending *-es/-en* used for all types of declension of nouns). To use the language of synergetics, in Middle English the subsystem of the noun through fluctuations underwent a process of re-structuring and rearrangement of the system's control parameters (here – the grammatical categories of the noun).

The system of declensions of the noun fell apart. That was a speedy process which started a chain reaction of changes within the correlative systems of the adjective, the numeral, and the pronoun (demonstrative pronouns, in the first place). The changes were determined by common grammatical categories (those of the gender, the case, and the number) as the control parameters of the language. However, to maintain the system and its functionality, the synchronisation of the tempo-worlds of the system's components was required.

Synchronisation is a concept borrowed from physics meaning coordination of multiple processes within a system to keep them in time. In synergetics, synchronisation of tempo-worlds involves a levelling of discrepancies and an equalisation of speed of processes taking place within a given system. A common tempo of evolution of simpler structures (i.e. 'worlds') makes it possible to unite them into a larger and more complex structure with a higher capability and a wider potentiality. Synchronisation of tempo-worlds is achieved through dissipation of unnecessary elements (components, functions, etc.). In this sense, synchronisation is interpreted as a mechanism of self-organisation of a system, i.e. as a way of rearrangement of chaos into order.

During the Middle English period, into the sphere of synchronization of grammatical categories of the noun were also drawn the subsystems of the adjective, the pronoun and the numeral. As a result, the grammatical category of gender and that of case were lost. Consequently, the adjective became an indeclinable word-class. Similarly, significant changes took place in the sub-group of personal pronouns: instead of four cases in the Old English period, the grammatical category of case of Middle English personal pronouns included only the nominative and the objective cases; forms of the dual number disappeared. Indefinite and negative pronouns became indeclinable, too.

5. Conclusion. Language is a synergetic megasystem, i.e. open, dynamic, ever-changing, consisting of a variety of coherently connected systems and subsystems (tempo-worlds) each of which has its own tempo of development, flexible under the influence of outer and/or inner factors. The evolution of a language megasystem as a hierarchical system of various and different tempo-worlds involves not only qualitative alternations in the nomenclature of subsystems or control parameters, but also variations of tempo of development of subsystems and/or certain components of the system. Synchronisation (agreement) of the tempo-worlds within one and the same system is a mechanism of the self-organisation of a synergetic system, a step towards its stability and maintenance of its functionality.

References

- КНЯЗЕВА, Е. Н./КУРДЮМОВ, С. П. (2011а): *Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее*. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ».
- КНЯЗЕВА, Е. Н./КУРДЮМОВ, С. П. (2011b): *Синергетика: Нелинейность времени и ландшафты коэволюции*. М.: КомКнига.
- ПРИГОЖИН, И. Р./СТЕНГЕРС, И. (2003): *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*. М.: Едиториал УРСС.
- BISHOP, R. C. (2011): Metaphysical and epistemological issues in complex systems. – In: *Hooker, Cliff (ed.) Philosophy of Complex Systems [Handbook of the Philosophy of Science. Vol. 10]*. Amsterdam; Boston, Heidelberg, London, etc.: Elsevier B.V., p. 106-136.

DOMBROVAN, T. (2018): *An Introduction to Linguistic Synergetics*. Cambridge: Scholars Publishing.

HAKEN, H. (2000): *Information and Self-organisation: A Macroscopic Approach to Complex Systems*. 2nd enlarged ed. (Springer Series in Synergetics). Berlin: Springer-Verlag.

Профіль автора:

Домброван Тетяна Іванівна

Доктор філологічних наук, професор

Наукові інтереси: історія мови, лінгвосинергетика, еколінгвістика

Одеський національний політехнічний університет,

Зав. кафедри англійської філології та перекладу

dombrovan@gcn.ua

Author's Profile:

Tetiana Dombrovan,

D.Sc. in Linguistics, professor,

Fields of research: the history of the English language, linguistic synergetics, ecolinguistics

Odessa National Polytechnic University

The head of the English Philology and Translation Department

dombrovan@gcn.ua

ANATOLII ZAHNITKO

Vasyl' Stus Donetsk National University
Ukrainian Language and Information Fund of the National
Academy of Sciences of Ukraine

CATEGORICAL AND PARADIGMATIC DIMENSIONS OF FLECTIVITY: CORPUS-BASED MODELING

1. Flexion (in classical morphology mostly the term «ending» was used) is under constant review of researchers from the first Ukrainian normative grammars (M. Luchkai, I. Mohylnytskyi, F. Gartner) (see review (Загнітко 2011, 101–141]) etc.) and to the most recent highly reputed academic and university publications (I. Vykhovanets, K. Horodenska (Вихованець, Городенська, Загнітко, Соколова 2017), M. Pliushch (see the analysis (Загнітко 2011, с. 101–141]) etc.). The flexion is usually considered in the section on declension (nominal with sequential differentiation by the parts of speech as follows: nouns, pronouns, adjectives, numerals (the question of the part of speech status of pronoun and numeral words has not been disclosed here), explanation of the grammatical conjugation with the definition of full- and incomplete paradigmatic verbal lexemes (K. Horodenska (Вихованець, Городенська, Загнітко, Соколова 2017) etc.) and description of generalized model-types of declension. The history of the flexion study covers the entire period from the most elementary studies of the features of separation into declensions, the differentiation of nouns by genders and others. The plurality of noun flexions in the Ukrainian language is characterized by a decrease in the internal content, which is revealed in a sequential convergence of case and of flexion: *-a* – genitive case :: accusative case of the masculine nouns – creatures and *-ø* nominative case :: accusative case of the masculine nouns – non-creatures (*академіка* ↔ *академіка*, *викладача* ↔ *викладача*, *вояка* ↔ *вояка*, *дослідника* ↔ *дослідника* і *асфальт* ↔ *асфальт*, *комп'ютер* ↔ *комп'ютер*, *стіл* ↔ *стіл*). The convergence similar to the example leads to a flexive homonymy that is sequentially differentiated on the syntactic level : *Напевно, не обминуло лихо й їхнього викладача, котрий своєчасно не доглядив, що Єсенінові твори тихцем вилучають не тільки з шкільних, а й з публічних бібліотек* «*Perhaps the misfortune reached their **teacher** too, who in a timely manner had not noticed that Yesenin's works were silently removed not only from school but also from public libraries*» (B. Antonenko-Davydovych) – *не обминуло викладача* «*reached their **teacher***» (genitive case) and *Лука з подивом впізнав в ньому свого викладача літератури* «*Luka was surprised to recognize him as his **teacher** of literature*» (S. Andrukhovych) – *впізнав викладача* «*recognize him as his **teacher***» (accusative case) and *Асфальт давно урзався, і розмита дощами та вивітрена дорога безконечним серпантином дерлась угору й угору* «*The pavement had been broken off long ago, and the weather-beaten serpentine road led higher and higher*» (I. Bilyk) – *асфальт урзався* «*the pavement had been broken off*» (nominative case) and *Падають на асфальт капітани, розбивають живу плоть об мертве байдуже покриття вулиці* «*The captains are falling on the pavement, breaking the living flesh of the dead indifferent street cover*» (O. Berdnyk) – *падають на асфальт* «*are falling on the pavement*» (accusative case). An urgent consideration is given to the force space of the noun flectivity with the functional load of the noun flexion and the disclosure of the latest trends in the paradigmatic and syntagmatic dimensions of the noun flectivity, the tracing of intra-category and inter-category status of those or any of the other flexions, their force load, the establishment of the functional status of flexion form (≈ 56 ↔ 60) in the general plurality of flexion and quantity (≈ 520 ↔ 530).

The purpose of the study is to establish a common space of Ukrainian flectivity with the definition of the features of its functional force dimensions and to trace the tendencies of neutralizing the flexive motivation of grammatical meanings and the expansion of syncretism.

The study of functional dimensions of noun flexion is motivated by the necessity of: 1) determination of its general force field; 2) establishment of separate fields of flexive implementation (the presence of convergent-divergent and divergent-convergent, intra-par-of-speech inter-cases and intra-category planes with a consequent reduction of the flectivity status, the flexion assignment to the some grammatical meaning), for example, in the grammatical category of creature/non-creature or the weakening of the flectivity in the intra-category space of noun number through expanding the secondary functions of morphological forms of singularity, plurality etc.); 3) elucidation of the factors of flexion neutralization; 4) tracing of centripetal and centrifugal forces of noun flexion; 5) qualifications of the indirect motivation of the noun flexion. The stated tasks cover the whole range of problems of the study of the noun flexion only partially, they reflect the rethinking of the consideration of the noun flectivity in terms of the general background of the morphological system.

Methodological basis of studying is the understanding of language as an open self-developing equally weighted integral system of interrelated elements that are in active relationships, and the perception of the probabilistic factor of language development in its communicative, cognitive, representational and other dimensions. The main general methods of studying are inductive (documenting flexic expressions) and deductive (diagnosis of the hypothesis of stress fields of flexions), structural (Prague school) with the elucidation of flexional oppositions and their statuses, constructive (understanding of the language, its grammatical system as the dynamic entities), descriptive (static variety) with the use of inventory methods and systematization of modern flexions through the usage of techniques of intraparadigmatic opposition and asigmatic relations, as well as the method of grammatical analogies. An accompanying method of argumentation is to motivate centrifugation in the flexional fields. Partially applicable are the receptions of text corpus navigation to outline the hypothesis of blurring of flectivity in transformations between the different parts of speech.

The material of the research are modern dictionaries of the Ukrainian language (Словник української мови: В 11-и т. (Київ: Наукова думка, 1970 – 1980) 'Dictionary of the Ukrainian Language': 11 volumes (Kyiv: Naukova dumka, 1970 – 1980); Словник української мови: В 20-и т. (Київ: Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010–2019) 'Dictionary of the Ukrainian Language: 20 volumes (Kyiv: Naukova dumka – Ukrainian Linguistic Information Fund of National Academy of Sciences of Ukraine, 2010 – 2018), etc.), Український національний лінгвістичний корпус 'the Ukrainian National Linguistic Corpus' (http://unlc.icybcluster.org.ua/virt_unlc/) with a total of 2,500 analyzed flexional-case forms.

2. The noun flectivity in the formal and representative aspect is differentiated into noun-proper, adjective-noun, pronoun-noun. The noun-proper flexion covers the entire noun-proper part of speech class (*бегемот*, *вовк*, *лев*; *барвінок*, *нарцис*, *тюльпан*; *антилопа*, *білка*, *жаба*; *бегонія*, *мальва*, *троянда*) with two flexion plates in it: 1) proper-noun (*баба* (nominative case), *бабака* (genitive case), *бабакові* ↔ *бабаку* (dative case), *бабака* (accusative case), *бабаком* (ablative case), *(на) бабакові* ↔ *бабаку* (locative case), *бабаче* (vocative case)¹; *бджола* (nominative case), *бджоли* (genitive case), *бджолі* (dative case), *бджолу* (accusative case), *бджолою* (ablative case), *(на) бджолі* (locative case), *бджоло* (vocative case); *коло*

¹ The author is conscious that the vocative case of nouns – names of non-persons among nouns – names of animates as well as its implementation in nouns – the names of inanimates are secondary and reflects the regularities of intra-parts of speech intracategory transpositions, motivated by situational-communicative and pragmatic tasks, corresponding intentions of participants in speech communication. For the analysis of the noun flexion continuum, the definition of the flexural field field does not present an actualized thesis about the functional primacy and / or secondary form, its semantics, the significance of determining the presence and / or absence of regular flexion. Since potentially every Ukrainian noun can take the form of the vocative, then the question arises about the burden of its flexions. The thesis that nouns - the names of non-animates do not have the forms of the vocative case can concern only their functional status in the speech act, and in other speech-spontaneous expressions their operation is quite possible: *Мед налитий у борті по край, весно, ранок із мряк розплітай і вілх зелені коси!* (В.-І. Antonych); *Вдатися, постатися, прибратися...* Мово, *порятуй чи проклени!* (Р. Hirnyk).

(nominative case), *кола* (genitive case), *колу* (dative case), *коло* (accusative case), *колом* (ablative case), *(на) колі* (locative case), *коло* (vocative case); 2) substantive-adjective (*глухий* (nominative case), *глухого* (genitive case), *глухому* (dative case), *глухого* (accusative case), *глухим* (ablative case), *(на) глухому* (locative case), *глухий* (vocative case); *глуха* (nominative case), *глухої* (genitive case), *глухій* (dative case), *глуху* (accusative case), *глухою* (ablative case), *(на) глухій* (locative case), *глуха* (vocative case); *глухі* (nominative case), *глухих* (genitive case), *глухим* (dative case), *глухих* (accusative case), *глухими* (ablative case), *(на) глухих* (locative case), *глухі* (vocative case); в) pronoun-noun with internal differentiation on pronoun-substantive (*ти* (nominative case), *тебе* (genitive case), *тобі* (dative case), *тебе* (accusative case), *тобою* (ablative case), *(на) тобі* (locative case), немає (vocative case); *хто* (nominative case)², *кого* (genitive case), *кому* (dative case), *кого* (accusative case), *ким* (ablative case), *(на) кому* (locative case), немає (vocative case); *що* (nominative case), *чого* (genitive case), *чому* (dative case), *що* (accusative case), *чим* (ablative case), *(на) чому* (locative case), немає (vocative case); *я* (nominative case), *мене* (genitive case), *мені* (dative case), *мене* (accusative case), *мною* (ablative case), *(на) мені* (locative case), *я* (vocative case)), г) pronoun-adjective (*мій* (nominative case), *мого* (genitive case), *моєму/своєму* (dative case), *мій* і/або *мого* (accusative case), *моїм* (ablative case), *(на) моєму* і/або *мому* (locative case), *мій* (vocative case)³; *твій* (nominative case), *твого* (genitive case), *твоєму/твому* (dative case), *твій* і/або *твого* (accusative case), *твоїм* (ablative case), *(на) твоєму* і/або *твому* (locative case), *твій* (vocative case)).

In the study, the focus is on the noun-proper flexion is made, which covers noun- case, noun-generic, noun-numeric and other varieties of flexive and paradigmatic space.

One of the actual flexion manifestations in the Ukrainian grammatical system is the semantics of creature ↔ non-creature. Considering the grammatical category of creature ↔ non-creature, L. Hjelmslev (Ельмслев 1972, 114–152) refers to their differentiation of H. Bindzayl, A. Meillet (Мейе 1951, 77–82], J. Vendryes (Вандриес 1937, 52–61], L. Adam (Adam 1884, s. 218–222) who tried to accumulate all the complex facts of the Indo-European language about generic differentiation into one sub-logical system, emphasizing: «The discovery of Meillet consisted in the fact that he <...> showed the compatibility of the opposition of the creature ↔ non-creature and opposition of the masculine gender ↔ female gender» (Зарітко 2011, 128). The semantics of creature ↔ non creature has a weak flexion dimension, motivated by a case system and generic differentiation. Establishing of a system of genders of the names in the Indo-European proto-language, where the hierarchically vertex opposition «creature ↔ non-creature» then was divided into the opposition of the masculine and female gender within the nouns – the names of creatures, and the nouns – the names of non-creatures were completely covered by the meaning of the neuter gender, becomes for the scientist the basis of the statement on the interaction of the conservative tendency and the tendency to motivation, which led to a general rationalization of the generic system (the same, 133) and which is the result of a new thinking development of the material world, the transformation of previous values into the secondary ones (the classification paradigms do not disappear, they are modified and operate in the structure of another grammatical category). The peak of such rationalization is the opposition of nouns – the names of creatures ↔ and nouns –

² Quite problematic is the question of the presence of vocative in noun (↔ substantival) pronouns *я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони, хто, що* (here also belong: *себе, хтось, щось, абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, казна-хто, казна-що, ніхто, ніщо*), which is motivated by their subject-person semantics, the status of such lexemes in the implementation of the category of personality. Communicative-pragmatic tasks in some cases motivate implicit formality, which requires a separate study.

³ Studying of adjectival (generalized-qualitative) sample pronouns *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній, той, цей, такий, весь, кожний, сам, самий, інший, який, чий, якийсь, чийсь, абиякий, абичий, деякий, дечий, який-небудь, будь-який, будь-чий, казна-який, казна-чий, ніякий, нічий*; quantitative (*скільки, стільки, котрий, котрийсь, котрий-небудь, нікотрий*) in various communicative-pragmatic manifestations reveals the peculiarities of the realization of such entities of various functions, among which the singular status occupies vocative.

the names of non-creatures as a regular phenomenon, within which the differentiation of nouns is observed – the names of persons ↔ nouns – the names of non-creature and non-person. The semantics of creature ↔ non-creature corresponds most fully to the general language opposition «activity ↔ inactivity», which is successively reflected in the structure of the indirect morphological category of the valence of the verb: *Чому, наприклад, арештували академіка Єфремова, тоді як академіків Грушевського й Кримського не зачепили?* «*Why, for example, **academician** Yefremov was arrested, while **academicians** Hrushevskyi and Krymskyi were not hurt?*» (B. Antonenko-Davydocych) – *академіка* (accusative case) ↔ *академіка* (genitive case) → semantics of creature with convergence: genitive case :: accusative case in a paradigmatic structure and a divergent expression on a syntactic level, motivated by valent intentions of lexical items with active valence: *арештували* → *кого?* «*whom?*» (accusative case) ↔ *не зачепили* «*were not hurt*» → *кого?* «*whom?*» (genitive case), compare functional load of genitive case in case-correlative position: *Його погляд впав на годинник. І цього було досить для того, щоб дисциплінований і точний розум академіка Рундіна миттю повернув його до дійсності* «*He gazed on the clock. And that was enough that the disciplined and precise mind of **academician** Ryndin instantly turned him into reality*» (V. Vladko) – *розум* (чий?) *академіка* «*mind of (whom?) **academician***». Accordingly, the convergence nominative case:: accusative case is common for nouns – names of non-creatures with a blurring of flexion marking. On the syntactic level, flexion syncretism is differentiated by the valent-sensitive positions: *Всюди рано чи пізно над сотнею грабів появиться один дуб і буде диктувати свою волю* «*Everywhere, sooner or later, over one hundred hornbeams one **oak** will appear and will gain the upper hand*» (R. Andriashyk); *Гликерія вибирає густий дуб і зупиняється* «*Hlykeriia chooses the thick **oak** and stops*» (V. Vynnychenko) – *появиться* «*appears*» → *дуб* «*oak*» (що? «*what?*» – nominative case) ↔ *вибирає* «*chooses*» → *дуб* «*oak*» (що? «*what?*» – accusative case).

3. The grammatical category of creature ↔ non-creature is a complex, difficult by its nature and by paradigm of its flexion expression. The morphologized component of the category of creature ↔ non creature is implemented by the opposition nominative case::accusative case that, among the names of creatures, is amplifying, neutralizing the opposition of the genitive case::accusative case, and among the names of non-creatures is neutralized, reinforcing the opposition genitive case :: accusative case. The interpenetration of the semantics of creature and the meaning of the masculine gender is sequential, which finds its reflection in the implementation of the grammatical meaning of creature by the morphological form of masculine gender and the segregation of iso-semantic formants of the genitive case (the names of creatures have only flexion -а(я), nouns – the names of non-creatures have flexion -ø, the flexion -а(я) is irregular and variant: *Ось я вже й написав вірша* «*Here I have already written a **poem***» (B. Antonenko-Davydovych), *Я прошу вас іменем вашої матері... дозволити мені написати листа* «*I ask you for the name of your mother ... let me write a **letter***» (I. Bagrianyi), *Сам посадив дуба, сам і нахилий* «*One who planted an **oak** should lean it himself*» (folklore), *От я сказав, що збудую човен, згадав про соснову кору і бігом злітав додому; взяв ящик з усім добром, узяв ножа, нагріб усякої всячини, що могла пригодиться в роботі, і прибіг до річки* «*Here I said that I will build a boat, I remembered the pine bark and ran home; took a box with all the goods, took a **knife**, a bag of all sorts of things that could fit into the work, and ran to the river*» (V. Blyznets), *Він приніс з собою олівця й два аркуші паперу, що їх дав йому Корж* «*He brought a **pencil** and two sheets of paper that Korzh had given him*» (B. Antonenko-Davydocych), *За десять верст лишилось сонне село, де вони виміняли старого заіржавілого плуга і покинули його в коморі, повній жита* «*Ten miles away the village was lost, where they had exchanged the old rusty **plow** and left it in the pantry, full of rye*» (V. Antonenko-Davydovych), *Женес мусив зняти персня, щоб знову вдатися до магії* «*Zhenes had to take off the **ring** to regain magic*» (O. Avramenko, Valentyn Avramenko). At his time, Y. Sheveliov qualified such forms as the implementation of the genitive case (Шевельов 2012, 202–212). Similar tendencies in the grammatical system of the Ukrainian language reflect the weakening of the flexion functional load in the marking of the semantics of the creature ↔ non-creature among nouns.

In the morphological forms of the plurality the semantics of creature ↔ non-creature is expressed sequentially among almost all nouns. The latter was updated due to the strengthening of the flexion opposition nominative case: accusative case among the nouns – the names of creatures (neutralization of the opposition of the genitive case: accusative case) and the neutralization of the opposition nominative case :: accusative case among nouns – the names of non-creatures (the strengthening of opposition of the genitive case :: accusative case). Deviations from regularities, by which the lack of morphologization of the semantics of the creature ↔ non creature is explained (*корів/корови, овець/вівці, курей/кури, коней/коні, раків/раки, окунів/окуні, в'юнів/в'юни, сомів/соми, телят/телята, ягнят/ягнята, гусенят/гусенята, каченят/каченята, поросят/поросята*), are non-frequent. *Ти пас ягнята за селом, А я тепер пасу корови* «You grazed on **lambs** in the village, And now I am grazing on **cows**» (V. Symonenko), *Але там хлопа вчили не кадилом махати й не тільки вівці пасли* «But there the guy was taught not to burn incense and not only to graze on **sheep**» (I. Bahrianyi), *Горобенко сполохав кури й пішов до воріт* «Gorobenko frightened **chicken** away and went to the gate» (B. Antonenko-Davydovych), *А ще ж треба шість років дождати, коли він знову зможе повернутись у свій степовий аул, спати не на верхніх нарах, а в юрті, на кошмі, пасли коні, пити кумис* «And yet, it is necessary to wait six years, when he again will be able to return to his steppe aul, to sleep not on the upper bunk, but in the yurt, on the koshma, to graze on **horses**, to drink kumiss» (B. Antonenko-Davydovych), *А то збереться компанія та поїдемо на Сугаклей, варимо кашу, ловимо рибу, печеруємо раку* «And then the company will be gathered and we will go to Suhaklei, cook the porridge, catch fish, tickle **crayfish**» (S. Yefremov), «Що ж ви робили?» – «Смажив окуні» «And what did you do?» – «I fried **perches**» (U. Samchuk), *Ще з його, з Семеновим батьком, змалку без штанців по сагах лазили, попуцьки їли, гороб'ят драли. В'юни ловили... зав'яжем холоші в штанях, розчепірим – і ну волочить, тобто – волок у нас. Дуже любили рибачить* «Even with him, with Semionov's father, from childhood they climbed over the sagas without trousers, they ate cow parsnip, torn off the little sparrows. They caught **loaches** ... tied trouser legs, pulled out - and it dragged, that's it - we have a portage. They were fond of fishing» (I. Bahrianyi), *Вночі шалено брали на курячі потрухи сому* «At night **catfish** was taken for chicken interiors» (M. Dochynets), *А сьогодні, справді, брате, Повторилось крізь роки: За селом пасуть телята Русочубі хлопчакі* «And today, really, brother, it was repeated through the years: outside the village Fair boys were grazing on **calves**» (M. Bratan), *Але про це не знав Антін, Бо пас ягнята саме він* «But Antin did not know about it, because it was he who grazed on **lambs**» (I. Bahrianyi), *В кого копійочок чортма, тягнуть гусенята, каченята, поросята* «One who has no kopecks, pull the **caterpillars, the ducklings, the piglets**» (O. Kovinka). In such cases, iso-semantic formants express accusative case, intensifying and/or neutralizing the correspondent opposition: nominative case :: accusative case/genitive case :: accusative case. The homonymy of the sample *діти/діти, коні/коні, вівці/вівці* (nominative case::accusative case) is removed on the syntactic level by updating the semantics of the creature: (Григорій: «Hryhorii:») *Ти матимеш діти, але не матимеш радості...* «You will have **children**, but you will not have joy...» (I. Bahrianyi), *Раптом Остап побачив коні, що мчались у небуття* «Suddenly Ostap saw **horses** rushing to oblivion» (V. Pidmohylnyi), (Грициха: «Hrytsykha:») *Сусе Христусе!* «Jesus Christus! You took away my **children**...» (B. Lepkyi). The presence of homonymous forms (the expansion of flexion syncretism) indicates a convergent-divergent process of semantics grammaticalization of creature ↔ non-creature, a blurring of the force load of flexion. The syntagmatic strengthening of the opposition nominative case: accusative case (cautiously motivated) is the confirmation of homonymous forms.

4. The flexion potential of the vocative case (nominative case :: vocative case) non-metaphorical functions of which are related only to the names of creatures, narrower the persons, belongs to the morphological component of the expression of the semantics of creature ↔ non-creature: (Сірко «Sirko:») *Отож, синку, слухай, примічай, щоб ти знав* «So, **son**, listen and remark, so that you know» (I. Bahrianyi), *Килино, швидше йди сюди!* «**Kalyna**, come here quickly!» (O. Oles), (Микола «Mykola:») *Насте! Настуню! Підійди до вікна, най гляну на тебе* «**Nas-**

tia! *Come to the window, let me look at you*» (В. Лепкий), (Василь «Vasyl»:) *Мамо, я вами горджуся і молю Бога за вас «Mother, I am proud of you and I pray God for you*» (В. Лепкий), (Дандамід «Dandamid»:) *А ось тобі, Держку, друга картина «But here, Derzhko, is the second picture for you*» (В. Лепкий), [Сірко «Sirko»:] *Ти уже влучно стріляєш, <.,> Григорію «You shoot good, <.,> Hryhorii*» (І. Бахрянйі). The semantics of creature in the vocative case is unmotivated by flexions -о, -е(є), -у(ю) etc. (similar flexions are proper to the name of non-creatures as well), enshrined in its main function of the addressee – the potential subject of action. It is characterized by valent dependence.

On the syntactic level, there is also a distinction between the names of creatures and the names of non-creatures in the subordinate proverbial connection as follows *Богдан знову глянув на двоюрідного діда, якого ніколи не любив і мав за що не любити «Bogdan looked again at his granduncle, whom he never loved and had no one reason to love*» (І. Билік), *Кількоро дітей, яких з осені привезли в Стан, блукали, мов неприкаяні «Several of the children brought to Stan in autumn, wandered as if they were restless*» (І. Билік) and *Хорти відразу взяли слід і кинулися за вепрами, розколошавши гавкотом увесь лівобережний ліс, який колись належав дrevлянам «The greyhounds immediately picked up the trailtook and rushed to the boers, splashing by their bark all the left-bank forest, which had earlier belonged to the drevlians*» (І. Билік), *Мій дід завжди лякав сокирою дерева, які не родили «My grandfather always scared the trees which did not give fruits with an ax*» (Yu. Vynnychuk). The differentiator of the meaning of creature ↔ non-creature is the word *який, яка, яке, які*, which by the case forms actualize the meaning of the creature ↔ non-creature (*яких, якого / який, яка, яке, які*). The homonymy also affected these forms, which is confirmed by the decrease in the flexion functional load and the strengthening of syntagmatic models of the grammatical meaning motivation.

The functional plates of Ukrainian flectivity should be considered through the load of its individual components within the corresponding morphological and/or grammatical category, which is confirmed by the noun-grammatical category of the creature ↔ non-creature, and through the general-typological analysis of the noun functionality. For example, the secondary case adverbs and/or qualified in the dictionaries 'in the meaning of the adverb' as follows *вервечкою* (СУМ 'DUL' 20⁴, 2, p. 138), *віхолою* (СУМ 'DUL' 20, 3, p. 147), *гадюкою* (the same, p. 420–421) *і/чи вечорами* (СУМ 'DUL' 20, 2, p. 178–179), *ранками* (СУМ 'DUL'⁵, 8, p. 451 – there is no such official meaning in СУМ 'DUL'); *гвинтом* (СУМ 'DUL' 20, 3, p. 496–497): *Слідом за нами вервечкою злетіли й інші машини «Following us, a roll of other cars took off like a string*» (О. Авраменко, V. Avramenko), *Щось віхолою закрутилося у бурдюгу. Одна із залізних ланок лопнула «Something like a whirlwind whipped in a burdiuh (dwelling). One of the iron cans has burst*» (D. Bilyi), *Ісідор поселився у печері. Вона була досить глибока, зивалася гадюкою в глибині гори і закінчувалася маленьким кублом, де можна було спати і зосереджуватись для роздумів «Isidor settled in a cave. It was deep enough, wriggling around like a viper in the depth of the mountain and ending with a small bowl where it was possible to sleep and concentrate for reflection*» (О. Бердник), *Коли твоя хата опустіє, ти ве-чорами, не запалюючи лампи, будеш про них думати і... згадаєш мене «When your house is empty, in the evenings, without lighting the lamps, you will think about them and ... remember me*» (R. Andriashyk), *Ранками стала сивіти земля «The earth went grey like mornings*» (О. Гончар), *Контролер гвинтом повертається у повітрі «The controller is turning around into the air like a screw*» (M. Diachenko, S. Diachenko) turn flexion into a word-formation

⁴ In the article, the Dictionary of Ukrainian language: in 20 volumes is indicated as СУМ 'DUL' 20 with the indication of the corresponding volume and page (Словник української мови: В 20-и т. Київ: Наукова думка; Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2010 – 2019 'Dictionary of the Ukrainian language: In 20 volumes. Kyiv: Naukova dumka; Ukrainian Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2012 – 2019.

⁵ In the article СУМ 'DUL' is used for the designation of the Dictionary of the Ukrainian language: In the 11 volumes (Словник української мови: В 11-и т. Київ: Наукова думка, 1970 – 1980 'Dictionary of the Ukrainian language': In the 11 volumes. Kyiv: Naukova dumka, 1970 – 1980.

affix: *-ою, -ами, -ом*. Consequently, the inter-part-of-speech inter-category transformation has the following support: 1) the transformation of the word-changing element into the word-formation; 2) modification of the status of the noun-case word form, its absolute isolation; 3) change of intra-sentence position status; 4) modification of the subordinate adverbial syntactic conjunction (the form of coordinating is lost, there is a noun-case correlative instead); 5) change of semantic and syntactic relations.

5. The force fields of the Ukrainian noun flexion nowadays have several active plates: а) of case, where the flexion formally indicates the case in the general paradigm of lexical item (*вересень* – *вересня* – *вересню* – *вересенью* – *вереснем* – (на) *вересні* – *вересню* // *вересні* – *вереснів* – *вересням* – *вересні* – *вереснями* – (на) *вереснях* – *вересні*; *верба* – *верби* – *вербі* – *вербу* – *вербою* – (на) *вербі* – *вербо* // *верби* – *верб* – *вербам* – *верби* – *вербами* – (на) *вербах* – *верби*; *поле* – *поля* – *полю* – *поле* – *полем* – (на) *полі* – *поле* // *поля* – *полів* – *полям* – *поля* – *полями* – (на) *полях* – *поля*); б) categorically-generic (*дуб*, *клен*, *явір*, *карась*, *сом*, *горобець*, *сокіл* – masc.; *береза*, *смерека*, *тополя*; *кета*, *плітка*, *щука*; *ластівка*, *сойка*, *сорока* – fem. g.; *море*, *поле*, *село* – neut. g.); categorically-numeric (*буряк*, *ліс*, *потяг* – однина; *буряки*, *ліси*, *потяги* – множина); в) semantic dimension of creature ↔ non-creature (*хлопець* (nominative case) → *хлопця* (accusative case), *юнак* (nominative case) → *юнака* (accusative case) – semantic dimension of the creature; *бук* (nominative case) → *бука* (accusative case), *граб* (nominative case) → *граба* (genitive case) – meaning of the non-creature); г) semantic dimension of creature ↔ non-creature (*дідусь* (nominative case) → *дідусеві* (dative case), *дідусеві* (locative case); *батко* (nominative case) – *батькові* (dative case) → (на) *батькові* (locative case).

In the intra-category case structure, the status of the flexions of morphological forms of singularity and plurality *-ою, -єю(-єю), -ом, -им, -ем, -ям, -ами(-ями, -ми)* are the strongest, which on a regular basis reveal the form of the ablative case (*книгою, машиною, рукою, стіною, структурою, вежею, межею, галереєю, змією; вітром, гвинтом, дощем, плащем; селом, полем; книгами, машинами, руками, структурами; вітрами, гвинтами, дощами, плащами; селами, полями*), and also flexions *-ей, -ів* of the morphological forms of the plurality (*акварелей, відомостей, гостей, деталей, мишей, моделей, ночей, форелей; мамів, суддів, володарів, мудреців, чоловіків*), *-ам(-ям)* – forms of the dative: *акварелям, відомостям, гостям, деталям, мишам, моделям, ночам, форелям*, а також: *лікарям, модельєрам, працівникам; озерам, селам, лош-ат-ам, тел-ят-ам, ягн-ят-ам*), *-ах(-ях)* – forms of the locative ((на, в) *акварелях, відомостях, гостях, деталях, мишах, моделях, ночах, форелях; лікарях, модельєрах, працівниках; озерах, селах, лош-ат-ах, ягн-ят-ах*) of the noun plurality. The established status of the analyzed flexions of the ablative, dative and locative cases is also common to nouns pluralia tantum (*буднями, вагами, вакаціями, веселощами, вилами, висівками, воротами (ворітьми), в'язами, дріжджами, канікулами, ластощами, мудрощами, окулярами, radoщами, сутінками, хащами, цимбалами, штаньми (штаньями, штанами); Альпами, Афінами, Дарданелами, Карпатами, Сумами; будням, вагам, вакаціям, веселощам, вилам і буднях, вагах, вакаціях, веселощах, вилах, висівках, воротах (воротях), в'язах, дріжджах, канікулах, ластощах, мудрощах, окулярах, radoщах, сутінках, хащах, цимбалах, штанах (штанях); Альпах, Афінах, Дарданелах, Карпатах, Сумах*).

In the flexion plurality noun-generic categorization has strong, semi-strong and weak manifestations. The first covers a small number of words from the totality of nouns and is successively represented among nouns – the names of female gender creatures on *-а(-я)*: *дорога, дошка, парта, свобода; воля, демократія, доля, земля* and nouns – the names of non-creatures of neuter gender on *-о, -є*: *вікно, віко, диво, дно, коліно, поліно; море, поле*. The proper names of nouns – the names of masculine non-creatures are the exceptions as follows *Дніпро, Дністро*: «*Dnipro, Dniester*:» *Богдан дожидав його щогодини, бо татари вже перейшли через Дніпро й наближались до Пулявець* «*Bohdan waited for him every hour, because the Tatars had already crossed the Dnieper river and approached to Pylyavets*» (І. Nechui-Levytskyi),

Піднявся важкий лелека й плавко й повагом, не хапаючись, перелітає Дністро «*The heavy stork has risen and was flying the **Dniester** without snapping*» (I. Nechui-Levytskyi).

6. In the segment of sub-plurality on -а(-я) relative weakening of flexion motivation is traceable, since among nouns – the names of persons on -а(-я) special words with homonymous forms of the gender are available: *недоріка, недотепа, харцизяка* etc. Their generic affiliation is motivated by the relevant gender of the person, and is reflected syntagmatically within the context: *простий недоріка ↔ проста недоріка, повний недотепа ↔ повна недотепа, такий харцизяка ↔ така харцизяка*, пор.: «А дивіться, як любов із нього в'є мотузку. І все одно з цього харцизяки ми зробимо людину» «*And see how the love twists round his little finger. But we will make a human out of this **khartsyziaka** (troublemaker)*» (M. Stelmakh), *Мату скаржилася на Бога, що послав їм до хати отакого харцизяку; батько лупцював гаспида пужалном і бажав, щоб йому стільки сліз відлилося, скільки з нього за цю ніч виссали крові п'явки* «*Mother complained to God that he had sent them this **hartsyziaka**; his father ripped the devil with a **puzhalno** (stick handle) and wanted him to cry as much tears as blood-sucker had sucked his blood that night*» (A. Dimarov), (Маргарита: «*Marharyta*») *Який ти недотепа, Тібальде!* «*What a fool are you!*» (O. Avramenko, V. Avramenko), (Ольга: «*Olha:*») У-у, *яка недотепа наша Катя – куди поклала свого братика!* «*Ohhh, what a fool our Katya is – where did she lay her brother!*» (B. Antonenko-Davydovych). The flexion assignment to the noun-form sometimes leads to the femininity of the attributive model, motivated by situational intentions, with providing qualifying syndicator with determination, since such nouns do not call a person, but only characterize it according to a certain actualized feature - social status, a kind of behavior, an emotional state: *Він був у житті крайній мізантроп і одчайдушний п'яниця* «*He was an extreme misanthrope and a **desperate drunkard***» (B. Antonenko-Davydovych); (Настя: «*Nastia*») *Я п'яниця вічная...* «*I am an **everlasting drunkard** ...*» (M. Вовчок «*M. Vovchok*»).

The flexion -а(-я) among nouns – the names of creatures, besides the names of persons, signals a formally pronounced female gender: *ластівка, сова, сорока; бабка, бджола, муха; акула, ставрида, скумбрія*, compare: <...> *жива хата дивиться темними більмами, в яких ні летюча ластівка не відображається, ні груша з двору, ні хмара з неба* «*alive house is looking with its dark bilma (leukoma) in which neither the flying **swallow** is displayed, nor the pear from the yard, nor the cloud from the sky*» (Ye. Hutsalo), *Бо повертаються душі до оселі вогняної, наче бджола у вулик, тільки ж не мед вони несуть, а добро або зло* «*Because the souls return to the home of the fire, like a **bee** in the hive, but they carry not honey, but good or evil things*». (V. Drozd), *Хай скумбрія рухається табунами* «*Let the **mackerel** move by herds*» (S. Zhadan).

The power of flexion -а (-я) in the generic differentiation is wobbled by its distribution among nouns – the names of neuter non-creatures, where its functional load is weak and it's amplified in one of the plates by interaction with the following suffixes -нн- [нї] – -анн(-я), -єнн(-я), -инн(-я), -інн(-я), -дд[дї] – -дд(-я), -жж[жї] – -жж(-я), -зз[зї] – -зз(-я), -тт[тї] – -тт(-я), -чч[чї] – -чч(-я), -шш[шї] – -шш(-я): *падання, спостереження, квиління, ходіння, обіддя, підборіддя, угіддя, обніжжя, підніжжя, галуззя, пониззя, вороття, забуття, заняття, латаття, пиття, піддашшя, узбіччя*, in the paradigm of which there are only four flexion forms⁶, com.: -а(-я) (nominative, genitive, accusative, vocative cases), -у(-ю) (dative case), -ам(-ям) (ablative case), -і (locative case). The case forms acquire context motivation: *Бо мистецтво для людини вищої організації є такий самий анахронізм, як і ворожіння на кавній гушці* «*Because the art for a supreme person is the same **anachronism** as the divination on the **coffee grounds***» (V. Pidmohylnyi), *Немає такого ворожіння, щоб вгадати де сина шукати* «*There is no **divination** to divine where the son can be found*» (S. Andrukhovych), *Ворожінню, здається, не було межі* «*It seemed that the **divination** had no limit*» (N. Sniadanko), *Хотіла пані гроші яму дати за ворожіння, але не взяв Нестор* «*The lady wanted to give him money for **divination** but Nestor didn't take it*» (V.

⁶The term flexion form is completely motivated, since it most fully characterizes the participation of flexion in the implementation of the corresponding word form.

Drozd), *Минув час, коли ворожінням моя бабуся давала собі раду «The time had passed when my grandmother helped herself **with divination**» (V. Drozd), На ворожінні вона побу-
дувала все своє життя «She has built her entire life **on divination**» (D. Buzko), «Повернись,
ворожіння, відкрий мені знову свою силу», – благала чаклунка» «Return, **divination**, unveil
my strength again» the witch begged» (V. Bahirova).*

The following nouns are also related to the flexion -а(-я) – the names of creatures with the se-
mantics of non-adulthood and nouns – the neuter names of non-creatures meaning of fineness,
caress : немовля, дитя, дитинча, дівча, хлоп'я, онуча, лоша, теля; вороня, галчєня,
кошеня, мавпеня, совеня; ноженя, рученя etc, compare: *От тільки «тато» не могло
вимовити дитинча: очевидно, потрібний був реальний образ, а не сама звукова
абстракція» Only the word «daddy» the **baby** could not say: obviously, it was necessary to have
a real image, but not the sound abstraction itself» (B. Antonenko-Davydovych); *Куди рученя чи
ноженя обернуть, там і залишається «Little **leg** or **arm** stay in the direction they were being
turned» (M. Dochynets). The flexion -а(-я) is also peculiar for lexical items as follows ім'я, плем'я,
тім'я. One of the accompanying elements of flexion form of such nouns are internal paradigmatic
suffixes -ам-(-ям-), -ен-: дитинча (nominative, accusative, vocative cases), дитинч-ам-и (gen-
itive case), дитинч-ам-і (dative case), дитинчам (ablative case), (на) дитинч-ам-і (locative
case); ім'я (nominative, accusative, vocative cases), ім'я/ім-ен-і (genitive case), ім'ю/ім-ен-і (da-
tive case), ім'ям/іменем (ablative case), (на) ім'ї/ім-ен-і (locative case).**

In rare cases, the flexion -а (-я) is common for nouns – the names of persons of masculine
gender: джуря, мурза, compare, e.g.: *Ганжа крикнув на свого джуру, джуря зняв сап'янці
«Handzha yelled at his **dzhura** (armour-bearer), **dzhura** took off sapiantsi (festive boots)» (I.
Nechui-Levytskyi); *А над'їхав тим часом славетний мурза ногайський Гюрза-бей «But the
glorious **Mirza** Gurza Bay arrived in the meantime» (O. Berdnyk).**

7. The flexions -ові, -еві(-єві) belong to the semi-strong sub-plurality. Mostly it's typical for
nouns of masculine gender of dative and locative cases (батькові, володареві, дідусеві,
учневі), less regular use is observed in words of neuter gender (дитяткові, теляткові,
ягняткові; серцеві, сонцеві).

8. The sub-plurality of weak flectivity covers the flexions -у(-ю) and -і(-ї), for which a high de-
gree of syncretism is common. The first kind of flexion is represented in the forms of genitive
(masculine nouns), of dative, locative, vocative (masculine and neuter nouns), and accusative
(female nouns and words with homonymy of gender forms) singular nouns cases: гаю, краю,
мудрецю, учителю (dative, locative, vocative cases), селу (dative, locative cases), липу,
смереку, ялину (accusative case). The second (-і(-ї)) – traced in the morphological forms of geni-
tive, dative, locative cases of feminine nouns ((галереї, змії, мудрості, солі) – genitive, dative
cases, (на) гадюці, змії, мудрості, солі), locative case – masculine and neuter gender ((на, у)
лісі, селі).

The zero flexion (∅) also belongs to the sub-plurality of weak flexion of generic differentiation of
nouns. It's common for masculine nouns (бук∅, вечір∅, ранок∅ – nominative, accusative cases of
non-creature nouns), female gender (кров∅, любов∅, ніч∅, піч∅, розкутість∅ – nominative,
accusative cases of non-creature nouns), plurality nouns like тат∅, вікон ∅, озер ∅.

The functional load of flexion in the generic differentiation of nouns, the realization of the se-
mantics of creature ↔ non-creature, person ↔ non-person, collectivity and others, should be con-
sidered only taking into account the whole set of case forms and the definition of the indexes of
flexion form, the fixation of which is diagnosed in a holistic paradigm space of lexical unit.

9. In the experimental scientific and research or other text corps linguistic units are in a natural
context environment that reflects their objective character. Ukrainian National Linguistic Corpus
(http://unlc.icybcluster.org.ua/virt_unlc/) contains more than 200 billion of word forms, which con-
firms its representativeness. There are texts of all functional styles of the Ukrainian language in
this Corpus. However, we can say that there are no verbal texts, the selection and construction of
which requires special techniques, and within the corresponding corps of computer technology,
the technologies of search, grouping and structuring of material, which is possible only for the

elaboration of the tagging, the text corpus thus implements its research potential, insofar as the annotation appears perfect into it – a collection of linguistic information, assigned and/or fixed by the relevant text passages (information about the time of creation, the genre, the author attributed to the whole text, information about the syntactic structure – sentences, information about lexical units, grammatical characteristics – to corresponding words and/or word forms). Morphological and syntactic analysis is implemented through a formula model and corresponding reading (HTML, etc.). In morphological analysis, the use of n-grams is quite reliable, which makes it impossible to set a tag on the basis of the identity of the corresponding word to the word that occurs in the corpus in which the analyzer is trained. In the morphological analysis n-grams is a sequence of sounds labeled as the same tag. Part of speech marking, homonymous differentiation (ну – particle і ну – interjection (– **Ну**, не відчайся, – сказав я. – *Ти кудись у село переберись* «(– **Well**, don't be sad, – I said. – *Move to the village somewhere*» (R. Andriashyk) and – **Ну**, як вам тут живеться? – спитав я ввічливо «– **Well**, how do you live here? – I asked politely» (I. Bahmut)), коло → колом – noun (ablative case) – кіл → колом – noun (ablative case) and колом – adverb (Тісним **колом** шакапу оточили солдати «*The pad was surrounded by soldiers in a tight circle*» (B. Antonenko-Davydovych); На ведмедя ловчі, йшовши напролом, захищались ловко гострим цим **колом**; «*The chasseurs were hunting the bear, defending themselves with a sharp circle*» (D. Bilous); Одкинувшись в глиб сидіння, я примружив очі і, як у дитинстві, дивився на спливаючі **колом** луки «*Getting into the depths of the seat, I sniffed eyes, as in my childhood, I was looking at the meadows popping up like circles*» (R. Andriashyk); вулиці – noun (genitive case) та вулиці – noun (dative case), (на) вулиці – noun (locative case), вулиці – noun (nominative case, plurality), вулиці – noun (accusative case, plurality) (Схаменувся лише тоді, коли крізь гуркіт трамваїв та гомін **вулиці** долинули удари годинника «*I only gathered my wits when, through the trams and street rumble, the clock struck*» (I. Bilyk); На **вулиці** поганий настрій Михайла розвіявся «*On the street Mykhailo's bad mood dispersed*» (O. Berdnyk); Дарую **вулиці** свій спокій і дива «*I give the street my peace and wonders*» (O. Berdnyk); **Вулиці** Александрії зустріли його тривожними криками «*The streets of Alexandria met him with anxious shouts*» (O. Berdnyk); Вже мокрий сніг обліпив широкі **вулиці** «*Wide streets were covered by wet snow*» (D. Buzko)). Even a runaway observation confirms the functional load of inter-part-of-speech flexive homonymy: у – particle and interjection, preposition, as well as noun (accusative case (вербу, вчительку, дружину, толоку, школу)), adjective (accusative case (добру, важливу, зелену, кращу, цікаву)), numeral (accusative case (друзу, четверту, п'яту, шосту, сьому)), participle (accusative case (витоптану, відвойовану, постелену, привезену, товчену)), verb (first person singular (везу, волочу, йду, несу, печу)), where у implements a strong inter-part-of-speech homonymous (eightfold) potential, amplified by intra-part-of-speech (noun (у – so to called indeclinable nouns (какаду, кенгуру) potential. For corpus linguistics, it is essential to take into account all the signs of inter-part-of-speech and intra-part-of-speech flexion homonymy and to establish such algorithmic steps that would not allow «direct» reading of flexion and identification of the wordform.

10. The principles of continuity, variability and selection are common for the Ukrainian flectivity in the modern grammatical system. The first one is successively implemented in the relative preservation of the set of flexions for a long time and insignificant regrouping because of the reduction of the total number. The second one (the principle of variability) is implemented through the vertical and horizontal mechanisms. The vertical mechanism is observed in occasional mistakes in the use of flexions, which subsequently acquire a cautiously motivated character (competitiveness of the forms of the sample **вірш** ↔ **вірша** in accusative case), horizontal covers the expansion of flexion synonymy (compare increase in number of flexions in locative case). The principle of selection means that all flexions carry out replication in the general space of the grammatical system, and some of them increase their quantity, others reduce their quantity. The implementation of the principles and mechanisms of Ukrainian flectivity requires a separate thorough analysis.

The study of the whole set of Ukrainian flexions (over 500), their structure with length determination, peculiarities of compatibility with the corresponding varieties of morphemes, the expansion of flexion homonymy, the enhancement of synonymy, its functional load, the determination of part of speech fixation of flexions, the establishment of procedures for the part of speech of flexions markers and the study of flexion synonymy indexes, the manifestation of syntosemy within the limits of Ukrainian flectivity and others are the most promising studies nowadays.

References

- АЛЕКСІЄНКО, Л. А./КОЗЛЕНКО, І. В. (1998): *Граматичний словник українських дієслів*. Т. 1 (А – О). Київ: КНУ імені Тараса Шевченка.
- ВАНДРИЕС, Ж. (1937): *Язык: Лингвистическое введение в историю*. Москва: Соцэкгиз.
- ВИХОВАНЕЦЬ, І. Р. / ГОРОДЕНСЬКА, К. Г. / ЗАГНІТКО, А. П. / СОКОЛОВА, С. О. (2017): *Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- ГОРОДЕНСЬКА, К. Г. (1991): *Деривація синтаксичних одиниць*. Київ: Наукова думка.
- ДАНИЛЮК, І. Г. (2006): *Синкретизм у системі частин мови*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Донецьк.
- ЕЛЬМСЛЕВ, Л. О. категории личности-неличности и одушевленности-неодушевленности. В: Ревзина, О. Г. (сост.): *Принципы типологического анализа языков различного строя*. Москва: Наука, с. 114–152.
- ЗАГНІТКО, А. П. (2011): *Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис*. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО».
- ЗАЛИЗНЯК, А. А. (1977): *Грамматический словарь русского языка. Словоизменение*. Москва: Русский язык.
- КОМАРОВА, Л. І. (1987): *Якісні та кількісні характеристики системи словозміни іменників у сучасній українській мові*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.
- ЛИПСКАЯ, Л. П. (1992): *Русская флексия: морфемика, грамматика, семантика*. (Дис. канд. філол. наук). Краснодар.
- МЕЙЕ, А. (1951): *Общеславянский язык*. Москва: Издательство иностранной литературы.
- ТАРАНЕНКО, О. О. (2003): *Словозміна української мови (таблиці відмінювання і дієвідмінювання)*. *Nyiregyhazi foiskola. Ukran es ruszin filologiai tanszek. Nyiregyhaza*.
- ШЕВЕЛЬОВ, Ю. (2012): *Напис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947 – 1953 pp.)*. Київ: Темпора.
- ADAM, L. (1884): De la categorie du genre. *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*. Leipzig. B. 1, s. 218–222.
- BAŃKO, M. (2012): *Wykłady z polskiej fleksji*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.

Профіль автора:

Загнітко Анатолій Панасович

Доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України

Наукові інтереси автора: філософія мови, відмінкова, ідеографічна, категорійна, контрастивна, теоретична, формальна, функційна граматика, лінгвістика тексту, дискурсологія, теорія мовного впливу, теорія мовних систем, міжкультурна лінгвістика, візуальна лінгвістика, мультимодальна лінгвістика.

Донецький національний університет імені Василя Стуса; Український мовно-інформаційний фонд НАН України
a.zagnitko@donnu.edu.ua

Author's Profile:

Anatolii Panasovych Zagnitko

Doctor of Philology, Professor, Associate Member of the National Academy of Sciences of Ukraine

Scientific interests: Philosophy of Language; Case, Ideographic, Categorical, Contrastive, Theoretical, Formal, Functional Grammar, Text Linguistics, Discourse Studies, Theory of Language Influence, Theory of Language Systems, Intercultural Linguistics, Visual Linguistics, Multimodal Linguistics.

Vasyl' Stus Donetsk National University;
Ukrainian Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine.
a.zagnitko@donnu.edu.ua

ОЛЕКСІЙ БОРИСОВ [OLEKSII BORYSOV]

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т. Г. Шевченка, Україна

[T. Shevchenko National University «Chernihivskyi Kolehium»,
Ukraine]

**ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНІСТЬ ОСМИСЛЕННЯ ДІАЛОГУ:
СИСТЕМОЦЕНТРИЗМ – АНТРОПОЦЕНТРИЗМ – СИНЕРГЕТИЗМ
[The Polyparadigmatic Character of Dialogue Interpretation:
System-Centrism – Antopocentrism – Synergetics]**

Розвідка є дослідницькою частиною програми гранта Erasmus+,
Jean Monnet Project «European Antitotalitarian Practices»
(№ 599704-EPP-1-2018-1-UA-EPPJMO-MODULE).

Жизнь по природе своей диалогична
М.М. Бахтин

Вступ. 1. Поступова зміна дослідницьких настанов у мовознавстві, за якою кожна його парадигма, наслідуючи досягнення попередньої, узагальнює та активно використовує їх під час продукування власних теоретичних положень, методологічних принципів, методик, термінологічного апарату, віддзеркалює як назрілу необхідність глибшого гносеологічного проникнення до сутності досліджуваних об'єктів, так і більш високий рівень розвитку науки на новому еволюційному шаблі. Так, сучасний міждисциплінарний, синтезований, комплексний підхід до розгляду таких ключових лінгвістичних проблем, якими є мова та мислення, мова та мовлення, мова та культура, мова та соціум тощо дозволяє в інших ракурсах успішно виявляти те, що об'єктивно було раніше «приховано» від дослідників, створюючи, у свою чергу, теоретико-методологічну платформу для подальших, якісно нових лінгвістичних студій.

2. Загальні тенденції сучасного мовознавства, які демонструють спрямованість розвідок на вивчення функціонального аспекту мови, свідчать про те, що ключовим об'єктом переосмислення є й *діалог* – субстанція, у якій «б'ється та кипить мовне життя» (*переклад наш* – О.Б.) (Щерба 1957, 126). Діалог є вартісною частиною людського інструментарію (Пітерс 2004, 43), основою людського життя, суспільства у цілому, історія якого складається саме зі слів та дій (Дем'янков 1991, 114). Саме в ньому якнайяскравіше відображається вся складність міжособистісної взаємодії (Арютюнова 1999, 643), у якій здійснюється розуміння та регулювання соціально-вербальних дій комунікантів. Тому цілком зрозуміло, що інтерес до діалогу є категорією вічною, а такі дослідження є та надалі залишаться *актуальними* на будь-якому історичному зрізі мовознавства. Систематизація знань про діалог у різних методологічних координатах, чому власне й присвячена запропонована розвідка, зумовлює її *своєчасність*.

3. Детальний екскурс в історію осмислення діалогу в межах численних індивідуальних та колективних наукових і філософських студій, шкіл і практик, які передували структурно-семантичній парадигмі мовознавства, подано в авторський розвідці (Борисов 2015). Коротко щодо цього питання достатньо буде зауважити наступне. Діалог як багатогранний об'єкт соціальної дійсності в історії цивілізації розглядався людьми як інструмент повсякденного спілкування, фольклорної творчості, виконання магічних дій, здійснення релігійних ритуалів, пізнання невідомого у вигляді внутрішніх, філософських та релігійних рефлексій і суперечок, спосіб набуття, збереження та трансляції досвіду наступним поколінням. Об'єктивно він слугував надійним засобом об'єднання людей та гармонізації відносин між ними, а також вищими силами, а на новітньому етапі розвитку людства – засобом усунення недемок-

ратичних (тобто авторитарних, тоталітарних) проявів поведінки, встановлення та / або покращення взаємовідносин між різними націями, етнічними спільнотами в межах держави, релігійними конфесіями, урешті-решт, Природою. Саме тому природно, що в історії мовознавчої думки з різних епістемологічних позицій діалог розглядався як логіко-комунікативний процес, акт особистісно- або інституціонально-орієнтованої соціально-вербальної взаємодії, націлений на досягнення *конструктивних* індивідуальних та спільних результатів у вигляді кооперативно узгоджених мовленнєвих та предметних дій.

Діалог у структурно-семантичній парадигмі мовознавства. 1. Дослідження в межах структурного підходу до мови мають за мету розкриття внутрішніх відносин та залежностей компонентів її системи (Ахманова 1969, 218). Опис мови передбачає аналіз реального тексту, зокрема діалогічного, який дозволяє виділити узагальнені інваріантні одиниці та співвідносити їх з конкретними мовленнєвими сегментами на основі чітких правил реалізації. Останні визначають межі варіювання мовних одиниць у мовленні з погляду збереження ними самототожності (Винокур 1998, 496).

2. Саме в цій площині у фундаментальній статті В.Г. Гака «Русский язык в зеркале французского. Очерк 6. Структура диалогической речи» окреслюються ключові вектори мовознавчої інтерпретації діалогу: дослідження діалогічного мовлення проливає світло як на знакову природу мови, так і на принципи мовної структури в її конкретній реалізації (Гак 1970, 75). Це стає можливим через те, що діалог відбиває усі основні функції мови, яка є її *raison d'être*, і що це – мова в її реальному функціонуванні, і далі: *«С одной стороны, диалогическая речь изучается как определенный лингвостилистический жанр (подстиль разговорной речи), вскрываются ее основные функциональные особенности <...> С другой стороны, проводятся чисто лингвистические исследования, в ходе которых тщательно изучаются лексико-грамматические особенности диалога»* (там само). Абсолютно логічним та закономірним тому є зазначені дослідником ключові напрямки, у яких повинні розгортатися дослідження діалогу. Науковці повинні виявляти те, як *будується* діалог у національній мові, яка *лінгвістична* «тактика» мовців, якими *конкретними мовними засобами* здійснюються функції діалогу і яку *долю* в ньому займають ті або інші його *аспекти* (*курсив наш.* – О.Б.) (Гак 1970, 75). Таким чином тезисно та вичерпано, на наш погляд, окреслюються тенденції структурно-системного осмислення діалогу в той період часу, хоча в статті вже наявні чіткі зсуви в бік комунікативно-функціонального осягнення багатомірної природи діалогу (див. напр., Гак 1970, 80).

3. Правомірним та актуальним й на сьогодні є тодішнє визнання діалогу онтологічно первинною, пратекстовою формою організації мовлення, яка генетично пов'язана з усно-розмовною сферою комунікативного існування людини (Якубинский 1983, 31–32). Так, Л.В. Щерба визначає діалог як *розмовне* мовлення, яке складається із взаємних спонтанних реакцій двох співрозмовників, що визначаються ситуацією та висловленнями мовців (Щерба 1957, 115). Як *порівняно швидко зміну акцій та реакцій інтерактантів* трактує діалогічну форму спілкування фундатор діалогічної теорії Л.П. Якубинський (Якубинский 1983, 24). Подібне формулювання сутності діалогу пропонує В.Д. Девкін, який визначає його як *розмову*, у ході якої відбувається безпосередній обмін висловленнями (Девкін 1981, 5).

4. Тож діалог загалом осмислюється як деяка єдність, яка має двочленну структуру (*репліка-стимул + репліка-реакція*), поєднання яких за певними правилами синтаксичної залежності визнається *мінімальною структурною одиницею* діалогу або власне *елементарний діалог* та позначається терміном «*діалогічна єдність*» (ДЄ) (Шведова 1960, 280–281). Поряд з цим терміном у лінгвістиці вживаються також «*питально-відповідний хід (пара)*», «*мінімальний мікродіалог*», «*діалогічна взаємодія*», «*інтерація*», «*сміслові цілі*», «*діалогічний мінімум*», «*суміжна пара*» (Арутюнова 1999; Баранов, Крейдлин 1992; Винокур 1998; Гак 1970; Linell 1988). З функціональних позицій усі ДЄ можливо звести до таких об'єднань реплік: *питання / спонування / констатація – реакція* (на запропоновані стимули).

5. Для структурної лінгвістики важливим є питання того, що пов'язує послідовність реплік у діалозі. Цю роль «зв'язки» відіграє *тема*. Тому, приміром, О.С. Ахманова визначає *діалог*

як *форму мовлення, за якою кожне висловлення адресується співрозмовнику та є обмеженою безпосередньою тематикою розмови* (Ахманова 1969, 132). З погляду структури, дослідниця відмічає, що діалог характеризується відносною короткістю окремих висловлень та простотою їхньої синтаксичної будови (там само).

6. Можна констатувати, що в 50-60-ті роки 20-го ст. ДЄ розглядалася виключно як поєднання репліки-стимулу та репліки-реакції *за правилами синтаксичної залежності*. Відповідно таке осмислення одиниці призводить до втрати її *комунікативного смислу*. Тому, починаючи з 70-х років 20 ст., формується розуміння того, що репліки ДЄ поєднані як структурно-семантичним і пропозиційним зв'язком, так і комунікативним наміром мовців. Адже *цілеспрямованість* є найважливішим параметром діалогу, як і будь-якого іншого виду людської діяльності, який визначає як зв'язок реплік між собою, так і тип (жанр) комунікації (Арутюнова 1999, 649). Так, В.Г. Гак відмічає, що, будуючи діалог, мовець здійснює вибір загальної установки відносно усіх учасників комунікації (Гак 1970, 80). У дефініції В.Л. Скалкина діалогічне спілкування представлено як поєднане ситуативно-тематичною спільністю, так і *комунікативними мотивами* сполучення усних висловлень, які послідовно породжуються між двома чи більш співбесідниками в безпосередньому акті спілкування (Скалкин 1989, 6). Т.Г. Винокур представляє *діалог* як форму мовлення, яка складається з обміну висловленнями-репліками, на склад яких впливає *безпосереднє сприйняття комунікантів, яке активізує роль адресата в мовленнєвій діяльності адресанта* (курсив наш. – О.Б.) (Винокур 1998, 135). Таким чином, *послідовність реплік акції та реакції* утворює акт мовленнєвої взаємодії, *елементарний діалог*, як відображення опосередкованого експлікованими або імпліцитними комунікативними інтенціями співставлення таких висловлень, які вибудовуються в послідовно-часовий ряд (Скалкин 1989, 7), у результаті чого народжується міжособистісний текст, складений з декількох несамотійних та взаємозумовлених фрагментів (Linell, Gustavsson 1988, 438).

7. Для того, щоб відбувся продуктивний діалог, його структурні одиниці повинні бути цілісними утвореннями, зв'язаними всередині та між собою граматично (структурно), змістовно (на основі теми) та комунікативно-синтаксично (тема-рематична послідовність) (Чахоян 1979, 160). У мовознавстві розрізняють: 1) зв'язність у вузькому розумінні, тобто узгодження реплік за *ілокутивною функцією*: за запитанням повинна йти відповідь, за звинуваченням – виправдання, директивним актом – згода, обіцянка тощо; 2) зв'язність у широкому сенсі, тобто узгодження реплік за продуктованим ними *смыслом*; при цьому репліки-реакції можуть порушувати програму діалогу та орієнтуватися на пресупозиції висловлень, їхню прагматику (Арутюнова 1999, 653). У суто інформативному діалозі, наприклад, кожна наступна репліка чітко спрямована на продовження та доповнення того, що було сказано в попередній репліці, сприяючи висвітленню загальної теми. У інших діалогічних жанрах (особливо в тих, які характеризуються яскраво вираженою модальністю, наприклад, бесіда чи сварка), така програма може бути не жорсткою – репліки пов'язуються між собою асоціативно та аксіологічно, що не спричиняє шкоди комунікації. Інакше кажучи, мікротеми ДЄ, наскільки б відмінними та незалежними вони не були, або послідовно формують макротему, або глобально підпорядковані їй у структурі діалогу.

8. Смыслова зв'язність ДЄ є облігаторною, адже саме вона забезпечує схему розподілу елементів актуального членування її фрагментів. Ініціюючий компонент містить лише тематичні елементи та намічену рему, а вербалізація власне реми відбувається у висловленні-реакції (Михайлов 1986, 15). У такому ракурсі ДЄ визначається як *монотематична одиниця діалогу, яка задається комунікативною інтенцією мовців та виражається в логіко-семантичній, граматичній, лексичній та просодичній цілісності* (там само).

9. Підсумовуючи сказане вище, бачимо поступовий розвиток у межах структурного підходу мовознавчих поглядів на діалог. Зрозуміло, що описувати діалог виходячи лише з його структури (одиниць та правил їхнього поєднання за законами етнічної мови), трактуючи багатогранну ситуацію взаємодії як фон, означає *не проникати* до глибин його пізнавальної (когнітивної), номінативної (семіотичної) та комунікативно-функціональної (прагматич-

ної) сутності. Діалог є «продуктом» ментальної творчості, плинною, змінною субстанцією, залежною від безлічі великих та маленьких за значущістю зовнішніх та внутрішніх (особистісних) факторів, який не можливо досконало досліджувати беручи до уваги лише один вимір – «*знаки мови – ословлюваний ними оточуючий світ*, тобто враховуючи лише репрезентативну функцію мови» (Сусов 2009, 57). У 80-90-ті рр. 20 ст. поступово формується розуміння того, що для пояснення особливостей комунікативної поведінки та її результатів (успішних/неуспішних для обох/одного з мовців) потрібно залучати широкий (національні, соціокультурні, прагматичні, мовленнєві, фізичні тощо передумови) контекст її здійснення. Діалог починає розглядатися з позицій діяльнісного підходу, як динамічна сутність, адже акт комунікації є різновидом суспільної діяльності, зі своїми учасниками, їхніми цілями, знаково опосередкованими регулятивними діями, остаточними результатами, які призведуть або, навпаки, не призведуть у майбутньому до інших взаємодій саме з цим партнером по комунікації.

Діалог у когнітивно-комунікативній парадигмі мовознавства.

1. До базових настанов цієї парадигми, заснованої на філософських засадах постструктуралізму й постмодернізму (Шевченко 2005, 12–13), відносяться, як відомо, антропоцентричність, експланаторність, експансіонізм, функціоналізм (Кубрякова 2004), що означає визнання системної природи та діалогічності мови і мовлення / комунікації / діалогу. Інші принципи – енергетичності, телеологічності, психоменталізму, онтологічного дуалізму, етноцентризму, психонетичності (Демьянков 1995, 262–264; Селіванова 2011, 20–22) – доповнюють загальну картину нової епістеми, охоплюючи всю нескінченну багатогранність та плинність діалогу в онлайн просторі розуміння в інтеріоризованих фізичному та соціальному контекстах та, ширше, – культури.

2. Закономірне визнання того, що процеси функціонування мови опосередковані когнітивними операціями свідомості, а «мовленнєве мислення, мовленнєва свідомість – невід’ємні від діалогу» (Касавин 2008, 114) робить незаперечним те, що діалог як об’єкт наукової рефлексії повинен осмислюватися комплексно – з лінгвокогнітивних та комунікативно-прагматичних позицій, що відповідає вимогам «дискурсивної онтології Виготського» (Шевченко 2005, 13). Це є логічним, адже комунікація одним боком відбиває ситуативно та прагматично зумовлений інвентар мовних та мовленнєвих одиниць, залучених адресантом для здійснення впливу на адресата, а іншим – актуалізацію тих когнітивних структур репрезентації знань, які відповідають за реалізацію їхніх стратегіко-тактичних програм взаємодії (Кубрякова 2004, 10–11). Такий підхід дозволяє об’єднати систему знань про світ та їх відображенням у мові з комунікативною діяльністю.

3. У **лінгвокогнітивному** ракурсі діалог уявляється нами як *універсальний когнітивно-семіотичний конструкт свідомості, який знаходить зовнішнє вираження в спільній комунікативній діяльності представників певної лінгвокультури або під час міжкультурної комунікації*. Таке складне ментальне утворення інкорпорує структури знання декларативного та процедурного характеру, інформація з яких постійно надходить до єдиного інтерактивного простору розуміння. Йдеться про розгортання «пакетів» знання комунікантів про себе та один одного, мову, інтеріоризовану об’єктивну дійсність, універсальні принципи взаємодії (наприклад, *загальні правила діалогу* – запитання або спонукання потребує відповіді у вигляді дії, слова, виразного мовчання (Рождественский 2006, 217)), *архетипи* як апіорні організатори досвіду, притаманні колективно-позасвідомому початку (Ярошевский 1971, 191–192), які зумовлюють існування готовності до взаємодії, діалогу з іншим), національно-ціннісні домінанти (специфічні традиції, норми, правила етикету, стереотипи (Корольов 2019, 26)) тієї чи іншої етноспільноти тощо. Такі інформаційні структури про стереотипні ситуації міжособистісних інтеракцій (якими оперують мовці та які забезпечують орієнтацію в типових подіях, дозволяючи зокрема інтерпретувати поведінку інших та планувати власні комунікативні дії) представлені в мовній свідомості у вигляді когнітивних прототипів, фреймів, сценаріїв, семантичних примітивів, образ-схем тощо (Вежбицкая 2001, 19–21; Потапенко 2018, 247–248; Fillmore 1982, 250; Rosch 1983, 212–220; Zhabotynskaja 2009, 3–4).

4. Тому діалог виступає *способом когнітивної діяльності, яка відповідає за конструювання та трансляцію комунікантами до спільного інтерактивного простору тих концептуальних структур знання, які б сприяли вирішенню поставлених завдань у різножанрових етнокультурних дискурсивних практиках.*

5. Спираючись на вищезазначене, можна констатувати, що на мовлення впливає не сама ситуація комунікації, а те, як усі інтерактанти *розуміють, інтерпретують і конструюють* її фізичні та соціокультурні властивості, що видаються їм релевантними (Ущина 2016, 35). До того ж, комунікативні цілі індивідів не можуть розглядатися відокремлено одна від одної, тому що вони взаємно визначаються та корегуються під час розгортання діалогу (Пищикова 2002, 304). У свою чергу, мова, яка уможливорює поетапний перебіг діалогу, трактується як гнучкий спосіб знакової репрезентації досвіду та взаємодії між членами етнокультурної спільноти (Сусов 2009, 37), комунікативна поведінка яких інтенційно та інформаційно підлаштовується одна під одну.

Тому справедливо, що діалог може розглядатися й як *опосередкована засобами певної семіотичної системи взаємодія, яка конструюється суб'єктами дискурсивної діяльності та в якій вони самі спільно створюються і різнопланово актуалізуються в спробі виконати поставлені комунікативні або предметні завдання.* За такого підходу, з одного боку, підкреслюється значення кожного з партнерів у процесі творення дискурсу (йдеться про процес індивідуальної когніції), а, з іншого, на передній план виводиться взаємодія з іншою особою (процес соціальної інтеракції) (Ущина 2016, 31–32). Для успішної інтер- або міжкультурної комунікації з необхідністю враховуються як індивідуальні (гендер, вік, фізичні дані, характер, темперамент, психічний та фізіологічний стани тощо), так і соціальні параметри (реальні та приписувані собі мовцями на підґрунті індивідуальних) ролі та статуси, які визначають комунікативні права та обов'язки в повсякденних або інституційних (з реєстрами формальний, напівформальний, неформальний) взаємодіях.

Тим не менш, мета ставиться ініціатором спілкування, а задум здійснюється адресатом (Арутюнова 1999, 653). Планування відбиває ідеальний шлях просування до цілі, але ситуація взаємодії з адресатом, деякою мірою непередбачувана до кінця, постійно вводить нові дані, установки, орієнтири, що змушує мовця коректувати свою поведінку в інтерактивному просторі. У зв'язку з цим Т.А. Космеда справедливо наголошує на тому, що *сучасна лінгвістика має яскраву прагматичну орієнтацію* (Космеда 2012, 17), при цьому на озброєння, на думку І.П. Сусова, береться не просто принцип *антропоцентризму*, а принцип *егоцентризму* (Сусов 2009, 37).

6. Саме за **комунікативно-прагматичного** підходу, коли соціальна функція мовлення розуміється як максимізація ефективності діалогу та мінімізація невиправданої соціальної напруги (Пищикова 2002, 306), вдається описати та пояснити механізми, за посередництва яких реалізується адекватна поведінка індивіда та здійснюється комунікативний вплив. Залежно від характеру отриманої ззовні інформації та її наступної інтерпретації, адресант повідомлення з тим чи іншим ступенем критичності приймає рішення щодо того, які з наявних в його арсеналі мовних, мовленнєвих, невербальних засобів слід застосовувати в конкретній ситуації для того, щоб бути найбільш ефективним з погляду реалізації власних цілей. Інтерпретація змінного соціального контексту взаємодії зумовлює постійний вибір наявних у стратегіко-тактичному репертуарі суб'єкта одиниць, реалізованих у межах тональностей нейтральності, увічливості, фамільярності, презирства, толерантності, агресивності тощо. Продекований у діалозі текст, як стверджує Л.П. Чахоян, відбиває *комунікативну подію усного контактного безпосереднього спілкування, у якому партнери шляхом зміни ролей мовця та слухача прагнуть досягти результатів за посередництва певних стратегій та тактик* (Чахоян 1979, 158).

7. Тому, визначаючи термін «діалог» у *когнітивно-прагматичній* перспективі, будемо спиратися на визначення терміну «дискурс», поданого І.С. Шевченко (Шевченко 2005, 116). Дискурс / діалог є *мовно-когнітивно-комунікативною системою-гештальтом, яка визначається єдністю трьох аспектів: використанням мови, конструюванням ідей, емоцій і*

переконань, та актуалізацією соціально-прагматичної сутності взаємодії. Воно корелює з позицією класика діалогу Л.П. Чахоян, яка зазначала, що комунікативний смисл діалогічного тексту, окрім пропозиційного значення, містить ще й інтенціональну, модальну, емоційну, фокальну, соціальну інформацію, яка інтерпретується партнером під час планування власної вербально-соціальної дії (Чахоян 1979, 166). Акцент на соціальності взаємодії дозволяє широко потрактовувати діалог як *спільну комунікативну діяльність індивідів, яка є моментом створення та підтримки існування суспільного.*

8. У діалозі, який характеризується (і таким чином відокремлюється власне від терміну «дискурс» у загальному його розумінні) *міною ролей*, що забезпечує можливість комунікативних внесків індивідів до інтерактивного простору, мінімальним цілісним утворенням у формально-структурній перспективі є *ДС*, у комунікативно-функціональній – *мовленнєвий обмін / крок*. Сама ж структура діалогу є ієрархічною системою, яка вибудовується в такій послідовності: комунікативний / мовленнєвий акт (висловлення) – комунікативний / мовленнєвий хід (репліка) – комунікативний / мовленнєвий обмін (діалогічна єдність) – комунікативний / мовленнєва трансакція (мінімальний діалог) – комунікативний / мовленнєва подія (діалог) (див. Шевченко 2005, 113). Усі одиниці діалогу містять різнопланову інформацію про адресанта та адресата, дозволяючи реконструювати двобічну інтенційну складову акту взаємодії та виокремити різнорівневі засоби її реалізації.

9. Незаперечним є той факт, що в інтеракції мовці здійснюють вплив один на одного (Тарасов 1990, 5–6): діалог надає можливості та власне сам є можливістю реалізувати поставлені цілі саме через *комунікативний вплив* (КВ), заради чого він й починає розгортатися за «обопільною домовленістю». Діалог розглядаємо як *генетично наявний та соціально актуалізований когнітивно-комунікативний ресурс людського індивіда, який використовується ним тоді, коли формування необхідного стану речей в його інтелектуально-психологічному, фізичному або комунікативному світах буде залежати лише від взаємодії з іншим індивідом*. Отримання відповідної «згоди» на співпрацю через створення стимулів деякої зацікавленості партнера передбачає ситуативно зумовлену активацію інтелектуальних та мотиваційно-вольових зусиль каузатора впливу для вибору найкращої стратегіко-тактичної лінії поведінки.

10. Примус до вступу до діалогу, регулювання та коригування комунікативної поведінки партнера, нав'язування власної раціональної або емотивної позиції розглядається нами як *демонстрація владних відносин – дискурсивне панування (домінування) одного людського індивіда над іншим* (Барт 1994; Блакар 1987; Фуко 1998; Linell 1990). Влада як відбиття «Его-спрямованості» особи глибоко сидить у самій сутності людини, укорінившись ще на первинних стадіях становлення суспільства, коли панування та підпорядкування складали невід'ємний початок життя прадавнього соціуму (Спиркин 2002, 355), створивши, таким чином, основи для міжособистісних зв'язків та обмінів і породивши певний спосіб пізнання та обробки знань (Фуко 1998, 51–52). Соціальні відносини будуються на владі, яка первісно спрямована на їх структуруацію, робить їх більш цілеспрямованими, слугує причиною взаємної мобілізації індивідів, знижуючи невизначеність їхньої поведінки (Блакар 1987, 91; Рікер 2002, 261). Тому об'єктивною ознакою комунікативного простору соціуму є те, що «влада (*libido dominandi*) таїться <...> в будь-якому дискурсі» (Барт 1994, 546), здійснюючись на фонетичному, лексичному, синтаксичному, текстовому, семіотичному, ритуальному та прагматичному рівнях (Барт 1994; Блакар 1987; Шейгал 2001). Це означає, що індивіди з владним статусом (необов'язково з інституційно наданим – комунікативний статус адресанта є первісно вищим від адресата (Арутюнова 1999, 660) та лише відносно залежить від соціальної позиції) контролюють та обмежують комунікативний внесок партнера, який не має влади: сила виявляє себе в праві говорити та праві позбавляти цієї можливості інших (Шейгал 2001).

11. Тож, попередньо підсумовуючи, розглядаємо КВ як рушійну силу діалогу та комунікативну форму втілення влади як відображення постійної або ситуативної соціальної залежності одного індивіда від іншого, здатності регулювання поведінки партнера в повсякденних

або інституціональних ситуаціях взаємодії. Влада в соціумі є *асиметричним каузативним феноменом*, який оформлює взаємовідносини в термінах нерівної здатності до здійснення контролю за тим, як тексти продукуються та вживаються в соціокультурних контекстах (Linell 1990, 153).

12. Розуміння того, що діалогічна взаємодія визначається *владними відносинами соціального співіснування* дає змогу констатувати, що когнітивно-комунікативне осмислення діалогу неодмінно виводить його в площину *кратологічних* (грец. *kratos* – влада) досліджень. Як нам уявляється, на теренах вітчизняної лінгвістики на разі виникає необхідність створення нової концепції осмислення діалогу, а саме – *кратологічної теорії діалогу*. Її міждисциплінарний характер, як вважаємо, виформовується на тлі лінгвокогнітивістики, дискурсології та кратології (науки про владу) та, безсумнівно, є новим мовознавчим вектором вивчення діалогу, дискурсу, додатковим інструментом викриття його багатомірної природи. На нашу думку, така констатація є логічною, адже *когнітивні структури досвіду* мовців про діалог у цілому та про безліч типових ситуацій його втілення в межах лінгвокультури зокрема, а також ті *структури знання*, які виформовуються в саміх інтеракціях відбивають *владні устремління* комунікантів щодо примусу один одного до виконання бажаних дій, втілених у підібраних ними знаково оформлених *стратегіко-тактичних програмах* комунікативної поведінки. Саме такий комплексний методологічний підхід уможлиблює поглиблення наших знань про механізми та особливості перебігу діалогу з конкретним поясненням його результатів для мовців – *успішних / частково успішних / частково неуспішних / неуспішних*.

13. Розробка теоретико-методологічної бази концепції передбачає поєднання зокрема термінологічного апарату та методів дослідження різних мовознавчих напрямків. Одним із залучених методів конверсаційного аналізу є новий для вітчизняної науки *ініціативно-респонсивний аналіз* (*initiative-response analysis, IR-analysis* (IP-аналіз)), розроблений у 80-х рр. 20 ст. шведською лінгвістичною школою (Linell 1988; Linell 1990) для кількісно-якісного опису перебігу комунікативної діяльності суб'єктів, застосований в авторській праці (Борисов 2017).

14. Визнання природної *асиметричності* (організаційно-технічної, інформаційної, інтелектуально-емоційної, комунікативної, паралінгвістичної тощо) *діалогу* будь-якого формату та жанру, передбачає констатацію того, що суб'єкти виявляють різну комунікативну активність під час різних його фаз. Такі прояви їхньої поведінки описуються терміном *комунікативна ініціатива* – який позначає таке вміння особи, «яке дозволяє їй спрямувати розмову в потрібне русло, а також у разі необхідності змінювати потік мовленнєвого обміну згідно з власною метою та настановою» (Макаров 2003, 216). Ініціатива співвідноситься з конкретним проміжним результатом або *домінуванням* особи в діалозі, відбиваючи різну міру демонстрації KB / влади щодо розподілу спільного інтеракційного простору. Домінуючою стороною визнається той індивід, який спроможний спрямовувати та контролювати дії партнера й уникає контролювання власної поведінки (Linell 1988, 416), задає темп та ритм обміну репліками, має право змінювати етапи типового сценарію; у свою чергу, підконтрольна особа дозволяє бути контрольованою партнером. Домінування мовців відбувається паралельно у трьох площинах: інтерактивній, кількісній та тематичній (Linell 1988, 436). Якщо *кількісне домінування* розкривається в кількості продукуваних слів (домінує той, хто більше говорить чи займає більшу частину часу в діалозі), то *тематичне домінування* визначається кількістю тем, уведених у діалог, або тематичних концептів, які розкривають глибину предмета обговорення та не були раніше активовані ними. Однак, найголовнішим у розподілі влади в діалозі є *інтерактивне домінування*, пов'язане з діями – ініціативними та реактивними репліками, в яких зосереджена комунікативна (локальна, на рівні ДЄ, та глобальна, у контексті всього діалогу) сила мовців (Adelswärd, Aronsson, Jönsson, Linell 1987, 313–314; Linell 1988, 438). Рівень домінування одного мовця над іншим як відображення різного ступеня KB є кількісно орієнтованою величиною, яка відбиває рівень асиметричності діалогу (Linell 1990, 157–158). Тож вимірювання ступеня активності мовців дає змогу більш гли-

боко розглянути діалогічний процес та взаємозв'язки інтерактантів.

15. Підводимо підсумок. У межах функціонально орієнтованого дослідження діалог визнаємо *динамічним когнітивно-комунікативно-дискурсивним конструктом, який відтворюється в соціальних відносинах інформаційного обміну та впливу*. Онтологічно він має інформаційно-асиметричну владну природу, що виявляється в комунікативному обмеженні взаємної свободи інтерактантів через постійну координацію ними дій один одного. Така регуляція здійснюється в структурно-граматично, семантично та прагматично поєднаній послідовності реплік, що виформовує в просторово-часових та етнокультурних координатах цілісну комунікативну подію, відображену в діалогічному тексті.

Діалог у синергетичній парадигмі мовознавства.

1. Умовний вихід за межі когнітивно-прагматичного підходу в інтерпретації діалогу стає можливим завдяки адаптації принципів нової *синергетичної* концепції до відповідних мовознавчих розвідок. Як комунікативно-прагматичне, так і синергетичне дослідження мови базується на базі системно-структурного уявлення про її рівневу будову (див., напр., Чахоян 1979, 160), збагачуючи наші знання про людські можливості побудови *ефективного* діалогу в контексті лінгвокультури. На озброєння методологічним підходом були взяті, окрім *системності*, наприклад, поняття *нелінійності*, *варіативності траєкторії поступу* та *інформаційно-енергетичні обміни* (Колесник 2016, 18), які відбуваються між системами, що вибудовують фізичну та соціальну реальність, дозволяючи їм успішно функціонувати.

2. У процесі обміну повідомлення, сприйняте системою, змінює її інформаційний стан та за деяких умов може бути енергостимулом (командою) до виконання певних процедур, початку чи завершенню процесу, операції чи дії (Сусов 2009, 69). Активність системи та її успішна взаємодія з іншими системами з набуттям додаткових елементів та зв'язків забезпечує її стабільність та можливість подальшого функціонування. У синергетиці системи, які знаходяться в постійній взаємодії зі світом кваліфікуються як *дисипативні* (відкриті, незбалансовані, такі, що адаптуються, самоорганізуються та розвиваються) (Пищикова 2002, 303). У контексті нашої розвідки до них відносимо мову, мовлення, комунікацію, діалог, текст, людину, етноспільноту, соціум, людство, середовище та ноосферу, у межах якої породження, оформлення та передача смислів стає взагалі можливою.

3. Вслід за О. Колесником вважаємо, що вказані системи можуть бути зведені до трихотомічної ієрархії «підсистема – система – надсистема» (Колесник 2016, 46–47). *Надсистема* визначає загальну мету та стратегічну програму її досягнення, *система* обирає з наявних ресурсів та реалізує тактики поступу, а *підсистема* пропонує інвентар засобів та технік реалізації. У цій ієрархії творець мови, текстів, діалогу, комунікації, тобто *мовна особистість* є проміжною ланкою, або системою, яка включена компонентом до системи вищого порядку та сама визначається взаємодією складових її частин. Для людини надсистемою є певний енерго-інформаційний континуум, що визначає базові параметри суб'єктів та способи їхньої взаємодії (Колесник 2016, 55). Йдеться про *семіотичний універсум*, як «олюднене» когнітивно-семіотично-дискурсивне втілення інформаційного поля Всесвіту або *ноосфери*, *сфери розуму* – останнього еволюційного етапу розвитку біосфери (Вернадський 2001, 339). Загальнолюдський інформаційний континуум (інші його номінації – *техносфера*, *антропосфера*, *психосфера*, *соціосфера*) містить досвід людства взаємодії зі світом, що виявляє зв'язок законів природи з законами вселюдської логіки та соціально-економічними законами (Вознюк 2005, 368), завдяки якому стає можливим існування всезагальної мови та людської комунікації, а також мов національних спільнот. У процесі національно-культурної та мовної диференціації людської цивілізації він набуває форм сукупності взаємопов'язаних *семіосфер* (Лотман 2000, 251–259).

У свою чергу, деміурги когнітивно-семіотичного континууму – *людина*, і ширше, – *етнос-пільнота*, *суспільство* та *людська цивілізація*, історично та з об'єктивною необхідністю також є динамічними та нерівноважними системами, які здатні до самопідтримки і свідомих еволюційних трансформацій (Козловець 2001, 136; Колесник 2016, 55) на шляху розвитку нових динамічних режимів складності. Процес супроводжується періодичним перенасичен-

ням ентропійних продуктів розпаду, в результаті чого вони саморуйнуються та мутуються в напрямку нових режимів, які задають їм нові завдання та цілі (Вознюк 2005, 362). Системи є відкритими, адже здатні сприймати, переробляти та кодувати інформацію з оточуючого світу з її подальшою комунікативною трансляцією, що означає зміну як системи-джерела, так і системи-мети. Саме ж осягнення дійсності полягає в процесах категоризації та концептуалізації отриманих свідомістю інформаційних даних. Чим більше структурованим, у результаті, є для людини світ, тим більш ефективно вона здатна сприймати найнезначніші його зміни, що, у свою чергу, підвищує її можливості до точного та тривалого їхнього прогнозу та наступному перетворенню реальності. Це дозволяє системам – *Людина, Суспільство, Людство* – бути більш сталими та пристосованими до світу, і в цьому розкриваються каузативність двох паралельних процесів: розвиток індивідуальної та колективної концептосфер означає розвиток та перехід їх на більш високий рівень функціонування (Мещеряков 1997, 144).

Системи нижчого порядку, які винайдені та використовуються в соціумі, визначаючи саму людську сутність, є підсистемами її свідомості. Вони оформлюють і забезпечують біологічне й соціальне виживання особи. Ідеться насамперед про *мову, мовлення, комунікацію, діалог*, завдяки яким стає можливим суспільне об'єднання індивідів у межах певного етносу та людства. Поза здатності здійснювати когнітивно-репрезентативну й комунікативну види діяльності саме на основі кооперативних можливостей діалогу людини як такої не існує.

Відповідно кооперативну (у широкому сенсі) міжособистісну інтеракцію можна умовно подати як таку, що народжується у взаємодії систем вищого (метарівню (ноосфера), макрорівню (семантичний універсум / семіосфера), середнього (мезорівню – людини) та нижчого порядку (мікрорівню мови, мовлення, людського діалогу, комунікації).

4. Результати номінативної активності втілюються в кодовому, інтерпретативно-конструктивному інструментарії – мові. У разі виникнення необхідності мова починає використовуватися для оптимізації стану системи- людини, тобто досягнення комфортного балансу між впорядкованістю та ентропією її підсистем (усіх сфер свідомості, які забезпечують біологічне та соціальне функціонування індивіда: інтелектуальна, потрібнісна, вольова, емоційна тощо), що передбачає моделювання майбутнього досвіду, пошук взаємодій з іншими суб'єктами та вплив на них (Колесник 2016, 77). У такому контексті О. Тарасова визначає мовні й мовленнєві одиниці, які оформлюють інтелектуальні та мотиваційно-вольові внески індивідів до спільного простору розуміння як засоби, за посередництва яких індивіди пристосовуються до соціальної реальності, взаємодіють з нею, обмінюючись з нею інформацією (Тарасова 2000, 4). Діалог, який конструється зусиллями обох інтерактантів, являє собою таким чином *відкриту комплексну систему так чи інакше узгоджених комунікативних діяльностей партнерів*, зв'язок між якими та оточуючим середовищем є першопочатковим джерелом мотивації мовленнєвих і немовленнєвих дій (Пищикова 2002, 303). Через те, що діалог дозволяє взаємодіяти та тим самим вирішувати наявні потреби, він є ефективним інструментом та засобом досягнення деякого внутрішнього балансу між підсистемами тіла та свідомості, які визначають активність людини у світі. Тож мова, діалог та комунікація, як що задіюються, то виступають знаряддями покращення стану системи під назвою «людина».

5. З позицій синергетики, система, яка самоорганізується, повинна складатися як мінімум із двох ієрархічних підсистем, здатних моделювати стан одна одної, а також стан системного оточення. Якщо йдеться про діалог, то глобально його система складається з підсистем продукованого тексту та контексту, які здатні моделювати одна одну та своє соціально-психологічне, когнітивне оточення (див., напр., Піхтовнікова 2005, 29).

6. Усі (глобальні та проміжні) цілі, поставлені мовцями в діалозі, є *атракторами*, тобто об'єктами, які спрямовують процеси добору та організації інформації та її експлікації. Процес добору (стиск інформації в системах) являє собою процедуру знищення невизначеності *ентропії* системи. Існуючі обмеження є анти-атракторами (*репелерами*), які відштовхують при доборі та організації все, що не вкладається в норму. Людина є одночасно як творчим конструктором діалогу, так і інструментом атракторів та репелерів, наданих їй лінгвокульту-

рою ззовні (Піхтовнікова 2005, 30). Так, інтеріоризована ситуація комунікації, жанр (зі своїми ознаками теми, функціонального стилю, композиції тексту, інтенціями мовців, формального / неформального реєстру тощо), ініціативні та реактивні репліки, комунікативна ініціатива, паузи, мовчання тощо є водночас як атракторами певних стратегіко-тактичних програм комунікативної поведінки та одиниць їхньої вербалізації, так і репелерами, які, приміром, не дозволяють одним, але дозволяють іншим лексичним одиницям, ЛСВ, морфологічним формам та синтаксичним конструкціям потрапити до сумісного діалогічного простору.

7. Така внутрішня діалектика діалогу, що зумовлює його імовірнісну та надзвичайно плинну природу, свідчить про динамічний та адаптивний (до умов розгортання) його характер, з власними механізмами саморегуляції та розвитку. Атракторно детермінований (якщо розглядати, у кінцевому рахунку, атрактори та репелери як єдиний атрактор) перебіг діалогу, глобальна мета якого – кооперація, незалежно від її власне кооперативної чи конфронтативної форм соціальної взаємодії, дозволяє зрозуміти, що діалогом можна керувати, обираючи одні та відкидаючи інші, контекстуально неважливі чи небажані, системні параметри його актуалізації. Досвід успішних взаємодій, за якими всі сторони досягають поставлених цілей під час пошуку кооперативного взаєморозуміння, та які можливо проаналізувати та інвентаризувати за посередництва мовознавчих студій, може бути цінним внеском у розвиток діалогічних студій, лінгвопрагматики, теорії комунікації в цілому. Синергетичні уявлення про діалог, як функціонуючу клітинку єдиного організму, яка визначає (й модулює) ціле та залежить (відбиває й модулюється) від нього, з одного боку, та його усвідомлення як стрункої та живої системи елементів і зв'язків між ними, з іншого, містять міцний прогностичний та прикладний потенціал.

Висновки. Діалог є універсальною динамічною когнітивно-комунікативно-дискурсивною конструкт-системою, яка відтворюється в соціальних відносинах інформаційного обміну та впливу в межах певного етноконтексту. Він характеризується інформаційно-асиметричною владною природою, що виявляється в соціальній потребі індивідів один в одному та їхньому перманентному обмеженні взаємної комунікативної активності через регуляцію дій один одного. Можливість перебігу в соціальному середовищі пояснюється когнітивною сутністю діалогу як здатності свідомості розгортати зовнішньо вербально та / або невербально оформлену комунікацію, спираючись на концептуальні структури знання про типові ситуації взаємодії. Як дискурсивне утворення, діалог є тією етнокультурною подією, яка включає продукovanі мовцями тексти в нерозривному зв'язку з інтеріоризованою ситуацією взаємодії та системою комунікативно-прагматичних і когнітивних установок мовців.

Актуалізований у просторі лінгвокультури, діалог отримує специфічне національне забарвлення різноформатної та різножанрової реалізації в соціальних практиках лінгвоспільноти. Обмінюючись інформаційними стимулами з середовищем реалізації, відкрита, динамічна та функціональна система діалогу якісно та кількісно збагачується під час флуктуацій у деяких точках біфуркації, за рахунок чого самоорганізується, саморегулюється та розвивається. Такий обмін відбиває / впливає на когнітивні механізми вибору релевантних способів і засобів здійснення різноманітних міжособистісних взаємодій.

Вищезазначене дозволяє визнати діалог унікальним конструктивним фактором людської поведінки, специфічним етнозумовленим способом організації та впорядкування комунікативної діяльності в лінгвоспільноті, яка, первісно базується, перш за все, на кооперативній, неконфліктній, гармонійній (а в соціально-політичному плані – демократичній, вільній (неталітарній)) формі взаємодії соціальних індивідів у повсякденних та інституційних координатах комунікації.

Всебічність, парадигмальність осмислення діалогу демонструє усвідомлення лінгвістами багатогранної природи цього унікального соціального та когнітивно-комунікативного утворення, розкриття всієї глибини якого, очевидно, продовжиться в контексті інших майбутніх парадигм мовознавства.

Література

АРУТЮНОВА, Н. Д. (1999): *Язык и мир человека*. Москва: Языки русской культуры.

- АХМАНОВА, О. С. (1969): *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Издательство «Советская энциклопедия».
- БАРАНОВ, А. Н./КРЕЙДЛИН, Г. Е. (1992): Иллокутивное вынуждение в структуре диалога. *Вопросы языкознания*, № 2, с. 84–99.
- БАРТ, Р. (1994): *Лекция. Семиотика. Поэтика* / под ред. Г. К. Косикова. Москва: Издательская группа «Прогресс, Универс», с. 545–568.
- БАХТИН, М. М. (1979): *Проблема текста в лингвистике, филологии и других науках. Эстетика словесного творчества* / под ред. Г. С. Бернштейна и Л. В. Дерюгиной. Москва: Искусство, с. 281–308.
- БЛАКАР, Р. (1987): Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирические исследования языка и его использования в социальном контексте) В: Петров, В. В. (гол. ред.): *Язык и моделирование социального взаимодействия*. Москва: Прогресс. с. 88–120.
- БОРИСОВ, О. О. (2016): *Когнітивно-інформаційна параметризація діалогу у британських та українських різножанрових дискурсивних практиках*. Чернівці: Десна Поліграф.
- БОРИСОВ, О.О. (2015): Комунікативний дискурс суспільства і діалогіка: лінгвофілософський аспект. В: Болдирев, Р.В. (гол. ред.): *Наукові студії – XXI (культура, освіта – антропоцентричні парадигми і сучасний світ)*. Філологія. Київ: МІЛЕНІУМ, Вип. 5, Т. 7. с. 1–12.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (2001): *Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики* / Пер. с англ. А. Д. Шмелева. Москва: Языки славянской культуры.
- ВЕРНАДСКИЙ, В. И. (2001): *Химическое строение биосферы Земли и её окружение*. Москва: «Наука».
- ВИНОКУР, Т. Г. (1998): *Диалогическая речь. Языкознание. Большой энциклопедический словарь* / под ред. В. Ярцевой. Москва: Большая Российская энциклопедия, с. 135.
- ВОЗНЮК, О. В. (2005) *Концепція цілісності як основа філософського синтезу знань*. Житомир: Рута-Волинь.
- ГАК, В. Г. (1970): Русский язык в зеркале французского. Структура диалогической речи. *Русский язык за рубежом*, № 3. с. 75–80.
- ДЕВКИН, В. Д. (1981): *Диалог. Немецкая разговорная речь в сопоставлении с русской*. Москва: Высш. Школа.
- ДЕМЬЯНКОВ, В. З. (1995): Доминирующие лингвистические теории в конце XX века. *Язык и наука конца 20 века*. Москва: Изд-во Рос. гум. ун-та, с. 239–320.
- ДЕМЬЯНКОВ, В. З. (1991): Загадки диалога и культуры понимания. *Текст в коммуникации*. Москва: Ин-т языкознания РАН СССР, с. 109–116.
- КАСАВИН, И. Т. (2008): *Текст. Дискурс. Контекст. Введение в социальную эпистемологию языка*. Москва: «Канон»-РООИ «Реабилитация».
- КОЗЛОВЕЦЬ, М. А. /ФЕДОРЕНКО, В. О./МАСЛАК, П. В. (2001): *Соціологія*. Житомир: ЖВІРЕ.
- КОЛЕСНИК, О. С. (2016): *Мова та міф у вимірі міждисциплінарних студій*. Чернівці: Десна Поліграф.
- КОРОЛЬОВ, І. Р. (2019): «Національна кооперативна комунікативна поведінка: лінгвокогнітивний і дискурсивний виміри» : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.15. Київ, 36 с.
- КОСМЕДА, Т. А. (2012): *Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*. Дрогобич: Коло.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (2014): *Язык и знание: на пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры, Рос. академия наук, Ин-т языкознания.
- ЛОТМАН, Ю. М. (2000): *Семиосфера*. Санкт-Петербург: «Искусство–СПБ».
- МАКАРОВ, М. Л. (2003): *Основы теории дискурса*. Москва: ИТДГК «Гнозис».
- МЕЩЕРЯКОВ, В. П. (1997). Коммуникативно-когнитивный аспект онтогенетического и исторического развития языка как системы понятий. В: Баранова Н.П. (гол. ред.): *Когнитивная лингвистика конца 20 века*. Минск: МГЛУ, Ч. 2., с. 144–145.
- МИХАЙЛОВ, Л. М. (1986): *Грамматика немецкой диалогической речи*. Москва: Высшая школа.
- ПІТЕРС, Дж. (2004): *Слова на вітрі: історія ідеї комунікації*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- ПІХТОВНИКОВА, Л. С. (2005). *Стилістика і синергетика дискурсу. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен* : монографія / під загальн. ред. І.С. Шевченко. Харків : Константа, с. 29–36.
- ПИЩИКОВА, Е. В. (2002): Опыт применения синергетического подхода к разработке модели анализа речевого взаимодействия. *Вісник ХНУ*. № 567, с. 302–306.
- ПОТАПЕНКО, С. И. (2018): Лингвоконцептология: что дальше? В: І. Р. Буніятова (гол. ред.): *Doctrina*

- multiplex, veritas una: Учень багато, істина одна*: Київ: Київський ун-т ім. Б. Грінченка, с. 242–260.
- РИКЁР, П. (2002): *История и истина*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- РОЖДЕСТВЕНСКИЙ, Ю. В. (2006): *Теория риторики*. Москва: Флинта; Наука.
- СЕЛІВАНОВА, О. О. (2011): *Основи теорії мовної комунікації*. Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю.А.
- СКАЛКИН, В. Л. (1989): *Обучение диалогической речи (на материале английского языка)*. Київ: Радянська школа.
- СПИРКИН, А. Г. (2002): *Философия*. Москва: Гардарики.
- СУСОВ, И. П. (2009): *Лингвистическая прагматика*. Винница: Нова Книга.
- ТАРАСОВ, Е. Ф. (1990): *Речевое воздействие: методология и теория. Оптимизация речевого воздействия*: монографія / отв. ред. В. Ф. Петренко. Москва: Наука, 1990. с. 5–18.
- ТАРАСОВА, Е. В. (2000): Синергетические тенденции в современной лингвистике. *Вісник Харківського державного університету*. № 500, с. 3–9.
- УЩИНА, В. А. (2016): *Позиціювання суб'єкта в сучасному англomовному дискурсі ризику*. (Дис. докт. філол. наук). Київ.
- ФУКО, М. (1998): *История сексуальности. Забота о себе*. К.-Москва: Грунтрефл-бук.
- ШВЕДОВА, Н. Ю. (1960): *Очерки по синтаксису русской разговорной речи*. Москва: Изд. АН СССР.
- ШЕВЧЕНКО, І. С. (2005). Когнітивно-прагматичні дослідження дискурсу. *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен*: монографія / під загальн. ред. І.С. Шевченко. Харків: Константа, с. 105–118.
- ШЕЙГАЛ, Е. И. (2001): Власть как концепт и категория дискурса. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php. [online]. [cit. 21. 3. 2019].
- ЩЕРБА, Л. В. *Современный русский литературный язык. Избранные работы по русскому языку* / под ред. М. Матусевича. Москва: Учпедгиз, 1957. с. 113–130.
- ЯКУБИНСКИЙ, Л. П. *Язык и его функционирование. Избранные работы* / под ред. А. Леонтьева. Москв: Наука, 1986. с. 17–58.
- ЯРОШЕВСКИЙ, М. Г. (1971): *Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки*. Москва: Политиздат.
- ADELWARD V./ARONSSON, K./JÖNSSON, L./LINELL, P. The Unequal Distribution of Interactional Space: Dominance and Control in Courtroom Interaction (1987): *Text*, Vol. 7, p. 313–346.
- FILLMORE, Ch. (1982): Ideal Reader and Real Reader Roles. In: Tannen, D. (ed.): *Analyzing Discourse: Text and Talk*. Washington: Georgetown University, p. 248–271.
- LINELL, P./GUSTAVSSON, L./JUVONEN, P. Interactional Dominance in Dyadic Communication: a Presentation of Initiative-Response Analysis (1988): *Linguistics: Interdisciplinary Journal of the Language Sciences*, Vol. 26, Iss. 3, p. 415–442.
- LINELL, P. (1990): The Power of Dialogue Dynamics. In: Markova, I. (ed.): *The Dynamics of Dialogue*. New York: Harvester Wheatsheaf, p. 147–177.
- ROSCH, E. (1983): Classification of Real-world Objects: Origins and Representations in Cognition. In: Johnson-Laird, Ph., Wason, P. (ed.). *Thinking: Readings in Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 212–223.
- ZHABOTYNSKAJA, S. A. (2009): The models of knowledge representation in the context of different schools of cognitive linguistics: a complex approach. *Вісник ХНУ*, 848, с. 3–9.

Профіль автора:

Олексій Олександрович Борисов
Доктор філологічних наук, доцент.
Наукові інтереси: когнітивістика, комуніка-
тивістика, діалогознавство.
Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кафедра гер-
манської філології.
neapol.1985@gmail.com

Author's Profile:

Oleksii O. Borysov.
Doctor of Sciences (Linguistics), Associate
Professor.
Scientific Interests: Cognitive, Communicative
Studies; Dialogical Studies.
T. Shevchenko National University
«Chernihivskyi Kolehium», Chernihiv, Ukraine,
Germanic Philology Department, Head of the
Department.
neapol.1985@gmail.com

ОЛЕГ ДЕМЕНЧУК [OLEH DEMENCHUK]

Рівненський державний гуманітарний університет,
Україна

[Rivne State University for the Humanities, Ukraine]

МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ ТА СПОСОБИ ЇХ МОВНОЇ ЕКСПЛІКАЦІЇ

[Models of Lexical Semantic Derivation and the Ways of Their Linguistic Representations]

Сучасна лінгвістична семантика обстоює пріоритет динамічного підходу до вивчення значення мовних одиниць (Тараненко 1989; Pustejovsky 1996; Dekker 2012; Ирисханова 2014; Koptjevskaja-Tamm 2016 та ін.). Утверджуючи ідею динамічної концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента), такий підхід проголошує нову концепцію моделювання змісту мовних одиниць, орієнтовану на репрезентацію багатовимірного семантичного простору (Кибрик 2005; Lafont 2015; Zhuge 2018 та ін.).

Моделювання семантики мовних одиниць покликане виявити структури репрезентації знань, що відображають особливості національно-мовної картини світу, специфіку етнічного менталітету, універсальні та унікальні характеристики предметно-пізнавальної діяльності представників різних мовних спільнот. З цього погляду моделювання семантики стає важливим інструментом міжмовних (зіставно-типологічних) досліджень, оскільки дає можливість з'ясувати характерні способи кодування і частку розподілу інформації в семантиці мовних одиниць споріднених і неспоріднених мов (Narrog 2012; Brychcín, Konopík 2015 та ін.).

Семантична деривація є одним з аспектів, який розкриває динамічну природу мовної одиниці. Як динамічне явище семантична деривація осмислюється в аспекті моделей семантичних змін, які відтворюють стратегії семантичного розвитку мовної одиниці в діяхронічному та синхронічному аспектах (Lewandowska-Tomaszczyk 1985; Nerlich, Clark 1988; Raden, Kövecses 1999 та ін.).

Моделювання семантичної деривації лексики вже є предметом досліджень різних мовознавчих напрямів і розглядається в аспекті: а) історичної (діяхронічної) (Sweetser 1990; Koch 2016), б) когнітивної (Panther, Thornburg 2010; Barcelona 2012; Stolova 2015), в) композиційної (Pustejovsky 1996; Sweetser 1999), г) конструкційної (Goldberg 1995; Juvonen 2016), г') зіставно-типологічної (Зализняк 2013) семантики.

Відповідно до зазначених аспектів з'ясовуються особливості регулярних семантичних змін (Traugott, Dasher 2005; Boleda et al. 2012; Narrog 2012), визначаються типи і механізми семантичного розширення мовних одиниць (Кустова 2004; François 2008; Pottier 2008), описуються динамічні моделі в семантиці лексики певного семіологічного та / або тематичного класу (Падучева 2004; Vejdemo, Vandewinkel 2016), визначаються типи аргументних альтернатив (актантних деривацій) (Плунгян 2003; Levin 2015), розглядаються особливості розвитку полісемії всередині конструкцій (зокрема в аспекті граматикалізації конструкцій) (Eckardt 2011; Traugott 2011), встановлюються типологічні особливості семантичних переходів (semantic shifts) у споріднених та неспоріднених мовах (Зализняк 2013; Newman 2016; Fortescue 2016; Viberg 2016).

Сьогодні стоїть питання про об'єднання методологічно суміжних напрямів, які займаються проблемами моделювання семантичної деривації в межах опису групи мов або людської мови як такої. Доцільність такого підходу визначають положення про універсальну та інтегральну природу семантичної деривації: а) регулярні типи переходу від одного значення до іншого можуть виявлятися в багатьох (якщо не у всіх) мовах світу попри їх генетичну та культурну відмінність (Вежбицкая 1996) (пор. припущення про те, що полісемія є «семантичною універсалією, яка глибоко коріниться у фундаментальній структурі мови» (Ульманн

1970, 267)); б) способи переходу є однаковими для будь-якого рівня (лексичного, словотвірного, граматичного), зважаючи на те, що на цих рівнях задіяні спільні семантичні механізми (Рахилина 2002, 384).

Відповідно до вихідної гіпотези нашого дослідження допускається, що моделювання семантики мовної одиниці або класу мовних одиниць реалізується за зразком комплексу альтернативних ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій різних мовних вимірів. На цій підставі моделі семантичної деривації осмислюються як теоретичні конструкти, які відображають різні способи концептуалізації певної ситуації або її фрагмента. В аспекті міжмовних досліджень моделі семантичної деривації покликані виявити характерні особливості кодування і способи розподілу інформації про особливості світосприймання людини в семантиці лексики споріднених та неспоріднених мов.

Мета розвідки – схарактеризувати типи моделей семантичної деривації лексики та визначити способи їх мовної експлікації (на матеріалі споріднених та неспоріднених мов).

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- висвітлити стан розроблення проблем, пов'язаних із моделюванням семантичної деривації в сучасному мовознавстві, та представити методологію аналізу семантичної деривації в аспекті міжмовних досліджень;
- розкрити зміст стратегій семантичного розвитку лексики;
- схарактеризувати типи моделей семантичної деривації лексики та способи їх експлікації в споріднених та неспоріднених мовах;
- визначити перспективи дослідження моделей семантичної деривації лексики.

1. Сучасна теорія лінгвістичної семантики декларує необхідність і доцільність моделювання змісту мовної одиниці або класу мовних одиниць за зразком концепту ситуації багатовимірного типу, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в аспекті різних варіантів світосприймання людини. З цього погляду семантика мовної одиниці осмислюється як багатовимірний феномен, який відображає концептуалізацію світу дискурсу з перспективи різних пізнавальних позицій – позицій різних мовних колективів. Такий підхід частково реалізовано в теоріях редукціонізму та нередукціонізму (Croft 2001, 47). Редукціоністська теорія стоїть на позиціях того, що примітивні теоретичні конструкти є атомарними. З цієї перспективи основним конструктом моделі значення в межах редукціоністського підходу визнаються атомарні примітивні одиниці, поєднані у більш комплексні одиниці. Модель семантичного опису, яку декларує нередукціоністська теорія, навпаки, орієнтується на певний комплексний конструкт. Очевидно, що протиставлення редукціоністської та нередукціоністської моделей семантичного опису не є доцільним і в межах динамічного підходу, ймовірно, засвідчуватиме їх обопільну релевантність щодо моделювання такого теоретичного конструкта, як семантична деривація.

Дослідження семантичної деривації лексики зорієнтоване на низку методологічних положень: а) семантика лексики кодує інформацію про особливості пізнання світу людиною у форматі концепту ситуації; б) концепт ситуації – це лексичне відображення (у певній мові) певного фрагмента дійсності; в) концепт ситуації багатовимірний і відтворює результат концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в перспективі різних варіантів світопізнання людини; г) багатовимірність концепту ситуації передбачає різні способи його лексичного відображення; г') концепт ситуації має властивість внутрішнього (реалізованого в межах заданого концепту) та зовнішнього (спрямованого до меж інших концептів) розширення; д) існують подібності та відмінності в мовній концептуалізації (лексикалізації) певної ситуації або її фрагмента.

В аспекті названих положень процедура міжмовного дослідження семантичної деривації лексики передбачає встановлення відповідностей (подібностей і розбіжностей) реалізації механізмів і стратегій розширення «концепту ситуації». Репрезентативність семантики лексики у форматі концепту ситуації зумовлює вибір основи зіставлення.

Ми обстоюємо ідею використання **моделі ситуації** як *tertium comparationis* у зіставленні семантичної деривації лексики в споріднених та неспоріднених мовах. Доцільність викорис-

тання моделі ситуації як основи зіставлення зумовлена чинником універсальності концептуалізації ситуації, її схематизації в аспекті базових когнітивних стратегій виокремлення, виділення, фокусування уваги, дефокусування тощо (Дж. Лакофф, Р. Ленекер, Л. Талмі). Модель ситуації – це еталон, на основі якого визначається реалізація концепту ситуації. Як метамовний конструкт модель ситуації виявляє ознаки пропозиційної функції, в якій аргументи представляють результат осмислення суб'єктом сприйняття об'єкта сприйняття, а предикат – когнітивне уявлення про сам акт цього осмислення (Е. Гуссерль). З цього погляду модель ситуації представляє семантичну деривацію лексики як реалізацію відношень ключових учасників заданої ситуації.

2. Динамічний підхід до моделювання значення лексики спонукає розглядати семантичну деривацію як багатоаспектне (мультипарадигмальне) явище. Як мультипарадигмальний феномен семантична деривація являє собою «складний багатогранний процес породження нових значень слова, який призводить до перебудови його (слова) семантичної структури та впливає загалом на всю лексико-семантичну систему мови, що робить її динамічною, здатною швидко реагувати на зміни в екстралінгвістичній дійсності та відображати їх» (Тропина 2003, 296).

Перебудова семантичної структури слова засвідчує зміни конфігурації його смислових компонентів, що в аспекті феномену семантичної деривації (презумптивно) передбачає існування численних способів (типів) поєднання значень мовної одиниці. Такого типу презумпція створює передумову розподілу способів семантичної деривації в межах уявної шкали «ступеня зв'язності вихідного та похідного значень» (Кустова 2004: 55). Екстремуми шкали задають ситуації, в яких похідне значення в одному випадку мінімально «контактує» з вихідним значенням: похідне обирає неістотну, хоча й досить помітну, а інколи й культурно значущу ознаку з асоціативної зони вихідного значення (пор. етимони укр. *лебідь*; пол. *łabędź* < іє. **albho-* «білий» vs. фр. *cygne* < іє. **keuk-* «to be white» vs. англ. *swan* < санскр. *svānati* «(it) sounds»), в іншому – такий «контакт» є максимальним у тому сенсі, що обидва значення представляють одну й ту ж ситуацію, при цьому похідне значення містить ті ж компоненти, актанти та ролі, що й вихідне. Відмінними лише є конфігурація («внутрішній синтаксис») компонентів та їх комунікативна перспектива, пор. *Відчуваю тугу у серці* vs. *Відчуваю серцем тугу*. Медіум шкали представлений проміжним типом, який засвідчує залучення похідним значенням істотної частини вихідного значення, при цьому відмічається зміна характеру актантів та обсягу їх референції. Деривація проміжного типу представлена двома видами: а) похідність реалізується на основі категоріального зсуву – певна фізична ознака або ситуація вихідного значення використовується як модель абстрактної властивості або ситуації та застосовується до референта з принципово іншими властивостями, пор.: укр. *м'який вурок*, пол. *twarda szkoła*, англ. *soft science*, нім. *ein harter politischer Kurs*, фр. *une molle éducation* тощо; б) перенесення відбувається на базі денотативної тотожності фрагмента – похідне значення має інший набір актантів (та ролей) і відповідає іншій ситуації, але успадковує деякі (істотні) компоненти вихідного значення (пор. *Мама нагріває воду* vs. *Сонце нагріває воду*) – вихідне та похідне значення мають спільну асертивну частину 'робити щось гарячим або теплим', зберігається денотативна якість учасників (обидва здійснюють фізичний вплив), однак відмічена зміна в зоні Каузатора – «людина» → «природне явище»).

3. Як можна зауважити, процедура семантичної деривації не зводиться лише до феномену тривіальної полісемії (багатозначності, що засвідчує статичне поєднання вихідного та похідного значень – пор. концепцію «семантичних містків» у (Mel'čuk 1988)), оскільки, окрім смислових компонентів, враховує також різного типу актантні перетворення, такі як: деагентивація, зсув фокуса уваги, категоріальний зсув тощо. Обрана дериваційна стратегія відображає відповідний тип (модель) семантичного розвитку слова. В аспекті досліджень словникового складу мови можна виокремити чотири моделі семантичної деривації: компонентну, актантну, топологічну та конструкційну.

3.1. В основі компонентної моделі значення лежить ідея поелементної, атомарної репрезентації мовних смислів та їх комбінаторики. Вважається, що семантична структура лексичної одиниці складається з пучка семантичних ознак, які слугують елементарними «будівельними блоками», вихідними «цеглинками» смислів, що дані людині в цілісному інтуїтивно-му сприйнятті (Вежбицкая 1999, 140). В аспекті зіставних досліджень така точка зору узгоджується з ідеєю членування фізичного континууму, «в межах якого мови можуть проводити одні й ті ж або різні розмежування» (Лайонз 1978, 75). Зокрема, характеристика явища, якому дається тлумачення в межах одного значення, як правило, реалізується у вигляді декількох варіантів – семем, які представляють кілька «точок зору» на зазначений феномен, пор.: укр. *білий* «який має колір крейди, молока, снігу; протилежне чорний»; пол. *biały* «mający barwę przeciwną do czarnej, właściwą śniegowi, mleku itp.; bardzo jasny»; англ. *white* «the color of pure snow, of the margins of this page, etc.; reflecting nearly all the rays of sunlight or a similar light». Сумарно лексикографічний погляд на феномен білого кольору описується в межах уявної шкали, яка відтворює специфіку компонентних (комбінаторних) стратегій: від побутового, на зразок «колір крейди», через асоціативне «протилежне чорному» до наукового «reflecting nearly all the rays of sunlight».

В аспекті семантичної деривації компонентні стратегії характеризують специфіку способів переходу від одного значення до іншого. Фіксуючи «стійкі асоціації, пов'язані з уявленням про явище, яке позначає слово» (Шмелев 2006, 193), такі стратегії виявляють зв'язки між семантичними компонентами та їх конфігураціями.

В (Апресян 2009, 430) відзначено такі співвідношення:

а) конфігурації семантичних компонентів вихідної та похідної лексем збігаються майже повністю, пор.: укр. *холод 1* «низька температура навколишнього середовища (повітря, води тощо)»: *Лютый холод vs. холод 2* «місце, з низькою температурою повітря»: *Ніби в хамі, на холоді сердешна мати під тином, знай собі, сидить*; фр. *froid 1* «température basse de l'atmosphère»: *Un froid vif vs. froid 2* «un local, un milieu, une région géographique, etc., où la température ambiante est basse»: *Les dangers de travailler au froid*;

б) семантичні конфігурації буквально не збігаються, однак існують проміжні слова-смисли, в яких на певному кроці семантичної редукції можна виявити спільні конфігурації, пор.: укр. *холод 1 vs. холод 3* «дуже холодна погода; мороз» при *холодний* «який має низьку або відносно низьку температуру (про повітря, вітер і т. ін.)»; англ. *cold 1 vs. cold 3* «cold weather» при *cold* «having a low temperature». З цього погляду компонентна стратегія зближується з процедурою наведення «семантичних містків». За визначенням, семантичний місток – це конфігурація семантем, спільна для лексикографічних дефініцій вихідної та похідної лексем. Конфігурація кваліфікується як семантичний місток за умови, що містить важливу інформацію та займає центральну позицію (є родовим компонентом) у дефініціях (Mel'čuk 2006, 285). У попередньому прикладі семантичний місток заданий компонентом 'низька температура';

в) лексеми не містять ані спільних семантичних конфігурацій, ані проміжних слів-смислів, однак у них є компоненти (зазвичай, це системотвірні смисли), що регулярно зустрічаються у складі двох різних лексем одного слова, пор.: укр. *холодний 1* «позбавлений тепла»: *Холодна піч vs. холодний 2* «який не виявляє пристрасті, захоплення»: *Тоді ваше серце горіло-палало, Тепер ви спокійні, холодні, німі*; пол. *chłodny 1* «niewyrażający żadnych uczuć, pozbawiony uczuć; obojętny, oschły, surowy, opanowany, sztywny»: *Chłodny ton, wzrok; chłodna grzeczność; chłodne słowa*; англ. *cold 1* «relatively without heat, of a low temperature; not heated»: *Cold air, bath, bathing vs. cold 2* «void of ardour, warmth, or intensity of feeling; lacking enthusiasm, heartiness, or zeal»: *Cold friend, answer, charity*; нім. *kalt 1* «keine Wärme enthaltend, ausstrahlend»: *Der Ofen ist kalt vs. kalt 2* «vom Gefühl unbeeinflusst; ohne jedes Mitgefühl»: *Er hat sich von ihren Tränen nicht bewegen lassen, sondern ist bis zum Schluss kalt geblieben. Ihre Stimme war hart und kalt*; фр. *froid 1* «qui est dépourvu de chaleur»: *Un four froid vs. froid 2* «qui manque de sensibilité, de passion, de chaleur communicative»: *Un écrivain, un orateur froid* тощо – семантичний зв'язок можна уста-

новити на основі контрпосесивного смислу 'який не має чогось'. Очевидно, що семантичний зв'язок такого типу тяжіє до «мінімального» екстремуму шкали, оскільки засвідчує поєднання вихідного та похідного значень на основі тривіальної частини – системотвірного смислу.

В аспекті міжмовних досліджень компонентна модель семантичної деривації лексики відтворює особливості (подібності та відмінності) реалізації компонентних стратегій словникового складу в мовах зіставлення. Зокрема, в українській та польській мовах відзначено подібність стратегій семантичного розширення концепту ситуації «важкість»: змістовий потенціал параметричних номінацій *важкий* «який має вагу, більшу, ніж звичайно мають подібні предмети»: *І закрапає краплинами важкими дощ* vs. *ciężki* «mający duży ciężar, dużo ważący, dający się z trudem podnieść»: *Ciężki bagaż, kamień, pakunek, plecak* у мовах зіставлення може розширюватися до меж семантики: експерієнціального, пор.: *важкий* «який викликає відчуття тягаря в шлунку (про їжу)»: *Вдома я повинен берегтися втомлюватись, їсти щось важке* vs. *ciężki* «o pokarmach: trudny do strawienia, obciążający przewód pokarmowy»: *Zjeść ciężki obiad*, емоційного, пор.: *важкий* «дуже сумний, гнітючий, безрадісний»: *Важке було прощання Мирослави з Максимом* vs. *ciężki* «dotkliwy, przykry, przytłaczający»: *Z ciężkim sercem co robić*, когнітивного (інтелектуального), пор.: *важкий* «складний для розуміння»: *важка задача* vs. *ciężki* «trudny do zrozumienia»: *W zimie, gdy nie ma co robić, pisze rozprawę o kwestiach socjologicznych stylem ciężkim*, ідентифікаційного, пор.: *важкий* «який має потужне озброєння, великокаліберну зброю»: *Дамба мовчала. Високо над нею пливли на захід в супроводі жвавих «яструбків» важкі бомбардувальники* vs. *ciężki* «przystosowany do zabierania dużych ładunków bombowych»: *Przelecały liczne eskadry wielosilnikowych ciężkich bombowców oraz myśliwców*, асоціативного, пор.: *важкий* «сповнений труднощів, нестатків, горя»: *Важка доля* vs. *ciężki* «trudny, wymagający dużo trudu, wysiłku fizycznego»: *Będzie miała przy nim ciężkie życie*.

Разом із тим, зіставний аналіз виявляє специфічні стратегії розширення концепту ситуації «важкість». Зокрема, в обраних мовах по-різному реалізовані оцінні стратегії. В українській мові відзначено розширення в бік поведінкової оцінки, пор.: *важкий* «нелегкий для порозуміння, незлагодний у стосунках; непривітний (про людину та її вдачу)»: *Hi, це нечувано. Люба моя, у вас дуже важкий характер*. У польській мові названа ситуація реалізована засобами іншої номінації, пор.: *trudny* «o człowieku, o jego postępowaniu, charakterze: nieuległy, oporny, szorstki, uciążliwy»: *Ulegał tylko w sprawach, które uważał za mało ważne, w sprawach zasadniczych zawsze był trudny*. Позатим, у польській мові відзначаємо розширення, щоправда в аспекті ідіоматизації змісту концепту ситуації, в бік кваліфікаційної оцінки (оцінка якості об'єкта оцінювання), пор.: *ciężka głowa* «o człowieku ograniczonym, tępym, nierozgarniętym»: *Najstarszym po Freibergu urzędnikiem był radzca sekcijny Schiel, wiedeńczyk o bardzo ograniczonym horyzoncie, ciężka głowa*.

3.2. Актантна модель значення відтворює ідею співвідношення семантики (вимога опису всіх необхідних відмінностей на рівні значення) та синтаксису (вимога опису синтаксичних відмінностей на рівні необхідних для осмислення фрази узагальнень) (Van Valin, LaPolla 1997, 91). В аспекті узгодження словникового та граматичного типів інформації семантика лексики, як вважають, кодує інформацію про набір та характер відношень учасників ситуації (актантів), відображену в плані змісту вершинного дієслова певного тематичного класу.

Елементами семантичного опису в межах актантного підходу слугують діатетичні альтернації – стратегії, які засвідчують перетворення в конфігурації структури предиката, реалізовані в аспекті змін характеристик учасників ситуації та їх відношень (Levin 1993). Названі стратегії визначають характер семантичної деривації лексики. Актантні стратегії семантичної деривації мають місце, коли лексеми багатозначного слова (прототипно предиката) не виявляють ані спільних семантичних конфігурацій, ані регулярно повторюваної опозиції компонентів, проте в них відзначена спільність в актантній структурі предикатів, у «сценаріях», які вони задають (Апресян 2009, 431).

В аспекті зміни профілю ситуації (зміни «точки споглядання» суб'єкта пізнання на ситуацію) актантні стратегії семантичної деривації засвідчують зміну статусу учасника ситуації,

що в аспекті співвідношення семантичних і синтаксичних актантів кваліфікується як феномен актантної деривації. Залежно від характеру семантичного перетворення виокремлюють три типи актантної деривації: а) «підвищувальну» (збільшення кількості обов'язкових актантів вихідної ситуації); б) «понижувальну» (зменшення кількості обов'язкових актантів вихідної ситуації); в) «інтерпретаційну» (зміна референційних характеристик або типу актанта вихідної структури) (Плунгян 2003, 208).

В орбіту «підвищувальної» актантної деривації потрапляють мовні одиниці із потенційно високим ступенем семантичної атракції. Зокрема, такий феномен відзначений у парі «дериват – фразеологізм»: *потемніти* (*На вулиці потемніло*) vs. *в очах потемніло*, які семантично зближуються на основі смислових компонентів 'результат зміни vs. симптом зміни', пор.: *потемніти* «стати темним або темнішим» та *в очах потемніло у кого* «комусь стає погано, млясо від болю, втоми, слабості, хвилювання і т. ін.». Зближення спостерігається і на рівні семантичних ролей учасників заданих ситуацій. Так, польська номінація *pociemnieć* «stać się ciemnym, ciemniejszym» з учасником *oczy* в позиції підмета реалізує валентність на Пацієнс, семантична роль якого вказує на змінну або змінену якість об'єкта. Перцепція в цьому випадку осмислюється в аспекті природної видозміни, зумовленої, як правило, чинником психоемоційного стану людини, пор.: *Jej piękne, zazwyczaj tak łagodne, niebieskie oczy pociemniały i iskrzyły się złowrogo*. У ситуації, яку задає фразеологізм *komuś pociemniało w oczach* «ktoś ma zaburzenia wzroku spowodowane osłabieniem, zmęczeniem, chorobą itp.», спостерігається збільшення числа учасників на актант із семантичною роллю Експерієнцер, який займає позицію логічного підмета в *dativus subiecti*, пор.: *Pociemniało mi w oczach*. Крім того, у фокус уваги потрапляють учасники із семантичними ролями, які вказують на причину псевдоперцептивного сприйняття на основі смислового компонента 'каузація призупинення належного функціонування зору' та '(короткотривале) порушення зору'. Збільшення числа актантів спостерігається і в англійському відповіднику *everything went dark (before my eyes)*, щоправда, на кванторний іменник, який реалізує семантичну роль на основі смислового компонента 'видимий перцепт', виражений пропозиціональним актантом (= 'everything I saw'). Зокрема, на це вказує іменна група, яка засвідчує «здвоєння актантів» у межах кванторного слова за смисловими ознаками перцептивності та локативності.

«Понижувальна» актантна деривація характерна для так званих декаузативних номінацій, що реалізують сценарій, згідно з яким «ситуація, яка початково видавалася як агентивна, тобто каузована волею певної особи або активною силою, перетворюється в «некаузовану» ситуацію, що не має зовнішнього агенса і відбувається ніби «сама по собі» (Плунгян 2003, 212). Так, колоратив *redde(n)* «to make red, to impart a red colour to (a substance or thing)»: *The south wind began to blow and the June sunset reddened the sky to the zenith* відображає ситуацію, в якій Каузатор (*sunset*) спричинюється до зміни перцептивного стану учасника (*sky*) в спосіб його освітлення червоним кольором. При декаузативізації ситуація переосмислюється як процес, в якому стан Пацієнса кваліфікується за ознакою довільної зміни його перцептивних властивостей, пор.: *redde(n)* «to turn red or reddish in color»: *Off in the west, as the sun sinks behind a toothy ridge of mountains, the sky reddens and cools*.

Варто відзначити, що довільність є, до певної міри, умовною характеристикою зміни перцептивного стану Пацієнса (пор. аргументацію зближення процесів із діями в (Апресян 2006, 87)), позаяк певну роль при концептуалізації перцептивної ситуації відіграють фонові учасники та їх відношення (пор. поняття «фонова каузація» в (Кустова, Падучева 1994, 99)): *And ride the rough channels as the sky reddens at sunset*. На нашу думку, в цьому випадку має місце перерозподіл елементарних семантичних ролей інкорпорованих актантів: Каузатор синтаксично йде «у тінь», фокус уваги зміщується на учасника Причина – семантичну роль, яка «за сумісництвом» перебирає на себе функцію Каузатора. Саме такий перерозподіл можна спостерігати в українському відповіднику *червонітися* «ставати червоним від чого-небудь»: *Вікна всіх поверхів тут були цілі і червонились рубіновими блискавками*. З цього погляду заслуговує на увагу аргументація щодо ролі зовнішньої причини при декаузативізації. «Видалення периферійного Каузатора дозволяє позбутися широко розповсю-

дженого уявлення про те, що декаузативи описують спонтанні зміни, які відбуваються самі по собі, і усвідомити той факт, що відсутність периферійного каузатора при декаузативі досить часто позначає неістотність зовнішньої причини, ніж її відсутність. Декаузативи виключають із ситуації лише Агенса, але не зовнішню причину зміни» (Падучева 2001, 77). В (Гаврилова 2008, 194) обґрунтовується положення про реалізацію в цьому випадку квазіпасивної конструкції, яка засвідчує мимовільні зміни в Пацієнсі, ініційовані Агенсом.

Реалізацію перцептивної декаузативізації слід також розглядати в аспекті зміни дейктичної (позиційної) характеристики фонового учасника ситуації – Спостерігача. Суб'єкт спостереження переосмислює ситуацію як процес, у якому Пацієнс змінює свій стан у спосіб зміни значення певного перцептивного параметра, пор.: *As the sun nears the horizon, a dispersion begins to develop in the effective heights of the earth's shadow, so that CE increases, the sky reddens, and the semi-twilight (dusk or sunset) phase commences.* В польській та німецькій мовах такий сценарій реалізують рефлексиви, пор.: пол. *czzerwienić się* «stawać się czerwonym; nabierać czerwonego koloru»: *Niebo czerwieni się na wschodzie*; нім. *sich röten* «rot werden, eine rote Färbung annehmen»: *Der Himmel rötete sich.*

«Інтерпретаційна» деривація, як зазначалося, реалізується в аспекті зміни референційних характеристик або типу учасника вихідної ситуації. Зокрема, зміна референційних характеристик учасників ситуації здійснюється по лінії рефлексивно-реципрокної кореферентності, див. (Князев 2007, 259), пор. польське: *widzieć się 1* «*widzieć swoje odbicie w czymś*»: *Widzieć się w lustrze, szybie, wodzie* – рефлексивна кореферентність vs. *widzieć się 2* «*widzieć siebie wzajemnie, widzieć jeden drugiego*»: *Z trudnością widzieli się we mgle* – реципрокна кореферентність. При рефлексивній кореферентності семантичні ролі Експерієнцер і Стимул приписані одному (й тому ж) учасникові («замикаються» на одному учасникові), при реципрокній – обом, при цьому кожний учасник виконує свою і чужу ролі одночасно. Однак при реципрокній кореферентності Експерієнцер виконує роль Стимулу опосередковано, в режимі споглядання свого опонента, пор. семантичний перехід у французькій мові: *se regarder 1* «*contempler sa propre image*»: *Se regarder dans la glace, dans un miroir* vs. *se regarder 2* «*se fixer du regard, s'observer l'un l'autre*»: *Se regarder dans les yeux. Les deux citoyens se regardèrent et ne répondirent rien.* Такий стан справ створює передумову розширення в аспекті зміни типу учасника ситуації (Експерієнцер може набути ознак семантичної ролі Контрагента), пор.: *Se regarder avec animosité. Se regarder en chiens de faïence.* В українській та англійській мовах зазначені номінації частково реалізують (реципрокно) кореферентність лише в ситуації взаємної зустрічі, пор.: *бачитися* «зустрічатися, бувати разом де-небудь», пор.: *Я дуже близько зійшовся з Павлом, бачимось мало не щодня* vs. *see* «to meet one another», пор.: *How have you done since last we saw in France?*

3.3. Топологічна модель значення відтворює ідею «голістичного» упорядкування змісту мовної одиниці у форматі, який «підкреслює претензію на відповідність певній реальності (у пам'яті) – або психологічній (людський мозок), або технологічній (штучний інтелект)» (Кронгауз 2001, 89).

Елементами семантичного опису в межах топологічного підходу слугують певні метасхеми, з-поміж яких образ-схеми (топологічні схеми) – динамічні повторювані структури сенсорно-моторного досвіду, у термінах яких осмислюється як сам досвід, так і ментальний зміст абстрактних концептів, що їх ці структури вибудовують (Johnson 2005, 18). Такі схеми являють собою моделі (patterns) на зразок: ВМІСТИЛИЩЕ, ПЕРЕШКОДА, РІВНОВАГА, ЗВ'ЯЗОК, ШКАЛА, ЦИКЛ, КОНТАКТ, БЛИЗЬКО / ДАЛЕКО, ЦЕНТР / ПЕРИФЕРІЯ, ЧАСТИНА / ЦІЛЕ тощо.

Топологічні стратегії семантичної деривації реалізуються в аспекті трансформацій базових образ-схем. Трансформації передбачають розгортання сценарію, який реалізує динамічний контур послідовно зв'язаних між собою топологічних схем, див. поняття «трансформаційний зв'язок» у (Lakoff 1987, 436). Зокрема, такий зв'язок відзначено в дієсловах перцептивного стану, семантика яких засвідчує перетворення між дискретною множинністю (образ-схема ОБЧИСЛЮВАНЕ) та нерозчленованою масою (образ-схема МАСА / ЗЛИТТЯ) –

в міру віддалення від спостерігача група окремих об'єктів набуває обрисів суцільної маси (внаслідок різниці між великим планом і далекою перспективою), пор.: укр. *За річкою синіють ліси, жовтіють поля, біліють церкви побічних сіл*; пол. *Smuga lasu siniąta na horyzoncie*; фр. *Des montagnes qui bleussent au loin*.

В аспекті міжмовних досліджень топологічні стратегії семантичної деривації виявляють подібності та розбіжності в динаміці (розширенні змісту) образ-схематичних концептів. Зокрема, семантична деривація ситуацій «стан фізичного зосередження → стан ментального зосередження» може реалізуватися на основі моделей двох типів: а) *концентричної моделі*: «зосередження об'єктів – концентрація об'єктів» (зосередження об'єктів осмислюється як скупчення об'єктів у певній точці – трансформаційний зв'язок «образ-схема ОБ'ЄДНАННЯ – образ-схема ФОКУСУВАННЯ»); б) *кластерної моделі*: «зосередження об'єктів – нагромадження об'єктів» (розташування об'єктів близько один від одного осмислюється як скупчення об'єктів – трансформаційний зв'язок «образ-схема ОБ'ЄДНАННЯ – образ-схема СУМІЖНІСТЬ (СПІВПОЛОЖЕННЯ)»). В українській мові розширення концепту ситуації може бути реалізоване на основі будь-якої моделі, пор.: *скупчений 1a* «який згромадився в одному місці»: *Лунає вибух. І там, де щойно була скупчена крига, завирувала, запінилася холодна сиза вода* vs. *скупчений 1б* «який розташувався близько один від одного»: *Уся долина була заставлена повстяними юртами, вони стояли не рядами, а скупчені навколо юрт тисячників → скупчений 2* «зосереджений; замислений»: *Знов був скупчений, готовий до дії, – лиш серце билось прискорено*. В польській мові таке розширення реалізується лише на основі «кластерної» моделі, пор.: *skupiony 1* «złożony z elementów blisko siebie położonych; ścieśniony, zwarty»: *Skupiona zabudowa wsi → skupiony 2* «pełen skupienia, wewnętrznej zadumy, mający uwagę skierowaną na dany przedmiot, intensywnie o czymś, nad czymś myślący»: *Na scenę wszedł skupiony*.

Трансформаційна конфігурація образ-схем, як відображення динамічного контуру концептуалізації, упорядкована за типом реляційного відношення траєктор ↔ орієнтир (trajectory / landmark alignment). Траєктор та Орієнтир кваліфікуються як учасники ситуації, яким приписані ролі первинного та вторинного фокуса виділення (focal prominence) відповідно. Приписування Траєкторові ролі найбільш виділеного учасника ситуації зумовлене «схильністю» учасника до вияву властивостей переміщення, поцінування, ідентифікації тощо. Роль Орієнтира, відповідно, приписується учасникові, який є менш виділеним щодо учасника, показником якого є Траєктор. Інакше кажучи, Орієнтир слугує певною точкою референції, відносно якої локалізується або оцінюється учасник Траєктор. Зокрема, у контексті перцептивної номінації *yellow* (*The ball is yellow*) Траєктор та Орієнтир профілюють ситуацію «перцептивна якість» в аспекті відношення: зовнішній стимул (перцептивний простір) vs. внутрішня реакція (сенсорне відчуття). Орієнтир кваліфікується як показник перцептивної сфери колірного простору, а Траєктор – як (атемпоральна) ознака колірних відчуттів (Langacker 1987, 227). Переміщення Траєктора відносно сфери колірного простору засвідчує зміну колірних відчуттів у часі, що фіксується семантикою дієслівної номінації *yellow* (*Gradually the paper yellowed*), див. (Langacker 2008, 102). В (Radden, Kövecses 1999, 36) такий семантичний перехід кваліфікується як транскатегоріальна метонімія (conceptual recategorisation).

3.4. Конструкційна модель значення відображає тенденцію до «змішаного» представлення семантичного опису мовних одиниць, що пов'язано з розробленням внутрішньої структури певного формату репрезентації знань, зокрема інтерпретації: фрейму глибинними семантичними відмінками (Ч. Філлмор), конструкції аргументними структурами (Ч. Філлмор, П. Кей, Дж. Лакофф, А. Голдберг, У. Крофт), концептуальної категорії функціонально-аргументною структурою (Р. Джакендофф), комплексних примітивів набором пропозицій (К. Ванделуаз), фреймовими актантами (Л.Л. Цинман, В.Г. Сизов), валентними фреймами (П. Сгалл, Я. Панєвова).

Модель визначає семантичним центром конструкцію – комплекс, упорядкований у форматі пропозиції. Конструкція «являє собою семантичну схему (semantic pattern) ситуації Р (ситуації 'перетворення', 'каузації руху' та ін.) і співвіднесений із нею спосіб синтаксичного

оформлення елементів схеми у реченні» (Филипенко 2003, 151). Семантичні схеми кваліфікуються як аргументні схеми, які функціонально «орієнтовані скоріше на типи предикатів, ніж на опис конкретного вершинного дієслова» (Рахилина 1998, 314). Прикладами конструкцій слугують певні аргументні структури на зразок *X causes Y to receive Z*, що відображають певний фрагмент події (dynamic scene), напр., «someone experiencing something»: *I perceived an object looming through the mist*, в якій ролі учасників (argument roles) осмислюються як похідні від цієї події (Goldberg 1995, 5).

У перспективі міжмовних досліджень конструкційний підхід орієнтований на встановлення мовно-специфічних конструкцій. Типологія таких конструкцій зумовлена чинником довільного розширення (ranging over) у межах так званого синтаксичного простору (Croft 2001, 363). Такого типу розширення передбачає виокремлення певної ділянки концептуального простору, яка, у форматі заданої (рольовою) семантикою синтаксичної структури, набуває форми мовно-специфічної конструкції. Приміром, перцептиви-відповідники укр. *підглядати* (*Вона підглядала за сусідами крізь щілину дверей* vs. пол. *podęjrzać* (*Ona podęjrzała sąsiadów przez dziurkę od klucza*) vs. англ. *spy on* (*She spied on the neighbours through a keyhole*)) реалізують спільні аргументні структури: а) *X бачить Y* (перцепція); б) *X спрямовує погляд на Y* (перцептивна кінетика); в) *X бачить Y у неканонічний спосіб* (інтерація). Однак номінація в польській мові додатково реалізує аргументну структуру; г) *Y не хоче, щоб його бачив X* (інтерація), пор.: *podęjrzać* «*przyjrzeć się ukradkiem, niepostrzeżenie, w chwili, gdy ktoś nie chce być widziany; podpatrzeć*». Зміст зазначеної інтерації кваліфікується як контрагентивне відношення, яке виводить у фокус уваги семантичну роль Антагоніста. Натомість український еквівалент через аргументну структуру (г') *X намагається довідатися про Z* (інтерація) реалізує семантичну роль Зміст (Інформація), пор.: *підглядати* «крадькома дивитися, глядіти, намагаючись простежити за ким-небудь, довідатися про щось».

Модель семантичної деривації, яка реалізується в межах конструкційного підходу, відображає розширення вихідного значення (central sense) заданої конструкції на основі семантичної асоціації, яка мотивує синтаксичну форму цієї конструкції (Croft 2001, 203). Подекуди така мотивація може бути зумовлена чинником більш глибоких системних відношень.

Розглянемо ситуацію дискомфортного стану, реалізовану аргументною структурою *X moves to Y* конструкції перцептивного руху. У вихідному значенні конструкція описує ситуацію дискомфортних відчуттів, виникнення якого зумовлене чинником переміщення перцептивного об'єкта у внутрішніх системах людини. Такого типу переміщення кваліфікується як локальна експансія, що засвідчує вияв дискомфортного відчуття в певному органі або частині тіла суб'єкта сприйняття (Експерієнцера), пор.: укр. *Льошка відчув, як нудота підступила під горло*; пол. *Na karuzeli żółdek podszedł mu do gardła*; англ. *Heartburn rose in his throat, tears in his eyes*. Орган або частина тіла в цьому випадку осмислюються як потенційні вмістилища дискомфорту, які можуть бути (поспідовно або паралельно) задіяні при дисфункції іншого органу / частини тіла або загальних перебоїв у внутрішніх системах Експерієнцера, пор.: *В плечі боліло, аж нудота підступала до горла*. У контексті ситуації «перцептивний рух» такого типу дисфункція кваліфікується як феномен фонові каузації. З цього погляду ситуацію «перцептивного руху» можна вважати одним із симптоматичних виявів дисфункції у внутрішніх системах суб'єкта сприйняття, що формально засвідчує вбудованість конструкції перцептивного руху в місткішу конструкцію фонові каузації, пор.: *В плечі боліло, аж нудота підступала до горла, паморочилося у голові, і все тіло здригалося від лихоманки*. Підтвердженням існування такого типу конструкції доводить факт паралельної (разом із конструкцією перцептивного руху) реалізації конструкції емоційного руху, пор.: укр. *Голод почав йому докучати, і разом із голодом почала злість підступати під серце*; пол. *Żółć podchodzi mi do gardła. Gniew narasta*; англ. *Anger rose like a bitter tide in her throat*. Конструкція емоційного руху використовує той самий сценарій, що й перцептивна конструкція, з тією лише відмінністю, що змінюється таксономічний клас учасника ситуації (тип рухомого об'єкта): ФІЗІОЛОГІЧНИЙ ОБ'ЄКТ → ЕМОЦІЙНИЙ ОБ'ЄКТ.

4. Стан розроблення проблем, пов'язаних із моделюванням семантичної деривації в сучасному мовознавстві, засвідчує виразну тенденцію до витлумачення змісту мовної одиниці в перспективі когнітивно-функціонального (такого, що обстоює ідею функціональної та когнітивної зумовленості мовного значення) підходу. Такий підхід декларує необхідність і доцільність моделювання змісту мовної одиниці за зразком концепту ситуації багато-вимірного типу, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в перспективі обраних пізнавальних позицій – позицій різних мовних колективів. В аспекті міжмовних (зіставно-типологічних) досліджень моделювання семантичної деривації виявляє характерні особливості кодування і способи розподілу інформації про особливості світосприймання людини в семантиці лексики споріднених та неспоріднених мов.

В аспекті досліджень словникового складу мови виокремлено чотири моделі семантичної деривації: компонентну, актантну, топологічну та конструкційну. Компонентна модель виявляє відповідності в аспекті динаміки змін конфігурацій семантичних компонентів лексичних одиниць зіставляваних мов. Актантна модель засвідчує відповідність в аспекті динаміки співвідношення семантичних і синтаксичних учасників ситуації. Топологічна модель виявляє відповідності в аспекті динаміки розширення змісту образ-схематичних концептів. Конструкційна модель виявляє подібності та розбіжності в аспекті динаміки розширення вихідного значення певної мовної конструкції.

Перспектива відтворення специфіки національно-мовної картини світу визначає доцільність моделювання семантики лексики в аспекті порівняльно-історичного мовознавства. Вибір такого аспекту зумовлений тенденцією сучасних семантичних студій до поглибленого аналізу динаміки семантичних класів слів у споріднених і неспоріднених мовах.

Література

- АПРЕСЯН, Ю.Д. (2006): Основания системной лексикографии. В: Апресян, Ю.Д. (отв. ред.): *Языковая картина мира и системная лексикография*. Москва: Языки славянских культур, с. 31–160.
- АПРЕСЯН, Ю.Д. (2009): *Исследования по семантике и лексикографии*. Москва: Языки славянских культур.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (1996): *Язык. Культура. Познание*. Москва: Русские словари.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (1999): *Семантические универсалии и описание языков*. Москва: Языки русской культуры.
- ГАВРИЛОВА, В.И. (2008): Термины «декаузатив» и «квазипассив» как конкурирующие термины. В: Бондарко, А.В./Кустова, Г.И./Розина, Р.И. (отв. ред.): *Динамические модели: Слово. Предложение. Текст*. Москва: Языки славянских культур, с. 190–213.
- ЗАЛИЗНЯК, Анна А. (2013): *Русская семантика в типологической перспективе*. Москва: Языки славянской культуры.
- ИРИСХАНОВА, О.К. (2014): *Игры фокуса в языке. Семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования*. Москва: Языки славянской культуры.
- КИБРИК, А.Е. (2005): *Константы и переменные языка*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- КНЯЗЕВ, Ю.П. (2007): *Грамматическая семантика: русский язык в типологической перспективе*. Москва: Языки славянских культур.
- КРОНГАУЗ, М.А. (2001): *Семантика*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет.
- КУСТОВА, Г.И. (2004): *Типы производных значений и механизмы языкового расширения*. Москва: Языки славянской культуры.
- КУСТОВА, Г.И./ПАДУЧЕВА, Е.В. (1994): Словарь как лексическая база данных. *Вопросы языкознания*, № 4, с. 96–106.
- ЛАЙОНЗ, Дж. (1978): *Введение в теоретическую лингвистику*. Москва: Прогресс.
- ПАДУЧЕВА, Е.В. (2001): Каузативный глагол и декаузатив в русском языке. *Русский язык в научном освещении*, № 1. с. 52–79.
- ПАДУЧЕВА, Е.В. (2004): *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры.
- ПЛУНГЯН, В.А. (2003): *Общая морфология: введение в проблематику*. Москва: Едиториал УРСС.

- РАХИЛИНА, Е.В. (1998): Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты. В: Успенский, В.А. (отв. ред.): *Семиотика и информатика*. Москва: Языки русской культуры; Русские словари, вып. 36, с. 274–323.
- РАХИЛИНА, Е.В. (2002): Основные идеи когнитивной семантики. В: Кибрик, А.А./Кобозева, И.М./Секерина, И.А. (ред.): *Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления*. Москва: Едиториал УРСС, с. 370–389.
- ТАРАНЕНКО, А.А. (1989): *Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы)*. Киев: Наукова думка.
- ТРОПИНА, Н.П. (2003): *Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование*. Херсон: Изд-во ХГУ.
- УЛЬМАНН, С. (1970): Семантические универсалии. В: Успенский, Б.А. (отв. ред.): *Новое в лингвистике. Языковые универсалии*. Москва: Прогресс, с. 250–299.
- ФИЛИПЕНКО, М.В. (2003): *Семантика наречий и адverbиальных выражений*. Москва: Азбуковник.
- ШМЕЛЕВ, Д.Н. (2006): *Проблемы семантического анализа лексики*. Москва: КомКнига.
- BARCELONA, A. (2012): *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- BOLEDA, G./SCHULTE, S./BADIA, T. (2012): Modeling regular polysemy: A study on the semantic classification of Catalan adjectives. *Association for Computational Linguistics*, vol. 38, # 3, p. 575–616.
- BRYCHCÍN, T./KONOPIK, M. (2015): Latent semantics in language models. *Computer speech and language*, vol. 33, # 1, p. 88–108.
- CROFT, W. (2001): *Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- DEKKER, P. (2012): *Dynamic semantics*. Dordrecht: Springer.
- ECKARDT, R. (2011): Grammaticalization and semantic change. In: Narrog, H./Heine, B. (eds.): *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, p. 389–400.
- FORTESCUE, M. (2016): The semantic domain of emotion in Eskimo and neighbouring languages. In: Juvonen, P./Koptjevskaja-Tamm, M. (eds.): *The lexical typology of semantic shifts*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, p. 285–334.
- FRANÇOIS, A. (2008): Semantic maps and the typology of colexification. Intertwining polysemous networks across languages. In: Vanhove, M. (ed.): *From polysemy to semantic change. Towards a typology of lexical semantic association*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publ., p. 163–215.
- GOLDBERG, A. (1995): *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- JOHNSON, M. (2005): The philosophical significance of image schemas. In: Hampe, B. (ed.): *From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, p. 15–34.
- JUVONEN, J. (2016): Making do with minimal lexica. Light verb constructions with make/do in pidgin lexica. In: Juvonen, P./Koptjevskaja-Tamm, M. (eds.): *The lexical typology of semantic shifts*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, p. 223–248.
- KOCH, P. (2016): Meaning change and semantic shifts. In: Juvonen, P./Koptjevskaja-Tamm, M. (eds.): *The lexical typology of semantic shifts*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, p. 21–66.
- KOPTJEVSKAJA-TAMM, M. (2016): The lexical typology of semantic shifts: An introduction. In: Juvonen, P./Koptjevskaja-Tamm, M. (eds.): *The lexical typology of semantic shifts*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, p. 1–20.
- LAFONT, C. (2015): Continental philosophy of language. In: Wright, J.D. (ed.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam: Elsevier, p. 790–795.
- LAKOFF, G. (1987): *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- LANGACKER, R.W. (1987): *Foundations of cognitive grammar. Theoretical prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- LANGACKER, R.W. (2008): *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LEVIN, B. (1993): *English verb classes and alternations. A preliminary investigation*. Chicago: Chicago University Press.
- LEVIN, B. (2015): Semantics and pragmatics of argument alternations. *Annual Review of Linguistics*, vol. 1, p. 63–83.
- LEWANDOWSKA-TOMASZCZYK, B. (1985): On semantic change in a dynamic model of language. In: Fisiak, J. (ed.): *Historical Semantics: Historical Word-Formation*. Berlin: Mouton de Gruyter, p. 297–323.

- MEL'ČUK, I. (1988): Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: Basic principles and heuristic criteria. *International Journal of Lexicography*, vol. 1, # 3, p. 165–188.
- MEL'ČUK, I. (2006): Explanatory Combinatorial Dictionary. In: Sico, G. (ed.): *Open Problems in Linguistics and Lexicography*. Monza: Polimetrica, p. 225–355.
- NARROG, H. (2012): *Modality, subjectivity, and semantic change. A cross-linguistic perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- NERLICH, B./CLARK, D. (1988): A dynamic model of semantic change. *Journal of Literary Semantics*, vol. 17, # 2, p. 73–90.
- NEWMAN, J. (2016): Semantic shift. In: Riemer, N. (ed.): *The Routledge Handbook of Semantics*. London; New York: Routledge, p. 266–280.
- PANTHER, K-U./THORNBURG, L. (2010): Metonymy. In: Geeraerts, D./Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press, p. 236–262.
- POTTIER, B. (2008): The typology of semantic affinities. In: Vanhove, M. (ed.): *From polysemy to semantic change. Towards a typology of lexical semantic association*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publ., p. 93–105.
- PUSTEJOVSKY, J. (1996): *The generative lexicon*. Cambridge, MA; London: The MIT Press.
- RADDEN, G./KÖVECSES, Z. (1999): Towards a theory of metonymy. In: Panther, K-U./Radden, G. (eds.): *Metonymy in language and thought*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publ., p. 17–60.
- STOLOVA, N. (2015): *Cognitive Linguistics and lexical change: Motion verbs from Latin to Romance*. Amsterdam: John Benjamins Publ.
- SWEETSER, E.E. (1990): *From etymology to pragmatics: Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SWEETSER, E.E. (1999): Compositionality and blending: Semantic composition in a cognitively realistic framework. In: Janssen, T./Redeker, G. (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, p. 129–162.
- TRAUGOTT, E.C. (2011): Grammaticalization and mechanisms of change. In: Narrog, H./Heine, B. (eds.): *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, p. 19–30.
- TRAUGOTT, E.C./DASHER, R.B. (2005): *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VAN VALIN, R.D., Jr./LAPOLLA, R.J. (1997): *Syntax: Structure, meaning and function*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- VEJDEMO, S./VANDEWINKEL, S. (2016): Extended uses of body-related temperature expressions. In: Juvonen, P./Koptjevskaja-Tamm, M. (eds.): *The lexical typology of semantic shifts*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, p. 249–284.
- VIBERG, Å. (2016): Polysemy in action: The Swedish verb slå 'hit, strike, beat' in a crosslinguistic perspective. In: Juvonen, P./Koptjevskaja-Tamm, M. (eds.): *The lexical typology of semantic shifts*. Berlin; Boston: Walter de Gruyter, p. 177–222.
- ZHUGE, H. (2016): *Multi-Dimensional Summarization in Cyber-Physical Society*. Amsterdam: Elsevier.

Профіль автора:

Деменчук Олег Володимирович
Доктор філологічних наук, професор
Наукові інтереси автора: германське, слов'янське, романське і зіставно-типологічне мовознавство, когнітивна лінгвістика, лінгвістична семантика.
Завідувач кафедри романо-германської філології Рівненського державного гуманітарного університету
oleh.demenchuk@gmail.com

Author's Profile:

Demenchuk Oleh Volodymyrovych
Doctor of Philology, Professor
Academic interests: Germanic, Slavic, Romance, Contrastive and Typological Linguistics, Cognitive Linguistics, Linguistic Semantics.
Head of Department of Romance and Germanic Philology at Rivne State University for the Humanities
oleh.demenchuk@gmail.com

Людмила ДОВБНЯ
[LJUDMILA DOVBNIYA]

«Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», Україна
[SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskyi State
Pedagogical Grygorii Skovoroda
University», Ukraine]

ТАМАРА ТОВКАЙЛО
[TAMARA TOVKAYLO]

«Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди», Україна
[SHEI «Pereiaslav-Khmelnyskyi State
Pedagogical Grygorii Skovoroda
University», Ukraine]

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ СТУДІЇ ОЛЕНИ КУРИЛО **[Ethnolinguistic Studios by Olena Kurylo]**

Історія українських лінгвістичних учень подекуди огорнута невідомістю. Це стосується тих моментів, коли діяльність їхніх творців ішла врозріз з усталеною в радянському суспільстві ідеологією тотального підкорення «старшому братові». Не є дивним той факт, що до категорії «українських буржуазних націоналістів» увійшла наукова еліта, перш за все – через свої зацікавлення україністикою загалом і мовознавством зокрема. Навмисно замовчуваними або невинувато забутими є десятки імен учених, які сьогодні зусиллями наших сучасників повертаються до наукового обігу. З-поміж них варто виокремити Всеволода Михайловича Ганцова, Павла Гнатовича Житецького, Агатангела Юхимовича Кримського, Івана Івановича Огієнка, Степана Йосиповича Смаль-Стоцького, Євгена Костянтиновича Тимченка, Юрія Володимировича Шевельова та ін. (Довбня, Товкайло 2018). Складно переоцінити їхній внесок в історію становлення та розвитку української мовознавчої науки. «Вагу цих мовознавців оцінив, між іншим, і радянський режим: усі ці мовознавці, що були в сфері досягнень режиму, були знищені, докладено всіх зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкриті ними.

З погляду розвитку науки так само, як з погляду переємності української культури обов'язком мовознавців нашого покоління є нагадати про життя й діяльність передчасно зліквідованих» (Шерех).

Дійсно, життєвий і творчий шлях деяких дослідників до сьогодні залишається невідомим. Ба більше, часом навіть губилися на скрижальх історії їх особисті дані. Це спонукає і зобов'язує сучасників відродити знакові фрагменти їхнього життя та наукові здобутки, ушанувати пам'ять тих, хто загинув у боротьбі за незалежність нашої держави й самобутність її мови та культури.

«Українське політичне відродження 1917-20 і культурне відродження двадцятих років захопили в свою бурхливу й широку течію чимало людей неукраїнського походження, яких доля зв'язала з Україною. І треба сказати, що більшість цих людей чесно служила українській нації й багато з них ґрунтовно прислужилися українській культурі і навіть життя віддали за свою свідомо прийняту нову батьківщину. До таких людей належала і Олена Курило, один з найвидатніших українських учених-мовознавців.

Біографія Олени Курило ніколи не була опублікована. Деякі крихти її, що вдалося позбирати з випадкових джерел і від очевидців, лишають більше невідомого, ніж розкритого. Аж не віриться, що за яких двадцять років факти встигають так стертися з людської пам'яті» (Шевельов 2002, 58).

Олена Борисівна Курило належить до малодосліджених постатей у царині історії української мовознавчої науки. З-під її пера вийшла значна кількість підручників з української мови. Друга частина її «Початкової граматики української мови» користувалася великою популярністю і перевидавалася 7 разів. Окрім того, об'єктом наукових інтересів дослідниці була питома українська термінологія та українська діалектологія. Значну увагу приділяла вчена власне українському стрижневі різних стилістичних шарів лексики та специфіці питомого українського синтаксису. Її внесок в українознавчу науку заслуговує на детальний аналіз та опис. Водночас слід зазначити, що до сьогодні ані життя дослідниці, ані її наукова спадщина ґрунтовно не описані. Існують лише поодинокі історико-мовознавчі розвідки, присвячені окремим аспектам лінгвістичних напрацювань Олени Курило. Це й зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Олена Курило посідає гідне місце в історії та розвитку українського мовознавства. Її дослідження є різноаспектними. Вони присвячені проблемам фонетики, лексикології, фразеології, морфології, синтаксису української літературної мови, а також питанням діалектології та історії мови (переважно – історичної фонетики), висвітленим у її працях: «Початкова граMATика української мови» (1918), «Рецензія на «Російсько-український словничок медичної термінології» (1918–1919), «Рецензія на Є. Тимченко. Українська граMATика для III-ої і IV-ої класи шкіл середніх» (1918–1919), «Курс українського правопису. Підручник для шкіл і самонавчання» (1919), «Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю» (1923), «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920), «Словник хемічної термінології (Проект)» (1923), «Рецензія на С.Кульбакін. Украинский язык» (1923), «Програма для збирання етнографічних матеріялів» (1923), «Рецензія на О.Синявський. Украинский язык» (1924), «Рецензія на М.Йогансен. Украинский язык» (1924), «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині» (1924), «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків» (1925), «Як водили переґеню» (1925), «Рецензія на J.Forchhammer. Die Grundlage der Phonetik» (1926), «Словник ботанічної номенклатури» (1928), «До питання про умови дисимілятивного акання» (1928), «Спроба пояснити процес зміни є, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» (1928), «До питання про українські форми з ненаголошеним а на місці етимологічного о (багатий, гарячий та ін.)» (1928), «Матеріяли до української діялектології та фольклористики» (1928), «Про незалежну від наголосу зміну а по м'яких консонантах та по j в українських діалектах» (1929), «Рецензія на Н. Дурново. Введение в историю русского языка» (1929), «Дещо до молдаванської діялектології та фольклористики» (1930), «До поняття «фонема» (1930), «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то-» (1930), «До питання про походження північноукраїнських рефлексів – о, ue, we, wy, е» (1931), «Les voyelles o et e en Ukraine et leur transformation dans les syllabes fermes nouvelles» (1932) та ін.

Олена Курило народилася 19 жовтня 1890 р. в м. Слонімі Гродненської області в Білорусі у єврейській родині. Її дівоче прізвище невідоме, проте можна виокремити окремі віхи її становлення як громадської діячки і вченої в мовознавчій царині. З 1908 р. по 1913 р. вона здобувала освіту на філологічному відділі філософського факультету Кенігсберзького університету, згодом – на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів, що функціонували при Варшавському університеті. Власне тут вона і пройнялася ідеями слов'янознавства та здобула диплом учителя-словесника. Її мовознавчі погляди формувалися під потужним впливом викладача, відомого українського вченого Євгена Тимченка, котрий є яскравим представником «народницької течії». Саме він і прищепив юній дослідниці інтерес до етномовних українських проявів та потребу відстоювати власне українські тенденції в лексиці, орфоєпії, морфології та синтаксисі, а також стимулював досліджувати специфіку територіальних діалектів.

У стінах університету формувалася не лише фахова майстерність, а й громадянська свідомість Олени Курило. Захоплення неординарним студентом Дмитром Курилом, яке згодом переросло у велике кохання, допомогло Олені обрати вектор громадянської пози-

ції. Дмитро ж після навчання в університеті був старшиною в армії УНР, а згодом став працівником української дипломатичної місії у Варшаві.

У період існування УНР Олена Курило переїхала до України. З огляду на практичні потреби вона створила підручник з української мови (граматики), найпопулярніший з усіх, за якими навчалися школярі. Характеризуючи книгу, Юрій Шевельов писав: «Це не була наукова праця, це був практичний підручник для дітей, ...але він будив любов до своєї країни й мови і зацуплював норми цієї мови» (Шерех).

До кола наукових зацікавлень дослідниці входили питання створення української наукової (галузевої: мовознавчої, ботанічної, хімічної, технічної, правничої) термінології. Олена Курило є автором або ж укладачем чи рецензентом таких наукових розвідок:

- «Уваги до сучасної української літературної мови» (Київ, 1920);
- «Словник хемічної термінології (Проект)» (Київ 1923);
- «Словник ботанічної номенклатури» (Київ, 1928);
- рецензія на «Російсько-український словничок медичної термінології» (Київ, 1918-1919) тощо.

Варто зосередити увагу на окремих аспектах мовознавчої термінології, які яскраво простежуються у праці Олени Курило «Уваги до сучасної української літературної мови». Перш за все слід зазначити, що вказана розвідка зробила вагомий внесок у розвиток української лінгвістичної термінології. На це звертають увагу автори підручника з українського термінознавства Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк і вказують на те, що «...формування і становлення сучасної мовознавчої термінології припадає на ХІХ ст.» (Панько, Кочан, Мацюк 1994, 49). Однак на початку ХХ ст. «...мова лінгвістики при відсутності будь-яких кардинальних центрів вироблялася повільно, ... не було ніякої домовленості про принципи побудови граматичних термінів, що породжувало стихійність і безплановість у розбудові номінацій мовознавчих понять. ... Та все ж завдяки різним граматам української мови, статтям, присвяченим лінгвістичним проблемам, що публікувалися в українській періодичній пресі, у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, підготовлялася та фактична основа, яка створювала умови для формування української лінгвістичної термінології» (Панько, Кочан, Мацюк 1994, 57). Аналізуючи книгу й належно поцінуючи її автора, О. Ципердюк зазначає: «Уваги» О. Курило також є однією з тих праць, що стали підґрунтям для розвитку сучасної української мовознавчої, зокрема граматичної, термінології» (Ципердюк). Це дійсно так, оскільки багато вжитих авторкою «Уваг...» термінів дійшли до сьогодні в незміненому вигляді і саме ними активно послуговується українська філологічна спільнота. До сучасної лінгвістичної метамови ввійшли, зокрема, такі терміни Олени Курило: *лексикон, фразеологія, фразеологічний зворот, синоніми, семасіологія (в Олени Курило – семасіологія), прикметник, дієслово, перехідне дієслово, особа, особове дієслово, інфінітив, прислівник, прислівник місця, прислівник часу, числівник, займенник, прийменник, діалект (в Олени Курило – діалект), говірка, наголос, народня мова, предикативність, речення, неповне речення, підрядне речення, означуване слово* тощо.

Водночас варто зауважити, що значна кількість термінів, ужитих Оленою Курило, на сьогодні має синонімічні осучаснені еквіваленти. З огляду на це О. Ципердюк пише: «Вивчення саме цього термінологічного пласта дозволяє нам пролити світло на один із можливих шляхів формування української мовознавчої термінології за умови, якщо би праця О. Курило (як і розвідки багатьох інших українських лінгвістів того часу) не була на тривалий час вилучена з наукового обігу» (Ципердюк).

Олена Курило у своїй книзі використовує кілька способів семантизації термінів: тлумачить наведені поняття або добирає синоніми чи наводить приклади, подає іншомовні кореляти. Вона «...ніби заохочує, як писав у подібному випадку з приводу української військової термінології Ярослав Яремко, «до пошуку більш оптимального українського еквівалента». З іншого боку, слушною видається думка Ірини Ярошевич, висловлена щодо аналізу граматичних праць початку ХХ ст. Вона вважає, що використання «запозичених тер-

мінів-інтернаціоналізмів поряд із питомо українськими» свідчить про орієнтацію «українських граматистів на досягнення зарубіжних лінгвістів» і зумовлене бажанням «наблизити українську науку до європейського культурного й інтелектуального контексту». Проте варто зауважити, що термінологічні лексикографічні надбання тих часів подекуди не позбавлені пуристичних поглядів.

Мовознавча спільнота аналізованого періоду у своїх інтерпретаціях творення української термінології розділилася на дві групи – поміркованих і крайніх пуристів. До поміркованих належали переважно представники Харківської лінгвістичної школи: О. Синявський, М. Наконечний, М. Сулима; до крайніх входили представники Київської школи, які схилилися до позицій етнографізму: А. Кримський, Є. Тимченко, С. Смеречинський, М. Гладкий та ін. Представники обох напрямів вважали, що для творення української термінології варто зосередити увагу на власномовному народному ресурсі. Водночас перші пропонували лише заповнити мовні лакуни питомими українськими еквівалентами, другі наголошували на заміні елементів, що сприймалися як непритаманні рідній мові. У різні періоди своєї лінгвістичної діяльності О. Курило входила то до однієї групи, то до іншої. Спочатку вона поділяла позицію крайніх пуристів, а в пізніших працях дотримувалася поміркованих поглядів.

Загалом «Уваги» виявляють широку наукову ерудицію авторки, яка (як видно з цитувань) опрацювала багато наукових джерел, знає латинську, польську, німецьку, російську мови.

...Безперечно, «Уваги» О. Курило є однією з тих праць, що стали підґрунтям для розвитку сучасної української мовознавчої термінології» (Ципердюк).

Дослідниця сприяла унормуванню української медичної термінології. Так, 1918 р. побачив світ «Російсько-український словничок медичної термінології» за її авторством. Олена Курило приділяла значну увагу роботі термінологічної комісії Українського наукового товариства, яка уклала 5-томне лексикографічне видання із природничих наук. Коли внаслідок злиття Українського наукового товариства з Академією наук був створений Інститут української наукової мови, учена посіла в ньому посаду старшого наукового співробітника й філолога-консультанта. Працюючи над термінологічним словником з ботаніки, вона відредагувала більше 66000 карток. Згодом О. Курило уклала словник української хімічної термінології, який вийшов друком 1923 р., а 1925 р. побачив світ словник анатомічних термінів, створений за редакцією О. Курило, котра в цей період була членом Етнографічної комісії Української Академії Наук, а згодом – дійсним членом Діалектологічної комісії.

Дослідниця збирала діалектний матеріал Чернігівщини й Полтавщини особисто. Її записи поповнилися регіональними піснями, казками, легендами, голосіннями, думами тощо. Результатами її діяльності є:

- «Програма для збирання етнографічних матеріалів, I. Початки мови: а) жести, б) міміка, в) природні та перекличні (ономатопоетичні) вигуки, г) дитяча мова. II. Таємні мови. III. Ономастика. IV. Початки письма» (Київ 1923);
- «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів на Чернігівщині» (Київ, 1924);
- «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків» («Україна», 1925);
- «Як водили перебеню». *Етнографічний вісник* (1925, вип. 1);
- «До питання про умови дисимілятивного акання». *Записки Іст.-філ. відділу УАН*, 10, (1928, вип. 10);
- «Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» (Київ 1928);
- «Матеріали до української діалектології та фольклористики» (Київ 1928);
- «Про незалежну від наголосу зміну а по м'яких консонантах та по ј в українських діалектах». *Український діалектологічний збірник*, 2. (Київ 1929);
- «Дещо до молдаванської діалектології та фольклористики». *Збірник заходознавства*,

2. (Київ, 1930);

- «До питання про походження північно-українських рефлексів – о, ue, we, wу, е». ВУАН, *Збірник Комісії для дослідження історії української мови* (1931, вип. 1).

«Записи говірок Курило відзначаються великою фонетичною точністю, часом вони навіть перевантажені зайвими подробицями й індивідуальними й потенційними варіантами вимови, бо записи Курило були фонетичні, а не фонематичні. Але дослідниця дбала й за відсвітання в записках значущих фонетичних варіантів від випадкових. Усі записи суворо льюкалізовані щодо села, а в великих селах і щодо частини села. Курило починає звичайно коротким описом села в його історії, економічному розвитку, сучасному стані; далі характеризує тих осіб, що від них безпосередньо роблено записи, при чому Курило звергає увагу на те, чи є відмінності в мові різних поколінь. Записи текстів супроводяться словничками. Курило використала також деякі чужі записи, але тільки при двох умовах: що їх робила філологічно освічена людина родом з даної місцевості і що Курило контролювала мову й вимову самої цієї людини» (Шевельов 2002, 71-72).

Збирання, накопичення і збереження діалектних фактів не було для вченої самоціллю. Специфікою її напрацювань у цьому аспекті стало намагання інтерпретувати ті факти історичного розвитку української мови, які в літературному вжитку втрапилися.

Питання історичної фонетики, зокрема історія розвитку українського вокалізму, перебували в центрі уваги Олени Курило. Нею опрацьовано перехід [о] в [а] у словах на кшталт *багатий* і західноукраїнський перехід [а] в [е] ([и]). Окрім того, дослідниця працювала над питанням українського переходу [е] в [о] (*жени́ти* – *жена*), подвійних форм на зразок *збирати*, *вмирати* – *збірати*, *вмірати*; груп *чн* – *шн* (*соняшний* – *сонячний*); префіксів *ви-* і *ві-*; природи й території поширення українського акання; типів дієприкметників на зразок *метений* – *мечений* – *метяний*; форм першої особи множини на *-ім*, *-імо*, *-іме*; інфінітивів на *-овати* і *-увати*; найвищого ступеня порівняння з префіксами *най-*, *на-*, *над-*, *май-*; числівників на *-дцять*, *-йцять*, *-нцять*.

Олена Курило мала власні погляди на розвиток українського вокалізму. Зокрема це стосується питання витворення голосного [і] < [о] та [е] в нових закритих складах. До наукового тлумачення його походження О. Курило, усталеною була думка про розвиток цього звука внаслідок компенсаційного подовження при занепаді кінцевого зредукованого: *дворь* > *двѣрь*, *печь* > *пѣч* тощо. Попередні [о] та [е] розвинулися в [і] через проміжний етап існування дифтонгів. Така картина фіксувалася в переважній більшості північних українських говірок, однак раніше була притаманна всій українській території. Другий компонент дифтонга в силу своєї нескладотворчості був слабшим, ніж перший, унаслідок чого мав зазнати певних змін, злитися з першим і втратитися. Однак слід зауважити, що він підсилювався й залишився, що йшло всупереч усталеній теорії. О. Курило зробила висновок про те, що спадна інтонація не могла посприяти підсиленню другої частини дифтонга.

«Головною тезою ... було, що чернігівські поліфтонги (Курило зве їх «дифтонги») мають спадну експіраторну силу й тональну висоту... У зв'язку з загальним прискоренням темпу мови останній складник поліфтонгів у нові часи послаблюється, і відбувається процес монофтонгізації їх. Який саме монофтонг при цьому постає, – це може бути в різних місцевостях ї, і тощо – це залежить почасти від того, на якій стадії розвиток поліфтонга був перерваний новим процесом монофтонгізації, а почасти визначається ступенем делябіовеляризації попереднього приголосного. Загалом передніші дифтонгічні відтінки зв'язані з підсиленням першого сильного складового елементу коштом кінцевого слабого елементу; тут і складаються потрібні для монофтонгізації умови» (Шерех).

Наукове потрактування дифтонгів О. Курило упродовж тривалого часу було домінантним. Окрім того, заслуговує на увагу висновок дослідниці про характер кінцевого приголосного в закритому складі. Він зумовлений тим, що попередній голосний не обриває свою артикуляцію, а нашаровує її на артикуляцію наступного приголосного. Отже, акомодативні процеси призводять до збереження кінцевими приголосними дзвінкості.

«Коротко, головне в її поглядах можна сформулювати так: у той час, як у північноукра-

їнських говірках занепад ь, ъ спричинив посилення попереднього голосного, в південно-українському посилювався весь склад, зокрема його приголосний. Паралельно з цим посиленням ішло, принаймні в подільських говірках, звуження голосних середнього ряду – о, е. Це звуження голосних нашаровувалося на попередній принцип «вокальної асиміляції», – себто тенденції мати в межах інтонаційного слова голосні одного ряду. Рештки цього принципу вокальної асиміляції Курило знаходить ще й тепер на периферіях східного й південного Поділля... Курило припускає, що засада вокальної асиміляції діяла в цій групі говірок ще тоді, коли слабкі ь, ъ існували, і відповідно перед ними вже тоді мало відбуватися звуження о, е... Ось у цьому типі говірок і були передумови для постання нового українського і в закритих складах, через стадію ъ, але без усякого посередництва подовжених голосних чи дифтонгів» (Шерех).

Олена Курило започаткувала дослідження української описової діалектології, запропонувавши вдалий монографічний зразок окремої говірки, унеможлививши цим дилетантський підхід до аналізу мовно-територіальних одиниць.

Саме ці здобутки надали змогу Олені Курило виявити специфіку української народної мови, на основі якої вона пропонувала створити мову літературну. Учена наголошує на необхідності зберегти в мові все своє, специфічне, унікальне, що вирізняє її з-поміж інших.

Аналізуючи внесок О. Курило в розвиток сучасної української літературної мови, Д. Матіяш пише: «Мовні конструкції відбивають у собі психологію народу, вони глибоко пов'язані з його асоціативним мисленням. Позбавити націю її мови – означає позбавити її власного коріння, а також можливості нормального розвитку. Засмічуючи українську мову в конкретному випадку русизмами, цілком свідомо руйнуємо зсередини ті духовні підвалини, на яких тримається нація, нищимо індивідуальні риси народу. І якщо інтелігенція, що має концентрувати в собі інтелектуальний потенціал нації, говорить мовою, відмінною від народної, то вона ніколи не спроможеться бути національною елітою, між інтелігенцією і народом... завжди залишатиметься стіна непорозуміння. Усі соціальні верстви нації, яка бажає бути духовно сильною, мають бути об'єднаними, і таким об'єднаним фактором повинна виступати мова» (Матіяш 1999, 223).

Далекоглядність Олени Курило підтверджена ходом історії в аспекті функціонування й розвитку самобутнього українського слова. Дослідниця зазначала, що головне – це втілити у всенародний ужиток дух української мови, що полягає в застосуванні тільки її притаманних форм, перш за все – синтаксичних, які відображають специфіку способу мислення народу і є виразником його національної свідомості. «Мова йде, таким чином, про вибирання й культивування «свого, о д м і т н о г о». Це одмітне, власне можна знайти в тих проявах мови, що не є заторкнені впливами російської літературної мови, як це сталося великою мірою з мовою сучасної Курило української інтелігенції. Звідси виростає етнографізм у мовній настанові Курило. ... Інтелігенція бо «повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією мови наукові правди». Завдання мовознавця – мову літературну «знов наблизити до народної, ... допомогти їй зійти з російської підстави, набігти живої народної тропи.

...Вона радо порівнює, приміром, українську народну мову з російською народною мовою, протиставляючи їх разом штучності російської літературної мови. Тут в «Увагах» Курило ніби проявляється боротьба впливів двох її вчителів – її безпосереднього вчителя Є. Тимченка з його етнографічним підходом, і її учителя з книжок – Ол. Потебні, з його романтично-національним підходом, до певної міри завдяченим В.Гумбольдтові» (Шерех).

О. Курило приділяла значну увагу питанням власне українського синтаксису, зокрема вільним і усталеним словосполученням, безособовим реченням із дієслівними формами на -но, -то поряд з іменником в орудному відмінку, акцентуючи на великому впливові запозичень і зазначаючи, що немає жодної мови, яка могла би їх уникнути. Дослідниця наголошувала на тому, що наукова мова має будуватися за рідномовними синтаксичними зразками, які оптимально зможуть бути сприйняті українським суспільством. «Народ у

своєму розвитку твердим ступає кроком тільки тоді, коли має за підставу ту живу, рідну мову, що її віками викохала собі народня психологія. І що більше українська інтелігенція хоче стати у пригоді народові, визволити його з темряви, підняти його культурний рівень, то більше вона повинна використовувати українську народню мову, вона повинна вчитися від народу висловлювати його думками, його психологією наукові правди. Такий є єдиний нормальний шлях, що ним може йти розвиток української літературної мови» (Курило 2004, 241).

Велике значення надавала О. Курило невичерпній фразеологічній скарбниці українського народу, усвідомлюючи, що саме це національне надбання має потужний потенціал як в аспекті номінації, так і у вираженні світосприймання. Дослідниця розглядає фразеологію поряд із синтаксисом, а не з лексикою, оскільки усталені словосполучення є міжрівневими одиницями, які виникають у синтаксисі, а функціонують на рівні лексики. Її потрактування допомогло з'ясувати особливості української народної мови і сприяло формуванню на її засадах української літературної мови загалом і наукової зокрема. «Українська народня думка, як вона виражена в мові, має в собі багато матеріалу для абстрагування, і це б для літературної мови слід використати; вона має в собі багато фразеологічних зворотів, що їх можна і у науковій мові використати» (Курило 2004, 9).

Дослідниця переймалася питаннями культури й нормалізації української мови. О. Курило зауважувала: «Усталеної української наукової мови ми ще не маємо, але маємо всі підстави використати багатий арсенал народної мови, створити таку мову, якою б сам народ заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня» (Курило 2004, 237).

Плідна мовознавча діяльність ученої на українському ґрунті не могла лишитися поза увагою тодішньої владної репресивної машини. У 1937 р. О. Курило заарештували. Відрив від рідної землі, перебування в московській слідчій в'язниці підірвало її здоров'я і поставило крапку в її мовознавчій діяльності. 1946 р. О. Курило відійшла у вічність.

Слід констатувати, що дослідниця залишила по собі помітний слід в історії українського мовознавства: історичній фонетиці, лексикології, фразеології, морфології, синтаксисі, діалектології та історії української мови тощо. Вона передала у спадок прийдешнім поколінням зразки глибоких лінгвістичних досліджень, які потребують подальших наукових потрактувань і фахових коментарів.

На особливу повагу заслуговує громадянська позиція О. Курило, яка, попри гоніння й репресії, не зрадила своїх життєвих переконань і мовознавчих поглядів, зазначаючи: «Народ у своєму розвитку твердим кроком ступає тільки тоді, коли має за підставу ту живу рідну мову, що її віками викохала в собі народна психологія. І що більше українська інтелігенція хоче стати в пригоді народу, то більше вона повинна використовувати українську народну мову» (Курило 2004, 8).

Література

- ДОВБНЯ, Л.Е. / ТОВКАЙЛО, Т.І. (2018): *Історія українського мовознавства в іменах*. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М.
- КУРИЛО, О. (1923): *Словник хімічної термінології*. Київ.
- КУРИЛО, О. (2004): *Уваги до сучасної української літературної мови*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
- МАТІЯШ, Д. (1999): Внесок Олени Курило в розвиток сучасної української літературної мови. *Молода нація*. № 10, с. 216-243.
- ПАНЬКО, Т.І. / КОЧАН, І.М. / МАЦЮК, Г.П. (1994): *Українське термінознавство*. Львів: Світ.
- ЦИПЕРДЮК, О. Мовознавча термінологія в праці Олени Курило «Уваги до сучасної української літературної мови». <<http://194.44.152.155/elib/local/2414.pdf>>. [online]. [cit. 14. 6. 2019].
- ШЕВЕЛЬОВ, Ю. (2002): *Портрети українських мовознавців*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- ШЕРЕХ (ШЕВЕЛЬОВ), Ю. Олена Курило. <<https://zbruc.eu/node/42766>>. [online]. [cit. 30. 1. 2019].
- Nomina Anatomica Ucrainica: анатомічні назви, прийняті в Базелі на IX-х зборах* / ред. О. Курило (1925). Київ.

Профіль автора:

Довбня Людмила Еммануїлівна

Кандидат філологічних наук, доцент.

Наукові інтереси – історична фонетика, описова й історична лексикологія української мови, порівняльно-історичне мовознавство, історія українського мовознавства.

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ljudmila_d@ukr.net

Профіль автора:

Товкайло Тамара Іванівна

Кандидат філологічних наук, доцент.

Наукові інтереси – фонетика сучасної української літературної мови, українська діалектологія, історія української літературної мови, історія українського мовознавства, сучасні аспекти лінгвістики.

Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

tovkaylo_t@ukr.net

Author's Profile:

Ljudmila Dovbnia

Ph. D in Philology, associate professor.

Scientific interests – Historical Phonetics, Narrative and Historical Lexicology of the Ukrainian Language, Comparative Historical Linguistics, History of Ukrainian Linguistics.

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical Grygorii Skovoroda University»
ljudmila_d@ukr.net

Author's Profile:

Tamara Tovkaylo

Ph. D in Philology, associate professor.

Scientific interests – Phonetics of Contemporary Ukrainian Literary Language, Ukrainian Dialectology, History of Ukrainian Literary Language, History of Ukrainian Linguistics, Modern Aspects of Linguistics.

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical Grygorii Skovoroda University»
tovkaylo_t@ukr.net

НАТАЛІЯ МЕДВІДЬ [NATALIA MEDVID]

Глухівський національний педагогічний університет імені
Олександра Довженка, Україна
[Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University,
Ukraine]

ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

[Linguistic and Philosophical Principles of Linguoculturology Forming]

Передумови лінгвокультурологічних досліджень художніх творів визначаються філософсько-методологічними та психолінгвістичними засадами, необхідністю осмислення проблеми взаємозв'язку мови й культури в сучасній мовознавчій науці. Діалектична єдність мови й культури у лінгвокультурології актуалізується у мовній категорії – лінгвокультуремі, яка цілісно і глибоко вивчається за допомогою сукупності методів дослідження у горизонтальному й вертикальному контекстах художнього дискурсу.

Проблема вивчення культури, відображення її явищ у мові постала перед лінгвістикою одночасно з уявленням про те, що культурні феномени лише тоді знаходять відображення у свідомості людини, коли вони зафіксовані у мові, оскільки вона «дає ключ до розуміння культури, ...тому мову і культуру слід вивчати разом» (Лайонз 2003, 43). Сьогодні взаємозв'язок «мова-культура» трансформується у триаду «культура-людина-мова», оскільки між культурою та мовою стоїть мовна особистість, адже культура народу вивчається крізь призму мовленнєвих моделей, створених людиною.

Безсумнівно, мова для людини є не лише засобом передачі інформації, але й культурним кодом, знаряддям пізнання та перетворення світу. Вона одночасно є складовою культури та одним із засобів її вираження. Знаки мови як культурні коди, на думку Р. Якобсона, є певною інформацією, спільною для адресанта та адресата. Специфіці її сприйняття та розуміння, тобто декодуванню інформації, велика увага приділяється у філософії та психології. Тому для вилучення імпліцитної інформації суттєве значення має герменевтика, яка тлумачить зміст тексту та його підтекст.

У філософії М. Хайдеггера герменевтика розглядається не лише як інтерпретація певного тексту, а і як «пізнання та самопізнання людини» через текст (Хайдеггер 1993, 144). Герменевтика спрямована не лише на вивчення мови, але й на її носія – мовну особистість. У зв'язку з цим герменевтика в сучасній антропоцентричній парадигмі широко використовується у процесі дослідження взаємозв'язку «мова-людина-культура».

Мовна особистість інтерпретує культурні феномени, закріплені у мовному знакові. Підґрунтя для лінгвокультурологічних досліджень було створене положеннями, розробленими філософами наприкінці XIX – на початку XX століття, про інтерпретацію як універсальну категорію, що систематизує хаос реальності за допомогою мови (Ф. Ніцше), про інтерпретаційну гіпотезу, на яку спирається розуміння (Е. Бетті, Г. Гадамер).

Герменевтичні проблеми у взаємозв'язку з мовознавством розглядав німецький учений В. фон Гумбольдт. Важливе значення для дослідників має його ідея про те, що в мові відбивається не навколишній світ, а його інтерпретація людиною. Тому кожна мова характеризується особливим світобаченням та світосприйманням її носіїв, вона «є ніби зовнішнім проявом духу народів: мова народу є його дух, і дух народу є його мова... Будова мов людського роду відмінна тому, що відмінними є духовні особливості нації» (Гумбольдт 1984, 64).

Український учений О. Потебня, погоджуючись із думкою В. фон Гумбольдта про те, що дух без мови неможливий, вказує на величезний вплив мови на формування менталітету (а відповідно, й культури) народу: «Подібно до того, як незначні зміни у струк-

турі ока та діяльності зорових нервів дають інше сприймання і цим впливають на все світобачення людини, так кожна дрібниця у структурі мови повинна давати без вашого відомо свої особливі комбінації елементів думки» (Постовалова 1999, 25). На думку науковця, основні параметри культури обов'язково відбиваються у мові, яка зберігає і передає їх у концентрованому вигляді з покоління у покоління (Потебня 2004, 78).

Фундаментальні засади вивчення мови як культурного коду нації, закладені у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників (В. Архангельський, А. Афанасьєв, Ф. Боас, Ф. Буслаєв, Г. Винокур, Й. Гердер, В. Гумбольдт, Н. Дурново, Д. Зеленін, Б. Ларін, К. Леві-Строс, О. Потебня, Е. Сепір, Е. Тайлор, Н. Трубецької, Б. Уорф, Б. Успенський, Ф. Філін, О. Шахматов, Х. Штентайль, Г. Шухардт, Л. Щерба), викликають значний науковий інтерес у сучасних мовознавців.

Зокрема, американський вчений Е. Сепір та його послідовник Б. Уорф впевнені у тому, що мова має національний характер і не існує поза культурою (Сепір 1993, 134), обґрунтували принцип лінгвістичної відносності, який став поштовхом для дослідження національних культур крізь призму мови. Твердження Е. Сепіра про вирішальну роль мови у формуванні культури неодноразово зазнавало критики. Проте більшістю дослідників визнається його думка про те, що люди членують та осмислюють дійсність по-різному, і це не лише відображається у мові, але й залежить від мови, крізь призму якої людина пізнає навколишній світ та долучається до культури свого народу.

Ідея вивчення культури крізь призму мови була покладена в основу нової галузі лінгвістики – лінгвокультурології. Термін «лінгвокультурологія» з'явився в останнє десятиліття ХХ століття у зв'язку з роботами фразеологічної школи, очолюваної В. Телія, а також працями А. Арутюнової, В. Воробйова, В. Маслової, Ю. Степанова, В. Шаклеїна та інших. На сьогодні розуміння цього терміна не можна вважати усталеним з огляду на те, що цей напрям лінгвістики перебуває на етапі формування в окрему міждисциплінарну науку. Існує кілька підходів до його розуміння.

В. Маслова надає перевагу когнітивному підходу у дослідженнях лінгвокультурології та запозиченим із психології поняттям. На її думку, якщо культурологія досліджує самосвідомість людини стосовно природи, суспільства, історії, мистецтва та інших сфер її соціального й культурного буття, а мовознавство досліджує світогляд, який відображається і фіксується в мові у вигляді ментальних моделей мовної картини світу, то лінгвокультурологія має своїм предметом і мову, і культуру у взаємодії, досліджує прояви культури народу, які закріпились у мові (Маслова 1997, 8).

Власне лінгвістичний підхід до тлумачення терміна «лінгвокультурологія» подає В. Воробйов: «лінгвокультурологія – це наукова дисципліна синтезувального типу, що вивчає взаємозв'язок та взаємодію культури й мови у процесі їх функціонування, досліджуючи вияви культури народу, що відбилися і зафіксувалися у мові» (Воробйов 1997, 5). Об'єктом лінгвокультурології є взаємозв'язок та взаємодія культури й мови у процесі їх функціонування.

Розвитку лінгвокультурології як самостійної науки сприяли наукові праці вчених, що сформували власні наукові школи. Чотири лінгвокультурологічні школи створили вчені наприкінці ХХ століття у Москві, кожна з яких має своє спрямування: школа Ю. Степанова (ставить за мету опис констант культури в їх діяхронічному аспекті за допомогою текстів минулих часів), школа Н. Арутюнової (досліджує універсальні терміни культури на текстах різних народів та епох з позиції спостерігача), школа В. Телії, або Московська школа лінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів (досліджує мовні явища з позиції активного носія живої мови), школа лінгвокультурології В. Воробйова, В. Шаклеїна (розвиває концепцію Є. Верещагіна та В. Костомарова) (Маслова 1997, 29).

Опису мови крізь призму розумово-мовленнєвої діяльності її носіїв, яка нерозривно пов'язана з їх культурою, присвячено наукові праці вітчизняних вчених: Ф. Бацевича, І. Голубовської, В. Жайворонка, С. Жаботинської, С. Єрмоленко, В. Кононенка,

Т. Космеди, Л. Мацько, К. Мізіна, Т. Радзієвської, О. Селіванової, О. Яковлевої тощо. У розвідках науковців намічаються тенденції дослідження мови як окремого компонента культури та як однієї з загальних форм вираження культури – форми втілення словесних за своєю природою складників культури (Єрмоленко 1998, 3). Також окреслюються проблеми, які потребують розв'язання, зокрема: виділення культурно вагомих знаків мови, що відображають специфіку світорозуміння певної мовної спільноти та опис їх культурної семантики, в основу якої покладена культурна цінність як фундаментальна характеристика національної культури та вищий орієнтир культурної поведінки мовної особистості. Їх дослідження характеризуються принципом інтеграції з іншими науками: психолінгвістикою, соціолінгвістикою, когнітивною лінгвістикою тощо.

С. Єрмоленко у працях, присвячених мові усної народної творчості, розгляду фольклоризмів у лінгвокультурному аспекті, знаходимо міркування про мовно-естетичні знаки української народнописенної культури, їх зміст, структуру та особливості функціонування. Фольклоризми дослідниця розглядає як «відповідні слова – народнопоетичні символи, слова-номінації народних обрядів, етнографізми, топоніми, історизми, які виконують вторинну функцію в мові художньої літератури» (Єрмоленко 1987, 222), а також створені за фольклорними зразками авторські словотвірні, синтаксичні, стилістичні одиниці. Дослідження їх, на думку вченої, має здійснюватися шляхом аналізу семантико-синтаксичних зв'язків слова, через словотворення, асоціативні та контекстуальні відношення.

В. Галайчук поряд з поняттям «фольклоризм» пропонує термін «фольклорема», під яким розуміє «образну, часто зі значенням символу лексему чи фразему, внутрішня форма якої зумовлена міфологічним мисленням творців фольклорних текстів» (Галайчук 2004, 8). Проте, на нашу думку, поняття лінгвокультурема є ширшим, ніж фольклорема, і перебуває з ним у гіперо-гіпонімічних відношеннях.

Н. Слухай, розглядаючи вплив мови на світогляд митця, який у своїй творчості відтворює міфопоетичні уявлення етносу, оперує поняттям «етноміфологема». Художньо-міфологічну картину світу дослідниця співвідносить з авторською образною мовленнєвою картиною світу, досліджує лінгвоміфопоетичний матеріал у творчості Т. Шевченка та М. Лермонтова, який значною мірою ґрунтується на фольклорно-міфологічних джерелах, зокрема архетипні символи «земля», «вода», «вогонь», «повітря», символіку рослин та птахів, представлену в лінгвоміфопоетичному словнику авторки.

У працях І. Голубовської значний інтерес становить розгляд на лексико-фразеологічному рівні відмінностей значеннєвого наповнення назв спорідненості, часових проміжків, безеквівалентної лексики, міфологічних термінів, культурних концептів «серце», «душа», «розум», етномовних стереотипів в українській, російській, англійській та китайській мовах із застосуванням комплексної методики інтерпретації культурно вагомої інформації, що вичленовується з мовної тканини з метою виявлення специфічного в мовній свідомості етносу на тлі універсальних рис єдиного понятійного каркасу людства.

У теорії міжкультурної комунікації Ф. Бацевич визначає вплив національно-культурних чинників на процес спілкування, звертає увагу на специфіку мовного етикету, символів та стереотипів.

В. Кононенко особливу увагу приділяє українським словесним символам, що відображають світобачення, культуру, обряди, вірування та є важливими чинниками творення національно-культурної картини світу. У працях дослідника розглядаються лінгвістичні, образні, стилістичні, аксіологічні прояви символізації в українській мові, семантичні трансформації мовних символів, особливості їх функціонування в тексті. Мотиваційна база багатьох символів, зокрема архетипів, міфологем, пов'язаних з язичницькими віруваннями, є завуальованою, оскільки побудована на складних асоціаціях. Цінною є думка вченого про те, що спільні для різних народів образи-символи в кожній конкретній мові набувають додаткових інтерпретацій, специфічних етнічних рис (Коно-

ненко 1996, 33). В. Кононенко на прикладах ілюструє реалізацію українських мовних символів (архетипного походження) «вода», «вогонь», міфологем «домовик», «русалка», біблійних слів-символів в українській інтерпретації тощо. Є підстави погодитися з думкою мовознавця про те, що архетипні символи, які відтворюють зміст загальнолюдських понять, у фразеологізмі відображають народні уявлення та асоціації, набувають національних ознак.

О. Тищенко підкреслює, що кожна культура своєрідно моделює власний мовний образ світу (категоріально-семіотичний код), який позначається на значеннєвих та виражальних засобах мови, способах номінації, а мова постає резервуаром культурного змісту, засобом проникнення в культурні цінності. Дослідник велику увагу приділяє внутрішній формі слова, оскільки вона дає змогу уявити давні риси світосприйняття, представлені у мовотворчості митців. Загальновизнаний факт того, що духовна культура має знакову природу, покладений науковцем в основу вивчення обрядових знаків у тісному зв'язку з їхньою формою та змістом, започаткував лінгвоетнографію на основі лінгвофольклористики. Досліджуючи мовний вияв обрядової семантики, науковець з'ясовує образно-міфологічну мотивацію мовних знаків у межах певної етнокультурної традиції, виділяє принципи лексико-семантичної організації подій, явищ та предметів традиційної духовної культури.

В. Жайворонок вказує на загальні аспекти етнолінгвокультурологічних досліджень та подає опис етносимволів української культури, українських культурних концептів, наводить приклади лексикографічного опису етномовних одиниць. Серед засадничих положень його праць цікавою є теза про те, що різні мови по-різному позначають світ речей, що певною мірою зумовлено різним його баченням різними народами. Це є наслідком «переломлення універсальних понять» через структуру та семантику кожної мови, яка відбиває характер, психологію, історичний досвід, культуру свого носія. Серед основних параметрів різномірного сприйняття світу різними етносами В. Жайворонок називає: геополітичний і життєвий простір, історичний час, духовні цінності, культурні надбання, систему оцінок, етичних, соціальних і національних орієнтирів, державницькі устремління, естетичні смаки, мистецькі уподобання, що й позначається на специфіці кожної мови (Жайворонок 2007, 245).

В. Телія розглядає лінгвокультурологію як розділ етнолінгвістики, вказуючи, що за відмінності цілей та завдань етнолінгвістики та лінгвокультурології перша є фундаментом для другої. Під лінгвокультурологією вона розуміє дисципліну, що досліджує «живі комунікативні процеси та зв'язок використовуваних у них мовних висловів із синхронно діючим менталітетом народу» (Телія 1996, 218). В. Телія розмежовує етнолінгвістику та лінгвокультурологію, спираючись на хронологічний аспект дослідження, вказуючи на те, що синхронна орієнтація лінгвокультурології суттєво відрізняє її від етнолінгвістики, основні завдання якої зводяться до реконструкції явищ у діяхронії.

Крім того, лінгвокультурологія відрізняється від етнолінгвістики матеріалом та метою: вона не націлена виключно на вияв національних стереотипів, які дають розуміння «фольклорної», етнічної картини світу. Її мета – аналіз повсякденної картини світу, представленій у повсякденному мовленні носіїв мови та у різних дискурсах (літературному, філософському) і текстах культури. Не будучи етнічною, мовна картина світу як об'єкт лінгвокультурології не є виключно національною, оскільки культурна інформація, закодована в мовних одиницях, не завжди обмежена однією мовою та національно-специфічними засобами вираження.

Схожої точки зору притримується С. Воркачов: «Лінгвокультурологія на сьогодні наймолодше відгалуження етнолінгвістики або, якщо скористатися «хімічною» метафорою, це новітнє молекулярне утворення в межах останньої, відмінне від усіх інших своїм «атомарним складом» та валентнісними зв'язками: співвідношенням «часток» лінгвістики та культурології та їх ієрархії. Завданнями цієї наукової дисципліни є ви-

вчення та опис взаємовідношення мови та культури, мови та етносу, мови та народного менталітету» (Воркачев 2001, 64).

О. Селіванова апелює до поняття національно-мовної картини світу як до загальної інтеріоризації дійсності носіями однієї мови (Селіванова 1999, 85), описує закономірності відображення культури народу, його традицій, обрядів, вірувань, забобонів, міфів у фразеосистемі українського етносу.

Етнокультурний аспект вивчення фразеології української мови прослідковується у працях В. Ужченка, Д. Ужченка, роботи яких розвивають напрям етнофразеології. Їх увага зосереджується на визначенні національно-культурного компонента в українських фразеологізмах, аналізі ключових концептів культури у складі фразеологічної одиниці.

Цілком прийнятною і визначальною видається теза Д. Будняк: «семантиці кожної мови властиве відображення загальних, універсальних компонентів загальнолюдської культури і специфічних рис культури конкретного народу» (Будняк 2003, 19).

Близьким до неї є положення дисертаційного дослідження М. Шевченко. Авторка слушно підкреслює те, що лінгвокультурами виступають стрижнем творення національно-словесних художніх образів, формування яких детермінується взаємодією загальнолюдських та національних елементів культури, зафіксованих у словесній площині поетичного тексту (Шевченко 2002, 165).

Складність наукових пошуків полягає в тому, що на сьогодні не вироблена єдина термінологія у лінгвокультурології. Тому у своїх дослідженнях науковці часто спираються на здобутки інших суміжних наук, що вивчають проблеми взаємозв'язку «мова-людина-культура». Така інтеграція лінгвістичних знань, на думку Ф. де Соссюра, проливає світло на проблеми лінгвістики (Соссюр 1977, 54), ширше та глибше характеризує лінгвістичні поняття та явища у межах різних лінгвістичних наук. Підтримує його ідею М. Толстой, який вважає, що жодна наука не може існувати тільки в собі та виключно для себе (Толстой 1995, 25). Разом з тим, на думку вчених, відбувається розмивання меж суміжних наук, зокрема лінгвокультурології та етнолінгвістики.

Етнолінгвістика вибудовує тріаду вихідних понять «мова-людина-культура», які покладені в основу лінгвокультурології. Питання, пов'язані з відображенням у мові етнічної історії, образу життя, традиційної культури народу, сприяли виникненню в ХХ столітті нової наукової дисципліни – етнолінгвістики. Вона орієнтована на вивчення історії слів у тісному зв'язку з історією етнічної спільноти. Зараз, коли відбулося зміщення акценту в бік антропоцентричного підходу до мови, робиться спроба інтерпретувати мовні явища з точки зору структури знань, відображених у них. Таким чином розширився зміст етнолінгвістики, що стала виразником усієї антропологічної парадигми у мовознавстві і розглядає сукупність проблем взаємовпливу людини та мови. Як наслідок, діада «мова-культура» доповнюється поняттям «людина», оскільки мова та культура взаємодіють у людській свідомості. Адже «мова тісно пов'язана з національною психологією, з самобутністю народу, тобто з розумінням ним самого себе в минулому і теперішньому, своїх інтересів та цілей, взаємовідносин з іншими народами, своїй ролі у прогресі людства. За кожною мовою стоїть культура, особливе бачення світу. Зрозуміло, не слід применшувати загальнолюдський характер мислення, універсальність логічних форм понять, суджень, умовиводів і, тим більше, безмежну можливість виразити кожною мовою все те, що виражається іншою. Але не слід применшувати і значення національних мовних форм, які накладають дуже помітний відбиток на світобачення людини» (Костомаров 1990, 3).

Зараз поняття «мова-людина-культура» становлять основу лінгвокультурології, яка зорієнтована на вивчення «культурного чинника в мові та мовного чинника в людині» (Телия 1996, 6), тобто на інтерпретацію знань про світ, зафіксованих у мові людиною, крізь призму культури. У результаті зміщення акцентів у лінгвістиці з мовної системи на мовну особистість, з об'єкта на суб'єкт, пізнання закріплює центральне місце у тріаді

за людиною, яка є одночасно творцем культури та носієм мови як засобу спілкування, пізнання, мислення.

У сучасній «поліпарадигмальній» (О. Кубрякова) лінгвістиці, яка ґрунтується на «філософському положенні про мову як сутність людини, як вид і результат суспільно усвідомлюваної діяльності» (Мацько 2003, 11), визначальним принципом є антропоцентричний. Його слід дотримуватися під час дослідження культурно вагомих одиниць, оскільки вони є результатом творчої діяльності людини у процесі пізнання навколишнього світу та самої себе (Уфимцева 1988, 108). Цю точку зору поділяє О. Рахіліна. Вона вважає, що коли йдеться про семантичні дослідження, неможливо обійтися без урахування особистості носія мови, що й спрямовує дослідника на антропоцентричний шлях (Рахіліна 2000, 12).

Витоки поняття «виражена в мові особистість» були започатковані ще антропоцентричним напрямом лінгвістичних досліджень В. фон Гумбольдта, який доводив, що кожна мова визначає світогляд, характер народу, а тому тлумачити її особливості та будову можна, лише спираючись на природу мовця. У сучасній науці Ю. Караулов зазначає, що особистість стає мовною «не на рівні мовної семантики (володіння елементарним словником та граматикою), а на когнітивному, який відображає мовну картину світу, тобто знання про світ, заковані в мові, та тезаурус особистості» (Караулов 1987, 151).

Визнання антропоцентричного принципу як методологічної основи сприяло появі поняття антропоцентричної лінгвістики як науки, що вивчає мову і культуру чи мову в культурі, а також людський чинник у мові. Проте зміст терміна «антропоцентрична лінгвістика» об'ємний, оскільки охоплює такі поняття, як «мова», «ментальність», «культура», «етнос», «суспільство», тобто все, що об'єднує у собі людина. Тому він, швидше, є назвою напрями, наукової парадигми, ніж дисципліни, із урахуванням якого наукові об'єкти вивчаються переважно за їхньою роллю, призначенням і функцією в розвитку особистості (Кубрякова 1995, 212), щоб згодом удосконалитися в умовах взаємодій із довкіллям, яке постійно змінюється і ускладнюється.

У межах антропоцентричної парадигми лінгвокультурологія розглядається як наукова галузь філологічних наук міждисциплінарного характеру, що вивчає процеси та результати втілення в живу національну мову матеріальної та духовної культури (Телія 1999, 16); взаємодію мови, етнічного менталітету та культури народу (Хроленко 2001, 78), тобто розглядає мову та культуру в їх діалозі. Синтезувальний характер цієї науки закладено у назві, що є поєднанням трьох латинських слів: *lingua* – мова, *cultura* – культура, *logos* – вчення. До кола понять сучасної лінгвістики з культурології залучений термін «культура», який стає складовою об'єкта дослідження лінгвокультурології.

Культуру у лінгвокультурології розуміють як національне явище, національну систему цінностей та ідей, зумовлених історією, традиціями конкретного народу, його духовно-психологічними особливостями. М. Каган у зв'язку з цим зазначає, що нація формується як культурна, а не біогенетична спільнота. Національна приналежність індивідууму набувається в процесі його входження в культуру, починаючи з оволодіння національною мовою, на основі якої (у сукупності з іншими факторами) кристалізується зумовлена ними ментальна структура («національний характер») і життєвий тип поведінки (Каган 1996, 51). Із таким розумінням культури погоджується Д. Лихачов, вважаючи, що культура є цілісним явищем, яка робить із людей, які живуть на певній території, народ, націю (Лихачев 2000, 9).

Проте, на відміну від культурології, для якої головним є дослідження давньої та сучасної культури як результату духовної та практичної діяльності людини, лінгвокультурологія досліджує не культуру як таку, а її взаємозв'язок та взаємодію з мовою в процесі її функціонування, тобто вивчає культуру через мову. Адже культура – це не просто сукупність артефактів, але й світ смислів, які людина вкладає в результати своєї діяльності. Унаслідок цього такі явища, як звичай, обряд, з одного боку, виступають

специфічними знаками культури як особливої семіотичної системи, а з другого – складають культурну конотацію слів. При цьому мова розглядається як система, шляхом аналізу структури якої об'єктивно інтерпретуються феномени культурних цінностей, національно-культурна семантика мови, яка наявна на всіх її рівнях. У ній мовні одиниці (передусім слова) фіксують зміст, який, безпосередньо і прямо відображаючи позамовну дійсність, називаючи предмети та явища навколишнього світу, стосується умов життя народу (носія мови).

Г. Гачев, відзначаючи, що «у фонетиці кожної мови є портативний Космос у мініатюрі, ...так що можна і не їздити у чужу країну..., щоб досягнути її менталітет, а потрібно вслухатися в мову...» (Гачев 1995, 183), утверджує думку, що як мова в цілому, так і окремі її складові є виразниками національної культури, оскільки мова є важливим засобом не лише спілкування та вираження думки, а й акумуляції та трансляції знань культури.

Поняття культури актуалізується в лінгвістиці, проте з відмінною метою, ніж у лінгвокультурології. У лінгвістиці, виходячи з культури, дослідник має за мету опис системи мови в цілому, тоді як лінгвокультурологія, навпаки, – від системи мови до опису культури. Отже, лінгвокультуролога цікавить рівень культури, його мета – виявлення внутрішньої форми як способу прояву дійсності у мові, яка репрезентує мисленнєвий, позамовний зміст та виконує культурологічну функцію. Мова у лінгвокультурології розглядається як система репрезентацій культурних цінностей, яка внаслідок «занурення» слів у культуру повніше виявляє мовну та позамовну семантику, допомагає глибше зрозуміти сутність цих цінностей» (Воробьев 1997, 101).

Суперечливими є погляди вчених щодо місця лінгвокультурології у колі суміжних лінгвістичних наук, зокрема етнолінгвістики, лінгвокраїнознавства, соціолінгвістики, етнолінгвістики, психолінгвістики. В. Воробйов називає її найбільш узагальненою галуззю, що має інтегративний характер, теоретичною базою лінгвокраїнознавства. Подібної точки зору дотримується В. Маслова. На її думку, якщо етнолінгвістика оперує здебільшого історично значущими даними та намагається в сучасному матеріалі виявити історичні факти того чи іншого етносу, а соціолінгвістика розглядає виключно матеріал сьогодення, то лінгвокультурологія досліджує як історичні, так і сучасні мовні факти крізь призму духовної культури (Маслова 1997, 9).

С. Кошарна лінгвістичну культурологію розглядає як самостійну наукову дисципліну, що вивчає процес осмислення та відображення в національній мові елементів матеріальної та духовної культури народу (предметів та явищ об'єктивної дійсності, змістових та динамічних аспектів людської діяльності, артефактів). При цьому вона вважає, що науковий опис у сучасній мовній картині світу елементів культури ґрунтується здебільшого на синхронічному підході, у той час як процес осмислення об'єктів дійсності передбачає використання механізмів діяхронічного підходу. Спроба занурення в діяхронію через синхронію є одним із актуальних завдань лінгвістичної культурології (Кошарная 2003, 8).

О. Хроленко пропонує принципово новий підхід до розмежування етнолінгвістики та лінгвокультурології. На його думку, лінгвокультурологія відрізняється від етнолінгвістики тим, що у межах цієї дисципліни не повинно бути етнічних обмежень мови та культури, оскільки лінгвокультурологія розглядає проблему мови та культури загалом, не обмежуючись конкретною мовою та конкретною культурою, отже, її метою є виявлення універсальних механізмів взаємодії мовних та культурних фактів взагалі для будь-якого суспільства. У цьому випадку етнолінгвістика та лінгвокультурологія розрізняються не як синхронічне та діяхронічне, а як національне та універсальне.

На думку О. Хроленка, лінгвокультурологія є центром системи лінгвокультурознавчих дисциплін, яку складають етнолінгвістика, лінгвофольклористика (взаємозв'язок мови фольклору та культури), етнодіалектологія (діалектної форма мови та елементів духовної культури), етногерменевтика (національно-культурної семантики мовних за-

собів та релігії) тощо. Поділяючи точку зору науковця, можна зробити висновок, що лінгвокультурологія описує найбільш загальні закономірності взаємодії мовної та культурної практики людини і суспільства, всю сукупність мовно-культурних проблем.

Матеріалом та способом тлумачення культурної інформації лінгвокультурологія відрізняється від лінгвокраїнознавства. Основна настанова лінгвокраїнознавчих концепцій полягає у виявленні та описі лексичних та фразеологічних одиниць, які позначають культурно марковані реалії (факти матеріального, соціального життя, історії) і є власне національними.

Лінгвокраїнознавство оперує поняттям фонових знань, під яким розуміє позамовну інформацію, у тому числі культурно значущу, яка функціонує у мовному знаку як особлива семантична частина його значення. Через поняття фонового знання одиниці мови співвідносяться з фактами культури. До вивчення у лінгвокраїнознавстві залучаються ті одиниці мови, які мають у позамовній дійсності прототип у просторі або в часі (Верещагин 1990, 29).

Отже, у сучасній лінгвістиці активно розвивається лінгвокультурологія як синтезувальна та систематизувальна галузь знань мовознавчої науки, яка покликана виявити механізми взаємодії мовних та культурних факторів на прикладах різних мов та культур, виокремити культурно вагомі знаки мови, що відображають специфіку світорозуміння певної мовної спільності, описати їх культурну семантику тощо. Філософсько-методологічним та психолінгвістичним підґрунтя розвитку лінгвокультурних досліджень є теоретичні доробки вчених про взаємозв'язок мови та культури, мови та мислення, які створили передумови для розвитку лінгвокультурології та виділення її в самостійну галузь дослідження; запозичення понять з інших галузей знань (філософії – «антропоцентризм», психології – «особистість»); домінування антропоцентричної парадигми; формування міждисциплінарних лінгвістичних напрямів – етнолінгвістики, лінгвокраїнознавства, когнітивної лінгвістики тощо.

Література

- БУДНЯК, Д. (2003): *Триада: етнос-мова-культура слов'ян*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго.
- ВЕРЕЩАГИН, Е. М. / КОСТОМАРОВ, В. Г. (1990): *Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного*. Москва: Русский язык.
- ВОРКАЧЕВ, С. Г. (2001): Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Филологические науки*, № 1, с. 64–65.
- ВОРОБЬЕВ, В. В. (1997): *Лингвокультурология (теория и методы)*. Москва: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов.
- ВОРОБЬЕВ, В. В. (1997): *Лингвокультурология (теория и методы)*. Москва: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов.
- ГАЛАЙЧУК, В. (2004): *Лексичні одиниці мікросистеми «Рослини» в українських фольклорних текстах*. Львів.
- ГАЧЕВ, Г. Д. (1995): *Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос*. Москва: Прогресс.
- ГУМБОЛЬДТ, В. (1984): *Избранные труды по языкознанию*. Москва.
- ЕРМОЛЕНКО, С. Я. (1987): *Фольклор і літературна мова*. Київ.
- ЕРМОЛЕНКО, С. Я. / ХАРИТОНОВА, Т. А. / ТКАЧЕНКО, О. Б. / ЯВОРСЬКА, Г. М. / ТКАЧЕНКО, В. А. / ШАМОТА, А. М. (1998): Мова в культурі народу (план-проспект). *Мовознавство*, № 4/5, с. 3–17.
- ЖАЙВОРОНОК, В. (2007): *Українська етнолінгвістика*. Київ.
- КАГАН, М. С. (1996): *Философия культуры*. Санкт-Петербург: Петрополис.
- КАРАУЛОВ, Ю. Н. (1987): *Русский язык и языковая личность*. Москва: Наука.
- КОНОНЕНКО, В. І. (1996): *Символи української мови*. Івано-Франківськ: Плай.
- КОСТОМАРОВ, В. Г. / Митрофанова, О. Д. (1990): Родной язык и другие языки. *Русский язык в национальной школе*, № 9, с. 3–8.
- КОШАРНАЯ, С. А. (2003): *Лингвокультурологическая реконструкция мифологического комплекса «человек-природа» в русской языковой картине мира*. Белгород.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1995): *Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. В: Язык и наука конца 20 в.* Москва, с. 212–214.

- ЛАЙОНЗ, Дж. (2003): *Лингвистическая семантика. Введение*. Москва: Языки славянской культуры.
- ЛИХАЧЕВ, Д. С. (2000): *Русская культура*. Москва: Искусство.
- МАСЛОВА, В. А. (1997): *Введение в лингвокультурологию*. Москва: Наследие.
- МАСЛОВА, В. А. (1997): *Введение в лингвокультурологию*. Москва: Наследие.
- МАЦЬКО, Л. І. (2003): *Стилістика української мови*. Київ: Вища школа.
- ПОСТОВАЛОВА, В. І. (1999): Лингвокультурология в свете антропоцентрической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии). В: *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры. с. 25–33.
- ПОТЕБНЯ, А. А. (1913): *Мысль и язык*. Харьков: «Мирный труд».
- ПОТЕБНЯ, О. О. (2004): *Актуальні питання мови та культури*. Київ.
- РАХИЛИНА, Е. В. (2000): О тенденциях в развитии когнитивной семантики. *Известия АН. Серия литературы и языка*. Т. 59, №3, с. 3–14.
- СЕЛІВАНОВА, О. О. (1999): *Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд)*. Київ: Фітосоціоцентр.
- СЕПИР, Э. (1993): *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. Москва.
- СОССЮР, Ф. де. (1977): *Труды по языкознанию*. Москва: Прогресс.
- ТЕЛИЯ, В. Н. (1996): *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва.
- ТЕЛИЯ, В. Н. (1996): *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва.
- ТЕЛИЯ, В. Н. (1999): Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава в контексте культуры. В: *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры. с. 13–24.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. (1995): *Язык и народная культура*. Москва: Индрик.
- УФИМЦЕВА, А. А. (1988): Роль лексики в познании человеком действительности и формирование языковой картины мира. В: *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва: Наука, с. 108–140.
- ХАЙДЕГГЕР, М. (1993): Исток художественного творения. В: *Работы и размышления прошлых лет*. Москва, с. 144–165.
- ХРОЛЕНКО, А. Т. (2001): *Лингвокультуроведение*. Курск: Изд-во РОСИ.
- ШЕВЧЕНКО, М. В. (2002): *Семантичний та текстотворний потенціал лінгвокультурем в українському поетичному мовленні*. Київ.

Профіль автора:

Медвідь Наталія Сергіївна.
Кандидат філологічних наук, доцент.
Наукові інтереси: лінгвокультурологія, історія української мови.
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка.
MEDVEDICA@ukr.net.

Author's profile:

Medvid Natalia Serhiyivna.
Candidate of Philological Sciences (PhD),
Associate Professor.
Academic interests: Linguoculturology, The History of the Ukrainian language.
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University.
MEDVEDICA@ukr.net.

КОСТЯНТИН МІЗИН [KOSTIANTYN MIZIN]

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Україна
[Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, Ukraine]

**ТОЧКИ ДОТИКУ КУЛЬТУРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ І ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ:
ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ**
[Tangency Points of Cultural Linguistics & Linguoculturology:
Theoretical Foundations and Methodological Toolkits]

Постановка проблеми. Вихід друком колективної монографії «Advances in Cultural Linguistics» (Sharifian 2017a) став тим серйозним підґрунтям, яке дає змогу твердо заявити, що становлення в зарубіжній лінгвістиці ще однієї антропологічної дисципліни – *культурної лінгвістики* – стало очевидним фактом. А тим науковцем, хто зміг зібрати навколо себе цілу плеяду адептів цього нового людинознавчого напрямку, є австралійський учений Фарзад Шаріфіан (або Шарифян), який послідовно відстоює теоретико-методологічну самостійність культурної лінгвістики (див., напр.: Sharifian 2017c).

Утім, сам термін *культурна лінгвістика*, як, власне, і поняття, яке за ним криється, не є новим, бо він з'явився більше двадцяти років тому в монографії поляка Я. Анусевича «Lingwistyka kulturowa: zarys problematyki» (Anusiewicz 1995). Однак ідеї Я. Анусевича, і тут я повністю погоджуюся з думкою Б. Пітерса (див., напр.: Peeters 2017), не набули поширення ні в «західному» – переважно англомовному, ні в пострадянському – переважно російськомовному – мовознавстві, бо монографія була написана польською мовою.⁷ Через це лінгвісти схильні вважати, що першість у використанні терміна *культурна лінгвістика* належить відомому американському досліднику Г. Палмеру (Palmer 1996). Його ж називають і «хрещеним батьком» цього наукового напрямку. Хоча, якщо вже бути повністю хронологічно коректним, то терміном *культурна лінгвістика* ще у 1994 році послуговувався один із засновників когнітивної лінгвістики Р. Ланґаккер, який висловив думку, що появу когнітивної лінгвістики можна вважати поверненням до культурної лінгвістики (Langacker 1994, 31). Зрозуміло, що Р. Ланґаккер позначив терміном *культурна лінгвістика* широкий міждисциплінарний напрям мовознавства, започаткований ще на межі XVIII–XIX століть у працях В. фон Гумбольдта та його послідовників. Сьогодні цей напрям охоплює як у «західному»,⁸ так і пострадянському мовознавстві численні дисципліни, які хоч якоюсь мірою торкаються проблеми взаємозв'язку людини та її мови й культури.

Здавалося б, навіщо в парадигмі «західної» лінгвістики потрібно виокремлювати ще одну людинознавчу дисципліну? Невже, щоб розкрити зв'язки між мовою, людиною та її культурою, недостатньо методологічного інструментарію антропологічної лінгвістики (або етнолінгвістики⁹), лінгвістичної антропології, етнографії мовлення, етносемантики, етноп-

⁷ Прикметно, що саме в цей час у Росії зароджувалася лінгвокультурологія (див., напр.: Вороб'єв 1997).

⁸ Під «західним» у цьому випадку розуміємо все те, що за межами пострадянського простору, тобто західноєвропейське, американське, австралійське тощо.

⁹ Відразу зауважу, що в «західній», особливо американській, гуманітарній науці терміни *антропологічна лінгвістика* і *етнолінгвістика* часто дублюють одне одного. Натомість для пострадянського мовознавства термін *антропологічна лінгвістика* є «чужим», тому він непоширений, а ось термін *етнолінгвістика* є, навпаки, широко розповсюдженим, бо він позначає як відповідний напрям, так і науку. При цьому пострадянська етнолінгвістика у своєму «чистому» вигляді, тобто така, що спирається передусім на ідеї етимологічної школи В.М. Топорова та діалектологічної школи М.І. Толстого, відрізняється від свого «західного» варіанта, де основна увага, зокрема в американській етнолінгвістиці, зосереджена головним чином на мовах етнічних меншин та соціопрагматичному аспекті мовленнєвої діяльності (Crystal

рагматики, етноаксіології та інших антропологічних дисциплін і напрямів? Як виявляється, недостатньо, бо за два десятки років культурна лінгвістика зайняла свою – окрему – нішу серед наук, які досліджують три нерозривні феномени: *людина* (когніція, свідомість, мислення) ↔ *мова* (мовлення, дискурс) ↔ *культура* (матеріальна й духовна культура, ціннісні пріоритети та настанови).

Я. Анусевич ще на початку становлення культурної лінгвістики вказував на принципово різні підходи, які застосовуються адептами культурної лінгвістики, антропологічної лінгвістики (етнолінгвістики) та лінгвістичної антропології для встановлення кореляційних принципів в епістемологічному ланцюжку *людина (соціум) – мова – культура – об'єктивний світ*. На його думку (Anusiewicz 1995, 10–11), культурна лінгвістика при розкритті зв'язків між мовою і культурою відштовхується від ідеї, що мова є попередньою умовою, імплікатором, складником, резервуаром, «привідним пасом», а також інтерпретатором і інтерпретантом, який містить найбільш суттєві смисли культури. Відповідно, це визначає такий напрям дослідження культурної лінгвістики: *мова → культура → людина (суспільство) → дійсність*. Натомість антропологічна лінгвістика (етнолінгвістика) вивчає зв'язки й залежності між мовою та людиною (суспільством), а також культурою та дійсністю, що оточують людину. Тому антропологічна лінгвістика (етнолінгвістика) – це наука про людину, яка постає крізь призму мови, про людину, що творить мову, та про людину, чий образ зберігає мова. З огляду на це вона має дещо інший вектор дослідження: *мова → людина (суспільство) → дійсність → культура*.¹⁰ Прикметно, що лінгвістична антропологія має фактично протилежний до культурної лінгвістики вектор дослідження: *від культури → через мову → до відповідної спільноти*, оскільки ця дисципліна спрямована на вивчення зв'язків між культурою, мовою та соціумом, де відправною точкою є не мова, а саме культура. Утім, Є. Бартмінський (Bartmicki 2008, 21) розставляє у цьому зв'язку дещо інші акценти: (1) *культурна лінгвістика = мова + культура*, (2) *антропологічна лінгвістика = мова + людина*, (3) *антропологічно-культурна лінгвістика = мова + людина + культура*, (4) *етнолінгвістика = людина + мова*.

У цілому можна погодитися з таким розмежуванням згаданих людинознавчих дисциплін, хоча чіткі критерії тут визначити складно, бо, по-перше, значною мірою ці критерії залежать від рівня опрацьованості методологічного апарату тієї чи іншої науки, а методологія, як відомо, постійно удосконалюється, оскільки не стоїть на місці прогрес; по-друге, таке розмежування є більшою мірою теоретичним, бо на практиці вектори дослідження часто змінюються залежно від мети останнього. Особливо це стосується контрастивних студій, де про специфіку мовних одиниць сигналізує первинний феномен – культура. По-третє, за ці два десятки років аналізований сегмент мовознавчої науки зазнав розгалужень, унаслідок чого з'явилися ще новіші дисципліни.¹¹

Як бачимо, людинознавче мовознавство зростає як кількісно, так і якісно. При цьому деякі нові дисципліни мають фактично спільну мету дослідження, тому що вони спрямовані головним чином на вивчення тріади «людина (свідомість) – мова – культура». І оскільки термінотворчий потенціал тут не є безмежним, то одним і тим же терміном можуть

1987, 412). Ураховуючи те, що радянська етнолінгвістика, де пропагувалася ідея спільного загальнослов'янського мовного й культурного простору, вийшла свого часу за межі СРСР, поширившись в інших слов'янських країнах, а найбільшою мірою в Польщі, засновник Люблінської етнолінгвістичної школи Є. Бартмінський називає ці два варіанти етнолінгвістики «слов'янською етнолінгвістикою» та «західною (англомовною) етнолінгвістикою» (Bartmicki 2017, 18).

¹⁰ Підкреслю, що таке визначення не стосується радянського варіанта етнолінгвістики, оскільки він переслідує іншу мету: виявлення зв'язків переважно між народною мовою, тобто просторіччям, та народною культурою (фольклором); очевидно, Я. Анусевич відштовхувався у своїх міркуваннях від польської етнолінгвістики, де на той час уже чітко простежувався перехід від етимології та діалектології до когнітивної етнолінгвістики.

¹¹ Наприклад, *прикладна етнолінгвістика* (див., напр.: Peeters 2015) або *когнітивна етнолінгвістика* (див., напр.: Bartmicki 2009; Giaz 2018). У цьому ж дусі намітилося виокремлення і *прикладної культурної лінгвістики* (Palmer/Sharifian 2007).

позначатися різні наукові напрями. Наприклад, в американській традиції термін *культурна лінгвістика* може слугувати паралельним позначенням для *етнолінгвістики*, і навпаки. Це ще більше заплутує і так часто заплутані визначення та термінологічний апарат згаданих людинознавчих дисциплін, що спонукає науковців до подальших спроб окреслити більш-менш чіткі критерії їхнього розмежування (див., напр.: Bartmicski 2008).

Як не дивно, але навіть при нинішніх потужних глобалізаційних процесах дві наукові дисципліни, що майже одночасно виникли в різних точках світу та мають фактично спільну мету дослідження, можуть розвиватися ізольовано одна від одної. Підтвердженням цій тезі слугують культурна лінгвістика, з одного боку, та лінгвокультурологія, з другого.

Культурна лінгвістика сформувалася на ґрунті ідей американської етнолінгвістичної школи (F. Boas, E. Sapir, B.L. Whorf та ін.), де свого часу зародилася гіпотеза лінгвального релятивізму Сепіра–Уорфа, яка, починаючи із середини XX століття і до наших днів, викликає гострі дискусії не лише у царині мовознавства, але й суміжних наук (філософія, логіка, психологія та ін.). У кінці XX століття ці ідеї потрапили на плідний австралійський ґрунт, попередньо вже зрошений концепцією універсальних семантичних примітивів (природної семантичної метамови) австралійки польського походження А. Вежбицької (див., напр.: Wierzbicka 1997). На сьогодні сформовано методологічний інструментарій культурної лінгвістики, який апробовано на матеріалі багатьох мов світу – як споріднених, так і віддаленоспоріднених та неспоріднених (див., напр.: Sharifian 2017a).

У цей же час – у кінці XX ст. – на теренах пострадянського мовознавства не просто виникла, а фактично «вибухнула» нова людинознавча дисципліна – лінгвокультурологія, оскільки викладені В. Воробйовим у докторській дисертації лінгвокультурологічні ідеї (див., напр.: Воробьёв 1996; Воробьёв 1997) відразу підхопила когорта відомих російських учених.¹² В Україні та Білорусі, а згодом у Казахстані цим ідеям також була присвячена низка докторських праць, монографій і навчальних посібників (див., напр.: Алимжанова 2010; Коцюба 2010; Левченко 2005; Маслова 2001; Мізін 2012b).

Попри лінгвокультурологічний «бум», лінгвокультурологія ще й нині перебуває у стані становлення, оскільки досі залишається проблема неповної опрацьованості її методологічного апарату (див. про це: Мізін 2017, 23–24). Той факт, що лінгвокультурологія вважається автохтонно російської наукою, а лінгвокультурологічні праці друкуються переважно у маловідомих журналах і збірниках російською, рідше українською або білоруською мовами, не сприяв її поширенню за межі пострадянського лінгвістичного простору. Виняток становлять лише країни, які межують з цим простором – Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина та Болгарія. Але слід зазначити, що лінгвокультурологічні ідеї тут не є поширеними. Що вже говорити про «західну» лінгвістику, де домінує англійська мова, а зарубіжні лінгвісти часто просто не володіють російською. Це спричинило те, що лінгвокультурологія та культурна лінгвістика розвиваються паралельно в «окремих світах». Тому не дивно, що Ф. Шаріфіан і його послідовники навіть не згадують лінгвокультурологію у своїх працях. Прикметно, що ця ізольованість зіграла злий жарт і з культурною лінгвістикою, яка залишається фактично невідомою для пострадянських мовознавців.

Певне «знайомство» аналізованих дисциплін відбувається лише останнім часом. Цьому сприяє повільний, але впевнений вихід пострадянської науки за межі свого простору внаслідок сьогоdnішнього науково-інтеграційного процесу, який «примушує» дослідників друкуватися в наукових виданнях, що індексуються в наукометричних базах. Так, деякі знакові праці зарубіжних лінгвістів стали перекладатися російською мовою, щоб зробити їх ближчими та зрозумілишими для пострадянського реципієнта. Утім, такі переклади є на сьогодні ще поодинокими. Але й ті, що є, викликають у мене неабиякий подив. Прикладом може слугувати переклад російською мовою статті Б. Пітерса «APPLIED ETHNOLINGUISTICS is Cultural Linguistics, but is it CULTURAL LINGUISTICS?» у журналі «Жанры

¹² М.Ф. Алефіренко, О.В. Бабаєва, С.Г. Воркачов, В.І. Карасик, М.Л. Ковшова, В.В. Красних, І.Г. Ольшанський, В.М. Телія, Г.В. Токарев, О.Т. Хроленко та ін.

речи» (Питерс 2017). Цей переклад, який у цілому можна визнати професійним, з методологічної точки зору є повністю некоректним з огляду лише на один – але основний – момент, який свідчить про лінгвістичну некомпетентність перекладача: О. Дубровська переклала термін *культурна лінгвістика* терміном *лінгвокультурологія*, чого категорично робити не можна, бо культурна лінгвістика та лінгвокультурологія – це дві різні дисципліни. На перший погляд, вони схожі за об'єктом, предметом і метою дослідження, але це лише позірна схожість, оскільки вони суттєво відрізняються за (1) теоретико-філософським підґрунтям, (2) методологічним інструментарієм та (3) ареалом поширення. Некоректним є також переклад І. Лебедевою статті Ф. Шаріфіана (Шарифьян 2015), де *культурна лінгвістика* перекладена як *культурологічна лінгвістика*, бо культурологія, як відомо, є також суто радянським «витвором» і до культурної лінгвістики вона ніякого відношення не має. Тому такий переклад збиває, як мінімум, з пантелику того реципієнта, який тільки-но починає ознайомлюватися з основами «західного» варіанта лінгвокультурології – культурної лінгвістики.

Усе викладене вище спонукало мене зробити порівняльний аналіз «західного» та «пострадянського» варіантів культурної лінгвістики.

Мета статті. Метою пропонованої статті є визначення спільного й відмінного у теоретико-методологічних підвалинах лінгвокультурології та культурної лінгвістики, оскільки саме наявність достатньо опрацьованої методології свідчить про самостійність тієї чи іншої наукової дисципліни. Якщо дві науки мають у плані методологічного інструментарію більше відмінного, ніж спільного, то їх слід уважати окремими науковими напрямками, тому навіть при позірній схожості їхні термінологічні позначення, передусім назви, жодним чином не можна взаємозамінювати, некоректно адаптувати або сплутувати.

Порівняльний аналіз методологічного інструментарію культурної лінгвістики та лінгвокультурології. Цілком слушною є думка Г. Палмера (Palmer 1996, 5), що між когнітивною лінгвістикою та трьома традиційними напрямками антропологічного мовознавства – лінгвістикою Боаса, етносемантикою та етнографією мовлення – існує синергійний зв'язок. І це зрозуміло, бо когнітивна лінгвістика не виникла на пустому місці: саме низка лінгвістичних дисциплін, спрямованих на пізнання феномену людини, сформували базу для її створення.¹³ У свою ж чергу, когнітивна лінгвістика, одним із основних завдань якої є пошук тих інструментів, які можуть слугувати «ключами» до ментального світу людини, створила потужний методологічний плацдарм для нових людинознавчих дисциплін у царині мовознавства, зокрема й для культурної лінгвістики та лінгвокультурології. Однак останні «запозичили» від когнітивної лінгвістики кожна свій «набір» інструментів.

Ф. Шаріфіан (Sharifian 2015, 516) визначає культурну лінгвістику як нову міждисциплінарну наукову дисципліну, спрямовану на виявлення особливостей людських мов, у яких закодovanі концептуалізації усіх сфер людського досвіду, що сформовані культурою. Якщо простіше, то головним завданням культурної лінгвістики є встановлення взаємозв'язку між мовою та культурними концептуалізаціями.

У культурній лінгвістиці опрацьовано як теоретичну, так і аналітичну базу для вивчення культурних концептуалізацій, що лежать в основі мови та мовленнєвої діяльності. У цьому плані вона спирається на теоретико-методологічні досягнення низки інших наукових дисциплін, зокрема когнітивної психології, науки про поведінку складних систем (англ. Complexity Science), науки про розподілену когніцію (або розподілене пізнання; англ. Distributed Cognition) та антропології. Про деякі з цих дисциплін українські мовознавці не мають жодного уявлення. Також слід додати, що культурна лінгвістика тісно корелює з такими сферами прикладної лінгвістики, як міжкультурна комунікація, міжкультурна прагматика, контактна варіантологія англійської мови (World Englishes), навчання англійської

¹³ Звичайно, тут не слід забувати важливе методологічне значення для когнітивної лінгвістики деяких наук з інших галузей знань, зокрема психології.

мови як інтернаціональної мови (Teaching English as an International Language) та аналіз політичного дискурсу (Sharifian 2011).

Дефініція культурної лінгвістики чітко вказує, що саме мова надає емпіричний матеріал для вивчення культури етносу, тому вона є основним ключем для розкриття специфіки культури певного соціуму, а культура, у свою чергу, безпосередньо виходить на її представників, тобто на людину та на різноманітні людські спільноти (лінгвокультури, субкультури тощо). Оскільки культура вважається первинною щодо мови, тобто саме вона сигналізує про наявність культурної специфіки у мовних одиницях (структурах, явищах), то це створює, на мій погляд, такий методологічний зв'язок, що лежить в основі культурно-лінгвістичних досліджень: *культура (сигнал) → мова (ключ) → культура (сховище матеріальних і духовних цінностей)*.

Визначення культурної лінгвістики засвідчує, що одним із базових понять останньої є «концептуалізація» / «концептуалізація». ¹⁴ Однак якщо говорити про теоретичні підвалини цієї дисципліни, то тут основоположним є поняття «культурна когніція», яке ґрунтується на інтегрованому розумінні понять «культура» й «когніція» у їхній кореляції до мови. З одного боку, культурна когніція вважається однією з форм *енактивної когніції* (див. детальніше про теорію енактивізму: Stewart/Gapenne/Di Paolo 2011), оскільки вона є результатом соціальних і мовно-мовленнєвих інтеракцій між індивідами у просторі й часі, а з другого боку, елементи культурної когніції нерівномірно розподіляються мовцями (та між мовцями) у мовній спільноті, тому фактично вона є формою *розподіленої когніції* (див. детальніше про теорію розподіленої когніції: Hutchins 1994).

Прикметно, що поняття «культурна когніція» певною мірою корелює і з наукою про поведінку складних систем, а саме з теорією *комплексних адаптивних систем* (Complex Adaptive Systems). Це чітко витікає з культурно-лінгвістичної дефініції цього поняття, згідно з якою культурна когніція є комплексною адаптивною системою, що виникає внаслідок інтеракції між членами мовної спільноти у просторі й часі (Sharifian 2017, 3). При цьому культурна когніція є тією формою когніції, що являє собою результат інтеракцій між частинами цілого (учасниками групи), але є не просто сукупністю цих частин (тобто не просто сумою когнітивних систем окремих учасників), а чимось більшим, що, власне, й стимулює її розвиток. Як і будь-яка система, що розвивається, культурна когніція виявляє динамічний характер. У теоретико-методологічному плані таке розуміння культурної когніції спирається на поняття «колективна когніція», яке характеризує культурну групу. Це поняття з'явилося у працях тих когнітивістів, які вийшли за межі індивідуальної когніції, характеризуючи її як колективну одиницю (див. детальніше: Wilson 2005).

Оскільки мова вважається універсальним когнітивним феноменом, то саме вона є головним складником культурної когніції, слугуючи сховищем ¹⁵ колективної пам'яті культурної когніції певного лінгвосоціуму. Більше того, мову можна розглядати первинним механізмом накопичення і передавання культурної когніції, тобто і як «банк» пам'яті, і як швидкий засіб для транслявання або ретранслявання культурної когніції та її складників – культурних концептуалізацій. Адепти культурної лінгвістики наголошують, що мова є формою культури, тому концептуалізації, які лежать в основі мови й мовлення, значною мірою формуються культурними системами (Yu 2007, 65).

Поняття «культурні концептуалізації» охоплює низку аналітичних інструментів, запозичених із когнітивної лінгвістики та теорії прототипів, що слугують для вивчення особливостей об'єктивації культурної когніції у різних мовах світу. Це такі ментальні конструкти, як *культурні категорії* (включно з *культурними прототипами*), *культурні метафори* та *культурні схеми* (включно з *культурними моделями*). Культурні концептуалізації та їхні репрезентації в мові є іманентно властиві культурній когніції (Sharifian 2017b, 40). На Рис.

¹⁴ На відміну від пострадянського мовознавства, де термін *концептуалізація* вживається, як правило, в однині, у культурній лінгвістиці поширена і форма множини, бо цим терміном позначається як процес (*культурна концептуалізація*), так і результати цього процесу (*культурні концептуалізації*).

¹⁵ Часто тут використовують такі метафори, як «банк» або «термінал».

1 унаочнено модель взаємодії культурної когніції, культурних концептуалізацій і мови (за: Sharifian 2017b, 40).

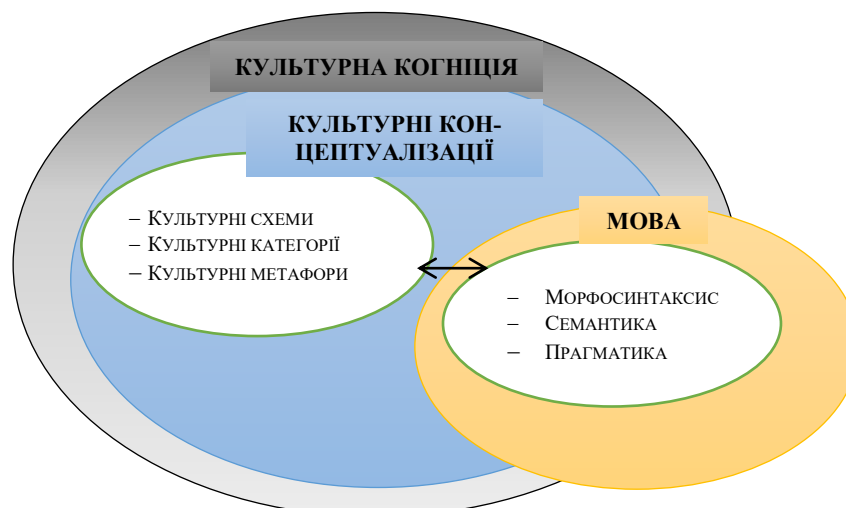

Рис. 1. Модель кореляції культурної когніції, культурних концептуалізацій та мови

Коротко розглянемо кожну з цих культурних концептуалізацій, оскільки детальних аналіз останніх вимагає окремого дослідження з огляду вже на те, що ці концептуалізації є нічим іншим як адаптовані до мети культурної лінгвістики аналітичні інструменти когнітивної лінгвістики. Однак при запозиченні з когнітивної лінгвістики згадані інструменти не лише змінили атрибут *когнітивний* на *культурний*, але й зазнали певної переінтерпретації.

Перший інструмент культурних концептуалізацій: культурні схеми. *Культурні схеми* вважаються одним із різновидів когнітивних схем.¹⁶ Такі схеми формуються культурною, становлячи невід'ємну частину колективних когніцій, які асоціюються з певною культурною групою. Відповідно, культурні схеми ґрунтуються на спільному досвіді, властивому цій групі, на відміну від ідіосинкратичного досвіду індивідів. Вони є тими конструктами, які уможливають передачу культурних смислів між індивідами (Sharifian 2017b, 40). Прикметно, що терміном *культурні схеми* досить широко послуговуються антропологи, часто замінюючи ним інший термін – *культурні моделі* (див., напр.: Strauss/Quinn 1997). Утім, таке дублювання є, очевидно, некоректним, оскільки моделі являють собою, як правило, більш комплексні когнітивні схеми, що включають водночас і метафори, і схеми (див., напр.: Quinn 1987; Polzenhagen/Wolf 2007). Прикладом може слугувати культурна модель «Американське весілля», яка базується на таких метафорах, як MARRIAGE IS AN ONGOING JOURNEY (Quinn 1987). Натомість поняття на кшталт «privacy» Ф. Шаріфіан відносить до культурних схем (Sharifian 2017b, 42), хоча, на мій погляд, такі поняття виходять за межі однієї схеми, оскільки вони мають для лінгвокультури неабияке значення, утворюючи на основі низки схем когнітивну (культурну) модель.¹⁷

Другий інструмент культурних концептуалізацій: культурні категорії. Категоризація, як відомо, вважається найбільш фундаментальною когнітивною діяльністю людини, оскільки при пізнанні навколишнього світу людська когніція перманентно активує операцію співвіднесення будь-якого об'єкта пізнання до певної категорії. Це означає, що інформація, яка надходить до мозку людини, проходить через «фільтр», сформований когнітивними категоріями, які мають певну системну й структурну організацію. Ця організація виявляє чітку ієрархію. При цьому одне й те ж поняття може належати одночасно до різних над- і субкатегорій. Наприклад, поняття «чашка» або «миска» можуть належати до таких категорій, як «їжа», «напої», «артефакти», «посуд». І оскільки категорії є культурно

¹⁶ У когнітивних науках для позначення останніх можуть слугувати й інші терміни, напр.: *скрипт*, *фрейм*, *сценарій*, *когнітивне поле*.

¹⁷ Нагадаю, що подібні поняття адепти лінгвокультурології тлумачать як лінгвокультурні концепти (див., напр.: Єсипенко 2011).

детермінованими та мають асоціативні зв'язки зі знаками мови,¹⁸ це стало підґрунтям для виникнення поняття «культурна категоризація» (див. детальніше: Glushko/Maglio/Matlock/Barsalou 2008, 129). Особлива ж культурна маркованість властива прототипним представникам тієї чи іншої категорії (див. детальніше: Rosch/Mervis/Gray/Johnson/Boyes-Braem 1976, 433–434).

Культурні категорії тісно корелюють з культурними схемами. Ф. Шаріфіан наголошує у цьому зв'язку (Sharifian 2017a, 43), що, наприклад, згадане вже поняття «весілля» може бути і категорією (напр., «вінчання», «застілля» тощо), і схемою (напр., різноманітні дії та ролі, що виконують учасники весілля).

Третій інструмент культурних концептуалізацій: культурні метафори. Когнітивні метафори ґрунтуються на процесі когнітивної концептуалізації однієї галузі знань людини в термінах іншої (див., напр.: Lakoff/Johnson 1980). Їх ще називають концептуальними метафорами (від англ. *conceptual*), але цей запозичений термін є, на мою думку, дещо некоректним в українській мові, бо актуалізує дещо інші смисли.

Представники когнітивної лінгвістики продемонстрували у численних працях, як базове осмислення людиною і самої себе, і її навколишнього світу відбувається на основі когнітивних метафор. Одним із показових прикладів тут може слугувати той факт, що у «годинниково-календарних» індустрійних лінгвокультурах час зазвичай розуміється в термінах товару, грошей, обмеженого ресурсу тощо. В англійській мові це відображають такі усталені словосполучення, як *buying time*, *saving time* і под. За допомогою когнітивних метафор людина може концептуалізувати, наприклад, свої думки, почуття, риси характеру тощо в термінах частин свого тіла (Sharifian 2017b, 43).

У культурній лінгвістиці культурно детерміновані когнітивні метафори називаються *культурними метафорами* (див., напр.: Palmer 1996; Sharifian 2011). Останні репрезентують складніші ментальні конструкти – схеми та моделі. У низці наукових студій, виконаних у руслі культурної лінгвістики, виявлено етноспецифічні культурні метафори, які виникли в різних лінгвокультурах на базі народних традицій, звичаїв, вірувань тощо. Так, в індонезійців поширеною є культурна метафора КОХАННЯ – це ПЕЧІНКА (Siahaan 2008); в уявленні носіїв мови ток-пісін емоції локалізуються у животі (Muhlhausler/Dutton/Romaine 2003), а у представників китайського мовного етносу актуальною є метафора СЕРЦЕ – це КЕРМАНІЧ ТІЛА (Yu 2009).

Отже, дослідницькі інструменти культурних концептуалізацій – культурні схеми, культурні категорії та культурні метафори – є трьома основними «ключами» для розкриття особливостей мовної об'єктивації культурної когніції у різних лінгвокультурах. Тут слід також виокремити ще й культурні моделі та культурні прототипи, однак ці ментальні конструкти настільки тісно переплетені з культурними схемами й культурними категоріями, що часто їхнє розрізнення має суб'єктивний характер, тобто залежить від теоретико-методологічної позиції самого дослідника. Наукова валідність цих інструментів підтверджена численними дослідженнями у царині когнітивної лінгвістики, з якої вони й запозичилися до культурної лінгвістики, зазнавши деякого переформулювання.

Застосування аналітичних інструментів культурної лінгвістики ґрунтується на низці процедур, що опрацьовані в цій галузі мовознавчої науки. Шаріфіан називає шість основних методів: 1) концептуально-асоціативний аналіз (Conceptual-associative Analysis); 2) концептуальний аналіз «переказів історії» (Conceptual Analysis of Story Recounts); 3) (мета)дискурсивний аналіз ((Meta)discourse Analysis); 4) корпуснобазований аналіз (Corpus-based Analysis); 5) етнографічно-концептуальний текстово-візуальний аналіз (Ethno-graphic-conceptual Text/Visual Analysis); 6) діахронічно-синхронічний концептуальний аналіз (Diachronic/Synchronic Conceptual Analysis) (Sharifian 2017c, 41–49). Деякі з цих методів є специфічними, абсолютно невідомими для дослідників-лінгвокультурологів, бо вони спеціально розроблені для вивчення особливостей мов австралійських аборигенів.

¹⁸ Численні мовні одиниці слугують позначенням для категорій та їхніх прототипів.

Якщо в цілому порівняти методологію культурної лінгвістики та лінгвокультурології, то відразу стають помітними три моменти:

1) культурна лінгвістика має, на відміну від лінгвокультурології, чітко виражений контрастивний характер, оскільки її адепти притримуються тези, що при порівнянні «своєї» та «чужої» культур перед дослідником розкриваються релевантні особливості не лише «чужої», але й передусім своєї власної культури;

2) серед аналітичних інструментів культурної лінгвістики не знайшлося місця одній із базових епістемологічних одиниць когнітивної лінгвістики – концепту; натомість концептологічні студії домінують у лінгвокультурології, що створило методологічне підґрунтя для виокремлення у межах останньої нового напрямку – лінгвоконцептології (Мізін 2017, 17);

3) у працях адептів культурної лінгвістики дуже рідко згадується таке поняття, як «цінність» (або «культурна цінність») (Peeters 2017, 765–766), а воно, як відомо, є стрижневим для будь-якої культури. Дослідники навіть наголошують, що найважливішими відмінностями між культурами є не відмінності у звичаях, традиціях, формах мистецтва тощо, а відмінності в культурних цінностях, оскільки останні є такими цінностями, які значною мірою поширені в конкретній лінгвокультурі та слугують основою для переконань, поглядів, відношень (відносин, стосунків), комунікативних звичок представників цієї лінгвокультури (Peeters 2017, 769). Утім, окремо зосереджувати увагу в культурній лінгвістиці на понятті «культурні цінності» можливо й непотрібно, бо цінності, як матеріальні, так і духовні, криються під поняттями «концептуалізація» / «концептуалізації» (Sharifian 2007, 34), оскільки останнє включає культурні категорії, культурні схеми та культурні метафори, що детерміновані системою цінностей певного лінгвосоціуму.

Спільним для культурної лінгвістики та лінгвокультурології є те, що вони безпосередньо пов'язані з етнолінгвістикою. Різниця полягає лише в тому, що культурну лінгвістику можна вважати продуктом «західного» варіанта етнолінгвістики, а лінгвокультурологію – «радянського» та «пострадянського» варіантів. Це, власне, й стало причиною того, що методологічний інструментарій порівнюваних дисциплін суттєво відрізняється.

Прикметно, що в «радянському» й «пострадянському» варіантах етнолінгвістики простежуються певні відмінності, бо методологія не стоїть на місці і в дефініціях етнолінгвістики все частіше можна зустріти поняття «культура», яке стає більш пріоритетним, ніж поняття «народна психологія», «народна мова», «народна культура», «фольклор», «міфологія», «вірування», «обрядодії» і под. Сьогоднішня етнолінгвістика трансформувалася на пострадянському просторі у комплексну науку, спрямовану на вивчення змісту культури, народної психології та міфології незалежно від засобів і способів їхнього формального втілення. Тому цілком адекватним є визначення, яке знаходимо в енциклопедії «Українська мова» (Русанівський/Тараненко 2004, 164): етнолінгвістика – це галузь мовознавства, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією тощо.

Деякі дефініції етнолінгвістики створюють прецедент, коли взагалі межа між етнолінгвістикою та лінгвокультурологією майже не відчувається, наприклад: «етнолінгвістика – галузь мовознавчої науки, що вивчає мову як творчий продукт її носія, тобто етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушій національної культури» (Жайворонок 2007, 8). І це не дивно, бо етнолінгвістика, яка постала на межі власне лінгвістики, етнографії, фольклористики, культурології та соціології, тісно пов'язана з культурою етносу. Однак при всій, навіть генетичній, спорідненості цих наукових дисциплін має бути критерій, який однозначно сигналізував би про те, у якому руслі виконується та чи інша праця – етнолінгвістичному чи лінгвокультурологічному, оскільки цього вимагає передусім методологія досліджень. Одним із цих критеріїв є, на мою думку, методологічне спрямування дослідження, бо більш-менш «чисті» етнолінгвістичні студії повинні демонструвати крен у бік етнографії, міфології та фольклору, натомість лінгвокультурологічні – у бік культурології, що, власне, підказує і сама назва останньої.

У цьому зв'язку некоректним, на мій погляд, є категоричне твердження, що лінгвокультурологія є складовою частиною етнолінгвістики (див., напр.: Селіванова 2006, 148). Ця думка сконденсована в тезі В.М. Телія, що лінгвокультурологія є «тією частиною етнолінгвістики, яка присвячена вивченню та опису кореспонденції мови й культури в синхронічній їхній взаємодії» (Телія 1996, 217). Я це розумію так: лінгвокультурологія вийшла з радянської етнолінгвістики та стала частиною пострадянської етнолінгвістики. Однак очевидним це є лише з точки зору хронології та генетичного зв'язку. Насправді ж зв'язок нинішньої лінгвокультурології з етимологічними, діалектними та міфологічними пошуками радянської етнолінгвістики майже не простежується, бо її становлення відбулося внаслідок «якісного стрибка», зумовленого швидкою експансією когнітивної лінгвістики на терени пострадянського мовознавства: семіотичний стрижень теоретико-методологічного підґрунтя новоствореної лінгвокультурології почав «плавитися» під тиском новітніх на той час ідей когнітивної лінгвістики, у результаті чого сформувався чи не єдиний, на мою думку, аналітичний інструмент лінгвокультурологічних студій – лінгвокультурний концепт, який є продуктом амальгамного симбіозу «імпортного» лінгвокогнітивного концепту та семіотично спрямованих культурологічних ідей пострадянської науки, зокрема мовознавства.

До того ж, появі лінгвокультурології значною мірою сприяли соціокультурні та соціоісторичні процеси, які мали місце в кінці ХХ століття на пострадянському просторі, а особливо в Росії, оскільки не слід забувати, що лінгвокультурологія є автохтонно російським науковим продуктом (Воркачєв 2010, 16). Не слід також забувати, що в Росії на той час існувало соціальне, більшою мірою навіть державне, замовлення на цю нову галузь знань, коли у 1996 році Б. Єльцин оголосив про цілеспрямований пошук об'єднувальної «національної ідеї», яка «скріпила» б усі національності та території Росії навколо «великодержавного» центру.¹⁹ Та й сама методологія етнолінгвістики змінювалася відповідно до вимог часу. Тому етнолінгвістичні студії почали виходити далеко за межі етнографічного, міфологічного й ареального (діалектного) аспектів, бо більш актуальною стала лінгвокультурологічна оцінка етнічних явищ. Власне, це й стало, на моє переконання, тим підґрунтям, на якому постала нова міждисциплінарна галузь мовознавства – лінгвокультурологія.²⁰

Поступове трансформувannya етнолінгвістичних ідей у лінгвокультурологічні призвело на початку ХХІ століття до того, що етнолінгвістичний напрям на пострадянському мовознавчому просторі, зокрема в Україні, певною мірою деактуалізувався, зазнавши як кількісної, так і якісної редукції. Відповідно, у сучасних мовознавчих студіях відбувається витіснення етнолінгвістичного аналізу лінгвокультурологічним. «Чиста» етнолінгвістика в Україні залишилася лише там, де ще й досі науковці займаються питаннями (1) реконструкції культурних текстів, (2) географічного представлення української традиційної культури, (3) етнолінгвістичного картографування явищ матеріальної і духовної культури, (4) створення етнолінгвістичних атласів і словників та (5) етимологічного аналізу традиційної народної культури.

Слід наголосити, що факт поширення лінгвокультурологічних студій в українському мовознавстві не можна, на жаль, підтвердити статистичними даними, як це зробив О. Кіклевіч (Kiklewicz 2016, 275), виявивши, що публікації в галузі лінгвокультурології охоплюють всього лиш 2,36 % у російській електронній базі та ще менше – 0,55 % – у німецькій базі. І причиною тут є не тільки «цифрова відсталість» української лінгвістики, де на сьогодні ще немає адекватних до зарубіжних цифрових баз даних, але й той факт, що самі дослідники «забувають» часто зазначати у назвах своїх праць, зокрема й дисертаційних, аспект дослідження. Це пов'язано не лише із «забудькуватістю», а й з низькою методологічною компетентністю частини українських мовознавців, оскільки методологічному питанню стали приділяти серйозну увагу в українських гуманітарних науках зовсім

¹⁹ Нині ця ідея втілилася у «духовних скріпах» росіян.

²⁰ Мою думку підтверджують і аналогічні процеси в польській, зокрема люблінській, етнолінгвістиці, де саме в цей час відбулася трансформація діалектної етнолінгвістики в когнітивну (Bartmicki 2017, 10).

недавно. Якщо ж лінгвокультурологічний аспект не зазначається у назві дослідження, то в цьому випадку статистичний аналіз – ні електронний, ні «механічний» – є просто неможливим, бо про те, чи виконана та або інша праця у руслі лінгвокультурології, чи ні, можна дізнатися лише після ознайомлення з нею. Прикладом може слугувати дисертація О. Пальчевської (Пальчевська 2006), де одним із заявлених аспектів є етнолінгвістичний, хоча насправді в роботі здійснюється концептний аналіз на основі нечітко вираженого лінгвокультурологічного підходу. Може бути і навпаки, коли в назві дисертації або вказується лінгвокультурологічний аспект, або мовним одиницям – об'єкту вивчення – надається лінгвокультурологічний статус, а сам лінгвокультурологічний аналіз у цій праці відсутній (див., напр.: Компанцева 2007; Ткаченко 2018). Це стосується і дисертаційної роботи С.Я. Шульги (Шульга 2019), де третій розділ присвячений зіставно-лінгвокультурологічному аспекту паремій англійської та української мови, однак авторка так і не розбіралася з самим поняттям «зіставно-лінгвокультурологічний аналіз».

Помітна відмінність між культурною лінгвістикою та лінгвокультурологією полягає в тому, що значна частина adeptів останньої спираються у своїх результатах і висновках на монологічний фактичний матеріал. У цьому зв'язку я вже неодноразово зазначав (див., напр.: Мізін/Петров 2018, 73), що в монологічних студіях специфічність мовних одиниць встановлюється часто на основі немовних фактів, тобто простежується крен у бік культурології або й навіть етнографії. І в таких випадках як об'єктивні наукові факти можуть сприйматися стереотипи, обрядодії, вірування, звичаї, забобони тощо певного мовного соціуму. З огляду на це результати подібних досліджень є дещо сумнівними. Більше того, монологічні лінгвокультурологічні розвідки рясніють, особливо в російському мовознавстві, лінгвонарцисичними та лінгвонаціоналістичними висновками (див., напр.: Мізін 2017). Беручи до уваги той факт, що монологічність являє собою слабку методологічну позицію лінгвокультурології, частина adeptів цього мовознавчого напрямку чітко усвідомили, що виявлення етно- й національно-культурної семантики слова є верифікаційно надійним лише в контрастивних дослідженнях. Суттєве збільшення зіставно-лінгвокультурологічних студій на початку ХХІ століття сприяло виокремленню у межах лінгвокультурології нового напрямку – зіставної лінгвокультурології (див., напр.: Вороб'єв 2002). Остання тільки-но починає розвиватися в Україні (див., напр.: Мізін 2012а).

Зауважу, що як лінгвокультурологія, так і зіставна лінгвокультурологія мають сьогодні одну й ту ж проблему – недостатньо опрацьований дослідницький апарат, тлом якого слугує певний методологічний «хаос».²¹ Окремо у пропонованій статті я на цьому питанні зупинятися не буду, оскільки воно детально висвітлено у розвідці К. Мізіна та О. Петрова (Мізін/Петров 2019). Зазначу лише те, що на роль основного дослідницького інструмента в лінгвокультурологічних розвідках небезпідставно став претендувати *лінгвокультурний концепт*. Методологічна адекватність лінгвокультурного концепту як дослідницького інструмента у лінгвокультурологічних розвідках ґрунтується на його природі, оскільки цей ментальний конструкт пов'язує когніцію як елемент свідомості людини з культурою останньої та її мовою, бо єдиний шлях емпіричної легалізації таких ментальних феноменів – це їхня об'єктивація у мові. Підкреслю, що здатність мовних знаків до реконструкції концептів ґрунтується передусім на їхній когнітивній функції, оскільки саме акумулювання знань (інформації) про об'єктивний світ сприяє формуванню понять: спочатку в наївній картині світу, а потім – у науковій. Поняття, як відомо, конструюються у свідомості, тому й існує можливість на основі мовних знаків простежити цей когнітивний процес у зворотному напрямку, тобто здійснити реконструкцію поняття, установити в такий спосіб сукупність чинників і передумов його формування – універсальних²² та специфічних.²³ І оскільки поняттєвий

²¹ Немотивоване термінотворення, відсутність надійних процедур лінгвокультурологічного аналізу, невизначеність з основною епістемологічною одиницею лінгвокультурологічних досліджень тощо.

²² Спільна культурна спадщина, історичне й географічне контактування мовних етносів.

²³ Особливості історичного, соціокультурного розвитку тієї чи іншої лінгвоспільноти, її географічного розташування тощо.

складник є базовим складником концепту, то таким чином можна здійснити й реконструкцію останнього.

З огляду на мету пропонованої розвідки слушно визначити основні моменти кореляції фактично єдиного науково адекватного дослідницького інструменту лінгвокультурологічних студій (не культурологічних, не країнознавчих, не етнолінгвістичних!) – лінгвокультурного концепту – з аналітичними інструментами культурної лінгвістики. При цьому, звичайно, потрібно враховувати той факт, що такий концепт є комплексним ментальним утворенням, що має, як мінімум, тришарову структуру²⁴ та розмиті межі як між цими шарами, так і з концептами-корелятами.

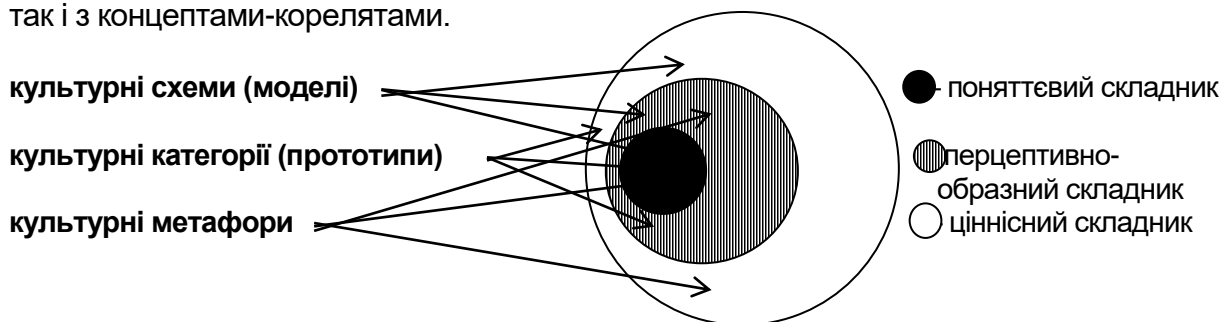

Рис. 2. Точки дотику аналітичних інструментів культурної лінгвістики та лінгвокультурного концепту

Як бачимо на Рис. 2, усі дослідницькі інструменти культурної лінгвістики можуть потенційно корелювати з кожним із трьох шарів лінгвокультурного концепту. Цей факт є вагомим аргументом на користь наукової валідності останнього, а також підтвердженням викладеної вище думки про важливу епістемологічну роль концепту в царині лінгвокультурологічних досліджень.

Якщо лише поверхово ознайомитися з цією схемою, то перше, що впадає в око, – це комплексність концепту як аналітичної одиниці. Тому не дивно, що аналіз будь-якого лінгвокультурного концепту передбачає цілу низку дослідницьких процедур, апробованих у працях представників як традиційного, так і сучасного людинознавчого мовознавства. Саме через це, очевидно, досі не опрацьовано у пострадянській лінгвістиці чітко визначеного концептного аналізу, попри те, що кількість концептологічних досліджень після «концептного буму» початку ХХІ століття не лише не спадає, а ще й зростає. Причина цього вбачається, на мій погляд, і в самій комплексності концепту, яка вимагає міждисциплінарного методологічного підходу, створюючи ефект «методологічної відкритості» цього епістемологічного конструкту. У цьому зв'язку виникає враження, особливо, коли уважніше поглянути на представлену вище схему, що лінгвокультурний концепт «поглинає» аналітичний інструментарій культурної лінгвістики: по-перше, і культурні схеми, і культурні категорії, і культурні метафори мають відповідне вираження в мові – ім'я, за яким криється певне поняття. Розкриття ж цього поняття є одним із перших етапів наукових розвідок, що виконані в руслі як культурної лінгвістики, так і лінгвокультурології, оскільки концепт обов'язково містить поняттєвий складник. По-друге, і культурні схеми, і культурні категорії, особливо прототипи, і культурні метафори викликають у свідомості певний образ vs. певні образи. Зрозуміло, що будь-який лінгвокультурний концепт, навіть абстрактний, асоціюється з конкретними образними уявленнями, тому в ньому наявний образно-перцептивний складник. Виявити ж ці образи допомагають, як правило, когнітивні метафори. По-третє, якщо вже схеми (моделі), категорії (прототипи) та метафори містять атрибут «культурні», то це означає, що вони безпосередньо пов'язані з культурою лінгвосоціуму. Культуру ж як соціальний феномен визначають на основі ціннісних настанов і пріоритетів. Саме це й створює підґрунтя для кореляції аналітичного інструментарію культурної лінгвістики з ціннісним складником лінгвокультурного концепту.

²⁴Поняттєвий, образно-перцептивний і ціннісний складники (див. детальніше: Приходько 2008, 55).

Висновки. У пропонованій статті здійснено порівняльний аналіз теоретико-методологічного підґрунтя культурної лінгвістики та лінгвокультурології як «західного» й «пострадянського» варіантів людинознавчої лінгвістики. Виявлено, що ці дисципліни виникли майже одночасно в різних точках світу. Однак, маючи фактично спільну мету дослідження – вивчення питання взаємозв'язку і взаємодії мови й культури у процесах категоризації і концептуалізації об'єктивного світу представниками різних лінгвокультур, вони розвиваються ізольовано одна від одної. З огляду на те, що культурна лінгвістика та лінгвокультурологія мають у плані методологічного інструментарію більше відмінного, ніж спільного, то їх слід уважати окремими науковими напрямками, тому навіть при позірній схожості їхні термінологічні позначення, передусім назви, жодним чином не можна взаємозамінювати, некоректно адаптувати або сплутувати.

Установлено, що спільним моментом для порівнюваних напрямів мовознавства є їхня міждисциплінарність та те, що вони виникли значною мірою на теоретико-методологічній базі етнолінгвістики й когнітивної лінгвістики. Утім, ці науки «запозичили» від когнітивної лінгвістики кожна свій «набір» інструментів. Що ж стосується етнолінгвістичного підґрунтя, то тут також простежується суттєва відмінність: культурна лінгвістика сягає своїми витокami «західного» варіанта етнолінгвістики, передусім американського, а лінгвокультурологія – «радянського», більшою мірою навіть «пострадянського». Тому очевидним є теоретико-методологічне протиставлення на осі «когнітивна лінгвістика (психологія) → культурна лінгвістика – семіотика (семіотика культури, культурологія) → лінгвокультурологія».

Культурна лінгвістика активно поширюється нині в західноєвропейському мовознавстві, оскільки вона, власне, як і лінгвокультурологія, покликана розв'язати проблему, яка стоїть перед лінгвістами-антропологами вже протягом століть – це кореляція мови, культури та мислення (передусім когніції як складника свідомості). Теоретичною опорою для визнання цієї кореляції слугує положення, що мова певним чином коригує (моделює і навіть визначає) мислення та світогляд людини. Тому культурна лінгвістика, маючи міждисциплінарні витoki, безпосередньо займається питаннями виявлення особливостей людських мов, у яких заковдані концептуалізації людського досвіду, що сконструйовані (побудовані, сформовані) за допомогою культури. Однією з базових передумов таких досліджень є те, що мова являє собою сховище культурних концептуалізацій, де об'єднані в єдине ціле різні етапи історичного розвитку певної мовної спільноти, які залишили і залишають відбитки у мовно-мовленнєвій діяльності сучасних представників цієї спільноти. Тому культурна лінгвістика при визначенні особливостей людських мов і їхніх численних варіантів спирається на такі культурні концептуалізації, як культурні схеми, культурні категорії та культурні метафори, які, у свою чергу, ґрунтуються на теоретичних засадах культурної когніції.

Релевантною методологічною характеристикою культурної лінгвістики є те, що вона, на відміну від лінгвокультурології, має чітко виражений контрастивний характер. До того ж, серед її аналітичних інструментів немає однієї з базових епістемологічних одиниць когнітивної лінгвістики – концепту. Натомість у лінгвокультурології концептологічні студії переважають, що створило навіть методологічне підґрунтя для виокремлення лінгвоконцептології. Прикметно також, що у працях адептів культурної лінгвістики дуже рідко згадується таке поняття, як «цінність» (або «культурна цінність»), а воно, як відомо, є стрижневим для будь-якої культури. Утім, окремо зосереджувати увагу в культурній лінгвістиці на понятті «культурні цінності» можливо й непотрібно, бо цінності криються під поняттям «концептуалізації», оскільки останнє включає культурні категорії, культурні схеми та культурні метафори, що детерміновані системою цінностей певного лінгвосоціуму.

Література

- АЛИМЖАНОВА, Г.М. (2010): *Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы*. (Автореф. дис. доктора филол. наук). Алматы.
- ВОРКАЧЁВ, С.Г. (2010): «Куда ж нам плыть?» – лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития. В: *Язык, коммуникация и социальная среда*. Вып. 8. Воронеж: ВГУ; Наука-Юнипресс, с. 5–27.

- ВОРОБЬЄВ, В.В. (1996b): *Теоретические и прикладные аспекты лингвокультурологии*. (Автореф. дис. доктора філол. наук). Москва.
- ВОРОБЬЄВ, В.В. (1997): *Лингвокультурология (теория и методы)*. Москва: Изд-во РУДН.
- ВОРОБЬЄВ, В.В. (2002): Сопоставительная лингвокультурология: генезис, перспективы развития. В: *Язык и межкультурные коммуникации*. Уфа: Изд-во БГПУ, с. 40–48.
- ССИПЕНКО, Н.Г. (2011): PRIVACY як лінгвокультурний концепт. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, № 3, с. 9–12.
- КОМПАЦЕВА, Л.Ф. (2007): *Интернет-комунікація: когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти*. (Автореф. дис. доктора філол. наук). Київ.
- КОЦЮБА, З.Г. (2010): *Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbs'яльному просторі (від універсального до національного)*. Львів: «Укрпол».
- ЛЕВЧЕНКО, О. (2005): *Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект*. Львів: ЛІДУ НАДУ.
- МАСЛОВА, В.А. (2001): *Лингвокультурология*. Москва: Академия.
- МІЗІН, К.І. (2012a): Нові напрями в українському мовознавстві: зіставна лінгвокультурологія. *Мовознавство*, № 6 (268), с. 38–52.
- МІЗІН, К.І. (2012b): *Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології*. (Автореф. дис. доктора філол. наук). Київ.
- МІЗІН, К.І. (2017): Лінгвокультурний концепт «Капці», або ще раз про методологічні слабкі місця лінгвокультурології. *Мовознавство*, № 6, с. 16–29.
- МІЗІН, К.І./ПЕТРОВ, О.О. (2018): *Зіставна лінгвокультурологія: методологічні проблеми та перспективні методики*. Переяслав-Хмельницький/Вінниця/Кременчук: Щербатих О.В.
- МІЗІН, К.І./ПЕТРОВ, О.О. (2019): Лінгвокультурний концепт як аналітичний інструмент лінгвокультурологічних і зіставно-лінгвокультурологічних студій. В: Мізін, К.І. (гол. ред.): *Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія*. Переяслав-Хмельницький/Кременчук: Щербатих О.В., с. 85–92.
- ПАЛЬЧЕВСЬКА, О.С. (2006): *Концепт ШЛЯХ в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Донецьк.
- ПИТЕРС, Б. (2017): ПРИКЛАДНАЯ ЭТНОЛИНГВИСТИКА – это лингвокультурология, но ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ ли? *Жанры речи*, № 1 (15), с. 7–50. DOI: 10.18500/2311-0740-2017-1-15-37-50
- ПРИХОДЬКО, А.М. (2008): *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*. Запоріжжя: Прем'єр.
- РУСАНІВСЬКИЙ, В.М./ТАРАНЕНКО, О.О. (співгол. редкол.). (2004): *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія.
- ТЕЛИЯ, В.Н. (1996): *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры.
- ТКАЧЕНКО, Ю.В. (2018): *Українські лінгвокультуреми у німецькомовних наукових текстах: когнітивно-дискурсивний аспект*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Одеса.
- ШАРИФЬЯН, Ф. (2015): Культурологическая лингвистика и межкультурная коммуникация (перевод с англ. И.Л. Лебедевой). *Филологические науки*, № 3, с. 80–97.
- ШУЛЬГА, С.Я. (2019): *Семантико-синтаксичні особливості паремій української та англійської мов: зіставно-типологічний аспект*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Одеса.
- ANUSIEWICZ, J. (1995): *Lingwistyka kulturowa: zarys problematyki*. Wrocław: Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- BARTMICKI, J. (2008): Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna? *Język a Kultura*, t. 20, s. 15–33.
- BARTMICKI, J. (2009): *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*. London/Oakville, CT: Equinox.
- BARTMICKI, J. (2017): Ethnolinguistics in the Year 2016. *Ethnolinguistic*, vol. 28, p. 9–31.
- CRYSTAL, D. (1987): *The Cambridge Encyclopedia of Language*. New York: Cambridge University Press.
- GIAZ, A. (2018): Lubelska etnolingwistyka kognitywna a anglojęzyczna lingwistyka kulturowa. Wybrane problemy. *Etnolingwistyka*, vol. 30, s. 231–257. ORCID: 0000-0002-6143-3542
- GLUSHKO, R.J./MAGLIO, P.P./MATLOCK, T./BARSALOU, L.W. (2008): Categorization in the Wild. *Trends in Cognitive Science*, vol. 12 (4), p. 129–135.
- HUTCHINS, E. (1994): *Cognition in the wild*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- KIKLEWICZ, A. (2016): Современное польское и русское языкознание в свете социологии науки. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, vol. VII, № 2, s. 269–279.
- LAKOFF, G./JOHNSON, M. (1980): *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- LANGACKER, R.W. (1994): Culture, cognition, and grammar. In: Pütz, M. (ed.): *Language contact and language conflict*. Amsterdam: John Benjamins, p. 25–53.
- MUHLHÄUSLER, P./DUTTON, T.H.E./ROMAINE, S. (2003): *Tok Pisin Texts: From the Beginning to the Present*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- QUINN, N. (1987): Convergent Evidence for a Cultural Model of American Marriage. In: Holland, D./Quinn, N. (eds.): *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 173–192.
- PALMER, G.B. (1996): *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin: University of Texas Press.
- PALMER, G.B./SHARIFIAN, F. (2007): Applied cultural linguistics: An emerging paradigm. In: Sharifian, F./Palmer, G.B. (eds.): *Applied Cultural Linguistics: Intercultural Communication and Second Language Learning and Teaching*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, p. 1–14.
- PEETERS, B. (2015): Tall Poppies in the Land Down Under: An Applied Ethnolinguistic Approach. *International Journal of Language and Culture*, vol. 2, p. 219–243.
- PEETERS, B. (2017): APPLIED ETHNOLINGUISTICS is cultural linguistics, but is it CULTURAL LINGUISTICS? In: Sharifian, F. (ed.): *Advances in Cultural Linguistics*. Singapore: Springer, p. 758–802.
- POLZENHAGEN, F./WOLF, H.-G. (2007): Culture-specific Conceptualisations of Corruption in African English: Linguistic Analyses and Pragmatic Applications. In: Sharifian, F. Palmer, G.B. (eds.): *Applied Cultural Linguistics: Implications for Second Language Learning and Intercultural Communications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, p. 125–168.
- ROSCH, E./MERVIS, C.B./GRAY, W.D./JOHNSON, D.M./BOYES-BRAEM, P. (1976): Basic Objects in Natural Categories. *Cognitive Psychology*, vol. 8 (3), p. 382–439.
- SHARIFIAN, F. (2007): L1 Cultural Conceptualisations in L2 Learning: The Case of Persian-speaking Learners of English. In: Sharifian, F./Palmer, G.B. (eds.): *Applied Cultural Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, p. 33–51.
- SHARIFIAN, F. (2011): *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- SHARIFIAN, F. (2015): Cultural Linguistics and World Englishes. *World Englishes*, vol. 34 (4), p. 515–532. Doi:10.1111/weng.12156.
- SHARIFIAN, F. (ed.). (2017a): *Advances in Cultural Linguistics*. Singapore: Springer.
- SHARIFIAN, F. (2017b): Cultural Linguistics. *Ethnolinguistic*, vol. 28, p. 33–61.
- SHARIFIAN, F. (2017c): *Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- SIAHAAN, P. (2008): Did He Break Your Heart or Your Liver? A Contrastive Study on Metaphorical Concepts from the Source Domain Organ in English and in Indonesian. In: Sharifian, F./Dirven, R./Yu, N./Neiemier S. (eds.): *Body, Culture, and Language: Conceptualisations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, p. 45–74.
- STEWART, J.R./GAPENNE, O./DI PAOLO, E.A. (eds.). (2011): *Enactivism: Towards a New Paradigm in Cognitive Science*. Cambridge, MA: MIT Press.
- STRAUSS, C./QUINN, N. (1997): *A Cognitive Theory of Cultural Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- UNDERHILL, J.W. (2012): *Ethnolinguistics and Cultural Concepts: Love, Truth, Hate & War*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- WIERZBICKA, A. (1997): *Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- WILSON, R.A. (2005): Collective Memory, Group Minds, and the Extended Mind Thesis. *Cognitive Processing*, vol. 6 (4), p. 227–236.
- YU, N. (2007): The Chinese Conceptualization of the Heart and Its Cultural Context. In: Sharifian, F./Palmer, G.B. (eds.): *Applied Cultural Linguistics: Implications for Second Language Learning and Intercultural Communication*. Amsterdam: John Benjamins, p. 65–85.
- YU, N. (2009): *The Chinese HEART in a Cognitive Perspective: Culture, Body, and Language*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Профіль автора:

Мізін Костянтин Іванович

Доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання

Наукові інтереси: зіставна лінгвокультурологія, зіставна лінгвоконцептологія, зіставне мовознавство, перекладознавство, фразеологія

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

kmizin@i.ua

Author's profile:

Kostiantyn Mizin

Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Foreign Philology, Translation and Teaching Methodology

Scientific interests: Contrastive Linguoculturology, Contrastive Linguoconceptology, Contrastive Linguistic, Translatology, Phraseology

Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

kmizin@i.ua

КОСТЯНТИН МІЗІН
[KOSTIANTYN MIZIN]

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Україна
[Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, Ukraine]

ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВ
[OLEXANDR PETROV]

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Україна [Vinnytsia Mykhailo Kotsiubinsky State Pedagogical University, Ukraine]

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ ЯК АНАЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ І ЗІСТАВНО-ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

**[Linguocultural Concept as Analytical Tool of Linguoculturological and
Contrastive Linguoculturological Studies]**

Постановка проблеми. Ця розвідка органічно доповнює статтю К. Мізіна «Точки дотику культурної лінгвістики і лінгвокультурології: теоретичні підвалини та методологічний інструментарій» (Мізін 2019), оскільки вона присвячена критичному огляду дослідницького інструментарію лінгвокультурології (зіставної лінгвокультурології), де простежується певний методологічний «хаос»: тут досі (1) не розроблено більш-менш усталених і водночас верифікаційно надійних процедур лінгвокультурологічного аналізу, (2) не визначено основної епістемологічної одиниці лінгвокультурологічних досліджень та (3) не опрацьовано власне лінгвокультурологічного методу. Цей «хаос» особливо помітний на тлі чітко визначених аналітичних інструментів «західного двійника» лінгвокультурології – *культурної лінгвістики* (див., напр.: Sharifian 2017).

Витоки методологічного «хаосу» в лінгвокультурології слід шукати в ідеологічному складнику радянського мовознавства, оскільки теоретико-ідеологічним засадам приділялася неабияка увага в кожній праці того ідеологізованого періоду. Ця традиція перенеслася і в пострадянську лінгвістику, де перший, а часто і не тільки перший, розділ будь-якої мовознавчої розвідки (кандидатські / докторські дисертації, монографії) має бути присвячений теоретичним основам дослідження. І оскільки, згідно з офіційними й неофіційними вимогами до наукових робіт, цей розділ становить за обсягом не менше третини, а інколи й більше, усього дослідження, то це створює прецедент певного «захоплення» представників пострадянського, зокрема й українського, мовознавства теоретико-філософськими роздумами, наслідком чого є видумування фантасмагоричних епістемологічних конструктів, немотивоване термінотворення, а часто й просто «переливання з пустого в порожнє». Таке «захоплення» теорією може призводити до недостатньої уваги з боку науковців до аналітичних інструментів їхніх досліджень. Натомість «західні» лінгвісти більше уваги приділяють емпіричному компоненту своїх робіт. Тут слід зауважити, що ДАК України лише останнім часом (не пройшло ще й десяти років), зважаючи на слабе опрацювання методологічного апарату в значній частині наукових досліджень, підсилив вимоги саме щодо методологічного складника дисертацій. Це покликано змінити status quo і в галузі мовознавства. Хоча для цього потрібно змінити передусім той традиційний підхід до виконання лінгвістичних робіт, який ще глибоко сидить у пострадянських науковцях.

Метою пропонованої розвідки є визначення науково адекватного аналітичного інструмента лінгвокультурологічних, або зіставно-лінгвокультурологічних, досліджень. Для цього здійснюється критичний огляд найбільш поширених у лінгвокультурологічних працях дослідницьких одиниць – лінгвокультуреми, (національної) мовної особистості (лінгвокультурного типу), культурного коду та лінгвокультурного концепту.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, спробу розробити «власну» епістемологічну одиницю лінгвокультурології здійснив один із засновників лінгвокультурологічного напрямку в пострадянському мовознавстві В. Воробйов (Воробьёв 2008, 102), запропонувавши *лінгвокультуруму*. Однак епістемологічний статус останньої є досить непевним, оскільки вона ще недостатньо глибоко опрацьована: досі дискусійним залишається питання дефініції лінгвокультуреми, структурних компонентів її значення, ідентифікації, опису та систематизації лінгвокультуремних одиниць. В. Воробйов вважає, що на відміну від слова та лексико-семантичного варіанта як власне мовних одиниць, лінгвокультурема включає в себе сегменти не тільки мови (мовного значення), а й культури (позамовне культурне значення), що репрезентується відповідним знаком. Лінгвокультурема як комплексна міжрівнева одиниця являє собою діалектичну єдність лінгвального й екстралінгвального (поняттєвого і предметного) змісту. Ця одиниця більш «глибока» за своєю суттю, ніж слово. Тому О. Хроленко (Хроленко 2009) до лінгвокультурем відносить слова, що мають культурні змісти, конотативні значення, вияви етнічної ментальності у мові, тобто ті мовні одиниці, у яких культурні смисли реалізуються в культурних кодах (словах, символах, міфологемах, ідеологемах, стереотипах поведінки, знаках), а феномен етнічної ментальності виявляється в поведінці, у сукупності образів і уявлень, у ціннісних орієнтаціях етносу, виражених у словах. У свою чергу, І. Бриксіна (Брыксина 2007) формою існування лінгвокультуреми визначає вербальну й невербальну субстанції. Невербальні форми лінгвокультуреми – предмети мистецтва (живопис, архітектурна споруда), предмети побуту (сувенір, іграшка, листівка, поробки з різних матеріалів). У мовній практиці лінгвокультурема невербально виявляється в поведінкових (соматичних та ін.) формах мовної комунікації. Вербальні форми лінгвокультуреми – усний чи письмовий текст.

Як бачимо, лінгвокультурема не може бути дослідницьким конструктом, бо вона, попри те, що її визначають як міжрівневу одиницю, локалізується у слові, тобто вона є тим культуронасиченим мовним знаком, сукупність яких слугує фактичним матеріалом лінгвокультурологічних студій. У першій класифікації лінгвокультурем В. Маслова (2001) виокремила такі групи одиниць: 1) безеквівалентні мовні одиниці й лакуни; 2) міфологізовані мовні одиниці: архетипи й міфологеми, обряди й повір'я, ритуали і звичаї, що закріплені у мові; 3) пареміологічний фонд мови; 4) фразеологічний фонд мови; 5) еталони, стереотипи, символи; 6) метафори та образи мови (асоціації, створювані внутрішньою формою слова); 7) стилістичний уклад різних мов; 8) мовна поведінка. Зрозуміло, що такі класифікації на сьогодні є численними (див., напр.: Воробьёв 1996; Кажигалиева 2009; Медвідь 2009; Тургунтаева 2012), але і без них кожному досліднику абсолютно чітко зрозуміло, які мовні одиниці потенційно містять культурну семантику. Спроби ж позначити культуронасичені одиниці мови якимсь одним терміном є непоодинокими, напр.: *логоепістема* (див., напр.: Верещагин/Костомаров 1999), *акумулема* (Аврамова 2007), *міфологема* (див., напр.: Лях-незняки 1999 (пор. також *концепт-міфологема* (Колесник 2011)). Утім, за різними термінами криється одне й те ж – слово / словосполучення, яке містить культурну семантику. Так, запропонована Є.М. Верещагіним і В.Г. Костомаровим *логоепістема* є елементом значення слова і, відповідно, локалізується в мові.

Зрозумівши, що лінгвокультурологія потребує того дослідницького інструмента, який науково коректно розкрив би взаємозв'язок між когніцією, культурою та мовою людини, адепти цієї дисципліни вийшли на інші поняття. Так, на думку С.Г. Воркачова (Воркачёв 2011, 66), до лінгвокультурологічного вивчення мовного матеріалу можна підійти за допомогою двох феноменів – (національної) мовної особистості та (лінгвокультурного) концепту, які вважаються базовими для лінгвокультурології, оскільки вони відображають

ментальність і менталітет узагальненого носія природної мови та надають дослідницький інструмент для відтворення прототипного образу мовця. Частина ж науковців, зокрема В.В. Красних, додає ще й третій феномен – *культурний код* (Красных 2002, 231).

Проблема *мовної особистості* – одна з тих, що активно розробляються як у (зіставній) лінгвокультурології, так і в (зіставній) лінгвоконцептології, оскільки вона тісно пов'язана з *мовною картиною світу*. Значного поступу при розробленні концепції мовної особистості досяг Ю. Караулов та його школа «Російська мовна особистість». Ним розроблена рівнева модель мовної особистості з опорою на художній текст (Караулов 1987, 43–56). Відповідно до неї, мовна особистість має три структурні рівні:

- 1) вербально-семантичний (відображає ступінь володіння мовою);
- 2) когнітивний (актуалізує та ідентифікує релевантні знання й уявлення, які властиві соціуму (мовній особистості); цей рівень є особливо цікавим при аналізі колективної мовної особистості, бо він передбачає відображення мовної моделі світу особистості, її тезауруса та культури;
- 3) прагматичний (охоплює характеристику мотивів, які керують розвитком мовної особистості).

На вербально-семантичному рівні як одиниці розглядають окремі слова. На лінгвокогнітивному (тезаурусному) – базовими одиницями є поняття, концепти, ідеї. У зміст мовної особистості зазвичай включають такі компоненти (Маслова 2001, 81):

- 1) ціннісний, світоглядний компонент змісту, тобто систему цінностей;
- 2) культурологічний, тобто рівень оволодіння культурою як ефективний засіб підвищення інтересу до мови;
- 3) особистісний, тобто те індивідуальне, що існує в кожній людині.

У лінгвокультурології поняття «мовна особистість» детально висвітлене В. Воробйовим, але ця ідея при зіставному дослідженні має, на наш погляд, слабку позицію: поняття «(національна) мовна особистість» і «представник лінгвокультури» («носій мови» / «інформант»), «національний характер», «(національна) мовна свідомість», «менталітет» / «ментальність» часто дублюються в пострадянських антропологічних дослідженнях. Особливо це стосується понять «мовна особистість» ↔ «нація / етнос», якими деякі науковці (див., напр.: Воробьев 2008, 162) послуговуються паралельно. Тому ідея впровадження до методологічного апарату лінгвокультурології (*національної*) *мовної особистості* є сумнівним, бо цей феномен поєднує наведені вище поняття або їх дублює. Немає також сенсу вибудовувати інваріант *лінгвокультурної особистості* при значній динаміці розвитку культури, а отже, й мови. Очевидно, доцільніше було б говорити про (національну) мовну особистість певної епохи.¹ До того ж, критерії, за якими мають зіставлятися мовні особистості різних лінгвокультур, не визначено. Тому навіть тоді, коли дослідження виконується в руслі нових антропологічних дисциплін, методологічно коректніше послуговуватися традиційними поняттями «національний характер», «менталітет» тощо.

Ще одним актуальним поняттям, яке виконує функцію певного епістемологічного конструкта в царині лінгвокультурологічних або зіставно-лінгвокультурологічних студій, є «код культури» / «культурний код». Але чи може це поняття претендувати на роль основного аналітичного інструмента в цій галузі знань?

Відразу наголосимо, що термін *код* широко використовується в гуманітарних і технічних науках, позначаючи різні поняття (Мізін/Петров 2018, 17). Що ж стосується терміна *культурний код*, то він також слугує для позначення досить різних понять. Тому не дивно, що навіть серед представників одного й того ж мовознавчого напрямку – лінгвокультурологічного – не існує єдиної точки зору щодо однозначного визначення поняття «культурний код».

¹ Пор. у цьому зв'язку поняття «лінгвокультурний типаж» (див., напр.: Карасик/Дмитрієва 2005; Карасик/Ярмахова 2006)), під яким розуміють різновид культурного концепту, що містить смисли поширеного уявлення про певний соціально-історичний тип особистості, який символізує ту чи іншу культурну спільноту (Карасик/Ярмахова 2006, 6).

Так, поширеною є думка, що саме мова – це універсальний і базовий культурний код нації: «Мова являє собою оптимальний засіб вираження культурних смислів, сприяє їх збереженню та трансляції; «тіла» знаків для презентації своїх смислів культура «запозичує» в мові, перетворюючи багато її знаків зі знаків вербального коду в знаки вербального коду культури, і в такий спосіб подвоює його вторинність» (Ковшова 2009, 5–6). Таке розуміння культурного коду певною мірою перегукується з тим тлумаченням, яке пропонують деякі етнолінгвісти, зокрема Є. Бартмінський. Він виокремлює чотири найважливіші коди культури: 1) вербальний; 2) поведінковий; 3) міфолого-ідеологічний; 4) предметно-символічний. Ці коди, на його думку, «утворюють базову єдність, що виконує роль когнітивної рамки відправника, доступної для дослідника» (Бартмінський 2005, 106–107). Як бачимо, тут мова є лише одним із чотирьох, хоча і найважливішим, культурним кодом. Зі слів же Є. Бартмінського чітко випливає епістемологічний потенціал поняття «код культури».

Частина лінгвокультурологів визначає культурний код як систему знаків матеріального й духовного світу, що стали носіями культурних смислів: «[...] у культурі організовуються та ієрархічно впорядковуються культурні коди – вторинні знакові системи, що використовують різні матеріальні й формальні засоби для кодування одного й того ж змісту, який зводиться в цілому до картини світу, до світорозуміння певного соціуму» (Гудков/Ковшова 2007, 8). У цій іпостасі коди культури утворюють систему координат, яка містить і задає еталони культури (Красных 2002, 257). При цьому лінгвокультурологи наголошують на тісних кореляціях понять «код культури», з одного боку, та «мовна картина світу», «культурний простір», «міф», «тематичне поле», з другого (див., напр.: Гудков/Ковшова 2007, 19, 24, 62).

Вагомим аргументом на користь залучення культурних кодів у лінгвокультурологічних або зіставно-лінгвокультурологічних дослідженнях є їхня універсальність, оскільки вони властиві людині як *homo sapiens* (Красных 2001, 5–6). Відповідно, коди культури в основній своїй частині є ізоморфними. Утім, попри те, що в кожній культурі існує універсальний спектр кодів, не всі їхні елементи є ізофункціональними. Пошук специфічних елементів, які вирізняють той чи інший код культури, дає змогу вказати на особливості культури, відображеної в мисленні народу, бо кожен його представник з дитинства засвоює ці коди разом із мовою. Культурні коди формують певну матрицю (систему координат), за допомогою якої задаються і потім зберігаються у свідомості еталони культури, створюючи тісний зв'язок між культурою народу, його свідомістю та його мовою.

Методологічно важливою є проблема визначення універсального й максимально компактного набору кодів культури як ментальних «сіток», що зводять різноманітність об'єктивного світу до визначеного числа таксонів, спрощуючи світопізнання людини. Лінгвокультурологи виокремлюють головним чином п'ять або шість базових кодів культури. Ураховуючи те, що коди поділяються на менші таксони – субкоди, слушною є думка, що увесь досвід людини охоплюють п'ять кодів культури: 1) антропоморфний; субкоди: соматичний, гастрономічний, психічний, духовний, міфологічний та ін.; 2) біоморфний; субкоди: зооморфний, фітоморфний, ландшафтний, космічний, метеорологічний, колірний, хімічний та ін.; 3) просторовий; 4) часовий; 5) артефактний; субкоди: костюмний, архітектурний, кількісний та ін. (Мізін/Петров 2018, 18–19). Наголосимо при цьому, що межі кодів культури є досить розмитими.

Як бачимо, код культури – це і когнітивна рамка, і ментальна сітка, і матриця, і система координат. У будь-якому разі культурний код – це когнітивний конструкт, який, з одного боку, є «фільтром» людської когніції, що «фільтрує» всю інформацію, яка надходить до мозку людини. З другого ж боку, функція «фільтра» доповнюється у коді культури функцією категоризації, бо саме він задає ту систему координат, на основі якої відбувається підведення того чи іншого об'єкта пізнання під певний патерн людського досвіду. У цій іпостасі поняття «код культури» виявляє подібні характеристики до поняття «культурна категорія» (Sharifian 2017, 14). До того ж, що еталони культури, які репрезентують культурні коди, є подібними за своєю функцією до прототипів у категоріях.

Утім, попри ці очевидні подібності, культурний код не має такого чітко визначеного епістемологічного підґрунтя, як культурна категорія. Остання, як відомо, є одним з аналітичних інструментів культурних концептуалізацій, іманентно властивих культурній когніції людини. Ця її сутність повністю витікає з теоретико-методологічних засад когнітивної лінгвістики, оскільки в основі культурної категорії лежить базовий процес когнітивної діяльності людини – категоризація. Згаданий процес стосується ментальної сфери людини, де будь-який дослідницький інструмент вимагає особливої верифікаційної надійності. Однак когнітивна категоризація та результати цього процесу – когнітивні категорії – детально опрацьовані не лише адептами когнітивної лінгвістики, але й представниками різних напрямів психологічної науки. Це знімає певною мірою сумніви щодо наукової адекватності когнітивної категорії як аналітичного інструмента для дослідження сукупності психічних процесів, які залучає когніція людини при пізнанні об'єктивного світу. І оскільки для реконструкції самого процесу категоризації лінгвісти послуговуються мовним матеріалом, то, відповідно, існує можливість для реконструкції за допомогою мови також і культурних категорій, які є результатом інтеракції представників певної культурної спільноти.

Що ж стосується кодів культури, то лінгвокультурологи наголошують на їхній семіотичній природі: вони являють собою семіотичні системи, включаючи і мовні знаки. Тобто поняття «код культури» постало на іншому теоретико-методологічному ґрунті, ніж поняття «культурна категорія», оскільки тут відчувається потужний вплив різних семіотичних шкіл (передусім лінгвосеміотики та абстрактної семіотики), а не когнітивної лінгвістики. Коди культури – це більшою мірою метамовні конструкти, бо вони є продуктом (результатом) не так когнітивної (або культурної), як наукової категоризації. Ієрархія, системно-структурна організація та кількісний показник когнітивних (культурних) категорій є відносно об'єктивними характеристиками цих категорій, чого не можна сказати про коди культури. Так, кількісний показник останніх є повністю суб'єктивним, бо залежить від позиції дослідника, який суто на свій розсуд визначає їхню кількість – п'ять, шість чи більше. Інколи ту чи іншу кількість та відповідну ієрархію культурних кодів диктує мета конкретного дослідження. На нашу думку, ідея культурних кодів у лінгвокультурології могла з'явитися у зв'язку з поширенням поняття «семіосфера» (Лотман 2000), оскільки це поняття, що охоплює всю культуру певного етносу, методологічно коректно представити у вигляді таких її частин, як культурні коди та субкоди. З огляду на це коди культури можна вважати не основним аналітичним інструментом лінгвокультурології, а допоміжним (див., напр.: Мізін 2012).

Отже, зважаючи на сумнівний епістемологічний статус *лінгвокультури*, *мовної особистості* та *коду культури*, на роль основного дослідницького інструмента в лінгвокультурологічних розвідках небезпідставно став претендувати *лінгвокультурний концепт* (паралельні терміни: *концепт культури*, *культурний концепт*, *етноконцепт* та ін. (див. детальніше: Левченко 2003, 107)), який є одиницею свідомості, що об'єктивується в мові. Так, загальновідомою є характеристика лінгвокультурного концепту як «згустка» культури у свідомості людини, на основі якого культура входить до ментального світу людини. З іншого боку, людина за допомогою концепту і сама входить у культуру, часто навіть впливаючи на неї.

Наголосимо, що цей ментальний конструкт не просто запозичений із «західної» когнітивної лінгвістики, але й адаптований до пострадянського культурологічного напрямку в мовознавстві (пор. поняття «культурна когніція», «культурна концептуалізація», «культурні метафори» та ін. у культурній лінгвістиці). Епістемологічний потенціал цього ментального конструкта ґрунтується на положенні, що «саме у свідомості здійснюється взаємодія мови й культури, тому будь-яке лінгвокультурологічне дослідження є одночасно і когнітивним дослідженням» (Карасик/Слышкин 2001, 76).

Деякі науковці категорично стверджують, що лінгвокультурний концепт як «багатовимірне смислове утворення, у якому виокремлюються ціннісна, образна та поняттєва сторони» являє собою базову одиницю лінгвокультурології (Карасик 2004, 91–114), бо цей ментальний конструкт обов'язково містить смисли, що передають культурну специфіку, та

має ім'я (вираження в мові), а наявність ціннісного складника є основним критерієм, який відрізняє його від лінгвокогнітивного концепту (див., напр.: Карасик/Слышкин 2001; Приходько 2008). При цьому концепт у лінгвокультурології розглядається як синтез усіх мовних і немовних засобів вираження, які розкривають його смислове наповнення та безпосередньо або опосередковано ілюструють його сутність. Концепт має вихід на культуру соціуму, відображаючи «дух народу» (В. фон Гумбольдт), тобто його національно-культурну специфіку. Логічно, що найефективнішим способом виявлення національно-специфічних концептів є їхнє кроскультурне зіставлення (Леонтович 2005, 111). Тому зіставно-лінгвокультурологічний напрям у пострадянській лінгвістиці є методологічно перспективнішим за власне лінгвокультурологічний.

Стрімке поширення концептологічних досліджень у царині культурологічного мовознавства сприяло виокремленню на межі XX і XXI століть лінгвокультурної концептології (див. про це: Кононова 2010, 7–8) та зіставної лінгвоконцептології (Воркачєв 2003, 19). Хоча особливої різниці, зокрема в методологічному плані, між лінгвокультурологією та лінгвоконцептологією ми не вбачаємо. А згадана вище «тяга» пострадянських мовознавців до продукування нових наукових напрямів та нової термінології абсолютно не сприяє удосконаленню методологічного інструментарію нових дисциплін. Навпаки, це створює як методологічний, так і термінологічний «хаос». Прикладом можуть слугувати поняття «культурний концепт» і «лінгвокультурний концепт», які фактично функціонують паралельно. Утім, деякі науковці стверджують, що культурний концепт належить до культурології і не передбачає обов'язкової вербалізації, а може знаходити знакове втілення в будь-яких семіотичних формах: поведінкових, предметних тощо, натомість лінгвокультурний концепт обов'язково пов'язаний з мовними засобами реалізації. Однак ця думка є дещо сумнівною, оскільки певні застереження викликає передусім поняття «культурний концепт», бо важко знайти приклади «чистих» культурних концептів (тим більше, якщо враховувати те, що будь-які семіотичні форми, навіть не маючи мовного вираження, так чи інакше можна семантизувати за допомогою мовних знаків). При цьому подібні «термінологічні шедеври» підхоплюються адептами відомих шкіл, тоді як дещо критичніший підхід пішов би лише на користь. Це стосується і самого терміна *культурний концепт*, оскільки згідно із законом діалектики теза передбачає антитезу. Отже, якщо декларується культурний концепт, то має бути і безкультурний (акультурний, некультурний) концепт (на кшталт: концепт – антиконцепт, прислів'я – антиприслів'я тощо). А це вже нонсенс, бо такий концепт формується значною мірою на основі саме культурних чинників.

Методологічна адекватність лінгвокультурного концепту як дослідницького інструмента у лінгвокультурологічних розвідках ґрунтується на його природі, оскільки цей ментальний конструкт, що вже зазначалося вище, пов'язує когніцію як елемент свідомості людини з культурою останньої та її мовою, бо єдиний шлях емпіричної легалізації таких ментальних феноменів – це їхня об'єктивація у мові. Підкреслимо, що здатність мовних знаків до реконструкції концептів ґрунтується передусім на їхній когнітивній функції, оскільки саме акумулювання знань (інформації) про об'єктивний світ сприяє формуванню понять: спочатку в наївній картині світу, а потім – у науковій. Поняття, як відомо, конструюються у свідомості, тому й існує можливість на основі мовних знаків простежити цей когнітивний процес у зворотному напрямку, тобто здійснити реконструкцію поняття, установити в такий спосіб сукупність чинників і передумов його формування – універсальних і специфічних. І оскільки поняттєвий складник є базовим складником концепту, то таким чином можна здійснити й реконструкцію концепту.

Методологічно адекватною для реконструкції концептів є аналогія «зуб – динозавр»: «[...] якщо можна за зубом відновити динозавра, то за концептом, який системно пов'язаний з усіма іншими концептами у межах відповідної лінгвокультури, можна вивести систему цінностей цієї лінгвокультури» (Карасик/Прохвачева/Зубкова/Грабарова 2005, 7). Для лінгвокультурологічних розвідок важливою є реконструкція за допомогою мови того фрагмента когнітивної (або концептної) картини світу, де на універсальні когнітивні, пси-

хоментальні та психофізіологічні механізми й конструкти, що формують цю картину, унаслідок етно- й соціокультурного розвитку мовця / мовців «накладаються» специфічні чинники, які спричиняють особливості світосприйняття, світорозуміння та поведінки представників певної лінгвоспільноти. Такі фрагменти когнітивної картини світу представлені певними концептами, тому реконструкція концептів є надійним джерелом інформації про ціннісні орієнтири мовного етносу. Відповідно, головним завданням лінгвокультурології / зіставної лінгвокультурології ми вбачаємо «витягування» на основі аналізу мовних знаків (це принципово!) якомога більше лінгвокультурно значущої інформації при об'єктивації (реконструкції) як універсальних, так і унікальних концептів двох і більше мовних соціумів.

Висновки. У пропонованій статті на основі критичного аналізу здійснено пошук найбільш науково адекватного аналітичного інструмента лінгвокультурологічних (або зіставно-лінгвокультурологічних) досліджень. Виявлено, що, на відміну від чітко визначеного дослідницького інструментарію культурної лінгвістики, методологічний апарат лінгвокультурології (зіставної лінгвокультурології) є недостатньо опрацьованим, оскільки й досі не розроблено більш-менш усталених і водночас верифікаційно надійних процедур лінгвокультурологічного аналізу; не визначено основної епістемологічної одиниці лінгвокультурологічних досліджень та не запропоновано власне лінгвокультурологічного методу. Установлено, що серед чотирьох феноменів, які претендують на роль епістемологічного конструкту в лінгвокультурологічних розвідках – лінгвокультуреми, (національної) мовної особистості, коду культури та (лінгвокультурного) концепту, лише останній є науково валідним дослідницьким інструментом. Лінгвокультурний концепт є комплексним ментальним утворенням, що має тришарову структуру (поняттєвий, образно-перцептивний і ціннісний складники) та розмиті межі як між цими шарами, так і з концептами-корелятами. Методологічна адекватність лінгвокультурного концепту ґрунтується на його природі, оскільки цей ментальний конструкт пов'язує когніцію як елемент свідомості людини з культурою останньої та її мовою, бо єдиний шлях емпіричної легалізації таких ментальних феноменів – це їхня об'єктивація у мові.

Література

- АВРАМОВА, В. (2007): Аккумуляема – базовая единица лингвокультурологии. *Русский язык за рубежом*, № 6, с. 52–55.
- БАРТМИНСКИЙ, Е. (2005): *Языковой образ мира: Очерки по этнолингвистике*. Москва: Индрик.
- БРЫКСИНА, И.Е. (2007): *Аспекты билингвального / бикультурного обучения иностранным языкам в высшей школе (французский язык, неязыковой вуз)*. Тамбов: Изд-во Першина Р.В.
- ВЕРЕЩАГИН, Е. М./КОСТОМАРОВ, В. Г. (1999): *В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик*. Москва: Ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина.
- ВОРКАЧЁВ, С. Г. (2003): *Сопоставительная этносемантика телеономных концептов «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели)*. Волгоград: Перемена.
- ВОРКАЧЁВ, С.Г. (2011): Российская лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития. *Известия РАН. Серия литературы и языка*, Т. 70, № 5, с. 64–74.
- ВОРОБЬЁВ, В.В. (1996): *Теоретические и прикладные аспекты лингвокультурологии*. (Автореф. дис. доктора филол. наук). Москва.
- ВОРОБЬЁВ, В.В. (2008): *Лингвокультурология*. Москва: РУДН.
- ГУДКОВ, Д.Б./КОВШОВА, М.Л. (2007): *Телесный код русской культуры: материалы к словарю*. Москва: Гнозис.
- КАЖИГАЛИЕВА, Г.А. (2009): О системе текстовых лингвокультурем. *Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета*, № 1 (16), с. 42–45.
- КАРАСИК, В.И. (2004): *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва: Гнозис.
- КАРАСИК, В.И./СЛЫШКИН, Г.Г. (2001): Лингвокультурный концепт как единица исследования. В: Стернин, И.А. (ред.): *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж: ВДУ, с. 75–80.
- КАРАСИК, В./ПРОХВАЧЕВА, О./ЗУБКОВА, Я./ГРАБАРОВА Э. (2005): *Иная ментальность*. Москва: Гнозис.
- КАРАСИК, В.И./ДМИТРИЕВА, О.А. (2005): Лингвокультурный типаж: к определению понятия. В: Карасик, В.И. (ред.): *Аксиологическая лингвистика: лингвокультурные типажы*. Волгоград: Парадигма, с. 5–25.
- КАРАСИК, В.И./ЯРМАХОВА, Е.А. (2006): *Лингвокультурный типаж «английский чужак»*. Москва: Гнозис.
- КАРАУЛОВ, Ю.Н. (1987): *Русский язык и языковая личность*. Москва: Наука.

- КОВШОВА, М.Л. (2009): *Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект)*. (Автореф. дис. доктора филол. наук). Москва.
- КОЛЕСНИК, О.С. (2011): *Міфологічний простір крізь призму мови та культури*. Чернівці: РВВ ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка.
- КОНОНОВА, И.В. (2010): *Структура и языковая репрезентация британской национальной морально-этической концептосферы (в синхронии и диахронии)*. (Автореф. дис. доктора филол. наук). Санкт Петербург.
- КРАСНЫХ, В.В. (2001): Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору). В: *Язык, сознание, коммуникация*, Вып. 19. Москва: МАКС Пресс, с. 5–19.
- КРАСНЫХ, В.В. (2002): *Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология*. Москва: Гнозис.
- ЛЕВЧЕНКО, О.П. (2003): Лінгвокультурологія та її термінна система. *Проблеми української термінології*, № 490, с. 105–113.
- ЛЕОНТОВИЧ, О.А. (2005): *Русские и американцы: парадоксы межкультурного общения*. Москва: Гнозис.
- ЛОТМАН, Ю.М. (2000): *Семиосфера*. Санкт Петербург: «Искусство – СПб».
- ЛЯХНЕЗНМЯКИ, М. (1999): Перевод и интерпретация: о некоторых предположениях и мифологемах. *Теоретическая и прикладная лингвистика*, Вып. 1, с. 32–45.
- МАСЛОВА, В.А. (2001): *Лингвокультурология*. Москва: Академия.
- МЕДВІДЬ, Н.С. (2009): *Лінгвокультурема в українській соціально-психологічній прозі першої половини ХХ ст.* (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.
- МІЗІН, К.І. (2012): *Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології*. (Автореф. дис. доктора філол. наук). Київ.
- МІЗІН, К.І. (2019): Точки дотику культурної лінгвістики і лінгвокультурології: теоретичні підвалини та методологічний інструментарій. В: Мізін, К.І. (гол. ред.): *Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного мовознавства: напрями, тенденції та міждисциплінарна методологія*. Переяслав-Хмельницький/Кременчук: Щербатих О.В., с. 71–84.
- МІЗІН, К.І./ПЕТРОВ, О.О. (2018): *Зіставна лінгвокультурологія: методологічні проблеми та перспективні методи*. Переяслав-Хмельницький/Вінниця/Кременчук: Щербатих О.В.
- ПРИХОДЬКО, А.М. (2008): *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*. Запоріжжя: Прем'єр.
- ТУРГУНТАЕВА, Г.А. (2012): *Функционирование лингвокультурем в информационно-рекламных текстах: на материале казахского, русского, английского языков*. (Автореф. дис. канд. филол. наук). Бишкек.
- SHARIFIAN, F. (2017): *Cultural Linguistics: Cultural Conceptualisations and Language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

Профіль автора:

Мізін Костянтин Іванович
Доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання
Наукові інтереси: зіставна лінгвокультурологія, зіставна лінгвоконцептологія, зіставне мовознавство, перекладознавство, фразеологія
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
kmizin@i.ua

Профіль автора:

Петров Олександр Олександрович
Кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської і слов'янської філології та зарубіжної літератури
Наукові інтереси: зіставна лінгвокультурологія, зіставна лінгвоконцептологія, зіставне мовознавство, перекладознавство, фразеологія
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
alexpetroff35@gmail.com

Author's profile:

Kostiantyn Mizin
Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Foreign Philology, Translation and Teaching Methodology
Scientific interests: Contrastive Linguoculturology, Contrastive Linguoconceptology, Contrastive Linguistic, Translatology, Phraseology
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University
kmizin@i.ua

Author's profile:

Olexandr Petrov
CSc in Philology, Docent at the Department of Germanic and Slavic Philology and World Literature
Scientific interests: Contrastive Linguoculturology, Contrastive Linguoconceptology, Contrastive Linguistic, Translatology, Phraseology
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubinsky State Pedagogical University
alexpetroff35@gmail.com

СВІТЛАНА ФОРМАНОВА [SVITLANA FORMANOVA]

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
Україна

[Odessa National I.I.Mechnikov University, Ukraine]

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІНВЕКТИВИ **[Lingua & Cultural Aspects of the Invective]**

*Неприличия исследователь языка не знает, и все слова для него
одинаково приличны. Никакой кастрации и ханжества. Слова «бог»,
«генерал» и т.п. так же хороши, как, например, «жопа» и т.д.
(И.А. Бодуэн де Куртенэ)*

Вступ. Активне дослідження некодифікованої, або інвективної лексики, насамперед є характерним для зарубіжного мовознавства, де ще в 70-80-х роках минулого сторіччя утвердився підхід до аналізу лінгвістичного феномену інвективи як мовного знака (Л. Андерсон, М. Буже, Р. Емен, О. Есперсен, Е. Клайр, Ф. Менджор, П. Паломіно, А. Пеймс, Б. Развратников, Х. Рафсон, М. Раффнер, П. Традгілл, П. Целдран), що на початку ХХІ століття зумовило виникнення нового напрямку дослідження інвективи – юридичної лінгвістики (А. Баранов, Ю. Бельчиков, М. Голєв, Т. Грідіна, В. Жельвіс, О. Леонтьєв, В. Третьякова, Т. Чернишова, Б. Шарифуллін та ін.). В україністиці найчастіше інвективу розглядають як обценну лайку, в основі якої лежить відступ від соціальних, моральних, етичних норм і правил поведінки (Т. Вільчинська, Б. Коваленко, Г. Завражина, Ю. Мушкетик, Я. Радевич-Винницький, Д. Синяк, Л. Ставицька, С. Форманова), проте наявні праці висвітлюють лише поокремі аспекти цього вагомому шару лексичної системи, що акцентує на необхідності його якнайретельнішої наукової кваліфікації, насамперед – з'ясування лінгвістичного статусу інвективи, виокремлення критеріїв уналежнення лексики до інвективного шару, встановлення її національно-специфічних особливостей та ін.

Серед науковців сформувалося декілька підходів до визначення терміна «*інвектива*»:

– його ототожнюють із лайкою, кваліфікованою у мовному узусі як знак, що має табуований характер, лежить за межами літературної мови та містить стійкі стилістичні маркери «*вульгарний*», «*лайливий*», «*грубий*», «*презирливий*». У такій інтерпретації лайка визнається мовним знаком, який не відповідає в певному соціумі на певний момент часу нормам пристойності (Т. Вільчинська, Т. Кудінова, А. Позолотін, О. Саржина); це вид мовленнєвої агресії, емоційно-експресивна одиниця, яка має властивість деавтоматизованого сприйняття у свідомості носіїв мови (В. Жельвіс);

– інвективою вважається образа (В. Кусов, С. Форманова), тобто соціальна дискредитація суб'єкта шляхом адресованого йому тексту, а також стійкий мовний зворот, що сприймається адресатом як образа. Механізмом актуалізації інвективи, як правило, виступає ситуація порушення культурних вимог з боку адресанта інвективи, виходу його індивідуального вчинку за межі прийнятих норм поведінки (А. Грицанов, Є. Можейко);

– інвективою є будь-яке слово, вимовлене в дуже різкій формі, лайка (Ю. Бельчиков, В. Жельвіс, А. Позолотін, М. Степко), матюк і навіть нейтральна лексика, яка виступає в інвективній функції (М. Голєв), що використовується з метою образити опонента, здійснити навмисний вплив на адресата (О. Корольова, Г. Кусов, Й. Стернин, С. Форманова) і характеризує ставлення мовця до предмета мовлення (О. Корольова, Л. Крисін). Планом змісту інвективи є власне образа, висловлена в агресивній формі. Залежно від того, чи наділені інвективністю такі одиниці мовлення, як слово, речення, текст, вони можуть бути або визнані інвективами, або ж ні (А. Коряковцев) (Форманова 2014, 31-32).

Спираючись на останнє визначення, вважаємо, що поняття «інвектива» виявляє сутність маргінального коду (В. Жельвіс, Т. Кудінова, В. Михайлін, Б. Шарифуллін), характеризується емоційно-оцінним, експресивним та прагматичним критеріями, формується як внутріш-

ньомовними (системні міжрівневі взаємозв'язки, власний словотворчий потенціал, семантичні та стилістичні парадигми, мовні антиномії тощо), так і екстралінгвальними чинниками. Останні зокрема позначені ставленням соціуму до цього мовного прошарку, який відображає деструктивну свідомість, недосконалість, перевагу негативу та агресії над позитивом, спрямованість на створення особливої комунікативної тональності, зниження етикетних норм спілкування, його фамільярність та вульгарність, що перетворюється на образі і спричинює конфліктний мовленнєвий акт. З огляду на це пропонуємо тлумачити **інвективу** як *вербально виражене ставлення адресанта до адресата, яке має на меті різке звинувачення, осуд з метою образити, принизити і зганьбити опонента та дискредитувати його* (Форманова 2014, 33).

Інвектива – образі – лайка є термінами на позначення поняття вербально-агресивної дії у грубій формі, що відбувається в стані афекту і продукується комунікативним актом, у якому реалізується інтенція мовця принизити, образити, збезчестити, зганьбити адресата будь-якими засобами.

У нашій роботі поділяється підхід, у якому інвектива – образі – лайка є синонімами, оскільки це будь-яка груба, вульгарна, табуована номінація адресата чи третьої особи, що має оцінну семантику й містить образі (Форманова 2013; Форманова 2013 а; Форманова 2017). В англійській мові терміну «інвектива» відповідають *swear words, vulgar language, rude language, offensive words, pejoratives, taboos, expletives, power language* та ін.

Теоретичні засади дослідження інвективи в лінгвокультурному аспекті. У 70-80-х роках минулого сторіччя у зарубіжній лінгвістиці утвердився новий підхід до аналізу лінгвістичного феномену інвективи як мовного знаку (див. праці Л. Андерсон, М. Бурже, Р. Емен, О. Есперсен, Е. Клайр, Ф. Менджор, П. Паломіно, А. Пеймс, Б. Развратников, Х. Рафсон, М. Раффнер, П. Традгілл, П. Целдран), що зумовило когнітивну спрямованість у дослідженні мовного знаку з інтенцією мовця у комунікативній інтеракції.

Лінгвокультурологи розглядають інвективу як відображення менталітету народу, а також виявляють вплив культури на склад інвективного лексичного простору. Дослідження в галузі лінгвокультурології відзначаються етикетною спрямованістю, культурологічними та ментальними ознаками. Г. Дмитрієнко здійснив аналіз вербальної інвективи на англomовному лексичному субстандарті. Автор виокремив ознаки соціальної й культурної детермінованості сучасної англійської лайливої лексики, а також схарактеризував чинники, згідно з якими образі є поширеною формою вербальної агресії. У такий спосіб її варто розглядати як дію, спрямовану на приниження людини або її гідності (Дмитриєнко 2007, 13). Т. Кудінова в докторській дисертації «Языковой стандарт: социолингвистические, лингвокультурологические и лингвопрагматические аспекты интерпретации» один підрозділ присвятила аналізу інвективи й проблемам «лінгвістичного злочину». Вона зауважує, що на сьогодні в західних країнах відбувається стрімкий процес зняття табу, пов'язаних з інвективами, який торкнувся й слов'янської культури. З'являються праці, в яких інвектива перплітається з поняттям катарсису й агресивності і її досліджено як особливого способу спілкування, вираження емоцій. Кількісна обмеженість інвективних висловлень у кожній національній культурі не випадкова. Вона сягає давнини, оскільки дописемний період інвективного спілкування є довшим, ніж писемний. Інша причина криється в особливих умовах функціонування інвективи в усному мовленні: це перш за все необхідність швидкого реагування, коли на обдумування відповіді і відбір необхідного слова відводиться мінімум часу (Кудінова 2011, 26) і наголошує, що перформативний (діючий) характер інвектив пов'язаний з тим, що вони порушують соціальне табу, яке сформувалося під впливом віри в магічну функцію мови. Інвективна лексика руйнує табу. У різні періоди історії людства сила того чи іншого табу була неоднаковою, і відповідно неоднаковою була й виразність інвективи (Там само, 27). А. Кулаков проаналізував особливості інвективного лексичного інвентаря у територіальних варіантах французької мови в різних етнокультурах (Франція, Канада, Африка). Автор виокремив три типи інвектив (*інвективні найменування особи, інвективні імперативи, вигуківі інвективи*) і дослідив лінгвокультурологічні й комунікативні особливості інвектив кожного типу. Дослідник серед

інвективних найменувань особи виокремив також прізвиська, комунікативні моделі інвективної номінації особи та інвективні спонування, проаналізував проблеми комунікативної агресивності вигуків інвективи (Кулаков 2011, 7-9). Г. Кусов [197] дисертаційне дослідження присвятив комплексному аналізу об'єктивації лінгвокультурного концепту «обра́за» в його історико-етимологічному, етнокультурному, прагматичному та лінгвоправовому аспектах. На думку вченого, корпус інвективної лексики в російській мові складають: 1) лайливий тезаурус, що входить до складу літературної мови і належить до розмовної: *дівка, наволоч, худобина*; 2) тезаурус розмовно-побутової лексики, що містить в семантичному значенні констатуючу різко негативну оцінку людини, її поведінки, дій: *негідник, паскудник, гад*; 3) тезаурус загальноновживаної і книжної лексики: *бандит, злодій, шахрай, кат* (Кусов 2004, 13), а основу концепту «обра́за» складає стійкий етнічний стереотип, який акумулює сукупність етнокультурних уявлень про шляхи видозміни соціального «портрету» мовця у негативний бік. Така мовна модель особистості суперечить зразковому етносоціальному ідеалу (Там само, 7). Увагу А. Позолотіна привернули інвективні номени людини як лінгвокультурний феномен на матеріалі німецької мови. Автор описав німецьку інвективу, як системне утворення з лінгвокультурологічної точки зору, визначив стилістичні критерії інвектив на позначення людини, виокремив семантичні трансформації, що створюють інвективні семми, встановив базисні поняття сфери інвективізації у німецькій лінгвокультурі й довів, що інвективи у німецькій мові мають стилістичні маркери «*вульгарний*», «*лайливий*», «*образливий*» і відрізняються агресивністю (Позолотин 2005, 17).

У такий спосіб дослідження лінгвокультурологічного напрямку доводять, що витоки різних культур містять систему ціннісних орієнтацій, які разом з іншими лексичними одиницями відбиваються в інвективах. Такий підхід дає змогу об'єктивно встановити ціннісні пріоритети порівнювальних етносів. Автори здійснили зіставно-типологічний аналіз, скерований на розкриття національної специфіки російської, англійської, німецької та французької мов. Результати науковців дають вербалізоване уявлення про духовний світ людини, як носія певної культури в межах антропоцентричної парадигми.

Історія виникнення інвективних форм у суспільстві. Історія виникнення інвективних форм поведінки свідчить про те, що заміна традиційних форм регуляції поведінки сучасними виявилась не у всьому рівнозначною. Особливо показово тут є доля матірної лайки. Якщо звернутися до давньоруських джерел, то побачимо, що матірщину широко застосовували в обрядах, які церквою кваліфікувалися як диявольські (тобто язичницькі) (Успенский 1983, 33). Часто лайку згадували, коли описували святочні й купальські ігри. Ці періоди у народній свідомості стійко пов'язувались з активізацією бісівської сили. Спілкування з лихим припускало використання особливих мовних засобів, які зрозумілі інвекторам та інвектуму однаково. До таких засобів, наприклад, відносили свист: лихому приписувалося вміння свистіти; його можна було викликати свистом (згадаймо, що досі збереглася заборона на «безцільний» свист).

Навкруги походження лайки в суспільній свідомості склалася ціла низка міфів. Найстійкіший з них – уявлення про те, що найбільш цинічні лайливі висловлювання з'явилися у період татаро-монгольського ярма й потрапили до російської мови через загарбників-ординців. Але з цим можна сперечатися, оскільки коріння більшості лайливих слів має спільнослов'янське чи навіть індоєвропейське походження, що підтверджує О. Плуцер-Сарно: думка про те, що в цілому обценна лексика є татарською за походженням і її було завезено в Русь під час татаро-монгольської навали, абсурдна. Загальновідомо, що обценна лексика – споконвіку слов'янська (Плуцер-Сарно 2000, 50).

До речі, маючи настільки давню історію, лексика, яка входить у зону табу, не завжди сприймалась як непристойна. Наприклад, одне з найпоширеніших лайливих слів – нецензурний синонім жінки-повії й похідні від нього слова вільно проникали у книжні джерела ще в кінці XVII ст. Однак, потроху ці слова стали сприйматися як «сороміцькі» і в 1730 році були заборонені у книжкових джерелах ледь не іменним указом.

Другий міф, який у чомусь заперечує перший, – переконання в особливій прихисті до

лайки саме росіян. Неначебто вже в глибоку давнину вони не обходились без цієї лексики навіть в ритуальних обрядах, весіллях тощо. Дійсно, у східних слов'ян, як і в інших народів, в язичницькі часи існував культ родючості, віра в містичний шлюб землі і неба, як джерело урожаю. Так, на російських весіллях співали так звані сварильні пісні, у яких містились ритуальні образи в бік нареченого (щоб не довелося нареченій сварити його у майбутньому житті), часто, на наш погляд, непристойні. Зрозуміло, подібні вистави й ритуали повинні були мати свій особливий словник, однак тоді слова, які входили до нього, не сприймалися би як непристойні. І тільки пізніше, з прийняттям християнства й християнської культури, коли плоть почали вважати гріховною, а на лексику «тілесного низу» було накладено табу, стало можливим говорити вже про ритуальне лихослів'я, яке побутувало ще в минулому столітті. Наприклад, російський селянин, відплякуючи нечисту силу, зовсім не обов'язково накладав на себе хресне знамення, але міг для «оберегу» використовувати нецензурну лексику. Ці елементи мають національно-культурний потенціал, який відбивається в кожній культурі. Як зазначає Леся Ставицька, функціональна характеристика обцененого лексикону буде неповною, якщо не згадати його ролі у фразеологізмах, пареміях, замовляннях, а також наративної функції в сороміцькому (еротичному) фольклорі, де ритуальне використання непристойної лексики якраз і було тим карнавальним клапаном, який на певний час звільняв від світу «по цей бік» і занурював в інакшість світу і слова, і сміхову іпостась тілесного низу, стверджував ідею життя; а ще в анекдотах з елементами мовної гри, у різнотипних художніх дискурсах (Ставицька 2008, 28).

Український сороміцький фольклор, багатий на лексику еротичного змісту, не поступається ані російському, ані слов'янському фольклору. Пісні, примовки, приказки, коломийки сороміцького змісту співалися на святах весіллях, використовувалися в обрядовій тематиці тощо. «У кожного народу є своя «Кама-Сутра», – зазначено в «Бандурці», – книга, яка поетизує інтимні стосунки. Українська сторінка в цій книзі приправлена дещо грубуватим гумором, який диктується скромністю й сором'язливістю українця – з одного боку, і його багатого уявою – з другого. Цим, власне, український сороміцький фольклор і цікавий» (Бандурка 2001, 135).

Розглянемо фактичний матеріал:

*Ой щоб того коваля
Метелиця замела,
Що він мене молоду
Ізморозив на льоду.
Ой піду я до млина,
А у млині новина:
Таки ж, мати, мельник,
Таки ж не березник,
Такий, мати, добрий,
Такий, мати, хороший, –
Меле гречку без грошей.
Меле, меле, шеретує,*

*Обернеться – поцілує.
Він мірочки не бере,
Та пеленочку дере.
Кулик чайки питає:
– Чи вже, серце, світає?
Іще, серце, іще-ще,
Присунемось ближче ще:
Нехай наші пупці
Полежать укупці,
Нехай наші животи
Наберуться срамоти! (Бандурка 2001).*

Ілюстративним джерелом збірки сороміцьких пісень є матеріали прислів'їв, приказок, фольклорних записів, зібраних З. Доленгою-Ходаковським, М. Максимовичем, П. Лукашевичем, М. Гоголем, Т. Шевченком, П. Чубинським, Хв. Вовком, І. Франком, В. Гнатюком. У ній яскраво відбито національну специфіку та концептуальну картину світу українців, що «надає додаткової ваги нашим пісням нарівні з глибокою моральністю, закладеною в них, а також здоровим ставленням до такої важливої складової частини людського життя, як продовження роду» (Бандурка 2001, 31).

На думку Лесі Ставицької, «соромітний» органічно входить у широке поняття непристойної (обцененої) лайки, але первинно стосується сексуальної сфери. Про це свідчить семантичне наповнення слова сором та його похідних у розглядуваному ракурсі: розм. сором; діял. соромота – зовнішні статеві органи людини; фольк. соромок – статевий орган

дитини; соромітний, сороміцький, соромний – непристойний. Сороміцькими можуть бути слова, пісні, прізвиська, картини, жести; уживаний вислів *сороміцька лайка* точніше, ніж «лихослів'я», передає значення «сексуальна лайка». З прикметником сороміцький семантично зближується запозичення з польської мови *безецний* (Ставицька 2008, 31)* (Орфографію автора збережено - С.Ф.).

В арсенал засобів спілкування з нечистим також входила лайка. Уміння лаятися приписувалося домовику й дияволу (Афанасьєв 1865, 82; Веселый 1983, 42). Причому, якщо за допомогою свисту можна було закликати лихого, то лайка вважалася найбільш ефективним способом, щоб його відлякати. Наприклад, для того, щоб врятуватися від підступів щезника, достатньо було вилаятися. Подібного результату можна було досягти, якщо перехреститися або прочитати молитву. Звідси й блюзнірство між зовнішніми прикметами набожності й богохульства, що так дивувало іноземців. Зазначені засоби застосовувались і при лікуванні деяких хвороб, коли вважалося, що в хворого вселився біс. Перенесення матірщини в галузь міжособистісного спілкування призвело до того, що адресат уподібнювався лихому. Адже у багатьох випадках матірщина не має адресата або її спрямовано на когось третього, невідомого. Відсутність адресата пояснюється тим, що справжній адресат (тобто лихий) забувся, але, за інерцією, звертання до імпліцитного співрозмовника збереглося.

Втрата матірною лайкою свого первісного контексту (язичницького обряду) і спрямованість на персонажів демонологічного характеру призвела до різкого розширення сфери її використання. Адже експансія лайки в повсякденність може пояснюватися тим, що людина традиційної культури постійно відчувала наявність лихого і всі невдачі приписувала тому, хто мав на думці зле. Так чи інакше, матірщина стає «універсальним» засобом вираження емоцій. Її безадресність (у всякому випадку для стороннього спостерігача) була причиною того, що її нерідко сприймали як образ присутніх. В українців засуджувалася матірщина з вуст жінки. При спілкуванні чоловіків лайка вважалася природнім елементом, який вказував на дружні стосунки співрозмовників.

Вживання інвективи в мовленні українців почалося ще за часів античності, потім інвективи широко використовувались у християнських проповідях. Інвектива як художній прийом вживалася у полемічній літературі, у фольклорі (у формі прокльонів), у публіцистиці, у художніх текстах тощо. У цій ситуації рішучу боротьбу з матірною лайкою веде церква, представники якої у своїх повчаннях ототожнювали «погані слова» з язичництвом, бісівством, антихристиянською поведінкою. Того, хто лаявся, не визнавали християнином. Його вважали язичником, іновірцем. Його можна було покарати, відлучити від церкви тощо. Б. Успенський вважає, що традиція тлумачити лайку буквально (як образа матері й Богоматері) бере початок саме в церковних «повчаннях». Оскільки християнська етика тісно пов'язана з поведінкою, виходить, що заперечення християнства веде до заперечення поведінки, яку визнано християнською. Показово, що в післяреволюційні роки «поругание заветных святынь» (Успенский 1988, 38) із розваги інтелектуалів перетворилося на своєрідну ознаку лояльності. Широке розповсюдження отримали форми поведінки, які раніше усвідомлювались як антихристиянські і значною мірою мали язичницьке походження. Як зауважував Артем Веселий, під час громадянської війни матірну лайку вважали ознакою революційної поведінки (Веселый 1983, 117) (порівняймо тему матірної лайки в літературі 20-х років XX століття).

Давні традиції, що пов'язані з чоловічими «вовчими» та «псячими» зляганнями, яскраво відбито у лексиці слов'янських мов. У працях Б. Успенського (Успенский 1997) та В. Михайліна (Михайлин 2001) зустрічаємо багато прикладів «вовчо-псячої» фразеології, які в основному спрямовано на російську формулу матюка. В. Михайлін зазначає, що *матюк* – це чоловічий обценний код в аспекті його закріпленості за суто маскуліною магічною мисливсько-войовничою територією з домінантним на ній образом вовка-пса (Михайлин 2001, 292). Адже ідіоми з компонентами *вовк*, *лес*, *собака* та їхні похідні разом із переносним значенням зберігають багатоманітність обрядових і мовних практик, які виникли ще за часів

язичництва. Так, польська мова надзвичайно багата на ідіоми зі словом *pies* та його похідними. Тут наявно багато інвектив, які містять присвійний прикметник *psi* 'песий': *psia krew*, *psi syn*, *psia wasza mać*, *psia dusza*, *psia wiara*, *pieskie nasienie* (Успенский 1997, 67-161). Їхнім давнім прямим значенням було звинувачення у приналежності до «псів» як особливому, дикунському, чужому співтовариству. Таке ж значення мали інвективи *Pies z tobą tańcować*; *Pies ci mordę lizał*; *Pocałuj psa w nos*, які використовують і в сучасній польській мові. Вони позначають відмову від спілкування і мають аналог в українській мові *Йди до біса*. Втім «у поляків Мазовша наречена упродовж тижня після зміни зачіски до першого відвідування церкви називалася *psia-baba*» (Славянские древности 1995, Т. 1, 73). Тим самим зазначалася приналежність нареченої до прийдешніх, тобто чужих У польській мові є дієслово *psuć* (*псцати*), яке має значення 'псувати'. Пор.: *Psuć sobie lub komuś krew* (*псувати чийсь кров*). Це висловлювання може бути синонімічним до українського «*нервувати, псувати настрої, заподіювати шкоду*». Заслугує на увагу й польська інвектива *Na psa urok* у значенні «*щоб не наврочити*», а також вислови *Zdechł pies* «*пропади все пропадом*» та *A to pies?* «*а що, це не має значення?*»

Лінгвокультурні, соціокультурні й психологічні особливості інвективи. Питома вага інвектив у сучасному суспільстві реально не зменшується, а скоріше зростає, що пов'язано з деритуалізацією культури: традиційні механізми регуляції поведінки зійшли нанівець; інвективні форми, втративши ритуалізований характер, перейшли в побут. У такий спосіб акцентується увага на окресленні об'єктивно-суб'єктивних чинників, що впливають на вживання в мовленні інвектив, обумовлюють їхнє негативне значення.

Вживання інвектив з метою підсилення експресії і на емоційному підґрунті властиве майже усім категоріям населення. «Обсценну лексику вживають вільніше в середовищі однорідному за статтю і віком, ніж у гетерогенному (тобто, наприклад, жінки-ровесниці у спілкуванні одна з одною вільніше використовують матюк, ніж у змішаних компаніях і тим більше, звертаючись до чоловіків)» (Земская та ін. 2005, 384). Леся Ставицька зазначає, що якщо такі явища, як мовне насильство й загальне огрубіння мови, стають фактами нашої дійсності, то абсолютно очевидно, що вони прямо відбиваються в мові дітей і підлітків шкільного віку. «Серед соціальних і соціопсихологічних причин дитячого лихослів'я називають: боротьба за виживання в умовах сучасного соціуму, популярність ідеї мети, яка виправдовує засоби, зростання дитячої асоціальності і злочинності, збільшення кількості молодіжних мікрогруп, у яких культивується вербальна агресія, музика агресивного спрямування; психологічна криза підліткового віку, позначеного загостренням психологічного дискомфорту в ситуаціях фрустрації; серед мотивів – вираження роздратування, провокування дорослих, намагання припинити певну подію, копіювання мови однолітків, намагання самовиразитися» (Ставицька 2008, 57). (* Орфографію автора збережено. – С.Ф.)

На думку Д. Синяка, лайка – це «елемент культури». Людині не заборониш лаятись! Тож нехай хоч вона виражає свої емоції культурно-письменницькими словами. Емоційний характер інвектив залежить від тієї дійсності, яку ці засоби виражають. Але «потреба у лайці, навіть невинний – це практично збочення, наслідок неправильного виховання. Хіба ж можна полегшувати сваркою святу й вічну душу» (Синяк 1998, 6-7). За Д. Лихачовим, «лайка – це замовляння, за допомогою яких темна свідомість намагається встановити хоча б емоційний контроль над природою речей, якщо інших форм впливу на життя у нього немає» (Там само, 12). На думку Я. Радевича-Винницького, українському менталітету лайка не властива. Це явище в Україні – породження новітніх часів, тому що в українських традиціях не було вживання брудних слів і лайок для «плавності» мовлення, його «орнаментування» і т.п. (Радевич-Винницький 2001, 179).

Як відомо, в українську мову матюки прийшли з німецької, польської, угорської і російської мов. Вживання й використання інвективи можливе в суспільстві, де відбуваються глибокі процеси зміни соціального, культурного, родинного та релігійного життя. Такі зміни в мові відбулися після жовтневого перевороту 1917 року. Ольга Дмитренко так описує цю подію: «Жило село за козацькими традиціями, звичаями. Було неймовірно пісенне, співали всі, від

старого до малого. Були в людей чудові голоси. А пісні все про «місяченька», «Дунай бистрий», «дівчиноньку-ясну зіроньку...». Совети прийшли... І залунав мат, якого я за все життя не чула ні від батька, ні від дядьків моїх, а тим більше дідів...» (Дмитренко 1996, 43); «... матюк рішуче не вписувався в побут українського селянина, нечувано в нас, щоб син пер матюком на матір, батько на дочку, це принесене північним вітром, воно розмиває сім'ю, рід, родину» (Мушкетик 1997, 7). Таким чином, за часів пролетаризації етикетні вирази шанобливості, поваги та шани зникли. Брутальність і матірня лайка стали виявом позерства, епатажу.

Семантика російської матірньої лайки ґрунтується на тематичному розподіленні «сфер впливу» (Razvratnikov 1981): частин тіла, тілесних і сексуальних функцій, соціальних інститутів та ін. Леся Ставицька зазначає: «Мета моделі «верх як низ» є звичайною для людської свідомості, і відповідні мовні репрезентації суголосні природному людському бажанню принизити, висміяти високе, ототожнити його з низьким і дістати від цього полегшення, відкривши «карнавальний клапан». Але мета моделі «низ як верх», перетворення низького на щось вище, вочевидь, пручається перед когнітивними механізмами житейської свідомості, а тому відповідні одиниці мають у собі семантику чогось непізнаного, дивного, абсурдного – в образі сраки, що бачить, кусається, їсть... Ця модель ідеально слугує для створення іронічного ефекту: *знає як срака бачить – зовсім не знає*. Когнітивна суперечність знімається, коли у свідомості мовця протилежні сутності злютовано воедино; одночасний різноспрямований рух по вертикалі стає непередбачуваним, протилежності у стрімкій грі набувають дзеркальної тотожності: *гімно в гузиці стало мозком, а мозок в голові – гімном; мав бись кишки в голові, а у сраці розум*; або семантичної диференційованості при абсолютній функціональній тотожності: *голова болить – сраці легше* (кепкують з тих, хто скаржиться на головний біль); *срака болить – голові легше* (фізичне покарання дитини примушує її швидше думати); або антонімічного протиставлення за природним функціональним призначенням: *на голову стрій, а коло зад, пробачте, з лопатою стій; з зад хорошого складу, а поглянути в очі – блюватися хоче; голова – ходім, а срака – сидім*» (Ставицька 2008, 43-44).

Отже, рівень табуїзованості обценної лексики й фразеології вищий за лексику і фразеологію матірню, хоч головне, що їх поєднує, – емоційно-експресивна реакція на несподівані й неприємні події, слова, дії, вчинки тощо. Думки психологів і психотерапевтів з цього приводу розділились. «Дехто підтверджував те, що лайка запобігає стресові. Дехто докладно розповідав про негативні поля, що їх формує навколо себе людина, яка вживає лихі слова. Психолог Сергій Стрельцов відповів, що на будь-яку раптову атаку на психіку кожна людина реагує найбільш властивим їй способом. Треба просто дати їй можливість усвідомити непотрібність і потворність одноманітної брутальної лайки. І нехай вона сама вибирає, що їй ближче до душі» (Синяк 1998, 7).

З розвитком демократії в суспільстві заговорили про свободу слова, що призвело до активізації інвективи як в усному, так і в писемному мовленні. Це дозволяє «називати речі своїми іменами» (Л. Ставицька) і відтворювати реальну картину описуваних певних соціальних груп. В основу російської інвективи, за свідченням О. Плущера-Сарно, покладено тільки сім лексем: *їбати, блядь, хуй, пизда, мудо, манда, елда* (Плущер-Сарно 2001, 77). Леся Ставицька вважає, що всі ці слова та їх похідні з певними фонетико-граматичними трансформаціями функціонують в українському обценному лексиконі, який є різкими грубими інвективами, що порушують сильні табу й до яких мовець звертається з різних причин. Але все ж таки українському менталітету ближче копроректальна лексика та прокльони, оскільки українську лайку побудовано на релігійно-міфологічних засадах. Це пов'язано з тим, що матірня лайка мала яскраво виражену культову функцію в слов'янському язичництві (Успенский 1988, 202) й пов'язана із сакральністю, коли, наприклад, до слова *мати* додаються слова із сакральною семантикою: *твою мат, бога душу мат, душу мат* та ін. Загальновідомо, що об'єкт «мати» – це не термін спорідненості, а вказівка на больову точку, задіти яку намагається інвектор (Айрапетян 1988, 66). Слово

«мати» використовується з метою підсилення формули матірньої лайки (від *іди до біса до іди до бісової матері й далі до бабусі*), але не є її об'єктом. Як слушно зауважує Леся Ставицька, сучасна православна церква вчить, що той, хто продукує матірний код, ображає одразу трьох матерів: «*Мати-сиру-Землю*», «*Божу Матір*» і *власну матір*. Високий заряд нецен-зурності, притаманний цій лайці, зумовлюється тим, що у слов'янських культурах, де склався особливо високий статус родинних стосунків за материнською лінією, найстрашнішою лайкою є сексуальна образа матері. Цей корінь заборони бере початок у матріархаті, коли виникло смертельне табу на зв'язок із власною матір'ю і в первісному племені, і в часи, коли почав формуватися інститут сім'ї (Ставицька 2008, 19).

Про походження матірньої лайки існує фольклорна легенда, з якої стає зрозумілим, чому інвективи пов'язані з інцестом: у кожної людини три матері: рідна мати і дві великих матері: мати-сира Земля і Богородиця. Диявол змусив одного чоловіка вбити батька й одружитися з матір'ю. З того часу й почала людина сваритися, згадуючи в лайці ім'я матері, з того часу й пішла по землі ця розпуста (Добровольський 1, 276; Успенский 1988, 215).

Українськими інвективами вважаються й польські фраземи, широко розповсюджені не тільки в Західній, а й в Східній Україні, «приміром, у польській мові назва жіночих сидниць *dupa* переноситься на жіночий статевий орган, у цій лексично-звуковій формі вона перейшла у львівський сленг» (Ставицька 2008, 35). Порівняймо: *Дупа* – «зад», *гулно съвентего ойца* – «екскременти святого отця», *курва ці маць* – «повія тобі мати», *poszedłeś do dupy śpiewać* – «пішов ти до дупи співати» та ін. «*Дупа*, -и, ж. мол. 1. Зад. 2. Від польськ. згруб. *dupa* – задниця» (Ставицька 2003, 105); «*Дупа*, ж., просторозм. 1. Заднє місце людини; сидниці. 2. вульг.-просторозм. Людина. Жінка або дівчина як сексуальний об'єкт. 2.2. згруб.-просторозм., презирл. або лайл. Людина як носій негативних рис. 2.3. Дурна, нікчемна людина, недотепа. 3. Що-небудь погане, яке має багато негативного. 4. Душа» (Ставицька 2008, 158-162). Наведемо семантичні ознаки цієї інвективи: 1. *Дупа* – частина тіла, на якій сидиться. 2. Жіночий статевий орган («*Люська дала мені дупу*»). 3. Жінка, як об'єкт сексуального зацікавлення («*О, та Нуська файна дупа*»). 4. Про когось, хто є недорікою («*Борщ без мнєса то є зупа, хлоп без вуса то є дупа*»; «*та з нього такий дупик, що страх*»). 5. Жінка, що належить комусь іншому («*Чия то дупа? Стефкова?*») 6. У значенні спини («*Світ повернувся до мене дупою*») 7. «*Взяти за дупу*» – до чогось примусити. 8. «*Йому бракує тільки другої дупи*» – те саме, що йому бракує тільки пташиного молока. 9. «*Цілувати когось в дупу*» – підлизуватися. 10. «*Темно, як у мурина в дупі*». 11. У значенні серця – «*це тішить мою дупу*»; «*аж ми жаль дупу стиснув*». 12. «*Добратися до чиєсь дупи*» – поквитатися. 13. «*Дупа волова*», «*дупа з вухами*» – нездара. 14. «*Дупа з яйцями*» – про вольову жінку. 15. «*Гризти дупу*» – нарікати на щось, шкодувати. 16. «*П'яний в дупу*», «*п'яний в штири дупи*». 17. «*Виглядає, як дупа*» – про когось, хто зле виглядає. За своєю семантикою зазначені лексеми є інвективою, яка стійко увійшла в побут українців.

Леся Ставицька зазначає, що для українського обценного мовного простору релевантними можна вважати такі непохідні лексеми:

1) власне матизми – слова, пов'язані із сексуальною діяльністю: *їбати, пизда, хуй, манда, муда, блядь*;

2) обценна лексика сексуальної сфери: *залупа, секель; дробити, мінет, гондон, монстра; поц, підарас, хер; курва, сука*;

3) обценізми несексуальної сфери: *срати, сцяти, бздіти, дристати, пердіти; гівно, срака, жопа, задниця, гузно* (Ставицька 2008, 20).

Семантично лексеми першої групи належать до обценної лексики, оскільки це матизми; лексеми другої групи межують між обценізмами і вульгаризмами; лексеми третьої групи більш характерні для українського інвективного простору, хоч лексеми першої групи *блядь* і другої групи *сука* вважаються обценізмами, що пов'язано з образом матері співбесідника (пор. *блядин син* і *сучий син*). В українській мові слово *сука* і *блядь* уживаються як лайливі, містять експресивну конотацію і виконують функцію образи переважно щодо жінки (ВТССУМ 2003, 1214), що означає «*розпутна жінка, розпутниця*» (Там само, 1070); «**Сука**,

ж. *простором.*, *лайл*. Жінка легкої поведінки; повія» (Ставицька 2008, 361); «**Блядь**», ж., *обсц.*, *зруб.-просторозм.* 1. Повія, продажна жінка. 2. Розпусна жінка, яка охоче вступає у статеві зв'язки з усіма підряд (Ставицька 2008, 100-101).

Ще одна форма матірної лайки пов'язана зі словом «*пес*» (*canis*): *Psia krew*, *psubrat*, *psia jucha*, *psia dusza*, *psia para*, *psia noga* та ін., які так чи інакше пов'язані з матір'ю: *psia ci mac` byla*, *psia cie mac`*, *psia mac`*. Зазначені фраземи цілком відповідають українським інвективам: *собача віра*, *собачий корінь*, *собача юха*, *собацьке життя*, *собачий син*, *собача мати* та ін. (Словарь української мови 1997, Т.IV, 163). Особливо виразним у цьому випадку постає висловлювання «*пся віра*», «*собача віра*», «*анахтемська, пся, чортова віра*» (Словарь української мови 1996, Т.I, 239; 1996, Т.III, 496), які протиставляються християнській вірі й означають невіру. А, як відомо, у того, хто не вірить у Бога, немає й душі. Про таких говорять: «*Собаці собача смерть*» (Номис 1993).

У висловлюванні «*Вискалився як собака на п'ятницю*» (Номис 1993) П'ятниця співвідноситься з культом Землі (у п'ятницю не можна ані сміятись, ані сваритись, бо вона свята. Матірня лайка в п'ятницю ображає Богородицю. П'ятниця – це хрещене ім'я Богородиці.) «*П'ятниця, сказать, як і Божа Мати: їй честь воздають, як і Божій Матері*» (Успенский 1988, 270). В українців культ П'ятниці пов'язаний із святою великомученицею Параскевою та Пресвятою Богородицею (пригадаймо героя повісті І.Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» Омелька Кайдаша, який щоп'ятниці постував, ходив до церкви і не робив ніякого діла).

Як засвідчує здійснений аналіз, матірня лайка в українців є менш агресивною, ніж у росіян. Певною мірою вона пов'язана з релігійністю, але з плином часу через семантичні трансформації видається переосмисленою. Калька ж з російської лайки більш згрубіла, більш агресивна й більш вульгарна, що не властиве українському менталітетові.

Аналіз нашого фактичного матеріалу дає підстави до характерних власне українських інвектив уналежнити зокрема такі: *бісова душа*; *матері твоєї чорт*; *біс твоєї матері!*; *хай йому пек!*, де пек «уживається при вираженні досади, невдоволення тощо або як закляття за бажанням відвернути що-небудь, позбутися когось, чогось» (ВТССУМ 2003, 713), *хай тобі (твою) маму мордує!* та староукраїнські *лаяти матері*, *лаяти до матері*, які переосмислюються як лайка, яку звернено до матері співрозмовника. *Хай йому грець* – виражає сильне незадоволення, несхвалення чого-небудь (Там само, 197); ідіоматичні вислови із семантичним компонентом *цур*, які, на думку М. Баган, виконують відвратно-оборонну функцію в українській мові (Баган 2012, 298) і «уживаються при бажанні позбутися, не згадувати кого-, чого-небудь, відвернути щось (перев. з част. хай, нехай). ** *Цур тобі* та (і) *пек тобі*: а) виражає побажання позбутися кого-, чого-небудь, не мати справи з кимсь, чимсь; б) уживається, щоб висловити невдоволення ким-, чим-небудь» (ВТССУМ 2003, 1367), порівняймо: *Цур йому, пек!*; *А цур тобі на язик!*; *Цур на вас!*, де «*Цур (Чур)* – обоготворений предок, що оберігав родину» (Жайворонок 2007, 632). У сучасній українській мові вони не набули широкого вжитку і мають обмежене використання. Семантичне значення таких інвектив засвідчує лінгвоментальну своєрідність, як-от: «*Знаєте, наша рябенка курочка тадесь, будучи, забігла, кат її матір зна!*» (Квітка-Основ'яненко 2005, 228); «*О, бодай вас! Нічого, будучи, не знають та й говорять*» (Там само, 239); «*Отак пак!*» (Там само, 288); «*Цур тобі із нею, пек!*» (Там само, 309); «*Цур дурня, та масла грудка! Чуєш, я тобі кажу: не в'яжись до людей, то й я тебе не заньматиму*» (Там само, 319); «*Та що се ти задумала? Як се можна хустки не давати? За якого ж ти гаспида рушники подавала? Та я з тебе дух виб'ю!.. Та я не подивлюсь, що ти молода...*» (Там само, 338); «*Цур йому, сьому сватанню: яке довге! Коли б швидше спати!*» (Там само, 338).

Взагалі матірня лайка для українців співвідноситься з гріхом, зі стихійним лихом, що мисляться як гнів Вищих сил, Землі, Богородиці. Вважається, що коли лається жінка, то на сім днів від неї відвернеться Богородиця й сім днів під нею горітиме земля, бо в результаті матірної лайки земля здригається, трясеться й розкривається, оскільки «до землі український народ, як народ передовсім землеробський, почуває глибоку повагу, яка межує з обожнен-

ням. Землю величають звичайно святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, і вона годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, причому цілують її або з'їдають жменьку землі, – і ця клятва вважається найстрашнішою. Бити без потреби по землі палицею або чим іншим вважається таким же великим гріхом, як бити рідну матір...» (Булашев 1993, 268). Отож, у результаті матірньої лайки земля трясеться, відбувається в цілому землетрус, стрясання землі.

Порівняймо:

О, щоб над тобою земля (за)тряслась! (Номис); *трясця твоєї матері* (Номис); *трясця б його мордувала* (Г. Сенкевич).

Слово *трясця* означає «лихоманку, хворобливий стан, інфекційне захворювання» (ВТССУМ 2003, 1274), однак внутрішня форма цього слова обумовлена включенням його до лайливих виразів.

Матірня лайка експліцитно чи імпліцитно співвідноситься із суб'єктом дії. Все залежить від того, наскільки роздратована людина, яка лається. Що стосується дієслова *лаяти(ся)*, яке означає «лаяти, брехати, гавкати (про собаку), образливими словами висловлювати осуд чи докори, виражати своє невдоволення грубими, часто непристойними чи образливими словами» (ВТССУМ 2003, 482), то його семантика співвідносна з матірньою сваркою, яку виражено собачою брехнею, як-от: *Вільно собаці і на Бога брехати* (Номис).

Останнім часом стало модним використовувати інвективу на позначення політичних діячів, що формує цілком однозначний образ. Наприклад, яскраві характеристики партій та їхніх угруповань: *комуняки, регіонали, лайнократи*; прізвиська політиків: *рудий пацюк* (Л. Кучма), *політична повія* (В. Литвин), *пасічник* (В. Ющенко), *професор* (В. Янукович), *Геббельсівна* (І. Богословська), *газова принцеса* (Ю. Тимошенко) та ін. Усе це формує стійкі уїдливі асоціації. Це і є інвективи на адресу своїх ідейних супротивників, які мають принизити їх, створити про них неприємне враження. Наприклад, *високоуміє* – це стандартна інвектива на адресу пихатої та занадто розумної людини.

Візьмемо, наприклад, лексеми *«bitch»* (англ.) та *«сука»* (укр.). Oxford student's dictionary of current English by A. S. Hornby подає таке визначення слову *bitch*: 1) самиця тварини з родини псів, особливо собаки; 2) образл. а) жінка, яку вважають злою та пихатою; б) розпущена жінка; в) чоловік, якого вважають слабким або гідним презирства; 3) *сленг*. Скарга; 4) *сленг*. Дещо дуже неприємне й важке (переклад наш. – С.Ф.) (Hornby 1983, 58).

Українське *сука* читаємо у ВТССУМ: «Сука, и, ж. 1. Самка свійського собаки, а також інших тварин родини собачих. *У порівн. 2. *перен.*, *вульг.* Уживається як лайливе слово, *перев.* щодо жінки. // Взагалі про підлу нікчемну людину. 3. *жарг.* Засуджений злодій, що злигався з керівництвом в'язниці й виконує його вказівки (ВТССУМ 2003, 1214).

Леся Ставицька у «Словнику нецензурної лексики та її відповідників» подає таке тлумачення: «Сука, ж., *просторозм.*, *лайл*. Жінка легкої поведінки, повія. // Уживається як лайливе слово щодо жінки.

Первісно: самка домашнього собаки або тварин з родини собачих. Зв'язок самки собаки і пса з еротикою відомий з міфології і фольклору багатьох народів. Звідси – велика кількість лайливих слів і висловів, які виникли на основі цієї асоціації (Ставицька 2008, 361).

У зазначених тлумаченнях вбачаємо схожість цих лексичних одиниць в англійській та українській мовах за первинним значенням «*самиця собаки*», що використовується як образа на позначення жінки. Отже, семантика слова *bitch* в англійській мові полягає в тому, що намагаються образити жінку, яка має незалежну думку, яку відверто висловлює, ні до кого не прислухається і поводить себе впевнено. Таким чином, лексема *«bitch»* в англійській культурі має досить низьку табуованість. В українській культурі відносно жінки ця лексема несе сильну образу.

Пропонуємо розглянути лексеми *goat* і *козел* на позначення людини. Обидва слова несуть негативну семантику, але вона дещо розрізняється. В українській ментальності *козел* – стійка образа на позначення брудного, смердючого та «хтивого чоловіка» (Ставицька 2008, 231), якому висловлюють презирство та невдоволення. В англійській ментальності *goat*

має значення «розпутний, розбещений чоловік», тобто кобель (Hornby 1983, 267). В українській мові *кобель* позначається як «хтивий чоловік» (Ставицька 2008, 212).

Цілком очевидно, що проаналізовані лексеми мають ознаки інвективи та вигуків лайки, співвідношення когнітивного й прагматичного значень, а ступінь образливості визначатиметься лише в контексті/ситуації.

Слід зауважити, що однакові слова в різних аудиторіях можуть сприйматися по-різному, залежно від її соціального рівня, – або як проста лайка, або як інсинуація. Розглянемо, наприклад, лексеми «*виблядок*» (англ. *bastard*) та «*гомосексуаліст*» (англ. *bugger*). Когнітивне значення першого слова – «незаконнонароджена, позашлюбна дитина» (Ставицька 2008, 109), другого – «чоловік, якому властивий потяг до осіб своєї статі» (*ibid.*, 138). У використанні зазначених лексем наявні певні соціальні розрізнення, тому в різних соціальних групах образою можуть виступати обидва слова. Але співвідношення прагматичного й когнітивного компонентів і пов'язаний з ним образливий потенціал з часом може змінюватися.

На сучасному етапі слово *виблядок* (англ. *bastard*) майже не використовується ні в соціальній сфері, ні в юридичній термінології, оскільки когнітивний компонент не актуальний (багато дітей народжується поза шлюбом і це не має принципового значення), але, що стосується інвективного значення, то воно підвищилось: «2. Мерзотна, підла людина; сучий син. 3. Нікчемна людина. 4. *презирл.* Мужчина, який отримує матеріальну винагороду за інтимні послуги, надані жінці» (Ставицька 2008, 109-110).

Проаналізований матеріал переконливо показує, що в англійській та українській мовах відповідні еквіваленти інвективи не завжди збігаються, оскільки це залежить від ментальних особливостей народу, лінгвокультурного, когнітивного компонента та прагматики.

В інвективі чітко відбивається ментальний код нації. Експресивність, образність і багатозначність матюків свідчать про якість мови та її розвиненість. Але одразу зауважимо, що інвектива усталена, вона майже не поновлюється, тому не змінюється її лексичний склад. Інвективи не мають обмеженості в ужитку, і чим більший запас інвективи в мовця, тим віртуознішим буде інвективний ланцюжок. Масове вживання інвективи негативно позначається на культурі суспільства, яке «перебуває в стані лінгвоонтологічної напруги, з культурним «екзистенційним» статусом зниженої мови. Такий стан перебування уможливорює існування стилістичного ефекту від зіткнення високого і низького у різнотипних дискурсах, перелицювання класичних культурних цінностей тощо» (Ставицька 2005, 168). Але це явище періодично відбувається в усіх культурах і мовах, що дає можливість лінгвістам здійснювати дослідження семантики, прагматики й етимології некодифікованої лексики, характеризувати тенденції її функціонування, тлумачити й корегувати її лінгвістичну сутність.

1972 року американський комік Джордж Карлін виступив з монологом «Сім слів, які не можна говорити на телебаченні». Монолог було побудовано на епатажному використанні слів *shit* (лайно стосовно людини), *piss* (сеча), *fuck* (здійснювати статевий акт; чоловічий статевий орган), *cunt* (піхва), *cocksucker* (пасивний гомосексуаліст), *motherfucker* (той, хто має статеві стосунки з матір'ю) та *tits* (дівка, цицьки), які були неприпустимі на американському радіо та телебаченні. Пізніше Карлін додав до цього списку *fart* (гучне випускання газів з організму; іноді використовується як епітет на позначення дурня; для Америки вважається цілком вживаним словом), *turd* (тваринне лайно) та *twat* (у Британії – ідіот; в Америці – принизливий сленг на позначення жіночого статевого органу: вульва та клітор), а далі й інші висловлення.

Тоді на радіостанцію, де прозвучала видозмінена версія цього номера, подали позов до суду. Врешті-решт, Федеральній комісії зі зв'язків США було рекомендовано забороняти передачі, в яких використовується така лексика, якщо вони виходили у «дитячий» час. Як бачимо, в американській свідомості у ролі чинників перетворення аспектів мовленнєвого впливу на знаряддя здійснення перлокутивного ефекту на перший план вийшли культурні універсалиї, що сформували систему ціннісних орієнтирів у суспільстві.

Висновки. Лінгвокультурні особливості інвективи полягають в розширенні сфери використання, у повній «легалізації» в побутовому мовленні, художній літературі та ЗМК, що

цілком пов'язано із загальним розкріпаченням соціального життя останнім часом і є своєрідним мірилом цього розкріпачення.

Будь-яка інвектива у будь-яких сферах людського спілкування завжди викликати певний резонанс, тому використовувати її треба дуже обережно. Якщо інвектор використовує інвективу, то він має усвідомлювати, з якою метою він це робить, якої реакції очікує, якого ефекту хоче досягти і наскільки це використання придатне, оскільки адресант (мовець, автор), породжуючи комунікативну одиницю (речення, висловлення) в ситуації спілкування, тобто орієнтації на адресата (слухача, читача), здійснює певну дію: повідомляє про щось, обіцяє, просить, наказує, перепрошує, засуджує, попереджає тощо. Усі ці мовні дії зумовлені інтенцією (наміром) адресата (Бацевич 2011, 132). Інвектива як лінгво- й соціокультурний феномен відштовхується від культурних традицій, які склались у суспільстві, від його цінностей і норм. Це створення антикультурної поведінки, в якій відбито недоліки рис характеру людини з позиції системи цінностей носіїв етносу й культури, її вчинки, що засуджуються соціумом.

Література

- АЙРАПЕТАН, В. (1988): *К семантике некоторых словесных формул*. Этнолингвистика текста : Семиотика малых форм фольклора. Ч. 2. М.
- АФАНАСЬЕВ, А.Н. (1865): *Поэтические воззрения славян на природу*. М.: [б.и.]. Ч. 2.
- БАГАН, М.П. (2012): *Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви* : [монографія]. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- БАНДУРКА (2001) : *Українські сороміцькі пісні* [упорядкув. М. Сулима]. К.: Дніпро.
- БАЦЕВИЧ, Ф.С. (2011): *Вступ до лінгвістичної прагматики* : [підручник]. К.: ВЦ «Академія».
- БУЛАШЕВ, Г. О. (1993): *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування* К.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови*, (2003): [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун».
- ВЕСЕЛЫЙ, А. (1983): *Россия, кровью умытая*. Избранные произведения. Л.
- ДМИТRENKO, O. (1996): «Диво-села в степу...». *Український світ*. № 4-6.
- ДМИТРИЕНКО, Г.В. (2007): *Вербальная инвектива в англоязычном лексическом субстандарте*. (Автореф. дис. канд. филол. наук). Пятигорск.
- ДОБРОВОЛЬСКИЙ, В.Н. (1891-1903): *Смоленский этнографический сборник*. СПб.-М. I-IV.
- ЖАЙВОРОНОК, В.В. (2007): *Українська етнолінгвістика: [нарис]*. К : Довіра.
- ЗЕМСКАЯ, Е.А., КИТАЙГОРОДСКАЯ, М.А., РОЗАНОВА, Н.Н. (1993): *Особенности мужской и женской речи: Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект*. Ленинград.
- КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО, Г.Ф. (2005): *Сватання на Гончарівці: Повісті, п'єси*. Харків: Фоліо.
- КУДИНОВА, Т.А. (2011): *Языковой субстандарт: социолингвистические, лингвокультурологические и лингвопрагматические аспекты интерпретации*. (Автореф. дис. канд. филол. наук). Нальчик.
- КУЛАКОВ, А.Е. (2011): *Лингвокультурный и коммуникативный аспекты инвективного лексического инвентаря* (на материале территориальных вариантов французского языка Франции, Канады и Африки). (Автореф. дис. канд. филол. наук). Саратов.
- КУСОВ, Г.В. (2004): *Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт*. (Автореф. дис. канд. филол. наук). Волгоград.
- МИХАЙЛИН, В. (2001): Между волком и собакой : Героический дискурс в раннесредневековой и советской культурных традициях. *Новое литературное обозрение*. № 47. С. 278-320.
- МУШКЕТИК, Ю. (1997): Честь і обов'язок дати життя в слові. *Дивослово*. № 2 (480). С. 3-5.
- НОМИС, М. (1993): *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Торонто-Київ.
- ПЛУЦЕР-САРНО, А. (2000): *Матерный словарь как феномен русской культуры*. В кн.: Большой словарь русского мата. Т. 1. СПб.: Лимбусс Пресс.
- ПОЗОЛОТИН, А.Ю. (2005): *Инвективные обозначения человека как лингвокультурный феномен* (на материале немецкого языка). (Автореф. дис. канд. филол. наук).Волгоград.
- РАДЕВИЧ-ВИННИЦЬКИЙ, Я. (2001): *Етикет: культура спілкування*. Львів: Сполом.
- СИНЯК, Д. (1998): Навіщо нам російська лайка, коли маємо свою, не таку брутальну? *Високий замок*. 30 жовтня.

- СЛАВЯНСКИЕ ДРЕВНОСТИ (1995): *этнолингвистический словарь*: В 5-ти т. М.
Словарь украинского языка (1958-1959): собранный ред. журн. Киевская старина. Ред. Б.Д. Гринченко. К.
- СТАВИЦЬКА, Л. (2003): *Короткий словник жаргонної лексики української мови*. К.: Критика.
- СТАВИЦЬКА, Л. (2008): *Українська мова без табу*. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми. К.: Критика.
- УСПЕНСКИЙ, Б.А. (1997): *Мифологический аспект русской экспрессивной лексики*. Избранные труды : в 3-х т. Т. 2. М.
- УСПЕНСКИЙ, Б.А. (1983): *Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии*. Stadia Slavica Hung. Т. 29.
- ФОРМАНОВА, С.В. (2013): *Антиетикетні форми спілкування*. Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства. Вип. 19. Одеса: Астропринт.
- ФОРМАНОВА, С.В. (2013): *Інвективи в українській мові*. (Дис. докт. філол. наук). Одеса.
- ФОРМАНОВА, С.В. (2017): *Неввічливість, грубість, антиетикет як об'єкт вивчення в сучасній лінгвістиці*. Одеська лінгвістична школа у просторах інтерпретацій : колект. моногр.; за заг. ред. Ковалевської Т. Ю. Одеса: ПолиПринт.
- ФОРМАНОВА, С.В. (2014): *Теоретичні засади дослідження інвективи в українській мові*. Одеська лінгвістична школа: координати сучасних пошуків: колект. моногр. / кол. авт. ; за заг. ред. Ковалевської Т. Ю. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович.
- HORNBY, A.S. (1983): *Oxford student's dictionary of current English*. Oxford University Press.
- RAZVRATNIKOV, B. (1981): *Elementary Russian Obscenity*. Maledicta III. 1.

Профіль автора:

Форманова Світлана Вікторівна
доктор філологічних наук, доцент.
Наукові інтереси: лінгвоконфліктологія, су-
гестивна лінгвістика, соціо- й психолінгвістика,
комунікативна лінгвістика, прагматика.
Одеський національний університет імені
І.І. Мечникова.
svetlanaformanova@gmail.com;
laly2009@ukr.net

Author's Profile:

Formanova Svitlana Victorivna
DSc (Linguistics)
Fields of research: Linguoconflictology,
suggestive linguistics, sociolinguistics,
psycholinguistics, communicative linguistics,
pragmatics.
Odessa National I.I. Mechnikov University.
svetlanaformanova@gmail.com;
laly2009@ukr.net

РОЗДІЛ II. КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА У КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ. КУЛЬТУРНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ І МОВА

ЯКІВ БИСТРОВ [YAKIV BYSTROV]

Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника, Україна

[Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine]

МЕТАФОРИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗ-СХЕМИ ВГОРІ/ВНИЗУ У ДЕЙКТИЧНОМУ ПРОСТОРІ БІОГРАФІЧНОЇ ОПОВІДІ [Metaphoric Conceptualization of Image-Scheme UP/DOWN in the Deictic Space of Biographical Narrative]

*And for some reason this makes me contemplate my own life,
all my sporadic highs and appalling lows, my brief triumphs and terrible losses...
William Boyd, Any Human Heart*

Ще за часів античності людина намагалася упорядкувати досвідне знання за допомогою найбільш загальних категорій з метою осягнення вражаючого розмаїття світу. Однак конкурентом об'єктивної або первинної репрезентації дійсності постала образна (або вторинна) концептуалізація і категоризація сукупності знань про світ, у якій процеси людського мислення в оповідному тексті (наративі) об'єктивуються мовними засобами, що відтак підтверджує фундаментальність когнітивного виміру сучасних лінгвістичних студій.

Дослідження останніх десятиліть у галузі філософії мови і сучасної когнітивної лінгвістики присвячені здебільшого вивченню метафоричних концептів, що інтерпретуються через ту чи іншу образ-схему на конкретному емпіричному матеріалі (Gibbs 2006, 239-240). Призначені для творення образів різного ступеня складності, образ-схеми як динамічні репрезентації просторових відношень і рухової активності людини ставали предметом багатьох когнітологічних розвідок (Бистров 2016, 81-83; Потапенко 2011, 12; Bilyk, Pyliachuk 2018; Gibbs 2006, 240; Goshylyk 2017; Lakoff 1990, 113; Turner 1996 та ін.). Так, орієнтаційні схеми OVER/UNDER, UP/DOWN, FRONT/BACK, INTO/OUT OF є результатом повторюваного досвіду «зустрічі» з певними концептами, найперше, з тими, які позначають рух у просторі на рівні фізичного сприйняття, наприклад VERTICALITY, MOVING ALONG THE PATH, CONTAINER. Ці фізичні за природою когнітивні схеми орієнтують людину в просторі, даючи змогу «проживати» фізичні орієнтації, позаяк вони утворюють «скелет» нашої концептуальної системи і вужче – є результатом багаторазової взаємодії сенсорного і перцептивного досвіду людини з навколишнім світом.

Образ-схема здатна актуалізуватися у різних когнітивних доменах, оскільки внутрішня структура кожного з них може переосмислюватися метафорично. На думку Дж. Лакоффа (Lakoff 1990, 275), образ-схеми структурують наш досвід на доконцептуальному рівні, а метафори не є довільними одиницями: вони мотивовані тими структурами, які утворюють невід'ємну частину повсякденного досвіду людини, який ґрунтується на фізичних відчуттях. За Б. Хемпе, образ-схеми – це не просто ментальні репрезентації, вони наділені чітко окресленою внутрішньою структурою, з допомогою якої вони й актуалізуються у свідомості мовної особистості (Hampe 2002, 167). Згодом вищезгадані дослідники констатують, що образ-схеми утворюють сферу-джерело для багатьох метафор тоді, коли ми сприймаємо емоційні стани через фізичний досвід, закорінений в образ-схемі ВГОРІ/ВНИЗУ, наприклад, 'I'm feeling up', 'My spirits sank', 'He is in top shape'. На думку М. Джонсона, образ-схеми найчастіше використовуються для вираження сфери досвіду, ніж просто фізичного існування (Johnson 1990, 124-125). Як зазначає Е. Гурска, «концепти ВГОРІ і ВНИЗУ вважаються од-

ними із найбільш поширених маркованих дейктичних концептів у мовах і культурах» (Górska 2014, 191), а процес метафоричної концептуалізації орієнтаційної образ-схеми *ВГОРІ/ВНИЗУ* передбачає когеренцію двох протилежних доменів цілі «як когнітивних утворень» (Bystrov 2018, 21).

У цьому розділі маємо на меті встановити специфіку метафоричної концептуалізації орієнтаційної образ-схеми *ВГОРІ/ВНИЗУ* в англomовному біографічному наративі і висвітлення способів її лінгвального втілення.

Застосування поняття образ-схеми для аналізу концептуалізації біографічної оповіді стосується того аспекту, коли вона профілює зображену реальність у наративі у термінах інших концептуальних структур, зокрема із залученням просторових орієнтаційних метафор та способів їхньої вербалізації.

Перш ніж зосередити увагу на співвідношенні дейктичної категорії простору із структурою орієнтаційної концептуальної метафори, необхідно з'ясувати форми інтеграції категорії дейксису в концептуальний простір наративу, що передбачає процес концептуалізації просторово дейксису з огляду на його співвідношення зі структурою концептуальної орієнтаційної метафори.

Дослідження вербального втілення простору пов'язане з іменем Ю. Лотмана, який ще в 1977 році заявив про те, що «мова просторових відношень є основним засобом розуміння дійсності» (Лотман 1985, 218), а не просто засобом відтворення локальних характеристик дійсності. У той час як Ю. Лотман фокусує увагу на вербальному художньому мистецтві і моделі світу одного автора, де розміщені персонажі і чиняться певні дії, відомі американські когнітологи Дж. Лакофф, М. Джонсон і М. Тернер звертаються до так званих просторових (орієнтаційних) метафор. Основу цих метафор становлять «оціночні виміри позитивної та негативної полярності, які зумовлені людським досвідом і функціонують у тілесно втілених орієнтаціях: вертикальній позиції, позиції рівноваги, рухові уперед чи існуючій тепер позиції» (Hampe 2005, 82).

Застосування термінів «референт» і «корелят» (Арутюнова 1990, 296; Жаботинская 2011, 6). видається цілком релевантним для аналізу просторового дейксису біографічної оповіді, оскільки структура орієнтаційної метафори передбачає не лише процес перехресного мапування, а й взаємодію двополюсних і двовалентних тілесно втілених просторових орієнтацій. Як наслідок, у структурі орієнтаційної метафори (за аналогією до концептуальної метафори) корелятивний домен-джерело наділений ознаками просторової орієнтації, які проектується на певні ознаки референтного домена-цілі.

Беручи до уваги тривимірність простору і розглядаючи категорію часу крізь призму категорії простору, і, найголовніше, зважаючи на властивість метафори утворювати нові значення, видається можливим «скористатися багатством просторового домена і, проектуючи його структурні елементи на категорію часу, надати нового значення часовим смислам» (Мельник 2013, 14). Така «вибіркова спорідненість» категорій простору і часу, яка зовсім не заперечує їхньої автономності, пояснюється схильністю цих категорій до взаємозв'язку і взаємодії. У праці «Теорія мови: репрезентативна функція мови» К. Бюлер послуговується терміном «надсумативність» (*Übersummativität*), яка бере початок від гештальтпсихології і пов'язана з ідеєю селективного накладення і перекривання поняттєвих сфер (Bühler 1990).

Орієнтаційні метафори завдячують своїм виникненням втіленому фізичному сприйняттю (емпіричному досвіду) людини. На відміну від структурних метафор, орієнтаційні метафори становлять основу для осмислення дейктичного простору біографічної оповіді за допомогою дейктичних опозицій (далі – ДО). За Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, орієнтаційна метафора організовує систему понять за аналогією до іншої системи, забезпечуючи співвідношення концептуальної референтної сфери із ознаками просторової орієнтації. Така метафора дає змогу уявити суб'єктивні стани людини, що візуалізуються у фізичному світі (пор.: *happy is up, sad is down*) (Lakoff, Johnson 2003, 15).

Корелятивний домен орієнтаційної метафори утворюється на основі трьох ДО – просторової концептуальної опозиції *вгорі ↔ внизу*, просторово-часової концептуальної опозиції

попереду ↔ позаду, а також оціночної концептуальної опозиції за шкалою *хороший* ↔ *поганий*. Репрезентація усіх опозицій відбувається у тривимірному просторі і представлена на Рис. 1. Як правило, перший член бінарної опозиції містить позитивну оцінку, а інший – негативну: «рух угору» тяжіє до позитивної оцінки, а «рух донизу», навпаки, – до негативної.

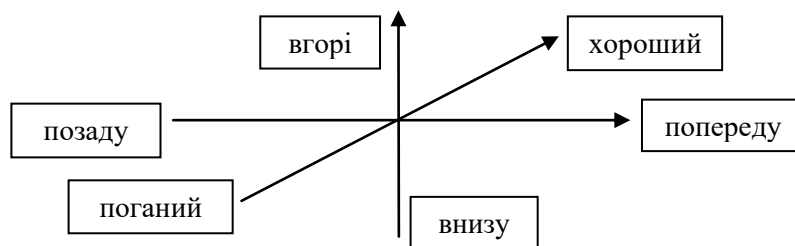

Рис. 1. Розміщення дейктичних опозицій у тривимірному просторі

Як зауважує З. Кьовечеш, «оціночна функція не обмежується виключно просторовою орієнтацією» (Kövecses 2002, 40). Навпаки, вона може відображати різні типи бінарних опозицій (стрілка ↔ вказує на взаємозалежність опозицій у зоні дейксису): *whole* ↔ *part*, *center* ↔ *periphery*, *link* ↔ *no link*, *balance* ↔ *imbalance*, *in* ↔ *out*, *goal* ↔ *no goal*, *front* ↔ *back*, *before* ↔ *after*, *present* ↔ *past*, *now* ↔ *then*. Спектр метафори доповнюється виокремленням певних референтних доменів у структурі орієнтаційної метафори, які перебувають у прямій залежності до певного корелятивного домена в зоні дейктичної просторової орієнтації: ВГОРІ, ВНИЗУ, ПОПЕРЕДУ, ПОЗАДУ.

Формування орієнтаційної метафори, так само як і структурної, пов'язане із явищем висвітлення-затемнення, коли у метафорі відображаються вибіркові характеристики концепту: висвітлюються одні властивості й залишаються неактивованими інші (Бровченко 2011, 8; Жаботинская 2011, 3).

Отже, діапазон концептуальної метафори (range of metaphor) утворюють корелятивні домени, за допомогою яких осмислюється (метафоризується) певний референтний домен, а також сукупність бінарних опозицій, які залучаються до метафоричного осмислення концептуального референта (референтної сфери метафори) (Kövecses 2002, 64). Найбільш репрезентативним референтом у досліджених англomовних біографічних оповідях виявився концепт LIFE, який характеризується найбільшою кількістю корелятивних доменів (шість корелятивів у референтній сфері (див. Таблиця 1).

Референтні домени у структурі орієнтаційних метафор мають різний ступінь метафоризації, оскільки вони репрезентовані різною кількістю метафоричних висловлень. Найбільшу кількість метафоричних висловлень має референтний домен СУМ (SADNESS) (разом 33 висловлення, що становить 20 % від їхньої загальної кількості), найменшу кількість метафоричних висловлень зафіксовано у структурі референтних доменів ЩАСТЯ є ВГОРІ і МАЙБУТНЄ є ПОПЕРЕДУ (всього по 18 у кожному, що становить відповідно 11 % від загальної кількості аналізованих метафоричних висловлень) (див. Таблиця 2).

Таблиця 1

Орієнтаційні метафори в біографічній оповіді та їхні концептуальні кореляти

№ п/п	Орієнтаційна метафора *	Корелятивні домени
1	ЖИТТЯ – ВГОРІ (6)	<ul style="list-style-type: none"> • Успіх • Народження • Слава • Цінність • Рух уперед • Гра
2	СТРАЖДАННЯ – ВНИЗУ (5)	<ul style="list-style-type: none"> • Життєва криза • Самотність • Тягар утрат • Біль

		<ul style="list-style-type: none"> • Зрада
3	ЩАСТЯ – ВГОРІ (5)	<ul style="list-style-type: none"> • Здоров'я • Свобода і незалежність • Щасливий випадок • Прагнення • Приємний аромат
4	СУМ – ВНИЗУ (5)	<ul style="list-style-type: none"> • Розчарування • Старість • Хвороби • Виснажлива праця • Життєві втрати
5	СМЕРТЬ – ВНИЗУ (4)	<ul style="list-style-type: none"> • Завершення • Від'їзд • Неминучість • Темрява
6	МАЙБУТНЄ – ПОПЕРЕДУ (4)	<ul style="list-style-type: none"> • Сподівання • Непередбачуваність • Одержимість • Місце проживання
7	МИНУЛЕ – ПОЗАДУ (5)	<ul style="list-style-type: none"> • Швидкоплинність • Спогади • Туга • Незворотність • Гордість

* У дужках зазначена кількість корелятивних доменів для кожної орієнтаційної метафори.

Основними чинниками, що впливають на ступінь метафоризації референтних доменів, є рівень абстрактності тих сутностей, які вони позначають (*life, suffering, happiness, sadness, death, the future, the past*), а також експліцитний чи імпліцитний способи їхньої вербалізації у біографічній оповіді. Усі вони пов'язані із осмисленням життєвого досвіду біографічного суб'єкта, в т.ч. його взаємодії із фізичним середовищем (переміщення в просторі й часі).

На основі корелятивного домена ВГОРІ утворюються дві орієнтаційні метафори ЖИТТЯ – ВГОРІ, ЩАСТЯ – ВГОРІ, а результатом проекції корелятивного домена ВНИЗУ є три концептуальні метафори СТРАЖДАННЯ – ВНИЗУ, СУМ – ВНИЗУ, СМЕРТЬ – ВНИЗУ. Аналогова проекція корелятивних доменів ПОПЕРЕДУ, ПОЗАДУ на відповідні референтні сфери зумовила появу метафор МАЙБУТНЄ – ПОПЕРЕДУ, МИНУЛЕ – ПОЗАДУ.

Отже, у відібраних для аналізу біографічних оповідях виокремлюємо 7 орієнтаційних концептуальних метафор: ЖИТТЯ – ВГОРІ, СТРАЖДАННЯ – ВНИЗУ, ЩАСТЯ – ВГОРІ, СУМ – ВНИЗУ, СМЕРТЬ – ВНИЗУ, МАЙБУТНЄ – ПОПЕРЕДУ, МИНУЛЕ – ПОЗАДУ. Результатом метафоричного потенціалу корелятивних доменів, які взаємодіють із референтними доменами у зоні просторового дейксису, стала загальна кількість міждомених аналогових проекцій (34 корелятивні домени в сімох орієнтаційних метафорах відповідно до опрацьованого фактичного матеріалу).

Таблиця 2

Кількісне співвідношення метафоричних висловлень і дейктичних опозицій у зоні корелятивних доменів орієнтаційної метафори

№ п/п	Корелятивні домени орієнтаційної метафори	Метафоричні висловлення (%)	Бінарні опозиції	Дейктичні опозиції (%)
1	ЖИТТЯ – ВГОРІ	27 (16 %)	13	7 (54%)
	• Успіх	11		
	• Народження	5		
	• Слава	4		
	• Цінність	3		
	• Рух уперед	2		
	• Гра	2		

2	СТРАЖДАННЯ – ВНИЗУ	24 (14 %)	12	5 (42%)
	• Життєва криза	6		
	• Самотність	6		
	• Тягар утрат	5		
	• Біль	4		
	• Зрада	3		
3	ЩАСТЯ – ВГОРІ	18 (11 %)	12	3 (25%)
	• Здоров'я	6		
	• Свобода і незалежність	4		
	• Щасливий випадок	4		
	• Прагнення	2		
	• Приємний аромат	2		
4	СУМ – ВНИЗУ	33 (20 %)	12	3 (25%)
	• Розчарування	10		
	• Старість	9		
	• Хвороби	5		
	• Виснажлива праця	5		
	• Життєві втрати	4		
5	СМЕРТЬ – ВНИЗУ	26 (15 %)	12	8 (66%)
	• Завершення	13		
	• Від'їзд	7		
	• Неминучість	4		
	• Темрява	2		
6	МАЙБУТНЄ – ПОПЕРЕДУ	18 (11 %)	7	5 (71%)
	• Сподівання	8		
	• Непередбачуваність	5		
	• Одержимість	3		
	• Місце проживання	2		
7	МИНУЛЕ – ПОЗАДУ	22 (13 %)	5	4 (80%)
	• Швидкоплинність	6		
	• Спогади	5		
	• Туга	4		
	• Незворотність	4		
	• Гордість	3		
	Разом	168	73	35

Нижче наводиться опис результатів взаємодії корелятивного домена із референтною сферою у структурі виокремлених орієнтаційних метафор у порядку, який відповідає логіці їхнього групування відповідно до корелятивних доменів просторової (ВГОРІ, ВНИЗУ, ПОПЕРЕДУ, ПОЗАДУ) орієнтації. У біографічній оповіді локалізується ідентичність біографічного суб'єкта на перетині соматичних координат: група метафоричних висловлень зі значенням вертикальності локалізує суб'єкта відносно координат ВГОРІ – ВНИЗУ, а метафоричні висловлення зі значенням фронтальності локализують суб'єкта відносно координат ПОПЕРЕДУ – ПОЗАДУ (Потапенко 2011, 29-30).

Орієнтаційна метафора ЖИТТЯ – ВГОРІ. Складники: 27 метафоричних висловлення, 13 бінарних опозицій: up ↔ down, simple ↔ complex, always ↔ never, today ↔ yesterday, success ↔ failure, progress ↔ no progress, white ↔ black, in ↔ out, high ↔ low, loud ↔ silent, now ↔ then, early ↔ late, victory ↔ defeat, з них – 7 ДО (up ↔ down, in ↔ out, always ↔ never, today ↔ yesterday, high ↔ low, now ↔ then, early ↔ late).

Результат метафоричної концептуалізації просторового дейксису в структурі корелятивного домена:

• **Успіх:** the simple things happen always (Ackroyd, LTOW); in my days of purple and of gold, I did too many things too well (Ackroyd, LTOW); all my sporadic highs and appalling lows, my brief triumphs and terrible losses (Boyd, AHH); life, at least to start with, will resemble a success story (Amis, EM); life is mainly the white magic of growth, and then the other magic at the other end of the line, the black magic (Amis, EM); Anglo-Saxon poet compared human life to a bird flying from darkness into a brightly lit banqueting hall (Barnes, FP); still, carpe diem, of all people, I should be living by that axiom; she blossoms and blooms (Boyd, AHH).

• **Народження:** I invented a chorus of pleasure that I was a girl (Ackroyd, SB); from the depths of the white flounces she lifted a bundle of baby; of royal or noble birth (Ackroyd, SB); the surge of energy that announces imminent birth carried me up into the Nursing Home; nine months, nine days, and nine hours later, William Shakespeare made his entrance into this world (Ackroyd, SB).

• **Слава:** glory never arrives through the front door (Fry, MMWA); glory sneaks in uninvited round the back or through an upstairs window while you are sleeping (Fry, MMWA); he sacrificed his life to his art; and victory! (Barnes, AG).

• **Цінність:** by several metaphorical decibels, the loudest cocklecockadoo of all his life (Fowles, DM); life is its own value, there is nothing more precious (Ackroyd, LTOW); life for death is a good bargain (Hastings, SLSM).

• **Рух уперед:** life's galloping headlong progress (Boyd, AHH); my time in the manor cottage, my second life, his life's journey (Naipaul, EA).

• **Гра:** if life was a play, then what was a play but heightened life? (Ackroyd, SB); all my ups and downs, my personal rollercoaster, not so much a rollercoaster – a rollercoaster's too smooth – a yo-yo (about sb's life) (Boyd, AHH).

Метафора ЖИТТЯ – ВГОРІ представлена 16 % метафоричних висловлень від їхньої загальної кількості (усього 168) в структурі корелятивного домена і 54 % ДО від загальної кількості бінарних опозицій (Таблиця 2).

Орієнтаційна метафора СТРАЖДАННЯ – ВНИЗУ. Складники: 24 метафоричних висловлення, 12 бінарних опозицій: up ↔ down, everything ↔ nothing, light ↔ darkness, life ↔ death, truth ↔ lie, alone ↔ not alone, pain ↔ no pain, fast ↔ slow, long ↔ short, happiness ↔ unhappiness, poverty ↔ wealth, certainty ↔ uncertainty, з них – 5 ДО (up ↔ down, everything ↔ nothing, fast ↔ slow, long ↔ short, now ↔ then).

Результат метафоричної концептуалізації просторового дейксису в структурі корелятивного домена:

• **Життєва криза:** thirty years old and the inevitable sense of disappointment, of being unfulfilled creeps through me like a virus (Boyd, AHH); it's like hanging a beautiful picture in a dark room (Barnes, FP); I was pottering my way to death (Barnes, FP); I now found myself scratching a living way below the poverty line (Frey, MLP); it's as if it's a drug—am I having some kind of nervous collapse? (Frey, MLP); so that in the writing, as well as in the man, there was a fracture (Burgess, NLS).

• **Самотність:** my life was unsupportable alone; I made my way here in weariness and in pain (Ackroyd, LTOW); this life is like a slow but gentle torture and for me the most terrible aspect of my imprisonment is the loneliness (Ackroyd, CVF); exile, for me, has been a life-long romance (Ackroyd, LTOW); there was something in his childhood or upbringing or family life which had deeply wounded him, had committed him to solitude, uncertainty, an imperfect life (Naipaul, EA); it was a house full of people but it was the loneliest place on earth (Naipaul, EA).

• **Тягар утрат:** the love in my life has gone (Amis, I); love re-alerts you to death, and all suffering; death like a stigmata – a badge to demonstrate how much he has suffered (Amis, EM); like a brick removed from an already shaky wall; missing Freya and Stella so much it is like an ache in the gut (Boyd, AHH).

• **Біль:** each spoonful shoots a wave of pain through my lips (Frey, MLP); the pain keeps me from going insane (Frey, MLP); the primrose path to everlasting damnation (Barnes, AG); suffering is intrinsic to human existence: there is no joy without its attendant pain (Ackroyd, CVF).

• **Зрада:** that happiness is compromised, corrupted, by the world of lies and evasions, duplicity and betrayal, that surrounds it (Boyd, АНН); the overtaxed brain bursting into blood, fast, sudden darkness and then nothing (Boyd, АНН); life's is a cheat and all things show it; I thought so once and now I know it (Ackroyd, С).

Метафора СТРАЖДАННЯ – ВНИЗУ представлена 14 % метафоричних виразів від їхньої загальної кількості в структурі корелятивного домена і 42 % ДО від загальної кількості бінарних опозицій (Таблиця 2).

Орієнтаційна метафора ЩАСТЯ – ВГОРІ. Складники: 18 метафоризованих конструкцій, 12 бінарних опозицій (up ↔ down, fast ↔ slow, always ↔ never, good luck ↔ bad luck, freedom ↔ imprisonment, long ↔ short, healthy ↔ unhealthy, famous ↔ not famous, pleasant ↔ unpleasant, wealth ↔ poverty, dependent ↔ independent, fortune ↔ unfortune), з них – 3 ДО (up ↔ down, fast ↔ slow, always ↔ never).

Результат метафоричної концептуалізації просторового дейксису в структурі корелятивного домена:

• **Здоров'я:** he gives off the illusion of good health for a short while, almost glowing, red spots on his cheeks, his eyes bright (Boyd, АНН); health is to wealth (Boyd, АНН); a healthy body makes a healthy mind (Fry, FCA); it was a picture of happiness (Fry, FCA); have the luck to enjoy good health; to be stupid, and selfish, and to have good health are the three requirements for happiness (Barnes, FP).

• **Свобода і незалежність:** for a half pint of bitter two or three times a week I have my health, I am independent, I owe no money; I find myself asking the universe for one more piece of good luck; I dismantled the little life I had created for myself in England and prepared to leave, to be a free man; in the throes of first puberty (Naipaul, EA).

• **Щасливий випадок:** fortune's wheel; filled with happiness; the story has a happy ending (Boyd, АНН); he was on a roll (Barnes, FP).

• **Прагнення:** happiness is like the pox, catch it too soon, and it wrecks your constitution; the secret of happiness is to be happy already (Barnes, FP).

• **Приємний аромат:** this early memory with the ancestral smell of his grandmother's excellent pot-pourri (Byatt, PR); our 1930s were endlessly leafy, sunlit, ancient-walled, secure, spaced by bells, all smell of mown grass and islanded from towns (Boyd, АНН).

Метафора ЩАСТЯ – ВГОРІ представлена 11 % метафоричних виразів від їхньої загальної кількості в структурі корелятивного домена і 25 % ДО від загальної кількості бінарних опозицій (Таблиця 2).

Орієнтаційна метафора СУМ – ВНИЗУ. Складники: 33 метафоричних висловлення, 12 бінарних опозицій: good luck ↔ bad luck, young ↔ old, beginning ↔ end, up ↔ down, nearby ↔ far away, happy ↔ unhappy, gains ↔ losses, fantasy ↔ no fantasy, light ↔ dark, significant ↔ significant, heavy ↔ light, arrival ↔ departure, з них – 3 ДО (up ↔ down, beginning ↔ end, nearby ↔ far away).

Результат метафоричної концептуалізації просторового дейксису в структурі корелятивного домена:

• **Розчарування:** I saw life as a parade of shadows intoning strange syllables; life is a very complex thing (Ackroyd, LTOW); happiness is a scarlet cloak whose lining is in tatters (Boyd, АНН); that's all your life amounts to in the end; tragedy follows the line of the mouth on the tragic mask; life has been downhill ever since (Boyd, АНН); sick to death of Portugal; all his hopes are dashed; the bad luck came back; the war came, and puberty for me, so dark that for years I let the earlier days stay buried, the sadness of departure; sick as a parrot (Barnes, FP); the course of my life is played out as a descent to the sea bed (Fry, FCA).

• **Старість:** when I write my memoirs I will refer to this period of my life as the Dog-Food Years (Boyd, АНН); the dog-food years were about to begin again; he's only an old dog, I tell myself, and he lived a full and happy dog's life (Boyd, АНН); misery is a school for soul; from the waters of misery one emerges on the far bank purified; then the memories began to be jumbled; time began to race; the years began to stack together (Naipaul, EA).

• **Хвороби:** the disease may have seized him suddenly and violently, withdrawing once only to invade him with greater virulence (Ackroyd, MA); I'm in my eighties – toothless, limping, the brown fog descending from time to time; this vast parallel universe of the unwell—their daily miseries, their banal ordeals (Boyd, АНН); the same disease as that which cracked order in State and Church and the institutions of both; he hung between life and death (Boyd, АНН).

• **Виснажлива праця:** biography is always heavy work; life is mainly grief and labour (Barnes, FP); existence is – was – the job (Amis, EM); much more significant is the desire to create imaginary worlds other than the world that is the case (Lodge, MP); if a life is largely made of retreats of reality, its relation must be of retreats from the imagined; life's labours (Fowles, DM).

• **Життєві втрати:** I had died as an artist (Ackroyd, LTOW); I clutch and try to reach blurred but alluring images representing the vocation of writer, actor, comedian, film director, politician or academic, but they all writhe and ripple flirtatiously out of reach (Fry, FCA); I am the dead or dying poet; these final acts in a writer's life; sorrow is a kind of rust of the soul (Fry, FCA).

Метафора СУМ – ВНИЗУ представлена 20 % метафоричних виразів від їхньої загальної кількості в структурі корелятивного домена і 25 % ДО від загальної кількості бінарних опозицій (Таблиця 2).

Орієнтаційна метафора СМЕРТЬ – ВНИЗУ. Складники: 26 метафоричних висловлень, 12 бінарних опозицій (up ↔ down, arrival ↔ departure, forward ↔ backward, nearby ↔ far away, long ↔ short, much ↔ little, now ↔ then, beginning ↔ end, in ↔ out, light ↔ darkness, birth ↔ death, man's life ↔ animal's life), з них – 8 ДО (up ↔ down, arrival ↔ departure, forward ↔ backward, nearby ↔ far away, long ↔ short, in ↔ out, now ↔ then, beginning ↔ end).

Результат метафоричної концептуалізації просторового дейксису в структурі корелятивного домена:

• **Завершення:** on this day, the eighth of October, 1900, such things will last for ever (Ackroyd, SB); I worried that by placing him on death's door (Barnes, LL); death may have intervened naturally (Cunningham, H); in the face of death; the end of things (Karr, LCM); the dentist's strong fingers pushing at the painless tooth; the idea of death, death the nullifier of human life and endeavour (Amis, EM); Voltaire has died like a dog, like a beast – that's his reward! (Boyd, АНН); like a dog, indeed; to be crushed suddenly, like an insect beneath a giant finger; his system was shutting down (Barnes, NF); he didn't want him going to the moon (Barnes, NF); the darkness of death that would receive you (Barnes, NF); such reports are just death's neurological networks, the brain's last light show (Amis, I).

• **Від'їзд:** the breath of life had only just departed (Barnes, NF); the day the clocks go back; the suicide kills everybody; departure for Heaven (Amis, EM); I have to go home now, this is as close to death as I've ever come in my life; to go to Heaven; he had departed from life (Boyd, АНН).

• **Неминучість:** allow yourself the luxury of death (Carey, THKG); the brain could not survive; what sweeter death to die (Cunningham, H); there's nothing to be frightened of (Barnes, NF); the force of death makes gains; risk the deathtrap road to Ibadan (Ackroyd, C).

• **Темрява:** here's a dark thought for a dark night: we all want a sudden death (Barnes, NF); the end of things, as a gloom that got at a man, sought out his heart, when he was at his weakest, while he slept (Ackroyd, LTOW).

Метафора СМЕРТЬ – ВНИЗУ представлена 15 % метафоричних виразів від їхньої загальної кількості в структурі корелятивного домена і 66 % ДО від загальної кількості бінарних опозицій (Таблиця 2).

Орієнтаційна метафора МАЙБУТНЄ – ПОПЕРЕДУ. Складники: 18 метафоричних висловлень, 7 бінарних опозицій (good ↔ bad, nearby ↔ far away, front ↔ back, up ↔ down, before ↔ after, growth ↔ decline, fortune ↔ unfortune), з них – 5 ДО (nearby ↔ far away, up ↔ down, in ↔ out, front ↔ back, before ↔ after).

Результат метафоричної концептуалізації просторового дейксису в структурі корелятивного домена:

• **Сподівання:** think of our progress through time as one of those handy images that illustrate the Ascent of Man (Boyd, АНН); expectation, rather than experience, fuelled his genius (Ackroyd,

SB); a sloughing away of the past, the old, mottled dull skin gone, gleaming, glossy new scales on display (Tóibin, M); I see the prospect of another world, the happy seat of some new race; the new terminal looked to the future (Ackroyd, MA); it was the first time the grief seemed bearable (Ackroyd, MA); I began to sense within myself an unexpected purpose and a fresh courage (Gildiner, TCFM); the world in the not-so-far-distant future will not contain you: that the trees you planted will continue growing but you will not be able there to see them (Barnes, NF); I waited for the night to fall who can imagine from where happiness will come (Atlas, SBB).

- **Непередбачуваність:** the inevitable is coming and there is a readiness in you to rise and meet it; when you handle the Master Carpenter's tools, chances are that you'll cut your hand (Frey, MLP); life does this to you sometimes – leads you up a path and then drops you in the shit, to mix a metaphor; his schemes of future happiness; to hold the key to future prosperity (Boyd, АНН).

- **Одержимість:** who travels lightest, travels furthest (Boyd, АНН); a good golfer, they say, has to picture his swing before he addresses the ball in order to drive (Boyd, АНН); trying to control the future is like trying to take the place of the Master Carpenter (Boyd, АНН).

- **Місце проживання:** I keep thinking about Paris, wondering if, in fact, my future lies there (Boyd, АНН); the fortunate one who has been granted the room and the future that should have been his (Coetzee, BSPL).

Метафора МАЙБУТНЄ – ПОПЕРЕДУ представлена 11 % метафоричних виразів від їхньої загальної кількості в структурі корелятивного домена і 71 % ДО від загальної кількості бінарних опозицій (Таблиця 2).

Орієнтаційна метафора МИНУЛЕ – ПОЗАДУ. Складники: 22 метафоричних висловлення, 5 бінарних опозицій (nearby ↔ far away, present ↔ past, in ↔ out, good ↔ bad, man's life ↔ animal's life), з них – 4 ДО (nearby ↔ far away, in ↔ out, present ↔ past, front ↔ back, up ↔ down).

Результат метафоричної концептуалізації просторового дейксису в структурі корелятивного домена:

- **Швидкоплинність:** the past often seems to behave like that piglet (Barnes, NF); the way we wander through the past (Barnes, FP); how do we seize the past? (Barnes, FP); sometimes the past may be a greased pig (Barnes, FP); sometimes a bear in its den (Barnes, FP); sometimes merely the flash of a parrot, two mocking eyes that spark at you from the forest (Barnes, FP).

- **Спогади:** a vision of the individual soul's journey through time (Boyd, АНН); my whole life has been an adventure in hit and hope (Hastings, SLSP); I tried to place my old life upon my back and I fell beneath its weight (Lodge, YHJ); to bury these flashes of illumination in darkness, forget them; the landscape of my childhood; we go down in dreams, and we go down in memory (Nabokov, SMAR).

- **Туга:** my bad luck to have been born when I was, at the beginning of this century and not be able to be young at its end; suddenly I feel weary, my brain busy analysing the events of the past few hours (Ackroyd, C); a passage as transient as a boat's wake on flowing water (Boyd, АНН); the past is a distant, receding coastline, and we are all in the same boat (Boyd, АНН).

- **Незворотність:** the past cannot be undone; we look at the sun through smoked glass, we must look at the past through coloured glass; when we conceal the past, like a fox beneath a cloak, it injures us (Barnes, NF); I wanted the best, and I sought the worst (Naipaul, WW).

- **Гордість:** pride in all I've done and lived through, proud to think of the thousands of people (Ackroyd, CVF); I have committed the great angelic sin-pride and intellectual glorying; there were Giants in those days (Ackroyd, CVF).

Метафора МИНУЛЕ – ПОЗАДУ представлена 13 % метафоричними висловленнями від їхньої загальної кількості в структурі корелятивного домена і 80 % ДО від загальної кількості бінарних опозицій (Таблиця 2).

Отже, структура орієнтаційної метафори визначається нерівномірним розподілом корелятивних доменів, які активуються («висвічуються») відповідною кількістю метафоричних

висловлень і бінарних опозицій в зоні просторово-часового дейксису. На відміну від структурних метафор, корелятивні домени орієнтаційної метафори проєктуються на певні ознаки референта й « <...> організовують цілу систему концептів у стосунку один до одного» (Lakoff/Johnson 2003, 14). Кількісний аналіз засвідчив, що найвищий ступінь метафоризації притаманний виявленим корелятивним доменам, які сукупно формують діапазон орієнтаційної метафори СУМ – ВНИЗУ (20 % від загальної кількості досліджених метафоричних висловлень). Це пояснюється тим, що вербалізатори таких корелятивних доменів, як СТАРІСТЬ, РОЗЧАРУВАННЯ, ЖИТТЄВІ ВТРАТИ, ХВОРОБИ, ВИСНАЖЛИВА ПРАЦЯ кількісно переважають у репрезентації життєвого досвіду біографічного суб'єкта, пов'язаний із концептуалізацією вікових особливостей, розчарувань, утрат, хвороб тощо.

Специфіка метафоричної концептуалізації дейктичного простору біографічної оповіді і висвітлення способів її лінгвальної репрезентації дала змогу виявити співвідношення бінарних опозицій у структурі орієнтаційних концептуальних метафор. Орієнтаційні метафори за своєю природою антропоморфні (тілесні), оскільки знання людини ґрунтуються на досвіді, який становить основу для його концептуальної метафоризації. В орієнтаційній метафорі концептуалізуються складники корелятивного домена та ідентифікуються бінарні опозиції, які проєктуються на референтний домен і, відповідно, актуалізуються у структурі кожної із виокремлених концептуальних метафор. Структура орієнтаційної метафори пов'язана з явищем висвітлення-затемнення, коли відображаються вибіркові властивості концепту: одні з них висвітлюються, а інші залишаються неактивованими.

Проведений лінгвокогнітивний аналіз метафоричної концептуалізації орієнтаційної образ-схеми ВГОРІ/ВНИЗУ у дейктичному просторі англomовної біографічної оповіді засвідчив, що в результаті 34 міждомених проєкцій утворено 7 орієнтаційних метафор ЖИТТЯ – ВГОРІ, СТРАЖДАННЯ – ВНИЗУ, ЩАСТЯ – ВГОРІ, СУМ – ВНИЗУ, СМЕРТЬ – ВНИЗУ, МАЙБУТНЄ – ПОПЕРЕДУ, МИНУЛЕ – ПОЗАДУ. Діапазони корелятивних доменів позначені різною кількістю метафоричних висловлень, що дає змогу висновувати про різний ступінь їхньої метафоризації. За даними кількісного аналізу, найвищий ступінь метафоризації мають домени орієнтаційної метафори СУМ – ВНИЗУ в аналізованих біографічних оповідях (33 метафоричних висловлення, що становить 20 % від їхньої загальної кількості).

Література

- АРУТЮНОВА, Н. Д. (1990): Метафора. В: Ярцева, В. Н. (гл. ред.): *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Сов. энциклопедия, с. 296-297.
- БИСТРОВ, Я. В. (2016): *Англomовний біографічний наратив у вимірах когнітивної лінгвістики і синергетики*. Київ; Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М.
- БРОВЧЕНКО І. В. (2011): *Концептуальна метафора у кліше англomовного наукового тексту*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Харків.
- ЖАБОТИНСКАЯ, С. А. (2011): Концептуальная метафора: процедура анализа для множественных данных. В: *Актуальні проблеми металінгвістики: зб. статей за матер. VII Міжнар. конф.* Черкаси, Черкаський національний ун-т імені Б. Хмельницького, 28-29 квітня 2011 р. Черкаси: Ант, с. 3-6.
- ЛОТМАН, Ю. М. (1985): Биография – живое лицо. *Новый мир*. № 2, с. 228-236.
- МЕЛЬНИК, О. Г. (2013): Метафоризация дейктических единиц. *Известия Южного федерального университета. Технические науки*. № 10, с. 12-18.
- ПОТАПЕНКО, С. И. (2011): Вербализация действительности в ракурсе ориентационного пространства. В: Левицкий, А. Э., Потапенко, С. И. (ред.): *Язык и пространство: проблемы онтологии и эпистемологии*. Нежин: Издательство НГУ имени Николая Гоголя, с. 11-44.
- BILYK, O./PYLIACHYK, N. (2018): Metaphorisation of Brexit in Modern Political Discourse. *Advanced Education*, № 10, p. 118-126.
- BUHLER, K. (1990): *Theory of Language: The Representational Function of Language*. Amsterdam: John Benjamins.
- BYSTROV, Y./PETRYNA, O./MATTON, M. (2018): Double Negation in English and Ukrainian: a View from Cognitive Linguistics and a SLA Context. *Studies about Languages*, № 33, p. 17-32.
- GIBBS, R. W./COLSTON, H.-L. (2006): The Cognitive Psychological Reality of Image Schemas and their Transformations. In: Geeraerts, D. (ed.): *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin: Mouton de Gruyter, p. 239-268.

- GOSHYLYK, N. (2017): «Small is Beautiful» in thr English Mass Media Texts on Sustainable Development. AAA – *Arbeiten aus Anglistic und Amerikanistic*, № 42, p. 141-158.
- GÓRSKA, E. (2014): The UP/DOWN orientation in language and music. In: Brenzinger, M./Kraska-Szlenk, I. (eds.). *The Body in Language. Comparative Studies of Linguistic Embodiment*. Leiden: Brill (Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, 8), p. 177-195.
- HAMPE, B. (2002): *Superlative Verb: a Corpus-based Study of Semantic Redundancy in English Verb-particle Constructions*. Tebingen: Gunter Narr Verlag.
- HAMPE, B. (2005): When down is not bad, and up not good enough: A usage-based assessment of the plus-minus parameter in image-schema theory. *Cognitive Linguistics*, № 16 (1), p. 81-112.
- JOHNSON, M. (1990): *The Body in The Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- KÖVECSSES, Z. (2002): *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- LAKOFF, G./JOHNSON, M. (2003): *Metaphors We Live by*. (Second ed.). London: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. (1990): *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- TURNER, M. (1996): *The Literary Mind*. Oxford: Oxford University Press.

Список джерел ілюстративного матеріалу

- Ackroyd, C: ACKROYD, P. (1991): *Chatterton*. London: Abacus.
- Ackroyd, MA: ACKROYD, P. (1997): *Milton in America*. London: Vintage.
- Ackroyd, SB: ACKROYD, P. (2006): *Shakespeare: The Biography*. New York: Anchor Books.
- Ackroyd, LTOW: ACKROYD, P. (1991): *The Last Testament of Oscar Wilde*. London: Abacus.
- Amis, EM: AMIS, M. (2000): *Experience: A Memoir*. New York: Hyperion.
- Amis, I: AMIS M. (1995): *The Information*. London: Flamingo.
- Atlas, SBB: ATLAS, J. Saul Bellow (2000): *A Biography*. New York: Modern Library.
- Barnes, AG: BARNES, J. (2006): *Arthur and George*. London: Vintage Books.
- Barnes, FP: BARNES, J. (1990): *Flaubert's Parrot*. London: Vintage Books.
- Barnes, LL: BARNES, J. (2013): *Levels of Life*. London: Jonathan Cape.
- Barnes, NF: BARNES, J. (2009): *Nothing to be Frightened of*. London: Vintage Books.
- Boyd, AHH: BOYD, W. (2009): *Any Human Heart*. London: Penguin Books.
- Burgess, NLS: BURGESS, A. (1965): *Nothing Like the Sun: A Story of Shakespeare's Love-life*. New York: Ballantine Books.
- Byatt, PR: BYATT, A. S. (1991): *Possession: A Romance*. London: Vintage.
- Carey, THKG: CAREY, P. (2002): *True History of the Kelly Gang*. New York: Vintage International.
- Coetzee, BSPL: COETZEE, J. M. (1998): *Boyhood. Scenes from Provincial Life*. New York: Penguin Books.
- Cunningham, H: CUNNINGHAM, M. (1999): *The Hours*. London: Fourth Estate.
- Fowles, DM: FOWLES, J. (1977): *Daniel Martin*. London: Triad Panther Books, 1977.
- Frey, MLP: FREY, J. (2003): *A Million Little Pieces*. New York: Anchor Books.
- Fry, FCA: FRY, S. (2011): *The Fry Chronicles. An Autobiography*. London: Penguin Books.
- Fry, MMWA : FRY, S. (1999): *Moab is My Washpot. An Autobiography*. New York: Random House.
- Gildiner, TCFM: GILDINER, C. (1999): *Too Close to the Falls: A Memoir*. – New York: Penguin Books.
- Hastings, SLSM: HASTINGS, S. (2010): *The Secret Lives of Somerset Maugham*. London: John Murray.
- Karr, LCM: KARR, M. (1995): *The Liar's Club: A Memoir*. New York: Viking Adult.
- Lodge, MP: LODGE, D. (2002): *A Man of Parts*. London: Vintage Books.
- Lodge, YHJ: LODGE, D. (2007): *The Year of Henry James: The Story of a Novel*. London: Penguin Books.
- Nabokov, SMAR: NABOKOV, V. (1996): *Speak, Memory. An Autobiography Revisited*. In: Nabokov, V. *Novels and Memoirs 1941–1951*. New York: The Library of America, p. 359–629.
- Naipaul, WW: NAIPAUL, V. S. (1995): *A Way in the World*. London: Minerva.
- Naipaul, EA: NAIPAUL, V. S. (2008): *The Enigma of Arrival*. London: Penguin Books.
- Tóibin, M: TÓIBIN, C. (2004): *The Master*. New York: Scribner.

Профіль автора:

Бистров Яків Володимирович
 Доктор філологічних наук, професор
 Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, когнітивна наратологія, лінгвосинергетика, міжкультурна комунікація.
 Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
 ybystrov@ukr.net

Author's Profile:

Bystrov Yakiv Volodymyrovych
 Doctor of Philology, Professor
 Scientific interests: Cognitive Linguistics, Cognitive Naratology, Linguosynergetics, Intercultural Communication.
 Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
 ybystrov@ukr.net

Василь Бялик [BYALYK VASYL]

Чернівецький національний університет, Україна
[Chernivtsi National University, Ukraine]

КОГНІТИВНИЙ ВИМІР ЛЕКСИЧНОГО КВАНТОРА **[Cognitive Dimension of a Lexical Quantor]**

У сучасній лінгвістиці окрім мовної картини світу (МКС) та концептуальної картини світу (ККС) концепт стає стрижневим поняттям, яке як термін все частіше використовується дослідниками, які займаються проблемами мовних когніцій. Концепт є основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці, і саме цим когнітивна лінгвістика найбільшою мірою відрізняється від інших напрямів дослідження семантики (логічного, структурного тощо). Поняття концепту поки що не має однозначного визначення (Бялик 2008; 2012; 2013; Жаботинская 1997; 1999; 2009; Карасик 1996; 2004; 2013; Кубрякова 1996; 1997; 2004; 2012; Лихачев 1993; 1997; Мартинюк 2003; Приходько 2008; 2013; Стернин 2001; Lakoff 1987; Langacker 1987; Wierzbicka 1985 та ін.). Під ним розуміють ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття і навіть саме поняття. Він має двояку сутність – психічну та мовну (Кубрякова 1997; Степанов 2001). З одного боку, це ідеальний образ, чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з іншого – він має певну назву у мові. Ця характеристика концепту повною мірою відображається в лексичному кванторі (ЛК), який називає концепт, є його номінативною ознакою, а з іншого боку, містить певну інформацію про нього (детальніше про ЛК див. Бялик 2012; 2013).

А. Вежбицька розрізняє два типи концептів: концепт-мінімум, концепт-максимум і енциклопедичний додаток (доповнення). Концепт-мінімум – це неповне знання смислу слова (мовцеві відома реалія, але далеко не все, що їй притаманне; у життєвій практиці вона для нього не є важливою або ж він з нею ніколи не стикався). Концепт-максимум охоплює всебічне (повне) знання мовцем смислу слова (реалія йому відома в усіх аспектах), у тому числі енциклопедичні відомості, професійні знання про реалію (Вежбицька 1996, с. 35). Так, якщо, перефразовуючи автора, для мешканця України концепт «яблуко» є концептом-максимумом, то концепт «ківі» є концептом-мінімумом (мовці не знають, на куші чи на дереві ростуть ці фрукти, як ці рослини доглядають, як вони цвітуть, коли дозрівають плоди тощо).

Кожен концепт має ідеалізовану когнітивну модель (Лакофф 2004, с. 35), під якою розуміють усі наші уявлення про об'єкт у цілому, якийсь «нерозчленований образ», що зумовлює певну поведінку мовного знака (рольову структуру). Так, англ. jogging «біг підтюпцем» і running «біг» мають різні «ідеалізовані когнітивні моделі». Jogging асоціюється зі здоровим способом життя, фізичною формою людей середнього класу, які досягли успіху в суспільствах розвинутих країн.

Концепт цього слова виключає змагання, цільові ситуації, а також несумісний з малолітніми дітьми, людьми похилого віку, тваринами та іншими концептами, звичайними для running (не кажуть *jog to catch the bus «бігти підтюпцем, щоб устигнути на автобус», jog after someone «бігти підтюпцем за кимось», але run to catch the bus «бігти, щоб встигнути на автобус», run after someone «бігти за кимось») (Лакофф 2004, с. 35).

Зміна поняття значення на поняття концепту засвідчує зміну орієнтацій від трактування смислу як абстрактної сутності, репрезентація якої не пов'язана з мовцем і адресатом, до його інтерпретації як ментальної сутності, що з'єднує зовнішній світ із внутрішнім світом людини. Тут мовознавство повернулося до гумбольдтівського розуміння мови як «третьо-

го, проміжного світу». Отже, когнітивна семантика вивчає не значення слів, а концепти. Це абсолютно новий підхід до вивчення семантики.

У найзагальнішому вигляді концепт, на думку Ю.С. Степанова, можна уявити як «згусток культури у свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, а з іншого боку, концепт – це те, за допомогою чого людина сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї» (Степанов, 603–612). Очевидним у цьому визначенні є прагнення відомого лінгвіста зосередитися на культурній складовій концепту, що цілком природно, оскільки мовний концепт не мислиться у відриві від культури мовця. Водночас концепти стають предметом жвавої уваги лінгвістів як мисленнєві образи, які стоять за мовними знаками, розглядаються як позначувані мовних знаків. Із концептів складається семантичний простір конкретної мови, а за семантичним простором можна говорити про структуру знань у їх конкретно-національному вияві. Ось чому, на нашу думку, поняття концепту, яке прийшло із когнітології, виявилось таким важливим і потрібним для вивчення мови і закладає підвалини когнітивної лінгвістики. Всю пізнавальну діяльність людини (когніцію), як відомо, можна розглядати як таку, що спрямована на визначення тотожності і розбіжності пізнаваних об'єктів. І саме концепти використовуються для забезпечення операцій такого типу. Для детермінації концепту необхідні як перцептуальна виокремленість певних ознак, так і предметні дії з об'єктами. Когнітологи все ж не знайшли відповіді на те, як виникають концепти, і лише вказують на процес утворення смислів у найзагальнішому вигляді. Вважається, що найкращий доступ до опису і визначення природи концепту забезпечує мова, тому не викликає сумнівів той факт, що найважливіші концепти кодуються у мові. Сама природа концепту не є гомогенною і може бути представлена структурами різної складності. Одні вчені вважають, що найпростіші концепти – це представлені одним словом, а більш складні – ті, які представлені у словосполученнях і реченнях. Інші вбачають найпростіші концепти у семантичних ознаках, або маркерах, виявлених у процесі компонентного аналізу лексики. Треті переконані, що аналіз лексичних систем мов може призвести до виокремлення невеликої кількості «примітивів» (як, наприклад, «хтось», «щось», «річ», «місце» тощо в дослідженнях А. Вежбицької), комбінацією яких можна описати надалі весь словниковий запас мови. На нашу думку, найбільш прийнятною є компромісна точка зору, яка передбачає, що частина концептуальної інформації має мовну «прив'язку», тобто виражається мовними засобами, а частина цієї інформації представлена у психіці людини цілком інакше, тобто ментальними репрезентаціями іншого типу – образами, картинками, схемами тощо.

Під концептом зазвичай розуміють оперативну одиницю нашої свідомості. Цей термін є родовим стосовно видових її одиниць (на зразок зоровий образ, вербальний знак, знак, тощо). В ієрархії одиниць оперативної свідомості він займає найвище місце. Концепт корелює з терміном «поняття», тому що знання людини, закріплені в понятійній формі, представляють репрезентацію об'єкта через поняття, що виступає як опрацьований наукою концепт. Цим значною мірою пояснюється ототожнення концепту і поняття. Концепт отримує точну дефініцію, закріплену на даному рівні свідомості. Мозок оперує концептами різної складності, так, наприклад, можна говорити про концепти суміжності, близькості, роз'єднання, сприйняття, просторовості. Таким чином, концепт – це фрагмент світу, схоплений когнітивною структурою. Когнітивна структура найчастіше виступає у вигляді групи концептів. Підведені під тіло знака групи концептів виступають у ролі значення слова (Кубрякова 2004).

Концепти зводять розмаїтість спостережуваних і уявлюваних явищ до чогось єдиного, підводячи їх під одну рубрику. Вони дозволяють зберігати знання про світ і виявляються будівельними елементами концептуальної системи, сприяючи обробці суб'єктивного досвіду шляхом підведення інформації під певні вироблені суспільством категорії й класи. Тому очевидним для багатьох вчених є той факт, що кращий доступ до опису й визначення природи концептів забезпечує мова (Jackendoff 1993, 16). Наприклад, у ситуації номінації, коли мовець іменує об'єкт, не вдаючись до інвентаря

існуючих найменувань, а створює нове позначення для такого поняття, як агент за допомогою словотвірних засобів, підведення під категорію вимагає використання універсального концепту – категоризатора, яким, відповідно до думки О.М. Позднякової, в англійській мові варто вважати слова «person», «someone», «one» (Позднякова 1999, 72).

Часто стверджують, що центральні для людської психіки концепти відображені у граматиці мов і що саме граматична категоризація створює ту концептуальну сітку, той каркас для розподілу всього концептуального матеріалу, який виражений лексично. Таким чином, у граматиці знаходять відображення ті концепти (а врешті-решт і значення), які найбільш суттєві для даної мови. Ця точка зору видається цілком слушною, оскільки граматична структура устрою мови, на нашу думку, виступає певною категоризацією МКС.

Для утворення концептуальної системи мови необхідно передбачити існування деяких вихідних, чи первинних концептів, з яких надалі розвиваються всі решта: концепти як інтерпретатори смислу підлягають подальшому уточненню і модифікації. Концепти спочатку постають як неаналізовані сутності, але потім, ставши частиною системи, потрапляють під вплив інших концептів і видозмінюються самі (наприклад концепти «TABLE», «CHAIR», «SOFA» інтерпретуються як елементи меблів, з одного боку, а з іншого – подрібнюються, вказуючи на особливості їх призначення та функцій («FOLDING TABLE», «DINING-ROOM TABLE»; «ARMCHAIR», «CHAIR-BED», «CHAISE LONGUE»; «COUCH», «DIVAN-BED» чи, наприклад, концепти «CRIMSON», «SCARLET», «RED», з одного боку інтепретуються як ознака кольору, а з іншого – подрібнюються, вказуючи на інтенсивність кольору).

Таким чином, можна стверджувати, що моделювання світу у свідомості людини здійснюється за допомогою концептів – «дискретних змістових одиниць колективної свідомості, що відображають предмет реального / ідеального світу і збережених у національній пам'яті носіїв мови у вербально позначеному вигляді» (Арутюнова 1999, 12). Концепти – одиниці, за допомогою яких ми мислимо про світ, тому вважаються, що в концептах виявляються прототипні категорії сприйняття світу. Концепт може бути реалізований у слові, словосполученні, висловленні, тексті, дискурсі, (а, отже, і в ЛК!).

Структура концепту описується також за допомогою польового підходу, коли в його складі виокремлюють ядро й периферію. Ядро окреслює коло предметів, які можуть бути названі даним предметом (Панасенко 2000, 65). Периферію складають конотації (оцінні, емоційні, стилістичні відтінки значення, які можуть бути знайдені в словниковій дефініції) й асоціативні ознаки. Асоціація визначається як «зв'язок між окремими уявленнями, при якому одне з уявлень викликає інше» (Рядчикова, 78). В основі асоціативних ознак лежать процеси метафоризації й переносу значень. Ідея польового підходу підтримується і багатьма вченими.

Дж. Лакофф у теорії концептуалізації зазначає, що в пізнанні світу людиною лежать концепти базового рівня (ядро), які передбачають взаємодію людини із зовнішнім оточенням, і ментальні схеми маніпулятивного характеру (периферія) (Lakoff 1987, 78; Лакофф 2004). Цю ж ідею поділяє О.Г. Баранов (Баранов 1988, 94–100).

Л.О. Чернейко визначає концепт як «конструкт, який репрезентує асоціативне поле назви, але не зводиться до неї» (Чернейко 1995, 80). Концепт – узагальнений образ слова, який складається з ґештальтів (еквівалентом німецького терміна «Gestalt» є термін «образ»). Деякі вчені вважають, що концепт, який розглядається як узагальнений образ слова у всьому різноманітті мовних і позамовних зв'язків, – термін ширший і більш прийнятний для сучасної лінгвістики, ніж термін «поняття». Виявити різну насиченість ґештальтами семантично близьких концептів допомагає концептуальний аналіз. Як відомо, концептуальний аналіз дає можливість не тільки більш глибоко, але й більш широко розглядати семантику тексту.

Концепт, як справедливо зазначав Д.С. Лихачов, не «безпосередньо виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистісним і народним досвідом. Потенції концепту тим ширші й багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини» (Лихачев 1997, 281).

Комплексний підхід, який розробляють С.Х. Ляпін і В.І. Карасик, розглядає концепт як «смысловий **квант** (виділено нами. – Б.В.) людського буття у світі, який, залежно від конкретних умов, перетворюється в різні спеціалізовані формоутворення, «ґешталти буття...» (Карасик 2009, 361; 2013; Ляпин 1997, 11–35). Концепт як квант знання визнають багато лінгвістів, які вважають, що у ньому міститься знання про світ, яке переживає людина (Карасик 2009, 361; Лихачев 1997, 281; Кубрякова 1996, 90 та ін.).

Співвідношення термінів «поняття» і «концепт» викликає безперечний інтерес, оскільки в даний час у лінгвістиці (а також у філософії й логіці) ці терміни не мають однозначних тлумачень і їх співвідношення поки що не можна вважати встановленим.

У цьому переконує дефініція концепту, яку пропонує Ю.С. Степанов: «Поняття (концепт) – явище того ж порядку, що і значення слова, але яке розглядається в дещо іншій системі логічних відношень і форм, які досліджуються як в мовознавстві, так і в логіці» (Степанов 1997, 384).

У зв'язку із нечіткістю позицій учених в лінгвістиці до визначення концепту існує декілька підходів. Концепт як поняття тлумачать прихильники логічного моделювання семантики (див. праці С. Жаботинської та ін.). У цьому випадку концепт визначається як думка, що містить в узагальненій формі предмети і явища дійсності шляхом фіксації їх властивостей і відношень (концепт від лат. *conceptus* – зміст поняття).

При психологічному визначенні концепт розглядається як «якесь уявне утворення, що має замісну функцію» (Лихачев 1997). На перше місце виступають при цьому суб'єктивно-значущі характеристики концепту в свідомості учасників спілкування, які зводяться, як правило, до різних образів, що є формами індивідуального і групового життя і діяльності людей, сталих і типових для соціальних відносин.

Н.Д. Арутюнова тлумачить концепти як поняття практичної (буденної) філософії, що виникають «у результаті взаємодії таких чинників, як національна традиція і фольклор, релігія й ідеологія, життєвий досвід і образи мистецтва, відчуття і системи цінностей» (Арутюнова 1999, 3). У даному випадку протиставляється не індивідуальне і колективне, а наукове і буденне знання. С.Х. Ляпін розглядає концепт як багатовимірне культурно-значуще соціо-психічне утворення, визначене в тій або іншій мовній формі (Ляпин 1997). У цьому сенсі на перший план висувається ідея багатовимірності концепту, виокремлення в ньому як раціонального, так і емоційного компонентів. Поділяючи точку зору С. Ляпіна, В. Карасик стверджує, що «концепти є первинними культурними утвореннями, трансльованими в різні сфери буття людини, зокрема в сфері переважно понятійного (наука), переважно образного (мистецтво) і переважно діяльнісного (буденне життя) освоєння світу» (Карасик 2004, 4).

Д. Лихачов визначає концепт як «замісник поняття в індивідуальній і колективній свідомості носіїв мови» (Лихачев 1993, 5). Ця позиція дозволяє врахувати багатство асоціацій і смислових транспозицій, визначити межу між значенням і концептом цього значення у свідомості окремих людей і людських колективів. У такому розумінні поняття «концепт» видається значно ширшим, а ніж лексичне значення, закріплене в словнику. На думку Д.С. Лихачова, «концепт є результатом зіткнення словникового значення слова з особистісним і народним досвідом..., потенції концепту тим ширші і багатші, чим ширший і багатший культурний досвід людини» (Лихачев 1997, с. 281).

С. Аскольдов тлумачить концепт як «уявне утворення, яке заміщає нам в процесі думки невизначену безліч предметів одного і того ж роду» (Аскольдов 1997, 269). Таким чином, найістотнішою виступає функція замісництва.

За визначенням Ю. Степанова, «переплетення» значень, «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, які супроводжують слово, є концепт (Степанов 1985). Кон-

цепт – «це ніби згусток культури в свідомості людини, те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини» (Степанов 1995, 40).

Як бачимо, концепт у сучасній когнітивній науці про мову тлумачиться як багатовимірне утворення, що охоплює, зокрема, образні, понятійно-дефініційні і нормативно-оцінні характеристики.

На думку О. Кубрякової, існують принаймні два ракурси розгляду концептів: власне мовний, «коли ми хочемо дати їм дефініції як окремим словам», і концептуальний, «коли ми прагнемо роз'яснити, яким оперативним одиницям нашої свідомості або ж ментальним в ній репрезентаціям вони відповідають» (Кубрякова 1997, 84). Дуже близькою до цього твердження є думка Л. Панової, яка також виділяє два підходи до опису мовних одиниць, а саме: опис словникових дефініцій того або іншого слова, які взяті із різних джерел, а надалі їх подальший аналіз і аналіз сполучуваності даного слова (концепту) в різних художніх текстах (Панова 2000, 167).

У лексикографічній традиції, за словами А. Комлєва, «спостерігається прагнення шукати одиничне точне значення лексеми, уточнювальне «наближене значення» тлумачного словника» (Комлев 2000). Причому це «підсумкове формулювання» характеризує якесь «середнє значення» даної лексеми (Комлев 2006, 120). Концепт, на наш погляд, є ментальною категорією, відображенням індивідуального досвіду кожної мовної особистості, і ключ до його розуміння лежить в аналізі мовних даних – адже саме вони об'єктивують те, що вже піддалося когнітивній обробці людським розумом.

Кожному концепту властива своя особлива «окрема мова» – специфічна сполучуваність. Встановивши, як визначається концепт у тому або іншому контексті, об'єднавши всі визначення концепту в різних контекстах воедино, можна вичленити узагальнений зміст даного концепту. При відборі мовного матеріалу (досліджуваних концептів і їх форм) треба керуватися виокремленим О.С. Яковлєвою принципом «єдності коренеслова» (Яковлєва 1994, 200). Усі ці підходи до вивчення концепту вказують на безпосередній зв'язок з інформацією, знанням, що він містить, і яке репрезентовано у ЛК.

Однак варто зазначити, що не всі лінгвісти вважають концепт предметом наукового лінгвістичного дослідження (напр., Ю. Сорокін вважає його «квазіметодологічною категорією» (Сорокін 2003, 292), а В. Левицький «фантомною категорією», яка існує тільки у фантазії дослідника і позбавлена чітких меж для об'єктивного виміру (Левицький 2006, 114), що може бути прийнятним, оскільки, як зазначає А. Приходько, концепт є «семіотично дисперсним» (Приходько 2008, 103; Приходько 2013) і «мовна об'єктивація певного концепту не має однозначної прив'язки до певного слова» (Приходько 2008, 104) і тому необхідно враховувати план змісту (інтеріоризації) і план вираження (екстеріоризації) концепту, де план змісту може бути представлений як ментальне утворення, тоді як план вираження завжди репрезентований у знаковій формі (Приходько 2008, 104). Ця знакова форма характеризується складною структурою плану змісту, який передбачає ієрархію значення у його співвідношенні до знання (див. Рис. 1).

Отже, під концептом розуміють передовсім «оперативну змістову одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, усієї тієї картини світу, яка відображена у людській психіці. Поняття концепту відповідає уявленню про ті смисли, якими оперує людина в процесі мислення і які відображають зміст досвіду і з н а н н я (розбивка наша. – Б.В.), зміст результатів усієї людської діяльності і процесів пізнання світу у вигляді наших «к в а н т і в з н а н н я» (розбивка наша. – Б.В.) (147, 51). Таким чином, концепти дозволяють зберегти знання про світ, з одного боку, а з іншого – є твірними елементами концептуальної системи, сприяючи обробці об'єктивного досвіду шляхом підведення інформації під певні вироблені мовною спільнотою категорії і класи і виражаються мовними засобами, у першу чергу у вигляді ЛК.

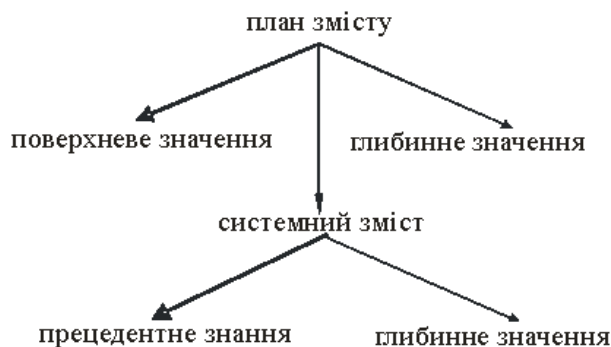

Рис. 1 План змісту концепту

Варто зазначити, що поняття *концепт*, враховуючи його дифузність у лінгвістичній літературі, характеризується семантичною верифікованістю, що виражається, передовсім, у когнітивно-психологічному, структурно-системному, епістемологічно-інформаційному та, безперечно, культурологічному підході до трактування цього феномену. Так, представники когнітивно-психологічного підходу розгляду поняття *концепт* (А. Бабушкін, Л. Вітгенштейн, Р. Джекендофф, Ф. Джонсон-Лерд, Р. Дірвен, В. Жайворонок, М. Кочерган, О. Кравченко, О. Кубрякова, Дж. Лайонз, Ю. Левицький, Д. Лихачов, З. Попова, А. Соломоник, Й. Стернін, Ф. Унгерер, Р. Фрумкіна, Х. Шмідт та ін.) розглядають його як явище, притаманне свідомості людини, яке забезпечує оперативне мислення та пізнання світу, при цьому наголошують на домінуючу роль психічних процесів у свідомості людини. Прихильники структурно-системного підходу (О. Залевська, М. Піменова, А. Приходько та ін.) підкреслюють складну структурну організацію концепту.

Так, М. Піменова стверджує, що концепти підводяться під категорії, а останні збігаються з такими «пріоритетними» моделями, як просторова (орієнтаційна), часова, культурна. Кожна із цих моделей поділяється на певні субмоделі (наприклад, просторова модель охоплює такі субмоделі, як вмістилище, поверхня, мілітарна, виробнича та ін., а часова – час доби, одиниці часу тощо). Як і В. Карасик, М. Піменова поділяє концепти на параметричні (простір, час, кількість, якість та ін.) і непараметричні ментальні утворення, які передають ментальний зміст (Карасик 1996; Піменова 2005, 186–215). Близьким до цього є погляд А. Приходька, який типологізує концепти, представлені як епістемічні утворення, (психо)ментальні утворення, (етно)культурні утворення, (прагма)регулятивні утворення та аксіологічні утворення, як такі, що підлягають розглядові у рамках таких бінарних опозицій, як: «параметричність» – «непараметричність», «універсальність» – «специфічність», «регулятивність» – «нерегулятивність», «позитивність» – «негативність» (Приходько 2008, 83). На думку Й. Стерніна (2001), є три структурні типи концепту: однорівневий, багаторівневий, сегментний. Однорівневий концепт включає в себе тільки ядро, тобто чуттєвий образ; такий концепт характерний для свідомості дитини або інтелектуально нерозвинутої особистості. Багаторівневий концепт включає в себе декілька когнітивних шарів, які розрізняються за рівнем абстракції, що відображаються ними. Сегментний концепт виступає як базовий чуттєвий шар, оточений декількома сегментами, «рівноправними за мірою абстракції».

Безумовно, вищевказані підходи не знаходяться у якомусь протиріччі, а якраз доповнюють один одного. Важливим є вивчення концепту на засадах епістемологічно-інформаційного підходу (М. Болдырев, Р. Джекендофф, С. Воркачев, Р. Ленекер, М. Полюжин, А. Приходько та ін.). Тут концепт виступає як знання, яке несе певну інформацію про навколишній світ людини (див, напр., Болдырев 2018). І, нарешті, усі ці підходи, які тут наведено у дещо спрощеному вигляді, об'єднує культурологічний підхід розуміння концепту (Н. Арутюнова, А. Вежбицька, В. Карасик, В. Красних, В. Маслова, Г. Слишкін, Ю. Степанов та ін.), при якому культурний сегмент є вирішальним у визначенні алгоритму людської етноповедінки і символічних структур, що конституують концепт. Предметом пошуку в когнітивній лінгвістиці часто є найбільш істотні для побудови всієї концептуальної системи концепти, які виступають як головні рубрики членування цієї системи.

Чимало лінгвістів поділяють думку Р. Джекендоффа про те, що основними конститuentами концептуальної системи є концепти, близькі для «семантичних частин мови» – концепт об'єкта і його частин, руху, дії, місця чи простору, часу, ознаки тощо (Jackendoff 1988; 1989). Так, опис концептуальної системи неологічного поля в сучасній англійській мові може базуватися на вже окреслених засадах, тобто виокремленні базових конститuentів концептуальної системи мови. Цілком очевидно, що в так звані «опорні» концепти, які найбільш осмислені мовною спільнотою, входять усе нові й нові концепти, що репрезентують неологічні утворення у мовній системі, які містять нове знання. Отже, кожний із концептів, який складає поле іншого концепту, будучи взятим окремо, є «квантом структурованого знання», але при цьому він структурує нову понятійну систему, що пояснює здатність мови передавати обмеженою кількістю мовних одиниць необмежену кількість смислів.

У такому разі видається доречним враховувати всі відображені у різних підходах особливості дослідження лінгвоконцепту, при цьому, на нашу думку, головною повинна визначатися знаннево-інформаційна складова у лінгвістичних когнітивних дослідженнях. Отже концепт, на нашу думку, треба розуміти як будь-яку дискретну змістову одиницю колективної свідомості, яка відображає предмет реального чи ірреального світу, який зберігається у національній пам'яті носіїв мови у вигляді пізнаного субстрата, несе відповідну інформацію про навколишній світ мовної особистості і виражається мовним знаком, репрезентованим ЛК. Таке розуміння концепту близьке, загалом, до епістемологічно-інформаційного підходу у нашій класифікації і не заперечує, зрештою, й інші підходи до вивчення сутності концепту.

У сучасних лінгвістичних студіях, зорієнтованих на когнітивну парадигму вивчення мовних явищ, концепт як базовий складник лінгвістичного знання описується за різними моделями. Так, наприклад, С. Жаботинська вважає, що прикладом концептуального аналізу в аспекті фрейм-схем може бути виявлення інформаційних структур, які можна відстежити у лексичних сигніфікативних значеннях (Жаботинская 1997, 3–11), водночас сам концептуальний аналіз спрямований на виявлення інформаційних блоків та їх реляцій, які формують МКС (Жаботинская 1997, 3).

У нашому дослідженні концепти описуємо, використовуючи алгоритм їх опису В. Масловою, яка слідом за Р. Фрумкіною (Фрумкина 1990, 85–101) розрізняє ядро і периферію концепту (Маслова 2005, 3–29). Ядром концепту виступає словникове значення ЛК (розбивка наша. – Б.В.), оскільки матеріали тлумачних словників пропонують досліднику величезні можливості у плані розкриття змісту концепту, у виявленні специфіки його мовного вираження. Роль дефініції або пояснення при розгляді когнітивних явищ у мові відзначається й іншими лінгвістами (див., напр. Кубрякова 2012, 181; Wierzbicka 1985).

Периферія концепту репрезентована суб'єктивним досвідом, різними прагматичними та аксіологічними складниками ЛК, конотаціями та асоціаціями. Певною мірою асоціативні зв'язки відображаються у тезаурусах.

Для встановлення смислового обсягу (об'єму) концепту необхідно визначити референтну ситуацію, до якої належить даний концепт, а при наявності тексту ця операція здійснюється на його основі. Важливим є також встановлення місця даного концепту у МКС і мовній свідомості нації через звернення до енциклопедичних і лінгвістичних словників; при цьому словникову статтю, як зазначалося раніше, вважаємо ядром концепту. Виявленню особливостей концепту може сприяти звернення до етимології ЛК і врахування шляхів генези мовного знання у ньому. Оскільки словникові статті дають лише найзагальніше уявлення про значення слова, а енциклопедичні словники – про поняття, необхідно залучити до аналізу найрізноманітніші контексти: художні, наукові, публіцистичні тощо (Маслова 2005, 45–47). Отримані результати потрібно зіставити з аналізом асоціативних зв'язків ключової лексики (ядра концепту), котрі можуть бути відображені у тезаурусі (наприклад, аналізуючи концепт «ЛЮДИНА», встановлюємо його тісний зв'язок з концептом «ПРОФЕСІЯ»).

У залежності від типу концепту дещо іншою буде й методика його опису. Відомо, що є різні типи структур представлення знань – схема, фрейм чи сценарій, картинка чи мисленнєвий образ, скрипт тощо. Їх об'єднує те, всі вони є сукупністю інформації, що

зберігається у пам'яті, яка забезпечує адекватну когнітивну обробку стандартних ситуацій. Багато при описі залежить від того, який тип концепту необхідно описати.

Так, якщо словникові тлумачення містять вказівки на контури, лінії, які формують предмет, його обриси, то значить, що вони вказують на **схему**. Наприклад, таке тлумачення: «рогатка» – дерев'яна розвилка у формі букви Y – це схема. Перелік деталей, з яких складається зміст, ніби дає кадр з фільму – фрейм. **Фрейм** у його базовому визначенні (за М. Мінскі) – це структура даних для представлення (візуального) стереотипної ситуації, особливо при організації великих об'ємів пам'яті. Це організація уявлень, які зберігаються у пам'яті, структура знання, інформація про певний фрагмент людського досвіду (наприклад, святкування дня народження). Таке знання включає: а) лексичне значення, б) енциклопедичне знання предмета, в) екстралінгвістичне знання. Фрейм організовується довкола певного ядра і тому містить інформацію, яка асоціюється з ядром. Опис процесу, дії із важливими їх етапами тлумачиться як **сценарій**. Він виробляється в результаті інтерпретації тексту (Маслова 2005, 45). Широко використовується в когнітивній лінгвістиці термін скрипт, який визначається як «набір сподівань про те, що у ситуації, яка сприймається, повинно відбутися далі» і який «дозволяє розуміти не тільки реальну чи описувану ситуацію, але й детальний план поведінки, яку ця ситуація приписує» (Дем'янков 1994, 17; Кубрякова 2012).

Отже, різні концепти здатні передавати концептуальну інформацію різного роду – від елементарних до складних концептуальних структур найвищого ступеня абстракції. Визначення типу концепту залежить від встановлення референтної ситуації, до котрої належить концепт (Маслова 2005, 45–47). З іншого боку, якщо слово визначається одиницею системи й носієм смислу, то можна виокремити такі аспекти цієї системи: зовнішній (зв'язок слова з іншими словами через тематичні групи), внутрішній (зв'язок лексико-семантичного варіанта у середині лексеми), глибинний (структура і зміст лексичного значення).

Ядро концепту та концептуальні зв'язки часто подають у вигляді семантичних мереж чи сіток. Семантичні мережі (сітки, графи) віддавна використовуються у наукових дослідженнях. Ще грецький філософ Порфірій (III ст.н.е.) використовував графічне представлення Арістотелевих категорій у вигляді графу, а згодом Луллій (14 ст.) у своїй *Ars Magna* та Бруно у системі штучної пам'яті (16 ст.) розвивали ідею графічного представлення інформації про світ та ментальні процеси і, таким чином, закладали підвалини для теоретичного обґрунтування застосування семантичних мереж як інструментарію людського пізнання. Широкого використання семантичні мережі набули у зв'язку з ідеями Ч. Пірса, які втілювалися у вигляді екзистенціальних графів, а потім трансформувалися та вдосконалювалися у теоретичних засадах семантичного та концептуального моделювання мовних явищ у дослідженнях філософів, фахівців із штучного інтелекту, сучасних мовознавців (див. праці С. Жаботинської, М. Куїлліана, Ч. Пірса, Е. Скороходька, Г. Скрегга, Дж. Сови та ін.).

На нашу думку, лінгвоконцепт можна експліцитно представити як фрейм чи фрейм-схему у вигляді графа деревоподібного типу із бінарними відношеннями, що відображає ядро концепту. Обмеження бінарністю семантичних реляцій диктується передовсім усталеною традицією формалізації процедур у точних науках (пор. двійковий код у комп'ютерних науках) для зручності отримання достовірних даних. При наявності n-арних відношень останні можуть трактуватись як кластерні, що надалі можуть також поділятися за бінарним принципом. Вузли графа відповідають слотам фрейму, котрі містять певний квант інформації про концепт, а дуги (ребра) вказують на відношення (взаємозв'язки) між квантами інформації у ЛК. Фрейм-схема характеризується ієрархічною побудовою, у якій кванти інформації розташовуються відповідно до рангу їх інформаційного (семантичного) навантаження. Усі кванти, представлені у фрейм-схемі, взаємопов'язані і можуть передавати відповідну інформацію про концепт та його ядро.

У запропонованій фрейм-схемі (Рис. 2), яка репрезентує ядро концепту, за замовчуванням усі лівобічні кванти – вербалізовані складники концепту позначають відоме знання, тоді як правобічні – нове знання, яке міститься концепті. Таким чином, фрейм-схема передає тема-рематичні та гіперо-гіпонімічні відношення типу АКО («a kind of») чи ISA («is a») у ліво-

бічній частині та конкретизуючі (рематичні, специфічні, видові) відношення у правобічній частині (пор. Кияк 1988; Скороходько 1968; 1974).

Vegivore «a person who has a special fondness of vegetables»

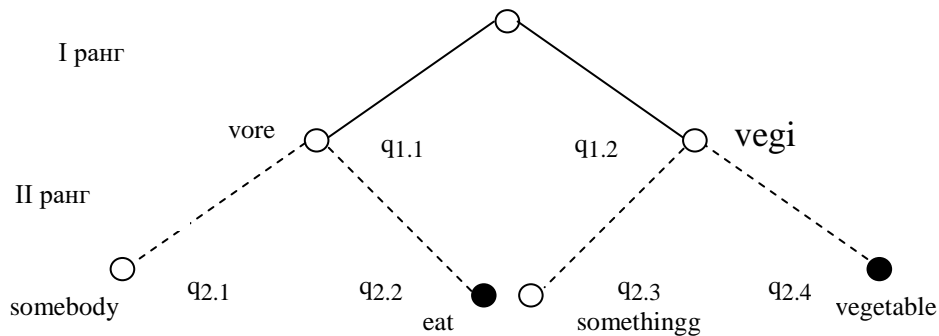

Рис. 2 Фрейм-схема ЛК «**vegivore**»

Зміст вербалізованого концепту може уточнюватися за енциклопедичними або ж тлумачними словниками, що призводить до його інтерпретації шляхом концептуального розширення деревоподібного графа в результаті врахування імпліцитних смислів (рис. 3). У цьому випадку частина графа, у якому відбувається його концептуальне розширення, представлена ребрами (дугами), позначеними пунктирною лінією:

Twenty-four seven «day and night, the whole week»

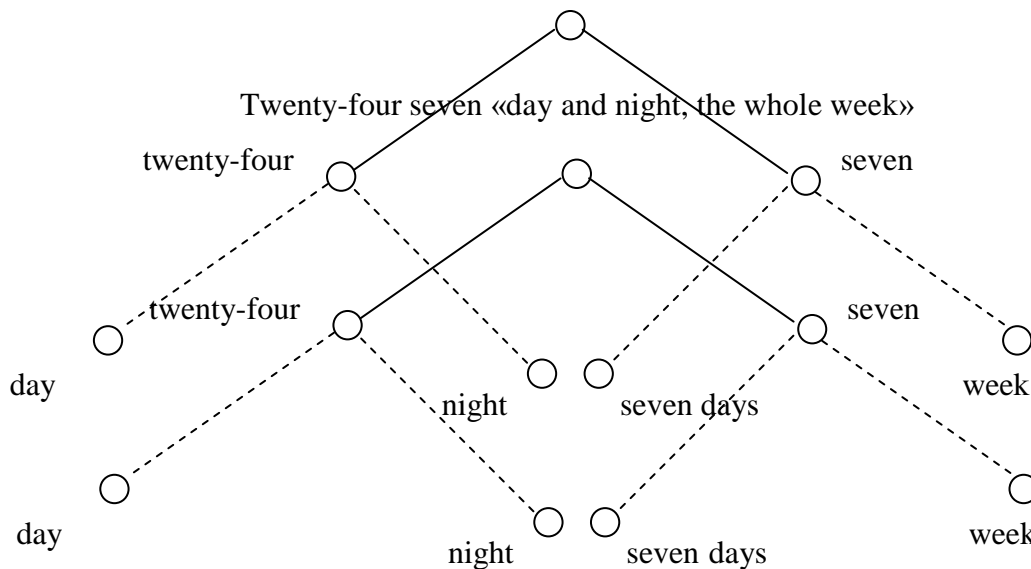

Рис. 3 Фрейм-схема ЛК «**twenty-four seven**»

Часто фрейм-схема у вигляді деревоподібного графа для експліцитної презентації вербалізованого концепту може підлягати концептуальному розширенню у випадках, коли ім'я концепту позначено скороченнями, телескопічними утвореннями чи словоскладанням. У таких випадках зазвичай розглядається повний варіант цього імені.

Як зазначалося раніше (Бялик 2012, 2013 та ін.) ЛК поділяє властивості мовної номінативної одиниці і вказує на обсяг знання, яке міститься у ньому. Знання, зокрема й мовне, структуроване, виявляє системний характер і відображається у семантиці мовної одиниці. Ця обставина дає можливість досліджувати змістову структуру мовної одиниці, яка вказує на знання, що відображене у ній. Дослідник може вдаватися до різних методів такого аналізу, серед яких доміантними можна вважати системно-структурний з елементами моделювання, аналогії, порівняння, індукції, дедукції, опис, спостереження, експеримент, вимір, тощо. У вітчизняній науці набули широкого вико-

ристання методи статистичного аналізу лексики у трактуванні Т. Кияка, В. Левицького, В. Перебийніс (Кияк 1988; Левицький 2006; Перебийніс 2002 та ін). Усі ці методи, безумовно, спрямовані на об'єктивне висвітлення аспектів досліджуваної проблеми і знаходяться у комплементарному взаємозв'язку. Однак треба зазначити, що інвентар методик та інструментарію наукового дослідження може еволюціонувати разом із потребами всебічного, а тому об'єктивного, аналізу мовних явищ. Як зазначає В.В. Левицький, «новаторство в науці полягає не в сліпому наслідування модних, а тому «сучасних» течій, а у спробах по-новому побачити та висвітлити старі наукові проблеми або за допомогою нових методичних процедур та прийомів отримати відповіді на питання, котрі давно хвилюють науку» (Левицький 2006, 59).

У роботі здійснена спроба використати метод кваліметрії для лінгвістичного аналізу, а саме для дослідження змістової структури ЛК. Кваліметрія як наукова дисципліна, у рамках якої вивчається методологія і проблематика комплексної, кількісної оцінки якості об'єктів будь-якої природи, набула поширення у кінці 60-х років минулого століття завдяки публікаціям Г. Азгальдова та його колег (Азгальдов 1971; 1982; Андрианов 1990; Гличев 1983 та ін.). Термін «кваліметрія» запозичений із товарознавства, де його використовують суто в прикладному розумінні, а саме: для позначення розділу економіки про методи вимірювання якості продукції.

Сьогодні за допомогою апарату кваліметрії почали оцінювати якість праці, якість працівника, якість освіти тощо. Кваліметрія перетворюється в загальну науку про вимірювання, оцінку об'єктів різної природи – матеріального й нематеріального продукту, явища, процесу.

Суть методу кваліметрії полягає в тому, що він передбачає структурування об'єкта вивчення (об'єкт у цілому – перший рівень спільності), поділ його на складові частини (другий рівень), які у свою чергу поділяються на частини (третій рівень) і т. ін. При цьому формується ієрархічна система, що зазвичай відбивається схемою чи таблицею. Далі виробляється оцінка експертами або іншим шляхом («вимірювання») кожної складової та встановлення її ваги (важливості) й, нарешті, поєднання цих оцінок за певними правилами в загальну оцінку об'єкта (Азгальдов 1971; 1982).

Методика кваліметрії знаходить широке застосування не тільки в галузі прикладних дисциплін, таких, як метрологія, економіка, організація виробництва, стандартизація, товарознавство та ін., але й в гуманітарній сфері (право, психологія, соціологія тощо). Важливим у цьому аспекті видається публікація В. Циби (Циба 2005, 3–19), у якій автор детально зупиняється на особливостях використання цієї методики в гуманітарних і природничих науках. Як стверджує В.Т. Циба, основу розробленої ним концептуальної структури методики кваліметрії становлять **три основні концепції**, що розкривають структуру і логіку побудови теорії, та одна **спеціальна концепція** ординального вимірювання та операціоналізації, яка розкриває сутність **ординального (порядкового)** числа і, відповідно, **ординального** вимірювання і є засадничою для основних концепцій теорії кваліметрії.

Структура кваліметрії визначена концепціями: 1) **специфікації** (типології) показників якості-множини або якості-континууму (далі вживатимемо лише термін множина –В.Б.); 2) **суперпозиції** якостей та вимірювання екстенсивних та інтенсивних властивостей; 3) **потужності** класифікованої та стратифікованої множини (або континууму) (Циба 2005, 5). Автор справедливо зауважує, що «досягнення у розв'язанні проблем вимірювання пов'язані переважно з вимірюванням кількісних, а не якісних змін» (Циба 2005, 3), тому нами пропонується застосувати концепцію теорії кваліметрії для вимірювання саме якісних змін досліджуваних об'єктів та їх характеристик. Вихідним пунктом цієї теорії є розуміння таких філософських категорій, як якість та річ, коли якість виступає центральним родовим поняттям, яке відображає уявлення про будову світу, а річ є видовим поняттям, «згустком» різних субстанцій, тобто різних якостей у середовищі, яке виступає їх суперпозицією і характеризується комплексом екстенсивних та інтенсивних властивостей та є

ієрархічно структурованими системами (Циба 2005, 4). Концепція теорії кваліметрії, запропонована В. Цибою, є достатньо аргументованою та логічно структурованою, але, на жаль, обмежується у сфері гуманітарних наук тільки окремими їх галузями, а саме соціологією, правом та економікою. Враховуючи те, що теорія кваліметрії виявляє тенденцію до універсалізації її застосування, ми здійснили спробу вибудувати власну концепцію вимірювання якісних показників мовних явищ. Ми виходили із певних міркувань щодо застосування цієї методики. По-перше, як стверджують науковці, теорія кваліметрії не обмежується однією якоюсь галуззю людської діяльності, а швидше носить універсальний характер і, таким чином, у рамках кваліметрії вивчають методологію і проблематику комплексної, кількісної оцінки якості об'єктів будь-якої природи, живих і неживих, предметів чи процесів, продуктів праці і продуктів природи, котрі мають матеріальний чи духовний характер (Андрианов 1990). По-друге, методи теорії кваліметрії раніше не знаходили свого практичного застосування при дослідженні власне мовних фактів. По-третє, спроба використання методів теорії кваліметрії у мовознавстві лише би підтвердила факт міждисциплінарного характеру наукових досліджень, з одного боку, та вказала б на можливість всебічного аналізу досліджуваних явищ, з іншого.

Для реалізації кваліметричної методики у лінгвістиці можна використати фреймову репрезентацію знання, що міститься в ЛК, у вигляді деревоподібного графа з бінарними відношеннями. У нашому дослідженні використані графічні елементи методики аналізу змісту лексичної одиниці, запропонованої Е. Скороходьком (1974), але у дещо модифікованому вигляді, з метою екстраполяції цих елементів у площину методики кваліметрії, спрямованої на аналіз якісних змін інформаційної структури ЛК. Такий підхід до дослідження змістової сторони ЛК покликаний відобразити динаміку значення ЛК і вказати на трансформацію не тільки кількісних, але передовсім якісних характеристик, що відображається на репрезентації мовного знання ЛК.

Суть методу, як зазначалося раніше (див. Рис. 2), полягає в експліцитному представленні ядра концепту (його змісту) у вигляді деревоподібного графа з бінарними відношеннями, де кожний квант інформації відповідає вузлам графа, розташованим в ієрархічній послідовності від його вершини, а дуги (ребра) вказуватимуть на відношення між ними. Ієрархічна послідовність квантів знання складає певну структуру позицій (рангів), на яких вони розташовуються, чимраз віддаляючись від вершини графа, тобто, за термінологією теорії кваліметрії, відбувається структурування об'єкта вивчення (пор. концепцію суперпозиції В. Циби в теорії кваліметрії (Циба 2005)).

Сумарне значення всіх квантів, котрі конституують ядро концепту, дорівнює одиниці, а кожний із квантів залежно від позиції (рангу), яку він займає у графі, характеризується відповідною величиною, яка буде тим меншою, чим далі квант буде віддалений від вершини (Рис. 4). Таким чином, кванти першого порядку характеризуватимуться величиною 0,5, другого – 0,25 і т.д. В ідеалі усі значення квантів одного рангу повинні дорівнювати одиниці (включаючи так звані «порожні» кванти, тобто такі, які реально не вказані, але потенційно чи імпліцитно можуть бути у певному ранзі).

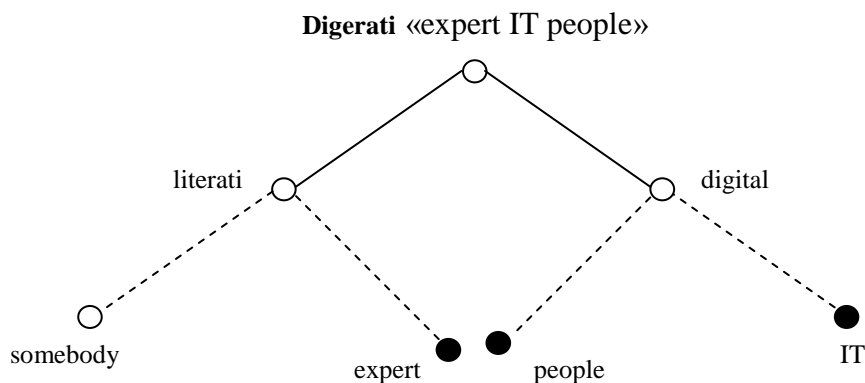

Рис. 4 Фрейм-схема ЛК «Digerati»

Однак реальна кількість квантів у певному ранзі детермінується змістовою структурою ЛК і може відрізнятися залежно від кількості представлених сем і їх семантичних взаємозв'язків.

Визначення семантичної ваги кванта як складника графа (рис. 5) за його розташуванням у ньому можна розглядати як кількісну характеристику ЛК. Проте у динамічному процесі мовного знання та його відображення в семантичній структурі ЛК спостерігається актуалізація певних квантів, котрі раніше характеризувались незначними показниками семантичної ваги, що призводить до радикальної зміни в їх семантичному навантаженні за рахунок їх транспозиції у напрямку вершини графа. Іншими словами, відбувається переорієнтація фокусування уваги до семантичних множників графа, що призводить до специфіки вираження нового мовного знання.

Тут простежується подібність актуалізованого квантора з траектором Р. Ленекера, який тлумачиться як найбільш «висвітлений» (*salient*) елемент значення або первинний семантичний фокус (*trajector*) (Langacker 1987, 231–244).

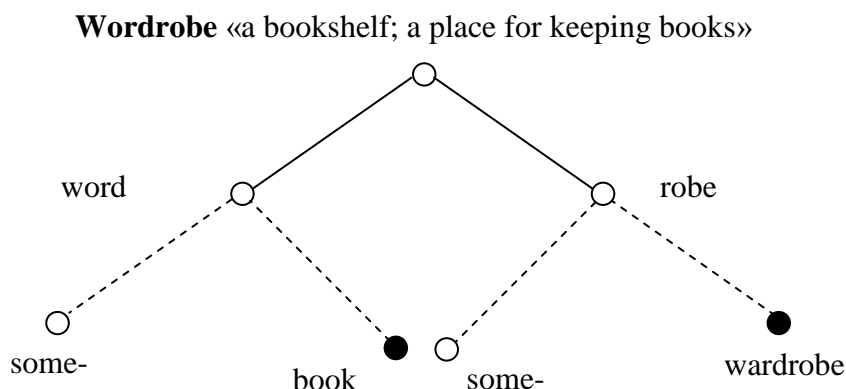

Рис. 5 Фрейм-схема ЛК «**Wordrobe**»

Відповідно орієнтиром (*landmark*) є вторинний семантичний фокус. Первинний семантичний фокус збігається у нас із актуалізованим квантом деревоподібного графа, тоді як інші кванти вважаються орієнтирами, або вторинним семантичним фокусом. Зазвичай *salient* як термін «виділений» використовується для опису накопиченої інформації, яка висувається на передній план свідомості індивіда (індивідуума).

У цьому випадку мова вже йде про якісну характеристику ЛК. Якісна характеристика ЛК відображається квантовим переходом із периферійної позиції квантів (вторинного семантичного фокуса) графа (рис. 6) у його ядерну частину (первинний семантичний фокус), який супроводжується зміною рангів, до яких відносяться кванти. Таким чином, відбувається якісний «стрибок», якісна зміна змістової структури ЛК, який позначає нове знання і відображається у лексичному неокванторі як вербалізатор концепту.

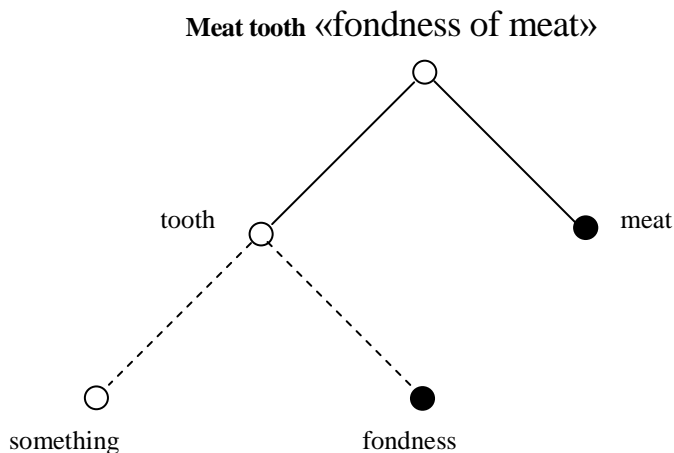

Рис. 6 Фрейм-схема ЛК «**Meat tooth**»

Отже, якщо представити ядро лінгвоконцепту, позначеного ЛК (LQ), фреймом у вигляді деревоподібного графа з бінарними відношеннями та ієрархічною структурою (рис. 6), то інформацію (знання), які передаються цим концептом, можна представити у вигляді множини квантів знання:

$$I(LQ) = \{q_{ij}\} \quad (1)$$

де I — інформація (знання), LQ — лексичний квантор, q — квант знання, i — номер рангу $i = 1, 2, 3 \dots n$, j — ординальна характеристика кванта у графі на i-тому ранзі і виражається як $j = 1, 2, \dots, n$ — кількість рангів.

Кожному кванту інформації відповідає певний ваговий коефіцієнт p_{ij} , причому p_{ij} визначається за формулою (2), що детермінована бінарністю відношень деревоподібного графа:

$$p_{ij} = \frac{1}{2^i}, \text{ де } i = 1, 2, 3 \dots n, \text{ а } \sum_{j=1}^{2^i} p_{ij} = 1 \quad (2)$$

Таким чином, множині квантів $\{q_{ij}\}$ відповідає множина вагових коефіцієнтів:

$$P(LQ) = \{p_{ij}\} \quad (3).$$

Якщо множина вагових коефіцієнтів, які характеризують певний LQ, визначається величиною $P(LQ) = \{p_{ij}\}$, то в результаті актуалізації певного кванта у процесі динаміки знання відбувається якісна зміна інформаційної структури, тобто q_{sa} , якому відповідав ваговий коефіцієнт P_{sa} , здійснює якісний «стрибок» з нижче розташованого рангу до вершини графа, де набуває вагового коефіцієнта першого рангу, при цьому значення коефіцієнта якісної зміни знаходяться в обернено пропорційній залежності щодо якісного «стрибка», тобто чим більший «стрибок», тим менші показники коефіцієнта якісних змін. Це пояснюється тим, що відсутність якісних змін дорівнює вихідній величині, тобто одиниці, а будь-які якісні зміни інформаційної структури ЛК віддаляють його від цієї величини і призводять до зменшення показників коефіцієнта якісних змін:

$$P_{na} = P_{sa} \cdot 2^{s-1} = 1/2 \quad (4),$$

де s — порядковий номер рангу, на якому розташований актуалізований квант (salient rank).

Інформаційна транспозиція, у такому випадку, характеризується коефіцієнтом якісної зміни інформаційної структури LQ:

$$K \times (q_{sa}) = \frac{P_{sa}}{P_{na}} = \frac{P_{sa}}{\frac{1}{2}} = 2 * P_{sa} \quad (5)$$

Коефіцієнт якісної зміни може стосуватися не одного, але m-кількості актуалізованих квантів LQ, тоді в кожному випадку він обраховується для окремого кванта, який входить до складу інформаційної структури та зазнає актуалізації. А коефіцієнт якісної зміни LQ характеризується середнім значенням коефіцієнтів якісних змін актуалізованих квантів:

$$K(LQ) = \frac{\sum_{i=1}^m K_i(q_{sa})}{m} \quad (6)$$

де m — кількість актуалізованих квантів.

Аналогічним чином визначається середня величина коефіцієнту якісної зміни парцели, концептуального домену чи дискурсу загалом, де коефіцієнт якісної зміни виступає основним показником модифікації інформаційної структури квантів:

$$K(P_{rc}) = \frac{\sum_{i=1}^n K_i(LQ)}{n} \quad (7)$$

У такому випадку можна вести мову про можливість встановлення ступеня неогенності ЛК, парцели, концептуального домену чи дискурсу загалом, позначеному коефі-

цієнтом якісної зміни, при цьому маємо на увазі, що коефіцієнт якісної зміни окремого ЛК виражається одинарною величиною, тоді як ступінь неогенності парцели чи домену може коливатися в певних межах, що виключає врахування випадкових величин.

Так, ЛК «meat tooth» (рис. 6) містить змістове навантаження, яке виражається дефініцією «fondness of meat». При побудові фрейм-схеми у вигляді деревоподібного графа конститuentи імені концепту розташовуються на рівні першого рангу «tooth» і «meat», але не розкривають зміст концепту. Для цього вдаємося до концептуального розширення графа, де за даними енциклопедичних та лексикографічних джерел виявляємо, що одне із значень «tooth» є «fondness». У результаті операції концептуального розширення графа квант «fondness» знаходиться вже на рівні другого рангу, але водночас у змістовій структурі ЛК. «meat tooth» актуалізується, тобто виступає траектором у фрейм-схемі. Ця процедура характеризується зміною якісних показників, які при застосуванні нескладної формальної операції вказують на якісний «стрибок» або квантовий перехід з другого у перший ранг. Так, якщо кванти першого рангу характеризувалися величинами семантичної ваги 0,5 кожний, то кванти другого рангу, згідно наведених вище формул, характеризуються вже меншими показниками, а саме 0,25 кожний. У процесі актуалізації кванта нижчого рангу (у нашому випадку кванта «fondness» другого рангу) відбувається його якісна зміна у зв'язку із квантовим переходом у первинний семантичний фокус і квант набуває величини 0,5.

Такий нескладний механізм обчислення можна застосувати до всіх «висвітлених» квантів у фреймі, а їх середня величина буде характеризувати загальний коефіцієнт якісної зміни ЛК. Відповідно встановлюються такі коефіцієнти для парцел та доменів концептосфери, а показники коефіцієнта якісних змін їх ЛК-конститuentів коливатимуться в певному діапазоні, зважаючи на значну кількість ЛК, що містяться в них, та можливість флуктуацій їх якісних показників. У таких випадках доцільно, на нашу думку, вказувати, окрім середньої, також нижню та верхню межу коефіцієнта для кожної із парцел чи домену.

Література

- АЗГАЛЬДОВ, Г. Г. (1971): *Количественная оценка качества* (Квалиметрия). Москва : Изд-во стандартов.
- АЗГАЛЬДОВ, Г. Г. (1982): *Теория и практика оценки качества товаров. (Основы квалиметрии)*. Москва : Экономика.
- АНДРИАНОВ, Ю. М. (1990): *Квалиметрия в приборостроении и машиностроении*. Ленинград : Машиностроение.
- АРУТЮНОВА, Н. Д. (1999) : *Язык и мир человека*. Москва : Языки русской культуры.
- АСКОЛЬДОВ, С. А. (1997): Концепт и слово. *Русская словесность : От теории словесности к структуре текста : [антология]*. Москва. : Academia, с. 267-279.
- БАРАНОВ, А. Г. (1988): Текст, текстовой модуль, номинация. *Лингвистические единицы разных уровней в языке и речи*. Краснодар : Изд-во Кубан. ун-та, с. 94-100.
- БОЛДЫРЕВ, Н. Н. (2018): *Язык и система знаний. Когнитивная теория языка*. Москва.: Издательский Дом ЯСК.
- БЯЛИК, В. Д. (2008): Мовний концепт у лінгвокультурній парадигмі. *Мова і культура*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. Вип. 10. Т. II (102), с. 70-76.
- БЯЛИК, В. Д. (2012): *Епістемологія лексичного квантора*. Чернівці: Золоті литаври.
- БЯЛИК, В. Д. (2013): *Лексичний квантор в англомовному публіцистичному дискурсі*. Київ: Київський національний лінгвістичний університет.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (1996): *Язык. Культура. Познание*. Москва : Русские словари.
- ГЛИЧЕВ, А. В. (1983): *Прикладные вопросы квалиметрии*. Москва : Изд-во стандартов.
- ДЕМЬЯНКОВ, В. З. (1994): Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. *ВЯ*. № 4, с. 17-33.
- ЖАБОТИНСКАЯ, С. А. (1997): Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования. *Лінгвістичні студії*. Черкаси : Сіач. Вип. 11, с. 3-11.
- ЖАБОТИНСКАЯ, С. А. (1999): Концептуальный анализ : типы фреймов. *Вісник Черкаського університету. Філологічні науки*. Вип. 11, с. 12-25.
- ЖАБОТИНСКАЯ, С. А. (2009): Концепт/домен: матричная и сетевая модели *Культура народов Причерноморья*. № 168 (1), с. 254-259.

- КАРАСИК, В. И. (1996): Культурные доминанты в языке. *Языковая личность: культурные концепты*. Волгоград–Архангельск: Перемена, с. 3-16.
- КАРАСИК, В. И. (2004): *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва: Гнозис.
- КАРАСИК, В. И. (2009): *Языковые ключи*. Москва: Гнозис.
- КАРАСИК, В. И. (2013): *Языковая матрица культуры*. Москва: Гнозис.
- КИЯК, Т. Р. (1988): *Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики)*. Львов: Вища школа.
- КОМПЛЕВ, А. Д. (2000): О языковом концепте «долг». *Логический анализ языка. Языки этики*. Москва: Яз. рус. культуры, с. 119-124.
- КОМПЛЕВ, Н. Г. (2006): *Компоненты содержательной структуры слова*. Москва: КомКнига.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1996): Концепт. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: МГУ, с. 90-93.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (1997): *Части речи с когнитивной точки зрения*. Москва: Наука.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (2004): *Язык и знание: На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры.
- КУБРЯКОВА, Е. С. (2012): *К вопросу о природе объяснений в лингвистике. В поисках сущности языка: Когнитивные исследования*. Москва: Знак.
- ЛАКОФФ, Дж. (2004): *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении*. Москва: Языки славянской культуры.
- ЛЕВИЦКИЙ, В. В. (2006): *Семасиология*. Вінниця: Нова книга.
- ЛИХАЧЕВ, Д. С. (1993): Концептосфера русского языка. *Известия АН РФ. Серия Литературы и языка*. № 1. (52), с. 3-9.
- ЛИХАЧЕВ, Д. С. (1997): Концептосфера русского языка. *Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: Антология/ [под общ. ред. В.П. Нерознака] ; Ин-т народов России, Общество любителей российской словесности*. Москва : Academia, с. 280-287.
- ЛЯПИН, С. Х. (1997): Концептология : к становлению подхода. *Концепты. Научные труды Центр-оконцепта*. Архангельск: Изд-во Поморского университета. Вып. 1, с. 11-35.
- МАРТЫНЮК, А. П. (2003): Концепт в структуре значения коммуникативного знака. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Романо-германська філологія*. № 586, с. 112-116.
- МАСЛОВА, В. А. (2005): *Когнитивная лингвистика*. Мн.: ТетраСистемс.
- ПАНАСЕНКО, Н. И. (2000): *Когнитивно-ономасиологическое исследование лексики*. (Дис. доктора филол. наук). Москва.
- ПАНОВА, Л. Г. (2000): Грех как религиозный концепт. *Логический анализ языка. Языки этики*. Москва: Языки русской культуры, с. 167-177.
- ПЕРЕБИЙНИС, В. І. (2002): *Статистичні методи для лінгвістів*. Вінниця : Нова книга.
- ПИМЕНОВА, М. В. (2005): Антропоцентризм как один из способов концептуализации внутреннего мира человека. *Введение в когнитивную лингвистику*. Кемерово: Кузбассвуиздат, с. 186-215.
- ПОЗДНЯКОВА, Е. М. (1999): *Категория имени деятеля и пути её синхронного развития в когнитивном номинативном аспекте (на материале английского языка)*. (Дис. доктора филол. наук). Москва.
- ПРИХОДЬКО, А. М. (2008): *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*. Запоріжжя: Прем'єр.
- ПРИХОДЬКО, А. М. (2013): *Концепти і концептосистеми*. Дніпропетровськ: Біла.
- РЯДЧИКОВА, Е. Н. (2001): *Язык и перевод четырех знаменитых романов XX века*. Майкоп: Адыгейское книжное изд-во.
- СКОРОХОДЬКО, Э. Ф. (1968): *Информационно-поисковая система «БИТ»*. Київ : Наук. думка.
- СКОРОХОДЬКО, Э. Ф. (1974): Семантические связи в лексике и текстах. *Вопросы информационной теории и практики*. Москва, Вып. 23, с. 6-116.
- СОРОКИН, Ю. А. (2003): Две дискуссионные реплики по поводу когнитивного «бума». *Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста*. Волгоград: Перемена. Ч. 1, с. 283-294.
- СТЕПАНОВ, Ю. С. (1985): *В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства*. Москва: Наука.
- СТЕПАНОВ, Ю. С. (1995): *Альтернативный мир. Дискурс. Факт. Причинности*. В: Степанов, Ю. С. (ред.): *Язык и наука конца XX века*. Москва : Институт языкознания РАН; Рос. гос. гуманитар. ун-т, с. 35-73.
- СТЕПАНОВ, Ю. С. (1997): *Константы : Словарь русской культуры : Опыт исследования*. Москва: Языки русской культуры.
- Степанов, Ю. С. (2001): Семиотика концептов. *Семиотика: Антология Сост.* Москва: Языки русской культуры, с. 603-612.

- СТЕРНИН, И. А. (2001): *Очерки по когнитивной лингвистике*. Воронеж: Истоки.
- ФРУМКИНА, Р. М. (1990): Представление знаний как проблема. *ВЯ*. № 6, с. 85-101.
- ЦИБА, В. Т. (2005): Кваліметрія – теорія вимірювання в гуманітарних і природничих науках. *Соціальна психологія*. № 4, с. 3-19.
- ЧЕРНЕЙКО, Л. О. (1995): Гештальтная структура абстрактного имени. *Филологические науки*. № 4, с. 73-83.
- ЯКОВЛЕВА, Е. С. (1994): *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. Москва: Языки русской культуры.
- JACKENDOFF, R. (1988): Conceptual Semantics. In: Eco, U., Santambrogio, M., Violi, P. (eds.): *Meaning and Mental Representations*. Bloomington: Indiana University Press, p. 81-98.
- JACKENDOFF, R. (1989): What is a concept, that a person may grasp? *Mind and Language*, vol. 4, №1/2, p. 68-102.
- JACKENDOFF, R. (1993): *Patterns in mind: Language and human nature*. Harvester Wheatsheaf.
- LAKOFF, G. (1987): *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago.
- LANGACKER, R. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford, CA.: Stanford Univ. Press.
- WIERZBICKA, A. (1985): *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor: Karoma.

Профіль автора:

Бялик Василь Дмитрович
Доктор філологічних наук, професор
Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика,
лексична семантика, термінологія, переклад.
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
Завідувач кафедри комунікативної лінгвіс-
тики та перекладу
v.bialyk@chnu.edu.ua

Author's Profile:

Byalyk Vasyl Dmytrovych
Doctor of Philology, Professor
Scientific interests: Cognitive Linguistics, Lex-
ical Semantics, Terminology, Translation.
Head of Department of Communicative Lin-
guistics and Translation at Yuriy Fedkovych
Chernivtsi National University
v.bialyk@chnu.edu.ua

ЙИРЖИ КОРОСТЕНСКИ [JIRŽI KOROSTENSKI]

Западнечешский университет в Пльзене,
Чешская Республика
[University of Western Bohemia in Pilsen,
Czech Republic]

**ВЕРБАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЙ НА ФОНЕ АНТРОПОЦЕНТРИЗМА
(НА МАТЕРИАЛАХ ЧЕШСКО-РУССКИХ СОПОСТАВЛЕНИЙ)
[The Concepts Verbalization in Relation to Anthropocentrism
(Based on Czech-Russian Comparison)]**

Предпосылки возникновения антропоцентрического подхода в лингвистике. Языкознание, даже в наших условиях почти столетнего господства структурализма выходит из тесного объятия структуры «чистого» языка и старается исследовать связи с окружением, т. е. не только с факторами чисто лингвистическими, но и социально-психологическими, и материально-культурными. Во внимание принимается огромная сумма явлений, до сих пор, как правило, ускользавших из поля зрения языковедов. Обсуждаются вопросы прототипов (Rosh 1977), или стереотипов (Bartmiński, Tokarski 1993), когнитивных моделей, концептов и концептуальных метафор (Lakoff, Johnson 2002) и норм на фоне простой или структурно богато расчлененной языковой картины мира (Вежбицкая 2000).

Многоуровневый и разнородный характер обсуждаемых явлений и факторов, связанных прямо или косвенно с правильным оформлением целевых реализаций в потоке речи в настоящее время языкознанием полностью признан. Но сами идеи о глубоком и сложном объединении таких частных сегментов, как мыслительные операции и соответствующие им языковые структуры с процессами восприятия и обработки информации из окружающего мира вместе с влиянием социальных факторов на происходящее появились в других дисциплинах, не только в философии, психологии, социологии, а также в естественных науках, таких, как геометрия, математика, кибернетика и др. В последнее время в Чехии творческим способом разрабатывал постулаты феноменологии Я. Паточка (Patočka 1995). Ф. Brentano (*Franz Brentano*) считают одним из основоположников феноменологии. В его понимании внутреннее восприятие – источник наших знаний о психических феноменах, но Гуссерл вопрос о сущности рефлексии ограничивает лишь достоверными знаниями о сознании. Позже, прежде всего у Хайдеггера, Сартра и др. эта дихотомия подверглась сомнениям, что связывалось с тенденцией философии к поискам «посредничества» между духом и материей, между сознанием и предметным миром, между внутренним и внешним. В процессе формирования новых взглядов на роль и функционирование языка в обществе пришли указанные философы к новому пониманию взаимодействия языка и социума, т. е. к тому, каким образом язык влияет на социальную реальность и наоборот. Важным становится в этом плане и вопрос о том, как понимать время в разных его аспектах. Законами физики установленные постулаты временных законов никак не совпадают с временем, являющимся неотъемлемой частью жизни человека и находящим специфическое отражение в языковом, а тоже философском мышлении и, самое главное, с «человеческим» пространством. Несмотря на чисто индивидуальные, т. е. внутренние составляющие человеческого опыта в отношении времени, в языковом мышлении категория времени представляется достаточно абстрактной, неотъемлемо связанной на обобщающем уровне с пространством. Обобщающий характер коллективного опыта в определенных ситуациях представляет время метафорической рефлексии, как динамично движущийся, но в других условиях как статичный объект (Lakoff – Johnson 2002, 57). Возможность метафорического оформления времени создает предпосылки для выражения его внутреннего переживания, ср. напр. убивать время, время ползёт (Mokienko, Wurm 2002, 75) и многие другие.

Хотя по традиции категорию пространства считают скорее результатом внешнего опыта и

категорию времени результатом внутреннего переживания, их тесное переплетение и взаимообусловленное влияние друг на друга в сфере языкового мышления оформляет время скорее как пространственную сущность. Но иногда даже говорят об иллюзорном опыте. В нем полезная фикция считается реальностью, что даже создаёт впечатление о сугубо пространственном «источнике» времени (Молчанов, 1994).

Именно в таком русле феноменология обращает внимание людей к естественной основе мира «Назад, к самим вещам!» и отличается существенно от «научной» точки зрения. В традиционном (читай структуралистическом) и бинарно закреплённом понимании острой дихотомии языка и речи с точно и регулярно вытекающими категориями и субкатегориями уже теряется первоначальная острота. Из нечетких и едва ощущаемых связей между явлениями и понятиями становятся видны проходы в другие «пространства». Высоко оцениваемая сепарация и отделение «чистого» языка от остальных явлений теряет смысл, и можно говорить об общедоступном свободном пространстве с определёнными ключевыми узлами. Такая картина, получая с одной стороны очень обобщённые, а с другой пластичные черты изображения, представляет состояние в языке глазами лингвистической когнитологии и описывается в разных теориях концептуальной метафоры, когнитивных моделей и стереотипов.

Для того, чтобы правильно установить исходные параметры окружающей среды, необходимо для этой цели привлекать и другие смежные дисциплины, как например, социологию и социолингвистику, психологию и психолингвистику и много других наук. Вопросы, связанные с формированием социальных условий и реальности среди аборигенов, легли в основу исследований известного этнографа и основоположника социологии Б.К. Малиновского. Он исследовал исходные установки мировоззрения аборигенов, их отношение к жизни, взгляды на мир и пр. Лишь благодаря исследованиям таких учёных, как Малиновский (2004), лингвисты стали всерьёз воспринимать социологические и психологические факторы, как важные звенья на фоне общих условий, создающих предпосылки для другого, отличающегося от нашего типа мышления. Речь идёт о «других мирах», т.е. размерах и объёмах культурных различий, которые отдельные языки в состоянии выражать. В подобном ракурсе работает также интерпретативная социология М. Вебера. Таким образом элементы интерпретативного подхода повлияли не только на социологические исследования. Сопутствующие направления, как напр. символический интеракционизм, феноменологическая социология и этнометодология применяют в исследовании материала другой подход (Подвойский 2015-2017). Эти направления ищут ответы на несколько вопросов, а именно какое участие в формировании социальной реальности принимает человек и наоборот. Таким образом, естественно, возникает вопрос, как воспринимается язык в дискурсе общества, прежде всего с точки зрения повседневности, переноса индивидуального (коллективного) опыта или обусловленности социального поведения, т.е. «языковой предестинации».

Несмотря на чрезвычайную разнородность воспринимаемых человеческим умом импульсов, наблюдается в человеческом мышлении непрерывный и постоянный процесс структуризации копившихся понятий в его сознании. Указанный процесс совершается по многим и разным закономерностям, обнаружение и описание которых науке не до конца известно. Одним из таких принципов принято считать принцип контекстной зависимости. Сразу необходимо оговорить понятие, речь идёт об общем, ситуативном, а не языковом контексте. В этом плане необходимо различать разные ориентационные установки разных предметов и позицию самого наблюдателя по отношению к ним. Речь идёт о передних, задних, нижних, боковых, верхних, нижних и др. частях таких предметов, как напр. *шляпа*, *ботинки*, разного рода емкостей. Но для классической геометрии Евклида такие различия несущественны и в ней не выделяются. К данным типом контекстной зависимости необходимо привязать также другие неязыковые аспекты, такие как понятие «материала», из которого изготовлен предмет, «нормы», рамки которой ограничивают результаты человеческого мышления и, конечно, селективность и наблюдение за предметами и явлениями действительности.

Как было отмечено выше, за рамками грамматических и фонетических категорий остаются многие категории, и их характеристики остаются малоизученными. Напр. в рамках лекси-

ческих категорий бывают взаимоотношения не чётко выраженные. Их выявление, установление и определение возможно лишь на основе изучения больших объёмов лексического материала. Таким образом удалось установить отношения частей и дополнений. При этом, естественно, наблюдается существенный пласт переходных явлений в смысле языковой «неотделимости» отдельных частей по отношению к понятию комплементарности. По сути дела можно выделить следующие группы: а) категорически неотделяемыми являются части, образующие только генетивные конструкции без возможности трансформации в предложное словосочетание с предлогом *от* (*край стола, гребень холма, угол комнаты*), б) условно отделяемые, когда генетивную конструкцию можно заменить предложной конструкцией с *от* (*ножка [от] стула, воротник [от] пальто, рука [от] куклы Киры*) и в) дополняющие определенное понятие только предложной конструкцией и когда точно определены функции дополняющего и дополняемого члена (*ключ от шкафа, наволочка от подушки, пояс от пальто*) (Korostenski 2011, 27).

Антропоцентрический подход в науке о языке встречается уже с времен В. Фон Гумбольдта и позже развивается и дополняется другими лингвистами, как напр. Э. Беневист и в наше время Е. С. Кубрякова. Выдвинутая В.В. Виноградовым теория «языковой личности» впервые комплексно формулировала вопросы взаимосвязей языка и человека. В данном случае надо считаться с тем, что не только формулировка конкретных высказываний непосредственно связана с человеком в определенной речевой ситуации, но и развитие языка как такового, человеческого мышления и отношения к языку непосредственно связаны с личностью человека, и он становится главным и решающим звеном в системе этого сложного механизма коммуникации.

Поэтому с этой точки зрения рассмотрим концептуальную метафору. Традиционно в семиотических системах движение понималось только в одном направлении: от внеязыковой действительности посредством мышления в языковую систему. Обратное направление ввёл в своих взглядах Дж. Лакофф. Его новая формулировка понимания метафоры принципиально изменила взгляд на метафору и ее функционирование не только в языке. Он доказал, что именно посредством метафоры человек в состоянии понимать абстрактную действительность, неструктурированные или слабо структурированные сущности как конкретные и структурированные. Обратное направление человеческого мышления поэтому повлияло не только на все области языкознания, а также на другие отрасли науки. О роли метафоры в естественном языке говорили многие учёные уже давно. Но только Дж. Лакофф и М. Джонсон (Lakoff, Johnson 2002) раскрыли механизм создания и функционирования метафоры, включая ее тесную связь с мышлением.

Отмечая метафорическую основу человеческого мышления Дж. Лакофф и М. Джонсон одновременно указывают на базис опыта и этнокультурного фона, которые предопределяют конкретную языковую рефлексии не только с точки зрения формы, а тоже содержания. Таким образом, в данном случае проявляются генезис взаимосвязей метафоры и ее антропоцентрический характер, стремление человеческого ума (мышления) к «порядку» и тем самым к классификации и категоризации окружающих его предметов, объектов, явлений и отношений. Поэтому основными принципами метафоризации в свете нового подхода к метафоре надо считать сигнификативные и денотативные лозунги, которые в обобщенном понимании представляют собой парадигматическую модель метафоризации. Различают области источника и цели с тем, что укоренившиеся совпадения между названными областями в культурной и языковой традиции получили название концептуальные (когнитивные) метафоры, как напр. «время есть деньги» и т. п. (Lakoff – Johnson 2002, 20).

В заключение необходимо указать, что распространение принципа антропоцентризма, девизом которого является прежде всего изучение человека как целостного явления, способствовало зарождению большого количества междисциплинарных наук, как напр. этнолингвистики, социоллингвистики, лингвокультурологии, когнитивной лингвистики, культурной семантики, лингвострановедения и т. д. Все значимые для построения правильного текста объекты и явления изучаются с учётом их роли или назначения для человека, способ-

ствуя поискам причинных связей тех явлений, до этого объяснявшихся как «нерегулярные», «исключительные» или «фразеологические» (Голованова 2017).

Хотя когнитивная наука почти всегда отмежевывается от строго структуралистского понимания системы как четко очерченной схемы, тем не менее, организующий момент и порядок является неотъемлемой составной частью человеческого существования. Поэтому понятия хаоса и порядка стали предметом изучения со стороны когнитивной лингвистики.

С теорией хаоса в настоящее время часто связывают долгожданное сближение естественных наук с гуманитарными, в том числе с языкознанием. Вся окружающая нас природа основана, в большинстве своем на нелинейных процессах, поддающихся в определенных ситуациях и моментах синергетическому эффекту.

Динамизм, процессы упорядочения и построения разных схем и есть фракталы. Хотя они изучаются более ста лет многими математиками, тем не менее только в 1982 г. математик Бенуа Мандельброт дал их первое и доступное толкование в книге «Фрактальная геометрия природы» (Плотникова 2011, 126). Его теория подхватывает уже до этого высказанные тезисы о том, что евклидова геометрия применима лишь по отношению к искусственным образованиям, созданным человеком, но суть природных пространственных образований совершенно другая и структурно существенно отличается от них. Природные объекты обладают своей собственной геометрией, основанной на фракталах. Мандельброт пришел к выводу, что пространственные трехразмерные природные объекты обладают лишь мнимыми «различиями» и являются на самом деле одинаковыми. Вся проблема связана с геометрическими процедурами рекуррентии и итерации. Они же дробятся в ходе этих процедур на всё более мелкие самоподобные части того же типа (Плотникова 2011, 127).

Обусловленности и сложному взаимодействию когнитивного и прагматического принципов не уделялось систематического внимания. В последнее время и в этой области лингвистики появляются теоретические статьи (Mizin 2017).

В настоящее время уже встречаются разработанные анализы текстов, базирующиеся на фрактальном анализе, результатом которого является возможность точного измерения заданных параметров в ходе моделирования текста. Таким образом проводился анализ стихотворения Эдгара Алана По *The Raven* (Benešová 2011, 107). Автор сравнивала и одновременно моделировала текст оригинала с разными переводами, хотя, на первый взгляд, поэтические тексты наименее пригодны для открытия и описания каких-либо закономерностей. Тем не менее на заключительных этапах, сопоставляя языковые фракталы с присоединёнными математическими, автор пришла к выводу, что языковые фракталы являются аппроксимациями «совершенных» математических фракталов (Benešová 2011, 107).

Но если посмотреть сквозь призму фрактальной лингвистики на вопросы семантики, надо примириться с фактом, что проблемы порождения семантических структур ещё долгое время останутся не решенными.

Языковая картина мира. Основные понятия когнитивной лингвистики тесно связаны с деятельностью человека, его опытом и мышлением. Тем не менее их подбор, описание и толкование довольно существенно отличаются в зависимости от направления когнитивного исследования.

В исследованиях российских и украинских когнитологов детально разрабатываются теории концепта, причём решаются сопутствующие проблемы. Чем же отличается концепт от понятия, смысла и значения? Иногда, даже в научной литературе, получается, что выступают они синонимами. Но, на самом деле, понятия необходимо различать. Понятие следует считать основным элементом неязыкового сознания, а концепт языкового. Но, как соотносить с концептом значение и смысл? Как правило, различают разные типы концептов. Для выражения самых простых (примарных) достаточно одного слова, в то время, как у других (осложненных) языку понадобятся словосочетания, разные ФЕ или даже предложения (тексты). Тогда говорят о схемах, фреймах и сценариях (Алефиренко 2006, 109). Если тогда под значением понимаем содержание единиц и, соответственно, категорий системного порядка определенного языка, то концепт уже приобретает структурированное смысловое содержа-

ние, заключающее в себе коллективный опыт конкретного говорящего коллектива и он становится единицей мысли. А смысл, хотя он и выражает направление мотива к цели, являясь категорией мышления, изменяется каждый раз в новом высказывании, отражая и объективный мир и субъективное мышление (Алефиренко 2006, 220-221).

Если к основным понятиям когнитивной лингвистики приурочим такие понятия, как «языковая картина мира» и «концепт», то в польской и чешской лингвистической традиции разрабатывается прежде всего понятие ЯКМ и концепт как таковой особенно не выделяется, хотя с понятием «концептуализации» филологи работают. Более подробно вопросы ЯКМ и концепта разработаны в восточноевропейском языкознании, особенно русском и украинском. Детально выделяются разные речемыслительные структуры. Смысл отличается от понятия тем, что его считают, в отличие от понятия, допонятийным образованием с более высокой долей абстракции, но менее емкой структурой (Алефиренко 2010, 120).

Началом процесса, в конце которого осуществляется оязыковление первоначальных понятий и смыслов, принято считать в восточнославянской лингвистике ощущение. Но процесс является многоступенчатым, причем отдельные ступени качественно отличаются друг от друга. Начиная с подсознательного уровня, на котором выступает допонятийная категория в форме смысла, через понятие, обрабатываемым в когнитивных процессах на основе образцов социального происхождения и кончая завершающими этапами оязыковления (Алефиренко 2010, 123). Континуальность выше описанных процессов несомненна, но на отдельных её этапах происходит оформление частных образований речемыслительного процесса в специализированных схемах под названием: *картина мира и модель мира*, причем модель мира обладает особой способностью избирательности и картина мира является способом мышления о мире, т. е. мировоззрением. Иногда говорим о так называемом «наивном» видении мира в противовес научной картине мира. Это форма систематизации научных знаний. А представление и описание вышеназванных понятий соотносится с понятием «языковая картина мира» (ЯКМ). В обобщенном понимании можно сказать, что на уровне мышления модель мира «объясняет» и «создает концепты», в то время как картина мира «констатирует» и «описывает» (Алефиренко 2010, 133, 136).

Чувственное восприятие как источник концептуализации. Как правило, исследуются части человеческого тела, стоящие в начале цепи мыслительных и речевых процессов, порождающих концепты. Правда, не все названные части тела, «предоставляют» для концептуализации одинаковую базу. Довольно значительную группу представляют собой органы чувственного восприятия.

В настоящее время современной наукой выделяется, как правило, пять традиционных органов чувств: зрение, осязание, слух, обоняние, вкус. В нашей лингвокультуре центром ценностно-смыслового пространства является зрительное восприятие мира. Оно, действительно, является источником многочисленных импульсов смыслообразования. Но в других культурах более функциональным оказывается слух (Arendtová 1993, 48). Отдельно стоят тактильные ощущения и импульсы, возникшие на их основе. Ниже рассмотрим некоторые аспекты роли тактильных ощущений в процессах языковых реализаций на фоне сопоставления двух языков, чешского и русского. Процессы мышления и языковые процессы человека используют одинаковую понятийную систему (Lakoff, Johnson 2002, 15, 16).

Без внимания не оставляются и вопросы, связанные с зарождением метафорических концептуализаций в конкретном пространстве тактильных ощущений, а также их частичная квантификация в связи с различными аспектами взаимодействия языка и мышления на фоне моделирования ЯКМ. Лакофф и Джонсон выделили основные типы метафор, такие как ориентационная, структурная и онтологическая (Lakoff, Johnson 2002, 19).

Поскольку типология концептуальной метафоры находится лишь в самом конце длинной цепи речемыслительных операций, важно выявить начальные этапы создания указанной цепи. В связи с этим целесообразно обратиться к понятию источника и целевой области концептуализации в том смысле, как они представлены в работах Й. Ваньковой (Vaňková 2005).

Диапазон потенциальных возможностей тактильных ощущений намного ярче, чем нам

кажется в определенных и довольно ограниченных условиях. Так, например, определяется (а) температура воды: *кипящая, горячая, теплая, прохладная, холодная, ледяная* и (б) качество поверхности предметов: *влажный, шершавый, грубый, гладкий, мокрый, мягкий, нежный* и т. п. Тактильные ощущения могут способствовать возникновению понятийной базы для создания языковых рефлексий, характеризующих форму окружающих нас предметов, ср. напр.: *шарообразный магнит, овальный стол, острый нож, тупой нож, острокопечный шпиль, квадратный предмет* и т. п.

Развитому внутреннему членению понятий соответствуют языковые реализации, служащие источником для целевых областей многочисленных метафоризованных значений и смыслов. Больше всего языковое оформление связано с процессами восприятия, познания, ментальной деятельности, человеческих и общественных отношений. Для формирования понятий и представлений очень важно, что тактильные процессы структурируются в соответствии со спецификой их направления на отдельные области. Это связано с самим способом осязания. Ср.: *pro-hmat-a-t, o-hmat-a-t, na-hmat-a-t*, в котором нельзя не заметить, что концептуализационные схемы 'контейнера-емкости' и языковые рефлексии передают ощущения не только внутреннего пространства (например, *lékař prohmatál zevrubně dutinu břišní...*); но и боли внутренних органов (врач ощупал брюшную полость), передают характер движения по поверхности, ср. напр.: ... *na dně nahmatál kámen* (SSJČ III 1989, 196) (на дне нащупал камень); *ohmatál ostrí zbraně*..(ощупал/охватил лезвие ножа) и ... *ohmatál krajinu očima* (охватил местность взглядом).. (SSJČ III 1989, 519). В ЯКМ чешского языка фиксируются также результаты этой деятельности, очень часто в форме прилагательных и наречий. Ср.: ... *cukroví se nám zdálo ohmatané...*; *hmatové schopnosti jazyka*; ... *výzkum přinesl první hmatatelné výsledky* ...; ... *hmatatelně cítil svou bídu* ... (SSJČ II 1989, 49) *пирожки нам показались захватанными, способность языка нащупать ..., ... исследования принесли ощутимые результаты*. На словообразовательном уровне с ними связаны производные имена существительные типа (ch)*hmaták* (*хватание, захват*), *hmatáč* (*вор-карманник*), *hmatník* (*гриф скрипки*) и др. В некоторых случаях метафоризированные значения передаются специфической сочетаемостью типа *hmatatelný* (*dostavily se první hmatatelné výsledky*). В отличие от прямой номинации, их используют при непрямом, а косвенном знакообозначении. Ср.: *nehmatný* (*puls byl nehmatný*) *неощутимый, пульс не прощупывался*.

Так в чешской ЯКМ различается не только собственно процесс осязательного ощущения (напр. *hmatat* → *ohmatat* → *prohmatat* *щупать* → *ощупать* → *прощупать* и т. д.), но и процесс создания контакта (ср. *dotek* → *dotýkat se* → *dotknout se* *прикосновение* → *дотрагиваться* → *дотронуться* и др.). Их семантические и этимологические связи намного шире, чем можно судить по словообразовательной структуре. Группа -tk- создает составную часть и других дериватов, ср. напр.: *styk* – *setkání* – *stýkat se* *общение (связь)* – *встреча* – *встречаться*, являющихся примером развития метафорической схемы 'контейнера-емкости'. В указанную область можно включить дериваты глагола *třít* – *otřít* – *dotřít* – *dotěra* *тереть* – *вытереть-затереть*, которые представляют собой движение по поверхности 'контейнера-емкости'.

Рука как источник языковых рефлексий. Но в нашей статье внимание уделяется не всем частям человеческого тела, а именно органам тактильных импульсов, таким, как *ruka* (*рука*) и *kůže* (*кожа*). Остальные остаются в нашей статье вне поля зрения. На фоне первичных тактильных импульсов анализируются также вторичные параметрические аспекты состояния, выраженные антонимической оппозицией прилагательных *blízký(o)* x *daleký(o)* а в *ruštině* *близкий(o)* x *далекий(o)*. В данном случае остаётся дихотомия отношения *blízký(o)* x *daleký(o)* и *близкий(o)* x *далекий(o)* пропорционально на одном и том же уровне, причем «близость» на языковом уровне выражена контактом с передачей тактильного ощущения, ср.: ...*ucítil pevný stisk ruky* ...он почувствовал крепкое рукопожатие...; ...*dotek jejích rtů příjemně chladil* ...от прикосновения ее губ он почувствовал приятный холодок; ...*někdo z davu mi šlápl na nohu*... кто-то из толпы мне наступил на ногу..., или передается качество при создании этих контактов, ср.: ...*potkávat se* ...встречаться; ...*narážet do sebe*... сталки-

ваются друг с другом...; ...důkladně prohmatat kožešiny... тшцательно прошупать меха...; ...dotknout se kominíka pro štěstí... дотронуться до тшубочиста на счастье...

Рука, как правило, первой сумеет опосредствовать тактильные ощущения по отношению к окружающей среде. Если говорим о том, что *někdo něco osahal, otakal кто-то что-то ощупал*, в прямом употреблении дело касается всегда *руки*. Язык в состоянии выразить с точки зрения активного поиска и пассивного восприятия тактильного ощущения даже противоположную ситуацию и данное восприятие можно ощущать отрицательно или положительно, как правило в переносном употреблении, ср. напр. *...vše pocítil na vlastní kůži... он всё почувствовал на собственной шкуре* ,неприятности', ,упреки' и ,неблагодарность' *arod., ...bylo to pro něj jako pohazení... это было для него, как будто его гладят* ,похвала', ,награждение', т.е. эмоции положительные и отрицательные.

В русском языке передает ,рука' в целевых языковых рефлексиях ряд отношений, как правило межчеловеческих, с помощью широкого спектра коннотаций и стилистических оттенков. Многие из этих отношений являются очень древними с точки зрения этимологии и культуры, ср. напр. понятие ,круговая порука'. У восточных славян это понятие всегда соотносилось с отношениями в общине, до недавнего времени (19 век) принадлежавшей к основной строевой единице организации общества в России, ср.: *Právě ten den bylo zrušena kolektivní odpovědnost rolnického společenství při úhradách za výkup* - Именно в этот день в 1903 году была отменена круговая порука крестьянских обществ по выплате выкупных платежей. Хотя сегодня первоначальное понятие, связанное с коллективной ответственностью членов общины, уже исчезло, тем не менее в современной русской ЯКМ имеет свое прочное место, являясь живым и отражается в языке, ср.: *Jak se domnívám, kolektivní ručení v podobě nadačního fondu pro kompenzace má zde proto více kladů* - Поэтому, я считаю, круговая порука в виде компенсационного фонда здесь больше плюс; *Běloruští úředníci budou propojení kolektivní odpovědností* - Белорусских чиновников свяжут круговой порукой.

С чешским языком совпадает способность русского языка выражать одно из отношений ориентационной схемы ,далеко' – ,близко' *близкий(о) х далекий(о)* , ср.: *Из первых / вторых / третьих рук – má / je to z první / druhé ruky; с рук на руки – z ručky do ručky; рука в / об руку – ruku v ruce; под рукой – pod nosem*. Не менее интересен взгляд с точки зрения концепта ,контейнера-ёмкости', совпадающем на общем уровне схемы, но в деталях отличающемся, ибо в русском понимается поверхность ,контейнера-ёмкости', в то время как в чешском отражается внутренняя сторона понятия. ,Рука' как важная составная часть человеческого тела выступает как сфера источника для целевого значения ,отношения' в широком смысле слова, что, вне сомнения, связано с функциональным назначением руки как органа контакта и труда. Но на уровне культуры с ним связывается и функция магическая, ср. напр.: *как без рук без кого, без чего – jako bez ruky; не покладая рук – s velkou pílí / úsilím; отбиваться от рук – začít vypovídat někomu poslušnost; пропускать мимо рук – nepozorovaně ztrácet; смотреть из рук кого, чьих – jít někomu na ruku; оставаться без рук – velmi se unavit ruční prací; правая рука – je pravá ruka koho; рука набита – někdo má dostatek zkušeností a dovedností; рука не поднимается – někdo je nerozhodný; по рукам – rukouáním stvrzeno; засучив рукава – energicky, pilně (pracovat); спустя рукава – nedbale (pracovat); сильная рука – silná ruka; в руках кого, чьих – být v rukou koho; чужими руками жар загребать – tahat kaštaný z ohně za koho; руки не отвалиются у кого – ruce neupadnou komu; руки опускаются у кого – bez zájmu'. Русский язык располагает также целым рядом выражений, в которых обстоятельственное определение выражается адъективно-субстантивным словосочетанием, ср. напр.: *...средней руки – průměrný; ...на широкую руку – štědrý; на скорую руку – rychlý, uspěchaný; под веселую руку – radostně; под горячую руку – rozzlobeně, rozčileně; под пьяную руку – opile; на живую руку – horkou jehlou; руки коротки у кого – být na něco krátký* (VRČS 4 1959, 217 - 220). Хотя чешский язык создает подобные языковые рефлексии, тем не менее они отличаются в известной степени формальными и семантическими параметрами, как напр.: *pevná ruka (vláda) – твєрдая рука*, ,некомпромиснє' (*vládnout*); *zlaté ruce* – золотые руки, ,manuálně zručný (člověk); pravá ruka - правая рука ,nejdůležitější*

spolupracovník'; *brát oběma rukama* - *зрести обеими руками*, *brát úplatky*, *nosit na rukou* - *носить кого на руках*, *zbožňovat*, *milovat*; *neví, kam s rukama* - он не знает, куда руки девать, *stydí se*; *ruku na to* - *даю слово*, *stvrzení dohody*; *ruku na ústa* - *молчу*, *výzva ke klidu*; *hrát si do ruky* - *подыгрывать другу другу*, *pomáhat si navzájem*; *hrát do ruky* - *подыгрывать кому*, *zavřít ruku* - *перестать быть щедрым*, *přestat být štedrý*; *dostat přes ruku* - его поставили на место, *usměnit někoho*; *žít z ruky do huby* - *перебиваться с хлеба на воду* (еле сводить концы с концами), *žít nuzně*; *nechat volnou ruku komu* - *предоставить полную свободу действий*, *neomezovat někoho*; *držet ochrannou ruku nad kým* - *опекать кого*, *výjimečně chránit někoho*; *jít z ruky do ruk* - *быть нарасхват*, *být žádaný*; *je to z ruky* - *это не по пути*, *o značně vzdáleném místě od trasy pohybu*, *dívat se komu do ruky* - *стоять у кого над душой*, *kontrolovat velmi přísně někoho* (Mokijenko – Wurm 2002, 445-450).

Кожа как источник языковых рефлексий. Какова роль кожи в общем устройстве человеческого организма? Следует её понимать как оболочку, отделяющую внутренние органы от внешней среды.

С внешней точки зрения внимание сосредоточено прежде всего на физиологических характеристиках, изменениях её структуры, цвете и пр. В понятийном словаре (Haller 1974, 20-21) можно обнаружить следующие словосочетания: *naskakuje (vyvstává, přeběhla mu po zádech, vyrazila se mu husí kůže)*; Оказывается, что чешская понятийная система в указанном понятии отмечает прежде всего внешние (*černá, žlutá kůže*) и функциональные характеристики *kožu/kůže, pokožku, pleť*, ср.: *pokrývka těla, pokožka jemná, hladká, drsná, jemná*. Но даже в них можно обнаружить внешне неуловимую оценку психического состояния человека, как напр. *naskakuje (vyvstává, přeběhla mu po zádech, vyrazila se mu husí kůže)*, состояния здоровья *pleť (opálená, svěží, hladká, bledá, zdravá/nezdravá, olivová, snědá, vyschlá, mastná, dolíčkovaná, černá, žlutá)*. Больше всего внимания привлекает кожей покрытое лицо, которое является зеркалом души, а именно в таких характеристиках: *vrásky* - *морщины (drobné/тонкие, jemné/мелкие x hluboké/глубокие, ostré/угловатые)* *tvář rozrytá vráskami/изрытое морщинами лицо*, *rýhy na čele* - *бороздки на лбу*, *obličej je jedna svraštělina* - *лицо в морщинах*, *vějíř vrásek* - *веер морщин*, *sít' vrásek* - *сетка морщин*, *vráscitě* - *морщинистый (čelo/лоб, obličej/лицо, pokožka/кожа)*; *vraštit* - *морщить (čelo/лоб, obličej/лицо, pokožka/кожа)*, *vraštit se* - *морщиться (čelo/лоб, pokožka se vraští - кожа морщится)*. Менее часто обращается внимание на состояние кожи на других частях тела, напр. на руках, ср.: *má kůži jako struhadlo* - *у него кожа (руки) как наждачная бумага (как тёрка)* (Mokijenko-Wurm 2002, 264).

Внешний вид человека, состояние его здоровья часто концептуализируется именно покровом кожи. В данном случае оба языка отличаются близостью концептуализационных стратегий. ср.: *гусиная кожа* - *husí kůže*; *кожа да кости hov.* - *kost a kůže*; *ни кожи ни рожи (вульг.)* - *škaredý jako nos, ošklivý jako opice*. *Кондукторов, паршивых шкур, - за борт!* - *Lodní praporčíky, ty prašivé psy, hodit přes palubu*; *На каторге солдаты и офицеры - шкуры, штрафники* - *Na nucených pracích vojáci a důstojníci jsou darebáci, jsou z trestu; делить шкуру неубитого медведя - dělat účet bez hostinského; нечего шкуру делить, пока медведь по лесу бегаёт - už kůži prodáváš, a vlk ještě v lese*; *С одного вола двух шкур не дерут* - *Kde nic není, ani smrt nebere (VRČS, díl V, 736)*. Указанные примеры в русском и чешском языках следует расценивать в качестве метонимического переноса.

Кожа вместе с *рукой*, как правило, первой сумеет опосредствовать тактильные ощущения по отношению к окружающей среде. Поэтому в чешском языке можно найти довольно обширный языковой материал, представляющий *kůži/кожу* как высшую ценность, сравнимую в некоторых случаях с жизнью человека, ср. напр.: *vyváznout (dostat se) z čeho se zdravou kůží (celou) kůží* - *остаться цел(ым) и невредим(ым)*; *šťastливо odlat se*; *dřít komu kůži z těla* - *обобрать / обирать кого до нитки*; *soдрать / сдирать с кого три шкуры*; *vyжимать / выжать (все) соки из кого, пít / выпить кровь кого, чью*; *chránit/ zachránit (svou) kůži* - *спасать/ спасти свою шкуру*; *nasazovat / nasadit / nastavit vlastní kůži (za co)* - *рисковать собой, рисковать жизнью, идти на любые жертвы*; *jde o kůži (krk) komu* - *дело серьёзное, дело принимает серьёзный оборот, это вопрос жизни для кого*; *bát se (strachovat se) o (svou)*

vlastní kůži – дрожать за свою шкуру; *zvalchovat komu kůži (záda)* – намять кому бока, пересчитать кому рёбра; *neprodá svou kůži lacino* – он (свою) жизнь дешёво не продаст (отдаст); *nést svou kůži na trh* – пусковать собой (жизнью); *dostat se (moci) komu na kůži* – добраться до кого на уровне (Mokijenko-Wurm 2002, 264). В этой сфере ценностной концептуализации кожи в чешском языке преобладает онтологические метафоры, в которых *кожа/kůže* становится дискретной субстанцией. Она отделима от своего носителя и выступает самостоятельно. Русский язык не располагает в данной сфере такими возможностями концептуализации слова *кожа*. Хотя типологически русские соответствия в большинстве случаев можно классифицировать тоже как онтологическую метафору, тем не менее базовая основа другая. Параллельно существуют синонимы, включающие в русском те же базовые основы онтологических метафор, как напр. *драть (живьём) шкуру* – *dřít (sedřít) kůži (zaživa)*; *спустить (две, три шкуры) шкуру с кого* – *spráskat, ztlouct, zmlátit koho, dát co proto komu*; *Оставайся, но работай, дружок, иначе шкуру спущу* – *Zůstaň, ale dělej, kamarádíčku, jinak ti dám co proto*; *Брать за шкурку* – *vzít za límec koho*; *содрать/сдирать с кого три шкуры*; *спасать/спасти свою шкуру*; *Kdo lituje vlastní kůži, ať se ztratí* – *Кому шкуру жаль, лучше катись*; *mráz běží po zádech* – *мороз по коже дерёт (разг.)* (VRČS, díl II, s. 58); *чувствовать/почувствовать (испытывать/испытать) что на себе (на собственной шкуре)* – *cítit / pocítit (zakusit, zkusit) co na vlastní kůži* или *дрожать за свою шкуру*. Примечательно, что в преобладающем большинстве случаев названных концептуализаций употребляется слово *шкура*, а не *кожа*. Слово *шкура* в русском языке, служащее для обозначения покрова тела животных, применительно к человеку обладает как и слово *kůže* в чешском языке сниженной стилистической характеристикой, что соответствует стилистически сниженным характеристикам этих словосочетаний.

Кожа в чешской концептосфере в ряде случаев сопоставима в своей оценке с человеческой жизнью, безусловно развивает концептуализации человеческих качеств. Дело в том, что в отличие от русского языка, русские эквиваленты оценки таких качеств подбираются из других концептуализационных сфер, ср. напр.: *лодырь, лежебока, отпетый лентяй* – *kůže líná*; *Лиса Патрикеевна, хитрец, хитрюга, пройдоха, плут, лиса продувная, бестия* – *kůže podšitá*; *врёт как сивый мерин, (он) врун, лаун* – *kůže prolhaná* (Mokijenko-Wurm 2002, 264). Таким образом в русском языке во многих случаях прототипической и концептуализирующей данный тип, становится зооморфная база. В чешском языке такие зооморфные параллели являются скорее исключением, тем не менее ср. напр.: *vlk v beráncí kůži* – *волк в овечьей шкуре*. Итак, оязыковление отрицательных человеческих качеств, отношений и переживаний приобретает отрицательную характеристику в обоих языках. Опять-таки в чешско-русском сопоставлении в этой группе концептуализаций преобладает в чешском языке в качестве ведущего концептуализационного ядра слово *kůže*, в то время как русские эквиваленты слово *шкура* употребляют даже не во всех случаях, ср. напр.: *svězt se komu po kůži* – *свесми счёты с кем, рассчитаться с кем, отплатить кому*; *Vlastní kůže je ti milejší než závod?* *Значит, своя шкура дороже завода*; *obávat se n. mít strach o svou kůži n. o sebe* – *дрожать за свою шкуру*; *myslit (jen) na svou kůži n. jen na sebe* – *думать о своей шкуре*; *starat se (jen) o svou kůži* – *заботиться о своей шкуре*; *běží mu po těle (dělá se mu) husí kůže* – *у него по спине мурашки бегают*; *lézt (vylézat) z kůže zř.*, *namáhat se ze všech sil* – *лезть из кожи вон*; *vyletět (vylítnout, vyskočit) z kůže* – *лопнуть от злости (ярости)* (Mokijenko-Wurm 2002, 263-264).

Настроение, переживания и физические ощущения может чешский язык тоже концептуализовать именно с помощью слова *kůže*, ср. напр.: *vlk v rouše beráncím* – *волк в овечьей шкуре*; *naruby se člověk neobráť* – *из своей шкуры не вылезешь*; *Čert zůstane v každém rouchu čertem* – *Чёрту любая шкура впору*; *ať si vleze do mé kůže* – *пусть он влезет в мою шкуру*; *být v něčí kůži* – *быть в чьей шкуре*; *dostat se do něčí kůže* – *попасть в чью шкуру*; *nechtěl bych být v tvé kůži* – *я не хотел бы быть в твоей шкуре* (VRČS, díl V, 736). *Cítí se ve své kůži* – *он в форме, он чувствует себя хорошо*; *Není (necítí se) ve své kůži* – *он не в своей тапелке, ему не по себе*; *protoknout (promoklý, mokrý) na kůži* – *промокнуть (промокнувший, мокрый)*

до костей (до последней нитки); *smát se (usmívat se) pod kůží* – смеяться (улыбаться) про себя (в душе, втихмолку, потихоньку); *s kůží (i s chlupy)* – с потрохами, со всеми потрохами; *svrbí mne kůže na rukou* – у меня руки чешутся (разг.) (VRČS, díl II, 58). По сути дела, кожа создает стены емкости, в которой скрыты не только органы человека, но и его душа. Из этой функциональной характеристики первая группа концептуализаций связана с метафорой ёмкости.

Помимо этого, можно наблюдать непропорциональные отношения между чешским и русским языками в формах и способах концептуализации. За исключением предпоследнего случая, в котором концептуализационные источники совпадают и последнего случая, в котором в русском используется для концептуализации неприятного ощущения слово кожа, в отличие от чешского, во всех остальных случаях соотношение обратное.

7. Частные выводы. В статье исследуются два главных вопроса. В первой, теоретической части указаны обстоятельства возникновения нового направления в науке 20 века – когнитивизма. Рассматриваются вопросы интердисциплинарного характера лингвистического когнитивизма и взаимосвязи с остальными дисциплинами.

Во второй части статьи уже на конкретном материале исследуется и анализируется переводный механизм на пути возникновения концептуальной метафоры, начиная с областей ее источника и, кончая языковыми рефлексиями в трансформационных процессах понятийного, языкового планов на примерах функционирования первичных ощущений сквозь призму первичных ощущений человеческих органов восприятия и их функции и роль в культуре человека. Все осуществляется на чешско-русском сопоставительном материале.

При этом, естественно, учитывается ряд сопутствующих факторов. Одним из таких важных факторов, влияющих на формирование концептуальной метафоры в самых разных сегментах и этапах ее создания, является феномен антропоцентризма. Именно этот подход способствовал формированию новых взглядов на «незыблемые» и устоявшиеся в многовековой практике понятия, такие, как пространство, форма, прототип и др. С ними уже непосредственно связаны вопросы языковых рефлексий.

Языковая обработка и реализация продукции органов чувств относительно точно отражает понятийную тематизацию и ее реализацию в языковой картине мира, причем одним из стержней построения языкового образа является понимание движения как динамического или статического проявления.

Характерно, что при значительном многообразии различий формальных и коннотативных, в исследуемом сегменте *руки* и *кожи* как источников тактильных ощущений и формирования целевых языковых рефлексий наблюдается даже в сопоставительном чешско-русском плане поразительное сходство фразеологических образований на уровне концептуализационных схем. Но различия наблюдаются в формальной обработке и экспрессивном заряде выражений.

Другую картину в рамках исследуемого фрагмента сопоставляемого материала наблюдаем на уровне концептуальной метафоры. С данной точки зрения изучались и сопоставлялись два источника тактильных ощущений в качестве исходного звена формирования конкретных языковых рефлексий в целевых областях, причем особое внимание уделялось процессам, связанным со становлением метафор и их сопоставлением. Исследуя процессы создания концептуальной метафоры и включая емкость семантики единиц, следует отметить, что более разнообразный характер метафорических образований наблюдается в тех источниках, которые являются с точки зрения этно-культуры более важными функционально и своей ролью в человеческой жизни. Из двух представленных такой является рука. С ней связано в обоих языках больше простых языковых рефлексий, включая разные схемы метафоризации, как напр. ориентационная схема 'далеко' – 'близко' или концепт 'контейнер-ёмкость'. Помимо них можно наблюдать также пеструю гамму всевозможных экспрессивных оттенков значения и одновременно больше семантических несовпадений между языками. В случае *кожи* в обоих языках с ней связано меньше языковых рефлексий. В ней представлены схемы концептуализаций в виде онтологической метафоры, метафоры ёмкости.

Литература

- АЛЕФИРЕНКО, Н. Ф. (2010): *Лингвокультурология: Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие*. Москва: Флинта, Наука.
- АЛЕФИРЕНКО, Н.Ф. (2006): *Язык, познание и культура: Когнитивно-семиотическая синергетика слова*. Волгоград: Перемена.
- АПРЕСЯН, Ю. Д. (1974): *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. М.: Наука.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (2000): Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека. *Вопросы языкознания*, № 6, с. 33-38.
- КОСТОМАРОВ, П. И. (2014): Антропоцентризм как важнейший признак современной лингвистики. *Вестник Кемеровского государственного университета*. № 2 (58) Т. 1.
- КРЕТОВ, А.А.: Фрактальность в русском языке. Режим доступа <http://tip1-vm.ru/files/tip1-vm/content/publication/Fractality%20in%20the%20Russian%20language.doc>.
- МАЛИНОВСКИЙ, Б. (2004): *Избранное: Динамика культуры* / Пер. с англ. М.: РОССПЭН.
- МОЛЧАНОВ, В.И. (1994): *Лекции по феноменологии внутреннего сознания-времени*. М.: Гнозис.
- ГОЛОВАНОВА, Е.И. (2017): Локативная характеристика деятельности в русских наименованиях лиц по профессии. *Филологические науки*, № 4(58), апрель 2017, <http://research-journal.org/>
- ПЛОТНИКОВА, С.Н. (2011): Фрактальность дискурса как новое лингвистическое понятие. *Вестник Иркутского государственного лингвистического университета*, №3(15), с. 126 – 134.
- ПОДВОЙСКИЙ, Д.Г. (2015-2017): Интерпретативная социология. <http://knowledge.su/i/interpretativnaya-sotsiologiya>
- РАХИЛИНА, Е.В. (2010): *Лингвистика конструкций*. М.: «Азбуковник».
- ARENDTOVÁ, H. (1993): *Řeč a metafora. Metafora a nevysvětlitelné*. Myšlení o divadle II. Praha, 47–78.
- BARTMIŃSKI, J. / TOKARSKI, R. (1993): Definicja semantyczna: czego i dla kogo? *O definicjach i definiowaniu*. Lublin, 48–61.
- BENEŠOVÁ, M. (2011): *Kvantitativní analýza textu se zvláštním zřetelém k analýze fraktální*. Disertační práce. Olomouc.
- BIERWISCH, M. (1987): Dimensionsadjektive als strukturierender Ausschnitt des Sprachverhaltens. *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*. *Studia grammatica XXVI–XXVII*. Berlin, 1–28.
- KOROSTENSKI, J. (2011): *Jazykové reflexe některých aspektů konceptu ‚kontejneru-nádoby‘ v ruštině /s přihlédnutím k češtině/*. České Budějovice: Vysoká škola evropských a regionálních studií.
- LAKOFF, G. / Johnson, M. (2002): *Metaforý, kterými žijeme*. Bmo.
- MIZIN, K. (2017): Methodological Symbiosis of Linguo-Pragmatics and Linguo-Conceptology in Ukraine. *Acta Facultы filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 2017, roč. 9/č.2, 9–23.
- PATOČKA, J. (1995): *Tělo, společenství, jazyk, svět*. Praha.
- ROSCH, E. (1977): Human categorization N. Warren (ed.), *Studies in cross-cultural psychology*, Academic press.
- VAŇKOVÁ, I. a kol. (2005): *Co na srdci, to na jazyku*. Kapitoly z kognitivní lingvistiky. Praha.

Источники

- КОПЕЦКИЙ, Л.В. /Филипец, Й. (ред.) (1976): *Чешско-русский словарь II (P – Ž)*. Москва: Русский язык.
- МОЛОТКОВ, А.И. (ред.) (1968): *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: Сов. энциклопедия.
- МАЧЕК, V. (1997): *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Lidové noviny.
- МОКИЕНКО, V. / Wurm, A. (2002): *Česko-ruský frazeologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- REJZEK, J. (2001): *Český etymologický slovník*. Bmo: Leda.
- Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ)* (1989). Praha. d. I; d. II; d.III; d. IV; d. V; d. VI; d. VII; d. VIII.
- Velký rusko-český slovník (VRČS)* (1952, 1953, 1956, 1959, 1962, 1964): Praha. d.1; d.2; d.3; d.4; d.5; d. 6.

Профиль автора:

Коростенски Йиржи
Кандидат филологических наук (CSc), доктор философии (PhD), доцент
Научные интересы: когнитивная лингвистика, межкультурная коммуникация.
Чешская Республика, Западночешский университет в г. Пльзень

Author's Profile:

Korostenski Jirzhi
CSc in Philology, PhD, Docent
Scientific interests: Cognitive Linguistics, Intercultural Communication.
University of Western Bohemia in Pilsen, Czech Republic

ГАННА КРИШТАЛЮК [ANNA KRYSHCHALIUK]

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, Україна

[Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University,
Ukraine]

ОБРАЗ-СХЕМНЕ МОДЕЛЮВАННЯ КОНСТРУКТА ЗМІНА В СУЧАСНОМУ АНГЛОМОВНОМУ ГАЗЕТНОМУ ДИСКУРСІ

[Image-schematic Modeling of Change Construct in the Contemporary English Newspaper Discourse]

Розвиток сучасного мовознавства дозволяє поглянути на вже відомі базові життєво важливі та смислотвірні конструкти під новим кутом зору. Таким повсюдним утворенням є зміна, яка належить до об'єктів дослідження багатьох наук, зокрема філософії, логіки, психології, соціології та лінгвістики. Дотепер зміна розглядалася переважно з об'єктивних позицій як дійсний концепт, який імплікує схоплення реальності, раціональної або матеріальної (Davies 2000, 506), а тому включає справжній рух, взаємодію, зміну стану (Мелюхин 2001, 202), видозміну властивостей (речей або простору) в часі (Change 1998, 1370).

Відповідно традиційна логіка була основним підґрунтям мовознавчого дослідження зміни як поняття, яке прямо відображає об'єктивну дійсність і знаходить регулярне вираження в семантичному просторі тексту (Коляда 1997), та як концепту, структура якого описується за допомогою фрейма (Романцова 2005; Черняева 2008, 7). Лінгвісти зосереджували свою увагу на мовних змінах. Фонетичні, морфологічні, синтаксичні та семантичні зміни вивчалися переважно в соціолінгвістичній перспективі (Labov 2001), а також з дискурсивних когнітивно-комунікативних позицій (Traugott, Dasher 2002). В окремих дослідженнях семантичні зміни пояснюються кризь призму теорії втіленого розуміння (Sweetser 1984) і теорії перспектив (vantage theory) (Winters 2010). Остання представляє мовну зміну як таку, що відбувається в точці зору й категоризації (Winters 2010, p. 337; 344).

Сьогодні, із поступом міждисциплінарних досліджень, дискурсознавства та когнітивної лінгвістики, **актуальним** є вивчення сутності людино-орієнтованої зміни, становлення якої відбувається в комунікації, значною мірою в просторі медіа дискурсу. **Об'єктом** цієї розвідки є зміна як втілений, лінгвокогнітивний та соціокультурний конструкт, який конструюється в просторі сучасного англomовного газетного дискурсу. **Мета** дослідження полягає у визначенні зміни з позицій теорії втіленого розуміння, в аспекті концептуалізації та образ-схемного аналізу; обґрунтуванні образ-схеми ЗМІНА; побудові моделей конструкта зміна, що відтворюють його значення і функціонування в англomовному газетному дискурсі.

Учені Джордж Лакофф та Марк Джонсон сформулювали теорію втіленого розуміння або втіленого реалізму (Lakoff, Johnson 1999), яка уточнюється та розширюється в сучасній когнітивній науці. Основний постулат цієї теорії стверджує, що розум втілений і мислення обумовлюється мозком людини, її тілом і тілесним досвідом (Lakoff, Johnson 1999, 2). У цьому дослідженні ми дотримуємося широкого визначення втілення, згідно з яким концептуальні та мовні системи людини втілені не лише фізично, але й когнітивно, соціокультурно, темпорально та біологічно (Rohrer 2007, 27; Iyer 2002, 390). Розширення підходу втіленого розуміння уможливорює концептуальну інтеграцію зазначених базових складників людського розуму, що дозволяє дослідити втілену природу зміни як людино-орієнтованого конструкта.

Інтерпретація зміни як комплексного утворення, яке виникає в ході взаємодії людини з різними видами середовища та конструюється в газетному дискурсі, спирається на здатність людини до концептуалізації. Ця ключова когнітивна здібність полягає в осягненні втіленим розумом людини навколишнього середовища, що репрезентується мовою (Langacker 2008, 4). Залежно від точки зору концептуалізатора, зміна розглядається як така, що

структурує процес концептуалізації, або виникає в цьому процесі, виступає об'єктом, який зазнає осмислення.

Концептуалізація реальності здійснюється з опорою на перцептивно-моторні й просторово-часові координати та впорядковується за допомогою образ-схем (Johnson, Rohrer 2007, 37). Ці елементарні, повторювані, динамічні структури високого рівня узагальнення, які формуються у ході сенсомоторної взаємодії людини з дійсністю (Johnson 1987, xiv), характеризують відношення між об'єктами (Лакофф 2004, 390). Образ-схеми представляють різні види взаємодії людини зі світом, вказують на втілене, сенсомоторне походження абстрактної сфери мислення (Johnson 2005, 16), до якої належить досліджуване нами утворення. До того ж, образ-схеми виступають джерелами побудови складних когнітивних моделей завдяки, по-перше, своїй гештальтній структурі, елементи якої не існують незалежно від цілого, а загальне значення не може бути виведеним зі значення частин і способу їх поєднання (Лакофф 2004, 368-369), а, по-друге, надзвичайній гнучкості, що виявляється в їх численних трансформаціях у різних контекстах (Hampe 2005, 2).

Образ-схеми установлюють між референтами такі відношення: топологічні (ВЕРХ – НИЗ, ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ та ін.), перцептивні, просторово-моторні (ВСЕРЕДИНІ – ЗЗОВНІ, ПОРОЖНІЙ – ПОВНИЙ і ін.) і динамічні (ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ – ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ, УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОДИ – ПЕРЕШКОДА та ін.) (Потапенко 2009, 38-50). Наведені типи міжреферентних відношень демонструють, що образ-схеми сприймаються не ізольовано, а як комплексні конфігурації, так звані сполучення образ-схем (compound image schemas) (Kimmel 2005, 289), що виникають у разі групування цих ментальних структур.

Зацікавлення роллю цих структур у творенні значення спонукало сучасних когнітивістів увести образ-схеми, які раніше не розглядалися, як-то ПРЯМА ЛІНІЯ (STRAIGHT) (Chienki), ІНТЕНСИВНІСТЬ (INTENSITY) (Rohrer 2005, 175), ЗЛІВА – СПРАВА (LEFT – RIGHT) (Clausner 1999, 15), ПЕРЕСУВАННЯ (LOCOMOTION) (Dodge, Lakoff 2005). Постійна поява та удосконалення цих ментальних структур вказує на їхню безкінечність, яка пояснюється збагаченням і поглибленням досвіду людини у ході її еволюції.

У нашому дослідженні ми вводимо образ-схему ЗМІНА, яка відзначається значною схематичністю та елементарністю, бере участь у формуванні усіх видів досвіду людини та конденсує в собі загальну сенсомоторну організацію людини та концептуалізацію нею світу. Ключова роль образ-схеми ЗМІНА в організації значення, мови та розуміння світу людиною добре помітна у газетному дискурсі, націленому на змінену концептуалізацію світу читачем, маніпуляцію його свідомістю, що часто призводить до введення його в оману.

Найважливішою рисою, яка дозволяє ідентифікувати образ-схему ЗМІНА, є її гнучка внутрішня структура з базовими елементами та відношеннями між ними. Образ-схема ЗМІНА складається з двох основних елементів, пов'язаних відношеннями відмінності. Як наслідок, ці елементи одночасно виключають і передбачають один одного та формують бінарну опозицію. Особливості втілення, зокрема відносна білатеральна симетрія тіла людини (Johnson 2005, 20), визначають осмислення ЗМІНИ, що здатна відбуватися лише між двома полюсами (Watts 1999, 23), кожен з яких має значення тільки стосовно іншого (Watts 1999, 16). Протилежності є першоджерелами орієнтування у світі, їхня взаємодія і взаємоперетворення викликає зміну вихідного стану об'єкта (Швырев 2001, 470). Єдність протилежностей розкривається за умови появи чогось відмінного від попереднього, оскільки все несхоже сприймається відокремлено (Кун 2005, 216).

Ще одним елементом образ-схеми ЗМІНА є силовий вектор, який активує відношення відмінності. Найбільш загальне та схематичне представлення образ-схеми ЗМІНА забезпечується мовною одиницею *change*, яка тлумачиться як «ставати відмінним або робити щось відмінним» (Longman Dictionary 2005, 244), напр., *Food czar hopes to change the way Baltimore eats* (The Washington Post, 07.07.2010).

У наведеному прикладі інфінітив *to change* активує образ-схему ЗМІНА, її джерело позначається підметом *Food czar*, а ціль – додатком *the way Baltimore eats*. Силовий вектор

позначається семами 'make' і 'different', виявленими в словниковій дефініції інфінітива *to change*. Але силовий вектор не уточнюється, а лише активує відношення відмінності між існуючими та майбутніми харчовими уподобаннями.

Указані структурні особливості образ-схеми ЗМІНА можна легко помітити у функціонуванні організму людини з народження, її рухах і маніпуляції з об'єктами. Для прикладу, такі фізіологічні процеси як дихання, споживання води та їжі, рухи очима, пересування, сприйняття світла, звуку та запаху є визначальними для формування образ-схеми ЗМІНА та одночасно базуються на ній.

Значення та особливості функціонування образ-схеми ЗМІНА вказують на те, що ця ментальна структура є універсальною, динамічною та взаємодіє з бінарними едностями протилежних образ-схем, наприклад, ЗЛІВА – СПРАВА, ЗЗАДУ – СПЕРЕДУ, ВСЕРЕДИНИ – ЗЗОВНІ тощо, які взаємовизначають і взаємовиключають одна одну, напр., *Cubans aghast at car prices as new law kicks in* (The Washington Post, 4.01.2014).

У наведеному прикладі ціль (*new law*) образ-схеми ЗМІНА осмислюється в контексті ЕМОТИВНОЇ ШКАЛИ, а також опозитивних перцептивних образ-схем ОБ'ЄКТ – МАСА. Негативний полюс образ-схеми ЕМОТИВНА ШКАЛА висувається на перший план прикметником *aghast*, який означає «приголомшений і вражений жахом» (Longman Dictionary 2005, 29). Думка про новий закон осмислюється за допомогою образ-схеми ОБ'ЄКТ на фоні існуючих законів, які осмислюються як МАСА.

Газетний дискурс яскраво демонструє, що образ-схема ЗМІНА може виникати не лише на сенсомоторному, але й на соціальному рівні. Цей вид дискурсу засвідчує, що досліджувана ментальна структура розвивається в напрямі від примітивного фізичного досвіду до значно удосконаленої соціальної, культурної, ментальної та комунікативної взаємодії. Для прикладу, фразове дієслово *to step down* демонструє розвиток образ-схеми ЗМІНА від найпростішого досвіду ходіння та пересування до рівня соціальної та політичної взаємодії, яка виявляється у залишенні посади, напр., *India's Manmohan Singh to step down as PM* (The Guardian, 03.01.2014). У наведеному газетному заголовку інфінітив *to step down* активує вектор політичної ЗМІНИ, джерело якої позначається іменниковим словосполученням *India's Manmohan Singh*.

Образ-схема ЗМІНА структурує етапи трансформації міжреферентних відношень, а саме спричинення, процес і результат, що виступають складниками зміни як втіленого конструкта. Встановлення етапів трансформації міжреферентних відношень та відповідних складників конструкта зміна здійснено поєднанням дефініційного аналізу та образ-схемного аналізу. Було проаналізовано основні словникові значення дієслова *to change* «to become / make different» (Longman Dictionary 2005, 244) і іменника *change* «the process or result of something or someone becoming different» (Longman Dictionary 2005, 245). На спричинення трансформації як вихідний елемент значення зміни вказують семи 'become' «to begin to be something, to develop» і 'make' «to cause something to happen» (Longman Dictionary 2005, 994), співвідносні з силовою образ-схемою ПРИМУШЕННЯ, що втілює рух під впливом зовнішніх сил вітру, води, фізичних об'єктів, людей (Johnson 1987, 45). Осмислення процесу зміни активується вектором образ-схеми ЗМІНА, що репрезентується семою 'different'. Результат зміни концептуалізується за допомогою цілі (сема 'something') образ-схеми ЗМІНА. Повнота концептуалізації зміни досягається взаємодією образ-схеми ЗМІНА з іншими гештальтами, зокрема з образ-схемою ШЛЯХ (PATH), яка означає переміщення з пункту ДЖЕРЕЛА (SOURCE) в пункт ЦІЛІ (GOAL) (Johnson 1987, 113) і сигналізує, що рух є основою ЗМІНИ (Князев 2001, 144).

Аналіз словникової дефініції мовної одиниці *change* дозволяє відтворити лише статичну модель конструкта зміна, що виявляється в представленні його в цілому, у сукупності всіх складників, не вказуючи на особливості його дискурсивної реалізації.

Динамічна модель конструкта зміна полягає у репрезентації його у використанні, дії, висуненні окремих складників на перший план і ігноруванні інших. Ми розглядаємо динамічну реалізацію зміни в газетному дискурсі новин. Вибір матеріалу дослідження пояснюється

тим, що зміна є основною ознакою подій (Дем'янков 1983, 324), які створюються в масмедійному дискурсі, зокрема газетних новинах, які інформують про те, що відбувається в різних сферах життя (Донсков 2002, 95), і формують у читача нове знання.

Комунікативна спрямованість тексту новин реалізується наданням різного ступеня помітності (*salience*) складникам конструкта зміни, що є визначальним для виокремлення різновидів дискурсивної моделі зміни. Відповідно в дискурсі новин модель зміни представлена такими трьома основними різновидами як спричинення зміни, процес зміни й результат зміни, що скеровують сприйняття газетного повідомлення. Зазначені різновиди моделі зміни втілюються в композиційно-смісловій структурі тексту новин: заголовку, вступі, блоках головної події, фонових подій і коментарів, які містять висловлювання учасників подій (Дейк 1989, 256-257). Модель зміни й композиційно-сміслова структура тексту новин є взаємозалежними. Перша втілюється в зовнішній послідовності композиційних елементів, їх внутрішній структурі й сукупності мовних засобів, що, в свою чергу, є ключем для встановлення різновиду моделі зміни й образ-схемних механізмів її побудови. Розглянемо когнітивні особливості формування і текстове втілення установлених нами різновидів дискурсивної моделі зміни.

Модель спричинення зміни виводить на перший план чинники, які зумовлюють трансформацію міжреферентних відношень. Конструювання подій за цією моделлю ґрунтується на концептуалізації зміни в аспекті ПРИМУШЕННЯ, що репрезентує силу, яка зумовлює припинення існуючих відношень і встановлення інших, відмінних відношень. Однією з дискурсивних функцій відображення зміни в аспекті ПРИМУШЕННЯ є переконання читачів в необхідності переосмислення учасниками події існуючої соціально-політичної ситуації і активної участі в перетворенні дійсності. Модель спричинення зміни втілюється в заголовку, вступі й блоці коментарів текстів новин, де наголошується на здатності джерела ПРИМУШЕННЯ спрямувати діяльність учасників події, співвідносних з ціллю цієї образ-схеми, на встановлення нових відношень.

Коротке повідомлення про подію, один учасник якої зумовлює потенційну зміну іншого, подається в заголовку з образ-схемною структурою джерело ПРИМУШЕННЯ (NP) + вектор ПРИМУШЕННЯ (V challenge, stir, spark, expect, force, push etc) + ціль ПРИМУШЕННЯ (NP). Ціль ПРИМУШЕННЯ одночасно концептуалізується як джерело образ-схеми ЗМІНА, вектор якої позначається одиницею з відповідною семантикою. Наприклад, звернення до народу Франції із закликом до реформування країни реалізується відображенням зміни як ПРИМУШЕННЯ в тексті новин під заголовком *Echoing JFK, Royal challenges France to change* (The Washington Post, 17.10.2006). У наведеному заголовку спричинення зміни вирізняється з-поміж інших складників цього конструкта за допомогою присудка *challenges*, семми якого 'invite' і 'cause' (Collins Cobuild 1989, 224) активують вектор образ-схеми ПРИМУШЕННЯ, з джерелом якої співвідноситься кандидат в президенти Франції (*Royal*), а з ціллю – народ цієї країни (*France*). Ціль ПРИМУШЕННЯ стає потенційним джерелом ЗМІНИ. Семма 'different' інфінітива *to change* представляє вектор образ-схеми ЗМІНА і вказує на те, що французів спонукають до руху в іншому напрямі.

Концептуалізація зміни в аспекті ПРИМУШЕННЯ визначає рух змісту від заголовка до вступу (1) й блоку коментарів (2-11), який складає основу композиційно-сміслові структури цього тексту новин: (1) *PARIS (Reuters) – Echoing a famous speech of John F. Kennedy, Segolene Royal urged voters to embrace change on Friday after a sweeping victory in a Socialist primary bolstered her quest to become France's first woman president.* (2) *Royal told French voters she had a vision of a united nation that faced the future boldly without reneging on its values.* (3) «*Today I call on all French people, the men and women of our country, to unite, to mobilize, to ask yourselves what you can do for our country,*» she said in a speech in the western Poitou-Charentes region she runs. (4) «*The world has changed. France has moved on, so politics must change. I do not only want to embody this profound change but to build it with you.*» (10) *Despite a long career in politics, Royal has managed to present herself as a fresh face willing to listen to the concerns of ordinary people. Enraging opponents who say she lacks convictions, she has*

won over voters tired of the unchanging ways of the largely male political elite. (11) «The French are ready for reform but they're not going to consent to decisions imposed on them without their involvement,» a smiling Royal told supporters on Friday.

Семи 'plead', 'press', 'move' (Reverso Dictionary) присудка *urged* у вступі (1) визначають напрям руху цілі (voters) під дією джерела (Segolene Royal) в напрямі зміни (to embrace change), а присудок *bolstered* семи 'encouragement', 'support' (Collins Cobuild 1989, 149) представляє перемогу на попередньому голосуванні (a sweeping victory in a Socialist primary) як засіб, що забезпечує Роял можливістю виступити джерелом ПРМУШЕННЯ. У блоці коментарів (абзаци 2, 3) спостерігається висунення одиниць на позначення джерела ПРИМУШЕННЯ (Royal, I, she), яке спонукає ціль (voters, French voters, French people) до трансформації з ЧАСТИНИ в ЦІЛЕ і з джерела ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ в джерело ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ, що позначається додатком a united nation і однорідними присудками to unite, to mobilize, to ask yourselves what you can do for our country. Спричинення зміни, позначене присудком *must change* (абзац 4), аргументується глобальними перетвореннями (The world has changed), які впливають на розвиток країни (France has moved on). Відображення джерела ПРИМУШЕННЯ (I, Royal) як уособлення зміни, що є найпомітнішим в абзацах 4, 10, 11 блоку коментарів, одиницями to embody this profound change, a fresh face, to build it with you надає зміні конкретності й зрозумілості й представляє кандидата в президенти активним учасником трансформації, що є поштовхом до виходу виборців зі стану застою (the unchanging ways) й залучення до здійснення реформ (they're not going to consent to decisions imposed on them without their involvement).

Модель процесу зміни відображає початок трансформації, а саме вихід з пункту ДЖЕРЕЛА, що знаменує припинення існуючих відношень і виникнення інших, і переміщення ШЛЯХОМ, що вказує на вироблення нових відношень. Один із варіантів цієї моделі в газетному дискурсі базується на осмисленні зміни як ПРОТИДІЇ, сформованої під впливом досвіду зіткнення двох центрів сили, внаслідок чого жодна з них не може рухатися далі (Johnson 1987, 46). ПРОТИДІЯ вказує на трансформацію існуючих відношень за рахунок їх припинення, що активує протилежні відношення. У відображенні процесу зміни виявляється взаємодія образ-схеми ПРОТИДІЯ з образ-схемами ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ / ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ, які представляють відношення, що беруть участь у трансформації. Моделювання зміни в аспекті ПРОТИДІЇ покликане звернути увагу читацької аудиторії на перестановку політичних сил, представники яких застосовують тактики, що відповідають їх позиціям.

Осмислення зміни як ПРОТИДІЇ визначає зміст текстів новин, у заголовку, вступі й блоці коментарів яких вказується на початок (start, change tune тощо), продовження (continue, keep on тощо) трансформації та ПРОТИДІЮ (oppose, opposition тощо), що є її підґрунтям, а в блоці коментарів аргументується ПРОТИДІЯ, невідповідність між минулою і теперішньою точками зору учасників події за рахунок вживання темпоральної (now, then тощо), оцінної (worse, tough тощо) та емотивної (more anxious, frustrated тощо) лексики.

Розглянемо моделювання зміни в аспекті ПРОТИДІЇ на прикладі тексту новин під заголовком *GOP lawmakers change tune on costly health plans* (The Washington Post, 26.12.2009). У наведеному заголовку семантика сталого словосполучення *change tune* 'to start expressing a different attitude' (Longman Dictionary 2005, 244) вказує на початок трансформації точки зору учасників події (GOP lawmakers), що виступають джерелом ЗМІНИ, її ціль позначається додатком *health plans*. Процес зміни концептуалізується як рух ШЛЯХОМ в протилежному напрямі.

Подальша трансформація ставлення республіканців до поточного проекту охорони здоров'я у ході їх ПОТИДІЇ демократам розкривається у вступі, блоках головної події та коментарів тексту новин: (1) WASHINGTON – Democrats are troubled by the inconsistency of Republican lawmakers who approved a major Medicare expansion six years ago that has added tens of billions of dollars to federal deficits, but oppose current health overhaul plans. (2) All current GOP senators, including the 24 who voted for the 2003 Medicare expansion, oppose the health care bill

that's backed by President Barack Obama and most congressional Democrats. (3) The Democrats claim that their plan moving through Congress now will pay for itself with higher taxes and spending cuts and they cite the nonpartisan Congressional Budget Office for support. (6) Some Republicans say they don't believe the CBO's projections that the health care overhaul will pay for itself. As for their newfound worries about big government health expansions, they essentially say: That was then, this is now. (7) Six years ago, «it was standard practice not to pay for things,» said Sen. Orrin Hatch, R-Utah. (8) Sen. George Voinovich, R-Ohio, said those who see hypocrisy «can legitimately raise that issue.» But he defended his positions in 2003 and now, saying the economy is in worse shape and Americans are more anxious. (11) The political situation is different now, Snowe said, because «we're in a tough climate and people are angry and frustrated.»

У вступі (1) аналізованого тексту новин на зіткнення точки зору, яку республіканці обстоювали раніше, з тією, яку захищають зараз, вказують значення одиниці *inconsistency* «lack of agreement» (Reverso Dictionary) і «keep changing behaviour, reactions» (Longman Dictionary 2005, 823). На переміщення республіканців з точки зору джерела УСУНЕННЯ ПРОТИДІЇ, якої вони дотримувалися в минулому (*six years ago, 2003*), на точку зору джерела ПРОТИДІЇ у цей час (*current*) вказує взаємодія у вступі й блоці головної події присудків *approved, voted for* і *oppose*. Перші два представляють республіканців (*Republican lawmakers, all current GOP senators*) як джерело УСУНЕННЯ ПРОТИДІЇ, а *oppose* – як джерело ПРОТИДІЇ, спрямованої на законопроект щодо медичної допомоги (*health overhaul plans, the health care bill*) зокрема й демократів Конгресу (*congressional Democrats*), які його підтримують (*backed*), взагалі. ПРОТИДІЯ республіканців, повторно позначена присудком *don't believe* в блоці коментарів (абзац 6), припиняє рух (*moving through*) законопроекту в напрямі цілі ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ і скеровує його в протилежному напрямі до цілі ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ, на що вказує взаємодія стверджувальної і заперечної форм словосполучення *will pay for itself* в блоці коментарів (абзаци 3, 6). Аргументом ПРОТИДІЇ республіканців є формування іншої політичної ситуації, що найчіткіше відображається в блоці коментарів (абзаци 6, 7, 11) за рахунок активації образ-схеми ЗМІНА, руху ВНИЗ ОЦІННОЮ ВЕРТИКАЛЛЮ і ВВЕРХ ЕМОЦІЙНОЮ ВЕРТИКАЛЛЮ. На ЗМІНУ вказує взаємодія обставин *then* і *now*, обставини *Six years ago* і заперечного дієслівного присудка *not to pay for things*, іменниковий присудок *different*. Рух економіки ВНИЗ ОЦІННОЮ ВЕРТИКАЛЛЮ, позначений прикметником *worse*, визначає рух американців (*Americans, we*) ВВЕРХ ЕМОЦІЙНОЮ ВЕРТИКАЛЛЮ, на що вказують прикметники *more anxious, tough, angry, frustrated*.

Модель результату зміни конструюється висуненням одиниць на позначення відношень, сформованих унаслідок трансформації, що є сигналом її здійснення і досягнення кінцевого пункту ШЛЯХУ. За цією моделлю зміна концептуалізується як ОБ'ЄКТ, який після досягнення пункту ЦІЛІ, не збігається за змістом, назвою з референтом, що знаходиться в пункті ДЖЕРЕЛА. У газетному дискурсі осмислення зміни як ОБ'ЄКТА спрямоване на переконання читача в удосконаленні економічної, соціально-політичної сфер американського суспільства, оскільки референт наділяється якостями, що створюють додаткові можливості для реалізації його функцій.

У заголовках текстів новин, які ґрунтуються на моделі зміна – це ОБ'ЄКТ, додатком позначається референт, який є ціллю образ-схеми ЗМІНА, а присудок *change* активує вектор сили, котра сигналізує про набуття референтом інших ознак. Набуті показники референта можуть не зазначатися, напр., *Argentine leader changes debt repayment plan* (The Washington Post, 1.03.2010), або вказуватися, напр., *MGM Mirage changes name, now MGM Resorts Int'l* (The Washington Post, 15.06.2010). В останньому заголовку підмет *MGM Mirage* позначає джерело ЗМІНИ, додаток *name* представляє ціль, яка уточнюється еліптичною конструкцією *now MGM Resorts Int'l*.

Із розгортанням заголовка у вступі (1), блоках головної події (2) та коментарів (3) одиниці *to change, the name change, the new name* утримують увагу читача на цілі ЗМІНИ, якою є нове ім'я компанії (*MGM Resorts International*), підкреслюючи глобальність її діяльності (*to emphasize the brand's scope, the resort developer's global presence*): (1) *LAS VEGAS – Share-*

holders of casino operator MGM Mirage have voted to change the company's name to MGM Resorts International in a move to emphasize the brand's scope. (2) Shareholders approved the name change on Tuesday at the company's annual meeting in Las Vegas. It takes effect immediately. (3) Company officials have said the new name better reflects the resort developer's global presence.

Таким чином, зміна є комплексним, втіленим когнітивним утворенням, яке виникає в ході концептуалізації дійсності й полягає у взаємних трансформаціях опозитивних міжреферентних відношень, структурованих образ-схемою ЗМІНА у взаємодії з образ-схемою ШЛЯХ та іншими гештальтами. Конструкт зміна моделюється статично й динамічно. Статична модель устанавлюється на основі співвіднесення компонентів словникового значення одиниці *change* з образ-схемами, а динамічна визначається особливостями конструювання складників значення зміни в газетному дискурсі новин. Залежно від використання мовних одиниць для виведення в центр уваги читача джерела, вектора або цілі образ-схеми ЗМІНА, нами виокремлено дискурсивні моделі спричинення, процесу й результату конструкта зміна. Ці моделі представляють осмислення зміни як ПРИМУШЕННЯ, ПРОТИДІЇ та ОБ'ЄКТА, який є результатом діяльності.

Перспективами дослідження зміни є залучення різних дискурсів для перевірки гіпотези, що зміна є когнітивно-комунікативним втіленим конструктом, який ґрунтується на образ-схемі ЗМІНА й деталізується за допомогою інших гештальтів.

Література

- ДЕЙК, Т. А. ван (1989): *Язык. Познание. Коммуникация*. М.: Прогресс.
- ДЕМЬЯНКОВ, В.З. (1983): Событие в семантике, прагматике и в координатах интерпретации текста. *Известия АН СССР. Серия литературы и языка*, т. 42, № 4, с. 320–329.
- ДОНСКОВ, С. В. (2002): Языковые средства в жанре англоязычных hot-news. В: Галеева, Н.Л. (отв. ред.): *Языковые подсистемы: стабильность и динамика*. Тверь: Тверск. гос. ун-т, с. 94–101.
- КНЯЗЕВ В. Н. (2001): Движение. В: Фролова И.Т. (ред.): *Философский словарь*. М.: Республика, с. 144.
- КОЛЯДА Е. К. (1998): *Мовні засоби вираження поняття зміни в сучасній англійській мові*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.
- КУН Д. (2005): *Основы психологии. Все тайны поведения человека*. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК.
- ЛАКОФФ, Дж (2004): *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении* (пер. с англ. И. Б. Шатуновский). М.: Языки славянской культуры.
- МЕЛЮХИН С. Т. (2001): Изменение. В: Фролова И.Т. (ред.): *Философский словарь*. М.: Республика, с. 202.
- ПОТАПЕНКО С. І. (2009): *Сучасний англомовний медіа-дискурс: лінгвокогнітивний і мотиваційний аспекти*. Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя.
- РОМАНЦОВА Л. М. (2005): Концептуализация процессуального изменения релятивными глаголами современного немецкого языка. (Дис. канд. филол. наук). Белгород.
- ЧЕРНЯЕВА А. В. (2008): *Функционально-семантический анализ подкласса глаголов репрезентирующих концепт ИЗМЕНЕНИЕ в английском языке*. (Дис. канд. филол. наук). Санкт-Петербург.
- ШВЫРЕВ В. С. (2001): Противоположности. В: Фролова И.Т. (ред.): *Философский словарь*. М.: Республика, с. 470–471.
- CHANGE (1998): *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Edward Craig (ed.). London: Routledge, p. 1370–1372.
- CIENKI, A. (1998): STRAIGHT: An image schema and its metaphorical extensions. *Cognitive Linguistics*, № 2 (9), p. 107–149.
- CLAUSNER, T. C. (1999): Domains and image schemas. *Cognitive Linguistics*, № 1 (10), p. 1–31.
- Collins Cobuild English Language Dictionary* (1989): Sinclair, J. (ed.). London and Glasgow: Collins.
- DAVIES, A. E. (1900): The Concept of Change. *The Philosophical Review*, № 1 (9), p. 502–517. < <http://www.jstor/stable/2176694>>. [online]. [cit. 14.09.2018].
- DODGE, E./ LAKOFF, G. (2005): Image schemas: From linguistic analysis to neural grounding. In: Hampe B. (ed.): *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, p. 57–92.
- HAMPE, B. (2005): Image schemas in Cognitive Linguistics: Introduction. In: Hampe B. (ed.): *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, p. 1–12.

- IYER, V. (2002): Embodied Mind, Situated Cognition, and Expressive Microtiming in African-American Music. *Music Perception: An Interdisciplinary Journal*, № 3 (19), p. 387–414. <<http://www.jstor.org/stable/10.1525/mp.2002.19.3.387>> [online]. [cit. 15.07.2018].
- JOHNSON, M. (1987): *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago ; London : The University of Chicago Press.
- JOHNSON, M. (2005): The philosophical significance of image schemas. In: Hampe B. (ed): *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, p. 15–33.
- JOHNSON, M./ ROHRER T. (2007): We are live creatures: Embodiment, American Pragmatism and cognitive organism. In: Ziemke, T. / Zlatev, J. / Frank, Roslyn M. (eds): *Body, Language and Mind*. Vol. 1.: Embodiment. Berlin : Mouton de Gruyter, p. 17–54.
- KIMMEL, M (2005): Culture regained: Situated and compound image schemas. In: Hampe B. (ed): *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin; New York: Mouton de Gruyter, p. 285–312.
- LAKOFF, G./JOHNSON, M. (1999): *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- LANGACKER, R. W. (2007): Cognitive Grammar. In: Geeraerts, D./Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford; New York: Oxford University Press, p. 421–462.
- LANGACKER, R.W. (2008): *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press. 2008.
- Longman Dictionary of Contemporary English*. (2005): Summers, D. (ed.). 4th ed. Harlow : Longman.
- LABOV, W. (2001): *Principles of Linguistic Change*. Vol. 2.: Social Factors. Oxford : Blackwell Publishers. Reverso Dictionary. < <https://dictionary.reverso.net/>>. [online]. [cit. 23.08.2018].
- ROHRER, T. (2005): Image schemata in the brain. In: Hampe B. (ed.): *From Perception to Meaning: Image Schemas in Cognitive Linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter, p. 165-198.
- ROHRER, T. (2007): Embodiment and Experientialism. In: Geeraerts, D./Cuyckens, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford; New York: Oxford University Press, p. 25–47.
- SWEETSER, E. E. (1984): *Semantic Structure and Semantic Change: A Cognitive Linguistic Study of Modality, Perceptions, Speech Acts, and Logical Relations*. Berkeley: University of California.
- TRAUGOTT, E. C./ DASHER, R. B. (2002): *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WATTS, A. (1999): *The Book on the Taboo Against Knowing Who You Are*. USA: Random House.
- WINTERS, M.E. (2010): On Construals and Vantages. *Language Sciences*, № 2 (32), p. 335–346.

Профіль автора:

Кришталюк Ганна Анатоліївна
Кандидат філологічних наук, доцент
Наукові інтереси автора: комунікативна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, англomовний дискурс.
Кафедра англійської мови, факультет іноземної філології, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
akryshtaliuk@gmail.com

Author's Profile:

Anna Kryshhtaliuk
Candidate of Philology (PhD), Associate Professor
Scientific interests: Communicative Linguistics, Cognitive Linguistics, English Discourse.
Chair of English, Department of Foreign Philology, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
akryshtaliuk@gmail.com

МАМЕДОВА АЛЛА ИВАНОВНА [MAMEDOVA ALLA]
Запорожский национальный университет, Украина
[Zaporizhzhya National University, Ukraine]

**ДОМЕН RAUM В НЕМЕЦКОЯЗЫЧНОЙ КАРТИНЕ МИРА
(НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ)
[The Domain RAUM in the German-speaking World
(Based on German Proverbs and Sayings)]**

Для современной гуманитарной парадигмы знаний характерна эпистемическая переоценка ценностей, теорий, методов и подходов к изучению языковых единиц. С этой позиции рассматриваются на современном этапе традиционные проблемы филологической науки: жанры, стили, дискурсы, тексты. **Объектом** нашего исследования выступают тексты немецких народных пословиц и поговорок, а **предметом** – домен Raum как составляющая часть концептосистемы немецких пословиц и поговорок и вербальные репрезентанты этого домена. **Актуальность** работы определяется тенденцией гуманитарной парадигмы знания к социокультурному изучению речевой деятельности, в рамках которой выделяется одно из приоритетных направлений современной лингвистики – когнитивно-дискурсивный анализ текстовой коммуникации. Эмпирическим материалом послужили тексты немецких пословиц и поговорок (150), выделенные путем сплошной выборки из немецкоязычных сборников и лексикографических источников.

Однако, прежде чем мы приступим непосредственно к анализу концепта Raum на основе текстов немецких народных пословиц и поговорок, обратимся к таким понятиям как фольклорный жанр, пословица, поговорка, концептосистема, домен, концепт.

Устное народное творчество, являясь образно-эмоциональным обобщением жизненного опыта, обладает своей спецификой: богатством вариантов, анонимностью авторства, традиционностью, устной формой. Его роль в общественной жизни подтверждает уже тот факт, что определенные жанры народного творчества дожили до сегодняшних дней. Пословицы и поговорки, как представители фольклора, во многом перекликаются друг с другом. Лексикографические источники определяют поговорки «как вошедшее в повседневную жизнь образное выражение, которое не содержит законченное суждение и выступает лишь частью этого суждения» (Тимофеев 1985, 111). Тем же источником пословицы трактуются как «краткое ритмическое изречение со смыслом» (Тимофеев 1985, 115). Изучение пословиц и поговорок представляется нам достаточно интересным как с точки зрения когнитивной лингвистики, так и с точки зрения лингвокультурологии.

Концептуальный корпус любого языка – разнообразен и неоднороден в плане своей организации. Эта неоднородность, прежде всего, выражается с точки зрения законов сочетания и комбинации концептов друг с другом. Это обуславливает необходимость изучения системной организации концептов, которая задается законами категоризации и концептуализации.

Совокупность концептов в рамках одной культуры составляет концептуальную картину мира носителей этой культуры, которая охватывает систему мыслей и знаний о мире и отображает познавательный опыт человека, составляет собой целостную совокупность психоментальных представлений этноса (Лихачев 1997, 3-9).

Упорядоченная совокупность концептуальных универсалий в сознании человека образует концептосистему, которая выступает своеобразной основой языковой картины мира. Е.А. Селиванова определяет концептосистему, как «упорядоченное объединение концептов в сознании людей» (Селиванова 1999, 71). Однако неизменным остается тот факт, что неотъемлемыми атрибутами любой материальной и идеальной систем выступают множественность, взаимосвязь, целостность и структурированность. Их характерными чертами

являются также логичность и изменчивость (Маслова 2004, 48).

Опираясь на работы Приходько А.Н., мы будем понимать под концептосистемой «категорию дискурса, которая отображает совокупность характерных для определенного дискурса концептов, которая представляет собой такой их набор, которому отдается предпочтение в том или иной режиме общения» (Приходько 2008, 100).

«Концепт», как понятие, находится в центре внимания многих современных исследователей. Его исследованию посвящены труды таких лингвистов, как С. А. Аскольдов, А. Вежбицкая, С.Г. Воркачев, С.А. Жаботинская, В.И. Карасик, О. С. Кубрякова, В.Н. Манакин, В.А. Маслова, А.Н. Приходько, Ю.С. Степанов и др. Как единица когнитивной лингвистики, он трактуется многими лингвистами самым различным образом. Так Е.И. Морозова рассматривает его как наделение языкового знака смыслом в определенной ситуации общения (Морозова 2005, 13); С. Г. Воркачев подразумевает под концептом единицу коллективного знания (сознания), которая отправляет к высшим духовным ценностям, имеет языковое выражение и отмечена этнокультурной спецификой (Воркачев 2001, 69). В.И. Карасик понимает его как многомерное ментальное образование, в котором выделяются образно-перцептивная, понятийная и ценностная стороны (Карасик 2005, 73), А.Н. Приходько характеризует его как этно-социо-психо-лингво-культурную единицу с четко выраженным валоративным компонентом (Приходько 2008, 80-102). Мы понимаем под концептом дискретное, ментальное образование, которое выступает как базовая единица мысленного кода человека, владеет относительно упорядоченной внутренней структурой, является результатом познавательной деятельности, несет комплексную, энциклопедическую информацию о предмете или явлении (Мамедова 2008, 94).

Домен представляет по отношению к концепту более общее понятие. Это «система концептов, которые соотносятся между собой таким образом, что для понимания одного из них следует понимать всю структуру, в которую он входит» (Морозова 2005, 65). Принято считать, что та или иная ментальная структура только тогда обозначается как домен, если относительно нее существует значительное количество концептов (Морозова 2005, 69).

Категория пространства выступает как онтологическая сущность, при помощи которой человек структурирует и выстраивает свой мир. В лексикографических источниках оно трактуется как «состояние или свойство всего, что простирается, распространяется, занимает место» (Даль 1982, 515).

Толковый словарь немецкого языка Дуден определяет пространство многогранно: как часть какого-либо здания, ограниченного стенами, полом и потолком, как и место, предназначенное для кого-либо или для чего-либо; а также пространством может считаться как географическая, так и политическая территория. Согласно словарным дефинициям, пространство обладает разнообразными характеристиками и несет в себе функциональную направленность (duden_das_bedeutungsworterbuch.pdf).

Концептуальный домен Raum колеблется между двумя полюсами абсолютизации (абстрактное и геометрическое понятие) и относительности (понятие, которое находится в взаимозависимости с объектами, которые это пространство заполняют). В лингвокультурном сознании немцев это понятие объективируется как «даль, протяженность, долгота, высота, место, часть» (Wahrig 1987, 1041). Как правило концепт «пространство» выступает базовой категориальной величиной и может быть интерпретирован как «концепт-идея» (Приходько 2008, 219).

В текстах немецких народных пословиц и поговорок Raum постулируется достаточно разнообразно. В большинстве случаев он постулируется концептами: Welt, Erde, Stadt, Dorf, Platz, Hausdaheim, hier, dort: *Die Axt im Haus erspart den Zimmermann; Anderswo ist die Welt auch nicht mit Brettern vernagelt; Dem Adler steht die ganze Luft, dem weisen Manna die ganze Erde offen*. Интересным является и то, что этот домен декларируется в текстах пословиц и поговорок таким нейтральным концептом как Platz: *Wer weggeht, verliert seinen Platz; An einem runden Tische ist jeder Platz der erste*. Сам концепт Platz предполагает наличие определенного обобщения, что объясняется, на наш взгляд, желанием и усилием лю-

дей, создать модель мира, которая была бы приемлема для всех. Следовательно, Platz – это место или ситуация, в которых может очутиться любой человек, вне зависимости ни от своего статуса, ни от положения. Именно это и фиксируется в текстах немецких пословиц и поговорок, которые тоже представляют собой отпечаток общепринятой модели мира.

Анализ текстового материала позволил нам выделить определенную векторную направленность домена Raum. В нашей работе мы попытаемся проанализировать его вербальные репрезентанты, следуя в направлении от более общего к частному.

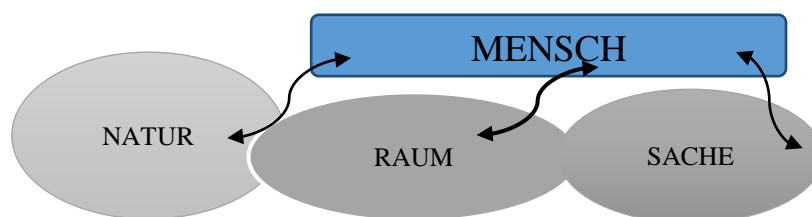
Наряду с общим понятием Platz, Raum презентуется такими концепта, обозначающими природные явления, как Erde, Sonne, Planet: *Dem Mutigen gehört die Welt, Der Lerche fliegt hoch, aber sie baut ihr Nest auf der Erde*. В текстах этих пословиц и поговорок подчеркивается глобальный характер пространства. Однако, эта монументальность прослеживается только в соотнесенности с теми, кто его населяет. Здесь речь идет о повседневной картине мира с ее утилитарным отношением к объективной реальности. Следовательно, как мы уже отмечали выше, для этого концепта характерна полярность. Оно обладает абсолютным («мир», «Земля», «планета») существуют автономно, объективно вне зависимости от тех, кто его населяет) и относительным характером (все воспринимается только через призму человеческого мышления).

Восприятие глобального пространства через мышление человека интересно еще и тем, что это пространство наделяется теми или иными положительными или отрицательными качествами, где положительный характер носит все то, что выгодно с точки зрения человека. При этом выгодным считается то, что в первую очередь, обеспечивает обеспечением физиологических потребностей, а именно наличие еды и питья: *Was nützt ein guter Platz, wenn man nichts zu essen hat*.

Достаточно частотными представителями этого домена выступают многочисленные природные явления, такие как Himmel, Meer, Wiese, Wald, Berg, Ufer: *Der Himmel ist hoch, und der Kaiser ist weit, Aus dem kleinen Bach wird ein großer Fluss; Jedes Meer hat seine Ufer, An der Quelle ist das Wasser am reinsten; Wer nicht schwimmen kann, ertrinkt schon am Ufer*.

Проводя анализ фактического материала, следует сразу же отметить, что домен Raum не существует изолированно. Он находится в тесной взаимосвязи с такими доменами, как Природа и Вещь, образуя при этом целостную концептосистему, центром которой выступает домен Mensch:

Концепт RAUM в концептосистеме немецких народных пословиц и поговорок

В текстах поговорок и пословиц мы наблюдаем симбиоз доменов Raum и Natur. Являясь по сути природой, для человека эти явления выступают пространством. При этом они во многом задают вектор развития самого пространства, и, как правило, вектор развития человеческой природы. Так, все начинается с малого, как с ручейка начинается полноводная река. Начало пути всего сущего отличается чистотой и свежестью. И касается всего, что существует и развивается в нашем мире.

Интересным является еще и тот факт, что в текстах пословиц и поговорок очень четко фиксируется направление движения в пространстве. Репрезентантом концепта Raum выступают и такие единицы, как Weg, Abweg, Landstraße: *Auch auf breitem Wege kann man nicht verirren; Auf der Landstraße wächst kein Gras*. Они не только несут пространственные характеристики, но и имеют определенную векторную направленность. Дорога выступает как нечто вечное, что существует всегда и не имеет ни начала ни конца. В данном случае речь идет о картине мира, где дорога выступает частью обжитого предметного простран-

ства, в рамках которого не только происходят различные события, но и отражается движение самого человека.

При этом подчеркивается, что преодоление пространства может происходить разным образом, но при этом достаточно часто этот процесс преследует достижение определенной цели: *Der Ausgang krönt das Werk; Je weiter das Ziel, je mehr Abwege; Der gerade Weg ist der kürzeste; Auch krumme Wege führen zum Ziel*. В большинстве случаев это движение от малого к большому: *Alle Flüsse laufen ins Meer; Alles Wasser fließt ins Meer*.

Фиксируется в текстах пословиц и поговорок и обратный процесс: любое пространство состоит из составляющих элементов: *Das Meer besteht aus Tropfen*. Следовательно, в текстах немецких пословиц и поговорок домену Raum присуще поступательное движение как от частного и общему, так и в обратном направлении. Следовательно, пространство в немецкоязычной картине мира подчиняется общим законам развития природы.

Принимая во внимание тот факт, что жанр пословиц и поговорок относится к фольклорным жанрам, заранее можно предположить, что особое место среди презентантов домена Raum будут занимать концепты, описывающая непосредственно быт человека. Немцы, как нация, всегда отличались своей обстоятельностью, стремлением обустроить свой быт с максимальным комфортом и добротностью. Именно поэтому такие понятия, как Stadt, Dorf, Kirche, Markt, Laden лидируют в ряду вербальных презентантов рассматриваемого домена: *Lieber der Erste im Dorf, als der letzte in der Stadt; Wie die Kirche, so die Heiligen, Zur Nacht macht man den Laden zu*. К тому же это можно объяснить заинтересованностью индивида в том, что его окружает, что обеспечивает ему нормальное существование. При этом, как уже отмечалось выше, прослеживается тесная взаимосвязь доменов RAUM и Mensch, т.е. относительная направленность, как уже было отмечено выше, превалирует над абсолютной. Важно не только само место. Акцент смещается на условия и влияние этого места на того, кто здесь находится.

Так Dorf это не только административная единица со своей инфраструктурой, это – пространство, где человек получает возможность проявить свою индивидуальность. И благодаря достаточно ограниченному размеру, эта индивидуальность скорее будет замечена, чем если бы это было в большом городе. Подобное мы встречаем во многих культурах, однако, как нам кажется, для немецкой культуры это более актуально, т.к. Германия никогда не отличалась большими территориями, да и долгое время была раздробленной феодальной страной. Следовательно, на более ограниченной территории люди были более заметны и значимы.

Интересно, что ограниченное пространство не всегда рассматривается как что-то положительное. Недостаток пространства несет в себе, достаточно часто, и отрицательное начало: *Je kleiner das Dorf, je bissiger die Hunde*. В этом тексте пространственные характеристики находятся в прямой взаимосвязи с характеристиками, присущими живым существам.

Рассматривая пространство, в котором наиболее часто воспринимает себя человек, нельзя не отметить, что особое место отводится таким понятиям, как Feld, Acker и Haus: *Auf fremdem Acker steht die Saat gut, Zu Haus ist zu Haus, und wäre es noch so schlecht, In gutem Acker wächst auch Unkraut*. В пословицах и поговорках помещением, в которых проводит большую часть своей жизни человек, уделяется особое внимание. Они рассматриваются очень подробно. Человек как бы экстраполирует себя на то пространство, в котором он существует. К тому же, в текстах, как правило, подчеркивается, что пространство, которое окружает человека, не может существовать без участия последнего. Оно постоянно требует заботы и внимания. И только при наличии этого условия, оно будет положительно фокусировано на того, кто в нем находится: *Was man seinem Felde leiht, bekommt man mit Zinsen wieder*. Так сохранность, существование каждого дома во многом зависит от поведения, судеб тех людей в нем живущих: *Jedes Häuslein hat sein Kreuzlein*. Репрезентация пространства осуществляется посредством отношения человека к этому пространству: *Zu Haus ruht man am besten aus*.

Дом выступает, фактически, наиболее частотным репрезентантом домена Raum. При

этом, дом в текстах пословиц и поговорок получает самые разнообразные характеристики. Одной из важнейших априори выступает то, является ли он собственностью человека: *In seinem eigenen Haus ist jeder ein König; Zu Hause bin ich ein König; Auf einer Pfütze ist die Fliege ein Admiral*. Человек, не имеющий своего дома (пространства) одновременно обладает и всем и ничем: *Wer kein eigenes Haus hat, ist überall daheim*.

Анализ фактического материала дает нам право утверждать, что пространство в немецкоязычной картине мира является одной из основополагающих составляющих жизни человека. Именно оно, а в данном случае – дом, является тем якорем, который удерживает человека в жизни и дает ему чувство стабильности: *Der beste Anker ist das Haus; Eigenes Haus ist das Beste; Das Heim geht über die Fremde*. В некоторых текстах домен Raum заменяется доменом Вещь, при этом последний сохраняет все характеристики, присущие пространству: *Im eigenen Bett schläft sich es am besten*.

Важным является и то, насколько обжит дом: *Altem Haus und neuem Freund ist nicht leicht zu trauen*. Ценность дома обуславливается еще и тем, сколько людей в нем живет. Если дом пуст, это значительно снижает его значимость: *Das leere Haus ist voll von Lärm*. Человеку требуется его личное пространство, однако он не может существовать в этом пространстве один. Пространство должно быть заполнено: *In einem leeren Haus ist es gut freigebig sein*. Дом – это то место, которое существует и имеет значимость только тогда, когда в нем живут люди. Следовательно, домен Raum не только тесно взаимодействует, но и непосредственно соподчинен домену Mensch.

Взаимосвязь этих доменов приводит к определенному «очеловечиванию» пространства. Однако, нельзя не отметить, что валоративная составляющая играет при этом значительную роль, что выражается в определенной коннотативной окраске. Так, дом может быть не только якорем, но и тем местом, в котором люди могут не понимать друг друга: *Kein Haus ohne Winkel*. При этом в тексте подчеркивается, что подобного рода непонимание может быть присуще любому пространству.

При этом в текстах пословиц и поговорок неоднократно подчеркивается, что какие-либо тайны или отрицательные характеристики пространства не желательно передавать или распространять дальше: *Was du hast in deinem Haus, das plaudere nicht vor anderen aus; Was im Hause gekocht wird, soll man auch im Hause essen*. В данном случае речь идет об определенной замкнутости пространства, а при отсутствии этой характеристики, об ее необходимости: *Der Hund bellt vor der eigenen Tür*.

Представления о пространстве не ограничиваются только характеристикой дома. Заявлены в текстах немецких пословиц и поговорок и такие концепты, как Stube, Schloss, Hütte: *Mancher baut Schlosser in die Luft, der keine Hütte auf dem Lande bauen könnte; Wen du ins Haus lässt, der kommt dir auch in die Stube*. Их значимость в повседневной жизни человека определяется их ролью и функциями, который они выполняют. При этом отмечается необходимость их позитивной коннотации: *Die Schule soll ein Ziehhaus, aber kein Zuchthaus sein*. Пространство выступает здесь в самых разнообразных формах, следовательно, оно – разнообразно и не однотипно.

Анализ эмпирического материала свидетельствует и о симбиозе реального и нереального пространства в текстах пословиц и поговорок: *Lieber eine Hütte auf der Erde als einen Thron in den Wolken*, где реальное пространство оказывается более предпочтительным по сравнению с нереальным: *Lachende Erben lieben stille Begräbnisse*.

Задекларирован домен и концептами, которые находясь в тесной взаимосвязи, представляют собой единство противоположностей: *Ein halber Doktor in der Nähe ist besser als ein ganzer in der Ferne; Wer in der Ferne pocht, schweigt in der Nähe*. Интересно, что домен Raum, представленный этими существительными, несет в себе яркую коннотативную окраску. Ближнее по расположению пространство, более удобно, более комфортно, в то время, как дальнее пространство несет в себе, согласно текстам, отрицательные эмоции: *Von Ferne ist gut lügen*. Чужбина не предполагает открытого проявления чувств, это – территория, где можно лгать, где тебя никто не знает, и где не придется отвечать за свою

ложь. Следовательно, мы наблюдаем в текстах пословиц и поговорок наличие у пространства эмоциональных характеристик. И это оправдано, пожалуй, с той точки зрения, что пословицы и поговорки, представляя собой квинтэссенцию народной мудрости, априори несут в себе эмоциональную окраску.

Все выше сказанное присуще и следующему репрезентанту домена Raum: *Im Dunkeln ist gut munkeln; Im Dunkeln sind alle Katzen grau*. Вербализатор *Dunkeln* выступает в двоякой роли. С одной стороны, темнота – пространство с размытыми границами, оно не требует точных и определенных действий. Те, кто находится в подобном пространстве, теряют свои индивидуальные черты.

С другой стороны, темнота не меняет основные характеристики того, что в ней находится: *Gute Taten leuchten auch im Dunkeln*. В приведенных текстах концепт Raum коррелирует с концептом Zeit, поскольку если мы говорим о темноте, то возникает ассоциация с определенным временем суток. В текстах пословиц и поговорок пространство и время составляют достаточно часто единое целое, образуя симбиоз: время-пространство.

Анализ фактического материала позволяет сосредоточить внимание на нескольких вербализаторах домена Raum, которые работают в текстах пословиц и поговорок парами: hier / dort, draußen / daheim: *Je länger hier, je später dort; Draußen hat man tausend Augen, daheim kaum eins*. Эти концепты характеризуют пространство как бесконечную категорию. Оно существует везде, но при этом имеет определенные границы, в которых и существует человек. При этом противопоставление draußen / daheim не всегда выступает как полярно направленное. То, что находится вне дома, не обязательно несет в себе негативную направленность. Внешнее пространство тоже может демонстрировать положительные качества: *Draußen ist es gut, daheim aber am besten*.

Анализ текстов пословиц и поговорок доказывает, что наибольшую частотность в этих парах демонстрирует концепт daheim. Это наречие, как правило, даже не требует какого-либо объяснения; оно существовало всегда и будет существовать: *Daheim ist daheim*. Каждый человек вкладывает в это понятие собственное понимание, но при оно всегда связано с определенным набором общепринятых качеств: уют, уверенность, защищенность: *Daheim ist am besten; Daheim ist der Himmel blauer und grüner sind die Bäume; Was man daheim hat, braucht man nicht draußen zu suchen*.

Особый интерес в качестве вербализаторов домена Raum представляют географические названия: чаще названия городов и реже – стран: *Holland ist in Not*. Наиболее частотным выступает название древнейшего города Рим: *Rom ist nicht an einem Tag gebaut, Wo der Papst ist, da ist Rom; Rom hat gesprochen, die Sache ist erledigt*. Рим – как презентант пространства, характерен не только для немецкой картины мира, но и для других культур. И везде этот город символизирует справедливость, историю, традиции. Рим – это место встречи, а перефразируя, это – возможность решения всех задач. При этом решение этих задач является таковым, которое приемлемо для всех: *Alle Wege führen nach Rom*.

При этом Рим, как пространство, в немецкой лингвокультуре демонстрирует свои особенности: *In Rom tu, wie in Rom tut*. Это – пространство, которое диктует свои условия. Попадая на эту территорию, человек вынужден соблюдать те правила и устои, которые здесь приняты. Во многом, как нам кажется, это определяется культурой немецкой нации. Немцы – законопослушная нация, принципы существования которой диктуются общепринятым порядком. Попадая на чужую территорию, они вряд ли позволяют себе что-то, что выходило бы за рамки общепринятых норм. Именно это и фиксируется в фольклорных текстах.

Изучая фактический материал нельзя не отметить и то, что домен Raum в текстах немецких пословиц и поговорок обладает еще одним ярким валоративным компонентом. А в частности: любое пространство при всей своей обобщенности, протяженности и других характеристиках – единично по своей структуре, неповторимо по своим характеристикам. И, исходя из этого, оно не только уникально само, но и это качество уникальности, единичности распространяется на все и на всех, кто и что находится в рамках этого пространства: *Andere Städtchen, andere Mädchen; Anderes Land, andere Leute*.

Следует подчеркнуть, что качества пространства априори распространяются и на качества тех, кто находится в этом пространстве. Так, если города – старые, имеющие свою историю, то и обычаи, принятые в этих городах, тоже вряд ли будут новыми: *Alte Städte, alte Bräuche*. И, уже как мы упоминали выше, смена территории всегда приводит к смене событий и их характеристик: *Jedes Land hat seine Sitten*. При этом следует подчеркнуть, что параметры пространства не влияют на его уникальность, идет ли речь о каком-то учреждении или о целой стране: *Andere Länder, andere Sitten; Andrer Amt, andere Sorgen*.

Таким образом мы можем сделать определенные выводы о том, что когнитивная организация текстов немецких народных пословиц и поговорок представляет собой концептосистему закрытого типа, что объясняется наличием определенного количества концептов, ее составляющих. Одно из центральных мест занимает домен Raum, который тесно взаимосвязан с такими доменами, как Природа и Вещь. При этом все три домена соподчинены и коррелируют с доменом Человек, который занимает в этой концептосистеме центральное место. Сам домен Raum достаточно разнообразно задекларирован в фольклорных текстах. Лингвокультурный анализ данного концепта свидетельствует о том, что в нем отзеркаливается взаимодействие человека и окружающей его средой. Приоритетное место занимают быт и жизнеобеспечение человека. Пространство включает в себя природные явления и артефакты, тем самым на первое место выходит идея антропо-и социокультурного овладения миром в рамках тех факторов, которые способствуют или наоборот мешают нормальному существованию в нем человека.

В нашей работе мы рассмотрели лишь небольшую часть фольклорных текстов, что дает лишь частичное представление об домене Raum. Как нам кажется, было бы достаточно интересным провести сравнительный анализ данного домена на материале других фольклорных жанров, а также рассмотреть его не только в немецкой лингвокультуре, а и провести сравнительный анализ на материале других языков. Достаточно перспективным, как нам кажется, было бы и изучение этого концепта на материале, так называемых, антипословиц и поговорок.

Литература

- БАЙЕР, Х. / БАЙЕР, А. (1989): *Немецкие пословицы и поговорки*. М.: Высш. шк.
- ВОРКАЧЕВ, С.Г. (2001): Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Фил. Науки*, с. 64-72.
- ДАЛЬ, В.И. (1981): *Толковый словарь живого великорусского языка*. М.: Рус. яз.
- КАРАСИК, В.И. (2005). *Введение в когнитивную лингвистику*. Кемерово: Кузбассвуиздат.
- ЛИХАЧЕВ, Д.С. (1997). *Концептосфера русского языка: Русская словестность. От теории словестности к структуре текста: Антология*. М.: Academia.
- МАМЕДОВА, А.І. (2008): *Когнітивно-семантична і комунікативно-функціональна організація німецької народної загадки*. Запоріжжя: ЗНУ.
- МАСЛОВА, В.А. (2004): *Когнитивная лингвистика*. Минск: Тетра Системс.
- МОРОЗОВА, Е.И. (2005): *Ложь как дискурсивное образование: лингвокогнитивный аспект*. Харьков: Экограф.
- ПРИХОДЬКО, А.М. *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*. Запоріжжя: Прем'єр.
- СЕЛІВАНОВА, О.О. (1999): *Актуальні напрями сучасної лінгвістики*. К.: Фітосоціоцентр.
- ТИМОФЕЕВ, Л.И. / ТУРАЕВ, С.В. (1974): *Краткий словарь литературоведческих терминов*. М.: Просвещение.
- DUDEN. *Das Bedeutungswörterbuch*. <duden_das_bedeutungswörterbuch.pdf>. [online]. cit.24.6.2019]
- WAHRIG, G. (1987): *Deutsches Wörterbuch*. München: Mosaik.

Профіль автора:

Мамедова Алла Іванівна
Кандидат філологічних наук, доцент.
Наукові інтереси: лінгвокультурологія та фольклористика.
Запорізький національний університет, факультет іноземної філології.
allmamed@rambler.ru

Author's profile:

Mamedova Alla
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Scientific interests: Linguoculturology, Folklore
Zaporizhzhya National University, Faculty of Foreign Languages
allmamed@rambler.ru

СЕРГІЙ ПОТАПЕНКО [SERHIY POTAPENKO]

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
Україна

[Gogol State University at Nizhyn, Ukraine]

**ВІТЧИЗНЯНА КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА:
ВІД АНАЛІТИЧНОГО ДО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ВИВЧЕННЯ МОВИ**
**[Ukrainian Cognitive Linguistics:
from Analytical to Integrationist Study of Language]**

Когнітивна лінгвістика в Україні пройшла три основні етапи розвитку: інтродуктивний, аналітичний і інтеграційний.

Інтродуктивний етап (90-і роки минулого століття) характеризувався поширенням у вітчизняному мовознавстві зарубіжних лінгвокогнітивних ідей з двох основних джерел. З одного боку, це стажування українських науковців в Америці й участь у зарубіжних конференціях, а з іншого, цикли лекцій вітчизняних когнітологів, які пройшли стажування за кордоном (О.П. Воробйова, С.А. Жаботинська, Л.І. Белехова), та виступи зарубіжних колег, здебільшого російських на чолі з О.С. Кубряковою.

Аналітичний етап (перше десятиліття двохтисячних) відзначився диференціацією різноманітних вітчизняних лінгвокогнітивних напрямів, спрямованих на аналіз мови й мовлення. Саме в цей час когнітивна лінгвістика зайняла провідне місце на українських теренах: з'явилися численні докторські й кандидатські дисертації, виконані в цьому руслі. Розпочалося вивчення концептів (Приходько 2008), яке продовжується понині (ЛПН 2013; КК 2017), сформульовано лінгвокогнітивні засади вивчення лексичної семантики й словотвору (Левицький 1999), закладені основи когнітивної наратології (Кагановська 2003), когнітивної поетики (Белехова 2002; Ніконова 2008; Бабелюк 2010), когнітивного дискурсознавства (Морозова 2008, Потапенко 2008).

Нинішній – інтеграційний – етап розвитку когнітивної лінгвістики розпочався у 2012 році з заснуванням Української асоціації когнітивної лінгвістики та поетики, яка створила умови для об'єднання представників різних течій, хоча мало вплинула на вирішення наукових проблем. Серед найбільш гострих назовемо такі. По-перше, потребує уточнення термін «когнітивний», який у назвах численних праць застосовується для іменування розмаїття підходів і методик. По-друге, вражає вибіркковість задіяних методів і процедур: усі знають, що серед них найбільш поширене фреймове моделювання й метафоричні проєкції, але ніхто не береться пояснити чому. По-третє, дивує аморфність і невизначеність концептів, які складають основний об'єкт вітчизняних лінгвокогнітивних пошуків. Більше того, мало хто береться запропонувати критерії їх виокремлення.

Задля подальшого інтеграційного розвитку когнітивної лінгвістики, спрямованого на об'єднання різних підходів і методик, передусім спробуємо встановити сучасне лінгвістичне розуміння когнітивності. У минулому столітті її здебільшого пов'язували з мисленням, але сучасні когнітологи займаються пошуками зв'язку мови з різноманітними здібностями людини: крім традиційного мислення, до них зараховують сприйняття, категоризацію, пам'ять, соціалізацію, мовленнєву діяльність, яка без думки неможлива. Без сумніву, в перспективі буде виявлено взаємодію мови й мовлення з іншими здібностями людини, наприклад інтуїцією, що також враховуємо у пропонованій дефініції когнітивності загалом і когнітивної лінгвістики зокрема. Останню тлумачимо як вивчення мови й мовлення в зв'язку зі здібностями людини, які включають сприйняття, категоризацію, пам'ять, мислення, соціалізацію, мовленнєву діяльність й інші потенції, які ще належить з'ясувати. Відповідно, відомі нині лінгвокогнітивні теорії диференціюємо в аспекті тих здібностей, до

яких вони звертаються. При побудові ієрархії лінгвокогнітивних концепцій зважаємо на умовність будь-якої класифікації, адже кожна із названих здібностей нерозривно пов'язана з іншими, а тому лише в сув'язі з ними може адекватно пояснити функціонування мови, що вважаємо кінцевим завданням інтеграційного етапу. Умовність ієрархії взаємодії мови зі здібностями людини також виявляється в тому, що категоризація супроводжує всі етапи розумової діяльності, яка починається зі сприйняття, спирається на пам'ять як місце збереження еталонів досвіду, залучає мисленнєву обробку сприйнятого й категоризованого з відображенням окремих аспектів зазначених процесів у мові й мовленні. Наведена послідовність взаємодії мови з нашими здібностями видається умовною і тому, що не вся когнітивна діяльність сучасної людини спирається на сприйняття, хоча й побудована за його моделями, покладеними в основу формування мови.

Відповідно, **актуальність** пропонованої розвідки визначається необхідністю синтезу лінгвокогнітивних підходів і методик, які враховують зв'язок мови й мовлення з різними здібностями людини. **Мета** дослідження полягає в доведенні, що лінгвокогнітивне вивчення мовних явищ має спиратися на поєднання кількох методик, пов'язаних із певними аспектами розумової діяльності людини. Досягнення вказаної мети передбачає виконання низки **завдань**: встановити інвентар існуючих лінгвокогнітивних теорій в аспекті їх зв'язку з певними здібностями людини; вибудувати ієрархію концепцій з опертям на відношення перцептивного походження як вихідні; сформувати єдиний підхід до об'єднання різних концепцій; показати його дієвість на прикладі окремого мовного явища.

Вирішення перерахованих завдань також має практичну цінність: зокрема допоможе розв'язати спір між прес-секретарем Міністерства закордонних справ нашої держави і Бі-Бі-Сі, яка зараховує українські події, що почалися в 2014 році, до криз. У 2018 році представниця українського МЗС наполягала на вживанні в рубриках Бі-Бі-Сі іменника *conflict* (Mariana Betsa). І хоча Британська телерадіокомпанія замінила конструкцію *Ukraine crisis* «криза в Україні» на *Ukraine conflict* «конфлікт в Україні» (<https://www.eurointegration.com.ua>), відзначимо заради справедливості, що на початку вказаних подій Бі-Бі-Сі послуговувалася одиницею *conflict*. Відповідно, у практичному плані важливо встановити, яка з одиниць більш прийнятна для означування українських подій, і хто правий – чи прес-секретар МЗС, чи британська телерадіокомпанія, яка порізному рубрикувала те, що відбувалося в Україні. Відповідь спробуємо знайти під час зіставлення лінгвокогнітивних теорій, які пов'язують мову й мовлення зі сприйняттям, категоризацією, пам'яттю і мисленням людини.

1. Перцептивно-орієнтовані лінгвокогнітивні моделі

Перцептивно-орієнтовані лінгвокогнітивні моделі враховують різні аспекти сенсомоторної взаємодії людини з навколишнім середовищем відносно тіла як початкової точки її орієнтації в навколишньому середовищі, що передусім втілено в протиставленнях фігури й фону; Агоніста й Антагоніста, взаємодія яких відбиває внутрішній стан позначуваних сутностей; та образ-схем, що моделюють зовнішнє сприйняття ситуації.

Диференціація фігури як більш помітної сутності й фону як менш виокремленого складника враховує специфіку зорового або слухового сприйняття. Так, у виразі *the book on the table* книга постає фігурою, а стіл – фоном, а у виразі *the table under the book*, хоча й малопоширеному, вже стіл є фігурою, а книга фоном. У лінгвальному плані група підмета співвідноситься з фігурою, тому що адресат сприймає її першою, а група присудка – з фоном, адже вона йде наступною. Так, у поданому нижче прикладі підмет, позначений антропонімом *Trump*, співвідноситься з фігурою, а група присудка *threatens Time journalist* – з фоном, адже сприймається після підмета: *Trump threatens Time journalist with prison over photo* (<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-48696131>). Подібним чином головне речення постає як фігура, а підрядне – як фон в наступному прикладі: *Trump says military was 'cocked and loaded' to retaliate* (<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-48714414>). У наведеному висловленні головне речення *Trump says* сприймається як фігура, а підрядне речення *military was 'cocked and loaded' to retaliate* як фон. У більш широкому плані розг-

лянуте протиставлення фігури й фону слугує основою традиційного членування висловлення на тему й рему, а їх співвідношення потребує подальшого аналізу.

Теорія силової динаміки, запропонована Леонардом Талмі (Talmy 2000), пояснює мовні явища рольовими відмінностями між двома силами: Агоністом, фокальною, співвідносною з фігурою, і протиставленим йому Антагоністом, який належить до фону. Кожний з цих сил притаманна тенденція до руху, тобто активності, або до спокою, тобто неактивності. Хоча Талмі (Talmy 2000: 409) застосував цю теорію для пояснення причинових і допустових відношень, вона прийнятна для моделювання внутрішнього стану різних сутностей, дуже добре працюючи на матеріалі рекламних текстів. Так, у слогані *Big oil should support small business* група підмета *big oil* позначає Агоніста з тенденцією до руху, на яку вказують прикметник *big* «великий» і дієслово *support* «підтримувати», а група додатка *small business* вказує на Антагоніста з тенденцією до спокою, яку відбиває той же присудок і прикметник *small* «маленький».

Взаємодія фігури й фону, з одного боку, та Агоніста й Антагоніста в теорії силової динаміки, з іншого, узагальнюється та деталізується відношеннями сенсомоторного походження, представленими в когнітивній лінгвістиці образ-схемами. Їх тлумачать як повторювальні, динамічні моделі наших перцептивних взаємодій і моторних програм, які забезпечують зв'язність і структурованість нашого досвіду (Johnson 1987, xv). З огляду на складність розуміння цього термінопоняття у вітчизняній когнітивній лінгвістиці й неузгодженість щодо перекладу англomовного оригіналу, у подальшому викладі образ-схеми / схемні образи розглядаємо як **концептуальні відношення сенсомоторного походження** (КПСП), які слугують основою для формування більш складних розумових структур різного рівня узагальнення.

В аспекті орієнтації людини в навколишньому середовищі вказані відношення сенсомоторного походження утворюють чотири групи: соматичну, перцептивну, просторову й динамічну (див. Потапенко 2009, 26-29).

Соматичні відношення СПЕРЕДУ – ПОЗАДУ, ВЕРХ – НИЗ, ЛІВОРУЧ – ПРАВОРУЧ, ЦЕНТР – ПЕРИФЕРІЯ структурують простір навколо тіла людини. У руслі протиставлення фігури й фону їх перші складники виявляються більш помітними завдяки візуальній доступності сутностей, розташованих у відповідних позиціях, тобто спереду, зверху, праворуч або в центрі.

Відношення МАСА – МНОЖИНА – ЗЛІЧУВАНІСТЬ – ОБ'ЄКТ віддзеркалюють візуальне перетворення однорідної маси в сукупність об'єктів і зворотну процедуру внаслідок руху людини вперед і назад стосовно групи об'єктів (Johnson 1987), тобто відбивають поступові модифікації фігури й фону. У цьому ланцюгу ступінь деталізації сприйнятих сутностей зростає з переходом від МАСИ до ОБ'ЄКТА і нівелюється під час руху в зворотному напрямку. Відмінності між вказаними позиціями візуальної послідовності визначають семантику іменників на позначення відповідних сутностей з імплікацією відстані від спостерігача: злічувані субстантиви в однині пов'язані з компонентом ОБ'ЄКТ і з близькою перспективою, напр., *cow*; злічувані одиниці в множині співвідносні з компонентом ЗЛІЧУВАНІСТЬ і наближеною перспективою, напр., *cows*; значення збірних іменників базується на компоненті МНОЖИНА, що імплікує далеку відстань, напр., *herd*; семантика незлічуваних іменників спирається на компонент МАСА, що передбачає віддалену перспективу, імпліковану назвами речовин, напр., *sugar*, або іменниками двох інших груп: незлічуваними, напр., *furniture*, та абстрактними, напр., *beauty*.

Просторові відношення ПОВЕРХНЯ – ОБ'ЄКТ – КОНТЕЙНЕР – УМІСТ (ПОВНИЙ / ПОРОЖНІЙ), що узагальнюють рух людини усередину тривимірного простору або назовні, відбивають різну помітність референтів, розташованих зовні і всередині замкнених просторів: фізичних, до яких належить ванна (*in bath*) в прикладі *Russian poker star electrocuted in bath* (<https://www.bbc.com/news/world-europe-48621854>), а також метафори-чних, представлених шоковим станом (*in shock*) у заголовку *Hong Kong extradition protests leave city in shock* (<https://www.bbc.com/news/world-asia-china-48618484>).

Відмінність у значенні одиниць на позначення динамічних концептуальних відношень визначається їхнім місцем у кінетичних і силових послідовностях. Кінетичні відношення – ШЛЯХ, ВЕРТИКАЛЬНІСТЬ і ЦИКЛ – позиціонують рухомий об'єкт, або траєктор, відносно координат, які фіксують рух: початок, ціль руху, відстань між ними, фактична траєкторія просування, розташування і напрямок руху траєктора в певний час, фактична кінцева точка (Lakoff, Johnson 1999, 32). В окремому висловленні активуються лише деякі складники цих відношень. Так, у заголовку *The plane that can fly 600 miles on batteries alone* (<https://www.bbc.com/news/av/business-48708489/the-plane-that-can-fly-600-miles-on-batteries-alone>) підмет, позначений іменником *plane* позначає траєктор, тобто рухомий об'єкт, дієслово *fly* активує власне переміщення літаком, а конструкція *600 miles* – вказує на подолану відстань.

Специфіка трансформованих кінетичних схем – ЦИКЛ і ВЕРТИКАЛЬНІСТЬ – зумовлена особливостями початкової і кінцевої точок. Їх злиття формує схему ЦИКЛ, що відбиває повернення рухомого об'єкта у вихідну точку (Johnson 1987: 119). Її важливість відображається в особливостях руху, позначених в наступному прикладі дієсловом *retreat*: *Trump retreats on election meddling remarks* (<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-48625991>).

Трансформація початку й кінця в точки ВЕРХ і НИЗ відрізняє ШЛЯХ від ВЕРТИКАЛЬНОСТІ, для якої більша помітність верхньої точки обґрунтовується низкою досліджень, наприклад, спостереженням, що конструкції з *up* розуміються швидше, ніж ті, що позначають низ, напр., *Tory leadership contest: Boris Johnson tops first ballot* (<https://www.bbc.com/news/uk-politics-48624579>).

Відмінності між джерелом і ціллю дії фіксуються силовими відношеннями сенсомоторного походження, які деталізують взаємодію Агоніста та Антагоніста з теорії силової динаміки: ПРОТИДІЯ, ПРИМУШЕННЯ, ПРИТЯГАННЯ, ПЕРЕШКОДА / УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОДИ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ / ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ (Johnson 1987). Джерело і ціль відзначаються рівнозначністю в межах ПРОТИДІЇ, коли зіткнення двох центрів однакової сили перешкоджає подальшому рухові (Johnson 1987). З урахуванням рівноваги складників ПРОТИДІЇ це відношення розглядаємо як прототипове, а інші – як його варіанти, що відзначаються помітністю джерела, тотожного Агоністові з тенденцією до руху.

Із-поміж розглянутих трьох основних лінгвокогнітивних методик, що моделюють мову й мовлення з оперттям на відношення перцептивного походження, найбільш всеохоплюючим виявляється дослідницький апарат концептуальних відношень сенсомоторного походження (образ-схеми), який передає чотири різновиди зв'язків: соматичні, які структурують довкілля стосовно тіла людини; перцептивні, що фіксують поетапну взаємодію фігури й фону; просторові, які відбивають трансформацію об'єкта в тривимірний простір і протилежну процедуру; динамічні, що поділяються на кінетичні й силові. Натомість теорія силової динаміки з її поняттями Агоніста й Антагоніста відтворює силові відношення в аспекті їх внутрішнього стану, тобто схильності до дії. Тому саме дослідницький апарат концептуальних відношень сенсомоторного походження у взаємодії з протиставленням фігури й фону залучаємо для пояснення відмінностей між кризою й конфліктом: розглянуті відношення дозволяють відтворити значення відповідних слів англійської мови з оперттям на тлумачні словники.

Семантика іменника *conflict* спирається на сенсомоторне відношення протистояння, про що свідчить лексикографічне визначення конфлікту як стану незгоди або спору між людьми, групами, країнами і т.д. «a state of disagreement or argument between people, groups, countries etc» (LDCE 2003, 325), тобто значення субстантива *conflict* спирається на сенсомоторне відношення ПРОТИДІЇ з його трьома складниками: джерелом, вектором і ціллю (Johnson 1987, 46).

Більш розпливчатою і непослідовною в різних словниках виявляється дефініція іменника *crisis*. З одного боку, кризу пов'язують з нагромадженням проблем при її визначенні як ситуації, що буває проблемами, які вимагають негайного вирішення, щоб запобігти погіршенню стану справ «a situation in which there are a lot of problems that must be dealt with

quickly so that the situation does not get worse or more dangerous» (LDCE 2003, 372). З іншого боку, криза розглядається як період значних небезпек, труднощів або невизначеностей, що передбачає необхідність вирішення проблем або прийняття важливих рішень «a time of great danger, difficulty or uncertainty when problems must be solved or important decisions must be made» (OALD 2000, 298).

Наведені словникові дефініції свідчать, що в наївній картині світу носіїв англійської мови уявлення про кризу формується під впливом кількох джерел. Передусім, в аспекті фігури й фону два наведені визначення відрізняються акцентами на різних сутностях: перше співвідносить з фігурою як більш помітним елементом ситуацію, тобто взаємодію всього, що відбувається, і всіх умов, що існують у певний час і в конкретному місці «a combination of all the things that are happening and all the conditions that exist at a particular time in a particular place» (LDCE 2003, 1544), а друге – час. Очевидно, що обидва наведені визначення намагаються передати складність і протяжність кризи, а тлумачення конфлікту як стану (*state*), який в когнітивній лінгвістиці співвідноситься з КОНТЕЙНЕРОМ, підкреслює його просторові й темпоральні межі. По-друге, у першому визначенні кризи у фокусі уваги перебувають проблеми, які в другому тлумаченні внаслідок уживання відповідного слова в підрядному реченні уналежнюються до фону, на тлі якого розташовані небезпеки, труднощі або невизначеності. Заперечне значення відповідних слів вказує на різні силові відношення сенсомоторного походження (Кришталюк 2009, 6): ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ (небезпека), ПЕРЕШКОДА (труднощі або невизначеності).

Відповідно, значення іменника *conflict* співвідносимо з сенсомоторними відношеннями протидії, що формуються під впливом досвіду зіткнення двох сил (Johnson 1987, 46) на різних рівнях узагальнення, представлених суперечками, дискусіями, полеміками, іграми, битвами, війнами тощо (див. Потапенко 2016, 36). У разі кризи ПРОТИДІЯ, яка структурує конфлікт, ускладнюється додатковими силовими відношеннями, що включають ПРИМУШЕННЯ, ПЕРЕШКОДУ, ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ (Johnson 1987, 45-47). Названим руйнівним відношенням протиставлені творчі, спрямовані на припинення протистояння через відновлення рівноваги між джерелом та ціллю: ПРИПИНЕННЯ ПРИМУШЕННЯ / КОНТАКТ, УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОДИ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ.

Зрозуміло, що виокремлені моделі не вичерпують семантику конфлікту й кризи, передбачаючи звернення до інших теорій, передусім категоризаційних.

2. Категоризаційно-орієнтовані лінгвокогнітивні моделі

При подальшому поясненні відмінностей в розумінні кризи й конфлікту звертаємося до концепцій категоризації, які поділяємо на класичну, запропоновану ще Аристотелем (Кубрякова 2004, 100), психологічну (Rosch 1978, 27) та теорію побудови перспектив (*vantage theory*) (MacLaury 1997).

Класичний підхід неодноразово критикували головне за опертя на опозиції, за яких певний об'єкт належить чи не належить до окремої категорії. У нашому випадку ця теорія категоризації малоприйнятна, тому що криза й конфлікт не утворюють однозначну опозицію як то має бути згідно з античною філософією.

За психологічного підходу категорії будуються навколо прототипа, тобто одного центрального члена, який схематично утілює їх концептуальне ядро (Rosch 1978, 35). У разі конфлікту ядро представлене відношенням ПРОТИДІЇ, яке в разі кризи ускладнюється іншими силовими взаємодіями, що ієрархізуються за поділу категорій на базові, пов'язані з прототипом, суперординатні, вищі за базові, та субординатні, що відбивають певні вияви об'єктів, представлених на базовому рівні (Rosch 1978, 40). У наведеній трирівневій категоризаційній ієрархії подальшої диференціації потребують суперординатний і субординатний рівні. Для відтворення суперординатної ієрархії залучаємо розглянуті вище перцептивні відношення ОБ'ЄКТ – ЗЛІЧУВАНІСТЬ – МНОЖИНА – МАСА. Компонент ОБ'ЄКТ співвідноситься з базовим рівнем категоризації, коли ми відповідаємо на запитання «Що це?», а наступні позиції розрізняють послідовні ступені суперординатності. Відповідно, конфлікт, що складається з трьох компонентів, тобто джерела, вектора й цілі

ПРОТИДІЇ, пов'язуємо зі ЗЛІЧУВАНІСТЮ, а криза, утворена сукупністю низки силових відношень, – з їх МНОЖИНОЮ, яка при нагромадженні трансформується в МАСУ.

Диференціація сутностей субординатного рівня спирається на положення теорії побудови перспектив, яка пов'язує категоризацію з орієнтуванням людини в просторі-часі стосовно фокусу. При цьому простір пов'язаний зі статикою і формуванням домінантної перспективи, а час – з рухом і другорядною перспективою, за якої фокальні параметри послаблюються, спричиняючи перехід до сусідніх категорій. Відповідно, субординатний рівень охоплює велику кількість виявів окремої сутності, представленої на базовому рівні. Так, у найбільш елементарному випадку категорія стільця представлена низкою її виявів, а саме: кухонний, перукарський, палубний, пляжний, електричний, тощо.

Залучення структур перцептивного походження для подальшої диференціації базового, суперординатного й субординатного рівнів категоризації дозволяє запропонувати перцептивно-категоризаційну модель мовного значення. Її базовий рівень представлений відношеннями сенсомоторного походження, субординатний – їх виявами, суперординатний – ієрархією концептуальних структур, узагальнюють уявлення про сутності базового рівня.

У разі конфлікту-кризи базовий рівень категоризації представлений відношенням ПРОТИДІЇ, з яким співвідноситься конфлікт. Субординатний рівень охоплює низку виявів протидії, які різняться залученими інструментами діяльності: їхньою відсутністю, напр., *struggle, confrontation, opposition*; тіла або його частин, напр., *contest, wrestling*; мовлення, напр., *argument, discussion, dispute, row, quarrel*; зброї, напр., *clash, fight, battle, war*. Суперординатний рівень, пов'язаний з кризою, охоплює МНОЖИНУ відношень сенсомоторного походження, які з одного боку, охоплюють ПРИМУШЕННЯ, ПЕРЕШКОДУ, ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ, а з іншого, ПРИПИНЕННЯ ПРИМУШЕННЯ / КОНТАКТ, УСУНЕННЯ ПЕРЕШКОДИ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ. Усі названі відношення вербалізуються в текстах про конфлікт-кризу.

Передусім, конфлікт відрізняється скороминучістю, на що в наступному прикладі вказує прикметник *short*: *This is fast turning into the worst crisis between Russia and the West since the short conflict between Georgia and Russia back in 2008* (1.04.2014). Із тієї ж причини ця мовна одиниця вживається політиками обох українських таборів на початку подій в лютому 2014 року, пор., *President Viktor Yanukovich blamed the violence on opposition leaders, but said it was still «not too late to stop the conflict»* (19.02.2014) і *Inside parliament, opposition leader Vitaly Klitschko appealed to Mr Yanukovich to take the riot police off the streets to avert further «conflict in society»* (18.02.2014).

Протяжність кризи зумовлює цілу низку мовних і смислових особливостей уживання англійського слова *crisis*. У мовному плані цей іменник виявляє зв'язок з перцептивними відношеннями, які відбивають масштаб (*extent*) кризи, напр., *Mr Kerry said the extent of the crisis had been highlighted in recent days* (17.04.2014), а також з одиницями на позначення орієнтирів, стосовно яких локалізується рухомий об'єкт: початок (*since the start of the crisis*), напр., *Russia's move into Crimea triggered a diplomatic crisis* (24.03.2014); власне рух, напр., *David Cameron said his government viewed the unfolding crisis with 'growing concern'* (1.03.2014); проміжні точки відліку, напр., *The crisis has entered a new and perhaps critical phase* (14.04.2014); або гіпотетичне закінчення, напр., *Vice-President Joe Beiden had called Mr Yanukovich to urge a peaceful end to the crisis* (23.01.2014).

В аспекті тієї самої протяжності-руху криза характеризується періодами посилення, що відображено одиницями градуальної семантики, заснованої на переміщенні вгору: конструкціями зі значенням вертикального пересування, напр., *This takes the crisis to a disturbing new level* (2.03.2014); дієсловами, що передають наростання кризи, напр., *The crisis later escalated when Russia intervened in Ukraine's Crimea region* (11.03.2014), або її затування (*de-escalate, defuse*), напр., *Mr Kerry said he was committed to working with Moscow to ease the crisis* (5.03.2014). Рух також покладений в основу зображення причиново-наслідкових відношень, які відбивають зумовленість кризи зміною влади, напр., *The crisis*

follows the ousting on 22 February of Ukraine's pro-Moscow president (17.03.2014).

Силова семантика відображена при представленні кризи відношеннями забезпечення можливості й перешкоди, кожне з яких має два напрями дії. Забезпечення можливості сприяє розгортанню кризи, напр., *Moscow had artificially created the crisis* (14.04.2014), або її розв'язанню (*handle, resolve, solve (solution), settle*), напр., *President Viktor Yanukovich had agreed to set up a cross-party commission to resolve the crisis* (19.01.2014). Подібним чином перешкода спрямована на попередження кризи (*avert an escalation of the crisis*), напр., *Moscow said it was willing to work with the west on averting a crisis* (27.02.2014), або відображення її впливу на різні сфери життя, напр., *The crisis hit Russian stock markets on Monday* (3.03.2014).

Одиниці на позначення конфлікту й кризи вступають у низку інших відношень, що потребує аналізу ролі лінгвокогнітивних структур, пов'язаних з пам'яттю.

3. Лінгвокогнітивні структури, пов'язані з пам'яттю

Із-поміж різноманітних когнітивних структур, пов'язаних з пам'яттю, нині найбільш поширені концепти, різні варіанти фреймів і картина світу.

Концепт постає у вітчизняних мовознавців як найбільш популярний об'єкт дослідження, хоча, як то не парадоксально може звучати, для концепту досі не запропоновано адекватного визначення. Відповідно, логічне запитання: що ж вони вивчають, не маючи дефініції концепту? Найбільш суперечливі – метафоричні тлумачення, які порівнюють концепт з хмарою, цибулиною, краплею ртуті, яйцем тощо, адже незрозуміло як ці оригінальні порівняння можна задіяти під час лінгвокогнітивних досліджень. Водночас філософи вважають помилкою прирівнювати концепти до значенням слова, розглядаючи їх як спосіб утримання розуму, класифікації, засіб мислення, встановлення місця речей або характеристик у світу (Bucharov 1970, 6). Психологічні визначення розглядають концепт як «будь-яку психічну архітектуру, що підтримує значення» (Evans 2004, 40). Комплексне тлумачення концепту запропоновано О. С. Кубряковою (1996, 91), яка розглядає його як функціональну й змістову одиницю пам'яті, концептуальної системи та *lingua mentalis*, світосприйняття, що відображається в психіці людини. Останнє тлумачення поєднує два підходи до вивчення концепту: системно-лінгвістичний, за якого він постає як статична одиниця пам'яті, позначена словами, і функціональний, що розглядає концепти як ментальні сутності, які забезпечують формування більш складних мовних і дискурсивних одиниць. Головна хиба наведених визначень концепту, як і його сучасних досліджень, полягає в тому, що вони виокремлюють певний фрагмент свідомості людини, нехтуючи його зв'язками з сусідніми ділянками: хоча це і можливо з дослідницькою метою, але при завершенні дослідження виокремлений концепт (якщо він взагалі існує) необхідно повертати у вихідну систему відношень.

При вивченні українського конфлікту-кризи будь-яка з одиниць на позначення протистояння – *struggle, confrontation, opposition, contest, wrestling, argument, discussion, dispute, row, quarrel, clash, fight, battle, war* – може бути використана як назва концепту, хоча, як ми бачимо, вони позначають різні вияви окремої концептуальної сутності. При виокремленні відповідних концептів ми не почуємо будь-яких критеріїв: це буде значення одиниці, яка дослідникові до вподоби, і буде вона розглядатися у відриві від усіх інших слів. Але такий підхід скоріше всього викривляє реальність: видається, що в онтологічному плані жодна з названих одиниць не може бути використана для найменування концепту, який слугує лише способом диференціації досліджуваного, передусім лексичного, матеріалу.

Головна проблема для лінгвіста полягає в диференціації концептів через відсутність у мовознавців власних критеріїв. Не секрет, що здебільшого концепти розрізняють інтуїтивно і позначають одиницями трьох груп: абстрактними іменниками, напр., ДРУЖБА, СВОБОДА, КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ, БЕЗПЕКА тощо; словосполученнями, напр. ПРОСТОРОВА ОРІЄНТАЦІЯ, СПОСІБ ЖИТТЯ, ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД тощо; конкретними іменниками, напр., ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ, ПРИБУЛЕЦЬ, ВАМПІР, ЗЛОДІЙ.

Ураховуючи, що англійська мова налічує мільйон лексичних одиниць, потенційна кіль-

кість концептологічних досліджень наближається до цієї цифри. Якщо ми погодимося, що концепти іменуються словосполученнями, власними назвами і можуть вивчатися у зіставному аспекті, то їхня кількість виявиться нескінченною, тобто маємо безмежне джерело лінгвістичних досліджень на кілька століть наперед. Якщо ж підходити з позицій онтології мовленнєвої діяльності, то за значенням слова у свідомості людини скоріше за все треба шукати не статичний концепт, а динамічну структуру, яка постійно адаптується до контексту й дискурсу. Розглянемо, як з цією метою можуть бути використані фрейми та концептуальна картина світу.

Фреймові структури отримали в когнітивній лінгвістиці різні найменування задля відображення їх специфічних аспектів: статичність (фрейми) (Минский 1979), динамічність (сценарії, сцени) (Schank, Abelson 1977), типовість (ідеалізовані когнітивні моделі) (Лаккофф 2004, 99), узагальненість (схеми) (Cook 1994, 73). Останнє термінопоняття було запропоновано психологом Ф. Бартлетом (Bartlett 1967): він стверджував, що коли людина зустрічається з новою ситуацією, вона вибирає з пам'яті схему, яку адаптує до реальності, за необхідності змінюючи деталі. При реконструкції адаптивної схеми / фрейму сенсомоторного походження у дусі Ф. Бартлета за основу беремо дворівневий фрейм М. Мінського (Минский 1979, 41): слоти верхнього рівня містять статичні дані, стабільні для всіх ситуацій, а слоти нижнього рівня – дані, змінні для різних умов комунікації. Проте недолік цього підходу полягає в моделюванні занадто конкретних об'єктів, як-от кімнат: їх сталі компоненти представлені стелею, підлогою, вікнами тощо, а змінні – меблями. При врахуванні концептуальних відношень сенсомоторного походження додаємо базовий рівень, який у разі кімнати представлений КОНТЕЙНЕРОМ, що втілює будь-який тривимірний, або закритий, простір, утворений коробками, ящиками, кімнатами, рукавичками, тілом тощо. І кожен з них має свої сталі величини на першому рівні, а змінні на другому.

Подібно до кімнати-контейнера конфлікт і кризу моделюємо з опертям на адаптивні схеми перцептивного походження, представлені ПРОТИДІЄЮ. У концептуальній схемі конфлікту на першому рівні маємо різні види протидії, які різняться інструментами, а на другому – конкретні способи застосування окремих засобів дії. У разі кризи маємо більш складне утворення: на його базовому рівні задіяна ПРОТИДІЯ, на першому рівні вона взаємодіє з відношеннями сенсомоторного походження, які включають ПЕРЕШКОДУ і ПОЗБАВЛЕННЯ МОЖЛИВОСТІ, а на другому рівні їх слоти заповнюються змінними даними, які представляють різних учасників.

Крім відношень сенсомоторного походження і адаптивних схем, існує більш загальна структура, яка підпорядковує концепти й заповнення їх слотів, а саме: концептуальна картина світу (РЧФ 1988), або концептосфера, яка визначає поведінку особистості.

У разі кризи й конфлікту фрагментами картини світу, які підпорядковують адаптивні схеми сенсомоторного походження, слугують різні рівні протистояння, диференціація яких враховує різні масштаби конфлікту й кризи: безпосередній, національний, міжнаціональний, міждержавний, глобальний.

Вказані рівні найбільш повно відображені англomовними заголовками. При конструюванні конфлікту індивідуально-груповий рівень передбачає означування в заголовках окремих учасників, співвідносних із джерелом ПРОТИДІЇ малої потужності: іноземців, наприклад, *Ukraine conflict: 'White power' warrior from Sweden* (16.07.2014); солдат-дітей, наприклад, *Ukraine conflict: Child soldiers join the fight* (26.11.2014); хакерів, наприклад, *Ukraine conflict: Hackers take sides in virtual war* (20.12.2014); воїнів, наприклад, *Ukraine conflict: The 'cyborg' defenders of Donetsk airport* (31.10.2014); бунтівників, наприклад, *Ukraine conflict: Donetsk rebels parade captured soldiers* (24.08.2014), а також їхніх ватажків, наприклад, *Ukraine conflict: Rebel leader Givi dies in bomb attack* (8.02.2017). Локальний рівень відтворення конфлікту реалізується зображенням місцевих подій, наприклад, *Ukraine conflict: Shelling rages on after nightfall* (3.02.2017), або пошкоджень щодо цілей незначного масштабу, яких зазнали населені пункти, наприклад, *Ukraine conflict: Jet bombs rebel-held town of Snizhne* (15.07.2014), або засоби пересування, наприклад, *Ukraine conflict: Shell hits bus killing 10 in Buhas* (13.01.2015). Націона-

льний рівень конфлікту розкривається у діях президентів окремих держав, що перебувають у стані ПРОТИДІЇ, напр., *Ukraine conflict: Poroshenko boosts military spending* (24.08.2014). Міжнародний рівень конфлікту представлений реакціями окремих держав на глобальні події, наприклад уведення антиросійських санкцій, напр., *Ukraine conflict: Putin says sanctions will backfire* (17.07.2014).

При рубрикації подій як кризи номінативні одиниці заголовків іменують мегаподії, що стосуються держав в цілому чи їх взаємних стосунків; поліподії, які охоплюють кілька ситуацій одночасно.

Мегаподієвість кризи відображається вказівками на протистояння на безпосередньому, регіональному, національному, міжнаціональному й міжнародному рівнях.

На безпосередньому рівні заголовки відбивають регулярність потужної протидії, напр., *Ukraine crisis: Renewed Kiev assault on protesters* (19.02.2014); смерть учасників, напр., *Ukraine crisis: Deadly bomb blast hits rally in Kharkiv* (22.02.2015). На регіональному рівні заголовки позначають стратегічно важливі міста, стосовно яких локалізується протистояння (*Donetsk, Kramatorsk, Novoazovsk, Sloviansk stronghold / base*), напр., *Ukraine crisis: Rebels 'begin offensive' on Mariupol* (24.01.2015); ідентифікують місцевих ватажків, напр., *Ukraine crisis: Rebel military chief Strelkov 'quits'* (14.08.2014). Національний рівень кризи відображений в загальнодержавній діяльності президента: він направляє війська у ключові місця країни, напр., *Ukraine crisis: Poroshenko orders troops to key cities* (4.11.2014); оголошує одностороннє перемир'я, напр., *Ukraine crisis: Ukraine's Poroshenko 'to order unilateral ceasefire'* (18.06.2014); призначає позачергові вибори, напр., *Ukraine crisis: President calls snap vote amid fighting* (25.08.2014). Міжнаціональне протистояння зображене втручанням сторонніх сил у справу України, напр., *Ukraine crisis: Pro-Russian attack in Ukraine's Horlivka* (14.04.2014), порушенням державних кордонів (*cross border*), напр., *Ukraine crisis: Border guards' centre is attacked* (2.06.2015). Міжнародний рівень зображення кризи представлений взаємодією / протистоянням провідних держав світу або їх керівників, напр., *Ukraine crisis: EU and US impose sanctions over Crimea* (17.03.2014).

Поліподієвість кризи представлена в заголовках, що повідомляють про кілька подій, наприклад про вплив нових сутичок на припинення вогню: *Ukraine crisis: Debaltseve clashes undermine ceasefire* (16.02.2015).

Таким чином, інтеграція сучасних методик дослідження можлива через поєднання концептуальних відношень сенсомоторного походження, які утворюють базовий рівень когнітивної діяльності, з адаптивними схемами, слоти яких заповнюються параметрами, характерними для різних сфер діяльності, вбудованих в концептуальну картину світу. При цьому не забуваємо, що заповнення слотів адаптивних концептуальних схем супроводжується певними мисленнєвими операціями.

5. Лінгвокогнітивні структури, пов'язані з мисленням

Лінгвокогнітивні структури, пов'язані з мисленням, відбивають операції, які мовна особистість виконує над утвореннями пам'яті. Найбільш поширені теорії цієї групи включають концептуальну метафору, концептуальну інтеграцію й концептуальну метонімію.

Найпопулярніша з них – концептуальна метафора: її основна функція полягає в забезпеченні розуміння більш абстрактної сфери через більш конкретну, вихідну, сферу. Так, у часто цитованих метафорах подорож слугує сферою джерела для таких абстрактних понять, як ЖИТТЯ (LIFE IS A JOURNEY) та любов (LOVE IS A JOURNEY) (Kövecses 2005, 22).

Попри велику кількість прибічників цієї теорії, сформульована певна кількість зауважень, яка вказує на шляхи подальшого розвитку цієї концепції. Одні дослідники заперечують існування концептуальної метафори взагалі через труднощі зі встановленням подібності між двома сферами, адже два будь-які об'єкти нагадують один одного нескінченно багатьма способами, які не мають відношення до певних метафор. Вважається, що подібність - це скоріше результат, ніж основа метафоричного перенесення (Häuser 2005). Інші дослідники трактують концептуальну метафору як поверхневий вияв глибинних концептуальних явищ, вказуючи на необхідність упорядкування значних масивів прикладів, ци-

тованих без специфічних комунікативних контекстів, у яких вони були створені (Givón 2005, 75).

Які ж ті глибинні явища, які стоять за концептуальними метафорами і можуть упорядкувати їхню силу-силенну? Скоріше за все, це що інше, як відношення сенсомоторного походження, про що свідчить використання образ-схем для пояснення концептуальної метафори її основоположниками. Так, у складі метафор *LIFE IS A JOURNEY* / ЖИТТЯ Є ПОДОРОЖ і *LOVE IS A JOURNEY* / ЛЮБОВ Є ПОДОРОЖ, останній елемент пов'язаний з образ-схемою ШЛЯХ, яка репрезентує рух. Очевидно, що і для пояснення названих метафоричних проекцій пасує адаптивна концептуальна схема сенсомоторного походження: згідно з нею ШЛЯХ як основа представлення руху, втілюється в подорожі на першому рівні, і в концептах ЛЮБОВІ та ЖИТТЯ на другому рівні.

Метафоричні проекції задіяні в заголовках для інтенсифікації сприйняття кризи через її зіставлення з природними катаклізмами, наприклад, дієслово *storm* у заголовку *Ukraine crisis: Police storm main Kiev 'Maidan' protest camp* (19.02.2014). Найвищий ступінь інтенсифікації кризи відображений іменником *war*, який в заголовках характеризує заклики демонстрантів, напр., *Ukraine crisis: Rally in Kiev urges war on eastern rebels* (4.07.2015), чи оцінює поточний стан справ, напр., *Ukraine crisis: War of words offers little hope* (25.04.2014).

Проте, при висвітленні українських подій категорія війни, використана як основа для загальновідомої метафори, займає досить скромне місце, будучи активована в пом'якшувальних контекстах: у питальних заголовках-висловленнях, напр., *Ukraine crisis: Is war inevitable?* (25.04.2014) і *Ukraine conflict: Is Russia stoking war or pushing peace?* (25.03.2014); у гіпотетичних заголовках про можливість війни, напр., *Ukraine conflict: Russia's Vladimir Putin says war unlikely* (24.02.2015); у заголовках-попередженнях, напр., *Ex-president warns Ukraine 'on brink of civil war'* (29.01.2014); за апеляції до радянського архетипу священної війни, напр., *The Russians fighting a holy war in Ukraine* (18.12.2014).

Замість воєнної метафори, протидія, пов'язана з подіями в Україні, іменується цілою низкою інших метафоричних одиниць, які позначають ігри, напр., *Putin's complicated game in Ukraine* (25.06.2014), у тому числі й азартні, напр., *Moscow's Ukraine gamble* (1.03.2014), а також зверхне ставлення, що характерно для повсякденних людських стосунків, напр., *East Ukraine militants snub Geneva deal on crisis* (16.04.2014).

Більш загальна теорія мислення представлена теорією концептуальної інтеграції (Turner, Fauconnier 2002), де окрема сфера-джерело замінюється двома ввідними просторами, які об'єднуються в один, родовий, у якому зіставляються схожі й відмінні риси сутностей, на основі яких у змішаному просторі формується нове значення. Оскільки розглянуті простори структуруються фреймами та когнітивними моделями, для подальшого розвитку цієї теорії можуть бути корисні адаптивні концептуальні схеми, засновані на відношеннях сенсомоторного походження.

Щодо концептуальної метонімії, то вона спирається на механізм, за якого одна концептуальна сутність, тобто засіб (vehicle), забезпечує доступ до іншої концептуальної сутності, відомої як ціль (target) у межах одного й того самого домену чи фрейму (Kövecses 2005, 29). Так, у реченні *Washington denied the charges* назва американської столиці постає як засіб, а американський уряд – як ціль. На більш поглибленому рівні для пояснення концептуальної метонімії може бути використана адаптивна схема сенсомоторного походження. Так, у наведеному прикладі вона спирається на взаємодію КОНТЕЙНЕРА, з яким співвідноситься американська столиця, та об'єкта, що перебуває в його межах, а саме уряду. При висвітленні українського конфлікту-кризи концептуальна метонімія в її медійному варіанті здебільшого задіяна для референції до представників держав на національному, міжнаціональному й наднаціональному рівнях, напр., *Ukraine crisis: EU and US impose sanctions over Crimea* (17.03.2014). У наведеному прикладі аббревіатури *EU* і *US* засобом активації цілі, представленої головами країн Євросоюзу та урядом Сполучених Штатів відповідно, які у свою чергу моделюються відношення сенсомоторного походження, які пред-

ставлені КОНТЕЙНЕРОМ.

Висновок. Головні лінгвокогнітивні теорії, які пов'язують вивчення мови і мовлення зі сприйняттям, категоризацією, пам'яттю і мисленням, можуть бути об'єднані навколо адаптивних концептуальних схем сенсомоторного походження. У їхньому складі перцептивний рівень представлений елементарними відношеннями сенсомоторного походження, які утворюють ієрархію, що вибудовується від субординатного до суперординатного рівня категоризації, і зберігаються в пам'яті мовної особистості у вигляді адаптивних концептуальних схем, які видозмінюються залежно від оточення. Їх окремі слоти заповнюються на рівні мислення з урахуванням специфіки певного контексту. Застосування адаптивних концептуальних схем дозволяє дійти висновку, що в англomовних ЗМІ медійне слово *crisis* домінує при позначенні подій на сході України з двох причин. По-перше, це – мода, задіяна сучасними ЗМІ задля привернення уваги аудиторії до будь-якої події, розтягнутої в часі. По-друге, це протяжність того, що відбувається на сході України – і чим довше триватиме нинішній стан, тим більшою буде спокуса у західних ЗМІ називати його кризою, щоб там не говорили українські посадовці. Видається, що треба боротися не зі словами, а намагатися змінювати реальність.

Література

- БАБЕЛЮК, О.А. (2010): *Поетика постмодерністського художнього дискурсу: принципи текстотворення (на матеріалі сучасної американської прози малої форми)*. (Автореф. дис. докт. філол. наук). Київ.
- БЕЛЄХОВА, Л.І. (2002): *Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект*. (Автореф. дис. докт. філол. наук). Київ.
- КАГАНОВСЬКА, О.М. (2003): *Текстові концепти художньої прози: когнітивна і комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ століття)*. (Автореф. дис. докт. філол. наук). Київ.
- КК (2017): *Концепты и контрасты: коллективная монография под ред. Н.В. Петлюченко*. Одесса: Издательский дом «Гельветика».
- КРИСТАЛЮК, Г.А. (2008): *Заперечення в сучасному американському газетному дискурсі*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Донецьк.
- КУБРЯКОВА, Е.С. (1996): *Концепт, Концептуализация. Краткий словарь когнитивных терминов*. М.: Филологическ. ф-т МГУ.
- КУБРЯКОВА, Е.С. (2004): *Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. М.: Языки славянской культуры.
- ЛАКОФФ, Дж. (2004): *Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении*. Пер. с англ. М.: Языки славянской культуры.
- ЛЕВИЦЬКИЙ, А.Е. (1999): *Функціональні зміни в системі номінативних одиниць сучасної англійської мови*. (Автореф. дис. докт. філол. наук). Київ.
- ЛПН (2013): *Лингвоконцептология: перспективные направления*. монография. Луганск: Изд-во ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко».
- МИНСКИЙ, М. (1979): *Фреймы для представления знаний*. Пер. с англ. М.: Энергия.
- МОРОЗОВА, О.І. (2008): *Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення (на матеріалі англійської мови)*. (Автореф. дис. докт. філол. наук). Київ.
- НІКОНОВА, В.Г. (2008): *Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра*. (Автореф. дис. докт. філол. наук). Київ.
- ПОТАПЕНКО, С.І. (2008): *Орієнтаційний простір сучасного англomовного медіа-дискурсу (досвід лінгвокогнітивного аналізу)*. (Автореф. дис. докт. філол. наук). Київ.
- ПОТАПЕНКО, С.І. (2009): *Сучасний англomовний медіа-дискурс: лінгвокогнітивний і мотиваційний аспекти*. Ніжин: Видавництво НДУ.
- ПОТАПЕНКО, С.І. (2016): *Почему спор – это не война: как украинские события обогащают когнитивную лингвистику. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія Філологічні науки. Вип. 146. С. 36-40.*
- ПРИХОДЬКО, А.М. (2008): *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*. Запоріжжя: Прем'єр.
- РЧФ (1988): *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. М.: Наука.
- BARTLETT, F.C. (1967): *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge:

Cambridge University Press.

BUCHAROV, T. (1970): *Concept of Knowledge*. Evanston: Northwestern University Press.

COOK, G. (1994): *Discourse and Literature*. Oxford: Oxford Univ. Press.

EVANS, V. (2004): *The Structure of Time: Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

JOHNSON, M. (1987): *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago; L.: The Univ. of Chicago Press.

HASER, V. (2005): *Metaphor, Metonymy and Experiential Philosophy*. Berlin: Mouton de Gruyter.

GIVÓN, T. (2005): *Contexts as other Minds: The Pragmatics of Sociality, Cognition and Communication*. Amsterdam (Phil.): John Benjamins.

KÖVECSES, Z. (2005): Metaphor and metonymy in cognitive linguistics. *Cognitive Linguistics: A User-Friendly Approach*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński

LAKOFF, G./JOHNSON M. (1999): *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenges to Western Thought*. New York: Basic Books.

LDCE (2003): *Longman Dictionary of Contemporary English*. Harlow.

MACLAURY, R.E. (1997): *Color and Cognition in Mesoamerica: Constructing Categories as Vantages*. Austin: University of Texas Press.

OALD (2000): *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Oxford University Press.

ROSCH, E. (1978): Principles of categorization. In: Rosch, E./Lloyd, B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum associates, Publishers, p. 27-47.

SCHANK, R.S./ABELSON, R. (1977): *Scripts, Plans, Goals and Understanding*. Hillsdale (N.J.): Lawrence Erlbaum.

TALMY, L. (2000): *Force dynamics in language and cognition. Concept Structuring System*. Cambridge (Mass): The MIT Press, Vol. 1. P. 409-470.

TURNER, M./FAUCONNIER, G. (2002): *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books

Профіль автора:

Потапенко Сергій Іванович

Доктор філологічних наук, професор

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, медіа-лінгвістика, когнітивна риторика.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

serhiy.potapenko@ndu.edu.ua

Author's Profile:

Serhiy I. Potapenko

Doctor of Sciences (Philology), Professor

Scientific interests: Cognitive Linguistics, Medialinguistics, Cognitive Rhetoric.

Nikolai Gogol State University at Nizhyn

serhiy.potapenko@ndu.edu.ua

НАТАЛІЯ СТЕФАНОВА [NATALIIA STEFANOVA]

Національний педагогічний університет імені

М. П. Драгоманова, Україна

[National Dragomanov Pedagogical University, Ukraine]

**КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ УЯВЛЕНЬ
ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ ТА ЇХНІХ НАЩАДКІВ – ПРАГЕРМАНЦІВ І ПРАСЛОВ'ЯН –
ПРО КРАСУ**

**[Cognitive and Onomasiological Reconstruction of Perception
of Indo-Europeans and their Descendants – Proto-Germanic and
Proto-Slavic Peoples – about Beauty]**

Багатство кожної національної мови визначається не тільки лексикою і широкими граматичними можливостями, а й багатством концептосфери, яка віддзеркалює характер мовної особистості певного етносу. Концепти, що сформувалися у глибокій старовині та є актуальними й донині, називають константами культури (В. І. Карасик), до яких належить і концепт КРАСА. Але питання онтології уявлень різних етносів про красу ще чекає на своє системне міждисциплінарно-синергетичне вивчення.

З моменту появи наукознавства (філософії) не згасають дискусії про когнітивну сферу людини у плані естетичного сприйняття нею навколишнього світу і зокрема навколо питання, пов'язаного з тим, які це її здібності – набуті чи вроджені?

Не вдаючись до глибокого філософствування у пошуках відповіді на це питання, наведемо лише узагальнення учених (див. перший розділ дис.), які ми цілком поділяємо і які вважали, що поняття краси є основним у теорії чуттєвого пізнання (елемента когнітивної сфери), яке разом із істиною (результатом наукового пізнання – теж елемента когнітивної сфери) та добром (етичного пізнання) утворює гармонійну триангулярність (аксіологічну тривимірність), або за В. Франклом, дименціональність загальнолюдської культури. І в цьому плані обґрунтованими видаються ідеї А. Канарського про надання естетичному поняттю краси статусу метакатегорії, основними аргументами доведення яких є його думки про те, що «естетичне пізнання і його результат – знання – пов'язані з виявом саме чуттєвих характеристик буття. Чуттєві акти свідомості є і передумовою пізнання, і умовою успішності процесу, і результативністю наслідку в об'єктивному сенсі (істина) та суб'єктивному духовному досвіді (добро)» (Канарский 1979, 95-96).

З огляду на це, припускаємо, що краса є архетипним образом культури, що уособлює ідею виразної життєвості світу та людського духу, відкриває ціннісні виміри буття як завершеного цілого. Такий її статус зумовлений античною ідеєю гармонійного космосу, а у християнстві – ідеєю креаціонізму – божественного творення світу за законами краси. І, безумовно, ці закони простежуємо і в ономасіологічній структурі (внутрішній формі, під якою О.О. Потєбня розумів первісний образ, покладений в основу іменування слова) імен концептів англ. BEAUTY / укр. КРАСА в їх індоєвропейських витоках та подальших семантичних трансформаціях.

Такої ж думки дотримується О. А. Меркулова, коли пише про те, що для визначення історії окремого слова необхідно виявити найбільш

типові семантичні зміни, що мають закономірний характер, і відновити/реконструювати те питоме значення, яке пов'язане з внутрішньою формою слова, його первісною мотивацією (див про це докладніше: О. Л. Березович). При цьому звертаємо також і на слушні погляди дослідниці в тому, що визначення основного напрямку історичного розвитку семантики слова (схеми, семантичного переходу тощо) можливе лише при відновленні історії слова й позначуваної ним речі, тих відношень, традицій звичаїв тощо, які існували в певні періоди

розвитку кожного етносу (Меркулова 2008, 39) і, передовсім, індоєвропейського.

Загальновідомо, що індоєвропейці, як і будь-який інший народ, характеризуються не лише мовою, але й матеріальною і духовною культурою (тобто власними технологіями й менталітетом). За словами І. М. Дьяконова, індоєвропейці як народ з унікальним менталітетом, «національною ідеєю», очевидно, склалися/сформувалися на певній обмеженій території, на межі зони значного індоєвропейського за мовою масиву і зони найдавніших близькосхідних цивілізацій. Імовірно, спершу їхня мова не була індоєвропейською (припускають, що вона могла належати до абхазо-адизької мовної групи), а становила різномовну суміш, якою почало користуватися населення у своєму побуті. Міграції саме цих індоєвропейців були стрімкими і дуже агресивними. Це були винахідливі та добре озброєні люди, характер і свідомість яких формувалися поруч із центрами найдавніших цивілізацій (Дьяконов 1997). Оскільки вони вже звикли до певного в тому розумінні цивілізаційного устрою і до використання технологій, які вони ще не до кінця могли відтворити, то їм доводилося, крім мирного життя, займатися розбоями й набігами на сусідні держави в зоні «благодатного півмісяця» (Межиріччя, Сирія, Палестина, Південь Малої Азії). Мабуть, у таких умовах сформувався тоді народ, який у науці прийнято називати індоєвропейцями, хоча величезні тогочасні території Євразії за мовою були також індоєвропейськими.

Ця стисла екстралінгвістична основа потрібна як своєрідний фон, який визначає напрями основних змін семантики слів індоєвропейського походження й особливості історичних законів такої науки, як семасіологія (Меркулова 2008, 39).

Слово – це семіотичний знак, символ, семіотична формула того чи іншого міфологічного образу (М. М. Маковський, В. М. Топоров та ін.). Світ уявляється людині крізь призму його культури, і, зокрема, мови, що є невід'ємним елементом культури. Здійснюючи будь-які операції зі словом або ім'ям, люди і сьогодні час від часу (а так уважали носії первісної/міфологічної свідомості) переконані, що у такий спосіб впливають на відповідний предмет, підпорядковуючи його своїй волі. І тому стає зрозумілим смисл буквеної і словесної магії, прагнення «засекретити» імена тих предметів, які потрібно було убезпечити від шкідливого впливу (явище табу) (Меркулова 2008, 39).

Річ в індоєвропейських мовах ототожнюється зі словом, і саме так простежується зв'язок семантичних переходів з уявленнями про предмети буття давньої людини. Язичницьке розуміння й осмислення природи, її символіка знаходили своє відображення в давніх магічних формулах, які у процесі культурного розвитку оформлювалися у слова. Аналізуючи міфологічне мислення і символіку язичницького культу індоєвропейців, підтверджуються припущення про те, що язичники співвідносили одні й ті ж предмети (речі) із різними предметами, а одна й та ж дія викликала в їх свідомості асоціації з численними діями і пов'язаними з ними предметами (Меркулова 2008, 41).

Як наслідок, давнє слово було такою собі «містичною криптограмою» (або анаграмою: див про це докладніше у Ф. де Соссюра) – у сучасному розумінні – когнітивною матрицею, яка представляла в зашифрованому вигляді вірування, ритуали, звичаї, магичні дії язичників і містила як елементи молитви, так і елементи боротьби зі злими силами.

Якщо звернутися до законів фізики, то вони пояснюють механізми ентропії у природі, яка повсякчасно зростає, тобто безлад у світі збільшується, все розпадається і руйнується, а отже, прагне до хаосу. А для того, щоб відбувалися процеси, які сприяють організації матерії та утворенню нових об'єктів (тобто «народженню/становленню» речей), необхідне втручання розумної/вищої сили – Бога або людини, або штучного розуму, або програми. Відтак, припускаємо, що фізичні формули – це програми організації й розвитку матерії, де Бог – головний «програміст». Тому зв'язок містичних криптограм чи тетраграм, або когнітивних матриць із давнім коренем стає цілком мотивованим і аргументованим.

Слово в індоєвропейців було синтезом категорій язичницького мислення, яке відображало язичницьку ментальність, де ключову роль виконували дихотомія/бінарність і полярність.

Оскільки краса в естетиці визначається як метакатегорія, що є синтезом категорій істини і добра, то спробуємо реконструювати її синтетичні витоки, сформовані ще в індоєвропей-

ському язичницькому мисленні й довести коректність даного філософсько-аксіологічного припущення. Зокрема, наведемо етимологічні версії семантичних переходів і можливих зв'язків первісних значень індоєвропейських коренів – фіксаторів уявлень індоєвропейців та їх нащадків – прагерманців і праслов'ян – про красу.

Аналіз реєстрового слова *beauty* в електронному етимологічному словнику англійської мови дає підстави для попередніх версій щодо його внутрішньої форми, яка має індоєвропейське походження (не власне прямого переходу в сучасну англійську мову, про що буде сказано нижче) і пов'язана із і.-є. коренем **dw-en-elo* – демінутивною формою від кореня **deu-2* зі значенням «робити, виконувати»; «демонструвати підтримку, поважати» (Online Etymological Dictionary). В «Proto-Indo-European etymological dictionary of the languages» Ю. Покорного корінь **deu-2* має значення «поклонятися, шанувати»; «могутній, потужний», які демонструють семантичні зв'язки з д.інд. *duvasyāti* «шанувати, поважати, визнавати, винагороджувати»; д. лат. *duenos* і клас. лат. *bonus* – «гарний» (демінутиви «милий, привабливий»). При цьому Ю. Покорний припускає також зв'язки з п.-герм. коренем **taujan*, який сягає **deu-2* «робити» («бути могутнім») та гот. *taujan*, *tawida* (Pokorny 2007, 630).

Загалом для того, щоб переконалися у коректності наведених етимологій, звернімося до найновіших праць із індоєвропейської етимології, автором яких є А. Б. Михальов (Михалев 2014, 91-104), та інших дослідників – учнів наукової школи М. М. Маковського.

Намагаючись реконструювати протоконцептуальну систему усього d-корпусу і.-є. коренів (до якого власне і входить **deu-2* з його фоно-морфологічними і семантичними похідними) дослідник переконливо доводить те, що на генетично первинному етапі філогенезу артикуляційно-акустичні характеристики мовних звуків (тобто ознаки і дії органів мовленнєвого апарату людини) становили артикуляційні міметичні схеми, які накладалися своїми різними аспектами на подібні схеми зовнішнього світу. І при виявленні відповідностей між внутрішньою міметичною і зовнішньою образною схемами утворений звук ставав знаком. Так пояснює А. Б. Михальов процес семіогенезу, який, на його думку, тісно пов'язаний із механізмами концептуалізації і категоризації дійсності, і первинні «концептуми» (за В. В. Колесовим, концептум – джерело першозначень, відправний момент семантичного розвитку, прообраз концепту (Колесов 2013, 48); генетичний центр радіальної категорії) сягають звукозображувальних значень, згрупованих за трьома сферами: 1) буккальна (ротова), 2) мануальна (ручна) діяльність та 3) звуконаслідувальна (Михальов 1995, 127-128). На подальших етапах мовної еволюції від цих ядерних (концептумних, первісних) значень утворених знаків під дією двох базисних когнітивних механізмів – метафоризації і метонімізації – відбувалися їхні формальні трансформації і розвиток семантичної периферії.

Зокрема, що стосується артикуляційно-міметичної схеми індоєвропейського звуку [d] як елемента коренів **dw-en-elo*, **deu-2* та інших, тісно пов'язаних із ними фонеморфологічних і семантичних комплексів на зразок **der-*, **dera-*, **dre-*, **däu-*, **dau-*, **du-*, **dei-1*, **dei-8*, **dl-*, **diä-*, то в ньому виділяються три аспекти: 1) <дентальний> (контакт передньої частини язика з зубами); 2) <напруга, зусилля>; 3) <вибуховість>. Перший аспект, пов'язаний із зубами, має багату символічну палітру, наприклад, характерні ознаки зубів: «гострота» і «твердість», дії, які виконуються зубами (пор. значення коренів **dw-en-elo*, **deu-2* «робити, виконувати щось загалом»): «гризти», «відривати», «кусати», «стискати», «стукати», «тягнути», «розривати» тощо. Другий і третій аспекти символізують високу акціональність та інтенсивність дії (Михалев 2014, 91-104).

Семантичний аналіз і.-є. d-коренів показує ці звукозображальні значення, об'єднані гіпер-/архісевою 'силовий контакт', яка, у свою чергу, є протоконцептуальним простором (ядерним, де формувалися етнічні константи, що збереглися в етимологічному шарі сучасних ціннісних концептів) семантичного розвитку основних «першозначень» (М. М. Маковський): «різати»; «рвати, розривати»; «розщеплювати, розсікати»; «тягнути»; «бити» та їхніх подальших семантичних переходів у «горіти»; «сяяти»; «гнути»; «вклонятися» тощо.

Корінь **deu-2* (або *dou-*, *du-*, умовно семантично реконструйований Ю. Покорним як «поклоніння, шанування»; «могутній», виводиться на основі д.інд. форм: *dūvas-* н. «жертвопри-

несення; обряд поклоніння», *duvasyati* «шанувати, поважати, визнавати, винагороджувати», *duvasyu-*, *duvöyu-* «той, хто нав'язаний благом, той, хто поважає». Ураховуючи те, що в язичницьких культах обряд жертвопринесення був пов'язаний зі спалюванням жертвовної тварини, то всі похідні від цього акту поняття, що відображали ритуально-акціональні й інтенсивні дії («поклоніння», «шанування», «повага») зрештою зводилися до першозначень «горіти», «палити» та їхніх коренів **däu-*, **dau-*, **du*, а також «різати» (**der-*, **dera-*, **dre-*).

Наступні семантичні паралелі і-є. d-коренів також пов'язані з ритуалом жертвопринесення, який завдавав почуття задоволення й радості його виконавцям від дарунків (пожертв) Божествам, певного захисту, а відтак, відповідної гармонії, тобто щастя: р.-лат. *du-enos* > *duonos* клас. лат. *bonus* «гарний» (фон. зміни *du-* > *b-*); можливо, д.ірл. *den* «майстерний, сильний», «захист»; лат. *beō*, *-are* «благословляти, збагачувати, робити щасливим», *beatus* «благословенний, удачливий»; с.-н.-н. *twiden* «радувати, дарувати».

В. В. Левицький відзначає також безпосередні семантичні переходи і-є. d-коренів зі значеннями «горіти, палити» у значення «виблискувати, сяяти». Покликаючись на Ю. Покорного, він семантично узагальнює корені **dei-1*, **dl-*, **diä-* зі значенням «виблискувати, сяяти» і пов'язує їх із д.інд. *di-de-ti* «уявляється, виглядає, світить», д.-а. *twtan* «гладити, пестити», *tat-* «радісний, веселий»; д.-в.-н. *zeiz* «ніжний, милий»; можливо, лит. *didis* «великий, широкий», яке співвідноситься з «красивий, значимий»; а також розглядає у цьому ряду корінь **doilo-* > та його можливий перехід у д.-а. у форму *sweo-tol* (від **tal*) «видимий, очевидний, ясний, сяючий» (Левицький 2008, 44).

При цьому, повертаючись до основних семантичних зв'язків індоєвропейських першозначень **deu-2* «робити» із п.-герм. коренем **taujan* та гот. *taujan*, *tawida* «робити» (Pokorny 2007, 630), із с.-в.-н. *zouwen*, *zouwen* «закінчувати, приготувати», д.-а. *getawa* «знаряддя, приладдя/начиння, інструмент», гот. *tēwa* «порядок, ряд», *gatēwjan* «розташовувати», д.-в.-н. *zōwa* «фарбування, фарба, колір», д.-а. *oel-toewe* «разом, цілком, здоровий, міцний, гарний», виявляємо аспекти образної (міметичної) схеми акціональної дії «різати», оскільки кожне з цих значень можна інтерпретувати як похідне від нього: <зусилля> – «робити»; <результат> – «закінчувати»; <інструмент> – «знаряддя»; <розташовувати> – «порядок»; <рух по поверхні> – «фарбування»; <зусилля> – «міцний, здоровий».

Достатньо переконливими є пояснення В. В. Левицького цих семантичних переходів в «Етимологічному словнику германських мов», які зокрема стосуються англ. *taw*, яке означає «обробляти шкіру» і сягає д.-а. *tawian* «відбуватися, здійснюватися», гот. *taujan* «робити», *tauī* «дія», *tēwa* «порядок». І далі етимолог показує семантичні зв'язки п.-герм. реконструйованої форми **taw-/tōw-/tæw-* зі значенням «робити, виконувати» (див. у кельтській мові *tewtat* – «верховний Бог») з і-є. **deu-*: 1) «рухатися вперед, просуватися» і 2) «поважати, надавати повагу», пов'язуючи їх зі значеннями п.-герм. кореня **tauþr-*, який, на його думку, хоч і немає задовільної етимології (див.: (Молчанов 1988)), проте семантично реконструюється як «чари, чаклунство» (але, на нашу думку, тут, очевидно, слід це пояснювати не через чаклунство, а через семантичні зв'язки з *dīvo* – «чудесно народжений, який зійшов із неба»; «диво»: припущення наше – Н.С.). Оскільки п.-герм. **tauþr-* сягає і-є. **deu-*, то можна припустити його рефлексії з д.-інд. *duvas-* у значенні «дар, висловлення поваги, шани», яке теж пов'язане з і-є. **deu-/dou-* «шанувати» («священнодіяти») (Левицький 2008, 540). Ці зв'язки простежуються у давньоримських ритуалах жертвопринесення, адже богу Юпітеру, як правило, приносили в жертву (дарували; виконували дію (ритуальну); шанували; вклонялися) бика (лат. *taurus* – «бик»: і-є. корінь **tur-/*taur-* «бик» (Молчанов и др. 1988)).

А оскільки в міфології вищу силу – Бога (у римському Пантеоні – Вищий Бог – Юпітер, у греків – могутній Зевс) пов'язують зі становленням речей, відповідного порядку, то найбільш вірогідним його ім'ям є те, яке має значення «той, хто встановлює», «єство», «сутність» і образно-символічно уявляється як «небесне, що випромінює сяюче світло». Ці першозначення теж реконструюються в і-є. **deu-/dou* і, зокрема, в їх похідних: у формі **deiuo*, основне символічне значення якої – «денне сяюче небо» – «небесний» як аналог поняття «Бог» (лат. *Deus* «Бог»), а також в її фонеморфологічному і семантичному відпові-

днику **dieuo* – формі, яка виконувала смислове навантаження, відображаючи уявлення індоєвропейців про «Володаря Дня» (чи просто уявлення про «День», а значить, про «світло»): звідси, д.-гр. *Zeus*, лтськ. *dievas*, хет. *sivat*, лув. *tiwat*, які є логічно пов'язаними й синкретично об'єднаними у загальній семантиці «світла» як джерела «небесної святості» і первісних уявлень про божественну природу небесної краси.

Етимологічні версії походження назв богів ще раз переконують у наявності фонеморфологічних і семантичних переходів/трансформацій між індоєвропейськими першозначеннями: д.-грецьк. ім'я верховного Бога в називному відмінку *Zeus*, а в родовому – уже *Dios*; відтак, *Zeupater* – «верховний Бог і Бог-громовержець Зевс»; *theos* – «Бог». Тимчасом уже безпосередньо лат. *Juppiter*, *Ju:piter* – верховний бог і бог-громовержець Юпітер (Петухов 1998; Мифы народов мира 1997) пов'язують із дієсловом *iuvare* – «допомогати». Окрім того, в різних працях із міфології наявні й інші назви Юпітера, які етимологічно сягають і.-є. форм **deu-/dou-*: *Deus pater* – «Бог-отець», *Diespiter* – «День-отець», *Diouis* – «блисучий у значенні сяючий», *Jovis Pater* – «Отець неба» (наявність цих форм пояснюється їх походженням зі споріднених численних і.-є. діалектів).

Відтак, і.-є. корені *d-*корпусу (фонеморфологічні й семантичні індоєвропейські етимони, які так чи інакше є похідними від **deu-/dou-*) символічно були пов'язані з іменами, як правило, верховних Богів індоєвропейських народів, а також зі словами, що позначали поняття «Бог», «небо», «день», «світло», «сяяти» і, можливо, «життя», «душа» і навіть «творити» (див. основне першозначення *deu-2* – «робити», «виконувати» (нижче при аналізі лексеми краса одне з її значень «творити» буде безпосередньо продемонстроване)). У численних етимологічних версіях цих першозначень, які реконструюються у відповідних етимонах, семантичні переходи є очевидними, наприклад, хет. *sivat*, *shiwatt* – «верховний Бог і Бог дня», а також «день»; *shiu(ni)* – «Бог»; лув. *tivaz (tatis)*, *tivat* – «Бог – отець» і «Бог Сонця»; д.-інд. *dyaus* – «небо»; *devah* – «Бог»; *Devi* – «Богиня»; *Diva*, *Divya*, *Divi* – «сонячна, небесна прекрасна жінка-Богиня» (витоки й первісні семантичні зв'язки з *beauty* як «естетичною красою»); *divo* – «чудесно народжений, який зійшов із неба»; *diva* – «диво, небо, сяння», *divya* – «дивовижний»; *ji:va* – «живий», *ji:v* – «жити» [5]; вірм. *tiw* – «день» (Гамкрелідзе 1984).

Про такі ж семантичні паралелі в і.-є. корені **deu-* йдеться і у В. В. Левицького, який фіксує переходи значення «робити» у значення «диво» (Левицький 2008, 540), що підтверджено спільністю походження д.-інд. *devah*, *Devi*., авест. *daeva*, д.-гр. *Dios*, лат. *Deus*, д.-ісл. *tivar*, прус. *deiws*, лит. *deive*, укр. диво від і.-є. **deiuo* [deywo] – «денне сяюче небо» з подальшим семантичним переходом «небесний» > «небожитель» > «Бог» або сяючий > «дивовижний» > «який творить/робить дива» > «Творець») – від **dei* – «світити», «блищати».

Якщо ж простежити власне естетичні витоки уявлень про красу у прагерманців і пізніше в давніх англійців, то вони ще відображені у семантиці прагерманського кореня **wlīt-/wlait-/wlit* «спостерігати, виглядати, дивитися». У «Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages» також знаходимо версії походження слова *wlīte* у давньоанглійській мові від цього ж кореня на позначення «краси, зовнішності, образу, форми» (Buck 1988, 1193). При цьому В.В. Левицький припускає, що з ним пов'язані і такі гнізда слів, як гот. *wulþags* «славний, надзвичайний, чудовий/дивовижний», *wulþus* «розкіш, краса», д.-а. *wuldog* «слава» (Левицький 2008, 607).

Більшість із проаналізованих першозначень простежуються і в походженні лексеми краса в українській мові, особливо їхні зв'язки з реконструйованими версіями першозначення «творити дива», які викликають при спогляданні в кожної людини появу форми, образів тощо. Найбільш переконливо ці семантичні переходи представлені в одній зі статей Л. П. Дронової «К типологии языкового выражения понятия образ, внешний вид» (Дронова 2009, 88-90). Але спершу звернімося до етимологічних припущень щодо походження слова краса, яке дослідники вже неодноразово коментували у своїх дослідженнях, дотичних до цієї тематики. Т.С. Семегин збрала з різних етимологічних джерел наявну інформацію, яку зачитуємо й проаналізуємо відповідно до її можливих семантичних кореляцій як із численними першозначеннями і.-є. *d-* коренів, а головне, з першозначенням «творити дива». Так, зокрема, етимо-

логи, за спостереженнями Т. С. Семегин (Семегин 2011, 62), уважають, що походження кореня крас- немає задовільної етимології (ЕСУМ, т. 3, 76), але реконструюють все ж таки його і.-є. походження від форм *krot-s, kross, kras, що мають значення: 1) «творити» (псл. *kresati «кресати», первісно «створювати, творити»); 2) «блиск вогню» (з лит. *kaĩštis* «спека, жара > блиск вогню > величність > краса»; лтськ. *kaĩša* «розпалювати, розігрівати»); а також 3) «слава» (ісл. *hrós* «слава»); 4) «піч»; 5) «тіло»; 6) «крутити» (ЕСУМ, т. 3, 76–77; ЭсРЯ, 196; ЭСРЯ, 367). І якщо подивитися на семантику представлених першозначень і.-є. d- коренів, то можна побачити, що всі вони тісно пов'язані із цими шістьма версіями.

Оскільки першим значенням у цих формах є «творити», яке реконструюється для дієслова псл. *kresati, то з цього приводу О. М. Трубачов зазначає, що воно має семантику «ударяти, сікти, висікати», яка не є первинною, а похідною від стійкого словосполучення *kresati *огнь, що спочатку мало значення «створювати вогонь» (і цілком відповідало давнім уявленням на живу природу вогню; стирання давньої семантики виразилося в перенесенні семантичного акценту на техніку видобування вогню – «добувати вогонь ударом», чому лише сприяло співзвучність форм, а згодом – в багатьох мовах і діалектах значень дієслова *tesati). Давнє значення дієслова *kresati відбилося і у значеннях раннього похідного імені *krasa, в якому етимологічно вихідної знову ж таки виявляється не технічна семантика спеки, вогню, а семантика життя, кольору життя». На цій підставі пропонується зближення *kresati з лат. *creō, creāre* «створювати, творити, викликати до життя», *creōscō* «рости, збільшуватися» (ЕССЯ 1985, 125).

Що стосується безпосередньо слова творити, то воно реконструюється у псл. *tvoгъ «творіння», яке також пов'язане чергуванням голосних із *tvaгъ* (див. вище: можливі семантичні переходи із *taug – «жертвна тварина», «бик») «творіння, створіння». А сама псл. форма *tvoгъ сягає псл. дієслова *tverti, *tvьrti «надавати форму» (ЭсРЯ, 421) та і.-є. основи *tuer-, *tuor-, *tuer- «хапати, огороджувати» (ЕСУМ, т. 5, 533). Зв'язок цих значень пояснює давню символіку поняття межі / огорожі (надання форми: в міфологічній свідомості границя/межа уважалася священною і дорівнювалася до Божества, якій приносили жертвну тварину (Durand 1980) і спалювали її на вогні, а тому семантика «тертя» є основною у реконструкції уявлень про вогонь, горіння, сяння, світіння, а також ця семантика пов'язана із виконанням акціональних дій з надання поверхні відповідної сяючої, «гладенької» форми). Останні пояснення потребують більшої переконливості, зокрема того, що ж є спільного у значень «форма», «зображення (нижче буде показано зв'язок із образом і зовнішністю, а відтак, зі значеннями, розглянутими вище «виглядати, дивитися» прагерм. кореня *wlīt-/wlait-/wlit), рисунок», «огороджувати», «терти, тертя»?

Ю. Покорний їх вихідну семантику вбачає в і.-є. корені del-3, зокрема значення «форма» простежується в д.ірл. *delb*, «зображення, рисунок» у – д. шотл. *delu*, шотл. *delw*, «терти» > «гладка (поверхня/сяюча)» – у лит. *dylù, dilti*, лтськ. *dçlu, diltu, dilt*, які є семантичними рефлексами *deu-2*. Зв'язок зі значенням «огороджувати» пояснюється через таку образну схему: слід у вигляді накресленої лінії вочевидь стосується рисунку і зображення як результату нанесення ліній на певну поверхню. Також можна уявити форму як лінію, контур об'єкта. Акт тертя розкривається як повторювана дія по поверхні. Звідси, вже стає можливим семантичний перехід «терти» > «гладкий» > «сяяти/блищати» і, як наслідок, > «гарний, красивий».

Можна також припустити, що семантичні переходи – це результат відображення ритуалу жертвопринесення через різні елементи індоєвропейських коренів як сакральних формул: від кидання у вогонь жертви і спалювання її до здійснення жертвопринесення до Божества разом із сакральним вогнем (різні надписи й навіть букви, викарбувані на дерев'яній поверхні, теж кидалися у вогонь у ритуалі жертвопринесення): тох. В *sal-* «кидати»; д.-а. *sellan-* «давати / дарувати Божествам»; гот. *saljan* «приносити жертву», тох. В *sal* «здійматися».

Такі ж семантичні рефлексивні наводить Л. П. Дронова для псл. *tvoгъ та його значення «вид, зовнішній вигляд», коли намагається реконструювати внутрішню і зовнішню форму слова образ, яке семантично пов'язане з діал. ружь «зовнішність, образ, вид»; «вигляд, лице, лік». І тут очевидно, що частина близьких за значенням до слова образ мовних утво-

рень мають прозору внутрішню форму – «видимий, зовнішній» («частина», «зовнішність людини, предмета»): видъ (Дронова 2009, 88-89), вид± (з широкими слов'янськими й індоєвропейськими зв'язками), рос. внѣшний (перехід у «зовнішність»). Ця мотиваційна ознака, як припускає Л. П. Дронова, імовірно реалізує діал. ружь «зовнішність», «образ», «вид»; «вигляд» (діал. ружа «просвітління», рос. 'наружная сторона', рос. наружу, снаружи, лтськ. gaugs «зіниця; очне яблуко» (там же, с. 89).

Наразі й досі дискусійним лишається походження, а, відтак, і вихідне значення семантичних дериватів лік, лице/обличчя – синонімічних похідних вище проаналізованих форм видъ, ружь. Виходячи з дотичності їх семантичних зв'язків до індоєвропейських, прагерманських і праслов'янських значень «виглядати, дивитися», «вигляд», зовнішність», «форма», «образ», а особливо «творити»/«надавати форму», «зовнішній вигляд», то більш імовірно видаються гіпотетичні припущення О. М. Трубачова, які наводить й аналізує Л. П. Дронова, і передовсім те, що «псл. *likъ, *lice слід розглядати як похідні з суфіксом -k- від дієслова псл. *liti й пов'язане з ним поняття «формування предмета за допомогою лиття»: лит. lytis «форма», lytis «брила льоду, крига», лтськ. lieta «річ». З цих припущень, як справедливо міркує Л. П. Дронова, впливає запитання, чи варто розмежовувати вихідні поняття, пов'язані безпосередньо з формою, з її наповненням, змістом (зразком, відбитком, що є «слідом» використання форми певної речі, предмета)? Пропонуючи відповідь на це запитання, дослідниця повертається до семантики д.-рус. творъ «вид, зовнішність», яка простежується у ч. tvař (lice) «щока», tvar «форма (тіла), форма, вид (предмета)», tvor «істотота», слвц. tvar «лице; вигляд», блр. твар, пск. twarz (oblicze) «лице (людини)», а також д.-рус. тварь «витвір, творіння», укр. творити, твердий, лит. tverti «огороджувати», «надавати форму», āptvaras «огорожа» (див. вище: < і.-є. *tuer-: *tuor- «охоплювати, обрамляти», «огороджувати»))» (Дронова 2009, 90).

Представлені фрагменти етимологічних версій значень «вид, вигляд», «форма», «лице», «істота, єство», «зовнішність», «образ» «лінія», «огорожа/межа», «поверхня» та ін., які простежуються у прагерманських і праслов'янських рефлексах, так чи інакше пов'язаних з і.-є. d-коренями, є результатом розвитку загального/спільного першозначення «творити» [та його семантичних переходів у «те, що створено» з чогось і набуло зовнішньої форми. Безпосередньо в індоєвропейських мовах таке неконвенціональне розуміння мовного знака збереглося в історії кореня *dhe- та його численних фомоморфологічних і семантичних трансформованих похідних, які надають змогу реконструювати первісні уявлення (витоки) як індоєвропейців, так і їхніх нащадків прагерманців і праслов'ян їхніх про красу як Божественне створіння зовнішнього світу. І це аргументує візантійська філософсько-релігійна теорія образу, в основу якої покладено гіпотезу про те, що образи земні є відображенням / відбитком явищ небесних, подібно як людина створена «за образом и подобою Творця». Саме таку логіку первісних уявлень про красу, зафіксованих у першозначеннях і.-є. d-коренів, демонструють їх етимологічні версії і пов'язують її із зовнішньою стороною як об'єктів і предметів буття, так і зовнішності людини, яка формувалася і на основі внутрішнього емоційного стану у процесі ритуалів жертвопринесення, поклоніння Божествам, споглядання за сяянням небесних явищ і відчуття від такої гармонії / краси задоволення, щастя і вдосконалення.

Проведене дослідження є лише алгоритмом для можливого подальшого аналізу всієї протоконцептуальної системи індоєвропейської мови, що може стати ефективною процедурою для осмислення витоків ціннісної концептуалізації і категоризації у масштабах історії людства загалом. Доповнити й розширити картину семіогенезу зможуть подальші вивчення уявлень про красу носіїв інших мовних сімей, і ширше, ностратичної макросім'ї.

Література

- ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В., ИВАНОВ, ВЯЧ. ВС. (1984): *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историческо-типологический анализ праязыка и протокультуры в 2-х ч.* Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, Т. 1.
- ДРОНОВА, Л. П. (2009): К типологии языкового выражения понятия «образ, внешний вид». В.: Березович Е. Л. (гол. ред.): *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология.* Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, с. 88-90.

- ДЬЯКОНОВ, И. М. (1997): О прародине носителей индоевропейских диалектов. *Древние цивилизации от Египта до Китая*. М.: Ладомир.
- МАКОВСКИЙ, М.М. (2007): *Лингвистическая генетика. Проблемы онтогенеза слова в индоевропейских языках*. Москва: Издательство ЛКИ.
- КАНАРСКИЙ, А. С. (1979): *Диалектика эстетического процесса*. Киев: Вища школа.
- КАРАСИК, В. И., ПРОХВАЧЕВА, О.Г., ЗУБКОВА, Я.В., ГРАБОРОВА, Э.В. (2005): *Иная ментальность*. М.: Гнозис.
- КОЛЕСОВ, В. В. (2013): Когнитивистика в аспекте терминологии. *Вопросы когнитивной лингвистики*, № 1, с. 48-54.
- ЛЕВИЦКИЙ, В. В. (2008): *Семантические и фонетические связи в лексике индоевропейского пра- языка*. Черновцы: Рута.
- МЕРКУЛОВА, О. А. (2008): Семантические законы и образ мира. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. Воронеж, № 3, с. 39 -42.
- МИХАЛЁВ, А. Б. (1995): *Теория фоносемантического поля*. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ.
- МИХАЛЁВ, А.Б. (2014): От фоносемантического поля к протоконцептуальному пространству языка. *Вопросы когнитивной лингвистики*, №1 (038), с. 91-104.
- МОЛЧАНОВ, А. А./НЕРЕЗНАК/В. П., ШАРЫПКИН, С. Я. (1988): *Памятники древнейшей греческой письменности (введение в микенологию)*. Москва: Наука.
- ПЕТУХОВ, Ю. Д. (1998): *Дорогами богов. Этногенез и мифогенез индоевропейцев*. Москва: Мета- галактика.
- СЕМЕГИН, Т. С. (2011): *Динаміка семантичної структури бінарних концептів ПРЕКРАС- НИЙ/ПОТВОРНИЙ в англійській та українській мовах*. (Дис. канд. філол. наук). Київ.
- ТОПОРОВ, В. Н. (2006): *Исследования по этимологии и семантике: В 2-х тт. Индоевропейские языки и индоевропеистика*. Т.2. Москва: Языки славянских культур.
- ФРАНКЛ, В. (2000): *Воля к смыслу*. М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс.
- DURAND, G. (1980): La notion de limite dans la morphologie religieuse et les théophanies de la culture européenne. *Eranos-Jahrbuch*, 49, p. 133-136.

Лексикографічні та Інтернет-джерела

- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [ред.-упоряд. Олек- сандр Савич Мельничук]. К.: Наукова думка.
- Мифы народов мира: Энциклопедия. М.: Российская энциклопедия, 1997. ЭСГЯ — Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков: в 2 т. Винница: Нова Книга.
- ЭСРЯ — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер; [пер. с нем. и допол. О. Н. Трубачева / 2-изд., стер.]. М. : Прогресс.
- ЭсРЯ — Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка / Г. П. Цыганенко; [2-е изд., пере- раб. и доп.]. К. : Рад. шк.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева. М.: Наука.
- Buck C. D. (1988): *Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- OED — Online etymology dictionary. <[http:// www. etymonline.com](http://www.etymonline.com)>.[online].
- Pokorny J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. I. Auflage 5. Tübingen; Basel: Francke Ver- lag, 2005. 1183 s.; Bd. II. Auflage 5. Tübingen; Basel: Francke Verlag, 2005. 495 s.
- Proto-Indo-European etymological dictionary of the languages. A Revised Edition of J. Pokorny's *Indoger- manisches Etymologisches Wörterbuch*. Dnghu Association, 2007.

Профіль автора:

Стефанова Наталія Олександрівна
кандидат філологічних наук, доцент
порівняльно-історичне мовознавство, когні-
тивна лінгвістика, психолінгвістика
докторантка кафедри загального мовоз-
навства і германістики НПУ імені М.П. Драго-
манова
stefanova.nataliya2017@gmail.com

Author's Profile:

Stefanova Nataliia
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor
comparative and historical linguistics, cognitive
linguistics, psycholinguistics
Postdoctoral researcher at the department of
General Linguistics and Germanic Studies at
National Dragomanov Pedagogical University
stefanova.nataliya2017@gmail.com

НАТАЛІЯ ШВЕЦЬ [NATALIIA SHVETS]
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди», Україна
[SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University», Ukraine]

**СТРУКТУРА НОМІНАТИВНИХ ПОЛІВ КОНЦЕПТІВ
ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ
В АСПЕКТІ ЗІСТАВНОЇ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ**
[The Structure of Nominative Fields Representing Concepts
ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS in Ukrainian and
English from the Standpoint of Contrastive Linguoculturology]

Встановлення лінгвокультурних особливостей концептів, які є значущими для певних мовних соціумів, наразі перебуває у полі зору науковців (див., напр. Мізін 2018; Петров 2017; Приходько 2009), адже дослідження таких багатогранних утворень робить значний внесок у розуміння менталітету різних народів. Особливе місце серед таких розвідок відведено виявленню специфіки репрезентації морально-етичних концептів, які маніфестують набір найважливіших для етносу етичних уявлень, необхідних для успішної міжкультурної взаємодії (Вдовиченко 2015; Сорока 2017). Усім вищезазначеним характеристикам відповідають концепти ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS, поняттєву основу яких утворюють морально-етичні категорії, які віддзеркалюють ставлення представників британської та української лінгвокультур до праці.

Сучасна мовознавча наука має у своєму арсеналі доробки, присвячені вивченню окремих аспектів цієї складної проблеми. Найбільше висвітлення отримали особливості об'єктивзації концепту ПРАЦЯ (РОБОТА, ТРУД). Зокрема, цей концепт досліджено на матеріалі сучасного британського та американського художнього дискурсу (Благодарна 2009), українських (Калько 2010) та польських (Мирошніченко 2010) паремій, малих жанрово-композиційних форм (Бобро 2015) та творів Т. Шевченка (Шевчук 2014). Р. Каримова розглянула понятійну складову концепту ТРУД у німецькій та російській мовній свідомості (Каримова 2007). На матеріалі німецької мови здійснено когнітивну інтерпретацію засобів вербалізації концепту ARBEIT (Приходько 2009). Порівняльний аналіз змісту концептів РОБОТА / WORK у свідомості носіїв української та англійської мов провела І. Чернишенко (Чернишенко 2011). Зрідка трапляються розвідки, зосереджені на вивченні певних аспектів ставлення до праці (Гаррифуліна 2011; Кочемасова 2012; Мельник 2007).

Концепт ЛІНЬ є менш дослідженим у порівнянні з його антонімічним утворенням. Зокрема, було створено асоціативно-вербальну модель цього концепту (Хомчак 2012) та виявлено відмінності його фразеологічного втілення в англійській та російській мовах (Подаренко 2017).

Пропонована розвідка є спробою вивчення не лише концептів ПРАЦЯ та ЛІНЬ, а саме морально-етичного аспекту цього питання, тобто концептів ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS, котрі виокремилися з протоконцептів ПРАЦЯ та його антонімічного відповідника ЛІНЬ (Мельник 2007, 6).

Мета дослідження – виявити структуру номінативних полів бінарних концептів ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS в англійській та українській мовах в аспекті зіставної лінгвокультурології.

Як слушно зазначає К. Мізін, «для зіставної лінгвокультурології важливими є приховані за мовним знаком і культурно зумовлені знання, а також вербалізація певної поняттєвої сфери як показник ціннісних орієнтацій соціокультурної спільноти» (Мізін 2013, 63). Оскільки методологічний інструментарій зіставної лінгвокультурології наразі перебуває на стадії ста-

новлення, у наукових колах не припиняються дискусії щодо одиниць, на базі яких варто проводити дослідження. Тут уважаємо доцільним знову погодитися з думкою К. Мізіна, який, продовжуючи свої міркування, наводить аргументи на користь проведення зіставно-культурологічних розвідок на базі концептного аналізу, «оскільки цей аналіз відкрив перед ученими нові можливості для розкриття сутності двох найважливіших антропочинників – мови й культури» (Мізін 2013, 67).

Спираючись на результати досліджень, присвячених розкриттю деяких принципів об'єктивації концепту ПРАЦЯ, можна зробити висновок, що праця – надзвичайно багатоаспектне явище, яке завжди було невід'ємною частиною буття як кожної окремої людини, так і суспільства загалом. Ставлення до праці, поряд з іншими рисами, є складовою національного характеру британців та українців.

За результатами опитування, проведеного британським науковцем М. Фогарті, британці часто присвячують себе праці / роботі, хоча і не так самовіддано, як представники інших європейських культур, оскільки вони у цьому плані є дещо перебірливими. Разом з тим, британці надзвичайно горді і задоволені своєю роботою і не хотіли б, щоб вона відігравала менш важливу роль у їхньому житті. Дослідник також зазначає, що для британців характерним є розуміння праці як стилю життя (Fogarty 1985, 174).

Варто зазначити, що, на відміну від британців, для українців позитивні оцінні характеристики концепту ПРАЦЯ пов'язані не лише з утилітарними орієнтирами буденної свідомості (як-от: оплата праці є стимулом роботи, праця є запорукою фізичного існування). Представники української лінгвокультури більш схильні асоціювати працю з моральними ідеалами, для них вона – запорука поваги (честі, слави) в суспільстві, тоді як неробство знеславлює людину (Шевчук 2014, 113–118). Подібну думку висловлює і М. Юрій, який зазначає, що одним із головних чинників української народної моралі здавна була повага до вільної праці, лінощі ж завжди засуджувалися (Юрій 1997, 223]. На думку дослідників, існує певний стереотип, за яким українців ідентифікують як трудящу, землеробську націю, яка весь час працює (Стражний 2008, 296).

Негативно ставиться до ледарства і християнська релігія. У Біблії зазначено, що християнин створений для праці, тому будь-яка пасивність не схвалюється. Філософське тлумачення лінощів співпадає з релігійним, адже, на думку Г. Сковороди, вони призводять до духовної деградації, позбавляють життя людини змісту. Відомий педагог А. Макаренко акцентує увагу на повазі до безкорисної добровільної праці і зневазі до лінощів. У практичній психології ледарство вважають психологічною проблемою мотиваційно-вольової сфери, адже лінощі – це переживання задоволення від неробства; відсутність бажання робити щось, що вимагає вольового зусилля (Гончарук 2015, 64).

З'ясувавши загальні орієнтири британців та українців, спрямовані на ставлення до праці і ледарства, вважаємо за необхідне перейти до безпосередньої мети розвідки. Опрацювавши дослідження, присвячені розкриттю лінгвокультурних особливостей концептів, вдалося виявити етапи визначення лінгвокультурних особливостей організації номінативних полів бінарних концептів ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS в англійській та українській мовах:

- встановити прямі номінації концептів в англійській та українській мові, користуючись дефініційно-компонентним аналізом, який дозволяє також відмежувати близькі за значенням лексеми;
- дослідити внутрішню форму прямих номінацій на основі етимологічного аналізу для того, щоб виявити первісні мотиви найменувань;
- виявити специфіку будови номінативних полів у кожній мові окремо, застосувавши дані перекладних і тлумачних словників, а також словників синонімів і антонімів (це дозволить віднайти конституенти ядра та наволоядерної зони концептів);
- з'ясувати ізоморфні та аломорфні когнітивні ознаки концептів ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО / DILIGENCE – LAZINESS, що утворюють їхній поняттєвий складник;
- встановити лексичні подібності і вже на основі цих даних виокремити лінгвокультурні

відмінності у будові номінативних полів зазначених концептів.

Першим кроком для виявлення специфіки організації номінативних полів концептів є визначення ключових слів або прямих номінацій, які використовуються для найменування концепту. Такі номінації мають більшою мірою, ніж інші, відповідати характеру концепту, бути стилістично нейтральними та частовживаними.

За даними англомовних лексикографічних джерел, найбільш релевантними для позначення аналізованого концепту є лексеми *diligence*, *industry* та *industriousness*. Надзвичайно близько зміст цього концепту передає прикметник *hard-working* зі значенням «працьовитий, старанний», проте від нього не утворено похідного іменника, тому, користуючись визначеннями цього прикметника «(of a person) industrious, diligent» (Collins), перейдемо до аналізу похідних іменників *diligence*, *industry* та *industriousness*.

Іменник *industry* не зовсім відповідає характеру концепту, оскільки передусім має такі значення: 1) діяльність, направлена на переробку матеріалів; 2) види діяльності та люди, задіяні у виробництві; 3) сфера діяльності, що потребує значних зусиль (Cambridge; Collins; Longman; Oxford). І лише четверте значення у всіх вищеназваних словниках пов'язане з аналізованим концептом.

Натомість лексична одиниця *industriousness* дійсно має першочергове значення, яке ілюструє уміння працювати тяжко і довго, проте при більш глибокому її вивченні із застосуванням етимологічного словника було виявлено її походження від середньофранц. «industrieux», яке напряду утворене від лат. *industria* «**diligence**, activity», що використовувалося на позначення людей, які віддані праці, працюють старанно («given to industry, working **diligently**») (Online Etymology Dictionary).

Тобто дійсно глибинна ідея працьовитості виражається англійським іменником *diligence* – 1) риса, притаманна людині, яка працює старанно і наполегливо; 2) старанність, ретельність (Cambridge; Collins; Longman; Oxford)). Доказом цього є також етимологічні дані, за якими лексема *diligence*, починаючи з 14 століття, використовувалася на позначення «постійного та старанного зусилля, направленого на виконання чогось». Припускається її походження від старофранцузького *diligence* «увага, турбота; кваліфікація, швидкість», що, у свою чергу, виводиться з лат. *diligentia* «уважність, дбайливість» (Online Etymology Dictionary).

За результатами словникової вибірки встановлено, що концепт DILIGENCE в англійській мові об'єктивується такими лексемами ядра номінативного поля: *diligent*, *hard-working*, *industrious*. Навколоядерну зону аналізованого концепту утворюють прикметники *active* – «активний», *busy* – «зайнятий, діяльний», *careful* – «обережний», *determined* – «рішучий», *detailed* – «детальний», *efficient* – «ефективний», *energetic* – «енергійний», *painstaking* – «старанний, ретельний», *persistent* – «наполегливий», *persevering* – «завзятий, наполегливий», *productive* – «продуктивний», *responsible* – «відповідальний», *thorough* – «ретельний» та іменники *attention* – «уважність, дбайливість», *concentration* – «зосередження», *effort* – «зусилля».

Семантична структура зазначених лексем містить такі когнітивні ознаки: «готовність до виконання завдання», «вияв уваги до роботи, що виконується», «обережне ставлення», «інтенсивний прояв позитивної ознаки «завзятість»», «наявність ознаки «наполегливість», «ретельність виконання».

Дещо неоднозначним виявився вибір бінарного корелята до британського концепту DILIGENCE, адже деякі лексикографічні джерела спочатку подають такі антоніми до зазначеного поняття як *carelessness* – 1) недбалість; 2) неухважність; 3) неакуратність; 4) неточність), *negligence* – 1) недбалість; 2) необережність; 3) байдужість; 4) невимушеність), *slackness* – 1) розслабленість; 2) безсилля), *idleness* – 1) неробство; 2) незайнятість; 3) марність; 4) простій), *indolence* – 1) млявість; 2) лінощі; 3) безболісність) (Merriam Webster), *inactivity* – 1) бездіяльність; 2) пасивність; 3) інертність), *idleness* – 1) неробство; 2) відсутність занять; 3) вільний час; 4) незайнятість; 5) марність), *inattention* – 1) неухважність; 2) відсутність турботи) (Thesaurus). Інші ж спершу згадують лексему *laziness* (лінощі,

ледарювання) (Oxford, Power Thesaurus). Тобто у деяких словниках *diligence* передусім протиставляється «недбалості, неуважності» за його другим значення «старанність, ретельність». Проте ми передусім опираємося на перше значення іменника *diligence*, тобто рису людини, яка працює старанно і наполегливо. Тому є вагома підстава уважати іменник *laziness* антонімічним корелятом у цьому випадку, адже його значення «the quality of being unwilling to work or use energy (риса, що передбачає небажання працювати чи затрачати енергію)» (Oxford) безпосередньо пов'язане зі ставленням до праці та небажанням працювати, як і значення прикметника *lazy* (ледачий; який настроює на лінощі), від якого цей іменник було утворено. Саме тому вищезазначений прикметник можна кваліфікувати як синонімічну доміную поряд із такими близькими за значенням лексемами як *idle* – 1) незайнятий, 2) непрацюючий, 3) бездіяльний, 4) ледачий), *indolent* – 1) бездіяльний, 2) неактивний, 3) млявий, 4) ледачий), *slothful* – 1) пасивний, 2) повільний, 3) ледачий) (Cambridge; Collins; Longman; Oxford). Online Etymology Dictionary зазначає, що прикметник *lazy* поступово витіснив із вжитку такі лексеми як *slack*, *slothful* та *idle*, що традиційно використовувалися на позначення людини, котра не схильна працювати.

Походження прикметника *lazy*, взятого за основу при утворенні імені концепту LAZINESS, за даними Online Etymology Dictionary, є неясним. Проте, висловлюються припущення про його зв'язок з нижньогерманським *laisch* «слабкий, кволий, втомлений» (пор. з сучасним нижньогерманським *läsig* та нідерландським *leuzig*).

Лексеми, які утворюють ядро концепту LAZINESS в англійській мові, включають прикметники *lazy*, *idle*, *indolent*, *slothful*, навколядерну зону концепту складають прикметники *sluggish* – «ледачий, млявий», *inert* – «млявий, бездіяльний», *lackadaisical* – «млявий», *languid* – «слабкий, неактивний», *dilatory* – «повільний, немоторний», *laggard* – «неповороткий», *slack* – «повільний, ледачий, слабкий», *unwilling* – «неохочий», *workshy* – «ледачий, що ухиляється від роботи», іменники *lazybones* – «ледар», *slacker* – «ледар», *negligence* – «недбайливість, неуважність».

Когнітивними ознаками концепту LAZINESS в англійській мові виступають: «небажання працювати», «відсутність активності», «схильність ухилятися від роботи», «інтенсивність прояву ознаки «млявість»», «прояв негативної якості «неуважність»».

В українській мові близькими є значення іменників *працелюбність* та *працьовитість*. Прикметно, що, за даними лексикографічних джерел (Академічний ...), вони, як і їхні англійські відповідники, є похідними від прикметників *працелюбний* (який любить працю, старанно, ревно, із запалом працює) та *працьовитий* (який сумлінно ставиться до роботи (про людину); який відзначається сумлінним ставленням до праці (про колектив)). Аналіз зазначених дефініцій дозволяє виявити, що значення іменника *працелюбність* формується навколо ознаки «любов до праці», тоді як іменник *працьовитість* позначає сумлінне ставлення до праці і не передбачає наявності певних почуттів, пов'язаних з роботою. Враховуючи те, що, головна риса працьовитої людини – її активність, сумлінність, яка у деяких випадках може підкріплюватися любов'ю до праці, проте, вважаємо, що це не є обов'язковою характеристикою такої людини. Логічним видається вибір іменника *працьовитість* для позначення імені концепту в українській мові, тим паче, що обраний вище британський відповідник передусім теж символізує таку рису людини як сумлінність та ретельність.

Стосовно етимології обраної лексеми, то, за даними Етимологічного словника української мови, вона походить від іменника *праця*, який запозичено з польської мови (пол. *praca* «праця» походить від чеського *práce* (< **práca*), що зводиться до праслов'янського діал. **porja*, пов'язаного з **portiti* «посилати» (звідки розвинулися болгарське *práтя* «посилаю», македонське *прака* «посилає», сербохорватське *пратити* «посилати», яке не має паралелей в інших індоєвропейських мовах). Менш переконливе виведення праслов'янського **portja* з **torja*, похідного від **t̥rpeti* «терпіти»; сумнівне пов'язання з *праца*, як і виведення від індоєвропейського **per-* «летіти» (Мельничук 2003, с. 557).

В українській мові концепт ПРАЦЬОВИТІСТЬ реалізується за допомогою таких лексем ядерної зони: *працьовитий*, *працелюбний*, *роботящий*. Навколядерну зону утворюють

прикметники *запопадливий, сумлінний, діяльний, трудівливий, багатотрудний, охочий, беручий* та іменники *тудяга, роботяга, трудівник*.

Когнітивні ознаки семантики концепту ПРАЦЬОВИТІСТЬ в українській мові є такими: «сумлінне ставлення до роботи», «любов до праці», «вияв бажання працювати», «наполегливе виконання завдання», «присвячення себе праці».

Антонімічний ряд концепту *працьовитість* в україномовних лексикографічних джерелах складається з таких понять: *лінощі, ледарство, ледарювання, байдикування, дармоїдство* (Академічний тлумачний словник української мови). Оскільки ім'я концепту є переважно стилістично нейтральним, такі варіанти як *байдикування* та *дармоїдство* варто відкинути та розглянути три перші іменники. Перша лексема *лінощі* зі значенням «відсутність бажання працювати, робити що-небудь», очевидно більше протиставляється іменнику *працелюбність*, тоді як *ледарство* та *ледарювання* мають значення «бути ледачим» і є антонімічними відповідниками іменника *працьовитість*. Розглянемо дефініцію прикметника *ледачий*: «який не любить щось робити, уникає праці, не працює; лінивий». Тобто в українській мові, ці дві лексеми є взаємозамінними. Проте, за даними Частотних словників корпусу української мови, лексема *ледарство* вживається частіше, ніж її синонім *ледарювання*, що і послужило підставою для обрання іменника ЛЕДАРСТВО у якості імені концепту.

Лексема *ледарство* походить від іменника *ледар*, який, на думку авторів Етимологічного словника української мови, є результатом видозміни форми *лодар* під впливом слів *ледащо, ледачий* тощо (Мельничук 1989, 211). Походження лексеми *лодар* – не зовсім ясне, проте існують припущення про її запозичення з німецької мови (нім. *Lodder*) та про можливу контамінацію слів *лотр* і *ледачий*, перехідною формою між якими є *ледар* (Мельничук 1989, 280). Якщо уважати друге припущення вірним, то іменник *лотр* зі значенням «негідник, розбійник, грабіжник», який походить від *лётра* «п'яниця, гультьай», що має відповідники у багатьох слов'янських мовах (білоруське *лётра* «ледар, нероба», польське *lotr* «гультьай, шахрай, лиходій», чеське *lotor* «негідник, лиходій, розбійник», сербохорватське *лотар* «розпусник»). У слов'янські мови ця лексема запозичена через посередництво західнослов'янських мов із німецької, зокрема з нововерхньонімецької – *Lotter(bube)* «ледар» (Мельничук 1989, 293).

Аналіз етимологічних свідчень показує, що в українській мові, поряд зі слов'янськими мовами загалом, ледарство засуджується та асоціюється з негативними рисами, у результаті чого і виникають спільнокореневі лексеми зі значенням «розбійник, негідник».

Ядро концепту ЛЕДАРСТВО в українській мові складається з лексем *ледарювання, лінощі, ледар, ледачий, лінуватися*. Навколоядерна зона містить іменники *гультьай, нероба, лінох, ледащо, дармоїд, байдикування, дармоїдство, неробство* та дієслова *дармувати, байдикувати*.

Дефініційний аналіз лексем ядерної та навіколоядерної зони виявив такі когнітивні ознаки, що характеризують концепт ЛЕДАРСТВО в українській мові: «марнування часу», «відсутність активності», «схильність ухилятися від роботи», «схильність жити за чужий рахунок».

Підсумовуючи, варто зазначити, що певна неоднорідність понять, які позначають ставлення до праці в англійській і українській мовах, та деякі відмінності у їх трактуванні представниками цих мовних спільнот стали причиною появи найменувань, які відрізняються лише відтінками значень. Незважаючи на це, за допомогою дефініційного аналізу та звернення до етимологічних джерел вдалося встановити прямі номінації на позначення досліджених концептів: англ. DILIGENCE – LAZINESS та укр. ПРАЦЬОВИТІСТЬ – ЛЕДАРСТВО.

Етимологічні дані про вищезазначені лексеми, наведені у словниках двох мов, дозволили зробити висновок про відмінне походження як найменування DILIGENCE (мотив «уважність, дбайливість») та ПРАЦЬОВИТІСТЬ (мотив розмитий, імовірно, пов'язаний із праслов'янським **portiti* «посилати»), так і номінацій LAZINESS (мотив «кволість, утома») та ЛЕДАРСТВО (асоціація з негативними якостями людини, зв'язок із лексемами *шахрай, гультьай, негідник*).

Спільним для української та британської спільнот виявилось прихильне ставлення до

праці, наявність позитивних почуттів, які переповнюють людей, котрі присвячують своє життя праці (гордість та задоволення у британців, повага і любов – в українців). Разом із тим, український народ, який загалом вважається працелюбною нацією, схильний до дещо особливого ставлення до праці, до її асоціації з такими моральними ідеалами як честь і слава, тоді як британці розглядають працю як стиль життя.

Ставлення до лінощів у обох народів є негативним, проте британці не схильні на цьому загострювати увагу, на відміну від українців, котрі ледарство завжди відкрито засуджували і uważали, що воно знеславляє людину.

Установлено когнітивні ознаки номінативних полів концептів DILIGENCE та ПРАЦЬОВИ-ТІСТЬ. Виявлено, що спільними для двох мов є такі ознаки: «наполегливе виконання завдання» та «сумлінне, ретельне, обережне ставлення». Відмінними в англійській мові є когнітивні ознаки «готовність до виконання завдання», «інтенсивний прояв позитивної ознаки «завзятість»», в українській – «любов до праці», «вияв бажання працювати», «присвячення себе праці».

Семантична структура лексем LAZINESS та ЛЕДАРСТВО містить такі спільні когнітивні ознаки в обох мовах: «відсутність активності» та «схильність ухилятися від роботи». В англійській мові етноспецифічними є такі ознаки як «небажання працювати», «інтенсивність прояву ознаки «млявість»», «прояв негативної якості «неуважність»», тоді як в українській – «марнування часу» та «схильність жити за чужий рахунок».

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у встановленні особливостей периферійної зони зазначених концептів, до яких належать фразеополі зіставляваних мов, що об'єктивують зазначені концепти.

Література

- Академічний тлумачний словник української мови. <<http://sum.in.ua/>>. [online]. [cit. 19. 8. 2018].
- БЛАГОДАРНА, О. М. (2009): *Об'єктивація концепту робота у сучасному британському та американському художньому дискурсі*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Харків.
- БОБРО, М. П. (2015): Аксіологічна параметризація концепту «робота» та його вербалізації в сучасній українській мові. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. Вип. 73. с. 116–119.
- ВДОВИЧЕНКО, Н. В. (2015): *Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Одеса.
- ГАРРИФУЛИНА, Д. Р. (2011): Концепт «ТРУДОЛЮБИЕ» как фрагмент языковой картины мира (на материале русского, английского и немецкого языков). *Вестник Вятского государственного университета*. №1. с. 93–97.
- ГОНЧАРУК, Н. М. (2015): Проблема схильності до ледарювання у психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології*. №2(8). с. 63–68.
- КАЛЬКО, В. (2010): Вербалізація концепту «труд» в українських пареміях. *Інформаційні технології в освіті*. № 12. с. 380–385.
- КАРИМОВА, Р. Х. (2007): Понятийная составляющая концепта «труд» (в немецком и русском языковом сознании). *Лингвокультурология*. № 1. с. 133–143.
- КОЧЕМАСОВА, Д. Р. (2012): Языковое воплощение концепта «Труд, трудолюбие» в английском и русском языках. *Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева*. №1(73). Ч.1. с. 72–75.
- МЕЛЬНИК, Р. М. (2007): *Прикметники зі значенням «старанний, працьовитий» у німецькомовній картині світу*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Львів.
- МЕЛЬНИЧУК, О. С. (гол. ред.) (1982–2012): *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* Київ: Наукова думка.
- МИРОШНИЧЕНКО, І. М. (2010): *Фразеосемантичне поле «праця / неробство» в польській мові*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.
- МІЗІН, К. І. (2013): Міждисциплінарні витоки зіставної лінгвокультурології. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ: Серія Філологія, Педагогіка, Психологія*. №26. с. 63–69.
- МІЗІН, К. І. (2018): Німецький лінгвокультурний концепт GÖNNEN у кроскультурному висвітленні: етноунікальні смисли. *Наукові записки. Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 164. с. 80–86.
- ПЕТРОВ, О. О. (2017): *Об'єктивація лінгвокультурних концептів ЩЕДРІСТЬ-СКУПІСТЬ у германських і слов'янських мовах: зіставний аспект*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Одеса.

- ПОДАРЕНКО, Л. Е./БАРАНОВСКАЯ, Ю. Л. (2011): Анализ концептов *трудолюбие* и *лень* на примере английских и русских пословиц и поговорок. *Молодежный вестник ИРГТУ*. №4. с. 43–46.
- ПРИХОДЬКО, А. М. / ПРИХОДЬКО, Г. П. (2009): Абсолютний телеономний концепт «Arbeit» у сучасній німецькій лінгвокультурі. *Філологічні трактати*. Т. 1, № 2. с. 149–154.
- Словник синонімів Караванського. <<http://slovopedia.org.ua/41/53392-0.html>>. [online]. [cit. 19.3. 2019].
- СОРОКА, Т. В. (2017): Морально-етичний аспект семантизації українсько- та англomовних аксіонімів. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Сер.: Філологічні науки (мовознавство)*. № 8(2). с. 96–100.
- СТРАЖНИЙ, О. (2008–2009): *Український менталітет. Ілюзії-міфи-реальність*. Київ: Книга.
- ХОМЧАК, Е. Г. (2012) Формирование ассоциативно-вербальной модели концепта лень. *Язык и культура. Научный интернет-журнал Центра исследования лингвокультурологии и переводоведения Прешовского университета*. Вип. 11. с. 14–22.
- Частотні словники корпусу української мови <<http://www.mova.info>>. [online]. [cit. 20. 3. 2019].
- ЧЕРНИШЕНКО, І. А. (2011): Порівняльний аналіз структурної моделі концептів РОБОТАWORK в етнічній свідомості носіїв української та англійської мов. *Психолінгвістика*. Вип. 8. с. 160–167.
- ШЕВЧУК, Л. В. / ЯРОЦЬКА, Г. С. (2014): Колективне та індивідуальне в мовній концептуалізації трудової діяльності. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 21. с. 46–54.
- ЮРИЙ, М. Т. (1997): *Етногенез та менталітет українського народу*. Київ: Наукове видання.
- Cambridge Dictionary. <<https://dictionary.cambridge.org/>>. [online]. [cit. 15. 2. 2019].
- Collins Dictionary. <<https://www.collinsdictionary.com/>>. [online]. [cit. 15. 2. 2019].
- FOGARTY, M. (1985): British Attitudes to Work. In: Abrams M. (ed): *Values and Social Change in Britain. Studies in the Contemporary Values of Modern Society*. London: Palgrave Macmillan. p. 173–200.
- Longman Dictionary of Contemporary English. <<https://www.ldoceonline.com/>>. [online]. [cit. 15. 2. 2019].
- Merriam Webster Dictionary. <<https://www.merriam-webster.com/>>. [online]. [cit. 17. 3. 2019].
- Online Etymology Dictionary. <<https://www.etymonline.com/>>. [online]. [cit. 19. 4. 2019].
- Oxford Dictionary. <<https://en.oxforddictionaries.com/>>. [online]. [cit. 15. 3. 2019].
- Power Thesaurus. <<https://www.powerthesaurus.org/>>. [online]. [cit. 17. 4. 2019].
- Thesaurus. <<https://www.thesaurus.com/>>. [online]. [cit. 19. 4. 2019].

Профіль автора:

Швець Наталія Віталіївна

Кандидат філологічних наук

Наукові інтереси: когнітивна лінгвістика, зіставно-типологічні дослідження, лінгвокультурологія.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», старший викладач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання.

nathalie.chvets@gmail.com

Author's profile:

Shvets Nataliia Vitaliivna

Ph.D. in Philology

Scientific interests: Cognitive Linguistics, Contrastive and Typological Research, Linguoculturology.

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University», Senior Lecturer at Foreign Philology, Translation and Methods of Teaching Department.

nathalie.chvets@gmail.com

РОЗДІЛ III. КУЛЬТУРНА ЛІНГВІСТИКА І ПРАГМАТИКА (ДИСКУРС)

TETIANA CHVETS

[TETIANA SHVETS]

EPES «L'Université pédagogique
Grégory Skovoroda de Péréiaslav-
Khmelnysky», Ukraine
[Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii
Skovoroda State Pedagogical Uni-
versity, Ukraine]

ALEXANDRE CHVETS

[OLEKSANDER SHVETS]

EPES «L'Université pédagogique
Grégory Skovoroda de Péréiaslav-
Khmelnysky», Ukraine
[Pereiaslav-Khmelnyskyi Hryhorii
Skovoroda State Pedagogical Universi-
ty, Ukraine]

MOYENS LEXICAUX DE LA MANIFESTATION DE LA POLITESSE PAR LES ANGLOPHONES, GERMANOPHONES ET FRANCOPHONES **[Lexical Means of Politeness Expression by the English, French and German Language Speakers]**

Le processus d'élargissement des contacts intergouvernementaux ainsi que l'épanouissement de nouveaux partenariats, qui se fait voir à l'étape actuelle du progrès mondial, a engendré l'extension des relations interculturelles ayant transformé le monde en l'univers communicatif illimité marqué par le dialogue entre les représentants de différentes nations qui ont la manière diverse de conceptualiser et de catégoriser la réalité concrète.

Les originalités de la conceptualisation de la réalité concrète se reflètent dans le comportement langagier d'une personne ce qui impose le respect des facteurs nationaux lors de l'organisation de la coopération effective internationale dans de différentes branches de la science, de la technique, de l'industrie ainsi que de la culture.

L'accroissement de la préoccupation des savants par le rôle de l'individu lors de processus de la communication interculturelle qui est à la base de son activité pratique, ainsi que par le problème de son successivité et effectivité, déterminé par l'acquisition de la spécifique du comportement langagier des représentants de différentes nations est causé par le tournant des recherches langagières dans le cadre de la linguistique cognitive dont l'activité conceptuelle est la clé de voûte. Les représentants de la linguistique cognitive se soucient aussi du problème de l'influence de la culture sur la conscience de l'homme et la formation de sa manière de percevoir le monde.

Mentionné ci-dessus a suscité beaucoup d'intérêt envers la catégorie de la politesse envisagée d'une côté comme un élément de la culture nationale, d'autre comme le régulateur du comportement langagier d'une personne au cours des contacts interculturels étant donné qu'elle trouve sa manifestation dans la manière d'exprimer ses pensées à l'aide des moyens linguistiques. Le susdit permet de supposer que la tendance d'étudier la catégorie de la politesse non seulement en tant qu'un problème linguistique mais aussi en qualité de catégorie de la conscience communicative est conditionnée par le désir de mettre en évidence les moyens de sa verbalisation.

Beaucoup de savants se sont penchés sur le problème de la politesse. A présent les recherches scientifiques consacrées à la mise en lumière des moyens de la manifestation de la catégorie de la politesse par les gens de différentes nations jouissent d'une actualité

particulière, ce qui est causé par le besoin de savoir non seulement les normes et les règles du comportement langagier dans le socium étranger, mais aussi de maîtriser les savoirs concernant le style de la communication des autres peuples.

La politesse linguistique est un domaine d'investigation assez récent en sciences du langage. Les premières recherches, consacrées à ce problème, sont liées au nom de R. Lakoff, P. Grice et J. Leech (Lakoff 1973; Grice 1975; Leech 1983), qui considèrent la politesse en tant que les maximes langagiers ou les règles dont les membres de l'intercommunication doivent suivre. En se basant sur le fait que le but de la communication consiste en transformation effective d'information, Grice a supposé qu'à son cours les communicants coopèrent les uns avec les autres afin de faire leur apport dans son organisation ainsi que dans sa durée. En mettant l'accent sur le caractère universel de ses maximes, Grice a mis en évidence qu'ils constituent le comportement «rationnel» et «intelligent» d'une personne sans mentionner la sphère de leur application (Grice 1975, 41–58).

A la suite des études de la catégorie de la politesse par R. Lakoff et son essai d'appliquer les maximes de P. Grice, elle a conclu qu'il faut exposer dans les grammaires les règles de la pragmatique, c'est-à-dire celles d'emploi des unités langagières lors de la communication. A son avis, la nécessité d'exposer ses pensées d'une manière claire et polie englobe les règles essentielles de la compétence pragmatique d'une personne (Lakoff 1973, 296).

Le développement ultérieur des maximes de la communication a été fait au cours des recherches de J. Leech, qui les envisageait comme branche de la pragmatique rhétorique, apte à réguler le processus de la communication d'une manière plus efficace que le principe de la coopération. En mettant l'accent sur l'intérêt des interlocuteurs par le processus de coopération, il a remarqué qu'ils pouvaient maintenir la balance sociale et les rapports amicaux entre eux (Leech 1983, 82).

Le témoignage de la politesse, rapporté aux différents genres de langage, était étudié aussi dans le cadre de la théorie des actes langagiers (Wierzbicka 1985).

Beaucoup de savants analysent les attributs de la politesse en tant que ceux de la catégorie communicative (Земская 1994; Зимняя 2001; Ларина 2003) ou ethnique (Формановская 2007). Les autres définissent l'influence de la politesse sur l'évaluation de la position sociale d'une personne (Карасик 2002; Гольдин 2009). Une grande quantité de chercheurs fixent leur attention sur l'étude des moyens linguaux de la verbalisation de cette catégorie (Богданова 2007; Газизов 2014; Болотнікова 2018).

Les données de recherches, entreprises par les savants de différentes écoles linguistiques, prouvent que le processus de l'intercommunication est lié à la mise en évidence des nuances concernant l'aspect de l'étiquette langagière des communicants ainsi que les moyens et les normes de leur comportement langagier. C'est pourquoi un rôle particulier est assigné à la culture de l'intercommunication, dont un élément important fait la catégorie de la politesse.

La compréhension de la langue comme le moyen le plus important de la communication permet d'étudier la catégorie de la politesse en tant qu'élément de l'activité communicative apte à transformer le monde et à régler les rapports interpersonnels. En conceptualisant la langue comme un phénomène culturel on peut conclure que ce qui est considéré comme poli dans une culture peut ne pas l'être dans l'autre. D'habitude l'emploi des formules de politesse permet à une personne de se sentir confortablement dans la société des autres personnes. Cependant les originalités des normes du comportement verbal et non-verbal des gens appartenant aux différentes cultures puissent provoquer des inconvenances qui peuvent être considérées comme agression.

L'exposé ci-dessus est déterminé par la manière différente de perception du sens de l'acte communicatif du côté de communicants et leurs buts communicatifs qui peuvent ne pas être compris lors de processus de la communication interculturelle. La disparité apparente des comportements langagiers et d'usage des formules de politesse par les représentants de différentes nations, qui se fait voir au cours de la communication, peut causer

«le choc de culture». J. Sternine le définit comme «l'état de la prise de conscience entre cultures matérielles ou intellectuelles de deux peuples, qui se fait voir dans les situations de contacts interpersonnels directs avec les représentants d'une autre culture ce que est lié à incompréhension de cette culture et le désir de la rejeter» (Стернин 1989, 279–282).

Afin d'éviter les situations analogues, les membres de la communication interculturelle doivent faire connaissance des originalités du comportement langagier de son interlocuteur. Le comportement langagier est défini par J. Sternine (Стернин 1989) comme l'ensemble des normes et des traditions de communication propres aux certains groupes sociaux, c'est-à-dire l'ensemble des facteurs linguistiques et extralinguistiques qui assurent le processus d'intercommunication entre les membres de différentes communautés culturologiques.

Les données des recherches entreprises prouvent que chaque communauté linguistique dispose de son propre style du comportement langagier, vice duquel peut provoquer des conflits communicatifs. Il s'en suit que la culture est le facteur le plus important de l'influence sur le comportement langagier du peuple, ce qui est lié à la compréhension de la politesse en tant qu'une catégorie communicative. Le susdit nous impose de définir l'interprétation de la catégorie de la politesse par les représentants de la culture linguistique des anglophones, des germanophones et des francophones.

Afin de parler de bonnes manières, les anglophones se servent du mot «*politeness*», qu'ils comprennent comme «*the practical application of good manners or etiquette*» (c'est-à-dire l'application pratique de bonnes manières ou de l'étiquette). Les Anglais interprètent ce terme aussi comme de bonnes manières et respect des sentiments des autres (*good manners and respect for the feelings of others*) ou le fait d'être socialement correct mais pas toujours sincère (*the fact of being socially correct but not always sincere*) (Oxford Learner's Dictionary of Academic English).

Le dictionnaire raisonné d'Oxford définit la politesse en tant qu'attitude respectueuse et attentive envers les autres personnes, c'est-à-dire «*behaviour that is respectful and considerate of other people*» (Oxford online).

D'ici on voit, que l'interprétation de la catégorie de la politesse par les anglophones natifs rend possible sa définition en qualité des moyens grâce auxquels la langue est utilisée pendant le processus de la communication afin de manifester l'attention envers les sentiments et les désirs des interlocuteurs, de créer et de maintenir les rapports interindividuels ainsi que de respecter les règles dont la société et la culture trouvent pertinentes pour une certaine situation communicative.

Les germanophones utilisent le terme «*Höflichkeit*» provenant du mot «*Hof*» (la cour), qu'on comprend comme «*höfliches Benehmen*».

Les dictionnaires raisonnés de la langue allemande définissent la politesse comme «*in höfliche, jemandem schmeichelnde Worte gekleidete, freundlich-unverbindliche Liebenswürdigkeit, die jemand einem anderen sagt*» (la bonté amicale et renfermée vêtue en mots polis et flatteurs qu'on adresse à une autre personne (Duden Wörterbuch online).

On interprète la politesse aussi comme: *distanzierte, formale Freundlichkeit; Respekt von einer Person zu einer anderen* (l'amitié à distance ou formelle, le respect d'une personne envers une autre) ou bien *eine höfliche Geste oder Floskel* (un geste ou une phrase polis) (Wortbedeutung Info).

Le dictionnaire encyclopédique de l'allemand «*Enzyklopädie der Wertvorstellungen*» donne une telle définition de la politesse «*gute Manieren, gute Sitten, gutes Benehmen, gute Umgangsformen, Liebenswürdigkeit, Ritterlichkeit, Rücksichtnahme, Schliff, Taktgefühl, Umgänglichkeit, Verbindlichkeit, Vornehmheit, Zartgefühl, Zuvorkommenheit, Wohlerzogenheit*» (de bons manières et mœurs, une bonne attitude, une bienveillance, la courtoisie, l'attention, le tact, la tendresse, la fidélité, l'amabilité et la prospérité).

D'après H. Weinrich, la politesse c'est «le comportement verbal et non-verbal définissant les rapports standards entre les gens ayant pour but de démontrer d'une manière implicite

les atouts d'une personne pour se comporter avec elle avec ménagement, si elle ne veut pas manifester ses atouts» (Weinrich 1996, 24).

Il est évident que pour les germanophones la catégorie de la politesse est liée avant tout à l'expression de l'estime d'une personne à une autre, de bonnes manières, de la bienveillance, du tact et de l'amabilité, orientés à l'établissement de rapports normales entre les participants de la communication.

Les francophones natifs comprennent la politesse comme «*l'ensemble des règles qui régissent le comportement, le langage à adopter dans une société; le fait et la manière d'observer ces usages*» (Larousse on line). Cette définition accentue avant tout sur la politesse comme l'ensemble normatif régissant le comportement d'une personne et sa manière de parler, adoptés par la société, les cas et les façons de les observer.

Pour les francophones la politesse c'est aussi l'ensemble des règles de l'amabilité, des normes sociales du comportement interpersonnel (*l'ensemble des règles de courtoisie, des usages sociaux entre personnes*) comprenant de bonnes manières et le respect qui régissent la façon d'agir et de communiquer (*de bonnes manières, comportements respectueux régissant la façon d'agir et de parler*) (L'internaute on line).

En outre les Français comprennent la politesse comme «*l'ensemble des règles du comportement et du langage qui conviennent à la vie harmonieuse dans une société*» ainsi que les «*marques de considération envers qqn*» (Sensagent on line).

En parlant de la politesse, les Français emploient aussi le terme «savoir-vivre» qui est considéré comme la qualité d'une personne qui connaît et sait mettre en pratique des usages de la politesse, de la vie en société et s'avère habile à conduire sa vie dans le monde. Le linguiste français C. Kerbrat-Orecchioni considère la politesse comme un phénomène fondamental représentant l'ensemble des procédés conventionnels ayant pour fonction de préserver le caractère harmonieux de la relation interpersonnelle, en dépit des risques de friction qu'implique toute rencontre sociale. Elle précise que le terme «la politesse» fonctionne comme synonyme des termes tact et savoir-vivre (Kerbrat-Orecchioni 1992, 162).

En somme, l'analyse des définitions de la catégorie de la politesse par les auteurs des dictionnaires de la langue française et les linguistes français a permis de constater que pour les Français la politesse est l'ensemble des règles verbales et non-verbales du comportement orienté à la réussite de la vie harmonieuse sociale et le but communicatif dans des situations diverses.

Donc, on peut conclure que la politesse est considérée, d'une côté, comme l'estime, d'autre – comme la bonne volonté d'avoir le tact et d'être délicat lors des rapports entre les participants de l'acte de la communication. Les anglophones prêtent une attention à part aux moyens linguistiques de son expression afin de maintenir le processus de l'intercommunication en respectant les règles sociales. Pour les germanophones le témoignage de la catégorie de la politesse c'est avant tout les marques de l'estime interpersonnelle, de bonnes manières ainsi que du tact afin d'établir les rapports normales entre les communicants. Quant aux Français, ils se représentent la politesse comme le comportement verbal et non-verbal visé à la réussite des buts communicatifs dans des situations diverses.

L'analyse des sources théoriques concernant le problème de la politesse permet de constater qu'on distingue deux types de la politesse: positive et négative. La politesse positive consiste à exprimer la solidarité avec son interlocuteur en le considérant comme membre de son groupe. Elle renforce l'image positive de l'interlocuteur en raison des marques de la sympathie et de la solidarité avec lui ayant pour but d'échapper les confrontations.

Quant à la politesse négative, elle prévoit l'autolimitation des interlocuteurs, le besoin de l'inviolabilité de leur territoire ainsi que de leur espace privé, ayant pour but le désir d'échapper aux possibles conflits. Ce type de la politesse dépend beaucoup de la structure des relations hiérarchiques dans la société ainsi que de la distance sociale entre les sujets

parlants et les autres personnes. Les marques de la politesse négative sont la réserve lors du processus de la communication et le respect des dispositions entre les membres de l'intercommunication.

En examinant les problèmes de la communication interculturelle, R. Reitmar distingue deux formes du témoignage de la catégorie de la politesse: extérieure et intérieure. La première forme est liée au respect des règles de l'étiquette, la seconde prévoit la politesse dite non-formelle (l'amabilité lors de l'intercommunication ainsi que le comportement tactique) (Патмайр 2003).

Chaque langue a ses propres moyens d'expression de la politesse positive et négative. Le choix des formes de la politesse dépend de l'entourage langagier et situationnel faisant partie de la pratique culturelle de chaque type de la société. Cela signifie que la catégorie de la politesse possède les traits spécifiques nationaux dont on doit respecter pour éviter le désaccord pendant le processus de l'interaction des représentants de différentes cultures.

Compte tenu de susmentionné, en apprenant une langue il faut apprendre en même temps la culture de son peuple afin de rendre fructueux le dialogue avec les représentants de cette culture. Cette thèse souligne la pensée sur l'interdépendance de la langue et de la culture comme les parties intégrantes l'une de l'autre. Chaque culture possède ses propres règles de la politesse reflétant le caractère national qui sont parfois étranges aux représentants des autres peuples.

La catégorie de la politesse trouve son expression sur le plan lexical et grammatical de la langue grâce aux mots spéciaux, aux groupes de mots exprimant les différents actes de la politesse, aux structures syntaxiques et les moyens non-verbaux lors du processus de communication. Toute communication humaine s'inscrit dans une situation sociale et commence d'habitude par les formules de salutation liées à la procédure de la rencontre des membres de l'intercommunication. L'acte communicatif de salutation est une formule langagière qui révèle le caractère des relations interpersonnelles et définit le déroulement et l'atmosphère du processus de communication faisant partie intégrante de la culture langagière des communicants. Chaque peuple a ses propres formules de salutation d'origine ancienne qui sont liées aux traditions populaires et reflètent les traits spécifiques de communication. La désuétude des formules de salutation par l'interlocuteur peut être interprétée par son partenaire comme manque de bienveillance et de respect envers lui.

L'étude entreprise a permis de constater que les formules de salutation dans les langues étudiées se divisent en formels et non-formels. D'habitude ces formules comprennent trois éléments: la salutation directe (angl. *good morning, good afternoon, good evening*; all. *guten Tag, guten Morgen, guten Abend*; fr. *bonjour, bonsoir*), les formes d'adresse (angl. *Mister, Missis, Miss*; all. *Herr, Frau, Fräulein*; fr. *Monsieur, Madame, Mademoiselle*) et les observations concernant l'état de la santé et des affaires des communicants ainsi que le temps qu'il fait (angl. *How are you?; It's okay?; what a great time today*; all. *Wie geht es Ihnen?; Sind Sie wieder gesund?*; fr. *ça va?; comment allez-vous; comment vous portez-vous?; quel beau temps fait aujourd'hui!*).

Le matériel réel des recherches est présenté par les extraits des œuvres des écrivains anglophones, germanophones et francophones du XX siècle.

La recherche menée a rendu possible de démontrer que dans des situations officielles les représentants des langues étudiées se servent d'habitude de telles formules : angl. *good morning, good afternoon, good evening*; all. *guten Tag, guten Morgen, guten Abend*; fr. *bonjour, bonsoir*.

Dans la première partie de la journée on utilise des formules: angl. «**Good morning, old sport. You're having lunch with me today and I thought we'd ride up together**» (Fitzgerald 1995, 68); all. «**Guten Morgen**», sagte der Pfarrer (Remarque 1991, 382) en souhaitant bon matin à son interlocuteur.

Etant donné que les Français n'ont pas de forme spéciale prévue pour saluer une personne le matin, ils recourent à la phrase clichée *bonjour*.

Bonjour, Monsieur, dit Bruno (Sagan 1991, 88).

En résumant on peut conclure que les anglophones et les germanophones ont des formules spéciales de salutation prévues pour le matin, tandis que les francophones utilisent la forme universelle *bonjour*.

Dans la seconde moitié de la journée on utilise de telles formules:

angl. «**Good afternoon**. *Is Miss Ernestina at home?*» (Fowles 1981, 293); all. *Emil nahm seine Schülermütze ab und sagte: «Guten Tag, meine Herrschaften»* (Kästner 1935, 340); fr. **Bonjour**, *fit l'Autre, employant cette voix nouvelle qui avait changé d'octave, mais non de timbre* (Bazin 1950, 48).

D'après les exemples cités on peut voir que les anglophones, les germanophones et les francophones possèdent les formules de salutation l'emploi desquelles est raisonnable pour la seconde partie du jour.

Si les représentants des anglophones, des germanophones ou des francophones se voient le soir ils emploient la phrase clichée: angl. «**Good evening**, *Tom. Nathaniel, how are you?*» (Fowles 1981, 236); all. «**Guten Abend**», *sagte ich, plötzlich sehr froh* (Remarque 1991, 352); fr. «**Bonsoir**, *Berthe*» (Bazin 1956, 46).

Sauf les formules de salutation citées les anglophones et les germanophones ont recours à des clichés qu'on peut utiliser comme au niveau officiel tant au plan amical: angl. «**Hello!**» *they cried together. «Sorry you didn't win»* (Fitzgerald 1995, 47); all. «**Hallo!**» *Sie streckte mir die Hand entgegen. «Ich freue mich so, herauszukommen. Ich war den ganzen Tag zu Hause»* (Remarque 1991, 90).

Les francophones n'utilisent pas de formes pareilles, étant donné qu'ils tâchent de ne pas se servir des mots provenant de l'anglais.

Au cas de la présence des rapports amicaux entre les membres de la communication les anglophones et les germanophones recourent aux formules abrégées: angl. «**Morning**, *Mr. Spaulding*» (Bradbury 1976, 49); all. «**Tag**, *Georgie*», *sagte ich, «was machst du denn da?»* (Remarque 1991, 453).

Il existe aussi en allemand et en français des formules servant à démontrer le caractère amical des relations entre les communicants: all. «**Salute!**» *sagte jemand hinter mir* (Remarque 1991, 47); «**Salü**, *Valentin!*» (Remarque 1991, 50); fr. **Salut bien!** *dirent-ils d'une même voix comme deux duettistes parfaitement au point et Loïc eut envie de rire mais se borna à répondre par un «Salut bien!» et un hochement de tête aussi vigoureux que les leurs* (Sagan 1991, 148).

L'emploi de ces tournures prouve l'absence de l'antipathie entre les interlocuteurs.

Étant donné que l'acte langagier de la salutation a pour but non seulement de prendre le contact au cours la communication mais aussi de le maintenir, les participants utilisent les formules de salutation liées avec les demandes sur l'état des affaires ou de la santé de leurs partenaires: angl. «*Good evening, Tom. Nathaniel, how are you?*» (Fowles 1981, 236]; all. *Die Haustür klappte. «Hallo», sagte Patrice Hollmann, «so tief in Gedanken?» «Nein, gar nicht! Aber wie geht es Ihnen? Sind Sie wieder gesund?»* (Remarque 1991, 128); fr. *J'ôtai mon imperméable en entrant. «Vous allez bien? demandai-je* (Sagan 1956, 119).

Grâce aux formes mis aux caractères gras dans les phrases citées ci-dessus, les membres de la communication reçoivent la possibilité de continuer leur conversation ayant montré qu'ils s'intéressent à l'état de la santé de son interlocuteur.

Les représentants des cultures linguistiques étudiées possèdent les moyens d'expression de la salutation qui soulignent hiérarchie des rapports interpersonnels: angl. «**Hello Jordan**», *she called unexpectedly. «Please come here»* (Fitzgerald 1995, 79); all. «**Tag, Frau Tischbein**», *sagte sie dann. «Wie geht's?» «Morgen, Frau Wirth. Ich bin so sehr in Sorge!»* (Kästner 1935, 125); fr. *Bonjour, Monsieur!* (Sagan 1991, 115).

L'emploi des mots *Jordan / Frau / Monsieur* sert à démontrer la distance existant entre les membres de l'interaction et le besoin de respecter les dispositions prévues par le protocole.

Il faut remarquer que les anglophones, les germanophones et les francophones ont un large réseau des moyens aptes à manifester leur désir de saluer son interlocuteur en lui faisant savoir le comportement de son partenaire.

L'acte communicatif de salutation est associé à celui de clôture ou d'adieu défini comme l'action langagière liée à la prononciation des formules spéciales de la politesse à la fin du contact. Cet acte est convenable pour prévoir les perspectives de la coopération ultérieure ou la prolongation des relations interpersonnelles des membres de la communication.

Il existe dans les langues examinées des formules neutres à l'aide desquelles on prend adieu. Ce sont les phrases clichées dont on se sert lors des rapports officiels et amicaux: angl. **Good-by** (Bradbury 1976, 231); **Good-by, boys** (Bradbury 1976, 100); all. «**Auf Wiedersehen, Lisa...**» (Remarque 1991, 213); «**Wiedersehen, Rosa...Wiedersehen, Robby!**» (Remarque 1991, 128); fr. **Au revoir, Bertrand. Pardonne-moi** (Sagan 1956, 97).

On a pu trouver dans le matériel réel de la langue allemande d'autres formules dont on se sert non seulement pour dire adieu mais pour souhaiter à son partenaire du bien afin de lui faire savoir son attitude bienveillante: all. «**Alles Gute in Bunzlau**», *sagte ich* (Remarque 1991, 492).

Dans l'exemple cité l'interlocuteur fait adieu à son partenaire en lui souhaitant de bien passer le temps là où il va.

On a réussi aussi à trouver en allemand des phrases où le sujet parlant a recours à l'emploi simultané des tournures *auf Wiedersehen* et *alles Gute*. Les phrases pareilles soulignent le comportement bienveillant des interlocuteurs: «**Auf Wiedersehen und alles Gute!**» (Remarque 1991, 421).

Les exemples cités rendent évidente la pensée que le choix des formules qui réalisent l'acte d'adieu dépend de la mesure d'intimité entre les membres de communication ainsi que d'existence des relations officielles ou amicales entre eux.

Les langues de recherches disposent des phrases toutes faites dont on se sert pour donner ses adieux et de manifester en même temps le désir d'avoir des rencontres ultérieures: angl. «*Good-by, boys*». «**See you around, Mr. Tridden**» (Bradbury 1976, 100); all. Also **bis gleich, Pat** (Remarque 1991, 508); fr. *Elle me dit: «A bientôt»* (Sagan 1956, 122).

Le recours des partenaires aux locutions citées exprime leur espoir de se voir dans le futur.

Les données des études entreprises témoignent le haut niveau de la politesse des anglophones, des germanophones et des francophones. En vertu de ce qui précède, les clichés de l'acte langagier d'adieu peuvent être accompagnées des phrases exprimant l'évaluation des résultats de la rencontre, le remerciement d'être invité ou d'être venu, l'invitation de venir de nouveau: angl. «*I'm sorry, Mr. Jonas, I just can't take the chance*»... «**Thank you, anyway, for coming by**» (Bradbury 1976, 218); all. «**Danke schön, daß du mich hergebracht hast**» (Remarque 1991, 500); fr. *N'est-ce pas? ... Je vous remercie, Monsieur, de votre aimable accueil. Au plaisir* (Triolet 1981, 131).

Dans les fragments cités les communicants manifestent le remerciement à leur partenaires qui les avaient invité à venir. De même les membres de la communication peuvent exprimer leur estime envers les membres des familles des partenaires en leurs faisant ses amitiés: all. *Pat hielt seine Hand fest. «Ich freue mich so, Sie noch gesehen zu haben. Grüßen Sie auch Gottfried Lenz von mir»* (Remarque 1991, 525).

On a parvenu à trouver les exemples pareils seulement dans le matériel publié en allemand.

En faisant le bilan, il faut dire que les langues étudiées possèdent une grande quantité de phrases clichées traduisant l'acte langagier de clôture tant au niveau officiel qu'amical.

L'étude entreprise a été consacré aux moyens linguaux de la verbalisation de la catégorie de la politesse par les anglophones, les germanophones et les francophones. Ayant achevé les études comparatives basées sur le matériel des langues anglaise, allemande et

française, il faut souligner que les sujets parlants ces langues ont un vaste réseau des locutions spéciales prévues pour saluer une personne lors des actes d'intercommunication aux niveaux officiel et amical. Les formules de politesse employées au niveau officiel se distinguent par la plénitude, tandis que celles utilisées dans le cadre amical ont souvent une forme abrégée. On a fait apparaître les formes particulières qui sont en usage entre les amis ou les personnes de connaissance. L'emploi de ces formules sert à démontrer l'existence de la sympathie entre les sujets parlants.

Les anglophones, les germanophones et les francophones possèdent des phrases clichées servants à manifester leur désir de continuer les relations dans le futur. Une attention à part est prêtée à l'emploi des formules qui permettent de faire voir le respect de la hiérarchie entre membres de l'intercommunication.

Le fait essentiel contrastif entre les formules de salutation usitées dans les langues étudiées concerne les saluts ouvrants: si la forme française *bonjour* peut être employée au cours de toute la journée en concurrence avec *bonsoir* – utilisé dès la tombée de nuit en hiver, la journée anglaise et allemande est tripartite. Les anglophones se servent des formules de salutations *good morning, good afternoon, good evening*, c'est-à-dire bon matin, bonjour et bonsoir, ainsi que les germanophones utilisent respectivement *guten Tag, guten Morgen, guten Abend*.

Il existe en anglais et en allemand une forme spécifique *Hello! / Hallo!* dont on se sert au cours de toute la journée. Si en anglais la forme *Hello!* peut être employée aux niveaux officiel et amical, la formule *Hallo!* ne s'emploie qu'entre les amis. Les résultats de l'étude organisée témoignent que les francophones n'utilisent pas de formes de salutations provenant de l'anglais.

Quant aux formules exprimant l'acte langagier de clôture ou bien de l'adieu, les représentants des langues étudiées ont à leur disposition une longue chaîne des formes clichées aptes à exprimer le respect envers les communicants. L'existence des formes abrégées permet de faire voir les relations amicales entre les partenaires.

Il existe en langues de recherches des phrases toutes faites utilisées non seulement pour donner ses adieux mais pour manifester en même temps le désir d'avoir des rencontres ultérieures.

Contrairement aux autres langues, l'allemand possède des formules d'adieu qui servent à souligner leur attitude bienveillante aux interlocuteurs.

Le choix des formules qui réalisent les actes langagiers de salutation et d'adieu dépend de la mesure d'intimité entre les membres de communication ainsi que d'existence des relations officielles ou amicales entre eux.

Littérature

- БОГДАНОВА, А.Г. (2007) О некоторых лексических средствах выражения вежливости в немецком языке. *Прикладная филология и инженерное образование*. Томск: ТПУ. С. 298–305.
- БОЛОТНИКОВА, А.П. (2018): *Граматичні індикатори вираження категорії ввічливості в українській мові*. (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Запоріжжя.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (1985): Речевые акты. *Новое в зарубежной лингвистике*. Москва: Прогресс. С. 251–275.
- ГАЗИЗОВ, Р.А. (2014) Лексические способы реализации эксплицитной вежливости в немецкой лингвокультуре. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика*. № 4. С. 76–84.
- ГОЛЬДИН, В.Е. (2009) *Речь и этикет*. Москва: Либроком.
- ЗЕМСКАЯ, Е.А. (1994): Категория вежливости в контексте речевых действий. *Логический анализ языка. Язык речевых действий*. Москва: Наука С. 131–137.
- ЗИМНЯЯ, И.А. (2001): *Лингвопсихология речевой деятельности*. Москва: МПСИ, Воронеж: НПО «МОДЭК».
- КАРАСИК, В.И. (2002) *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена.
- ЛАРИНА, Т.В. (2003): Коммуникативная категория вежливости: межкультурный аспект. *Коммуникативное поведение. Вежливость как коммуникативная категория*. Воронеж: ИСТОКИ. С. 116–133.

- РАТМАЙР, Р. (2003): *Прагматика извинения: сравнительное исследование на материале русского языка и русской культуры*. Москва: Языки славянской культуры.
- СТЕРНИН, И.А. (1989): О понятии коммуникативного поведения. *Kommunikativ-funktionale Sprachbetrachtung*. Halle: Martin-Luther-Universität. S. 279–282.
- ФОРМАНОВСКАЯ, Н.И. (2007): *Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика*. Москва: Икар.
- BAZIN, H. (1950): *La mort de petit cheval*. Paris: Bernard Grasset.
- BAZIN, H. (1956): *Qui j'ose aimer*. Paris: Bernard Grasset.
- BRADBURY, R. (1976): *Dandelion wine*. New York: Bantam Books.
- Duden Wörterbuch. <<https://www.duden.de/Wörterbuch>>. [online]. [cit. 18. 3. 2019].
- Enzyklopädie der Wertvorstellungen <<https://www.wertesysteme.de/höflichkeit/>>. [online]. [cit. 1. 3. 2019].
- FITZGERALD, F.S. (1995): *The Great Gatsby*. New York: Simon & Schuster.
- FOWLES, J. (1981): *The French Lieutenant's Woman*. New York: Penguin.
- GRICE, P. (1975): Logic and Conversation. *Syntax and Semantics*. New York: Academic Press. P. 41–58.
- KÄSTNER, E. (1935): *Emil und die Detektive: Ein Roman für Kinder*. Zürich: Atrium Verlag.
- KERBRAT-ORECCHIONI, C. (1992): *Les Interactions verbales*. Paris: A. Colin.
- LAKOFF, R. (1973): The logic of politeness, or, minding your p's and q's. *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society. P. 292–305.
- Larousse on line. <<https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/politesse/62182>>. [online]. [cit. 1. 3. 2019].
- L'internaute on line. <<https://www.linternaute.fr/dictionnaire/fr/>>. [online]. [cit. 1. 3. 2019].
- LEECH, G. (1983): *Principles of pragmatics*. London and New York: Longman.
- Oxford Learner's Dictionary of Academic English online. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>>. [online]. [cit. 1. 3. 2019].
- Oxford online. <<https://en.oxforddictionaries.com/definition/politeness>>. [online]. [cit. 1. 3. 2019].
- REMARQUE, E.M. (1991): *Drei Kameraden*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag.
- SAGAN, F. (1991): *Les faux fuyants*. Paris: Julliard.
- SAGAN, F. (1956): *Un certain sourire*. Paris: Julliard.
- Sensagent dictionnaire <https://www.lexilogos.com/francais_dictionnaire.htm>. [online]. [cit. 1. 3. 2019].
- TRIOLET, E. (1981): *Roses à crédit*. Kiev: Dnipro.
- WEINRICH, H. (1996): *Ehrensache Höflichkeit*. Augsburg: Augsburger Universitätsreden.
- Wortbedeutung info. Wörterbuch. <<https://www.wortbedeutung.info/Höflichkeit/>>. [online]. [cit. 18. 3. 2019].

Профіль автора:

Швець Тетяна Андріївна
Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання
Наукові інтереси: лінгвокультурологія, перекладознавство, стилістика тексту, лінгводидактика
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
chvetstatiana@gmail.com

Профіль автора:

Швець Олександр Віталійович
Кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання
Наукові інтереси: перекладознавство, когнітивна лінгвістика.
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»
olexandershvets@gmail.com

Author's profile:

Tetiana Shvets
Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor at Foreign Philology, Translation and Teaching Methods Department
Scientific interests: Linguoculturology, Translation Studies, Text Stylistics, Linguodidactics.
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University
chvetstatiana@gmail.com

Author's profile:

Olexander Shvets
Ph.D. in Philology, Senior Lecturer at Foreign Philology, Translation and Teaching Methods Department
Scientific interests: Translation Studies, Cognitive Linguistics.
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University
olexandershvets@gmail.com

OLEZIA SKLIARENKO

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University», Ukraine

NARRATIVE STRUCTURE OF MODERN GERMAN-SPEAKING STORIES (peculiarities analyses on the example of Ingeborg Bachmann's stories)

Modern text researches submit the principle of anthropocentrism according to which the person is considered to be the center and the most high purpose of the universe (Selivanova 2010, 34). Thus, the text becomes a complete semiotic form of linguistic and psychomental speaker activity which is conceptually and structurally integrated and serves as the pragmatic mediator of communication and is built into the semiotic universum of culture as a dialogue (Selivanova 2010, 715). Scientists O. Selivanova, Yu. Lotman, N. Bolotnova, I. Halperin, O. Kamenska highlighted several times in their researches that text is a systematic creature, which corresponds systematically linguistical and language regularities (Selivanova 2010, 717; Lotmann 1970, 20; Bolotnova 2009, 343; Galperin 1981, 26; Kamenskaia 1990, 15). A literary text is qualified as multifunctional because it is the highest form of text representation (Selivanova 2010, 716).

Therefore, while researching the text, and especially a literary text, we put the orrelationproblem of its complete content and a form on the first place. From this point of view, the text is a result of speech communication behind which there are corresponding models, such as: 1) the author's identity with his world view, lexicon and the information thesaurus; 2) reality to which the broadcasting message belongs; 3) language; 4) massage channel and 5) addressee (Bolotnova 2009, 343).

Thus the **aim** of this research is the analysis of features of narrative structure in modern German-language stories texts, as the discourse reality that defines basic points of the author's picture of the world and builds it individual style on the example of stories written by Austrian author Ingeborg Bachmann.

Research object are the peculiarities of author's narration in I. Bachmann's stories.

Research subject are I. Bachmann's stories that contain the examples of narration usage.

Here we have to name some soviet and foreign researchers, who conducted their studies in the field of stories as a kind of narration text. These were: S.P. Antonov (Antonov 1973), I. Denysiuk (Denysiuk 1994), H. Pospelov (Pospelov 1974), M. Martineze (Martineze 1999), T. Rybalchenko (Rybalchenko 1978), O. Richter (Richter 1999) S. Tarasova (Tarasova 2004), F.K. Stanzel (Stanzel 2001), G. Genette (Genette 1998) and others. Naratologist G. Genette investigates the story from structuralism aspect and comes to conclusions what a story could be: 1) an oral or a written narration about one or several events; 2) sequence of real or fictitious events; 3) independent act of narration that is a narration (Genette 1998, 83). It should be noted that the researcher, using well-known approaches, distinguishes such concepts as history, narration and the narration where he treated history (die Geschichte) as «a set of events about which is told» (Genette 1998, 83). G. Genette understands narration (die Erzählung) as a written or oral discourse that tells about events about which is written in the story. A narration, for this researcher, is «real or fictitious act that creates this discourse, it means it is the fact of narration as it should be » (Genette 1998, 81).

Paying attention to the domination of cognitive and discourse paradigm in the modern linguistics here in our research of narration peculiarities in the stories of Ingeborg Bachmann, special attention will be paid to the narration analysis that is a marginal method and represents the set of the techniques directed to abstract identification of universal elements of the narration from «clearing of deep text structures of legends and their ratio with superficial structures. Let us specify the term «a story-teller». This is a representant of the author in the literary text, the image of the

author, a *vimislen*, a representation of the author as a person on behalf of whom the story about events and people is kept and by means of whom all possible world of the work of art is formed. The story-teller is a synthesized text category that is an epicenter of the work, a kind of individual verbally broadcasting structure».

An author, or a narrator, differs from the story-teller in the fact that he is «an author and a character at the same time» (Akhmanova 2005, 590). The personality on behalf of whom the author keeps the story is called the story-teller (Akhmanova 2005, 258). V.V. Odintsov identifies four types of author's speech representation in a literary text: 1) when the story-teller is not named, stylistically is not identified and the story is told from the author's point of view; 2) when the story-teller is named, but stylistically he is not distinguished in a literary text; 3) when the story-teller is not named but he is stylistically distinguished; 4) when the story-teller is named and is stylistically distinguished (Odintsov 1980, 21).

Other researchers also consider opposition – story-teller's plan vs character's plan as fundamental text elements. In this aspect we are interested in the story-teller's plan which «reflects those parts of the text in which the author through narrator addresses to the readers from himself, but not through the prism of characters' statements» (Kusko and others 2002, 186). Each literary text has a real author, whose opinion and vision are transferred to the addressee through the story-teller, or the narrator. The author's point of view A. Goncharov names the story perspective (Goncharova 1984, 17). The researcher distinguishes «unlimited story perspective» and «limited story perspective». The unlimited story perspective, according to the researcher's point of view is implemented in texts with an auktorial narrator in the form of the third person of singular, at the same time it is necessary to consider that using such story perspective the story-teller cannot be the story's character. That is why this type of story teller is called auktorial. The limited story perspective is built on the basis of the pronoun of the first person of singular (Goncharova 1984, 17). O. Goncharova uses this classification of structural and semantic types of story that is formed according to the story-teller type: 1) subjective story from the first person of singular, so called «I-story»; 2) objective story from the third person of singular.

As for I. Arnold, the story from the third person of singular is a classical type of story telling (Arnold 2002, 266). In the scientific circulation there is a term «legend», which was first used by M. Bakhtin and means narration, that is maximally close to the norms of oral informal conversation (Arnold 2002, 266; Kukhar-Onyshko 1985, 151). In this study we agree with V. Kukharenko's interpretation, according to which the legend is a crossing of narration and stories characteristics (Kukharenko 2004, 152).

V. Kukharenko in her research identifies three types of narration: the hidden – which is in the structure of a literary text and where the definite author is absent and an open one – where the author is recognized by the reader at once and the third type is a mixed one – which is characterized by the mixture of author's and non-author's narration type (Kukharenko 2004, 140).

The legend as a story type unlike the story from the 1st person of the singular, possesses objective character so the story-teller does not bear the responsibility for the opinions and estimations expressed in the work. Subjective narration character is expressed from the first person that is often called in linguistics «Ich-Erzählung» or «Ich-Form». This kind of narration is directed on the only one highlighted narration object, whose linguistic and reflective expression plans are dominated in the text. The pronoun «I» in the story from the first person of singular is a morphologic kernel, or a kernel language element in the linguistic text structure. The usage of pronoun «I» fulfills the duty of text category, which essence consists in opening of epic work and person's name that conducts a story (Goncharova 1984, 34]. G. Genette differentiates the forms «Ich-Erzählung» according to the point, where «I» is an author, a main character or just a viewer. If «I» is a main character and an author so we will have according to G. Genette an autodiegetic type. On other case «I» is homodiegetic (Genette 1998, 254). Thus, the story from the first person of singular has explicitly expressed story-teller, and the legend can have both the explicit, and implicit story-teller.

Further in our research the classification of narrative contexts by F. Stantsel will be used, according to us, such classification will allow to conduct «fair analyses of the author's point of view

in stories texts. F. Stanzel distinguishes an auktorial story perspective, personal story perspective and «I story perspective» (Ich Erzählung) where the auktorial story perspective reflects the position, where the story-teller does not participate in events which he describes; the personal story perspective arises when the reader does not notice the absence of the story-teller and perceives events from the point of view of the so-called reflective people. Such story perspective is implemented in the text in form of the 3rd person with the prevailing description of internal state and experiences of reflective people. «I» perspective arises when the story-teller identifies himself with one of characters and participates in the described events (Stanzel 2001, 23).

Further in our research we are going to use the classification of narrative contexts suggested by F. Stanzel, which is to our point of view the kind of classification that allows objective analyses of the author's view point in the story texts. F. Stanzel distinguishes an auktorial story perspective (Auktoriale Erzählsituation), personal story perspective (Personale Erzählsituation) and «I»-perspective (Ich-Erzählsituation), where the auktorial story perspective is a perspective where the author himself does not participate in the story's plot that he describes; the personal story perspective occurs when the reader does not notice the author's absence and takes the story events for granted from the point of view of the so called reflective person. This story perspective is implemented in the text in the form of the third person of singular with the prevailing description of internal state and experiences of the reflective person. «I-perspective» arises when the story-teller identifies himself with one of characters and participates in the described events (Stanzel 2001, 23).

Investigating the features of stories narrative structure, we will lean on such element as a story perspective or «point of view», a term which is quite often used by the western text linguistics researchers. The story perspective after M. Martineze is one of key elements of makrostylistic narration level formation (Martineze 1999, 73). Here we have to notice that a narration, according to O.O. Selivanova is «... an epic text where the characters' speeches, the image of time events is shown but not taking into consideration» (Selivanova 2006, 406). As V.A. Kukharensky notes, the introduction of a story-teller figure replaces actually the author, creates and maintains authenticity, and it is its main function (Kukharensky 2004, 150). Specifically, the story perspective helps the addressee to interpret author's intension, reflect his point of view according to which the story or the narration is led.

Let's remind that our study is guided after F. Stanzel's typology and for this reason we will divide all stories into three groups, namely: stories with personal story perspective, with «I-perspective» and the mixed perspective.

The first group with personal story perspective is the biggest. It includes 5 early stories «Die Fähre», «Im Himmel und auf Erden», «Die Karawane und die Auferstehung», «Der Kommandant» and «Der Schweißer», one inter cycle story «Besichtigung einer alten Stadt» and all the stories from the second collection of the author – «Simultan».

The personal story perspective indicates the distance between the story-teller and represented events and creates thus a lingual stylistic correlation with «I perspective» when the story-teller is the author and the character at the same time. Unlike «I perspective» where the highlighted correlation element is a pronoun «I» and which is an explicit indicator of narrator, personal story perspective is marked with the relative usage of the pronoun of the third person of singular «er». We use this definition according to T. Silman, where the relative uses of a third person pronoun of the only thing is not only explicitly the instruction on the story-teller, but also at the same time the main form of characters' designation.

An example here can be the story «Die Karawane und die Auferstehung», where Ingeborg Bachmann firstly gives an image of an elderly man, who starts the narration, then a boy, a young lady, a disabled man and an elderly woman occur. The main story-teller becomes the elderly man, we can mention this from the repetition «*der alte Mann*»: «*als der alte Mann sich umsah, begriff er nicht ...*», «*der alte Mann hatte das Gefühl*», «*manchmal dachte der alte Mann*». But then the story-teller changes and the boy gets this role and leads the narration: «*Als der Knabe merkte, daß der alte Mann die Glocken nicht vernahm, stürzte er zurück und überfiel das Mädchen ...*» (Bachmann 2005, 27).

Having used such story transition from one story-teller to another, the author gives the reader the chance to have independently his or her own point of view concerning events and characters. Also we will note that using the personal story perspective sometimes it is quite difficult to differentiate the story-teller and the author's image, as for the recipient they become one whole thing and it helps to understand characters' experiences better and to estimate them. An example of this kind can be a story «Im Himmel und auf Erden» where a story-teller is an office worker, who constantly falls every task, and his wife Amelie. The young woman is often physically punished by her husband and the reader becomes a witness of it from the first scenes: «Über die Stirne Amelies lief ein roter Schatten. Sie trat vom Spiegel zurück und schloß die Augen. Da war die Spur für einen Augenblick vergangen, die Justins Hand über ihr Gesicht gezogen hatte. Er hatte sie nur einmal geschlagen und sich dann hastig zurückgezogen, um sich nicht zu früh zu erraten» (Bachmann 20015, 15), at the lexical level it is shown with an epithet «ein roter Schatten», which is seen by the addressee as a sign of the slap in the face left by coward Justin.

Special attention is paid to the collection «Simultan», where the basis of the morphological level of personal perspective is a personal pronoun «sie». The semantic specifics of this pronoun usage reflects the nomination of characters, among whom 80% are women, thus causing type of an author's reference to the outside world of all work macrostructure as exactly this collection of I. Bachmann has accurately expressed feminist focus. Still F. Stanzel in his work «The Theory of Stories» noted that behind every personal pronoun in the text with personal story perspective stays a reflective person, through whose subconsciousness this story reaches the reader. With such story perspective the figure of reflector is plunged into incidents and transfers the exact information (Stanzel 2001, 212). A. Goncharova points also that such story perspective gives the boundless chance to represent outside and inner world of characters (Goncharova 1984, 22).

To the second group of texts (the texts with «I-perspective») refer five stories, four of which «Auch ich habe in Arkadien gelebt», «Ein Geschäft mit Träumen», «Portrait von Anna Maria» and «Der Hinkende» belong to the complex of the early works and the other story «Alles», – belongs to the collection «Das dreißigste Jahr».

The morphological core and the key language element of the speech structure of «I-perspective» is a personal pronoun of the first person of singular «ich», that directs the story to one marked subject, lingual and reflective plan of which dominates over the other (Goncharova 1984, 34).

The personal pronoun «ich» fulfills the function of an absolute text making category which appears already at the beginning of the texts. For example: «Gott allein weiß, warum ich hinke. Nie konnte ich in Erfahrung bringen...», «Auch ich habe in Arkadien gelebt, aber eines Tages war meine Zeit um, und ich nahm Abschied» (Bachmann 2005, 38).

I. Bachmann never names the narrator in her stories but correlates him with the pronoun «I». It is possible to find out the narrator's name only from the title, as for example from the story «Undine geht». O. Honcharova calls this type of pronoun «epic I» and points out at the fact that this pronoun will become the character of compositional and stylistic devise being an only key element that organizes the story in a special way (Goncharova 1984, 35).

The subject of narration which is depicted as a pronoun «I» does not receive lingual concretization in the text and could be interpreted by the reader as a generalized person's image. For example, let us have a look at the passage from the story «Ein Geschäft mit Träumen»: «Immer war ich müde, wenn ich nach Hause ging, müde wie die Straßen, in denen sich Fahrzeuge und Menschen im Staub verloren ... » (Bachmann 2005, 41). Here the personal pronoun «I» does not refer to any name or specific notation of the person in the text but uses the comparison «müde wie die Straßen, in denen sich Fahrzeuge und Menschen im Staub verloren» and it gives the possibility to describe the author's image that is behind the hypertrophied «I»: the person from industrial society, who is constantly in the state of chasing material prosperity and gradually loses himself in this. This combination builds a contextual correlation.

Another example of this contextual correlation is a passage from the story «Alles»: «Das Kind, das wir erwarteten, veränderte uns. Wir gingen kaum mehr aus und vernachlässigten unsere

Freunde; wir suchten eine größere Wohnung und richteten uns besser und entgültiger ein. Aber des Kindes wegen, auf das ich wartete, begann alles sich für mich zu verändern; ich kam auf Gedanken, unvermutet, wie man auf Minen kommt, von solcher Sprengkraft, daß ich hätte zurückschrecken müssen, aber ich ging weiter, ohne Sinn für die Gefahr» (Bachmann 2005, 139). The syntagmatic interchange of the pronoun «wir» to «ich», that later is semantised in the text builds an image of a male creature in the recipient's imagination that together with his wife is in the state of waiting for the first child.

The choice of story perspective is connected to the tenses choice. I. Bachmann's stories with «I perspective» are characterized by the usage of Präteritum tense plan that allows reader to interpret the described situation that is developing at the moment of storytelling. For example the first passage of the story «Portrait von Anna Maria»: *«Von Anna Maria P. hörte ich zum ersten Mal Constanza und Karlo sprechen, die sehr viele Maler kannten, meistens solche, von denen ich nie etwas gehört hatte. Meine Freunde wollten diese Malerin auf dem Lande besuchen, in Draiano, wo sie den Sommer über waren, und mich zu ihr mitnehmen. Ehe unser Schiff den Ort erreichte - denn wir waren in diesem Jahr gar nicht weit davon an der Küste untergekommen - fragte ich, wie ich sie mir vorzustellen habe»* (Bachmann 2005, 48). The usage of Präterit tense plan creates the form of «literary reporting» and allows the reader together with the author trace the story of the acquaintance with the artist Anna from the very beginning.

Another example of the reporting of such kind, could be the passage from the story «Auch ich habe in Arkadien gelebt»: *«.... aber eines Tages war meine Zeit um, und ich nahm Abschied. Es war spät im Herbst. Aus den Büschen fielen faule Beeren, und die Schafen kamen die Hügel herunter, frierend und hungrig, denn über Nacht hatte der Wind das Gras aus den Bergwiesen gespült und an die felsigen Ufer geworfen. Auf silbernen Geleisen – zwei letzten Sonnenstrahlen – trug mich der Zug fort»* (Bachmann 2005, 38). Stylistically important in this passage are temporally instructions «eines Tages» and «spät im Herbst». These are they that help the author to ship the reader in the events and to endure everything together with the story-teller. Throughout all narration the usage of Präterit tense remains and makes events description chronological. Such events statements are the principles of time movement in the stories and help to create its temporal background (Brandes 2004, 17).

But Ingeborg Bachmann's stories are characterized not only by Präterit tense usage but also with «I-perspective» as well. The author sometimes uses Präsens tense forms to give the story a special belonging to fable's time. For example the dialogue of a lame man from the story with the same name: *«Nur manchmal wird es mir eben zu viel», «Ich verbinde», «Warten Sie, bitte!», «Die Klappe ist besetzt», «Ich verbinde» – Diesen Text habe ich gelernt; ich kann ihn fehlerlos»* (Bachmann 2005, 77).

Though the second dialogue participant is not shown explicitly, the reader understands that on other end of a wire there is another person to whom these remarks are addressed.

The usage of simple sentences with specific number of professional lexis «Ich verbinde», «Die Klappe ist besetzt», dipped into inner speech of the main character connect the fable and plot time and create a real picture. The usage of the repetition «Ich verbinde» is caused by author's intention and is used in order to show the image of a solitary person better as well as his life filled only with work. The last sentence connects in itself grammatical tenses Perfekt and Präsens, which connect the time of fable and the story and sum up everything said earlier and explicitly directs to the negative attitude to the character and his position, which is rather boring and simple, but not having anything better, the lame man has to work.

Here is another dialogue from the story «Unter Mördern und Irren»: *«Ich dachte krampfhaft nach und dann sagte ich: «Ich verstehe es»». Doch, ja, ich verstehe es. Friedl fragte: «Weil er vergessen hat?» Oder weil er, seit irgendeinem Tag, will, daß es begraben sei? «Nein» – sagte ich, «das ist es nicht. Es hat nichts mit Vergessen zu tun. Auch nichts mit Verzeihen. Mit all dem hat es nichts zu tun». Friedl sagte: «Aber Herz hat doch Ranyzki wieder aufgeholfen, und seit mindestens drei Jahren sitzen sie jetzt beisammen, und er sitzt mit Hutter und Haderer beisammen. Er weiß alles über die alle»* (Bachmann 2005, 173). The usage of Präsens in the

dialogue gives the possibility to show the events as those taking place in objective reality and in order to show epic attitude to the author and the events.

To the third group belong the stories with the mixed story perspective for which the usage of the following models with multi-perspective narration are characteristics:

1) auctorial story perspective – personal perspective – «I-perspective» (stories «Jugend in einer österreichischen Stadt» and «Ein Wildermuth»);

2) personal perspective – «I-perspective» (stories «Das dreißigste Jahr» and «Unter Mördern und Irren», «Der Tod wird kommen»).

Thus there is no simple term that can describe the change of the perspectives. So, G. Genette and M. Ball started the implementation of the term «phocalization», which is characterized by entering of the real and hypothetic addressee that fulfills the narration duties (Selivanova 2006, 633; Genette 1998, 66). The German narration theory distinguishes a fixed inner phocalization, which is peculiar to the texts with chronological event description, but with changing of story perspectives and different phocalization, where the same story is shown with the help of different stories perspectives with unchronological narration.

F. Stanzel introduced the term «multi-perspective narration» (multiperspektivisches Erzählen) for recognition of the changing perspectives and the perspective with different plans (Stanzel 2001, 38; Krahel 1989, 65). We will also use this term as the working one as well as for the story designation within the limits of one story. It is also necessary to notice that when using the first model of a multi-perspective narration the removal of auctorial perspective to the story frame is characteristic. Such combination creates a certain sort of distance between the story-teller who comments, and I-narrator and is characterized by emotional, constant search, spontaneity and situational point of view.

As I. Bachmann's way to create the story could be described as constant search, the writer does not stop using only one story perspective. An example could be the story «Jugend in einer österreichischen Stadt», «Das dreißigste Jahr», «Unter Mördern und Irren», «Ein Wildermuth». Any of the described stories possesses a constant story perspective. Let's analyse the stories «Jugend in einer österreichischen Stadt», where the story of anonymous story-teller is put outside the frame but tells and comments the events. The reader perceives such unwillingness of the auctorial author to combine himself with characters about whom it is talked in the text. The middle of the story is created with personal story perspective conducted on behalf of children.

Usually a morphological marker of this kind of story perspective is the pronoun «er», but in this story the author is replaced with the lexem «die Kinder». Having used this noun in the plural form, I. Bachmann actualized the problem of childhood during the war time, for example: «*Die Kinder sind verliebt und wissen nicht in wen. Sie kauderwelschen, spintisieren sich in eine unbestimmbare Blässe, und wenn sie nicht mehr weiterwissen, erfinden sie eine Sprache, die sie toll macht. Mein Fisch. Meine Angel. Mein Fuchs. Meine Falle. Du mein Wasser. Du meine Welle. Meine Erdung. Du mein Wenn. Und du mein Aber. Entweder. Oder. Mein Alles ... mein Alles. Sie stoßen einander, gehen mit Fäusten aufeinander und balgen sich um ein Gegenwort, das es nicht gibt. Es ist nichts. Diese Kinder*» (Bachmann 2005, 89). By means of elliptic sentences the writer pointed that it is difficult for children to find an antonym to words «alles», that means «nichts», a concept of death and emptiness during war is still unknown and it gives the hope for the future.

At the end of the story the author explicitly points to her participation that is displayed with transition of an auctorial story perspective into «I-perspective»: «*Weil ich, an jener Zeit, an jenem Ort, unter Kindern war und wir neuen Platz gemacht haben, gebe ich die Henselstraße preis, auch den Blick auf den Kreuzberg, und nehme zu Zeugen all die Fichten, die Häher und das beredte Laub*» (Bachmann 2005, 92). Such sharp transition to «I-perspective» is an implicit instruction of I. Bachmann with the aim to connect the present of the reflector-character with the past of the story-teller and at the same time to identify herself with them.

Stories from the cycle «Das dreißigste Jahr» that contain characters, who are not able to find themselves at the after war time (Töller 1998, 13). The main character of the cycle which is put into the story name «Das dreißigste Jahr» is a striking example of the person who is in depression

and constant search. Personal story perspective and «I-perspective» that are constantly combined with each other, create a kind of polyphony.

Having considered the viewed before, we can claim that function of a multi-perspective narration in I. Bachmann's stories from the cyclis «Das dreißigste Jahr» is in author's attempt to find self-identification through the text.

Special attention should be paid to story with auctorial perspective «Das Lächeln der Sphinx». It becomes clear that the usage of only auctorial story perspective with the help of which the character places itself above the others and does not have any direct connection to the characters is not rather efficient in the process of author's intention formation. The writer tries to create protagonists' images more clear and to give the addressee the chance to described characters and events that take place. An auctorial story perspective in its own kind inherents only in the story «Das Lächeln der Sphinx» where in the parabola form I. Bachmann tries to show a parallel between scientific rationalism and mass death in post-war time.

This story perspective is characterized by systematic events statement that allows the compositional form «story» take the predominating place. The usage of Präterit tense plays a role of a grammatical activator either for «epic» or «fable» time. By means of such unity the events in an artistic text are perceived as a certain fact that already took place.

Author's personal point of view is explicitly depicted in different amount in compositional forms. Thus, exactly a combination of this kind with different story perspectives allows the reader to perceive the described in the story events with different explicitness grade.

Conclusion. Narrative structure of any literary text on its composition level, and here we have conducted the research of German-speaking stories, is characterized by author's narration and creates his or her personal / individual writing style. For Ingeborg Bachmann's narration the usage of personal story perspective, «I-perspective» multi- perspective story perspectives became characteristic. Stories with personal story perspective have personal pronouns of the third person singular «er», «sie» as basis of their morphological level but the story «Jugend in einer österreichischen Stadt» correlates with the pronoun «wir», but particularly the mostly used pronoun is «sie», especially in the collection «Simultan». The correlation of this kind relates the reflector personality with the characters and points to the author's pragmatic philosophy that concerns the place of women in Austria in the time after the Second World War. The usage of «I-perspective» has a function of «artistic reporting» and this kind of story-telling is perceived by the recipient as objective one. For multi-perspective narration the models «auctorial story perspective – I-perspective» and «personal perspective – I-perspective» are mostly used ones. Multi-perspective narration in the stories texts has a stereoscopic function and gives the addressee a possibility to interpret author's intention with full splitting of author-function.

References

- АНТОНОВ, С. Я. (1973): *Я читаю рассказ*. Москва: Высшая школа.
- АРНОЛЬД, И. В. (2002): *Стилистика. Современный английский язык*. Москва: Флинта: Наука.
- АХМАНОВА, О. С. (2005): *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Ком.книга.
- БОЛОТНОВА, Н. С. (2009): *Филологический анализ текста*. Москва: Флинта: Наука.
- БРАНДЕС, М. П. (2004): *Стилистика текста. Теоретический курс*. Москва: Прогресс–Традиция.
- ГАЛЬПЕРИН, И. Р. (1981): *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: Наука.
- ГОНЧАРОВА, Е. А. *Пути лингвистического выражения категорий автор-персонаж в художественном тексте*. Томск: Изд-во Томск. ун-та.
- ДЕНИСЮК, І. О. (1994): *Розвиток української малої прози XIX–початку XX ст.* Львів: Академ. експрес.
- КАМЕНСКАЯ, О. Л. (1990): *Текст и коммуникация*. Москва: Высшая школа.
- КУСЬКО, К. Я. (2002): Дискурс. В: Кусько, К. Я. (гол.ред): *Дискурс іноземномовної комунікації*. Львів: Вид-во ЛНУ. с. 5-49.
- КУХАРЕНКО, В. А. (2004): *Інтерпретація тексту*. Вінниця: Нова книга.
- ЛОТМАН, Ю. М. (1970): *Структура художественного текста*. Москва: Искусство.
- ОДИНЦОВ, В. В. (1973): *О языке художественной прозы*. Москва: Наука.
- ПОСПЕЛОВ, Г. Н. (1974): *Художественная речь*. Москва: Изд-во Московского университета.
- РІХТЕР, О. О. (1999): *Стилістика короткого концентрованого та короткого оповідання*: *Вісник За-*

порізького державного університету. Серія : Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький державний університет, с. 1-5.

РЫБАЛЬЧЕНКО, Т. Л. (1978): *Повесть и рассказ в современном литературном процессе (проблема взаимодействия жанров)*. Томск, 1978.

СЕЛІВАНОВА, О. О. (2006): *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля.

СЕЛІВАНОВА, О. О. (2010): *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава: Довкілля.

ТАРАСОВА, И. А. (2004): Фреймовый анализ в исследовании идиостилей. *Филологические науки*. Москва, с. 42-49.

BACHMANN, I. (2005): *Sämtliche Erzählungen*. München, Zürich: Piper Verlag.

GENETTE, G. (1998): *Die Erzählung*. München: Wilhelm Fink Verlag.

KRAHL, S. (1989): *Kleines Wörterbuch der Stilkunde*. Leipzig, 1989.

MARTINEZE, M./SCHEFFEL, M. (1999): *Einführung in die Erzähltheorie*. München: Verlag C.H.Beck.

STANZEL, F. K. (2001): *Theorie des Erzählens*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht Verlag.

TÖLLER, U. (1998): *Erinnern und Erzählen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.

Профіль автора:

Скляренко Олеся Богданівна

Кандат філологічних наук, доцент.

Наукові інтереси: стилістика тексту, дискурсологія, наратологія, стилістика німецької та англійської мови, транслатологія.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», кафедра іноземної філології, перекладу та методики навчання.

lesiaskliarenko82@gmail.com.

Author's Profile:

Skliarenko Olesia

Ph.D. in Philology, Associate Professor.

Scientific interests: Text Stylistics, Discourse Studies, Narratology, English and German Stylistics, Translatology.

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University», Senior Lecturer at Foreign Philology, Translation and Methods of Teaching Department.

lesiaskliarenko82@gmail.com.

Надія Баландіна [Nadiia Balandina]

Полтавський національний педагогічний університет імені
В. Г. Короленка, Україна

[Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine]

**УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ПІСНЯ «НЕЈ, СОКОЈУ!» («ГЕЙ, СОКОЛИ!»)
ЯК КОМУНІКАТИВНИЙ ПРОЦЕС
[Ukrainian-Polish Song «НЕЈ, СОКОЈУ!» («ГЕЙ, СОКОЛИ!»)
as a Communicative Process]**

Місце пісень в ієрархії національної культури досить неоднозначне. Як справедливо зазначає Ю. С. Дружкін, не належачи до елітарних верств культурної ієрархії, ці феномени не свідомо пересуваються на периферію наукових інтересів (Дружкін 2010, 63), оскільки, одна справа, обрати об'єктом дослідження «високі», «серйозні», елітарні жанри, інша – «низькі», масові, популярні. І хоча наведена думка є закидом ученого насамперед до мистецтвознавців, вона актуальна і для ширшого кола науковців: літературознавців, мовознавців, істориків, спеціалістів із соціальних комунікацій тощо.

Водночас не можна оминати увагою той факт, що останнім часом з'явилася значна кількість праць про пісні в «немистецтвознавчому» науковому дискурсі, об'єктом обговорення якого є вербальний код. Учені аналізують різні види пісень – народні й авторські, естрадні, ліричні, патріотичні й військові, пісні певної доби й напрямку тощо. Так, у працях Н. С. Колесник і Н. В. Шапочки об'єктом вивчення обрано народні пісні, у В. Кобилянського та В. О. Дедуш – військові, Л. Н. Дьякової та О. Є. Клещова – авторські, Л. Єфремової – весільні. Із літературного погляду їх досліджують І. Б. Ничипора, В. І. Новиков, І. А. Соколова, з точки зору лінгвістики – Н. С. Колесник, Л. В. Прокопчук, Н. В. Шапочка, М. А. Потапчук, у лінгвокультурології – Г. Д. Андронакі, А. Г. Михайлівська, лінгводидактики – Г. П. Александрова, І. Ю. Пашкеєва, І. В. Пташук.

Слід зауважити, що не тільки добірки пісень, а й окремо взятий твір також вартий уваги й може стати *актуальним* об'єктом дослідження, оскільки являє собою історичний та культурний феномен і є своєрідним документом доби, виконуючи пізнавально-просвітницьку функцію в різних ракурсах прояву – історичному, світоглядному, етичному, художньо-естетичному, комунікативному.

Метою цієї розвідки є виявлення комунікативних закономірностей функціонування пісні «Неј, сокоју!» («Гей, соколи!») в польсько-українському соціо-культурному просторі. Досягнення поставленої мети передбачає залучення історичного контексту, кореляцій індивідуального та соціального, а також лінійної моделі комунікації (*хто – що – якими засобами – кому*), послідовність компонентів якої взято за основу при викладі наших думок.

Об'єктом аналізу є польський варіант пісні «Неј, сокоју!», *предметом* – комунікативні й соціо-культурні характеристики. «Неј, сокоју!» – одна з найулюбленіших пісень у Польщі, її залюбки співають в Україні, як символ єдності культур виконують на польсько-українських імпрезах. Напередодні чемпіонату Європи з футболу 2012 р. навіть пролунала пропозиція, аби пісня стала футбольним гімном обох країн. Пісня сповнює патріотизмом обидва народи, але в Польщі «вона значно вища за рангом, ніж в Україні. Після гімну державного і церковного та лицарської пісні «Богородице Діво», знаної вже в 13 ст. як перший Державний Гімн Польщі, пісня «Гей соколи» десь поряд» (Наконечний 2011).

Таким чином, предметне поле розвідки скероване на природу пісні як комунікативного феномену і спонукає до її вивчення не стільки як поетично-музичного твору, скільки як особливої взаємодії різноманітних комунікативних чинників, нехтування якими означало б помилкове тлумачення ества цього жанру.

Розгляд пісні як комунікативного явища вимагає використання різнопланових *методів* пізнання. Ідеться насамперед про метод соціо-культурної інтерпретації, що застосовується у процесі аналізу внутрішнього і зовнішнього контекстів, при цьому позамовний світ пісні досліджується з погляду діяльності та синхронії; метод декодування використовується для встановлення інтенцій автора і значень слів-символів. Для системного й послідовного пізнання об'єкта застосовано також метод моделювання, зосібна засадничих компонентів моделі ХТО – ЩО – ЯКИМИ ЗАСОБАМИ – КОМУ.

Перший у цьому ланцюгу – компонент ХТО, за яким стоїть мовець, автор, адресант. Прийнято вважати, що автором пісні є польсько-український поет і композитор Томаш (Тиміш, Тимко) Падуро, хоча в різних джерелах, особливо в засобах масової комунікації, вітчизняних і зарубіжних, пісню представляють то як польську, то як українську народну, що пояснюється її надзвичайною популярністю. На авторство Т. Падуро вказує кілька українських джерел, насамперед «Енциклопедія історії України» (видання Інституту історії України, 2011р.), зокрема словникова стаття В. Б. Любченка, укладена на основі різних наукових джерел – українських і польських. В енциклопедії зазначено, що Падуро Тимко (Padurra Tomasz (Tymko) (21.12.1801–20.09.1871) – поет, представник польського романтичного українофільства та шляхетського козакофільства першої половини 19 ст. Народився в містечку Іллінці Липовецького повіту Київської губернії в польській шляхетській родині гербу Сас (Sas), предки якої – русини – були вихідцями з теренів Закарпаття. Автор численних козацьких дум та пісень, написаних українською мовою за допомогою латинської абетки у стилі народних. Разом з поміщиком В. Ржевуським створив у Саврані своєрідну «школу лірників», вихованці якої поширювали по Україні козакофільський репертуар поета. Власні твори видав 1844 р. у Варшаві під назвою «Ukrainky z nuty Tymka Padury». У двох своїх відозвах «До земляків» (1847 та 1850 рр.) докоряв українцям освічених станів за нехтування й забуття ними рідної мови. Автор відомої польської патріотичної пісні «Hej, sokoly». Помер у м. Козятин, похований у с. Махновка Бердичівського повіту Київської губернії (Енциклопедія історії України 2011).

Якщо бути точнішим у підрахунку творів, то усього нараховують близько 200 творів, написаних як по-польськи, так і по-українськи. Біографи Т. Падуро виділяють той факт, що до багатьох пісень музику він склав сам (Див. про це: Гнатюк 2002 та ін.).

На творчість Т. Падуро відразу відгукнулися його земляки, насамперед поляки-кресов'яни – С. Гошинський (1835 р.), М. Грабовський (1837 р.), К. Яблонський (1842 р.), Т. Євельський (1843, 1845), З. Фіш (1853), В. Поль (1866), Ф. Равіта-Гавронський (1880), В. Пшиборовський (1872), К. Вільд (1874), Й. Жупанський (1875), М. Дубецький (1914) та ін. Оцінка доробку поета була неоднозначною, а іноді й діаметрально протилежною. Так, високо оцінювали його С. Гошинський, Б. Залеський, В. Поль, Ю. Словацький, Ю. Шуйський, негативно – Ф. Равіта-Гавронський, Ю. Ролле (Див. про це: Єршов 2008; Карабан 2014 та ін.). Однак серед цих та інших польських поціновувачів художнього слова співвітчизника не було байдужих, не вщухає до нього інтерес і в наш час. Як приклад можна навести праці польських учених М. Інглота (1984, 2004), К. Маслоня (2010), К. Якубовської-Кравчик (2005) та ін.

Із вуст українських інтелектуалів звучали здебільшого негативні оцінки. На спробу примінення ролі Т. Падуро з боку Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Грушевського, І. Франка, С. Єфремова було вказано в роботах В. Гнатюка, В. Радовського та ін. (Гнатюк 2002, 113–114; Радовський 2016, 33–34). В. Радовський указує на несправедливість такого ставлення, закидаючи, наприклад, П. Кулішеві, що той використовував ідеї Т. Падуро, але при цьому не посилався на джерело; М. Грушевський, критикуючи повість «Богдан Хмельницький», фактично скористався думками поета в оцінці постаті Б. Хмельницького; І. Франко пізніше змінив свій погляд, підкресливши позитивний вплив барда на розвиток української поезії; акад. С. Єфремов, ретельніше простудіювавши зв'язок Т. Падуро з декабристським рухом й оцінивши участь у політичній боротьбі, починає дивитися на нього поважніше, даючи схвальну оцінку: «Чоловік з головою». Крім того, учений наголосив на тому, що І. П. Котляревський гаряче сприйняв і підтримав Т. Падуро (Гнатюк 2002, 115; Радовський 2016, 34).

Українське наукове падуознавство бере свій початок з третього десятиліття XX ст. з появою наукових розвідок В. Гнатюка. Учений ще в 1927 році першим прийшов до розуміння того, що постать Тимка Падури заслуговує на увагу як радіусом своїх літературних впливів, так і тією ідеологічною роллю, яку він, безперечно, відігравав в історичному та культурному процесі Правобережної України (Гнатюк 1931).

За радянських часів постать Т. Падури потрапила в «зону затемнення» насамперед з ідеологічних причин, але було б несправедливо при цьому не згадати праці О. Горбач про твори поета в контексті польсько-українських літературних взаємин (Горбач 1961), С. Щурата про зв'язки з декабристами (Щурат 1969), Р. Кирчіва про роль українського фольклору у творчості поета (Кирчів 1971).

У наш час науковий дискурс навколо постаті Т. Падури знову активізувався. У зв'язку з цим слід назвати монографію житомирця В. Єршова «Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності», зокрема підрозділ «Тимко Падура», у якому вчений стає на захист земляка, намагається пояснити витoki прикрого непорозуміння між Т. Падурою і Т. Шевченком, несприйняття творчості Т. Падури П. Кулішем. Ситуацію, у яку потрапив Т. Падура, він називає вкрай унікальною і непростою, поет відчував себе: «як свій серед чужих, чужий серед своїх» (Єршов 2008).

Солідаризується з В. Єршовим і В. Радовський, на думку якого, Т. Падура першим «відкривав нашим землякам очі на українську історію і її героїв, перетворився на популярного поета-барда, який ще в Кременецькому ліцеї вперше в українській літературі створив пісню про «Лірника» та «Козака» і на прохання очільників декабристського руху написав гімн польських повстанців 1830–1831 рр. «Рухавку» (Радовський 2016, 32). Захоплення подвижництвом поета й неоднозначна реакція на нього співвітчизників спонукала В. Радовського написати публіцистично-художню книгу «Тимко Падура: спроба роздеградування і реабілітації» (Радовський 2012).

Масштабність та неординарність постаті Т. Падури розкрито також у статті Р. Радишевського (Радишевський 2012), де проаналізовано чи не найрозлогіший список сучасних дослідників поета. Серед них умовно виділимо тих, для яких об'єктом вивчення були життя і творчість поета – це О. Горбач (1961), О. Остапчук (2003, 2009), І. Ярмошик (2010), і тих, кого цікавили ці аспекти у зв'язі з іншими іменами представників «української школи»: Р. Кирчів (1971), В. Бунчук, В. Мальцев (2007), В. Колесник (2007), С. Баженова (2008). Цей перелік слід доповнити статтями С. Щурата (1968) про зв'язки Т. Падури з декабристами (Щурат 1968), А. Брацкого про мову творів поета (Брацкі 2013), М. Брацку, яка досліджувала дискурс козацтва в поезії представників «української школи» польського романтизму і з-поміж інших маловивчених у польському літературознавстві поетів – Е. Ґаллі, М. Ґославського, О. Ґрози, та ін. – приділила увагу й Т. Падурі (Брацка 2005). Слід підкреслити, що стараннями Р. Радишевського у 2012 р. вийшли вибрані твори поета (Радишевський 2012).

Переважна більшість указаних вище імен – літературознавці, за винятком О. Остапчук та А. Брацкого, увагу яких привернули мовні аспекти творчості поета, а також історика В. Окаринського, який, досліджуючи козакофільство як українсько-польську неконформістську субкультуру першої третини XIX століття, не оминув у своїх міркуваннях і Т. Падуру (Окаринський 2012).

З опорою на думки попередніх дослідників, насамперед В. Гнатюка, В. Єршова, Р. Радишевського і В. Радовського, можна стверджувати, що вихідною і панівною точкою зору є неординарність Т. Падури – поляка, який першим серед кресов'яків став на захист українства, почав писати українською мовою, а тому, як зазначає В. Єршов, викликав спочатку здивування, потім повагу і, нарешті, захоплення і нерозуміння (Єршов 2008, 446).

Його творчість не увійшла до золотого фонду ні польської, ні української літератури, але вже більш як півтора століття не залишається байдужою для науковців. Нашу увагу привернув лише один твір – це пісня «Hej, sokoły!», яка, на відміну від інших, більш глибоких пісень поета і композитора, зокрема «Лірника» і «Рухавки», співаних передусім за життя барда, за-

лишається популярною й досі. Справедливо стверджувати, що з-поміж інших пісень вона є єдиною, яку співають, трансплюють засоби масової комунікації і слухають дотепер.

Щоб пояснити мотиви її написання, варто заглибитися в деталі, які пов'язані з подвижницькою діяльністю поета. Як засвідчують біографи, щиросердна зацікавленість українською історією, українським словом і пісенною культурою зародилися в Тимка ще в дитинстві, коли він разом із батьком, подорожуючи околицями рідного містечка Іллінці, усотував навколишній світ. Пізніше, навчаючись у Кременецькому ліцеї, замислив відтворити цей світ у піснях у «крайовому наріччі» («волинсько-українському»). В одязі мандрівного лірника з лірою в руках і співаною поезією на вустах він обійшов усю Волинь, Поділля, Київщину, а в 1828 – 1829 рр. побував навіть на Кубані (Див. про це: Гнатюк 2002, Єршов 2008 та ін.). Є твердження, що Т. Падура мав або шукав зв'язки на Полтавщині з І. Котляревським. Сучасний дослідник українського масонства В. Савченко стверджує, що в такий спосіб Т. Падура намагався налагодити контакти між київською і полтавською масонськими ложами, які були прихильниками відновлення козацького устрою і противниками кріпацтва (Цит. за: Титаренко 2018, 56). У цілому метою цих походів була активізація національної свідомості, прищеплення гордості за минулину. Т. Падура як представник польської шляхти, яка внаслідок третього поділу Речі Посполитої втратила свою державність, намагався привернути на свій бік українців, щоб боротися проти спільного ворога – російської монархії.

При цьому В. Гнатюк, покликаючись на В. Дашкевича, доходить висновку, що народний бард ідеалізував польсько-українські відносини, стверджуючи, що козацтво тільки в єднанні з поляками тішилося найбільшою славою й добробутом, тужив за тими часами, коли козак «z wieków nie znał rana», коли козаки спільно з поляками: *Zwika wilni i swawilni / Ne puskały szabel z ruk...* (Гнатюк 2002, 138).

Усе своє життя він плекав шляхетну надію відродити колись утрачену єдність братніх народів, засадничою рисою якої було лібертаріанство та республіканство, а політичним підґрунтям ягеллонська ідея про Річ Посполиту як об'єднання трьох народів – польського, литовського та українського. Біограф поета К. Вільд переказує теорію Т. Падури: «Поляки й українці одного роду, спочатку звалися полянами, проте внаслідок приходу варягів у наддніпрянські околиці та прийняття тамтешніми слов'янами східної релігії утворилася між ними позірна різниця – західні надвіслянські поляки отримали назву «ляхів», східні наддніпрянські – назву «козаків», проте й одні, і другі є одноплемінними братами». Т. Падура вважав Польщу своєю вітчизною, натомість Україну, яка складала частину Польщі, своїм рідним краєм, безпосередньою матір'ю. «В обох частинах племен містився республіканський первінь, тому так довго, як Польща його трималася, була заможною і великою, а на її чолі стояли обрані королі. Українці ж перемішалися з кососями – кавказькими ордами неслов'янського роду, тобто козаками, які пізніше перемішалися з втікачами з Польщі, Литви, Турції, Татарії й Волощини, прийняли наріччя й релігію українців і надали цілому краю свою назву» (Див про це: Bracki A. 2012, 187; Jedynak 2002, 19 та ін.).

Повстання Хмельницького вважав великим нещастям для України і навіть відмовляв Хмельницькому в українському походженні. Пізніші спроби польсько-козацького єднання в особі Павла Тетері та його учня Івана Мазепи оцінював як невдалі, оскільки Україні так і не вдалося вирватися з леґат Москви (Jedynak 2002, 19). При цьому поет критично ставився не тільки до абсолютистського російського монархізму, а й до польського конституційного. У поділах Речі Посполитої звинувачував короля Станіслава-Августа, магнатів і палацову партію. Відповідальність за уманську різанину він теж поклав саме на них. Цю думку він висловив у незакінченому історичному нарисі «*Rzeź humańska*», що його видавець Вільд 1874 р. не видрукував (Гнатюк 2002, 119).

Не обійшлося і без звинувачень українцям – «землякам» – через їхнє пристосуванство до великодержавної політики Москви: «українофіли (так тоді звалися культурники) цураються славетного минулого, вони «зрадники люду українського», українофіли-історики, щоб догодити російській державності, придумують теорію «Малої Руси», як рідної сестри Руси Великої (Там само, 123).

Як зазначають дослідники, міркування Т. Падури з огляду на минуле можуть здатися спрощеними, дещо ідилічними і навіть сентиментальними, а закиди представникам українського національно-культурного руху надто категоричними (Гнатюк 2002; Єршов 2008; Радішевський 2012 та ін.), однак вони були першим виявом бунтарського духу після розпаду Речі Посполитої не тільки на Волині, Поділлі чи Київщині, але й в Україні та в розчленованих власне польських землях.

У декількох джерелах згадується красномовний випадок, коли на одному із лібертіанських слов'янофільських зібрань 1825 року зішлись представники різних слов'янських народів, але тональність розмови про шляхи співіснування оновлених держав – Польської республіки і Російської імперії – задавали представники польського Патріотичного товариства («Patriotyczne Towarzystwo Polskie») – Тарновський, Карвицький, Собанський Ржевуський та декабристи – Рилєєв, Муравйов-Апостол та ін. Т. Падура попросив і собі слова. «А знаєте, панове, – звернувся він до присутніх, – ми забули про один великий слов'янський народ!» Усі перезирнулися між собою й задумались, який же той справді народ? «Та про господаря цієї хати, де ми зібрались, забули – про український народ!» І всі погодились з Падурою, а він заявив себе представником українського народу» (Див. про це: Єршов 2008, 435 та ін.). В. Гнатюк, з покликанням на спогади К. Михайлюка, пише: «Піднесено говорив він про минулу волю цієї країни й наприкінці пропонував свої послуги «апостольства» серед селянства, щоб розбуркати його минулі традиції. Слухачі кинулися його вітати (Гнатюк 2002, 134). Біограф поета М. Васютинський навіть порівнює виступ молодого бунтаря з промовою Байрона перед греками при Термофілах (Кусєра 2016, 259).

Щодо результатів зібрання, то не відомо, чи його учасники дійшли порозуміння, бо надто різними, а то й протилежними були їхні наміри. Водночас зібрання, на думку історика В. Окаринського, посприяло появі нового соціокультурного феномена – козакофільства як альтернативного домінантній культурі субкультури, хоча окремі його прояви існували ще й раніше. Так, вражений ідеями Т. Падури В. Ржевуський запрошує його у свій маєток у Саврань на Поділлі. Уплив Т. Падури на колись затятого прихильника арабського Сходу – «еміра» – був настільки великим, що той став адептом козацтва, назвався отаманом Ревухою, а його маєток перетворився на осередок козакофільства. Щоправда, В. Окаринський вважає, що в розуміння козацтва вкладався власний зміст, творився своєрідний світ, зумовлений шляхетською і божемною буйністю шляхти. Ішлося про прийняття відповідних кодів поведінки, які часто були далекими від історичної достовірності: гарцювання на конях, використання елементів козацького одягу, тримання при своїх дворах лірників і торбаністів; оточення себе надвірними козаками, з якими пан-козакофіл поводився, як із рівними собі (Окаринський 2015, 54–62).

Ф. Куцєра, польський дослідник постаті В. Ржевуського (Кусєра 2016, 265–266), з покликанням на спогади сучасників зазначає, що граф настільки органічно відчував себе в ролі отамана Ревухи, що на одному з конвертів, адресованому йому, написав: «Tutki w Sawrani nema grafiw Rewuśkich, tilki je ataman Rewucha, złotaja boroda [...]; grafiw szukaj sobi w Cudnowi ta w Pohrebyszczach». Слід звернути увагу на те, що граф намагається копіювати не тільки козацький стиль життя, а й письмо, і, як і його натхненник Т. Падура, пише по-українськи польською графікою.

Нонконформізм козакофілів, природно, провокував протестні настрої, породжував революційні ідеї. Відомий український літературознавець В. Щурат розпізнає прагматичні наміри козакофілів-революціонерів: ті хотіли використати своє українофільство для залучення до польського повстання простолюду (головно українського селянства) (Щурат 1968). Т. Падура ж, як лірник, поет, музикант і співак, підходив на роль пропагандиста цих ідей як ніхто інший. Він, обійшовши всю Україну і дійшовши до Кубані, своїм співом засівав зерна протесту, спільного антицарського повстання поляків і українців. Найбільш активна агітаційна діяльність припадала на 1828–1829 рр. аж до Листопадового повстання польської шляхти 1830–1831 рр., яке не знайшло значної підтримки серед простого українського люду і, можливо, тому зазнало поразки.

Таким чином, Т. Падура не декларативно присвоїв собі право обстоювати інтереси українського народу, а цілком заслужив його своєю діяльністю і творчістю. Він виразно виділявся з-поміж козакофілів і був, на думку В. Окаринського, козакофілом (чи неокозаком) «і в літературі, і в житті» (Окаринський 2015, 59).

В. Єршов, захоплюючись постаттю Т. Падури, пояснює складність його натури покликанням на думки Г. Д. Гачева, який проводить паралель між творчим шляхом і долею поета: саме ліричний поет, на відміну від епічного, зобов'язаний мати свою виняткову долю, овіяну легендами, поголосом, плітками, не належати «якомусь цілому», а складати самому пружне ціле. У лірики – один початок, одне джерело: становлення особистості, перетворення її на цілісний світ, відмежування від цілісного й вільне приєднання до того чи іншого колективу (Єршов 2008, 450).

Справедливість цієї паралелі не викликає жодного сумніву: Т. Падура, будучи яскравим представником польської інтелігенції Правобережної України, ідеалом образу українсько-польського романтичного поета, не надавав переваги ні українській, ні польській укоріненості, оскільки стверджував, що Україна – Матір (*Ho ти, Вкраїно, ти мені мати, Ще і за гробом приснишь* («Руса», 117)), Польща – Батьківщина (*Polsko, najmilsza ojczyzna moja!* («Руса», 357).), українці – земляки (Цит. за: Гнатюк 2002, 121). Натхнення для своїх творів він одночасно черпав з польської шляхетської традиції, польського романтизму та української народної творчості.

У цілому громадянський портрет Т. Падури має риси обарвленого шляхетською ідеологією республіканства з елементами монархізму, романтичного слов'янофільства й антицарського налаштування.

Щодо творчого портрету, то він дещо програє громадянському, можливо, через те, що автор практично не докладав зусиль для друку своїх творів, і, як зазначають дослідники, за життя вийшло лише п'ять, авторизованих самим поетом, а в цілому було надруковано більше двохсот (Bracki 2012, 332). Поширювалися вони і по шляхетських дворах, і по селах шляхом усного переказу і співів, набували масового характеру, оскільки нагадували про героїчну історію українського народу, учинки праотців, відроджували в серцях потяг до свободи. Бачачи популярність своїх творів, Т. Падура не без гордості казав: «Mickiewicz wielki poeta, ale kto go zna, a mnie śpiewa cała Polska i Ukraina». Усе це вселяло в душу автора оптимізм і віру в те, що ідеї, омовлені в піснях, житимуть, що новий співець вигукне «славу» на його честь (Гнатюк 2002, 122).

Власне, так воно і сталося з піснею «Hej, sokoły!», яка живе і дотепер і її, дійсно, співає вся Польща і Україна, а у світлі аналізованої моделі ХТО – ЩО – ЯКИМИ ЗАСОБАМИ – КОМУ представляє складник ЩО.

Чому пісня не втратила своєї популярності, а навпаки, стала масовою? Через романтизм, притаманну романтизму закоханість в українську екзотику чи особливе музичне звучання? Знайти адекватну відповідь непросто: якщо слова і пов'язані з ними контексти підвладні інтерпретації, то інтерпретація музичного складника викликає труднощі. Водночас саме музика доносить текст до слухача, акцентує його смисли, «саме музика є зовнішньою причиною внутрішніх психологічних переживань, її можна порівняти з «каналом зв'язку» між духовним досвідом людства і внутрішнім світом людини» (Серебрякова 2014, 258). У цьому дослідженні, зважаючи на його мету і завдання, музичний складник не залучатиметься до аналізу, але, можливо, це буде зроблено музикознавцями.

Якщо говорити про зміст пісні, то він доволі стереотипний: козак у великій зажурі покидає рідну Україну, прощається з коханою дівчиною і передчуває, що назавжди. При цьому відчувається фаталізм почуттів, глибинний і сильний, хоча й не до кінця усвідомлений.

Свідченням популярності пісні є її варіантність; як відомо, саме народним пісням притаманна неточність і неусталеність виконавчої природи. В окремих версіях замість слова *kozak* вживається *uła*, що цілком природно, оскільки козаки-реєстровці, які були на службі у короля, уважалися драгунами, або уланами, або значковими товаришами польських гусарів. Іноді приспів повторюється двічі, причому останній його рядок *Mój stepowy skowroneczku* заміню-

ється на *Mój stepowy dzwoń, dzwoń, dzwoń*. Вислів *pola się pomija* має варіант *rzeki się pomija*, рядок *Żal, żal serce płacze, /Już jej więcej nie zobaczę – Żal, żal, serce boli, / Z tej tęsknoty, z tej niewoli*, а слово *przepióreczka* – *jaskółeczka*.

Акцент на простоті фабули пісні не означає простоти об'єкта дослідження: ідеться лише про доступність її сприйняття. Водночас зовнішня, поверхнева простота часто буває фіктивною і при пильнішому розгляді є лише вершиною айсберга, оскільки приховує складний механізм взаємодії інтенцій автора, тексту і контексту, що буде розкрито нижче.

Щодо жанрових характеристик, то це пісня-балада, жанр, популярний у добу романтизму. У польському пісенному дискурсі її ще кваліфікують як *ballada kresowa*, що справедливо і стосовно суті жанру, і місця написання: Креси (*Kresy*) (від *kres* – «кордон», «кінець», «край») – так у Польщі іноді називають території України, Білорусі і Литви, що колись входили до складу Речі Посполитої. З термінологічного погляду можна говорити й про українську баладу, справедливості чого потверджують й такі назви пісні, як «*Na zielonej Ukrainie*» і «*Ukraina*».

За літературознавчими словниками, балада – це жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового ґатунку з драматичним сюжетом (Див., напр.: Літературознавчий словник-довідник 2007). Романтизація історичного минулого, осмислення з позиції сучасника – характерні ознаки аналізованої балади: у ній оспівуються часи, коли козаки ходили в героїчні походи на чужину, їй притаманний драматизм прощання з рідною землею, сентименталізм розлуки з коханою дівчиною і сумне передчуття невідворотності подій, оскільки вже ніколи не доведеться побачити ні коханої дівчини, ні рідної України. Певна недосказаність, натяк на трагедійність інтригують, змушують разом із козаком переживати напруження моменту. Усе начебто просто, зрозуміло і прозоро, але лише якщо сприймати твір як іманентне явище, замкнене в собі, що, звичайно, входить у протиріччя з поставленою метою і завданнями цього дослідження. Щоб впоратися з ними, потрібно подивитися на пісню ширше, показати її як багатовимірне явище: пов'язати з контекстами створення, комунікативними інтенціями автора, прагматичною зумовленістю сказаного. Балади дуже символічні: використані в них слова в поетичній формі актуалізують справжній альянс смислів.

Витоки оспівування бойового духу в польських баладах слід шукати ще в XVII столітті – доби козацьких, татарських та шведських війн. Відповідно, звернення до образу козака було цілком природним, наприклад, у творчості А. Мальчевського, Б. Залеського, М. Чайковського, Г. Сенкевича та ін. Потверджує це й польська школа живопису в особі Ю. Брандта, зокрема його картини «Козак-вершник», «Козак на коні», «Козацький загін», «Козацький обоз», «Вершник», «Боротьба за штандарт», «Козацький пост», «Бунчужний», «Козак і дівчина», «Обоз запорожців»; В. Павлішака – «Подарунок козацький», «Гей, козаче», «Мазепа», «Здобуття штандарту», «Отаман запорозький», «Віват!», «Гетьман, що сидить під деревом»; Ю. Коссака – «Вартовий», «Жанрова сцена біля криниці»; «Мазепа», або «Гетьман, що сидить під деревом», «Зустріч Тугай-бея з Хмельницьким», «Битва під Жовтими Водами»,) та Я. Матейки – «Вернигора», «Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом», «Хмельницький у Корсуні». Можна припустити, що сцени прощання на картинах Ю. Брандта «Козак і дівчина» або Ю. Коссака «Жанрова сцена біля криниці» були нав'язані саме піснею Т. Падури через певну сюжетну схожість творів.

Таким чином, козацтво сприймалося природним складником національної історії Польщі. Так, Міхал Чайковський – земляк Т. Падури, – покинувши після невдалого повстання 1830–1831рр. батьківщину, не полишав надії повернутися в рідний край. Усі його зусилля у Франції, Сербії, Османській імперії були спрямовані на послаблення Російської монархії. У 1853 р. ним було сформовано в Османській імперії «Полк козаків оттоманських». За твердженням українського історика В. Полторака, дві третини офіцерів козацького полку були поляками, третина – інші етнічні групи (слов'яни, турки, албанці, французи) (Полторак 2011). В Османській імперії саме зусиллями поляків була заснована Січ під Бургасом, яку навіть вважають останньою січчю козацтва.

Щоб розпізнати закладені в баладі смисли, варто звернутися до ширшого контексту. Контекст – це генеративна, комунікативна і знакова основа тексту. Як зазначає Ю. С. Дружкін:

«Пісня – маленький, але дуже чутливий культурний організм, який має здатність гнучко пристосовуватися до всіх особливостей свого середовища, до всіх контекстів свого існування. Культурних, соціальних, економічних, технологічних... Дуже багато смислових ліній збирає і поєднує вона воєдино» (Дружкін 2010).

Є інформація, що пісня начебто була написана на межі 1849–1850 рр., коли Т. Падура прийняв запрошення працювати вихователем синів шляхтича П. Бореїки в Пикові Вінницького повіту. На думку В. Єршова, «Це був той дивний і легендарний період, коли вірші Т. Падури, який особисто не віддавав своїх творів до друку, самі знаходили свій шлях до вдячного слухача й уважного критика» (Єршов 2008, 438). Для поляків це були непрості часи: Польща як держава вже не існувала півстоліття, все ще боліла втрачена незалежність, залишився фантомний біль й після невдалого Листопадового повстання 1830–1831 рр., найбільш активних учасників якого було ув'язнено, маєтки конфісковано. Т. Падура став сумним свідком того, що нонконформізм козакофілів на Правобережній Україні відходить у небуття, а імперська влада поступово, але наполегливо підриває його коріння. Поразка, ув'язнення, утрата статків, а відтак розчарування не найкращим чином вплинули на емоційний стан поета. Можливо, все це і навіяло думки, сповнені гіркоти і песимізму: *Żal, żal za dziewczyną, / Za zieloną Ukrainą, / Żal, żal serce płacze, / Już jej więcej nie zobaczę...*

У цьому випадку можна навіть припустити, що в образі козака показано не тільки типового героя українських народних пісень, який, вирушаючи в похід, прощається з рідною землею, а й козакофіла-шляхтича. Якщо первинний смисл дозволяє проводити паралелі зі схожими постатями народнопоетичної творчості, то вторинний складніший для розуміння, значно глибший, з підтекстом й переосмислений. За ним при бажанні можна розгледіти реальні постаті і представників шляхти середніх статків – Т. Падури, А. Мальчевського, Б. Залеського, М. Гоцинського, М. Чайковського, і відомих родів польських магнатів – Ржевуських, Санґушків, Потоцьких, Браницьких, які, попри певні розбіжності світоглядів й устремлінь, усвідомлювали, що можливість повернути шляхетсько-козацьку Україну втрачено, оскільки втрачено економічну, соціальну й культурну вкоріненість на українських землях. Багато учасників повстання покинуло, за словами М. Чайковського, «свјату», «божественну» Україну і тужило за нею все своє життя.

Сумну сцену прощання не стільки з коханою дівчиною, скільки з Україною увиразнено поетичним прийомом градації: *Czule żegna się z dziewczyną, / Jeszcze czulej z Ukrainą*, який засвідчує пріоритет соціального над індивідуальним. Простежується переосмислення сцени прощання і задіяних у ній образів козака і дівчини, де дівчина – це Україна, а козак – польський шляхтич. Пісня, таким чином, у символічний спосіб представляє момент утрати батьківщини і її, з погляду теорії мовленнєвих актів Дж. Сьорля, можна вважати непрямым мовленнєвим актом звертання автора до адресата. Імовірно, Т. Падура виходив з того, що адресат володіє потрібним обсягом знань, знає суспільні контексти, щоб розшифрувати закладені в пісні смисли.

Досить вагомим аргументом на користь образу козака як уособлення поляка-козакофіла є також мова написання пісні. Так, якщо «Рухавка» – бойова пісня, гімн польських повстанців 1830–1831 рр. – була написана, хоч і з використанням польської графіки, українською мовою, то «Hej, sokoły!» – польською. Відомо, що є кілька варіантів пісні українською мовою, але чи належать вони перу Т. Падури, не доведено.

Ці міркування є лише спробою розшифрування інтенцій автора, які, на наш погляд, утворюють складну конфігурацію вияву любові до рідної землі, її славетного минулого і туги за втраченим.

Існує також версія про те, що в образі козака представлено конкретну людину – князя Єремію (Ярему) Вишневецького (1612–1651). Дослідник П. Кралюк, аналізуючи образи князів Вишневецьких у польській та українській літературах, припускає, що Т. Падура, під час свого ходіння в народ побував в Лівобережній Україні, зокрема на Лубенщині, де колись знаходилися володіння князя Яреми, і, можливо, історія його життя надихнула на написання пісні. Використавши фольклорний сюжет прощання козака й дівчини, він начебто фактично відт-

ворив фрагмент біографії Я. Вишневецького часів Хмельниччини. Учений пише: «Як відомо, Я. Вишневецький на початку Хмельниччини змушений був покинути розбудовану ним Лубенщину. Ця земля, яку він розвивав протягом півтора десятиліття, перетворилася з пустки в загосподарений край, який давав чималі грошові надходження. У певному сенсі, вона стала для князя «коханою дівчиною» ... Після того, як Я. Вишневецький покинув Лубенщину, то сюди вже не повернувся і дійсно ніколи її не побачив». У підтвердження своєї версії П. Кралюк наводить аргументи про правомірність зображення князя козаком, зокрема про пов'язаність роду Вишневецьких із козацтвом, островом Хортицею, а також про його смерть у Паволоцькому замку після банкету, недалеко від «милої дівчини» – Лубенщини (Кралюк 2012, 472–474). Щоправда, вважається, що тіло Яреми Вишневецького згодом з Павлоччі (тепер Попільнянський район Житомирської області) перенесли в крипту монастиря Святого Хреста в Польщі.

Звісно, висловлена ученим думка щодо прототипу героя пісні «Гей, соколи!» є лише гіпотезою, однак, як вважає автор, вона не менш правдоподібна, «ніж відоме твердження про Дмитра Вишневецького як прототипу героя «Пісні про Байду»» (Кралюк 2012, 472–474).

Таким чином, ідеться про два підходи до розуміння оспіваного образу козака – прямий і переносний. Прямий передбачає в цьому образі узагальненого героя народних дум і пісень: переносний, за різними версіями, має два прототипи: у першій ідеться про представників польської шляхти, що змушені були покинути рідну Україну після повстання 1830–1831рр., у другій – про Ярему Вишневецького. На тлі цього вимальовуються й різні хронологічні плани: об'єктом прощання може бути вся Україна або ж тільки Лубенщина; часом – XIX ст., насамперед 30–40 рр., або ж доба Хмельниччини. Пристати до однієї з версій досить важко: як будь-яке явище, що стало популярним, пісня в кожному конкретному своєму слові поєднує множини смислів. Складність відношень між ними, насамперед між актуальною для автора реальністю та історичною пам'яттю, трансформує просте явище в складне.

У зв'язку з цим не менш важливим є вивчення тексту пісні, зокрема омовлення смислових домінант, що посприяли її фольклоризації. Таким чином, переходимо до складника ЯКИМИ ЗАСОБАМИ виражено ці домінанти.

Насамперед впадає в око те, що у слововжитку автора відсутній потяг до оригінальності, він послуговується практично банальним набором слів: *kozak, dziewczyna, koń, woda, serce, wino, sokoł, skowroneczek, dzwoneczek, przepióreczka*, який попри це надзвичайно глибоко проникає в серце. Банальність таким чином стає перевагою: легкість сприйняття стереотипів сприяє надзвичайній проникливості і щирості почуттів. І швидше за все, у цьому криється таємниця популярності пісні. Для українців ця пісня близька ще й тому, що вона і за змістом, і мелодією перегукується з піснею «Їхав козак за Дунай».

Центр концептуального простору твору виражають лексеми на позначення людини, природи, матеріальної культури та хронотопу. Домен людини представлено типовою для народнопісенної творчості опозицією *kozak – dziewczyna*, де образ козака знаходиться в значно сильнішій позиції. Вже в першому рядку бачимо практично кінематографічний кадр: *Hej, tam gdzieś z nad czarnej wody / Wsiada na koń kozak młody. / Czule żegna się z dziewczyną, / Jeszcze czulej z Ukrainą*. Пісенно-ліричні кліше *kozak młody, Wsiada na koń (kozak), Czule żegna się z dziewczyną* надають пісні фольклорного присмаку. В інтимний простір прощання двох автор включає образ України, яка вочевидь конкурує з дівчиною, оскільки вияв смутку через розлуку з рідним краєм передано вищим ступенем порівняння прикметника, пор.: *czule (żegna się z dziewczyną) – jeszcze czulej (z Ukrainą)*. Крім того, прагматичну роль інтенсифікатора сили почуття відіграє частка *jeszcze (czulej)*. Власне, ці мовні засоби увиразнюють обидва плани буття козака – індивідуальний і соціальний, причому соціальний дещо акцентовано.

Якщо вихідну сцену описано крізь призму бачення автора, то образ дівчини подається через слова головного героя, емоційно насиченою прямою мовою: *serce pozostało, / Przy kochanej mej dziewczynie, Ona biedna tam została, / Przepióreczka moja mała, / A ja tutaj w obcej stronie / Dniem i nocą tęsknię do niej. Żal, żal za dziewczyną, Żal, żal serce płacze*. Фемінний тип, на відміну від макулінного, позбавлений активності, він статичний, що потверджується сема-

нтикою використаного дієслова *została*: *Ona biedna tam została*. Власне через образ самотньої дівчини розкривається психологічний стан козака, життєва драма в мініатюрі.

Указані типи передано в стилістиці «чоловічого» народнопісенного дискурсу, що відображає специфіку традиційної комунікативної поведінки, де чоловік домінує, а жінка підпорядковується, а також мовленнєвої ситуації, де слово надається чоловікові – авторові чи ліричному героєві. Не тільки ці рядки, а й наступні разом із приспівом є прямою мовою козака, емоційність якої щораз посилюється і досягає свого апогею наприкінці пісні – своєрідному заповітові: *Wina, wina, wina dajcie, / A jak umrę pochowajcie / Na zielonej Ukrainie / Przy kochanej mej dziewczynie*. Поетизації образів сприяють народно-пісенні метафори: *kozak – sokoł, dziewczyna – przepióreczka* (чи як варіант *jaskółeczka*) з характерними для фольклору демінутивними формами.

Ще однією смисловою домінантою пісні є пейзаж. Картини природи витримані в дусі балади: це і *(czarna) woda, góry, lasy, doły*, в інших варіантах – *poła, rzeki*. З особливою теплотою передано образ жайворонка як неодмінного атрибуту українського степу: *Dzwoń, dzwoń, dzwoń dzwoneczku, / Mój stepowy skowroneczku*. Поетизм рядків підкреслює також асоціація за схожістю звучання: *skowroneczek – dzwoneczek*, а інтимізації звертання сприяє демінутивний суфікс *-eczek-*. Крім жайворонка, на передньому плані змальовано коня – вірного супутника козака: *Wsiada na koń kozak młody*. Описи природи важко собі уявити без колористики; у пісні використано чорний і зелений кольори: *czarna (woda), zielona (Ukraina)*. І хоч остання сполука, на наш погляд, виглядає дещо штучною, навіть крізь призму польського світобачення, можливо, саме вона надає опису природи неповторної оригінальності. Мабуть, це єдиний приклад такого слововжитку, оскільки словосполучення *Зелена Україна* вживається здебільшого на позначення *Зеленого Клину* – одного із найбільших на Далекому Сході регіонів компактного проживання українців, який утворився у другій половині XIX — на початку XX ст. внаслідок переселення великих мас українського населення. Наведені в пісні слова породжують стійкі асоціації з українськими краєвидами, свободою, вольницею і витримані в сентиментальному дусі «української школи», яка відкрила Україну, надаючи цій території окрему від інших земель Речі Посполитої просторово-культурну цінність. Природа в пісні – це своєрідний пейзажний акомпанемент почуттям ліричного героя – сум за втраченим, передчасна ностальгія.

Серед ціннісних домінант української культури доби козацтва можна виділити кілька прикладів матеріальної і духовної культури: це насамперед напій – *wino* – і ритуальні дії: прощання перед далекою дорогою (*Czule żegna się z dziewczyną, / Jeszcze czulej z Ukrainą*), прощальний банкет (*Wina, wina, wina dajcie*) і гіпотетичне поховання (*jak umrę pochowajcie / Na zielonej Ukrainie / Przy kochanej mej dziewczynie*).

Концептуальне бачення хронотопу передано через окремі лексеми та їхні сполуки, які оприявлюють діалектичний зв'язок простору і часу, виразність сприйняття яких підкреслено протиставленням рідної землі і чужини: *Ukraina – obca strona, dnia i nocy: Dniem i nocą (tęsknię do niej)*.

Протиставлення – це типовий для поетичної творчості стилістичний прийом увиразнення змісту. Крім зазначених вище опозицій, текст включає ще й такі, як *чоловік – жінка (kozak – dziewczyna), гірський – долиний (góry – doły), низ – верх (woda – skowroneczek)*. Метафоричне бачення козака як сокола (*kozak – sokoł*), дівчини як перепілки (*dziewczyna – przepióreczka*), жайворонка як дзвіночка (*skowroneczek – dzwoneczek*) увиразнює близькість твору з українським народнопісенним дискурсом, для якого це не просто фрагменти навколишнього світу, а символи драматичного зв'язку біологічного і соціального, життя і смерті, часу і простору, божественного і земного.

Як видно з прикладів, концептуальний світ цієї пісні вибудовано так, щоб показати його фатальність, що хід життєвих подій невідвладний козакові. Не можна не зауважити логічної пов'язаності зображуваних сцен (реальних та ірреальних) причинно-наслідковими відношеннями: козак сідає на коня – прощається з дівчиною та Україною; прощається з дівчиною та Україною – з'являється почуття смутку, жалю, досади; поява смутку, жалю, досади – спону-

кає до пошуків розради в прощальному банкеті; пророкування смерті – виникає необхідність в заповіті. Власне, ця логіка увиразнює класичну композиційну єдність зав'язки, основної частини і розв'язки.

Функцію зав'язки виконує перший куплет, основної частини і розв'язки – наступні, включно з рефреном. З наративного погляду вони кардинально різняться: зав'язка представляє собою споглядальну, навіть дещо відсторонену оповідь автора з позиції третьої особи (імпліцитний оповідач); натомість основна частина об'єктивує образ козака через першу особу (експліцитний оповідач). Вербальна поведінка козака (його пряма мова) слугує способом передачі думок і вчинків, фактором зображення подій та організації тексту. Саме така форма дозволяє розкритися ліричному героєві максимально, автор сфокусувавши увагу на потрібній сцені, відсторонюється, тим самим наголошуючи, що право розповідати, закликати, радити і задавати тональність розмові – від інтимізованої через нейтральну до майже офіційної – належить головному героєві.

Основна частина і рефрен, хоч і незначні за обсягом, демонструють багатство інтенцій козака: це й емоційно піднесене звертання (Hej, hej, hej sokoły), і настанова (Omijajcie góry, lasy, doły), й інтимне прохання (Dzwoń, dzwoń, dzwoń dzwoneczku, / Mój stepowy skowroneczku), і вимога (Wina, wina, wina dajcie), і констатація факту (Wiele dziewcząt jest na świecie, / Lecz najwięcej w Ukrainie), і вираження емоційного стану (Żal, żal za dziewczyną, / Za zieloną Ukrainą, / Żal, żal serce płacze, / Już jej więcej nie zobaczę), і заповіді (A jak umrę pochowajcie / Na zielonej Ukrainie / Przy kochanej mej dziewczynie). Очевидно, що палітра комунікативної поведінки героя надзвичайно широка, у ній знаходять відображення такі прикметні риси українського козацтва, як щирість почуттів, відвертість, відвага, любов до батьківщини.

Збільшенню ілюктивної сили наведених висловлень сприяють способово-часові форми дієслів. Так, імператив другої особи сприяє зменшенню дистанції між мовцем і адресатом, їхній солідаризації, оскільки останній сприймає сказане як апеляцію, що посилює діалогічність, а відтак і драматизм розвитку подій. Теперішній час дійсного способу, характерний для першого куплету, з наративного погляду робить пісню схожою на уснопоетичний народний твір, відповідно, сприяє доступності сприйняття і тим самим посилює вплив на реципієнта. У цілому темпоральний план представлено повною палітрою – поєднанням теперішнього (Wsiada, żegna się, płacze, jest, tęsknię), минулого (pozostało, została) і майбутнього часів (nie zobaczę, umrę). Водночас деякі рядки, хоч і формально включають форми теперішнього часу, мають позачасовий характер, тобто ідеться про теперішній постійний, який не прив'язаний до конкретного часового відрізка: Wiele dziewcząt jest na świecie, / Lecz najwięcej w Ukrainie. Аналіз також виявив наявність виключно простих дієслівних форм, що посилюють динаміку розповіді.

Таким чином, формально і за змістом балада пов'язана з історичним минулим і з народними піснями, їй так само притаманне поєднання ліричного з епічним, той самий образний світ, звертання, порівняння, гендерна і соціорольова диференціація, стереотипні ритуали (прощання, бенкетування, гіпотетичне поховання), але глибинні підтексти більш промовисті. Щоб виявити їх, слід відповісти на запитання, КОМУ адресована пісня і з якою метою.

Ермолао Рубєрі виділяв такі категорії народних пісень: 1) пісні, створені народом і для народу; 2) пісні, створені для народу, але не самим народом; 3) пісні, які не створені ні народом, ні для народу, але прийняті народом як відповідні його образу думок і почуттів (Цит. за: Грамши 2005). Безперечно, аналізовану пісню варто віднести до другої категорії, оскільки прикметною рисою народної пісні в межах національної культури є не її художня специфіка, не історичне походження, а особливе ставлення до світу і життя, що контрастує з тим, яке притаманне офіційному сприйняттю. У цьому і тільки в цьому слід шукати народний дух аналізованої пісні і специфіку світобачення народу, якому вона призначена.

Однозначно дати відповідь на запитання, якому саме народу – українському чи польському – вона призначена, важко. З одного боку, пісня написана по-польськи, але при цьому відтворює український світ. Імовірно, автор згідно зі своїми переконаннями хотів підкреслити єдність обох народів в одній державі, насамперед двох її найбільш активних соціальних проща-

рків – козацтва і шляхти, більший чи менший ступінь зв'язку і схожості яких очевидний. Можливо, це була своєрідна спроба створити пісню, прийнятну і для поляків, і для українців, та найголовніше – це була спроба національного примирення і відродження водночас.

У середині 19-го століття – імовірний час написання пісні – Т. Падура не міг не знати про настійні чутки про нові повстання, не відчувати національного ренесансу поляків і українців проти російського самодержавства як в політичному, так і культурному сенсі. Це був час заснування Кирило-Мефодіївського товариства, основною метою якого було відродження України, активізації спільнослов'янського руху, назрівання хвилі загальноєвропейських революцій, так званої «Весни народів». Саме тому Т. Падура відважився знову оголосити свою прихильність до польсько-українського союзу. І зробив це, як завжди, оригінально. Його пісня стала дієвим засобом формування масової свідомості, усвідомлення втраченого, відновлення патріотичних почуттів. Особливо виразно вона звучить при хоровому співі, який об'єднує людей; це пісня емоційного гуртування на основі спільних емоцій, близьких на той час як полякам, так і українцям. Не останню роль у цьому відіграє заклик «Hej, sokoły!». Схоже на те, його стилістику Т. Падура запозичив з відомої патріотичної спільнослов'янській пісні «Гей, слов'яни!», написаної спочатку як «Hej, Slovaci!» у 1834 р. словаком Само Томашеком, а згодом у добу культивування ідей панславізму перекладеною багатьма слов'янськими мовами. Відомо, що до написання своїх «Соколів» Падура відвідав Прагу в 1848 р. як учасник Слов'янського конгресу ідеологів панславізму (Енциклопедія історії України 2011).

Таким чином, Т. Падура, попри свою ідеалізацію минулого, романтизм та мрійництво, попри поразки, залишався великим гуманістом-лірником, який хотів достукатися до сповнених сумом сердець сучасників. І якщо польський дослідник М. Інґлот бачить розвиток ліричних творів поета у трьох головних напрямках: історичному, любовному й політичному (Inglot 2004, 257), то пісня «Hej, sokoły!» в цьому плані унікальна, оскільки поєднує три напрями водночас: вона є своєрідним документом епохи й виконує пізнавально-просвітницьку функцію, непрямо закликає до єднання народів і все це обарвлює сумом за втраченим. У зв'язку з цим можна стверджувати, що пісня «Hej, sokoły!» є чимось більшим, ніж пісня – це історія, це переконання, це почуття. Було б зайвим нагадувати про те, що добою козащини захоплювалися представники й інших літератур – Д. Байрон, В. Гюґо, П. Меріме, О. Пушкін, К. Рилєєв, Д. Мордовець, але вони по-своєму трактували історичні події, здебільшого керуючись інтересами своїх держав. Т. Падура ж робив це заради добра обох народів – українців і поляків, яких не протиставляв, а намагався об'єднати. Сказаним не вичерпуються всі аспекти аналізу пісні як соціо-культурної комунікативної події. «Hej, sokoły!» – яскравий приклад успішної між-культурної масової комунікації, яка з часу написання тільки посилилася, отримавши новочасні інтерпретації. І саме вони можуть стати предметом майбутніх досліджень.

Література

- БРАЦКА, М. В. (2005): *Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.
- БРАЦКІ, А. (2013): Українська мова у творчості Томаша Падури. В: *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип. 43(1). с. 185–192.
- ГНАТЮК, В. (1931): *Тимко Падура. Критико-біографічний та історично-літературний нарис*. Харків-Київ : Література і мистецтво.
- ГНАТЮК, В. (2002): Тимко Падура в українському історично-культурному процесі. В: *«Українська школа» в польському романтизмі*. Тернопіль: Підручники і посібники. с. 113–126.
- ГОРБАЧ, О. (1961): Поет на межі двох націй і двох культур. До польсько-українських літературних взаємин. *Сучасність*. № 7. с. 32–43.
- ГРАМШИ, А. (2005): Массовая культура: Народные песни. *Восток*. № 1/2 (25/26). <http://www.situation.ru/app/j_art_772.htm/>. [online]. [cit. 30. 04. 2019].
- ДРУЖКИН, Ю. С. (2010): Песня как социокультурный феномен. *Обсерватория культуры*. № 3. с. 63–66. <<http://www.yuri-druzhkin.narod.ru/>>. [online]. [cit. 30. 04. 2019].
- Енциклопедія історії України* (ЕІУ): у 10 т. (2011): Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Т. 8. Па–Прик. К. : В-во «Наукова думка».

- ЄРШОВ, В. (2008): *Польська література Волині доби романтизму: геологія мемуаристичності*. Житомир : Полісся.
- КАРАБАН, Л. (2014): Томаш Падура: відомий і невідомий. В: *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 63. с.113–122.
- КИРЧІВ, Р. (1971): *Український фольклор у польській літературі (період романтизму)*. Київ: Наукова думка.
- КРАЛЮК, П. (2012): Парадокси українсько-польських культурних стосунків: образи князів Вишневецьких у польській та українській літературах. В: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Scripta manent*. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. Вип. 21. с.468–474.
- Літературознавчий словник-довідник* (2007): За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ: ВЦ «Академія».
- НАКОНЕЧНИЙ, Р. (2011): Тисячолітня пісня і забута історія. В: *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. №4. <<http://social-science.com.ua/article/620>>. [online]. [cit. 30. 04. 2019].
- ОКАРИНСЬКИЙ, В. (2012): Формування українолюбного напрямку в середовищі неконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до кінця 1850-х рр.). В: *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 9. с. 35–55.
- ОКАРИНСЬКИЙ, В. (2015): Козакофілство як українсько-польська неконформістська субкультура першої третини XIX століття. В: *Oriens Aliter: Časopis pro kulturu a dějiny střední a východní Evropy*. Praha, №1. s. 50–72.
- ПОЛТОРАК, В. (2011): Список іменний корпусу козаків оттоманських. 1857 р. В: *Чорноморська минашина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України*. Вип.6. Одеса: СПД Бровкін О.В. с.114–128.
- РАДИШЕВСЬКИЙ, Р. (2011): Томаш Падура – польсько-український поет. Волинь-Житомирщина. В: *Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Вип. 23. с.5–17.
- РАДОВСЬКИЙ, В. (2012): *Тимко Падура: спроба роздеградування і реабілітації*. Львів: Видавництво «Центр Європи».
- РАДОВСЬКИЙ, В. (2016): Тимко Падура: «Леговажністю є тикати фальш в історію!» чого вартує один рядок барда з Махновки. В: *Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. На пошану професора Володимира Олеговича Єршова. Вип. 27. с.32–41.
- ТИТАРЕНКО, Г. (2018): «Любов до істини» в Полтаві. *Рідний край*. №2(39). с.54–56.
- СЕРЕБРЯКОВА, Е. А. (2014): Влияние музыки на психофизическое состояние человека. В: *Вестник Брянского государственного университета*. № 1. с. 258–263.
- ЩУРАТ, С.В. (1968): Про зв'язки Т. Падури з декабристами. *Український історичний журнал*. № 11. с. 83–84.
- BRACKI, A. (2012): Obecność i rola języka ukraińskiego w poezji T. Padurry. W: *«Ukraińska szkoła» poetów polskich / Red. U. Makowska*. Warszawa: Wyd. UW. s. 331–347.
- INGLOT, M. (2004): Tomasz Padura. W: *Krzemieniec Ateny Juliusza Siowackiego / Pod red. St.Makowskiego*. Warszawa. s. 257.
- JEDYNAK, S. (2002): «Szkola ukrańska» w polskim romantyzmie. В: *«Українська школа» в польському романтизмі / За ред. Сергія Ткачова*. Тернопіль : Підручники і посібники. с.13–21.
- KUCERA, F. (2016): *Włodzisław «Emir» Rzewuski (1784–1831): podróżnik i żołnierz. Praca doktorska*. Poznań. <<http://docplayer.pl/39267256-Uniwersytet-im-adama-mickiewicza-w-poznaniu-wydzial-historyczny-instytut-historii-filip-kucera.html>>. [online]. [cit. 30. 04. 2019].

Профіль автора:

Баландіна Надія Францівна,
доктор філологічних наук, професор кафедри загального і слов'янського мовознавства, завідувач кафедри журналістики.
Наукові інтереси: лінгвопрагматика, дискурсологія, лінгво- і медіадидактика.
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
nadiyabalandina@gmail.com

Author's Profile:

Nadiya Balandina,
Doctor of philological sciences, full professor of the chair of General and Slavonic Linguistics, head of Journalism chair.
Scientific interests: Linguopragmatics, Discourse Study,
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University.
nadiyabalandina@gmail.com

ІВАНИЦЬКА НІНА ЛАВРЕНТІЇВНА
[IVANYTSKA N.L.]

Вінницький державний
педагогічний університет імені
Михайла Коцюбинського, Україна
[Vinnytsia Myhailo Kotsubynskyi State
Pedagogical University, Ukraine]

ІВАНИЦЬКА НАТАЛЯ БОРИСІВНА
[IVANYTSKA N.B.]

Вінницький торговельно-економічний
інститут КНТЕУ, Україна
[Vinnytsia Institute of Trade and
Economics of KNUTE, Ukraine]

**МІЖМОВНІ ПАРАМЕТРИ СИНТАГМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ ДІЄСЛІВНИХ СИСТЕМ:
ТИПОЛОГІЯ ЕКСПЛІКАТОРІВ КОРЕЛЯТИВНОСТІ**
**[Interlingual Syntagmatic Parameters of Ukrainian and English
Verbal Systems: the Typology of Exponents of Correlation]**

У сучасній лінгвістиці важливе значення мають проблеми, пов'язані з комплексним вивченням дієслова як універсального мовного феномену, своєрідного щодо лексичної і граматичної семантики, синтаксичної конструктивності, функціональної специфіки, а також системних та міжрівневих зв'язків і відношень з іншими мовними одиницями. Наразі теоретична інтерпретація української та англійської дієслівних систем спирається на ґрунтовно розроблене в лінгвославістиці та лінгвогерманістиці розуміння дієслова як «однієї з найбільш складних та ємних граматичних категорій» (Виноградов 1972, 337) (Ю. Апресян, Ф. Бацевич, М. Болдирев, Л. Васильєв, І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, Г. Золотова, М. Калько, О. Леута, Т. Масицька, І. Мещанинов, Н. Міліх, О. Пешковський, О. Потебня, Г. Почепцов, В. Перебийніс, В. Русанівський, Г. Сильницький, С. Соколова, B. Aarts, D. Allerton, M. Baker, D. Bolinger, D. Crystal, Ch. Fillmore, K. Fischer, R. Hartmann, M. Haspelmath, P. Helle, Ch. Hockett, R. Jackendoff, R. Jandor, J. Kay G. Leech, E. Lehrer, B. Levin, A. McMillon, F. Meyer, F. Plank, G. Ramchard, S. Soames, E. Viberg та ін.).

Продуктивним засобом на шляху осмислення лінгвальної сутності дієслова виступають праці із компаративістики (Ш. Басиров, В. Ганечко, В. Калущенко, О. Константинова, М. Мирончук, А. Муховецький та ін.), які дають змогу бодай наблизитися до розуміння універсальності дієслівної природи, як і збагнути її унікальність у мовному просторі, та в той чи інший спосіб транспонувати ці знання для пояснення спільного й особливо специфічного в мовній дискретизації світу загалом та його одієслівлюванні зокрема.

Міжмовні зіставні дослідження вигідно вирізняються з-поміж інших підходів до порівняння мов передусім можливістю залишити поза спеціальною увагою генетичний фактор, як і створити лінгвістичну модель опису, абстраговану від закритості / відкритості списку диференційних ознак та списку мов, урахування яких є важливим для характерології та типології (Іваницька 2011, 23-28). Така, на перший погляд, «простота» зіставного аналізу насправді постає досить складною процедурою, коректне проведення якої уможливорює не лише встановлення однакового (спільного, ізоморфного, ідентичного) та відмінного (специфічного, аломорфного, ідіотетичного) у сфері обраного об'єкта в кожній із зіставляваних мов, але й розкриття структурних законів функціонування мовних систем, простеження особливостей міжрівневих зв'язків, нерідко не помічених при внутрішньомовному аналізі, та створення підґрунтя для подальших типологічних узагальнень.

У цьому зв'язку показовим є те, що дієслівні системи української та англійської мов, попри доволі високу активність дослідження їх окремих складників та аспектів, водночас постають недостатньо дослідженими в контрастивному аспекті, особливо якщо брати до уваги сукупність різнорівневих вимірних критеріїв, зокрема лексико-семантичних та граматичних, як параметрів їх зіставлення.

Пропонована розвідка – частина білатерального міжмовного аналізу дієслівних систем, в якому статусу *tertium comparationis* (t.c.) набуває універсальна дієслівна категорія «процесуальність» як позамовне, теоретично обґрунтоване, відносно абстрактне поняття, відмінне від об'єкта дослідження (Іваницька 2013). Особливістю такої основи зіставлення є її здатність виступати об'єднувальним параметром обраних аспектів у парадигматичній та синтагматичній площинах дієслівних систем, що, у свою чергу, дає змогу спроектувати досліджуваний матеріал на релевантну для кожного із аспектів міні-основу зіставлення і забезпечити в такий спосіб компарабельність об'єктів.

Основоположними для утворення дієслівних систем української та англійської дієслівних систем, поряд із парадигматичними, виступають також синтагматичні зв'язки та відношення. Сучасна лінгвістика, як вітчизняна, так і зарубіжна, накопичила значний досвід у дослідженні синтагматики слів загалом та дієслів зокрема. Під синтагматикою здебільшого розуміють особливі, лінійні, «горизонтальні» відношення, що виникають між послідовно розташованими мовними одиницями за їхнього безпосереднього поєднання в мовленні чи тексті. Відношення співіснування і послідовності, теоретичне осмислення яких пов'язують із іменами Ф. де Сосюра, І. Бодуена де Куртене, М. Крушевського та ін., перебували і продовжують перебувати в епіцентрі наукових пошуків та дискусій чи не всіх світових лінгвістичних шкіл. Унаслідок цього сучасне мовознавство володіє потужним теоретичним потенціалом для інтерпретації різного роду синтагматичних (комбінаторних) властивостей слова як на внутрішньомовному, так і міжмовному рівнях, сформованих різновекторними теоріями та концепціями.

У контексті нашого дослідження релевантними для розв'язання окреслених проблем у сфері міжмовного аналізу синтагматичних параметрів зіставляваних дієслівних систем постає поняття валентності, яке на сьогодні здебільшого розуміють як здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлену його семантичними і граматичними властивостями. Власне виявлена та теоретично обґрунтована мовознавцями сполучувальна потенція, закладена семантичними та граматичними властивостями слова взагалі та дієслова зокрема, є тією внутрішньою рушійною силою, яка визначає специфічність та закономірність синтагматичних відношень, що виникають у процесі функціонування дієслівних систем як української, так і англійської мов.

Помічена як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками різна сила вияву сполучувального потенціалу слугувала підґрунтям стратифікації дієслівної лексики на автосемантичні (абсолютивні) та синсемантичні (релятивні) дієслова, перші з яких розглядають як одиниці закритої семантики, із самодостатнім смислом, а другі – як такі, що мають семантичне і граматичне визначення кількості та якості непередикатних знаків (Гулига 1967; Золотова 1982). Поділ дієслів на автосемантичні та синсемантичні до певної межі є співвідносним із поділом дієслів на одновалентні та кількавалентні, дієслова повної і неповної предикації, безінтенційні та інтенційні.

Синтагматика українських та англійських синсемантичних дієслів у дієслівних словосполученнях, семантичних єдностях виявляє різні експлікатори дієслівного синсемантизму, якісно-кількісні показники яких можуть слугувати відповідними параметрами контрастивного вивчення дієслівних систем. Параметрію експлікаторів корелятивності в системі синсемантичних українських та англійських дієслів ґрунтуємо на таких внутрішньомовних формальних ознаках дієслівного синсемантизму: 1) непередикативність / передикативність конструктивних елементів як компенсаторів дієслівного синсемантизму; 2) вербалізація / невербалізація конструктивних елементів як компенсаторів дієслівного синсемантизму; 3) структура компенсаторів дієслівного синсемантизму; 4) особливості компенсатора

(компенсаторів) дієслівного синсемантизму в семантичних єдностях; 5) вичерпність ознак експлікаторів корелятивності.

Коротко зупинимося на інтерпретації кожного із зазначених вище параметрів, які далі використовуємо при аналізі й описі корелятивності / некорелятивності експлікаторів у системі українських та англійських дієслів.

1) За ознакою *непредикативність / предикативність* конструктивних елементів у ролі компенсаторів дієслівного синсемантизму розмежовуємо непредикативні та предикативні експлікатори дієслівного синсемантизму, які загалом властиві дієслівним системам обох зіставляваних мов. Непредикативними експлікаторам дієслівного синсемантизму вважаємо сукупність лексико-граматичних формальних засобів, які в семантичних єдностях сполучені з дієсловом сильним зв'язком (сильними зв'язками) і в структурному синтаксисі утворюють переважно дієслівні «власне словосполучення» (термін І.Р. Вихованця) чи семантичні єдності (термін Н.Л. Іваницької): укр. *виконувати* (що?) **план**, *прикрасити* (що?) **ялинку**, *продавати* (що?) **зерно**, *знати* (що?) **історію**, *обмірковувати* (що?) **завдання**, *розв'язувати* (що?) **задачу**, *вклонятися* (чому?) **пам'яті**, *змилюватися* (над ким?) **над потерпілим**; *позбавитись* (чого?) **недоліків**, *висловлюватися* (як?) **чітко**, *відповідати* (чому?) **очікуваному** і т.д.; англ. *to shine* (what?) **boots**, *to shock* (whom?) **everyone**, *to shout* (what?) **smb's name**, *to show* (what?) **a film**, *to shut* (what?) **a door**, *to sign* (what?) **a document**, *to sing* (what?) **a hymn**, *to remember* (what?) **a rule**, *to owe* (what? whom?) **money to the student**; *to reach* (what?) **one of the avenues**, *to see* (whom?) **the man**, *to be* (where?) **in the village**, *to carry* (what?) **the baggage** (where?) **into the room**, *to stay* (where?) **in the hotel** etc.

Окремим різновидом експлікаторів дієслівного синсемантизму виступають предикативні експлікатори, які вживаються при синсемантичних дієсловах у структурі складного речення і разом із однослівними (синтетичними) чи кількаслівними (аналітичними) формами вибудовують складну парадигму експлікаторів дієслівного синсемантизму української та англійської мов. Спільною синтаксичною ознакою цих експлікаторів є наявність у семантичних єдностях предикативності (в ізольованих у реченнях чи дещо трансформованих варіантах).

Предикативними експлікаторами дієслівного синсемантизму виступають, отже, частини складних синтаксичних одиниць із властивими їм ознаками предикативності, які сукупно із синсемантичними дієсловами утворюють семантичні єдності, в яких обов'язково залежні від дієслів предикативні частини компенсують дієслівний синсемантизм. Такі предикативні «компенсатори» дієслівної семантики мають суттєві відмінності порівняно із непредикативними обов'язковими поширювачами у плані вираження розчленованих процесуальних денотатів у обох мовах. Предикативні експлікатори семантики не є номінантами предметних денотатів, а виражають цілі ситуації в номінаціях розчленованих денотатів. Синтагматика синсемантичних дієслів обох мов, що виявляється в обов'язковій сполучуваності зі структурами предикативного типу, сприяє виокремленню їх як предикативних експлікаторів корелятивності синсемантичних дієслів зіставляваних мов.

Предикативними експлікаторами корелятивності синсемантичних дієслів української та англійської мов виступають:

а) підрядні частини складнопідрядних сполучникових речень, які виконують функцію компенсаторів дієслівного синсемантизму: укр. *Відчував*, (що?) **що серцю не вистачить чогось**, *чого воно потребує, ... а переінакшити план свого життя не міг ...* (Д. Міщенко); *Я домагався*, (чого?) **щоб у кожній дитини в серці найрадіснішим, найдорожчим, найсвятішим була мати** (В. Сухомлинський); англ. *Sister asks* (what?) **if you will come to help** (M. Ripley); *Zoe Davies MSc asks* (what?) **what are electrolytes and how necessary are they?** (D. Francis); *Others had scrambled across the field, dodging shellbursts, and had taken off only to forget* (about what?) **where they were supposed to be going** (D. Robinson); *He decided* (what?) **what he wanted** ... (McDowell);

б) залежні частини складних безсполучникових речень: укр. *Як іду поміж вас, чую:*

(що?) **крила ростуть за плечима і душа для польоту в незвідане їх розкриває** (Н. Гнатюк); англ. *I though (what?) you would come by this train* (W. Maugham); ... *but we insist (what?) he must stay awake to eat* (Arctic odyssey); *I recommend (what?) she attend one aerobics class and one step class a week* (<http://bnc.bl.uk/saraWeb.php?qy=recommend>);

в) предикативні конструкції у вигляді прямої мови, якщо в частині «слова автора» наявне синсемантичне дієслово: укр. «**Ти молодий, чому ж ти не піднімеш мої зброї, що батькові зі старечих рук упала?**» - **закликала** (до чого?) **вона** (Лєся Українка); англ. «**Oh! Will you open it (the little) and put my mind at rest, father?**» – *she implored (what?)* (A. Cronin).

2) За ознакою **вербалізація / невербалізація** елементів у ролі компенсаторів дієслівного синсемантизму експлікатори дієслівного синсемантизму розмежовуємо на вербалізовані (словесно виражені) та невербалізовані (опущені, нульові), які також у загальних рисах характеризують синсемантичні дієслова обох зіставляваних мов. Вербалізованими експлікаторами дієслівного синсемантизму в кожній із мов виступає парадигматичний ланцюг лексико-граматичних формальних засобів, непередикативних лексико-морфологічних формальних засобів, які в семантичних єдностях сполучено з дієсловами сильним зв'язком (сильними зв'язками) і, компенсуючи дієслівний синсемантизм, є словесно вираженими словоформами, словосполученнями чи частинами речень. Такі експлікатори наскрізно пронизують граматичний лад обох мов і однозначно інтерпретуються в традиційному конструктивному синтаксисі як української, так і англійської мов.

Їхніми найголовнішими ознаками є: а) здатність заповнювати прогнозовані синсемантизмом дієслів сильні придієслівні позиції і в такий спосіб функціонувати в реченнєвих структурах; б) уходити в речення чи його частину (в реченнях непростої будови) як обов'язковий компонент придієслівної залежності, позбавлений ознак предикативності: укр. *Забудеш рідний **край** – тоді і твій корінь всохне* (П. Тичина) – *забудеш (що?) – **край***; англ. *I viewed **the town** on my left hand* (J. Swift) – *viewed (what?) – **the town***.

Дієслова з вербалізованими обов'язковими конструктивними елементами формально-синтаксичної структури речення утворюють структуру обов'язкового поширеного (елементарного) речення дієслівної будови. У конструктивному синтаксисі на рівні формально-синтаксичної (позиційної) структури речення їх можна також розглядати як граматично (синтаксично) корельовані двоскладні дієслівні побудови з присудками, вираженими дієсловами та обов'язковими придієслівними компонентами. Наявність обов'язкових право-бічних елементів при таких дієсловах в обох мовах спричиняє їхню граматичну (синтаксичну) корелятивність як обов'язково поширених реченнєвих одиниць формального (конструктивного) синтаксису. До складу дієслів із вербалізованими обов'язковими конструктивними елементами формально-синтаксичної структури речення включаємо всі синсемантичні дієслова обох мов, які номінують розчленовані процесуальні денотати.

Проаналізовані методом суцільної вибірки різностильові тексти української та англійської мов (по 10000 дієслововживань у кожній мові) виявили суттєву перевагу (майже в 9 разів) функціонування в текстах обох зіставляваних мов речень із дієсловами з вербалізованими експлікаторами їхнього синсемантизму. Це загалом підтверджує теоретичні висновки (у тому числі й наші) стосовно дієслівного автосемантизму / синсемантизму на матеріалі української та англійської мов (Ю. Апресян, Л. Белєхова, Г. Почепцов, Г. Сильницький та ін.).

Невербалізованими (нульовими) експлікаторами дієслівного синсемантизму в зіставляваних мовах виступають опущені формальні засоби вираження дієслівного синсемантизму, природа яких, як і їхні форми та позиції, є конструктивно зумовленими граматичною будовою кожної мови. У традиційному синтаксисі такі експлікатори частково спричинилися до появи синтаксичних одиниць неповної структури (неповних словосполучень, неповних речень), хоча синтаксичні явища неповноти традиційно інтерпретують, не лише виходячи із синсемантизму, але й у загальній орієнтації на пропуски будь-яких конструк-

тивних елементів словосполучення чи компонентів речення, у тому числі й факультативної залежності. Невербалізовані експлікатори дієслівного синсемантизму можуть бути ілюстровані такими прикладами: укр. *Місяць уже зовсім заколисає село...Заколисає і приплав* (М. Стельмах); англ. *May I offer my congratulations? You may offer, why not?* (С. Kelly).

3) За *структурою* експлікатори дієслівного синсемантизму в українських та англійських мовах класифікуємо на синтетичні та аналітичні форми.

Як уже зазначалося, синтагматика дієслівних слововживань в обох зіставляваних мовах експлікує ознаку спрямованості / неспрямованості дієслівної категорії «процесуальність». Усі три вище зазначені класи дієслівної лексики (автосемантичні, синсемантичні, інформативно недостатні), розмежовані за особливостями синтагматики, в обох мовах беруть участь в утворенні семантичних єдностей різної природи: високого ступеня об'єднання елементів (семантичні єдності, утворені синсемантичними дієсловами), семантичні єдності низького ступеня об'єднання елементів, утворені автосемантичними дієсловами). У кожному з цих різновидів певною мірою спрямована на залежний елемент процесуальна ознака локалізується на відповідній структурі (однослівній чи кількаслівній), утворюючи в такий спосіб синтетизм / аналітизм синтаксичних одиниць (компонентів формально-синтаксичної структури речення).

Придієслівні синтетичні компоненти виступають переважно однослівними номінаціями, на вираженні яких в обох мовах спеціалізуються іменники (в т.ч. субстантивовані): укр. *Розповідь моряка захопила хлопчиків; Мандрівник розповідав про свої пригоди; Вітряки з дитячих літ приваблювали Христину* (М. Стельмах); *Люди шукають істинного і неістинного в житті* (В. Шевчук); англ. *Bella married a butcher who displayed her photographs while she charmed the customers in the same way she had charmed the stars* (D. Vernon).

Корелятивна спроможність експлікаторів у двокомпонентних семантичних єдностях в обох мовах ґрунтується на спільних властивостях повнозначних слів як складників семантичних єдностей у сильних придієслівних позиціях, а саме: утраті їхнього значення, натомисть перетворення в номінацію, що акумулює кількісну міру вияву предметного денотата, номінованого залежним словом, найчастіше іменником: укр. *Юний друже, через книгу ти пізнаєш багато нового, незвичайного й прекрасного* (І. Цопа); англ. *I have sent so many memorials and petitions for my liberty* (J. Swift).

Водночас спостережено, що в кожній із зіставляваних синсемантичних дієслівних систем наявні спеціалізовані (особливі) аналітичні експлікатори дієслівного синсемантизму, які є специфічними для однієї з мов і відсутніми (чи мають іншу формальну будову) в іншій. Зокрема, аналітичними експлікаторами дієслівного синсемантизму часто виступають іменні сполучення слів із прийменником *of* (в англійській мові) та безприйменникові іменникові залежні словоформи в родовому відмінку (в українській мові). Взаємоконструктивні відношення ґрунтуються на залежності іменникових словоформ цих єдностей. Аналітизм таких експлікаторів визначає суттєва вагомість у плані змісту формально залежного елемента семантичної єдності (укр. *I + Iрод* – англ. *N of N*). Це виявляється також у структурно-семантичній необхідності (структурно-семантичній чи інформативній недостатності першого елемента єдності). У таких випадках змістовий центр єдності зміщено з першого елемента на другий (залежний): пор.: укр. *Світ мови оточує нас від народження. У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідної мови* (А. Коваль) і англ. *Clearly, it's time someone gave you a bit of advice* (J. Rose); *Be so kind as to give me a glass of water; Roger gathered a hundred of stones and began to throw them* (A. Grey).

Отже, спрямованість процесуальної ознаки на предмет, номінована синсемантичним дієсловом, мислиться в широкому плані: йдеться про узагальнену субстанцію, мовне втілення якої є насамперед кількаслівним. У конструктивному синтаксисі таке явище кваліфікують «синтаксичним аналітизмом», «складеною (складною) формою вираження члена речення». Синтаксичний аналітизм цікавить нас як сукупність різних формальних засобів вираження елементів у семантичних єдностях, які через формалізацію можуть бути зіста-

лені для з'ясування явищ корелятивності синсемантичних дієслів на синтагматичній осі. Не можна, звичайно ж, не враховувати й того, що трапляються непоодинокі випадки, коли в дихотомії синтетизм / аналітизм експлікатора дієслівного синсемантизму включається одна з форм, зокрема, синтетична, на що впливає значення іменникової назви предметного денотата в поєднанні з дієслівною назвою процесуального: укр. *Цей **готель** може вмістити **500 гостей***; англ. *This **hotel** can accommodate **500 guests*** (пор.: *Готель не може вміщувати гостя (відвідувача і т. д.)*; *The hotel cannot accommodate a guest, a visitor etc.*).

4) За особливостями *семантичних єдностей*, у яких здійснено компенсацію семантики синсемантичних дієслів, експлікатори корелятивності поділено на однопозиційні та кількопозичійні.

Однопозиційними експлікаторами корелятивності українських та англійських дієслів вважаємо такі непередикативні чи передикативні конструктивні одиниці (синтетичного чи аналітичного вираження), які заповнюють одну (єдину) сильну дієслівну позицію у структурі двохелементних семантичних єдностей, компенсуючи дієслівний синсемантизм.

Експлікатори корелятивності українських та англійських синсемантичних дієслівних систем у двохелементних семантичних єдностях є найбільш показовими насамперед щодо вияву їхніх кількісних репрезентацій в обох зіставляваних мовах. Такими є іменникові, займенникові та прислівникові експлікатори.

Найчисленнішими з-поміж синсемантичних українських, як і англійських дієслів, є дієслова, синтагматика яких виявляється в обов'язковій сполучуваності з безприйменниковими формами іменників. У такий спосіб утворюються двохелементні семантичні єдності типу: укр. *виготовляти продукцію, розробляти план; розв'язувати проблему, пекти хліб, готувати сніданок, відстоювати незалежність, збирати врожай, поважати батьків, цінувати довіру, розповсюджувати інформацію, косити траву*; англ.: *to make machines, to love a woman, to stop a bus, to learn English, to lead a demonstration, to know literature, to kill one's enemy, to interrupt the speaker, to improve the situation, to hold a spoon, to hurry the children, to imitate one's father, to grow a bread, to grind coffee, to greet a delegation etc.*

У двохелементних семантичних єдностях відбувається компенсація синсемантизму таких дієслів, реалізуються семантико-синтаксичні відношення об'єктності, а також реалізуються умови для створення обов'язкових безприйменниково-іменникових (займенникових) компонентів формально-синтаксичної структури речення. Водночас двохелементні семантичні єдності розмежовує морфологія обов'язково залежного від дієслова слова (сполучення слів чи словосполучення). У такий спосіб було виділено моделі (форми), які репрезентують кореляцію непередикативних експлікаторів у системі синсемантичних дієслів української та англійської мов:

а) безприйменниково-іменникові словоформи: укр. *Хурделиця плела навколо холодні **цими*** (М. Стельмах); англ.: *I heard **a noise** behind me* (J. Swift).

б) прийменниково-іменникові словоформи: укр. *Хто переступає **через людей, через їхні могили, через їхні сльози, той переступить і через увесь світ*** (П. Загребельний); англ.: *I walked **towards the northeast coast*** (J. Swift).

в) займенникові, які у переважній більшості випадків, утворюючи з дієсловами двохелементні семантичні єдності, що являють собою дієслівно-займенникові сполучення, корелюють із відповідними займенниковими назвами в усіх розрядах займенників, виявляючи при цьому деякі розбіжності, що їх детермінує граматичний лад кожної із зіставляваних мов. У межах займенникових розрядів виявлено корелятивні спроможності експлікаторів дієслівного синсемантизму в безприйменникових формах займенників:

– особових (укр. *мене, мною, тебе, його, їм, її, нею, нас, нами, вас, вами, їх*, англ. *me, you, him, her, it, us, them*): укр. *Учитель мій. Як ми **тебе** любили, як слухали в полоні юних яворів* (В. Сосюра); англ. *You can't find **him** these days* (M. Twain); *I didn't know, at first, that he's recognized **me*** (D. Hill).

– зворотних, питальних, відносних, неозначено-особових, заперечних, означальних, співвідносних із іменниками, уживаними в придієслівних позиціях при синсемантичних дієсловах. Специфіка таких експлікаторів у ролі корелятивних одиниць предметних субстанцій, які в структурі речення виступають, подібно до іменників у безприйменникових чи прийменникових формах займенників відповідного розряду: укр. *себе, собою, собі, того, тому, тим, кого, кому, ким, чого, чим, нікого, нікому, нічого, абикого, абичого, кого-небудь, чого-небудь, казна-що, казна-кого, хтозна-кого, хтозна-що, когось, комусь, чогось, чомусь, один одного, один одному* (+ прийменники разом із формами непрямих відмінків займенників); англ. *oneself, myself, yourself, himself, herself, itself, ourselves, yourselves, themselves, whom, what, that, some, something, anything, somebody, anybody, someone, anyone, none, nothing, nobody, all, each, everybody, everything, both, each other, one another*: укр. *Раби – це нація, котра не має слова, тому й не може захистити себе* (З газ.); *Кому ж ви служите, приручені Антеї, відірвані від матері-землі?..* (В. Симоненко); *Гарно того вчити, хто хоче все знати* (Н. тв.); *Я нічого не хочу від тебе, тільки б квітла ти в дзвоні доріг* (В. Сосюра); *Гроші втратив – нічого не втратив, совість втратив – усе втратив* (Н. тв.); англ. *You regards nobody; What does this package contain?* (M. Magorian); *Who are you waiting for here?* (J. Yeovil); *How can you sit there, and say nothing?* (D. Lodge); *This man would want to know everything, would delve and dig, and not be satisfied with surface explanations* (J. Neil); *I think you can trust everyone here* (M. Munn). В українській мові трапляються випадки вживання зворотного займенника себе в давальному відмінку (собі), який не можна вважати корелятивним експлікатором деяких українських та англійських синсемантичних дієслів, оскільки він у таких випадках позбавлений «зворотної» семантики і в структурі речення не виражає синтаксичної семантики об'єкта чи адресата. Покажемо це на прикладі дієслів укр. *згадувати* та англ. *to remember*: укр. *Доктор Рафалович мав бистре око і добру пам'ять, але не міг пригадати собі, щоб де-небудь і коли-небудь знав свого панка* (І. Франко); *Він пригадав собі навіть співанку, якої навчав його ... товариш* (І. Франко).

Окрему парадигму становлять експлікатори корелятивності в групі синсемантичних дієслів кількопозичійної природи (тих, які утворюють трьохелементні семантичні єдності). Такі експлікатори корелятивності українських та англійських синсемантичних дієслів виступають як непередикативні та передикативні конструктивні одиниці (синтетичного й аналітичного вираження), які заповнюють дві сильні дієслівні позиції у структурі трьохелементних семантичних єдностей, компенсуючи дієслівний синсемантизм.

В українській і англійських мовах виявлено доволі місткі групи синсемантичних дієслів, синтагматика яких включає не один (як у двохелементних семантичних єдностях), а щонайменше два конструктивних елементи, необхідні для реалізації значення синсемантичного дієслова на кшталт укр. *приносити* (що-н. кому-н.) – *приносити сестрі подарунок; розташовувати* (що-н. де-н.) – *розташовувати приладдя на столі; змащувати* (що-н. чим-н.) – *змащувати порт кремом; приєднувати* (що-н. до чого-н.) – *приєднувати училище до інституту; поєднувати* (що-н. із чим-н.) – *поєднувати навчання з роботою* і т.д.; англ. *to combine* (smth. with smth.) – *to combine good taste with real skin, theory with practice*; *to count* (smth. smb., smth.) – *to count him the best writer*; *to deal* (smb. smth.) – *to deal the boy a blow*; *to choose* (smb. smth.) – *to choose smb. a good apple*; *to declare* (smb. smth.) – *to declare him an invalid*; *to bring* (smth. from smth.) – *to bring the chair from the garden*; *to bring* (smb. into smth.) – *to bring smb. into the society of interesting men*.

Проблеми, пов'язані з формально-граматичною інтерпретацією таких структур, в україністиці розв'язують у ракурсі теорії синтаксичних зв'язків, зокрема сильного керування (І. Вихованець, А. Загнітко), структуралізації відмінкових парадигм іменників (І. Вихованець, М. Плющ, К. Городенська), спроможності повнозначних слів (дієслів) номінувати розчленовані процесуальні денотати (Н. Іваницька), функціонування кількавалентних предикатів (О. Леута). Спираючися на результати, отримані при застосуванні методики елімінування, вчені доводять облігаторність обох залежних від дієслова слівосформ у

структурах трьохелементних семантичних єдностей із синсемантичними дієсловами, а отже, участь залежних від дієслова форм в утворенні обов'язкових придієслівних компонентів (Й. Андерш, Н. Іваницька). У лінгворусистиці, як відомо, послуговуються теорією елементарних реченнєвих моделей, зокрема дієслівної будови (Н. Шведова, Г. Золотова та ін.). У лінгвогерманістиці дослідникам за методичне підґрунтя правлять здебільшого теорії структуралістів, пов'язані з постійним прагненням адекватно інтерпретувати структуру речення у вигляді його складників (членів речення, безпосередніх складників та ін.) (Н. Авілова, В. Адмоні, І. Арнольд, Л. Бєлєхова, М. Блох, Л. Іофок, В. Касевич, Г. Почепцов, Г. Сильницький, Т. Чугаєва, Z. Harris, Ch. Hockett, K.L. Pike, W. Schmidt та ін.).

Проаналізовані (за словниками) синсемантичні дієслова, а також відібрані з реченнєвих структур дієсловоформи (що значно розширило список таких дієслів), які здатні утворювати трьохелементні семантичні єдності, дали змогу виявити систему експлікаторів корелятивності в українських дієслівних системах цього типу. Як і в синсемантичних дієсловах у складі двохелементних семантичних єдностей, експлікаторами корелятивності в аналізованих структурах обох мов виступають непередикативні та передикативні одиниці в різних варіантах їхньої внутрішньомовної співвіднесеності.

Онтологія таких експлікаторів загалом є ідентичною для дієслівних номінацій обох мов. Усі дієслова цього типу номінують *розчленовані* процесуальні денотати. Своєрідність таких дієслів, на відміну від синсемантичних дієслів у двохелементних семантичних єдностях, стосовно їхньої онтологічно-денотативної природи полягає в тому, що в номінаціях процесуальних денотатів беруть участь синсемантичні дієслова спільно із двома обов'язковими конструктивними (синтаксичними) елементами, що в сукупності виражають такий розчленований денотат: пор. укр. *Той нехай собі плаче, хто **човен** неповний **воді** **доручив**, хто вийшов в дорогу темньої ночі* (Леся Українка) – трьохелементна семантична єдність ***доручив човен воді*** номінує розчленований денотат дієсловом ***доруча-ти*** та обов'язково залежною від нього іменниковою словоформою в знахідному відмінку ***човен*** та іменниковою словоформою в давальному відмінку ***воді***; англ. *My doctor **ordered me a holiday*** (С. Rayner) – трьохелементна семантична єдність ***ordered me a holiday*** номінує розчленований процесуальний денотат дієсловом ***to order*** й обов'язково залежною від нього займенниковою словоформою ***me*** з адресатним значенням та іменниковою словоформою ***a holiday*** з об'єктним значенням.

Відбір (за словниками та за реченнєвими зразками) синсемантичних дієслів, здатних утворювати трьохелементні семантичні єдності, проводився за синтагматичними ознаками, які так чи інакше засвідчують словникові маркери, та за методикою елімінування частин реченнєвої структури. Так, наприклад, українське дієслово ***давати*** (***дати***) відносимо до синсемантичних, здатних утворювати трьохелементну єдність, за позначками його в словниковій статті (***давати** що-н. кому-н.*), додатково аналізуючи його в реченні на кшталт укр. ***Дай серцю волю – заведе в неволю*** (Панас Мирний). Те ж саме англ. *to give* (*smb. smth. / smth. to smb.*) - ***He gave the scientist instructions*** (S. McDonald).

На відміну від умов творення й особливостей вияву в реченнях нульових експлікаторів корелятивності в двохелементних семантичних єдностях, у аналізованих структурах цього типу нульові експлікатори корелятивності є, по-перше, нечастим явищем, а по-друге, мають обмежені синтаксичні умови. Такі умови загалом утворює структура неповного речення із пропущеним одним із його обов'язкових придієслівних компонентів: англ. *It is a secret, and if I tell you, you must tell me yours* (L. Alcott) – розчленований процесуальний денотат виражає семантична єдність *tell you a secret*, у якій пропущена частина *you*; (укр. ***Кропіть життя дощем, а не сльозами*** (М. Стельмах) – розчленований процесуальний денотат виражає семантична єдність ***кропіть життя дощем***, у якій разом із дієслівною номінацією пропущена його частина ***життя***.

Крім формальних ознак, за якими проводився розподіл і досліджувались особливості корелятивності експлікаторів синсемантичних дієслів української та англійської мов, до уваги бралася також їхня синтаксична семантика. Через те що експлікатори дієслівного

синсемантизму, зокрема в непередикативних виявах, виступають обов'язковими придієслівними компонентами формально-синтаксичної структури речення, їхню синтаксичну семантику обмежуємо семантикою об'єктного та обставинного компонентів. Примітно, що майже 90% усіх проаналізованих українських та англійських дієслів у трьохелементних семантичних єдностях виявили приблизно однакову синтагматику щодо обов'язкових сполучуваностей із непередикативними одиницями чи реченнями (передикативними одиницями) з об'єктною чи обставинною семантикою.

На основі виражальних можливостей цієї семантики видається можливим розмежувати морфологічні типи експлікаторів корелятивності у трьохелементних єдностях, утворених синсемантичними дієсловами в обох зіставляваних мовах. Зокрема, було виокремлено такі експлікатори, що репрезентують кореляцію в системі синсемантичних українських та англійських дієслів у трьохелементних семантичних єдностях:

а) два безприйменникові іменники: укр. *Студентського боргу не встиг він повернути Стусу* (М. Каменюк); *І він розповів юнакові притчу про птицю* (В. Шевчук); *Чайки плачуть над морем - море солями солять* (І. Драч); *А хіба ж не продемонстрував він читачам свій талант!* (І. Драч); *Павине пір'я блищало й миготіло, а золотий кружок парчі на чорних носах сявав і надавав красу тонким чорним бровам* (І. Нечуй-Левицький); англ. *He gave the child only one apple; I gave David a book;*

б) безприйменниковий іменник + прийменниковий іменник: укр. *От поїхала вона на розгледини, випросила у сусіда кобилу й санки* (Г. Тютюнник); *Щоб пристосувати зміст освіти до можливостей дитини, треба насамперед удосконалити й оновити його* (З газ.); *А справжня слава – це прекрасна жінка, що на могилу квіти принесе* (Л. Костенко); *Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям* (О. Довженко); англ. *Just a few days ago the couple posted a Christmas present to their daughter which will arrive in South Africa in the next week* (<http://bnc.bl.uk/saraWeb.php?qy=posted>); *There is also a lot of humbug associated with campaigns to preserve the minds of children from pollution* (S. Lamont); *I released this man from the tomb* (M. Hodgkinson); *He was the kind of man who would have sold his suspicions for money* (M.J. Staples); *I applied my face to the window* (J. Swift); *They sent letters to the council's private meeting to try to block her return* (R. Black); *He threw his briefcase onto the floor, into the corner, and with all his force he slammed his door behind him* (P. Davies); *The mother, who attracted and welcomed happy young men to the house, was a little put out by Edwy's rather shy and serious manner* (G. Thomas); *Already we provide magazine with material for his books programme on LBC, and we have supplied both BBC and ITV with charts for networked shows, notably 'The Write Stuff' and 'Saturday Live'* (<http://bnc.bl.uk/saraWeb.php?qy>); *This bastard stuck a knife into me* (J. Curtis); *I just threw the pieces in the waste basket* (J. Salinger); *He put the bible under the sofa* (R. Stevenson); *My mother engraved this rule on my memory* (N. Bawden);

в) безприйменниковий іменник + безприйменниковий займенник: укр. *Навчай розуму інших - сам навчишся* (Н. тв.); *Сковорода справді не проповідував ніколи перед юрбою: він ретельно добирав собі слухачів, щоб бути почутим* (В. Бойко); *Чим я маю привернути серце милої, – не знаю* (Леся Українка); *Кому се ти плетеш віночки, красо моя* (Леся Українка); *Навіть того, чиє життя минає в небі, цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, сліпучістю* (О. Гончар); *Я тобі вручаю теза мого творіння* (М. Каменюк); *Напою тебе березовим соком, засинію до тебе пролісками* (О. Гончар); *Зараз нам допомагають шефи комп'ютерами, меблями* (З газ.); англ. *In my younger my father gave me some advice* (F. Fitzgerald); *If I were you, I'd write him an apology, sir* (L. Alkott); *I tell you the truth* (R. Stevenson); *I told her all the story of my sad childhood* (Ch. Bronte); *They can't send him to college* (M. Brogden); *Do you think she'd be offended if we offered to lend her a dress for Thursday?* (L. Alkott);

г) безприйменниковий іменник + прийменниковий займенник: укр. *Він щосили кинув каменюку в них та й тікати* (О. Донченко); *То ж, поселившись в них, вони з часом при-*

тягнули **до себе інших вірників** (<http://ave-maria.comyr>); англ. *I threw the ball to him and he caught it; The teacher distributed the books among us; I applied my face to him* (J. Swift); *Can I entrust the task to you; He took from her in silence the passport, the international driver's licence and Mrs Fanshawe's letter* (R. Rendell);

г) прийменниковий іменник + безприйменниковий займенник: укр. *Подружжя і гадки не мало запрошувати їх до хати* (В. Малик); *Понаставляли на стіл усього* (І. Ле); *I will add it to the account when you leave, he murmured* (P. Wilson); *We take it from our dish in the proper place* (В. Пым); *...but you can lend it to Laurie on the nights you're not using it.* (<http://bnc.bl.uk/saraWeb.php?qy=lend>);

д) безприйменниковий займенник + безприйменниковий займенник: укр. *Передайте це їм та й мікайте* (В. Шевчук); *I've heard the Reason, and I'll tell it you* (R. Greene); *I'll give it them, can't promise more than that* (G. Seymour);

е) безприйменниковий займенник + прийменниковий займенник: укр. *Страшні слова, коли вони мовчать, коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, із чого їх почать, бо всі слова уже були чужими* (Л. Костенко); *Тоді господь відвів мене від нього* (І. Нечуй-Левицький); *Гарний закон, гарний. Тільки не адаптуєш його до цього* (З газ.); англ. *He endeared himself to everyone; He kept me with him all the time* (M. Twain); *The dealt has taken her from him* (N. Bawden); *«What did you say to him?» asked Mr. March* (L. Alcott); *I'll just tell you about this* (J. Salinger); *I fought it from them* (R. Stevenson);

є) безприйменниковий іменник + інфінітив: укр. *На другий день батько просив сина вивезти косарям обід* (І. Нечуй-Левицький); *Методи генетичної інженерії дозволили ученим здійснити синтез деяких білків у промислових кількостях* (З журн.); англ. *He tried to make the daughter understand* (P. Wiat); *Dare I ask the man to explain* (Ch. Dickens); *Yes, sir. Your honour told me to call you* (Ch. Dickens);

ж) безприйменниковий займенник + інфінітив: укр. *Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші* (М. Коцюбинський); *Хто ж дозволив вам так не поважати закон?* (З газ.); *Цілу ніч нам не давали заснути солов'ї* (В. Сосюра); англ. *I asked her to move somewhere* (R. Black); *I say that the greatest tragedy in the world today is that God had made man in his image and made him to worship him, made him to play the harp of worship before the face of God day and night...* (C. Cleverly).

Певну невідповідність в українській та англійській мовах виявляють експлікатори в трьохелементних семантичних єдностях, якщо компенсатором дієслівного синсемантизму виступає інфінітивна форма дієслова і в англійському реченні займає позицію абсолютно-го кінця речення: англ. *When he gets back, tell him to wait* (G. Cross) – укр. *Коли він повернеться, скажи йому, щоб почекав.* – *Коли він повернеться, попроси його почекати.* В аналізованих реченнях експлікація корелятивності є неповною, оскільки англійській конструкції з Complex Object **him to wait** відповідають українські експлікатори – безприйменниковий займенник у знахідному відмінку *його* та об'єктний інфінітив *to wait*, як і трьохелементна семантична єдність із підрядним з'ясувальним реченням *щоб почекав* (скажи йому (що?); попроси його (*про що?*) – *щоб почекав*).

Експлікаторами корелятивності синсемантичних дієслів у трьохелементних семантичних єдностях української та англійської мов часто бувають також предикативні конструкції, які, виражаючи окремі ситуації, своєрідно «вписуються» в синтаксичну парадигму складного (складнопідрядного) речення в ролі підрядного з'ясувального. Саме на «з'ясувальності» ґрунтуються виражальні (мовні) особливості розчленованого процесуального денотата, стрижневим елементом у відповідних конструкціях яких є синсемантичне дієслово: укр. *Всі мудреці вчать нас, як треба жити в світі, й жоден не вміє того сам* (Ю. Мушкетик); *Книжки все мені давали, все, в чім відмовляло життя* (С. Собко); англ. *You must pay me what you owe; «Oh, tell us what they are», - cried Meg, who sat beside him* (L. Alcott); *This story shall draw a conclusion from it and at the same time show us that the promise is incorrect* (O. Henry); *I'd already told her father who it was* (J. Salinger).

У такий спосіб аналіз дієслів (усі вони є синсемантичними) української та англійської

мов, які виявили здатність утворювати трьохелементні семантичні єдності, засвідчує, що українські та англійські дієслівні системи володіють комплексом формальних ознак, що можуть слугувати формальними експлікаторами корелятивності таких систем.

5. За *вичерпністю основних диференційних ознак* експлікатори корелятивності поділяємо на повні, часткові та некорельовані.

Повними експлікаторами корелятивності вважаємо ті, що засвідчують корелятивність систем, категорій, мікрокатегорій чи окремих дієсловоназв за визначеними семантичними та формальними ознаками дієслівної категорії «процесуальність». Типовими в цьому плані виступають однослівні номінації процесуального денотата, об'єднані категорійною спільністю дієслівної категорії «процесуальність»: укр. *відпочивати* – англ. *to rest* (однослівні вираження нерозчленованого денотата мікрокатегорій «стан – фізіологічний стан» субкатегорії «процесуальність – стан»); укр. *полірувати* (що-н.) – англ. *to polish* (smth.) (однослівні вираження розчленованого денотата мікрокатегорії «дія – створення об'єкта» субкатегорії «процесуальність – дія»).

Неповними експлікаторами корелятивності вважаємо експлікатори, які засвідчують корелятивність систем, субкатегорій, мікрокатегорій чи окремих дієсловоназв за кількома визначеними семантичними чи формальними ознаками дієслівної категорії «процесуальність».

Отже, у формальному макрокомпоненті дієслівної категорії «процесуальність» параметричну характеристику «експлікація корелятивності» можуть увиразнювати описані вище ознаки. Кожна з них своєрідно характеризує експлікацію корелятивності в зіставлюваних системах синсемантичних українських та англійських дієслів, як і в кожній окремо взятій парі номінацій спільного розчленованого процесуального денотата. Як усі вище зазначені характеристики, так і частина з них можуть слугувати диференційними параметрами розмежування дієслівних класів щодо визначення відповідних категорій універсальної дієслівної категорії «процесуальність».

Однією з ознак корелятивності дієслів української та англійської мов вважаємо «вичерпність ознак корелятивності» (термін автора). Суттєвим показником при цьому виступають параметричні характеристики обох аспектів (макрокомпонентів) категорії «процесуальність» (семантичний та формальний). У такий спосіб абсолютно корелятивними вважаємо дієслова обох мов, які виражають спільну категорію (категорійне значення) семантичного макрокомпонента процесуальності і мають ідентичні експлікатори корелятивності формального макрокомпонента дієслівної категорії «процесуальність».

Так, наприклад, абсолютну корелятивність виявляють дієсловоназви: укр. *кашляти* і англ. *to cough*, які виражають мікрокатегорію «стан – фізіологічний стан», мають нульову форму експлікації семантики (є автосемантичними дієсловами); укр. *гострити* і англ. *sharpen* (knife) – виражають категорію «дія – створення об'єкта», мають спільні формальні параметри: синсемантизм, непередикативність експлікаторів у структурі двохелементних семантичних єдностей в обох зіставлюваних мовах.

Отже, суттєвою параметричною характеристикою об'єднання (групування) корелятивних пар українських та англійських дієслів є еквівалентність зовнішніх (формальних) показників дієсловоформ обох мов та їхніх внутрішньосемантичних ознак (тотожність експлікованих формальних засобів у межах тієї самої мікрокатегорії дієслівної категорії «процесуальність», напр., пор: укр. *руйнувати* – англ. *to damage* (однослівні словесні номінації синсемантичні дієслова, які повністю корелюють як засоби вираження мікрокатегорії «дія – деструктивна дія»). Така експлікована (формальна) ознака у її функціональній (категорійній) обмеженості об'єднує українські дієслова: *нівечити, калічити, пармачити, тринькати, марнувати, засмічувати, забруднювати* та ін. та англійські *to spoil, to ruin, to destroy, to cripple, to dirty* etc в одне лексико-семантичне поле, в якому відповідні лексеми як номінації процесуальних денотатів утворюють корелятивні пари з найвищим ступенем корелятивності.

За ознакою «вичерпність ознак» семантичного та формального макрокомпонентів ка-

тегорії «процесуальність» прояви кореляції маємо підстави розмежувати на: повну кореляцію, неповну (змішану) кореляцію та відсутню кореляцію.

За сукупністю ознак семантичного та формально-граматичного макрокомпонентів дієслівної категорії «процесуальність» повністю корельованими вважаємо:

а) дієслівні номінації нерозчленованих процесуальних денотатів, на означенні яких можуть спеціалізуватися конституенти більшості ЛСП виокремлених мікрокатегорій у межах субкатегорій «процесуальність – дія», «процесуальність – стан» та «процесуальність – відношення», із виразною векторністю на субкатегорії «процесуальність – стан» та «процесуальність – дія», напр.,: укр. *боліти* і англ. *to ache*; укр. *появлятися* і англ. *to appear*; укр. *сваритися* і англ. *to argue*; укр. *прокидатися* і англ. *to awake*; укр. *гнути* і англ. *to bend*; укр. *кусатися* і англ. *to bite*; укр. *хвастатися* і англ. *to boast*; укр. *купити* і англ. *to boil*; укр. *дихати* і англ. *to breathe*; укр. *горіти* і англ. *to burn*; укр. *скаржитися* і англ. *to complain*; укр. *кашляти* і англ. *to cough*; укр. *кричати* і англ. *to cry*; укр. *танцювати* і англ. *to dance*; укр. *зникати* і англ. *to disappear* etc.;

б) дієслівні номінації розчленованих денотатів, які утворюють корелятивні пари у двох-елементних семантичних єдностях з експлікаторами синсемантизму дієслів безприйменниковими іменниковими / займенниковими словоформами: укр. *калькувати* (що-н.) і англ. *to calculate* (smth.); укр. *кантувати* (що-н.) і англ. *to edge* (smth.); укр. *годувати* і англ. *to feed* (smb.); укр. *гострити* (що-н.) і англ. *to sharpen* (smth.); укр. *госпіталізувати* (кого-н.) і англ. *to hospitalize* (smb.); укр. *кликати* (кого-н.) і англ. *to call, to invite* (smb.); укр. *форму-вати* (що-н.) і англ. *to form* (smth.); укр. *святкувати* (що-н.) і англ. *to celebrate* (smth.) etc.;

в) дієслівні номінації розчленованих процесуальних денотатів, які утворюють корелятивні пари в трьохелементних семантичних єдностях із корельованими непередикативними експлікаторами семантичних дієслів: укр. *забороняти* (кому-н. + інф.) і англ. *to forbid* (smb. + inf.); укр. *розподіляти* (що-н. між ким-н.) і англ. *to distribute* (smth. between smb.); укр. *відправляти, відряджати* (кого-н. + куди-н.) і англ. *to direct* (smb. + somewhere); укр. *присвячувати, посвячувати, віддавати* (що-н. чому-н., кому-н.) і англ. *to devote* (smth. to smth./smb.); укр. *заривати, закопувати* (що-н. в що-н.) і англ. *to deposit* (smth. in/into smth.); укр. *вітати* (кого-н. із чим-н.) і англ. *to congratulate* (smb. on smth.) etc.;

г) дієслівні номінації розчленованих процесуальних денотатів, які, крім однослівної еквівалентності дієслівних словоформ, виявляють ізоморфізм у займенникових словоформах: укр. *воювати* (з ким-н., проти кого-н.) і англ. *to fight* (with smb., against smb.); укр. *вплітати, уплітати* (що-н. у що-н.) і англ. *to plait* (smth. into smth.);

г') дієслівні номінації з елементами «насиченої» кореляції. Така кореляція властива дієслівним рядам, елементи яких виражають спрямовану дію, спеціалізацію якої забезпечують імпліковані семи, що до певної межі «зближують» синонімію обох мов: укр. *баритися, відкладати, уповільнювати, зволікати, затримуватися* і англ. *to linger, to tarry, to delay* (імплікована ознака «уповільнення» (про час));

д) дієслівні номінації в зіставлюваних групах, наприклад, у зіставленні семантичного українського дієслова з синонімічним рядом українських дієслівних відповідників словоформ із тотожними непередикативними експлікаторами синсемантизму: укр. *сміятися* (над чим-н., над ким-н.) у значенні 'кепкувати, насміюватися, глузувати' і англ. *to laugh* (at smth./smb.), *to ridicule* (at smth./smb.), *to mock* (at smth./smb.), *to scoff* (at smth./smb.), *to jeer* (at smth./smb.), *to rail* (at smth./smb.), *to deride* (at smth./smb.), *to flout* (at smth./smb.), *to gibe* (at smth./smb.), *to sneer* (at smth./smb.) etc.

Закономірно простежується кореляція українських дієсловоформ із префіксом **до-** з однотипними описовими англійськими конструкціями: «дієслово генералізованої семантики *to finish* + *Ving*»: укр. *договорювати* і англ. *to finish speaking*; укр. *додруковувати* і англ. *to finish printing*; укр. *дожинати* і англ. *to finish reaping*; укр. *доїдати* і англ. *to finish eating*; укр. *доламувати* і англ. *to finish breaking*; укр. *домивати* і англ. *to finish washing*; укр. *домальовувати* і англ. *to finish painting*; укр. *дочитувати* і англ. *to finish reading*; укр. *добудовувати* і англ. *to finish building*. До корельованих дієслівних пар належать обсягові групи

префіксованих українських та англійських дієслів із корельованими префіксами: укр. **від-** / англ. **un-** (укр. *відчіпляти* і англ. *to unlook*); укр. **роз-** / англ. **un-** (укр. *розмотувати* і англ. *to uncoil*); укр. **пере-** / англ. **re-** (укр. *переписувати* і англ. *to rewrite*). При цьому вагоме місце посідають повністю корельовані ряди дієслівних префіксальних словоформ, які, зберігаючи формальну еквівалентну експлікацію корельованості префіксами, обіймають також ту саму функціональну сферу щодо тотожного вираження спільної категорії, а особливо мікрокатегорій процесуальності. Приміром, було зафіксовано такі корелятивні пари префіксальних дієслів: укр. *відшпилювати* і англ. *to unrip*; укр. *відклеювати* і англ. *to unsluck*; укр. *відстібати* і англ. *to unstrap*; укр. *роздягати* і англ. *to unclothe*; укр. *розтискати* і англ. *to uncleanch*; укр. *розпорювати* і англ. *to unrip*, синсемантичні дієсловоформи яких виражають мікрокатегорію «дія – деструктивна дія».

Цю функціональну спільність як *t.s.* доповнює також спільність формальна, посилюючи в такий спосіб міжмовну корелятивність дієсловоформ: пор.: укр. *переробляти* і англ. *to reprocess*; укр. *перемощувати* і англ. *to refloor*; укр. *переобладнувати* і англ. *to reequip*; укр. *перепланувати* і англ. *to replan*, укр. *пересортувати* і англ. *to reassort*. Високий ступінь повної кореляції зазначених попереду українських та англійських словоформ забезпечено: виявленням ізоморфізмом кожної пари префіксів (укр. **пере-** / англ. **re-**) та категорійно-процесуальною спільністю – належністю до мікрокатегорії «дія - створення об'єкта», у межах якої виділено диференційну ознаку «повторення».

Повну формальну корельованість виявляють синсемантичні українські дієслова з префіксом **за-** із імплікованою в їхній структурі семою «знаряддя, спосіб» із англійськими синсемантичними дієловами, які утворюють трьохелементні семантичні єдності (дієслово + що-н. + чим-н.), у яких імплікована сема українського дієслова постійно корелює із прийменниково-іменниковою словоформою англійської конструкції: пор.: укр. *закрашувати* 'покривати фарбою' і англ. *to paint with*; укр. *закривавлювати* 'заливати, забризкувати кров'ю' і англ. *to stain with (blood)*; укр. *запудрювати* 'покривати пилом' і англ. *to powder with (dust)*; укр. *заледеніти* 'покрити льодом, кригою' і англ. *to cover with (ice)*; укр. *замащувати*, *замазувати* (чимось) і англ. *to stick with (putty)*.

Спостережено й інші кореляції імплікованих у дієсловах сем однієї мови з позадієслівними експлікаторами таких сем в іншій мові, напр.: укр. *зазубрювати* (імплікована сема «не думаючи») і англ. *to learn mechanically*, укр. *попрацювати* (імплікована сема «певний час») і англ. *to work a little*.

Змішаний тип кореляції експлікаторів синсемантизму представлений назвами номінацій спільного процесуального денотата з відмінностями в зіставляваних мовах щодо структури номінації процесуального денотата, зокрема:

а) синтетичного (однослівного) вираження в українській мові – аналітичного (кількаслівного) в англійській мові: укр. *авансувати* і англ. *to pay in advance*; укр. *важити* (мати певну вагу) і англ. *to have a weight*; укр. *викрикувати* і англ. *to cry out*; укр. *настоювати* 'залишивши що-небудь рідиною чи помістивши щось в рідину, дати можливість постояти, щоб утворити напій' і англ. *to make liquor etc.*;

б) аналітичного (найчастіше двоскладного) вираження в українській мові – синтетичного (однослівного) в англійській: англ. *to hollow* (←n. *to hollow* – яма, порожнина) і укр. *видовбувати* (яму); англ. *to coop* (←n. *to coop* – курник, клітка для птиці) і укр. *саджати в курник*; англ. *to fold* (←n. *to fold* – загорожа, кошара) і укр. *заганяти в кошару*; англ. *to hire* (←n. *to hire* – наймання, прокат) і укр. *наймати*, *брати напрокат*. Таку кореляцію мають українські відповідники англійських дієслів, утворених від іменників із імплікованими в їхню структуру відповідними семами;

в) синтетичного (префіксального) вираження в однослівних українських дієслівних номінаціях – двослівних англійських дієсловоназвах із обов'язковими «супроводами» основних дієсловоформ відповідними постфіксами, здебільшого обставинного значення: укр. *відпихати* і англ. *to push away (off, back)*; укр. *відплачувати* і англ. *to pay back*; укр. *відгризати* і англ. *to bite (to draw) off*; укр. *віддалятися* і англ. *to move away*; укр. *віджартовува-*

тися і англ. *to laugh off*; укр. *відкопувати* і англ. *to dig away (out, off, down)*; укр. *загинати* і англ. *to turn down*; укр. *заглажувати* і англ. *to smooth down*, etc.;

г) синтетичного (префіксального) вираження в однослівних українських дієслівних номінаціях – у кількаслівних номінаціях синсемантичних дієслів розчленованих процесуальних денотатів. Так, наприклад, українські дієсловоназви (автосемантичні дієслова) з морфемною структурою, що включає префікс *по-* та суфікси *-а/-і* корелюють із відповідними англійськими дієсловами, що їх обов'язково «супроводжують» структури обставинної (темпоральної) семантики *for a while*: укр. *пошуміти* і англ. *to noise for a while*. Українські ж дієсловоназви (також автосемантичні дієслова) з морфемною структурою, що включає префікс *по-* та суфікс *-ува*, корелюють із відповідними англійськими дієсловами із обов'язковими експлікаторами їхньої семантичної структури також обставинної (темпоральної) семантики *a little, for some time*: укр. *почесати (що-н.)* і англ. *to scratch (smth) a little*.

У корелятивних парах номінацій процесуальних денотатів у випадках змішаного типу кореляцій аналітичні форми вживання в системі англійських виражень зафіксовано у сфері всіх субкатегорій категорії «процесуальність»: укр. *попрацювати* і англ. *to work some time, a little* (укр. синтетична форма корелює з англійською аналітичною формою – виражають субкатегорію «процесуальність – дія»; укр. *посумувати* і англ. *to be sad for some time* (укр. синтетична форма корелює з англійською аналітичною формою – виражають субкатегорію «процесуальність – стан»); укр. *поігнорувати* і англ. *to ignore some time* (укр. синтетична форма корелює з англійською аналітичною формою – виражають субкатегорію «відношення – ставлення»). Або пор.: укр. *покрапати* і англ. *to drop a little*; укр. *помучитися* і англ. *to suffer for a while*; укр. *покопати* і англ. *to dig a little (for a while)*; укр. *поколювати (поколювати)* і англ. *to swing for a while*. Процесуальна ситуація в таких українських дієсловах у їхній загальній масі оцінюється мовцем з погляду кількісного вияву їхньої інтенсивності. Дієслівні лексеми в оцінних способах дієслівної дії увиразнюють префіксально-суфіксальні (нерідко і постфіксальні *-ся*) словотворчі форманти в межах видових протиставлень.

Усім українським дієсловам, маркованим додатковими аспектуальними семами, що вказують на неодноразове виконання дії через певний інтервал (*покашлювати*), недостатню інтенсивність дії (*накульгувати*), недостатню інтенсивність супровідної дії (*прихвалювати*), та надмірно ускладнену дію (*вигукувати*), властивий змішаний тип корелятивності з відповідними дієслівними номінаціями в англійській мові. При цьому корелюють синтетичні українські дієслововоформи з аналітичними номінаціями відповідних денотатів англійської мови. Загальну ознаку «інтенсивність» в українських дієсловах виражають префікси *по-, на-, при-, під-, ви-* та суфікси *-ува, -а, -ову* в конкретних поєднаннях у межах похідних дієслововоформ. Натомість цю процесуальну дієслівну ознаку (інтенсивність) в англійських номінаціях виражають аналітичним способом (за допомогою прислівникових утворень, що так чи інакше відтворюють сему «інтенсивність»: *a little, for a while, for some time*): укр. *побурчати* і англ. *to grumble a little*; укр. *поголодувати* і англ. *to starve for some time*; укр. *покопати (що-н.)* і англ. *to dig (smth.) for a while*. У такий спосіб виявляється змішаний тип корелятивності. Експлікаторами корелятивності в цьому випадку виступають афікси в українських дієсловах та непередикативні прислівникові конструкції англійської мови.

Некорельованість у системі українських та англійських дієслів простежено в дієслівних номінаціях із лакунарністю найменувань в одній із зіставляваних мов, зумовленою більшою мірою позалінгвальними чинниками. Хоча і в таких випадках можна виявити певні закономірності, зокрема:

а) лакунарні дієслівні одиниці однієї мови із відсутніми корелятами іншої є денотативно зумовленими; вони є наслідком номінацій процесуальних онтологічно зумовлених денотатів, що відтворюють виробничі, ментальні чи психічні реальності носіїв мови, специфіку їхньої самобутності як укр. *зурочувати (зурочити)* 'за народними уявленнями особливим, магічним поглядом накликає нещастя, хворобу на кого-небудь, завдати шкоди кому-

небудь, чому-небудь' і англ. □; укр. *кумувати* 'брати участь в обряді хрещення дитини, стати кумом чи кумою її батьків' і англ. □ та под.;

б) відсутність кореляції, спричинена лакунарністю, найчастіше простежується в системі синсемантичних префіксальних дієслів української мови (укр. *залюднювати* і англ. □);

в) відсутність корелятивності найменувань процесуальних денотатів у багатьох випадках зумовлена імплікацією в семантичну структуру українських дієслів додаткових денотативних сем, здебільшого несубатанційної природи, які в англійській мові не знаходять внутрішньодієслівного «вираження» і до певної межі можуть бути відтворені позадієслівними засобами (найчастіше прислівниковими чи прийменниково-іменниковими словоформами), пор., напр., укр. *закарлючувати* і англ. □ ('**незвично вигинати**'); укр. *замолювати* (*grіxu*) і англ. *to atone (by prayer)*; укр. *зарубувати* і англ. *to kill (to chop) with an axe*; укр. *наклеювати* і англ. *to sick (with glue)*;

г) лакунарні відносно англійської мови українські дієслововживання, найчастіше співвідносні з англійськими узагальненими назвами із залежними від них спеціалізованими іменниковими словоформами, забезпечуючи в такий спосіб, із одного боку, компенсацію дієслівного синсемантизму, а з іншого, – утворення найменувань фразеологічної природи: укр. *замружувати очі, стуляти губи* і англ. *to close the eyes, to close the lips* (порівняймо вживання англійського дієслова *to close* в тотожних двохелементних семантичних єдностях: *to close a door, to close a window, to close blinds* etc.).

Отже, вибраний для зіставлення параметр (експлікатор корелятивності в системах дієслів) може бути охарактеризований ознаками, що так чи інакше виявляються в кожній мові, напр.: укр. *застібати* і англ. *to button* (укр. V / англ. V → синтетичний тип кореляції, повна корельованість: дієслова в обох мовах виражають те саме категорійне значення категорії «процесуальність» – «дію – створення об'єкта»); укр. *контрастувати* (з чим-н.) і англ. *to contrast (with smth.)* (укр. V / англ. V → синтетичний тип кореляції, повна корельованість: дієслова в обох мовах виражають однакове категорійне значення категорії «процесуальність» – «відношення – володіння»); укр. *надкушувати* і англ. *to bite a little* (укр. V / англ. V + прислівник → змішаний тип кореляції, повна корельованість: дієслова в обох мовах виражають однакове категорійне значення категорії «процесуальність» – «дія – деструктивна дія») і т.д.

У такий спосіб парадигми експлікаторів дієслівного синсемантизму в межах тих чи інших дієслівних лексико-семантичних парадигм, утворених відповідними мікрокатегоріями, як і субкатегорійні значення категорії «процесуальність», можуть слугувати одним із параметрів у процесі зіставного вивчення дієслівних систем української та англійської мов синсемантичної природи.

Література

- ВИНОГРАДОВ, В. В. (1972): Русский язык: (Грамматическое учение о слове): [учебн. пособ. для филол. спец. ун-тов]. М.: Высш. школа.
- ВИХОВАНЕЦЬ, І.Р. (1992): Нариси з функціонального синтаксису української мови. К.: Наук. думка.
- ГАК, В. Г. (1972): К проблеме семантической синтагматики. *Проблемы структурной лингвистики*, с 367-395.
- ГУЛЫГА, Е. В. (1967): Автосемантия и синсемантия как признаки смысловой структуры слова. *Научн. докл. высш. шк. Филолог. Науки*, №2. с 62-72.
- ЗАГНІТКО, А.П. (2011): Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО».
- ЗОЛотова, Г. А. (1982): Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука.
- ІВАНИЦЬКА, Н.Б. (2013): Двобічний зіставний аналіз української та англійської дієслівних систем: методика проведення. *Наукові праці: науково-методичний журнал. – Філологія. Мовознавство*, вип. 204, т. 216, с. 40-44.
- ІВАНИЦЬКА, Н.Б. (2014): Зіставне мовознавство в системі лінгвістичних дисциплін. *Нова філологія: зб. наук. праць*. Запоріжжя: ЗНУ, № 64, с. 220-225.
- ІВАНИЦЬКА, Н.Б. (2011): *Дієслівні системи української та англійської мов: парадигматика і синтагматика*. Вінниця: СПД Главацька, 2011.

- ІВАНИЦЬКА Н.Л. (1986): Двоскладне речення в українській мові. К.: Вища шк., 1986.
- ЛЕУТА, О.І. (2008): Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові. К.: Такі справи.
- AARTS, B. & MEYER, C. (2006): The verb in contemporary English: theory and description. Cambridge University Press. 2006.
- DEFrancq, B. (2015): Contrasting contrastive approaches. *Language in contrast*, 15, p. 1-3. URL: <https://doi: 10.1075/lic.15.1.01def>
- FILLMORE C.J., KAY P (2014): Construction grammar course book. Berkeley: University of California.
- HARTMANN, R. R. K. (1991): Contrastive linguistics and bilingual lexicography. *Woerterbuecher Dictionnaires. International Encyclopedia of Lexicography* / [ed. by F. J. Hausmann]. De Gruyter, p. 2854-2859.
- KONING, E. (2012): Contrastive linguistics and language comparison. *Language in contrast*, #2, p. 3-26.

Профіль автора:

Іваницька Ніна Лаврентіївна
Доктор філологічних наук, професор
Наукові інтереси: категорійна граматика,
функційна граматика, лінгводидактика.
Вінницький державний педагогічний уні-
верситет імені Михайла Коцюбинського,
професор кафедри методики філологічних
дисциплін та стилістики української мови
Pyasta4@gmail.com

Профіль автора:

Іваницька Наталя Борисівна
Доктор філологічних наук, професор
Наукові інтереси: компаративістика, зіста-
вна семантика, зіставна граматика.
Вінницький торговельно-економічний ін-
ститут Київського національного торговельно-
економічного університету, завідувач кафед-
ри іноземної філології та перекладу
Pyasta3@gmail.com

Author's Profile:

Ivanytska Nina L.
Doctor of Philology, Professor
Scientific interests: Categorical Grammar,
Functional Grammar, Linguodidactics.
Vinnytsia Myhailo Kotsubynskyi State
Pedagogical University
Pyasta4@gmail.com

Author's Profile:

Ivanytska Natalia B.
Doctor of Philology, Professor
Scientific interests: Comparative Linguistics,
Comparative Semantics, Comparative Gram-
mar.
Vinnytsia Institute of Trade and Economics of
KNUTE
Pyasta3@gmail.com

Любов Летюча [Liubov Letiucha]

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Україна

[SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University», Ukraine]

ЕРГОНІМІЧНИЙ ПРОСТІР ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ

[Ergonomic Space of Pereiaslav-Khmelnytskyi: Lexical and Semantic Analysis]

Соціальні зміни кінця XX та початку XXI ст. спровокували «номінаційний вибух», своєрідний «ергонімний бум» (Т. Романова, С. Шестакова) (Кутуза 2003, 2). На думку дослідників, популярність найменувань товарів і бізнесу обумовлена тим, що у сферу лінгвістики прийшла прагматика. Основною темою став продаж товарів відповідного типу або просунення діяльності бізнесу за допомогою успішного найменування (Bergien et al. 2008, 9-10).

Дослідження найменувань різних підприємств, способи номінування, сприйняття різних найменувань та їх вплив на потенційного споживача є надзвичайно актуальними у сучасному світі, чим зумовлюється і актуальність нашого дослідження. О. Сидоренко стверджує, що «увага дослідників саме до цього класу онімів ґрунтується перш за все на тому факті, що ергоніміка як самостійна наука формується на перехресті різних розділів ономастики. Аспект вивчення принципів, мотивів, способів і засобів творення назв підприємств та інших ділових об'єднань дозволяє виявити, крім загальних ознак, специфічні риси того чи іншого регіону, де вони утворені, що є досить важливим не тільки в мовознавстві» (Сидоренко 2011, 65).

Населені пункти, перш за все міста, є місцем перебування, діяльності людини, центром, де економічне, політичне і культурне життя народжується та керується, де об'єднуються різні території, народи, види діяльності, тобто роль міст – різноманітна (Гидденс 2005, 499).

Зміни, спричинені глобалізацією, стосуються не тільки функціонування міст, а також і мови міста. Дослідження «слів на вивісках» безпосередньо стосується дослідження мови міста. Мова міста відображає існуючий мовний простір і включає в себе велику область різних найменувань, а саме – назви міських об'єктів – будинків, вулиць, районів, площ, різних підприємств (Емельянова 2007, 12-13).

Людина прагне знайти в розміщених на вулицях міста текстах цікаву, а найголовніше, потрібну їй інформацію. Зазвичай, міські найменування придумані конкретними людьми, але з часом назва відокремлюється від автора й стає частиною міського середовища та у ньому ж сприймається. Тексти повсюди супроводжують містян, намагаються притягнути і утримати його увагу (Шмелева 2014, 13).

Сьогодні проблемами сучасної ергоніміки продуктивно займаються представники ономастичних шкіл: на теренах України (О. Белей, О. Гурко, Ю. Горожанов, Ю. Дідур, Г. Зимовець, Н. Кутуза, Н. Лесовець, О. Селіванова), російські дослідники (В. Супрун, І. Крюкова, Н. Пономарьова, М. Новічіхіна, М. Голомідова, Р. Козлов, Т. Шмельова), білоруські дослідники (І. Ратникова, Г. Мезенко, О. Тихоненко). Водночас ергоніми належать до найменш вивчених одиниць ономастичного мовного простору.

Мета дослідження: класифікувати на основі здійснення лексико-семантичної характеристики одну з найбільш важливих у мові міста лексичних груп – ергонімкон. Матеріалом слугували сучасні ергоніми міста Переяслав-Хмельницький, які вперше стали об'єктом дослідження. Джерельною базою для написання статті стали різні писемні матеріали, зокрема телефонні довідники міста. Фактичний матеріал збирався і шляхом особистого спостереження, вивчення рекламної продукції підприємств міста протягом 2018 року.

Сам термін «ергонім», який ми використовуємо, не є до кінця загальноприйнятим дослідниками цієї ономастичної групи лексики. Уперше він зустрічається у «Словнику російської ономастичної термінології» Н. Подольської, де авторка визначає цей термін: «Ергонім – розряд оніма. Власна назва ділового об'єднання людей, зокрема спілки, організації, установи, корпорації, підприємства, закладу, гуртка» (Подольская 1988, 151).

К. Трифонова, розширюючи дане визначення, розуміє під ергонімом власне ім'я будь-якого ділового об'єкта, незалежно від його правового статусу та наявності або відсутності місця постійної дислокації, яке штучно створюється суб'єктом з метою прагматичного впливу на адресата (Трифопова 2006).

Т. Шмелева у книзі «Ономастикон російського міста» називає ергоніми урбанонімами закладів (Шмелева 2014, 36). Авторка зазначає, що дослідники вживають у своїх роботах і термін «ергонім», а також похідні від нього, наприклад, ергоурбонім. Однак, на думку авторки, ергонім досить самодостатній термін, який не слід ускладнювати коренем урб- (<лат. *urbs* 'город') (Шмелева 2014, 8-9).

Зустрічається також поняття «рекламне ім'я», яке вперше було розглянуте І. Крюковою. Авторка визначає цей термін як «назва будь-якого товару в найширшому значенні цього слова», куди включає також різні види онімів, у тому числі і ергоніми (Крюкова 2004, 4). Рідше зустрічаються терміни «коопонім» (Т. Хейлик), «ойкодонім» (А. Мезенко), «фірмонім» (О. Белей), «слова на вивісках» (Л. Капанадзе, О. Красильнікова, М. Китайгородська) тощо. Слід зазначити, що і серед мовознавців, які послуговуються терміном ергонім, немає однозначного його розуміння. Наприклад, Д. Яловець-Коновалова вбачає у ньому тільки як «позначення соціальних об'єднань» (Яловець-Коновалова 1997, 3). На противагу їй М. Шимкевич зауважує, що таке визначення є надто «туманним», оскільки дослідниця не уточнює поняття «соціальні об'єднання» (Шимкевич 2002, 8). Дослідник вживає термін «комерційні ергоніми», беручи за основу визначення Н. Подольської та уточнюючи його: «назви ділових об'єднань, створених для здійснення діяльності, спрямованої на отримання прибутку, які зазвичай вступають у конкурентні стосунки з іншими аналогічними об'єднаннями» (Шимкевич 2002, 4). О. Ємельянова до ергонімів відносить «назви ділових об'єднань людей, комерційних підприємств, об'єктів культури і спорту» (Ємельянова 2007, 13). Ф. Алістанова розширює та конкретизує визначення, розуміючи під ергонімами власні назви підприємств різного функціонального профілю: ділового об'єднання людей (наукового, навчального, виробничого закладу), комерційного підприємства (агентства, банку, магазину, фірми), об'єкта культури (кінотеатру, клубу, розважального закладу, театру, парку), спортивного комплексу (стадіону, комплексу), що становлять одиниці ономастичного простору міста (Алістанова 2011, 14). Г. Зимовець вважає, що до ергонімів слід зараховувати назви всіх суб'єктів діяльності соціальної, політичної та економічної сфер. (Зимовець 2009, 28). На думку М. Торчинського (2010, 93), ергонім – «власна назва постійних або тимчасових об'єднань людей», і «такі об'єднання є не лише діловими, а й будь-якими» (*ibid.*, 150).

У нашому дослідженні ми дотримуємося усталеного в ергоніміці визначення терміна «*ергонім*» – штучна назва об'єднаних з певною метою людей; відповідно: *ергоніміка* – розділ ономастики, який вивчає власні назви об'єднань людей; *ергонімія* – сукупність ергонімів; *ергонімікон* – репертуар власних назв на позначення об'єднань людей певного етносу та періоду. Аргументи на користь саме цього терміна висуває С. Шестакова: «Терміни *ергонім* ... серед інших, запропонованих на позначення відповідних об'єктів, є найбільш прийнятним. Вони побудовані за чітко визначеною термінологічною моделлю (терміноелемент + онім), органічно входять до ономастичної термінології. Термін *ергонім* дозволяє об'єднати в межах класу такі групи слів: назви різноманітних підприємств, назви закладів споживчої сфери, назви підприємств сфери послуг, назви акціонерних товариств тощо» (Шестакова 2002, 52).

Створення повної, детальної класифікації ергонімів за способом творення є складним процесом, оскільки ця область лексики постійно змінюється: з появою нових назв, виникають і нові способи номінацій. З іншого боку, причинами зміни і розширення способів тво-

рення ергонімів можна вважати: розширення об'єктів номінації, розширення спектру послуг, ріст конкуренції на ринку. Виконуючи функцію одиничного імені (ідентифікаційно-диференціюючу), ергоніми є іменами власними. Від інших видів онімів ергоніми відрізняються вторинністю номінації, структурно-семантичною різноманітністю (у якості назви може використовуватися будь-яка мовна одиниця, починаючи окремим графічним знаком, закінчуючи реченням), слабкою структурованістю, недовговічністю, мінливістю.

Мовознавці пропонують різні типи класифікацій ергонімічної лексики. Наприклад, М. Шимкевич групує ергоніми за наявністю або відсутністю в них прагматики, формулюючи таким чином дві групи – прагматичні й непрагматичні (Шимкевич 2002, 54-54).

А. Ємельянова опирається на класифікацію імен у зв'язку з іменованими об'єктами, яку запропонувала О. Суперанська, що аналізує ергоніми з лексико-семантичної точки зору і на підставі отриманих результатів виділяє п'ять основних груп: ергоніми, утворені від імен живих істот і істот, які сприймаються як живі (антропоніми, зооніми, міфоніми); ергоніми, утворені від назв неживих предметів (топоніми, космоніми і астроніми, фітоніми); ергоніми, утворені від найменувань комплексних об'єктів (хрононіми, геортоніми, слова, що мають відношення до різних видів мистецтва та ін.); ергоніми, утворені від слів-характеристик людини, підприємства та ін.; і останню групу складають ергоніми із затемненою семантикою (Ємельянова 2007, 57-58).

Згідно класифікації І. Імшинецької, ергоніми можна розділити на дві великі групи: змістовні, де смислу слова надається значення, і формальні, в яких значення передається за допомогою форми слова. До змістовних прийомів відносяться наступні: 1. Використання сленгу і словника споживачів. 2. Використання застарілих слів. 3. Використання метонімії, коли найменування одного предмета або явища переноситься на інший на основі суміжності. 4. Використання слів-символів. 5. Використання гумору. 6. Використання метафори. 7. Використання географічних назв. 8. Використання місця розташування фірми, її адреси. 9. Використання деякого процесу, дії або інтриги. 10. Використання прізвища, що говорить само за себе. 11. Використання запозичень. До формальних прийомів авторка відносить: 1. З'єднання значеннєвих морфологічних компонентів різних слів. 2. Усічення слова до смислослабочиморфологічної частини. 3. Використання звуків, які асоціюються з позначуваним об'єктом. 4. Назва складається з декількох слів. 5. Назва складається із складених цілком слів. 6. З'єднання двох або більше слів за допомогою перекривання однакових частин слів. 7. Наслідування (Імшинецькая 2004).

Ф. Алістанова (2011, 48-54) виділяє основні тенденції, характерні для сучасної ергономічної номінації, а саме: використання застарілого написання і лексики; використання нелітературної (зниженої) лексики; використання мовної гри; використання запозичень.

М. Курбанова пропонує розширену і доповнену класифікацію способів утворення ергонімів і виділяє наступні способи творення: морфемна деривація, субстантивація, лексико-синтаксичний спосіб, аббревіація, усічення, мовна гра, лексико-семантична онімізація, лексико-стилістична онімізація і запозичення (Курбанова 2014, 34-50).

У нашому дослідженні при класифікуванні ергонімів, ми опиралися на деривати, утворені шляхом лексико-семантичної онімізації, як одним із найбільш поширених способів ергонімоутворення. Семантичний спосіб онімізації – це процес, що відбувається на рівні лексичного значення без формальних змін структури апелятива, при якому звукова форма твірною слова (мотиватора), залишаючись незмінною, набуває нового значення і стає семантично похідною (мотивованою). Водночас до аналізу ми долучили ергоніми, утворені іншими способами (лексико-синтаксичним, різновидами морфологічного, лінгвокреативного) або їх комбінуванням.

Слідом за М. Курбановою ми розрізняємо такі типи лексико-семантичної онімізації ергонімії: проста; утворена за допомогою перенесення значення: метонімічна, метафорична і метафоро-метонімічна; ергоніми з числовим компонентом і матеріальною індексацією; трансонімізація (Курбанова 2014). Пропонована класифікація слугувала основою дослідження ергонімікону Переяслав-Хмельницького. У результаті пропонуємо наступну класифікацію:

Проста семантична онімізація позначає об'єкт номінації прямо і може виражатися одним словом та словосполученням, утворюючи:

а) відапелятивний ергонім, виражений одним словом: магазини «*Молоко*», «*Продукти*», «*Квіти*», «*М'ясо*», «*Меблі*», «*Перукарня*», «*Кав'ярня*», «*Сумки*», «*Парфуми*», магазин «*Цукерня*».

б) відапелятивний ергонім, виражений сурядним словосполученням: «*Хліб Молоко*». Виявлене використання асемантичної графогібридизації (Бутакова 2013), що реалізується використанням англійських графічних засобів у якості сполучних елементів поряд із власне українськими: магазин «*Пиво&Вино*». Для стильності назви автори використали графічний знак *амперсанд* – лігатуру, утворену з латинського єднального сполучника «et», що має значення українського «і (та)». Вочевидь, що запозичений елемент виконує роль аттрактора і не є смислотворчим.

в) ергонім, виражений сполученням повних слів або початкових частин слів: кав'ярня «*justcoffee*», фірмовий магазин-кафе «*Укрпромпостач*», маркет «*Технобуд*», магазин «*Електробуд*».

г) ергонім, виражений словосполученням, у якому бере участь апелятив та прикметник, що вказує на виробника: магазин «*Українські ковбаси*», магазин «*Український м'ясний продукт*», кав'ярня «*Італійська кави*», магазин «*Італійське морозиво*», магазин «*Білоруська косметика*».

Проста онімізація, хоч і є досить розповсюдженим способом номінації, не викликає великої зацікавленості з боку мовознавців, оскільки має чисто інформаційний характер, не характеризується індивідуальністю і прагматичністю, тому найчастіше використовується для найменування державних установ, магазинів із товарами першої необхідності.

Особливої уваги в контексті семантичного аналізу заслуговує метонімія, яка є базовим компонентом у створенні змісту вторинних найменувань. Зокрема, О. Тараненко (1989, 28) зазначає, що діапазон дії метонімії у процесі номінації ширший за інші мовні процеси.

Тому одним із найпопулярніших прийомів створення ергонімів є **метонімічна онімізація**. Проаналізований нами матеріал дає можливість стверджувати, що метонімічна онімізація досить часте явище в ергонімії серед номінаторів м. Переяслав-Хмельницького. Ергоніми, утворені у такий спосіб, можуть нести в собі інформативність і прагматичність одночасно. У таких назвах, заснованих на асоціаціях, реалізована рекламна функція ергонімії, внаслідок чого вони мають більший потенціал впливу на адресата. Такі ергоніми класифікуються:

а) ергоніми, створені на основі метонімічного перенесення між об'єктом продажу та назвою на основі родо-видових відношень. Такі назви надзвичайно продуктивні з точки зору прагматики: магазин квітів «*Орхідея*», ювелірний магазин «*Сапфір*», кав'ярня «*Еклер*», магазин «*Сад Город*», маркет «*Малина*», магазин автозапчастин «*Мотор*», будівельно-господарський центр «*ARBEITEN*» (у назві використовується також прийом графічної гри: заміна букви Т зображенням молотка, що нагадує букву Т). У такий спосіб номінатори імпліцитно інформують про спеціалізацію закладу: магазин інструментів. Зустрічаються комерційні назви, в яких використовуються демінутиви – іменники з суб'єктивно-оцінними значеннями: магазин взуття «*Черевичок*», магазин «*Гарбузик*», магазин товарів для рибалки «*Карасик*». Використання демінутивів у сфері номінації пояснюється загальною тенденцією сучасного мовлення – активізацією емоційно-прагматичного потенціалу узуального словотворення, для якого характерна «експліцитна оцінність» (Шмелева 2009). У назві магазину «*П'ЯТАЧОК*» застосовується прийом заміни символу на графему, що створює асоціацію зі сферою діяльності об'єкта (у літері О зображена голова свинки). Як результат візуалізації комунікації маємо креолізований дериват (Т. Попова (2008) графодеривати також вважає креолізованими похідними), що на підсвідомому рівні викликає прихильність до себе адресата. Нами також зафіксовані ергоніми з використанням демінутивів, у яких зв'язок імені з референтом відсутній: ім'я неможливо семантично пояснити: експрес кафе «*Білочка*».

б) ергоніми, створені на основі метонімії з актуалізацією омонімії слова (чи його сегменту) й іншомовного вкраплення. Цей спосіб творення слів називається по-різному: «графік-

сація» (В. Ізотов), «візуальні неологізми», «неологізми-написання» (О. Маринова), графічні okazіоналізми (С. Іл'ясова). Ми послуговуємося терміном Т. Попової, яка називає такий спосіб «графогібридизацією», розуміючи під цим «оформлення новотворень за допомогою графічних засобів різних мов» (Попова 2009, 124-125). Активність у ергонімах такого типу проявляє іншомовне слово *ок* (скорочення від *окау*), омонімічне зменшувально-пестливому суфіксу *-ок-*. Магазин мобільних телефонів та аксесуарів «ГУДОК» (багатозначне прочитання забезпечується графічним засобом – частина ОК виділена кольором), маркет «ЛотОК» (багатозначне прочитання забезпечується шрифтовиділенням). Графогібридизація не змінює семантику назви, а виконує функцію аттракції.

в) ергоніми-локативи: кафе «Центр», ресторан-бар «Діброва». Перенесення здійснюється на підставі суміжності: певного місця до імені закладу, розташованого у цьому місці.

Назви, мотивовані номінаціями осіб, В. Н. Носенко розділяє на відадресантні і відадресатні (Носенко 2007, 74). Відадресантні ергоніми вказують на сферу діяльності підприємства, на категорію послуг, що надаються. Підставою для перенесення виступає синекдоха – суміжність частини і цілого, наприклад:

а) компанії і її працівників: ремонтна служба «Електрик», магазин «Монтажник».

Відадресантні ергоніми спрямовані безпосередньо на потенційного клієнта і діляться на наступні тематичні групи:

а) іменування за родом діяльності особи: магазин «Студент», магазин «Садівник», магазин «Олімпієць», канцелярська крамничка «Школяр».

б) іменування за соціальним статусом особи: магазин дитячого одягу «Дочки та синочки».

в) іменування за особистісними якостями: магазин чоловічого одягу «GALANT», магазин дитячого та чоловічого одягу «Джентльмен», продуктовий магазин «GURMAN».

У процесі номінації ергонімів, базуючись на процесі метонімічного перенесення на основі відношень обумовленості, можуть приймати участь і абстрактні іменники: банкетний зал «Злагода», ресторан-бар «Дружба», night club «Adrenalin», де лексема *адреналін* виступає як абстрактний іменник у значенні: «З. Те, що викликає сильне збудження, хвилювання, страх і ін.» (СУМ-20, Т.1, 133), перукарня «Ідеал», перукарня «Амплуа», перукарня «Акцент».

Про метафору як засіб вторинної номінації, зокрема, зазначає В. Вовк: «Метафора – це різновид вторинної лексичної номінації, що передбачає постання значення на підставі зіставлення двох предметів за загальною ознакою» (Вовк 1986, 50). **Метафорична ергонімія** пов'язує явища, дії, ознаки, спонукає адресата номінації здійснювати певний розумовий процес: зіставляти різні явища, дії, ознаки; шукати аналогії, погоджуватися або не погоджуватися з таким порівнянням, що пропонує номінатор (Носенко 2007, 79). При створенні ергонімів за допомогою метафоричного перенесення частіше реалізуються інформативна, емоційно-оцінна й ігрова функції метафор.

Зібрані та проаналізовані ергоніми, утворені за допомогою метафоричної онімізації, ми класифікували наступним чином:

а) назви об'єктів, які утворилися на правах зовнішнього порівняння: магазин «Теремок», який побудований у вигляді дерев'яної хатинки із відомої казки.

б) назви продуктів виробництва підприємства, які утворилися на правах зовнішнього порівняння: gastro bar PATisson, «ПАТИСОН, а, ч. 1. (Сисирбіта репо). Різновидність гарбуза. У патисонів форма тарілково-сплюснута, плоди невеликі, ребристі, блідо-зеленого забарвлення» (СУМ-11, Т.6, 94). В основі метафоричної онімізації лежить зовнішня схожість піци та патисона: у вигляді тарілки.

в) ергоніми, в основі яких лежить метафоричне перенесення за внутрішньою асоціацією: створюються назви, що викликають позитивні асоціації: магазин чай кава «Аромат», магазин «Рубацький рай», магазин «Любимий», «BLOOM квіти&кава» (англ. *bloom* – розквіт), магазин «Все для Вас», магазин квітів «Ваш букет», магазин «ДоброБуд», beauu room «CRYSTAL», бар-ресторан «Прем'єр». У «Словнику української мови» знаходимо:

«Прем'єр. 2. Актор, що займає перше місце в трупі, виконує головні ролі» (СУМ-11, Т.7, 536), імпліцитно виражає оцінку «*кращій*». Кав'ярня «*Маленька кав'ярня*», де значення деривату *маленька* асоціюється не стільки з оцінкою розміру, як насамперед – з відчуттям затишку, приємної розмови тощо (Летючая 2004, 20), Кафе «*Сім'я*»: породженням метафори є значення «стосунки в сім'ї», базовані на почуттях любові, взаєморозуміння, бажання бути в колі найрідніших людей. Це підтверджується і дописом до назви – *Там, де тебе завжди чекають*. Магазин «*Продуктова класика*» - така назва обрана у зв'язку з наступним ланцюжком асоціацій, базуючись на значенні слова «КЛАСИКА, и, ж., збірн. Класичні, зразкові твори літератури й мистецтва» (СУМ-11 1970–1980, 175): поняття високої якості товарів залишається завжди поняттям стабільним – «класична висока якість».

Усі ці назви пов'язані з об'єктами продажу і створені на основі мовної образної метафори; на відміну від метонімії засновані не на заміні слова «за суміжністю», а на схожості ергонімів із діяльністю комерційних підприємств та певними відчуттями від цієї діяльності.

г) в ономастичному просторі сучасного міста зустрічаються назви, у яких актуалізуються лінгвокультуреми, зрозумілі насамперед українській мовній особистості та одночасно побудовані за внутрішньою асоціацією. За структурою ці ергоніми співпадають зі словом, складним словом, словосполученням, у яких етнокультурні маркери експлікуються за допомогою лексико-семантичних засобів або символічних образів: кафе «*Смерекова хата*», магазин «*Повна скриня*», магазин «*Скриня*», кафе «*Пундики*», кафе-бар «*Шинок*», магазин квітів «*Дивоцвіт*», готельно-ресторанний комплекс «*Любокрай*», магазин товарів для рукоділля «*Сонях*», продуктовий магазин «*Соняшник*», магазин «*Господарочка*», магазин «*Господар*». У словнику-довіднику «Знаки української етнокультури»: «Господар (зменшено-пестливі – господарик, господарчик господаренько). 1) хазяїн у господі, домі, господарстві; також голова родини, господарства» (Жайворонок 2006, 149-150). З прагматичного погляду ці назви практично завжди є успішними, навіть якщо це стосується іноземної аудиторії. У випадку, якщо іноземці можуть бути не знайомі з українською культурою, аутентичність цих закладів буде їм зрозуміла завдяки невербальним засобам комунікації (інтер'єр, логотип, зовнішній вигляд персоналу тощо).

д) ергоніми, у назві яких актуалізуються незвичні назви рослин та тварин, не завжди пов'язані з асортиментом пропонованого товару або послуги, але це і викликає зацікавленість: кафе «*Фламінго*», магазин сувенірів «*Azalia*», піцерія «*Elephant*», банкетний зал «*AVOKADO*», кафе «*Камелія*». Звичайно, такі назви належать до лексики символічного характеру, але тут номінатори найчастіше послуговуються екзотичними назвами, а мотиваційною ознакою для них часто стають суб'єктивні, суто індивідуальні асоціації (Белей 1999, 52). Такі ергоніми «містять позитивні конотації естетичної краси, неординарності, унікальності, <...> створюють позитивний асоціативний фон, відповідно приваблюють» (Деременда 2012, 23). Слід також додати, що ці назви не позиціонують концепцію закладу, тобто не виконують інформативної функції.

е) ергоніми, у назві яких актуалізується новизна пропонованих товарів та послуг: магазин «*Новий*», магазин жіночого одягу «*Обнова*», магазин «*Новий вік*».

є) ергоніми, при творенні яких використовується уособлення: магазин гардин «*Тюльпан*» (між частинами слова тюль і пан зображена квітка тюльпан, тобто ергонім ускладнений піктографією). Також у назві реалізується прийом структурно-семантичної трансформації (завдяки графічному членуванню актуалізуються семантичні компоненти ергоніма) та прийом полісемантики, що забезпечує багатозначність прочитання назви. У такий спосіб номінатори апелюють насамперед до асортименту магазину: *тюль*. Лексема *пан* вказує на використання різновиду метафори – уособлення при творенні ергоніма, що мовознавці визначають як один із критеріїв розвитку антропоцентризму в ергонімії – «олюднення» неживих предметів (Курбанова 2014, 76). Саме злиття словесної і візуальної мови максимально сприяють успішній реалізації ергоніма. Також за допомогою уособлення виникли ергоніми, що отримали у сполученні з загальними іменами характеристики, характерні людям: магазин

будівельних матеріалів «Хороший ліс», магазин автозапчастин «Моя ласточка», магазин сталейних дверей «СТРАЖ».

ж) іменування за статусом престижності продукту, послуги: салон краси «*fasion look*», магазин одягу, взуття, текстилю «ЛЮКС», продуктовий магазин «Premium», кафе «SushiLux». Відомо, що товари та послуги класу люкс – це розкішні товари та відмінної якості послуги. Вони не мають широкої реклами, тому що розраховані на впливових людей високого соціального статусу. Ця категорія товарів і послуг не доступна масовому покупцеві із-за досить високої ціни. Товари та послуги преміум-класу належать відомим та з високою репутацією брендовим виробникам, пропонують високу якість, унікальний дизайн. Товари цієї категорії також коштують досить дорого, хоч фактично покупець платить не за якість, а за бренд. Однак, наразі, і у Переяслав-Хмельницькому також, сфера вживання лексем «преміум», «люкс» для назв різних закладів значно розширилася і не завжди відповідає первинному значенню. У зв'язку з цим використання таких слів втрачає свою ефективність як один із основних впливових засобів творення ергонімів.

Ще одним типом утворення ергонімів є утворення назв шляхом **використання кількісних значень**. Зазначимо, що для ергонімікону м. Переяслав-Хмельницький цей спосіб не є надто популярним. Символ-компонент, пов'язаний з кількісною семантикою, може виражати:

а) успіх здійснення покупки, ефективність обслуговування: магазин «1000 і 1 дрібниця», майстерня «Шуномонтаж №1», аптека «36.6» Таке найменування містить цифровий компонент і є назвою-символом, в основі якого лежить символ успіху здійснення покупки, якості обслуговування: у такій великій кількості обов'язково знайдеться все необхідне; №1 – символ першості; ефективність ліків.

б) сучасність підприємства: кафе «3D CINEMA». Назви символізують сучасність товарів або послуг закладів.

в) розширення переліку послуг: товариство, що надає послуги у рибальстві «Маяк Плюс», «Промінь Плюс», «Галатей Плюс», магазин ремонту годинників «Секунда Плюс», магазин «Рюкзачок плюс». Номінатори, використовуючи лексему *плюс* попереджають про можливе розширення послуг.

г) ергоніми, що вказують на швидкість або необхідність надання послуг: кафе «Експрес», студія «ФотоЕкспрес», студія «термінове Фото».

д) цифровий компонент оніма не є символом, а вказує на цінову політику або рік відкриття комерційної організації, підприємства: рекламне підприємство «Манускрипт 2012», товариство, що виконує операції з нерухомим майном «Чобіток 2008». магазин «Вісімочка» (у літері 0 зображена цифра 8).

е) час роботи закладу: продовольчий магазин «Їж-пий 0-24», де актуалізація граматичної категорії способу дії обусловлена прагматично: такі назви виражають заклик, націлений на адресата.

є) зустрічаються поодинокі приклади, пов'язані з комбінаторикою вербальних і невербальних засобів оформлення комунікативного повідомлення, що до того ж підсилюється трансформацією фразеологізму (створюється полісемантичне висловлювання). І. Голуб у цьому випадку використовує термін «руйнування образного значення фразеологізму» (Голуб 2004, 121): швейна майстерня «7+1 На талії» (між словами На і талії зображена силует жіночої фігури). Семантична трансформація фразеологізму проявляється в наповненні його новим змістом. У частині назви 7+1 імплікується невербальним засобом стійке словосполучення «Сім раз відміряй – один відріж», що має значення – потрібно спершу подумати, перевірити і вже потім братися за справу. Однак актуалізація компонентів *талія*, *швейна майстерня* дозволяє розуміти назву буквально: сім раз відміряй – один відріж. Отже, шляхом буквалізації фразеологічної одиниці досягається полісемантичність ергоніма. Також у назві реалізується прийом гри з внутрішньою формою слова (утворення нового слова шляхом поділу одного слова на два: *На талії*). У цьому випадку головна ідея мовної гри дозволяє втілити в життя принцип створення креолізованого найменування: на мінімумі тексту – максимум експресії.

Нами зафіксовані поодинокі приклади ергонімів з **матеріальною індексацією**. Термін був запропонований О. Ємельяною. Ця група ергонімів утворена шляхом додавання до мотивуючої основи своєрідного морфа-індекса у вигляді цифри або букви (Ємельянова 2007, 74): мережа магазинів одягу та взуття «35+». Морф-індекс виокремлює об'єкт із ряду подібних.

Метафоро-метонімічна онімізація будується на поєднанні метафори і метонімії. Такі ергоніми відрізняються особливою яскравістю і експресивністю, а така номінація сприяє створенню ефективного ергоніма. Утворені в такий спосіб ергоніми класифіковані нами наступним чином:

а) ергоніми із компонентом, що вказує на певний відрізок часу: мережа магазинів виробів із золота «*Золотий вік*» містить у собі кілька значень. У переносному, метафоричному значенні це словосполучення позначає найкращий час із точки зору певних досягнень у житті людини. Одночасно ми припускаємо, що частиною цих досягнень повинна бути можливість придбання коштовностей із золота, які є об'єктом продажу ювелірного магазину. У цьому випадку ергонім спирається на метонімічне перенесення.

б) ергоніми із запозиченим елементом: зустрічаються поодинокі метафоро-метонімічні назви з використанням лінгвокреативних елементів, що пояснюється прагненням реалізувати перш за все аттрактивну функцію, наприклад, російськомовна назва магазину нижньої білизни «*Мадам Лиффон*». З одного боку найменування утворене за допомогою метонімічного переносу синекдохи (частина від цілого). З іншого – відомо, що з використанням форманту *-off* транскрибувалися російські прізвища емігрантів-аристократів першої хвилі, які переїхали до Європи та Америки. Запозичений формант *-off* досі підсвідомо асоціюється з певним статусом: у сучасній номінації подібне вживання запозиченого елемента виконує комунікативну стратегію «підвищення статусу». Одночасно елемент *-off*, на нашу думку, нівелює у назві ергоніма поєднання різко контрастних за стилем слів (пор. оксюморон *Мадам Лиффон*).

в) ергоніми-локативи: розважальний комплекс «*Стара гребля*», магазин «*Фабричний*», мінімаркет «*ПереХрестя*». Детальніше зупинимось на назві останнього ергоніма. Під час семантичного процесу творення назви використовується локативна суміжність (різновид метонімії) та прийом «капіталізації», суть якого полягає в «неузуальному чергуванні рядкових і прописних букв, що призводить до актуалізації у складі аналізованого (вживаного) слова інших лексем» (Попова 2008, 192). «Капіталізація» є різновидом контамінації з графічно виділеними сегментами (супраграфема): за допомогою графічних засобів обігрується внутрішня форма слова. У результаті слово з церковно-релігійної сфери *Хрест* виступає символом захищеності (різновид метафори за внутрішньою асоціацією).

г) ергоніми, у назві яких просторова метонімічна суміжність поєднана з метафоричним компонентом, що є вказівкою на широту, різноманітність асортименту: магазин «*Імперія білизни*», весільний салон «*Імперія весільної моди*», Кухні Шафи Купе «*ІМПЕРІЯ КОМФОРТУ*», магазин «*Світ кормів*», магазин «*Дитячий одяг від А до Я*», магазин сантехніки «*Світ води*», кафе «*BURGER CITY*», магазин «*Світ коктейлів*», мобільна країна «*ЦИФРОТЕХ*», магазин «*Чайна країна*», магазин одягу «*Сезон*», магазин «*ФОТОПРОСТІР*». У дослідженнях мовознавців можна знайти критику такого плану назв за їх однотипність. Із цією думкою ми частково погоджуємось, але також усвідомлюємо велику продуктивність таких моделей ергонімів: демонстрація необмеженого вибору товарів – важливий аргумент для споживача.

д) ергоніми зі сленговим елементом: магазин дитячого одягу «*Модняшка*», магазин «*Кльовий*». Щодо останнього прикладу – у полісемантичній назві актуалізуються омонімічні відношення між кореневими морфемами *-кльов-*: 1) позначення місця, де «гарно, прекрасно» (КСЖЛМ 2005); 2) місце, де можна придбати снасті для гарної риболовлі (ергонім є прикладом креолізованого тексту: у літері О зображений поплавок).

Трансонімізація за своєю граматичною природою є різновидом онімізації. Вона полягає у переході оніма з одного підрозряду імені власного в інший. Трансонімізація ділиться на просту і алюзивну (від лат. *Allusio* – жарт, натяк).

Проста трансонімізація заснована на метонімічному перенесенні, наприклад: магазин взуття «Аліна», банкетний зал «Ані», перукарня «Анелія», магазин жіночого одягу «Ксенія», магазин «Тетяна», ветеринарна аптека «Мухтар».

Алюзивна трансонімізація спирається і на метонімічне і на метафоричне перенесення: ергонім магазину одягу світових брендів «*Mon Paris*» м. Переяслав-Хмельницького гарантує покупцеві придбання одягу, який асоціюється з всесвітньовідомою паризькою модою; ергонім ресторану «*Ichiro*», японське чоловіче ім'я зі значенням «перший син», вказує на те, що саме цей ресторан є першим у місті рестораном японської кухні; магазин запчастин «*ГЕРМЕС*»: у давньогрецькій міфології Гермес – бог-заступник торгівлі, який допомагає отримати багатство і дохід у цій діяльності, хоча, на нашу думку, ім'ядателі не враховували, що цей успіх може супроводжуватися обманом і навіть злодійством (Кун 2004, 6-60). Прикладом може слугувати і ергонім салону штор «*Версаль*»: у номінації використано одне із значень оніма – «королівська резиденція XVIII ст.», що сигналізує потенційному покупцю про розкіш товару на рівні королівських запитів; готель «*Пектораль*»: скіфська пектораль – найвідоміша нагрудна прикраса царя, воїна, виготовлена із золота найвищої проби, лежить в основі назви готелю, репрезентуючи найвищу якість закладу.

Серед ергонімів, утворених шляхом трансонімізації, можна виділити класи відповідно до того підрозряду імені власного, який для них є вихідним: антропоніми та топоніми, які в свою чергу мають певні підкласи. Відповідно ергонімічний простір м. Переяслав-Хмельницького нами класифікується наступним чином:

1. Антропоніми-ергоніми: продуктовий магазин «*Ірена*», ресторан «*Леонтій*», магазин «*Богдан*», магазин «*Людмила*», магазин взуття «*Вікторія*», готель «*Артак*», магазин взуття «*Наталі*», магазин «*Каріна*», магазин «*ЛюбавА*». У цих прикладах ми не виокремили ергоніми, пов'язані з ім'ям власника.

О. Юдіна виділяє в окрему групу «персоніфіковані» ергоніми, в основі яких лежать імена власників комерційного підприємства або їх близьких родичів (Юдіна 2005, 110). Напр.:

а) пестливі або скорочені форми імен: магазин дитячого одягу «*Антошка*», магазин канцтоварів «*Катруся*», кафе-бар-піта «*Макс*», перукарня «*Ліка*», магазин одягу, аксесуарів, взуття «*ВАСИЛЬОК*». Зустрічаються ергоніми, у назві яких реалізується прийом – міжслівне накладання, як тип контамінації, що вважається особливим словотвірним прийомом, коли обидва слова зберігаються повністю, але «наїжджають один на одного» (Земская 2000, 103). Одне чи обидва із використовуваних слів без зміни входять у нове утворення повністю, або урізаються: магазин «*MAXSIMUM*» (буква *X* виділена кольором).

б) прізвища: автолавка «*У Жолудя*», підприємство «*Kostal*».

в) імена або по батькові: магазин «*Джинси У Ангеліни*», перукарня «*У Валентини*», перукарня «*У Інни*», магазин автозапчастин «*АВТО Яків*», магазин автозапчастин «*ПАВЛОВИЧ І К*».

г) ініціали: магазин «*LD*» (Людмила Дюбенко), магазин кухні&меблі «*ДЮКС*» (Дмитро Кравченко, Юрій Слюсар).

д) прецедентне ім'я як тип прецедентного феномену: магазин «*Тарас*» (розташований навпроти музею Т. Г. Шевченка).

е) ергоніми-ідеоніми, які включають відомі персонажі літературних творів, кінофільмів: грузинська кав'ярня «*Мимино*», магазин побутової техніки «*Ассоль*», перукарня «*Мальвіна*», магазин «*Білосніжка*», магазин «*Мисливець Рибалка Робінзон*», магазин дитячих іграшок «*Острів скарбів*».

2. Топоніми-ергоніми, у рамках яких виділяються такі підкласи:

а) ойконіми-ергоніми: торговельний центр «*Підсінний*». У основу назви покладено топонім – с. Підсінне, яке було затоплене у результаті будівництва Канівського водосховища; кафе «*Кулиничі*» (с. Кулиничі Харківської обл.); магазин автозапчастин «*Левада*» (назва мікрорайону м. Переяслав-Хмельницький), гостинний дім «*Pokrovskiy*» (знаходиться по вулиці Покровського).

б) астроніми-ергоніми (власне ім'я небесного тіла): магазин «*Меркурій*».

в) потамоніми-ергоніми: магазин «Дніпро», кафетерій «Дніпро», критий ринок «Альта» (назва річки у м. Переяслав-Хмельницький). Ергоніми, в основі яких лежить цей різновид творення, також виконують інформативну функцію, тому що прямо або побічно вказують на місцезнаходження закладу.

г) ороніми-ергоніми: магазин «Батура» (назва гори в Переяславському районі).

д) прагматоніми-ергоніми (назва марки, бренду): Фотосалон «Conica», перукарня «Estel», мережа магазинів напоїв «BEERLINE», магазин торгової марки «ПРОДУКТИ ЄРМОЛІНО», магазин від кондитерського дому «ВАЦАК», магазин торгової марки «Наша ряба».

Отже, можемо стверджувати, що ергонімічний простір м. Переяслав-Хмельницького у своїй більшості утворений шляхом метонімії та метафори як результату лексико-семантичної онімізації. У таких назвах, заснованих на асоціаціях, порівняннях, реалізована інформативність і прагматичність ергонімів одночасно, внаслідок чого вони мають більший потенціал впливу на адресата. Превалюючий характер такого способу утворення «слів на вивісках» пояснюється економією мовного матеріалу, а також тим, що метафора, метонімія допомагають номінатору у створенні образних, ємкісних назв, які викликають позитивні асоціації, що вочевидь сприяє залученню клієнта. Як типи лексико-семантичної онімізації нами проаналізовані також ергоніми, утворені метафоро-метонімічним перенесенням значення, назви з числовим компонентом та із матеріальною індексацією, шляхом трансонімізації. Результатом дослідження стала класифікація ергонімікону міста, утвореного різними типами лексико-семантичної онімізації, як одного із найбільш поширених способів ергонімоутворення. Водночас ергономічний репертуар міста включає деривати, утворені іншими способами (лексико-синтаксичним, різновидами морфологічного, лінгвокреативного) або їх комбінуванням. За допомогою специфічних, лінгвокреативних способів словотворення номінатори створюють незвичайні, оригінальні назви, що, на нашу думку, відповідає загальним тенденціям зміни мови сучасного міста.

Література

- АЛИСТАНОВА, Ф. Ф. (2011): *Эргонимы современного русского языка как микросистема*. (Дис. канд. филол. наук). Махачкала.
- БЕЛЕЙ, О. О. (1999): *Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття*. Ужгород: Ужгородський держ. ун-т.
- БУТАКОВА, Е. С. (2003): Лингвистическая креативность в томской эргонимии. В: *Вестник ТГПУ*. № 3 (131). с. 146–152.
- ВОВК, В. Н. (1986): *Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации)*. Киев: Наукова думка.
- ГИДДЕНС, Э. (2005): *Социология*. Москва: Едиториал УРСС.
- ГОЛУБ, И. Б. (2004): *Стилистика русского языка*. 5-е изд. Москва: Айрис-пресс.
- ДЕРЕМЕНДА, Ю. М. (2012): Назви з рослинного і тваринного світу як етимони ергонімів. В: Карпенко, О. Ю. (гол. ред.): *Записки з ономастики*. Одеса: Астропринт. с. 22–30.
- ЕМЕЛЬЯНОВА, А. М. (2007): *Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города: на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г.Уфы*. (Дис. канд. филол. наук). Уфа.
- ЖАЙВОРОНОК, В. В. (2006): *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- ЗЕМСКАЯ, Е. А. (2000): Активные процессы современного словопроизводства. В: *Русский язык конца XX столетия (1985-1995): коллективная монография (ред. Е. А. Земская)*. Москва: Языки русской культуры, с. 90–141.
- ЗИМОВЕЦЬ, Г. В. (2009): Структурно-семантичні особливості ергонімів України. В: *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство»*. № 11. Вип. 15. Т. 3. с. 28–33.
- ИМШИНЕЦКАЯ, И. А. (2004): *Креатив в рекламе*. Москва: РИП-холдинг.
- КРЮКОВА, И. В. (2004): *Рекламное имя: от изобретения до прецедентности*. (Дис. докт. филол. наук). Волгоград.
- Короткий словник жаргонної лексики української мови (КСЖЛУМ)* (2005): Київ: Критика.
- КУН, М. А. (2004): *Легенди і міфи Стародавньої Греції*. пер. з рос. Юрій Іванченко. Київ: Школа.
- КУРБАНОВА, М. Г. (2014): *Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика*. (Дис. канд. филол. наук). Астрахань.

- КУТУЗА, Н. В. (2003): *Структурно-семантичні моделі ергонімів (на матеріалі ергонімікону м. Одеси)*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Одеса.
- ЛЕТЮЧАЯ, Л. П. (2004): *Деривационная репрезентация категории оценки в современном русском языке*. (Дис. канд. філол. наук). Киев.
- НОСЕНКО, Н. В. (2007): *Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты*. (Дис. канд. філол. наук). Новосибирск.
- ПОДОЛЬСКАЯ, Н. В. (1988): *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва: Наука.
- ПОПОВА, Т. В. (2009): Графодериват : слово или текст? В: *Русский язык : человек, культура, коммуникация* (отв. ред. Т. В. Попова и др.). Екатеринбург : УГТУ – УПИ, С. 191–198.
- ПОПОВА, Т. В. (2009): Новые словообразовательные форманты русского языка (на материале графодериватов) В: *Материалы международного научного симпозиума «Славянские языки и культуры в современном мире»*. Москва, С. 124–125.
- ПОПОВА, Т. В. (2008): Креолизованные дериваты в русском языке рубежа XX – XXI вв. Активные процессы в современной грамматике. Москва. Ярославль: Ремдер.
- СИДОРЕНКО, Е. Н. (2011): Экономическая, правовая и идеологическая обусловленность номинационных процессов. В: *Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки*. № 2 (22). с. 64–70.
- Словник української мови: в 11 томах (СУМ-11)* (1976). Том 6, 7. Київ: Наукова думка
- Словник української мови: у двадцяти томах. (СУМ-20)* (2010): Національна Академія наук України. Київ: Український мовно-інформаційний фонд.
- ТАРАНЕНКО, А. А. (1989): *Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы*. Киев.
- ТОРЧИНСЬКИЙ, М. М. (2010): *Структура, типологія і функціонування онімної лексики української мови*. (Дис. докт. філол. наук). Київ.
- ТРИФОНОВА, Е. А. (2006): *Названия деловых объектов: семантика, прагматика, поэтика: на материале русских и английских эргонимов*. (Дис. канд. філол. наук). Волгоград.
- ШЕСТАКОВА, С. О. (2002): *Лексико-семантичні інновації у системі української номінації (на матеріалі ергонімів і прагмонімів)*. (Дис. канд. філол. наук). Харків.
- ШИМКЕВИЧ, Н. В. (2002): Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Екатеринбург.
- ШМЕЛЕВА, Т. В. (2014): *Ономастикон российского города*. Германия: LAP LAMBERT Academic Publishing.
- ШМЕЛЕВА, Т. В. (2009): *Диминутив как экспрессивное средство. Речевое общение и вопросы экологии русского языка*. Красноярск.
- ЮДИНА, Е. Н. (2005): *Креативное мышление в PR (в системе формирования социокультурных связей и отношений): учебное пособие*. Москва: РИП-холдинг.
- ЯЛОВЕЦ-КОНОВАЛОВА, Д. А. (1997): Названия коммерческих предприятий: ономастическая классификация и функционирование в современном русском языке. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Челябинск.
- BERGIEN, A. (2008): Names as Indicators of Innovation and Change: New Reflections and Challenges. *Onoma*. Peeters Publishers. Vol. 43. P. 7–23.

Профіль автора:

Летюча Любов Петрівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Наукові інтереси: лінгвістика тексту, когнітивна лінгвістика, словотвір, лінгвокультурологія.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
letinna@ukr.net

Author's Profile:

Letiucha Liubov,
Ph. D in Philology, Associate Professor
Scientific Interests: Text Linguistics, Cognitive Linguistics, Word Building, Linguistic Culture Study.

SHEI «Pereiaslav-Khmelnitskyi State Pedagogical Grigorii Skovoroda University»
letinna@ukr.net

МАРИНА НАВАЛЬНА [MARYNA NAVALNA]

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Україна»

[Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University, Ukraine]

ФУНКЦІОНУВАННЯ СТИЛІСТИЧНО ЗНИЖЕНОЇ ЛЕКСИКИ В МОВІ УКРАЇНСЬКИХ МАС-МЕДІА

[Functioning of Stylistically Investive Vocabulary in Language of Ukrainian Mass Media]

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються протягом останніх десятиліть, зробили переворот не тільки в соціальному, економічному й політичному житті суспільства, але й у сфері комунікації. Це у свою чергу вплинуло на функціонування й розвиток мови. Відбулася демократизація всього життя соціуму, але воля слова, безсумнівно, стала досить помітним явищем сучасності, і саме вона обумовлює найбільш знакові зміни в українській мові. Сучасне мовознавство докладляє великих зусиль щодо осмислення складного періоду в житті української мови. Лінгвістика, яка має значні структурні дослідження, усе більше уваги приділяє вивченню форм існування й розвитку мови, її соціальній обумовленості, вивченню зв'язків мови з життям людини, із соціальними явищами, пов'язаними із суспільною функцією мови.

У публіцистичному стилі знайшла своє найповніше втілення тенденція до широкого залучення шарів стилістично зниженої лексики, які стали характерним явищем у мові сучасних засобів масової інформації. «У мові низки газет та в деяких журналах... уже не рідкістю стало використання не лише взагалі субстандартних, а й непристойних одиниць зокрема – з непристойними алюзіями...», – робить висновок мовознавець О. О. Тараненко (Тараненко 2003, 24). Останнім часом стилістично знижена лексика викликає великий інтерес у дослідників, які класифікують ці слова, визначають межі лексичного складу, виділяють мовні і немовні підстави віднесення згадуваних одиниць до окремої групи слів тощо.

Б. О. Коваленко терміном «стилістично знижена лексика» називає всі ті лексичні засоби, які перебувають як на межі літературної мови, так і поза нею, поділяючи її на розмовно-літературну та розмовно-нелітературну. До другої групи лексики він відносить просторічну, в тому числі вульгарну, жаргонну, діалектну, лексику позанормативних запозичень, яка має досить виразну експресію (Коваленко 2002, 12). Класифікація Б. О. Коваленка по суті дублює диференціацію зниженої лексики запропонованої мовознавцем О. О. Тараненком (Тараненко 2003). Обидва дослідники до стилістично зниженої лексики відносять суржик, але розглядають це мове явище в рамках основної сфери їхнього побутування – просторіччя.

І. О. Соболева основними зниженими мовними засобами вважає позалітературні, до яких відносить просторіччя та жаргонізми (Соболева 2001, 7).

Російські дослідники навіть намагаються встановити часові межі лексико-семантичного буму, наголошуючи, що «з початку перебудови до наших днів ми стаємо свідками нового потужного надходження зниженої лексики в літературну мову» (Чистопашина 2000, 5), інші укладники словників вважають, що «прискорення мовної еволюції призводить до того, що на одиницю часу випадає велика кількість мовних змін, вони накопичуються, не встигаючи адаптовуватися в лексичній системі, від чого складається враження хаосу та нестабільності» (Толковий 1998, 7).

Ми погоджуємося, що стилістично знижена лексика перебуває як на межі літературної мови, так і по за нею, але серед загалу пропонованих груп не виділяємо в окрему просторіччя. На наш погляд лінгвісти А. А. Бурячок, І. М. Кириченко, С. П. Левченко мають рацію, об'єднуючи просторіччя з розмовною лексикою (Бурячок 1969; Кириченко 1946; Левченко

1966) і позначаючи відповідною ремаркою *вульгарнее, фамільярне, розмовно-знижене* тощо. Отже, до стилістично зниженої лексики ми відносимо розмовні, жаргонні, діалектні слова, а також суржик, зокрема українсько-російський.

У запропонованій розвідці спробуємо виділити найуживаніші одиниці зниженої лексики, зокрема розмовні, жаргонні слова та суржикізми, які проникли до мови української періодики на початку ХХІ ст., визначити їхню роль у сучасній публіцистиці.

Нові явища в мові справедливо оцінюють лінгвісти або як мовну революцію, або як могутню динамінізацію мовної системи з усіма руйнівними й одночасно оновлюючими цю систему наслідками. Дослідники щодо змін в лексичній системі виділяють зазвичай два чинники: зовнішні й внутрішні. У сучасному мовознавстві їх називають різними термінами: екстра- та інтралінгвальні (інтралінгвістичні), соціальні й несоціальні. Розглядаємо ці терміни як синонімічні пари, що послідовно репрезентовано в переважній більшості досліджень.

Проникнення до мови періодики стилістично зниженої лексики викликано низкою внутрішньомовних чинників, головним серед яких залишається прагнення до експресивності, зокрема до розширення стилістично неоднакових позначень з різним емоційно-експресивним значенням. Важливе значення в дифузних процесах у лексиці мови преси мають позамовні чинники, зокрема: демократизація всіх галузей суспільного життя, істотне послаблення, а то й припинення цензури, зміни в соціальній структурі українського суспільства, необхідність, доцільність, практичні потреби мовців, мода на слова, пошук нових засобів вираження тощо (Бічай 2003, 21–22).

Аналізуючи входження стилістично знижених одиниць у мову преси, зокрема розмовних та жаргонних слів, зовнішні та внутрішні чинники розглядаємо у взаємодії та взаємозалежності, хоча ступінь вияву названих чинників неоднаковий.

Розмовні одиниці відносять до літературної мови, що не виходять за рамки літературного слововживання, але вживаються переважно в усній мові та мові персонажів художньої літератури при побутовому, повсякденному спілкуванні і відзначаються порівняно зі стилістично нейтральними одиницями певною безпосередністю, невимушеністю, неофіційністю. Напр.: «*Я не хочу, щоб мною командували боягузи! – **напіндючився** Дулькевич*» (П. Загребельний); «*Підвів [Левко] голову і побачив на сухому вершечку бука ворона, що сидів надувшись, хижо водив **окастою** головою*» (І. Цюпа).

Вживання розмовних елементів у мові преси поряд із нейтральними і книжними є проявом іманентної мовної антиномії коду і тексту. Адже кожна експресивна одиниця мови теж має не тільки експресивне, а й певне інформативне значення. У багатьох випадках це значення може бути виражене іншими мовними засобами тільки описово, за рахунок подовження тексту. Саме це мається на увазі, коли йдеться про велику місткість і влучність розмовних слів. Антиномія коду і тексту в різні періоди розвитку мови виявляє себе неоднаково. Існує думка, що в епохи різкої демократизації мови ця антиномія у величезній більшості випадків розв'язується на користь тексту: носії даної мовної системи (у своєму новому, ширшому, більш демократичному складі) охочіше йдуть на скорочення коду, навіть якщо це призводить до подовження текстів, ніж на зміни протилежного характеру. Разом з тим широкое вживання розмовних слів у публіцистичному стилі свідчить не тільки про наявність тенденції до збільшення коду і скорочення тексту, а й про посилення експресії будь-якими мовними засобами. Напр.: *молодіжка* – заклади, де молодь проводить своє дозвілля; *підписант* – той, хто підписав якийсь документ; *психушка* – лікарня для психічно хворих; *тридцятник* – агітатор, який відповідав за свій сектор у районі, поділеному на тридцять секторів; *заводчанин* – робітник заводу. Якщо лексему *заводчанин* як розмовну зафіксовано в українських словниках (Словник 1972, III, 57), то мовні одиниці *молодіжка*, *підписант*, *тридцятник* не подано в лексикографічних працях. Пор.: «*Без реєстрації фонд не дасть **«молодіжкам»** довідку для отримання грантів*» («Україна молода», 16.11.2004); «*...пан Кириленко на засідання Конституційного суду прийти не зміг, а тому спікером шістьдесяти **«підписантів»** у залі суду був Юрій Ключковський*» («Україна молода», 14.12.2007); «***«Психушка»** замість розстрілу (заг.). Свій орден поет Лебедєв-Кумач жбурнув у порт-*

рет Сталіна» («Високий Замок», 21-27.06.2007); «Плюс в агітатора, як у **«тридцятника»**, були підлеглі, тому він мав усі шанси стати депутатом Дарницької райради від блоку Чернівецького» («Україна молода», 14.12.2007); «Ще свіжі в пам'яті гарячі дискусії **«заводчан»**» («Сільські вісті», 20.10.2005) та ін.

В усному мовленні лексема **голови** переважно вживається у значенні «жінка голови» (Словник 1971, II, 112). На початку ХХІ ст. на керівні посади установ, об'єднань, товариств, рад стали більше обирати та призначати жінок, тому аналізована розмовна одиниця активно почала вживатися стосовно жінок, які очолюють щось. Таким чином слово з розмовного, художнього стилів під дією позамовних чинників проникло і до публіцистики, оскільки жінка-керівник стала частим об'єктом і героєм газетних матеріалів. Пор.: «Уже **голови** з писарихою їздили кудись на село» (П. Мирний); «...екс-голова так приревнував діючу **голови**, що скликали сесію і всипали відступниці за повною програмою» («Сільські вісті», 11.11.2005).

Розмовна дієслівна лексика, що представлена в мові української періодики, має свої зовнішні питомі словотворчі показники. Для них характерний суфікс **-ну-**: **дремнути**, **жбурнути**, **спекулювати** та ін. Пор.: у художній літературі: «Аркадій Рачинський з бухгалтерською точністю наприкінці кожного ділового року отримував свої дивіденди. Це заохочувало його **спекулювати** на акціях фірми» (І. Вільде); «Дід Онукій **дремнув** через село і пішов до одного пасічника» (І. Іван Нечуй-Левицький); у публіцистиці: «Норовиста «елітна» кобила не стала нас чекати, а **дремнула** додому...» («Сільські вісті», 19.04.2005); «Тож безпритульні, **спекулювати**, а особливо перед виборами, коли кожен другий політик не оминє на питанні розміщення бомжів, мають реальні шанси отримати притулок» («Без цензури», 16-22.02.2006).

У тлумачних словниках розмовні мовні одиниці зазвичай подаються із позначкою *розм.*, на зразок: **витягати** «примушувати або заохочувати кого-небудь піти, поїхати звідкись, кудись» (Словник 1970, I, 522); **хімічити** «хитрувати, махлювати» (Великий 2002, 1344); **цмулити** «з насолодою пити, смоктати» (Словник 1980, XI, 242) та ін. Пор.: «По-перше, саме Олег Блохін свого часу **«витягнув»** у Грецію Олега Протасова...» («Україна молода», 19.04.2006); «У селах, кажуть, бабусі і дідусі ще не навчилися так **«хімічити»**, аби центнерного кабанця вигодувати за півроку» («Київська правда», 28.03.2006); «Звісно, поважні чини могли й не **цмулити** горілочки. Але ж до чого влучно схоплена їхня бездіяльність» («Сільські вісті», 27.10.2006). Хоча раніше ці лексеми переважно вживали в художній літературі та усному мовленні. Напр.: «Вона ніколи Йосипа не любила; він їй потрібен був, щоб **витягти** її з неволі» (П. Мирний); «Хлопці мовчки **цмулили** калганівку, смалили сигарети» (Ю. Мушкетик).

Але в мову сучасної української періодики останнім часом увійшли розмовні слова, які не фіксують сучасні словники. Такі лексеми вживаються в переносному, переосмисленому, здебільшого в образному значенні, тоді як у прямому значенні вони є нейтральними. Ці слова відомі споживачам інформації, бо їх широко використовують носіями в усному побутовому мовленні. Напр.: **збацати** – «виконати, зробити»; **поцьопати** – «поторкатися»; **шандарахнути** – «вдарити» та ін. Пор.: «Одначе немає відчуття присутності цілого покоління, не вистачає юначої зухвалості, частенько перемагає така собі офіціантська установка: що замовляли, те вам і **збацаємо**» («Україна молода», 19.04.2006); «Чи не найбільше раділа цьому тижню малеча. Хоч її годилося трішки **«поцьопати»** вербовою різочкою, щоб була слухняною і здоровою, як це деревце» («Київська правда», 14.04.2006); «Приніс настільну лампу, а потім взявся за металеву ніжку. Мене як **шандарахне**» («Газета по-українськи», 5.05.2006).

Серед загалу знижених слів у мові сучасних українських засобів масової інформації активно вживають жаргонні слова, які в писемних стилях, зокрема і періодиці, сприймають як порушення літературного стандарту і чинник «забруднення чистоти мови», то в усній комунікації, на думку Л. О. Ставицької, їх слід визнати нормою слововжитку, адже вона збагачує

розмовну лексику, розширює експресивні можливості невимушених, іронічних, інтимно-фамільярних стилів (Ставицька 2000, 294).

На початку ХХІ ст. жаргонізми розширили сферу застосування, вони з обмеженого соціального, професійного чи вікового кола інтенсивно проникають до широкого загалу, а потім і до публіцистики. Так активізувала функціонування в мові преси лексема *лох*. Напр.: «Як шукають **лохів?**» (заг.) («Товариш», травень, 2006 р.); «Що раніше, що тепер нас [людей] **розводять**» як ... «**лохі**» («Голос України», 21.04.2006); «Євробачення» **перетворилося на комерційну дитячу гру для «лохів»**... («Високий Замок», 14-20.06.2007) та ін.

Мовна одиниця *лох* за Словником української мови в 11-ти томах має два значення: 1) «кущ або дерево родини маслинкових із вузьким сріблястим листям і запашними жовтими квітками; дика маслина»; 2) «Самець лосося у період нересту» (Словник 1973, IV, 550), що зовсім не стосується тих понять, про які йдеться в сучасній періодиці. Новіші словники подають ще й третє значення як жаргонне «дурна людина, простак; наївна, довірлива людина» (Ставицька 2005, 496). Однак віднесення слова тільки до жаргонного шару – питання, на наш погляд, дискусійне, оскільки його вживають носії мови різного віку та професій, використовують у публікаціях широкої тематики і в газетах із тисячними таражами державної та приватної форм власності. Слово *лох* за частотою вживання, активністю творення похідних від нього одиниць вийшло за рамки жаргону однієї соціальної групи.

Дослідниця Л. О. Ставицька в словнику «Український жаргон» подає чотири значення лексеми *лох*: 1) жертва злочину; потенційна жертва злочину; 2) тухлій, роззява; некмітлива людина; 3) некультурна, обмежена, позбавлена смаку людина; 4) провінціал (Ставицька 2005, 205). Напр.: «Або щоб **переконати лоха**, що все буде по-чесному, йому **присиляють безкоштовний конверт**» («Товариш», травень, 2006); «Скажете, **лохи?** Власне **лох** може **сидіти в кожному із нас...**» («Сільські вісті», 3.03.2006).

Крім слова *лох*, у мові сучасної преси вживають однокореневі та складні лексеми, до складу яких увійшла ця мовна одиниця: *лохонутися*, *лохотрон*, *лохсервіс*, *лохотроники*, *громадянин-лох* та ін. Практично всі ці лексеми зафіксовані в словниках дослідниками жаргонної та оказіональної лексики, в яких подано приклади як з художньої літератури, так і з публіцистики. Так *лохонутися* «припуститися помилки; повести себе неправильно, пропустити нагоду», *лохотрон* «умовна назва різноманітних «заходів» (ігри, лотереї, конкурси, розваги тощо), проводжуваних, здійснюваних шахраями з метою незаконного, нечесного заволодіння грошима чи матеріальними цінностями учасників таких «заходів» – *лохотрон для лохів*» (Ставицька 2005, 62); *лохсервіс* «сервіс для лохів» (Ставицька 2005, 66). Пор.: «Для таксиста було великою несподіванкою **дізнатися, як він лохонувся**, тому разом із жінкою **поїхав до міліції**» («Діловий Переяслав», 3.05.2006); «Добивають **громадянина-лоха** грізним попередженням: «Ви втратите право на всі 50325, 00 гривень, якщо не **відповісте...**» («Товариш», 5-11.05.2006); «Не **лотерея**, а **«лохотрон»** чекав довірливого селянина» («Голос України», 5.05.2006); «Сучасні афери та **«лохотрони»** (заг.) («Народна», 12.05.2007); «Головуючий... **розвів народних обранців по повній програмі. У народі таке називають лохотроном**» («Оберіг», 8.12.2006); «Як не сумно, **кількість жертв шахраїв або як зараз прийнято говорити, лохотронщиків не зменшується**» («Віка», вересень, 2005).

Хоча в мові періодици дієслово *лохонутися* подають із суфіксом *-ону*, дослідниця Л. О. Ставицька подає як *лоханутися* (Ставицька 2005, 205). Пор.: «**Лоханувся!** Ну й **лоханувся!** І справді, яка то може бути російська горілка, коли її виготовлено в Україні» (А. Мухарський); «Не **вийти на Хрещатик, означало лохонутися**. Саме тому у пригоді нам став **вихід на форум в українській столиці**» («Вечірній Київ», 10.08.2007).

У цій лексикографічній праці словосполуча *тримати за лоха* «уважати когось за людину, яку легко обдурити» автор фіксує в художній літературі, ми ж наводимо приклади використання словосполучення в мові періодици, що свідчить про проникнення жаргонних сполук до публіцистики. Пор.: «Ви ж нас зовсім вже за **лохів не тримайте**», – в голосі першого секретаря з'явилося незлостиве обурення» (О. Ірванець); «Якщо займатися серйозно»

зним бізнесом, то не треба **тримати** клієнтів за локів» («Високий Замок», 4.12.2006); «Нічого тут не поробиш. Регіонали **тримали** Ющенко за лоха, він все терпів, а тепер прийшов кінець...» («Вісті», 4.10.2007).

Не менш активно в мову періодики увійшло жаргонне слово *просунутий*, яке вживається у публікаціях різної тематики в значенні «той, хто серйозно займається чимось, знає щось краще за інших; компетентний у своїй галузі» (Ставицька 2005, 279). Приклади використання цієї мовної одиниці не тільки в художньому чи розмовному стилях, а в мові засобів масової інформації подають і упорядники словників. Так Л. О. Ставицька наводить речення з періодичного видання «Книжник-reviev» (2001, № 3): «Закрадається підозра, що **«просунуті»** вітчизняні видавці занадто перейнялися мілениумом і вирішили відчайдушно згадати все...». Пор.: «Жодна **«просунута»** європейська країна не дозволяє собі кидатися наукою...» («Голос України», 12.07.2005); «Росію з Казахстаном також важко назвати **«просунутими»** демократіями...» («Високий Замок», 4.06.2005); «Кілька **просунутих** дачників викопали на своїх територіях ставочки...» («Сільські вісті», 11.06.2005).

А дієприкметний профуканий українські словники не фіксують, у мові преси він вживається в значенні «про справу, яку втратили, покинули чи пропустити щось особливо важливе, знакове». Напр.: **«Профуканий»** патріотизм (заг.). Патріотизму не було, а тепер його й не стало...» («Народна», 27.10.2007).

В українській сучасній періодиці вживають жаргонізми, які мають виразне російське походження. Таким є слово *тормозок*, що практично не вживається у мові публіцистики в значенні «їжа, яку шахтар бере з собою у шахту» (Ставицька 2005, 322) (коли шахтарі сідають їсти, в шахті робота зупиняється – тормозиться), а в ширшому значенні «пакунок з продуктами». Напр.: «До кого схильні, тим видали на дорогу найкращі **«тормозки»**» («Сільські вісті», 14.09.2006). Рідше в мові преси використовують лексему *наружка* «зовнішнє спостереження», бо зазвичай нею послуговуються особи, що мають спеціальні завдання за родом занять. Напр.: «Відповідальний доповідає, що тут проґавила **«наружка»**, там ще треба допрацювати...» («Україна молода», 11.10.2006).

Жаргонні одиниці, як і розмовні, використовують з метою економії газетної площі, натомість нейтральних складних синтаксичних конструкцій. Жаргонізми зазвичай мають виразну експресію. Напр.: *бімер* – автомобіль марки «BMW»; *лівак* – додаткові доходи, як правило, неоподатковані. Аналізовані лексеми не фіксують словники. Так Л. О. Ставицька подає тільки значення другої одиниці, але зовсім інше: «представник політичних сил лівого спрямування», не подаючи прикладу використання в жодному стилі української мови (Ставицька 2005, 203). Пор.: «Колона **«бімерів»** мала чималу кількість машин» («Газета по-українськи», 15.05.2006); «...розпочали здійснювати на ринках області перевірки по виявленню **«лівака»** у продавців» («Сільські вісті», 5.10.2006).

Уживання стилістично зниженої лексики щодо діяльності «політиків і державних діячів аж до найвищого рівня – особливий предмет зацікавлення журналістів і населення», – зазначає дослідник О. О. Тараненко (Тараненко 2003, 25). Інтерес у публіцистів викликає діяльність вітчизняних політиків, зокрема депутатів Верховної Ради України. Народних обранців у мові сучасної періодики називають лайливим словом *шельма* «хитра і спритна в учинках людина». Пор.: «...люди звикли, що всі депутати – **шельми**» («Газета по-українськи», 19.05.2006).

Політиків у мові періодики стали називати жаргонними словами, які раніше зазвичай стосувалися жінок, їхнього способу життя, який не стосується політичної діяльності. Так у періодику увійшли лексеми *лярва* «злодійка, яка видавала спільників чи повія; жінка легкої поведінки» (Ставицька 2005, 207); *профура* «жінка чи повія, яка рухається по панелі без попередніх телефонних погоджень» (Ставицька 2005, 280). У публіцистиці ці жаргонізми вживають у переосмисленому значенні, так називають політиків за їхню продажність, недотримання своїх обіцянок тощо. Пор.: «Часто чоловіки жінок обзивають поганими словами, а я назвала б політиків справжнісінькими **лярвами**» («Газета по-українськи»); «Депутати – **профури** вищого ґатунку» («Вісті»).

До мови сучасної періодики ввійшли лексеми *холуй* «той, хто за податливо прислужується кому-небудь, плазує перед кимсь», *холуйство* «поведінка, вчинки холуя» (Бусел 2002, 1350). Вони називають осіб та процеси, незважаючи на посади поважних персон, про яких йдеться, в зневажливій, принизливій формі. Напр.: *«Ви створюєте образ сильного і ефективного прем'єра і слабкого та безхребетного, Президента... А між собою дехто каже про холуйство перед Штатами»* («Свобода», 28.02-3.03.2006); *«Міцкевич так і не створив холуям школу взаємовідносин із літературними критиками»* («Україна молода», 3.02.2006).

Використання розмовної та жаргонної лексики в мові публіцистики початку ХХІ ст. є одним із важливих її компонентів. Така лексика виконує оцінну та експресивну функції, сприяє реалізації принципу діалогічного мовлення, тобто контактовстановлення з читачем, оскільки вживання таких слів є засобом стилізації неофіційного, невимушеного, фамільярного спілкування. Стилістично знижена лексика привертає увагу споживача інформації, хоча автори таким чином іноді й порушують загальновизнані етично-моральні норми.

Таким чином, елементи розмовного стилю літературної мови в сучасній українській публіцистиці є досить поширеним і загалом цілком закономірним для її розвитку явищем. Вони, контрастуючи з нейтральним стилістичним фоном публіцистичного стилю, допомагають основні функції мови періодики – як інформувати, так і переконувати читачів. Матеріал спостережень над використанням жаргонізмів у мові преси свідчить, що ці мовні одиниці не обмежені рамками певних соціальних груп, вони активно функціонують у писемних стилях. В українському суспільстві на початку нинішнього століття змінилося ставлення до жаргону, його сприймають як джерело особливо виразних, експресивних, емоційних слів та висловів.

Однією з найважливіших умов функціонування мови є її властивість рухатися та перебувати в стані перманентних змін, де на кожному етапі існування розвиваються ті засоби й способи вираження, ті тенденції, які найбільше відповідають новим соціально-культурним завданням та умовам мовленнєвої комунікації, оскільки основним призначенням мовної системи є забезпечення потреб суспільства. Мова, як відомо, постійно змінюється протягом свого існування. Але є періоди, для яких характерна особлива активність лінгвальних модифікацій. Саме таким періодом розвитку сучасної української мови є початок ХХІ ст.

Соціальні фактори, зміни, що відбуваються в суспільстві, знаходять своє відображення в мові. «Функції мови активно впливають на її структуру, – зазначає мовознавець В. М. Русанівський, – і багато в чому визначають напрям мовного розвитку. ...Мова – явище соціальне, безпосередньо залежне від тих різних суспільних обставин, у яких перебуває її носій – народ» (Русанівський 1980, 5).

Динаміку мови, зокрема мови засобів масової інформації, зумовлюють різні антиномії, які можна характеризувати як суперечність між прагненням до регулярності одиниць, з одного боку, та до їх експресивного виділення – з другого. Інформаційна функція мови сприяє регулярності, однотипності одиниць, експресивна, навпаки, підтримує їх нестандартність виділення серед ряду інших, а також ідіоматичність у широкому розумінні слова (Стратулат 2007, 69–70).

Популярність сучасних мас-медіа різко змінила акценти й у сферах впливу на розвиток мови, особливо в її літературній формі. Активність засобів масової інформації, їх орієнтованість на живе невимушене спілкування не тільки вплинули на зміни у нормах літературної мови до їх лібералізації, але й на психологічне відношення мовців до мови, породили сумніви у непорушності й обов'язковості літературних норм. У публіцистиці як засіб експресії, емоційності автори використовують як «нормовані (стандартні), так і низку ненормованих (нестандартних) одиниць «експресивного фонду» мови» (Кудрявцева 2007, 60). До позанормативних елементів відносимо різні шари лексики: розмовні нелітературні одиниці, жаргонізми, okazіоналізми, діалектизми та ін. На початку ХХІ ст. активізувалося вживання в мові вітчизняної періодики суржику – мови, «в якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов» (Українська мова 2000, 616), зокрема української та російської. Суржик як мовне явище більш характерне і традиційне для художніх текстів, зокрема

творів минулого століття, коли автори подавали «мовний портрет з... гумористичним обіграванням величезної маси українського населення – переважно вихідців із села та невеличких містечок, які, відірвавшись від рідної мовної основи, але не розчинившись у стихії іншої мови, опинилися десь на півдорозі між ними» (Тараненко 2003, 30). У публіцистиці ж суржик значно активізувався, з одного боку, у зв'язку зі зняттям відповідних редакторських обмежень, а з другого, він використовується зумисне як гумористичний засіб «напівмовності» героїв газетних публікацій, для передачі ступеня мовної культури відомих осіб тощо (Погрібний 2006, 7). Власне українсько-російський суржик, який найширше присутній в мові вітчизняної періодики, дослідники поділяють на два структурно-функціональні різновиди: як соціодіалект і як сукупність ідіолектів (Тараненко 2007, 69). Ми не ставили за мету класифікувати суржик за таким критерієм, та й здійснити поділ досить складно, бо виразну межу між цими формами вияву суржику провести практично неможливо. У дослідженні проаналізуємо найуживаніші одиниці українсько-російського суржику, визначимо стилістичну роль цих слів у публіцистиці та їхню доречність у мові друкованих мас-медіа.

Якщо мовна лексична норма – це ідеал, який диктується, кваліфікується, насаджується, то суржик – це те, що приймається граючи, живо і багатогранно. Він не потребує від автора особливої вправності, але в мові сучасних засобів масової інформації суржик нерідко подають в дуже утрированій формі, часом відсутній у його реальному функціонуванні. Іноді автори зумисне в реченні використовують по кілька слів-суржиків, що навіть спотворює текст і ускладнює його сприйняття. Напр.: *«Сучасний репертуар поповнюють ряди «понттових» висловів типу «дєвкі фігурниє» в коротких «юбчюнках», які полюбляють «модниє пластінки» і їх усіх «качаєт вечєрьонка»* («Вісник Переяславщини», 18.04.2006). Якщо позанормативні мовні елементи *дєвкі* (сурж.) – *дівчата* (укр.) – *девочки* (рос.); *юбчюнка* (сурж.) – *спідниця* (укр.) – *юбка* (рос.); *пластінка* (сурж.) – *платівка* (укр.) – *пластинка* (рос.); *фігурниє* (сурж.) – *фігурні* (укр.) – *фигурные* (рос.); *модниє* (сурж.) – *модні* (укр.) – *модные* (рос.) часто використовують в розмовному мовленні, що й спричинило їхнє входження до газетного тексту, то суржик *вечєрьонка* (*вечірка* – укр.) навряд чи використовується носіями мови. Схоже, це авторський суржиковий okazіоналізм, використаний у низці інших позанормативних слів.

Українсько-російський суржик перебуває не тільки в фокусі мовного смаку і загостреної мовленнєвої уваги сучасника, але й у позиції пізнання через їх належність до іншої мови, зокрема російської, та інших специфічних стилів, характерних незвичністю звучання і семантики, через їх високу частотність і семантичне коректування відповідно до модної комунікації. У мові засобів масової інформації початку століття суржик найчастіше слугує для передачі мовної неграмотності, відсутності культури мови героїв публікацій, а також з метою привернення уваги читачів до особи, події, явища, про які йдеться в тексті. Найчастіше українсько-російський суржик – це відповідники загальновідомих і частовживаних нормативних слів. Найчастіше вони подаються в цитатах героїв публікацій. Напр.: *воспітаніє* (сурж.) – *виховання* (укр.) – *воспитание* (рос.); *красотіща* (сурж.) – *краса* (укр.) – *красота* (рос.); *фамілія* (сурж.) – *прізвище* (укр.) – *фамилия* (рос.); *корміть* (сурж.) – *годувати* (укр.) – *кормить* (рос.); *понімають* (сурж.) – *розуміти* (укр.) – *понимать* (рос.). Пор.: *«Буває приходять батьки з дітьми, оставляють сміття. То я сварюся, що в них немає «воспітанія»* («Газета по-українськи»); *«Тут же «красотіща!» – каже жінка Чорнобильської зони»* («Голос України», 20.08.2006); *«Праску купую на базарі, а як моя «фамілія» і скільки мені років, вам ні до чого!»* («Сільські вісті», 6.12.2007); *«Не знаю, чим її уже й корміть», – каже мама хворої на рак дівчинки»* («Газета по-українськи»); *«Дід дав внукові смачних цукерок, сказав: «Понімаєш!», і пішов дивитися футбол»* («Газета по-київськи»).

В українському мовознавстві деякі дослідники гостро засуджують вживання суржикового позанормативного явища. Зокрема О. О. Тараненко зазначає, що «естетизований» таким чином і піднесений фактично до рангу універсального засобу українського гумору «суржик» як мовна основа подібного комізму неминуче сприймається як глузування з самої мови, а сам гумор перетворився вже на зубоскальство» (Тараненко 2003, 32). Л. О. Ставицька на-

голошує, що «зросійщеного мешканця України суржик на тлі літературної російської мови ще більше зміцнює у ставленні до української як феномену другосортного» (Ставицька 2001, 24).

Незважаючи на критику лінгвістів, позанормативні мовні одиниці активно увійшли до мови преси. Часто в періодиці українсько-російський суржик передає певну ознаку: *довєрчівий* (сурж.) – *довірливий* (укр.) – *доверчивый* (рос.); *советський* (сурж.) – *радянський* (укр.) – *советский* (рос.); *брітоголовіє* – *бритоголові* (укр.) – *бритоголовые* (рос.); *велікій* (сурж.) – *великий* (укр.) – *великий* (рос.); *модніє* (сурж.) – *модні* (укр.) – *модные* (рос.); *щастлівий* (сурж.) – *щасливий* (укр.) – *счастливый* (рос.); *потеряні* (сурж.) – *розгублені* (укр.) – *потерянные* (рос.) та ін. Напр.: «*Не можеш займатися бізнесом, бо дуже доверчівий!*» («Газета по-українськи», 3.09.2007); «*Михайло показував партизанські криївки та місця, де колись стояли советські ракети*» («Газета по-українськи», 15.05.2006); «*Леонід Кравчук... ніби забув, що справжню вакханалію творили брітоголовіє підопічні його однопартійців трохи більше року тому*» («Високий замок», 4.06.2005); «*То навіщо вироби показувати на публіку, неначе вони модніє?*» («Сільські вісті», 6.12.2007); «*І хто буде дивитися велікій конкурс євробачення?*» («Вісті», 7.02.2007); «*Щастлівий, тобі дивися, яку «тачку» подарували!*» («Україна молода», 10.08.2006); «*Клієнти завжди торгуються. Є такі потеряні, що гроші після послуги забирають*» («Газета по-українськи», 14.12.2007).

Суржи́ком у мові української періодики послуговуються ще тоді, коли йдеться про розподіл землі, майна, грошей, матеріальних цінностей, аби наголосити на міщанських, загарбницьких, злодійських рисах тих, хто претендує на щось. Українсько-російський суржик у мові преси – це переважно іменники та дієслова. Напр.: *ізвіні* (сурж.) – *вибач* (укр.) – *извини* (рос.); *понятіє* (сурж.) – *поняття* (укр.) – *понятие* (рос.); *телевізор* (сурж.) – *телевізор* (укр.) – *телевизор* (рос.); *дєрібанити* (сурж.) – *дерибанити* (укр.) – *дерибанить* (рос.); *дадім* (сурж.) – *дати* (укр.) – *дать* (рос.); *компроментіруєш* (сурж.) – *компроментуєш* (укр.) – *компроментируешь* (рос.); *поделім* (сурж.) – *поділимо* (укр.) – *поделим* (рос.); *украдьом* (сурж.) – *украдемо* (укр.) – *украдем* (рос.); *проізростали* (сурж.) – *проросли* (укр.) – *произрастали* (рос.). Пор.: «*Ну ти, ізвіні, але татари по-іншому вже не можуть, коли в них забирають землю*» («Дзеркало тижня», 26.01.2008); «*Відчувається, що розпоряджатися майном власники мають намір хазяйновито, тобто з «понятієм»*» («Дзеркало тижня», 3.06.2006); «*Я з квартири виніс тільки телевізор!*» («Сільські вісті», 9.11.2007); «*Землю Києва знову дєрібанять*» (заг.) («Персонал Плюс», 22-28.08.2007); «*Родичам брат сказав, що з грошей нічого не дадім*» («Голос України», 23.11.2007); «*А землю, отриману незаконним шляхом, поделім, – наголосив магнат*» («Україна молода», 10.10.2007); «*Ти, друже, компроментіруєш мене, а я маю великі плани в партії...*» («Сільські вісті», 10.07.2005); «*...чиновник на зауваження, що немає грошей, відповів: «Украдьом! У держави їх багато»*» («Сільські вісті», 2.11.2006); «*Щоб на крадених землях проізростали їхні квіти, а не людські...*» («Сільські вісті», 23.09.2006).

Вживання носіями мови суржику – це своєрідна «демонстративність» (Бічай 2003, 14), що необмежена просторовими і часовими межами, яка має коріння в біологічних аспектах людського існування. У процесі комунікації її учасникам необхідно пізнавати один одного і бути пізнаними, бачити і бути побаченими, представлятися іншому тощо. З цієї точки зору суржик слугує процесу демонстративності, коли через швидку і адекватну оцінку суб'єктів спілкування, з одного боку, й експресивної мовленнєвої демонстрації свого «я» – з іншого. Деякі одиниці суржику вже є загальноприйнятними не тільки в усному мовленні, але й часто повторюваними в українській періодиці, на зразок: *дєвочки*, *дєвуля* (сурж.) – *дівчата* (укр.) – *девочки* (рос.); *катлєти* (сурж.) – *котлети* (укр.) – *котлета* (рос.); *молодьож* (сурж.) – *молодь* (укр.) – *молодежь* (рос.); *собраніє* (сурж.) – *збори* (укр.) – *собрание* (рос.); *харашо* (сурж.) – *добре* (укр.) – *хорошо* (рос.). Напр.: «*У перших трьох книгах мова Поваляєвої цілком відповідала мові «дєвочки», яка в побуті аж ніяк не послуговується українською*» («Україна молода», 13.04.2006); «*Якби така приваблива дєвуля ще й знання демонструвала, думку висловлювала, то ціни б їй не було ...*» («Телекритика», 10.09.2007);

«...поселився знайомий вдалині від Лондона, де хоча б є український клуб із **катлєтами**» («Газета по-українськи», 15.05.2006); «У всіх негараздах, у всі часи була винна **«молодждж»**» («Газета по-українськи», 5.11.2006); «До клубу теж мало хто ходить – у середу, суботу й неділю молодь відвідує релігійні **«собранія»**» («Україна молода», 28.04.2006); «Вода в нас **харашо** де, тільки ламається часто. Труби не годні, їх часто прориває» («Газета по-українськи», 14.12.2007).

Деякі дослідники ненормативних одиниць мови вважають, що «паралельно з таким розширенням використання «суржик» й утрируванням його особливостей серед української інтелігенції зросло різке неприйняття цього мовностилістичного засобу – від критичного ставлення до явища педалювання саме і, власне, тільки цих особливостей гумористичної палітри української мови...» (Тараненко 2003, 31). Поза тим, що в мові української періодики вживають слова-суржик, деякі публіцисти піддають критиці таке мовне явище, яке формує думку в пересічного читача про: «по-перше, другосортність української мови, її примітивізм, ...і, по-друге, що український гумор без суржик неможливий» (Жолдак 1998, 5).

Так нерідко суржик у мові періодики вживають стосовно поведінки, дій політиків, аби підкреслити негативно-гумористичне ставлення до них. Але рідко політики самі зумисне вживають суржик (хіба тільки аби висміяти когось із конкурентів), вони намагаються уникати таких слів, щоб показати себе якомога освіченішими людьми. А от журналісти у висловленнях на адресу політиків часто вживають українсько-російський суржик. Пор.: «Мені [Володимир Литвин] влада як така не потрібна, я комфортно почуваюся в науковому середовищі. Але далі дивитися на той **«бедлам»**, безвихідь, куди деякі **«невоспітаніє»** політики завели народ, не можна, і люди це розуміють» («Народна», 14.07.2007). Суржик **невоспітаніє** Володимир Литвин вжив зумисне, оскільки під час одних із дебатів його таким словом називав один із політиків-соціалістів – конкурент на виборах.

Аби підкреслити, що білоруський президент у своїх виступах про демократичні процеси в суспільстві говорить порожні слова, що не підтверджуються фактами, які по суті є брехнею, автори мовну одиницю із семою *говорити* замінюють суржилом *повєствує*. Напр.: «А доки бацька **«повєствує»** про своє бажання співпрацювати в демократичному форматі, білоруські любителі свободи шукають собі захисту в Україні» («Львівська газета», 16-18.06.2006).

Суржик *запрєт* у мові преси вживають із метою наголосити на значенні і важливості партійної дисципліни, що іноді призводить до абсурду. Журналісти у такий спосіб висміюють ту політичну силу, яка не рахується із думкою члена партії, з його особистою позицією. Напр.: «То що, черговий виступ і блокування означає подальше видьоргування члена партії зі списку і подальший **запрєт** до дій?» («Газета по-українськи», 5.05.2006); «...більші над **«кепкою»** боси із Москви наклали **«запрєт»** на українські пропозиції» («Слово», 6.12.2006).

Щоб наголосити на даремному запереченні причетності, постійній відмові щодо вбивства журналіста Георгія Гонгандзе політиком Володимиром Литвином, автор в газетній публікації вживає зневажливо суржикову лексему *отнекался*. Пор.: «Голова Верховної Ради останніми роками **«отнекался»** від будь-яких запитань у справі вбивства Георгія...» («Товариш», 11-13.10.2005). А політиків минулих років і теперішніх, що мали немалий вплив і вагу в суспільстві, але робили умисні помилки, неправомірні дії публіцисти називають *плохішами*. Напр.: «Інформацію останніх кількох днів важко переварювати: учорашні політичні герої виявилися **«плохішами»** з відомої казки...» («Голос України», 13.09.2006); «Всю команду Рудьковського, Цушка... – інакше як **плохішами** не назвеш...» («Високий Замок», 15.11.2007).

За допомогою суржик мовці критикують виступи, діяльність, спосіб життя інших відомих осіб. Так слова *кароче, какби, зазімкаєте, попроще, повєселєє* дають відповідну негативну оцінку представникам шоу-бізнесу, поетам, олігархам тощо. Напр.: «Чомусь вважається в шоу-бізнесі краще те, що **«попроще»**, **«повєселєє»**» («Газета по-українськи», 17.01.2008); «Приїжджайте, журналісти, через два місяці на зіркове весілля, тоді всіх **зазімкуєте»**» («Газета по-українськи», 28.04.2006); «Хай собі молоді поети **«какби»** риму-

ють «Конституція» і «полюція» та ще дещо...» («День», 18.01.2008); «Юрко Журавель: «З тих, які запрошують із понтами і через слово говорять **«кароче»**, дозволяємо запросити 10 тис. доларів гонорару...» («Україна молода», 19.07.2008).

Часто суржик журналісти використовують у прямій мові своїх героїв – пересічних громадян, які вживають у розмові ненормативні мовні одиниці через неосвіченість. Серед загалу періодики найчастіше «говорять суржилом» на сторінках всеукраїнського видання «Газета по-українськи», напр.: «Ходили із сусідами на **діжурства** по місту» («Газета по-українськи», 14.12.2007); «Я – інвалід слуху. Живу в селі, а глухоніма сестра – у Вінниці. З нею потрібно **пообщатися**» («Газета по-українськи», 26.01.2008).

Спостерігаємо тенденцію, що суржик характерний для мови не тільки окремих видань, а для всіх без винятку друкованих мас-медіа. Суржик використовують у публікаціях різної тематики і жанрових ознак. Як показує практика, позанормативну лексику в буквальному смислі слова популяризують через мас-медіа журналісти, коментатори, політики. Виходить незвична картина: слова позалітературної сфери, зокрема суржик, не піднімаються з низів, а спускаються зверху, знаходячи, так би мовити, активний відгук у носіїв мови, що певною мірою стає на перешкоді формування мовленнєвого етикету та мовного смаку. Дослідники мови засобів масової інформації стверджують про закономірність концепції медіатизації життєвого простору суспільства (Чистопашина 2000, 36). Інші вчені не погоджуються з категоричним твердженням про однозначну згубність медіатизації, а тільки наголошують, що розробка такої концепції нарешті змусить дослідників по-новому подивитися на роль засобів масової інформації в сучасному світі та звернути увагу на надзвичайну здатність публіцистики впливати на носіїв мови (Кудрявцева 2005, 59).

Отже, треба визнати, що такий функціонально-структурний різновид як суржик в українській мові існує. На початку ХХІ ст. він активізувався у вітчизняній публіцистиці. Українсько-російський суржик вживають як засіб експресії, аби надати газетним текстам іронічного забарвлення. Не завжди в мові періодики є міра й доречність використання суржику і не останню роль тут відіграють естетичні смаки авторів, але це вже тема окремого дослідження. У мові сучасної преси українсько-російський суржик, активізувавши застосування, спричинив подекуди надмірне використання цих мовних одиниць, що нерідко спотворює текст і ускладнює сприйняття інформації. Використання суржику журналістами свідчить про тісну взаємодію публіцистичного стилю з розмовним.

Вживання ненормативних мовних одиниць свідчить про те, що змінилося соціальне сприйняття самих слів, відбулася нейтралізація соціально-обмежувальних конотацій, відбулося і зниження еталона гарного мовлення. Означена проблема не вичерпується обсягом однієї розвідки, а потребує багатоаспектного та невідкладного вивчення дослідниками, оскільки мова засобів масової інформації стає засобом здійснення соціальної влади, засобом формування світогляду та світосприйняття адресатів.

Література

- БІЧАЙ, Ю. В. (2003): *«Модні» слова в сучасній російській мові (на матеріалі тлумачних словників і мовленнєвої практики мас-медіа кінця ХХ – початку ХХІ ст.)*. Дніпропетровськ.
- БУРЯЧОК, А. А. (1969): Функціонально-стилістична оцінка слів у Словнику української мови. *Лексикологія і лексикографія*, вип. III, с. 92–94.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови. (2002): Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: ВТФ «Перун».
- ЖОЛДАК, Я. (1998): Пересмішники у дзеркалі мовної культури. *Українське слово*, 12 березня.
- КАБИШ, О. О. (2007): *Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики*. Київ.
- КИРИЧЕНКО, І. М. (1946): Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках. *Наукові записки Ін-ту мовознавства АН УРСР*. Т. II–III, с. 30–46.
- КОВАЛЕНКО, Б. О. (2003): *Стилістично знижена лексика в мові сучасної української публіцистики*. Київ.

- КУДРЯВЦЕВА, Л. О. / ДЯДЕЧКО, Л. П. / ДОРОФЄЄВА, О. М. / ФІЛАТЕНКО, І. О., ЧЕРНЕНКО, Г. А. (2005): Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція. *Мовознавство*, № 1, с. 58–66.
- ЛЕВЧЕНКО, С. П. (1967): Просторічний різновид розмовної лексики у сучасних в українських і російських словниках. *Українське усне літературне мовлення*. Київ: Наук. думка, с. 93–102.
- ЛЕВЧЕНКО, С. П. (1966): Ще раз про ремарку «просторічне». *Лексикологія і лексикографія*. Київ: Наук. думка, с. 159–164.
- МОКИЕНКО, В. М., НИКИТИНА, Т. Г. (2000): *Большой словарь русского жаргона*. Санкт-Петербург.: Норинт.
- НЕЛЮБА, А. (2004): *Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003)*. Харків.
- НЕЛЮБА, А., НЕЛЮБА, С. (2007): *Лексико-словотвірні інновації (2004 – 2006)*. Харків: Майдан.
- ПАЛАМАРЧУК, Л. С. (1992): Лексико-семантичний розвиток мови. *Мовознавство*, № 4, с. 11–34.
- ПИЛИНСЬКИЙ, М. М. (1979) Розмовна лексика у мові преси. Авт. кол. І. К. Білодід та ін.: *Мова сучасної масово-політичної інформації*. Київ: Наук. думка, с. 23–42.
- ПОГРІБНИЙ, А. Г. (2006): *Найперше з Києва питати (про мовну ситуацію в столиці)*. Київ: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка.
- РУСАНІВСЬКИЙ, В. М. (1980): Мова і суспільний процес Ред. В. М. Русанівський: *Мова і процеси суспільного розвитку*. Київ, с. 3–17.
- Словник української мови (1970–1980): в 11-ти т.* Київ: Наук. думка.
- СОБОЛЕВА, І. А. (2001): *Сниженные (внелитературные) языковые средства в современном публицистическом дискурсе*. Луганск.
- СОРОКИН, Ю. С. (1965): *Развитие словарного состава русского литературного языка (30-90 годы XIX века)*. Москва.
- СТАВИЦЬКА, Л. (2001): Кровозмісне дитя двомовності. *Критика*, Ч. 10, с. 19– 32.
- СТАВИЦЬКА, Л. (2000): Функціонування жаргонної лексики у сучасній українській уснорозмовній мові. *Вісник Харківського університету*, № 491. Серія: Філологія. Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М. Ф. Наконечного. Харків: Видавничий відділ ХНУ, с. 294–297.
- СТАВИЦЬКА, Л. (2005): *Український жаргон*. Київ: Критика.
- СТИШОВ, О. А. (2003): *Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*. Київ: Вид. центр КНЛУ.
- СТРАТУЛАТ, Н. В. (2007): Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови. *Мовознавство*, № 3, с. 69–77.
- ТАРАНЕНКО, О. (2007): Про мовний статус українсько-російського суржику. Збірник наукових праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко. Відп. ред. Академік НАН України В. Г. Складенко: *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка*. Київ, с. 69–74.
- ТАРАНЕНКО, О. О. (2003): Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.). *Мовознавство*, 2003, № 1, с. 23–41.
- Толковый словарь русского языка конца XX века* (1998): Языковые изменения. Санкт-Петербург.: Фолио-Пресс.
- Українська мова* (2000): Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Київ: «Укр. енцикл.».
- ЧИСТОПАШИНА, О. В. (2000): Актуальные проблемы исследования политического дискурса и методологии его изучения (в аспекте медиатизации политического процесса). *Концептуальна картина мира и интерпретативное поле текста с позиций лингвистики, журналистики и коммуникативистики*. Барнаул, с. 34–52.

Профіль автора:

Навальна Марина Іванівна,
доктор філологічних наук, професор
Наукові інтереси: дослідник у галузі медіа-
лінгвістики
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
mnavalna@gmail.com

Author's Profile:

Navalna Maryna Ivanivna,
Doctor of Philological Sciences, Professor
Scientific interests: Media Linguistics
Researcher
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda
State Pedagogical University
mnavalna@gmail.com

ЛЕСЯ ОВСІЄНКО [LESIA OVSIENKO]

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького, Україна

[The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine]

**СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ В КОНТЕКСТІ
НІМЕЦЬКОМОВНОГО ДІАЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ
(на матеріалі німецькомовної художньої прози)
[Strategies and Tactics in the Context of the German-Language
Dialogical Discourse (on the material of German fictional prose)]**

Постановка проблеми. Сучасний стан мовознавства вирізняється пріоритетними дослідженнями у галузі комунікативної лінгвістики, які базуються на вивченні мовленнєвої взаємодії. В останні десятиліття відчутна активізація наукових пошуків пов'язаних із дослідженням міжособистісної інтеракції. Однак незначна увага дослідників приділена вивченню стратегій і тактик в контексті німецькомовного діалогічного дискурсу.

Специфіка дискурсивних стратегій в німецькомовному дискурсі розглядалась із погляду міжкультурної комунікації (A. Bouchara, S. Günthner) та при веденні інтегративних переговорів (R. Sturm). Незважаючи на дослідження мовознавчого та аргументативного дискурсів (Н. Бардіна, А. Белова, К. Піщікова), а також дискурсу засобів масової інформації та соціальної сфери (J. Argenmüller, T. Sutter), застосовані там стратегії і тактики не були чітко класифіковані.

Мета статті – виділити та класифікувати стратегії і тактики відповідно до типу комунікативної ситуації; описати три типи комунікативних ситуації (гармонійну, конфліктну, консенсусну).

Дискурс є одним із ключових понять сучасного мовознавства та лінгвістики тексту. Нинішні уявлення про цей феномен віддзеркалюють увесь хід лінгвістичної науки. Одним із його різновидів є діалогічний дискурс, який характеризується семантичною та прагматичною зв'язністю, наділений комунікативною ініціативою адресанта і здатністю адресата реагувати на висловлення, котрі скеровують й урегульовують здійснюваний ними добір адекватної для конкретної ситуації комунікативної стратегії й тактики.

Володіння стратегіями й тактиками в процесі здійснення комунікації – це свідчення підготовленості мовця та його компетентності, які проявляються під час здійснення мовленнєвого акту. Правильний вибір стратегій і тактик – лійній комунікативного поведіння в різних ситуаціях спілкування, спрямованих на досягнення поставлених перед комунікантами завдань – обумовлює успішність / неуспішність міжособистісної інтеракції.

Під *стратегією* в широкому значенні розуміють певну загальну інструкцію для кожної конкретної ситуації інтерпретації (Дейк, 1989, 10). Стратегія – це властивість когнітивних планів, що проявляються загальною організацією дій у чіткій послідовності та включає мету взаємодії (Франко, 2008, 139). *Комунікативна стратегія* є складником евристичної інтенційної програми планування дискурсу, його проведення й керування ним з метою досягнення кооперативного результату, ефективності інформаційного обміну та впливу (Селіванова, 2008, 607).

У процесі здійснення інтеракції саме стратегії дають можливість вибору правильних дій і досягнення поставленої комунікативної мети. На сьогодні єдиної класифікації стратегій спілкування ще не розроблено. Найбільш загальною вважають класифікацію комунікативних стратегій Т. ван Дейка, які він розділив на когнітивні, контекстуальні, синтаксичні, семантичні, схематичні, пропозиційні, стратегії локальної когерентності (зв'язності), макростратегії, схематичні, продукційні та інші (стилістичні, риторичні, невербальні, конверсаційні тощо). Залежно від ситуації спілкування, мовних ресурсів, фонових знань співрозмовників, комунікативні стратегії можуть поділятися на власне комунікативні та змістові, а відповідно до умов спілкування реципієнтів – конфліктогенні, кооперативні та маніпулятивні (Дейк, 1988,

156–173). Встановлено, що складниками комунікативної стратегії є: 1) загальна настанова, яка включає вибір одного завдання з усіх можливих; 2) формування стратегії – оцінка ситуації; 3) вербалізація – виконання.

Стратегічний розвиток міжособистісного впливу на адресата значною мірою залежить від адресанта. На початку комунікативної ситуації великого значення набувають стратегії *подання та отримання інформації*, а також стратегії *позитивної та негативної увічливості*. Стратегії негативної увічливості реалізуються мовцем у процесі відмови співрозмовнику, який володіє вищим соціальним статусом. Стратегії позитивної увічливості використовуються комунікантом для вираження особливого семантичного змісту в комунікативній ситуації. Комунікативній стратегії притаманна вибірка мовних ресурсів та їх адаптація до певних умов міжособистісної взаємодії. Інтеракція здатна реалізовуватися за наявності часткових стратегій когнітивного, семантичного та риторичного типів.

Таким чином, комунікативна стратегія уможливорює вибір мовних ресурсів та їх адаптацію до певних умов комунікативної взаємодії. Вона може реалізовуватися в часткових стратегіях когнітивного, семантичного та риторичного типів.

Тактиці мовленнєвого спілкування притаманний опис ключових мовленнєвих дій, які вводяться в дискурсивний контекст задля здійснення комунікативного впливу на співрозмовника та досягнення поставленої на певному етапі міжособистісного спілкування мети. *Дискурсивна тактика* являє собою спосіб реалізації стратегії, що впливає на вибір засобів здійснення комунікативних дій (Безугла, 2007, 85). Спрямованість різного роду тактик під час здійснення оцінної мовленнєвої діяльності в процесі міжособистісного спілкування вибудовується в певного роду стратегії, які різняться між собою відповідно до ситуації спілкування. Комунікативні тактики мають динамічний характер, чим забезпечують оперативне реагування на ситуацію, і виконують функцію способів здійснення стратегії мовлення: вони формують діалогічну взаємодію, чергуючи відтінки розмови – оцінку, радість, горе, сумнів тощо (Франко, 2008, 156).

При здійсненні типології стратегій і тактик поза увагою не можуть залишатися аспекти спілкування, пов'язані з комунікантами. Саме комунікант творить мову, регулює зміни в її мовному складі та є її користувачем, постійно вступаючи в процес інтеракції. Комунікацію вважають не тільки способом спілкування, який слугує для передавання певного роду інформації, вона наділена здатністю впливати на співрозмовників, регулюючи таким чином їхні міжособистісні та соціальні відносини. Мовці вступають у процес комунікації не тільки заради того, аби висловити власні міркування, а й з наміром обміну інформацією та задля здійснення комунікативного впливу на співрозмовників. Комуніканти як творці своєї мови відповідальні за ту мовленнєву діяльність, яка ними реалізовується в процесі впливу один на одного. Оцінка – невід'ємна складова оцінної мовленнєвої діяльності, що вносить додатковий зміст у весь процес міжособистісної взаємодії та вводиться в дискурсивний контекст із певним стратегічним наміром – здійснення впливу на співрозмовника, спонукання його до певних дій чи вчинків.

Діалогічний дискурс як продукт оцінної мовленнєвої діяльності обох комунікантів (адресанта й адресата) ґрунтується на взаємодії комунікативних дій, що реалізуються на основі стратегій і тактик, обраних відповідно до прагматичної мети мовця. Згідно з контекстом німецькомовного діалогічного дискурсу можна виділити такі основні типи комунікативних ситуацій, як конфліктна, гармонійна та консенсусна, яким завжди притаманні симетричні (паритетні) бо асиметричні стосунки комунікантів. Реалізація аксіологічних стратегій і тактик під час здійснення оцінної мовленнєвої діяльності у ситуаціях міжособистісного спілкування (конфліктна, гармонійна, консенсусна), зумовлена в першу чергу намірами комунікантів дискурсу, які ставлять перед собою певну комунікативну мету, а в процесі інтеракції намагаються її реалізувати якнайвигідніше для себе.

Гармонійна ситуація спілкування. Поняття *гармонії* у нас завжди асоціюється із чимось прекрасним, приємним чи навіть ідеальним. Ми вбачаємо її у всьому позитивному, яскравому, в оригінально поєднаному. Оцінка, як невід'ємна складова цього поняття, несе

позитивно марковану ціннісну інформацію по відношенню до всього оточуючого. Спілкування реалізується за умов збігу в поглядах комунікантів. Гармонія, яка досягається за рахунок оцінної мовленнєвої діяльності, характеризується прагненням учасників спілкування до чогось прекрасного. При інтеракції для цього типу комунікативної ситуації важливою є правильна організація мовленнєвої взаємодії та обов'язкова наявність намірів комунікантів – досягнення гармонії у поглядах співрозмовників. Мовці обирають для себе той тип комунікативної поведінки, який сприятиме вирішенню поставлених перед ними завдань. Саме правильно обрані стратегії і тактики визначають успішність процесу комунікації. З одного боку, стратегія зумовлює вибір тактик, з другого – успішність реалізації стратегії залежить від вдалого вибору й поєднання найбільш релевантних тактик у дискурсі (рис. 1).

Емпатія – ключова комунікативна стратегія. Гармонія в ситуації спілкування проявляється тільки за рахунок наявності емпатії (здатності відчувати психологічний стан іншого (Вел. тлум. словник, 2005, 349)), оскільки її феномен виражається гармонізуючою функцією в дискурсі. Оцінка тут якнайкраще доповнює емпатію, здійснюючи прямий вплив на співрозмовника задля досягнення поставленої ініціатором спілкування комунікативної мети.

Хоча векторні характеристики емпатії як ключової стратегії дискурсивного контексту й відповідають схемі ведення розмови «Я–Ви», однак свідченням дружніх стосунків є наявність у розмові таких позитивно маркованих ознак оцінки, як доброзичливість, привітність, дружність. Адресант як ініціатор дискурсу, спостерігаючи гарний настрій співрозмовника та оперуючи *тактикою психологічного впливу*, заводить розмову з адресатом не для того, аби продемонструвати власні навички та вміння при виконанні нової мелодії, вивченої напередодні, а з іншим наміром – завести у будь-який спосіб розмову про об'єкт оцінки (Frau Hollmann) (*тактика привертання уваги до об'єкта оцінки*), який обом подобається. Оцінні судження, що висловлюються адресатом спочатку по відношенню до приємної мелодії: *Das war schön, schöner als alles, was ich in den letzten Tagen erlebt habe* (Seghers, 2005), переходять у ще більш приємну для комуніканта розмову про його кохану жінку: *Ja, sie ist sehr apart. Apart ist das Wort, das ich gesucht habe. Thea Hollmann ist das aparteste Wesen, dem ich je begegnen durfte* (Seghers, 2005) (*тактика зміни теми в процесі спілкування*).

Маніпулятивна стратегія в гармонійній ситуації спілкування базується на спробі маніпулювання співрозмовником заради досягнення поставленої комунікативної мети. Оскільки гармонійна ситуація вирізняється своєю позитивністю, гармонійністю та злагодженим поєднанням увічливості, хорошого тону та емпатії, то нерідко комуніканти підпадають під маніпулятивний вплив з боку своїх співрозмовників. Комунікативне маніпулювання полягає насамперед у свідомому порушенні адресантом загальних постулатів спілкування, тобто, своїми мовленнєвими ходами він намагається досягти своєї мети, поставивши партнера по комунікації в незручне чи програвше становище (Франко, 2008, 165). Елементи мовленнєвого маніпулювання в гармонійній ситуації спілкування спостерігаємо в контексті, коли адресант дискурсу, увійшовши в довіру до співрозмовника (*тактика дотримання принципу ввічливості та хорошого тону*) – дівчинки, та домовляючись про зустріч, висловлює їй комплімент: „*Du bist ein besonders hübsches Mädchen, Janie. Und dazu intelligent und freundlich*“ (Link, 2009).

Маніпулятор, скориставшись довірливістю дитини, застосовує низку *тактик* маніпулювання, здійснюючи цим вплив на співрозмовника заради власної вигоди:

1) входження в довіру комуніканта: *Wenn ich dir einen Gefallen tun kann, so ist mir das ein Vergnügen* (Link, 2009);

2) встановлення дружніх стосунків за рахунок підтримки адресата та об'єкта маніпулювання: *Wir feiern den schönsten Geburtstag deines Lebens, Janie* (Link, 2009);

3) примушування довірливого комуніканта виконувати нав'язані йому вказівки (тактика нав'язаних указівок): *"Ich denke, unser Plan sollte vorläufig unser Geheimnis bleiben. Ich könnte mir denken, dass deine Mum ärgerlich wird, wenn sie erfährt, dass du ganz ohne sie woanders eine Party feiern möchtest!" ... " Und du solltest auch mit deinen Freundinnen noch nicht darüber sprechen", fuhr der Mann fort, "denn nachher wird das womöglich alles nichts, und dann stehst du blamiert da."*... (Link, 2009).

У такий спосіб маніпулятору за рахунок чітко даних настанов партнеру по комунікації вдається досягнути поставленої мети – переконати дівчину в зазначений час прийти до його будинку.

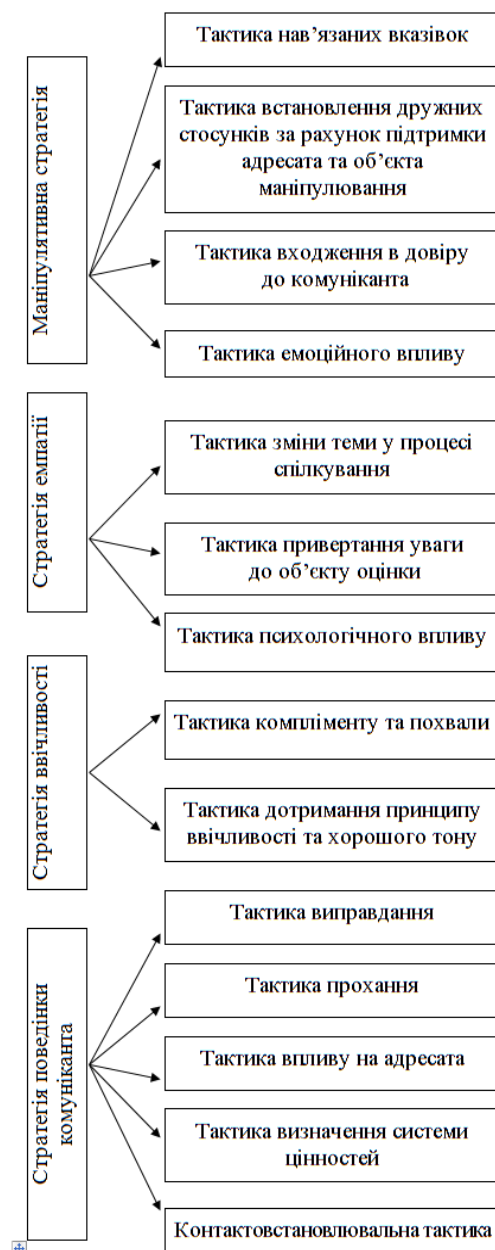

Рис. 1 Аксіологічні стратегії й тактики в гармонійній ситуації спілкування

Конфліктна ситуація спілкування трактується як гострий спосіб розв'язання протиріч вербальними та невербальними засобами, що полягає в протидії суб'єктів конфлікту за допомогою виконання дій, які зазвичай супроводжуються негативними емоціями й характеризуються порушенням принципу комунікативного співробітництва (Черненко, 2008, 33). Функціонування конфліктів залежить від їхнього типу та структури, де обов'язково має бути представлений носій (суб'єкт) конфлікту, проблема, що призводить до конфліктної ситуації, об'єкт та інцидент. Конфлікти, які виникають на фоні здійснення оцінної мовленнєвої діяльності, ґрунтуються на емоціях, а їх гострота залежить від психічного стану сторін, що конфліктують. Саме введення негативних емоцій у процес спілкування може докорінно змінити не тільки характер діалогічного дискурсу, а й відбитися на міжособистісних стосунках комунікантів. Прояв негативних емоцій під час здійснення оцінної мовленнєвої діяльності найчастіше характеризується наявністю низки оцінно маркованих лексем із негативною семантикою. Уживання оцінних висловлень у процесі комунікації впливає на перебіг конфліктної ситуації спілкування, сприяє переростанню незначної незгоди в суперечку чи навіть бійку.

Оцінка в конфліктній ситуації спілкування, висловлена комунікантами в процесі здійснення оцінної мовленнєвої діяльності, може не тільки розпалювати конфлікт, а й сприяти маніпулюванню однією із сторін, здійснювати вплив на співрозмовника, змушуючи його замислитися над правильністю прийнятих ним рішень, а також спонукати комунікантів до чогось нового, переконувати та привертати увагу:

Ich zuckte die Achseln. "Macht Ihnen wohl Spaß, Sie Tugendfatzke?" fragte er höhnisch.

"Sie sind verrückt", sagte ich.

"Verrückt? Nein, aber reingefallen!" Er legte sich breit über den Tisch und blies mir Kognakatem ins Gesicht. "Reingefallen bin ich. Reingelegt haben sie mich. Die Schweine. Alles Schweine. Sie auch, Sie Tugendschwein" (Remarque, 1960, 433).

Сторони, що конфліктують, будучи під впливом негативних емоцій у стані емоційного збудження, здатні розкрити справжні риси свого характеру, де кожній рисі відповідатиме чіткий мотив кожної зі сторін, на основі якого і встановлюється зона розбіжностей у поглядах. Ключовим для конфліктної ситуації постає оцінний об'єкт конфлікту, який залежить від зони розбіжностей (предметів, фактів, кола проблем).

Конфлікт становить епіцентр комунікації. Аналіз фактичного матеріалу дає підстави стверджувати, що в процесі здійснення оцінної мовленнєвої діяльності комуніканти використовують різного роду конфліктні стратегії й тактики (рис. 2), щоб за допомогою оцінних висловлень не тільки досягнути поставленої перед собою перлокутивної мети, а й здійснити емоційний мовленнєвий вплив на співрозмовника, показати його з найгіршого боку (образи-ти, принизити або ж навіть і висміяти). Послідовність уживання емоційно забарвлених оцінних висловлень залежить від фази конфлікту, його гостроти та умов перебігу.

У лінгвістиці виділяють такі фази конфлікту: передконфліктна стадія → інцидент → ескалація → кульмінація → завершення конфлікту (Черненко, 2008, 46–47). Чим ближче до кульмінації як епіцентру конфлікту, тим напруженішою стає оцінна мовленнєва діяльність. Домінування емоційних та експресивних висловлень з негативною маркованістю в її структурі призводить до розпалення конфлікту ще з більшою силою, образ з боку адресанта по відношенню до адресата та навпаки. Застосування аксіологічних стратегій і тактик у дискурсивному контексті конфліктної ситуації спілкування залежить від стадії конфлікту, психологічного стану учасників та їхніх дій. На шляху від передконфліктної фази до кульмінації стратегії й тактики схематично можна представити таким чином (рис. 2).

Латентний період (передконфліктна стадія) має в дискурсивному контексті свої підстадії, коли виникає об'єктивна проблемна ситуація, усвідомлення цієї ситуації, спроби її особистого вирішення в неконфліктний спосіб (Анцупов, 1999, 264). Перебіг передконфліктної стадії грає ключову роль для подальшого розгортання конфлікту в процесі спілкування та впливає на використання тих чи тих стратегій і тактик комунікантами. (*Starren. Du hast doch ihre Adresse aufgeschrieben! Ich habe es selbst gesehen*) (Remarque, 1960).

Ескалація конфліктної мовленнєвої ситуації реалізується за рахунок різноманітних конфліктогенів – вербальних та невербальних засобів посилення конфлікту, передбачаючи розширення й поглиблення конфлікту, утягування в нього нових учасників та формування нових агресивних намірів, підвищення інтенсивності конфлікту між двома та більше сторонами (Черненко, 2008, 44–50). В аналізованому фрагменті ескалацію передано швидким рухом Готфріда (*Er griff sich mit beiden Händen in seinen gelben Haarwald*) (Remarque, 1960), в якому явно спостерігається невдоволення, яке можна вважати підґрунтям для кульмінації конфлікту.

Аксіологічні стратегії на цьому етапі комунікативної взаємодії проявляються емоційністю адресата, стратегією раціонального переконання, а також аргументацією щодо прийняття рішення. *Емоційність* як комунікативна стратегія на передконфліктній стадії спілкування передається тактикою психологічного впливу на адресата, а період ескалації конфліктної ситуації спілкування ґрунтується на тактиці недотримання принципу ввічливості, про що свідчать різкі рухи адресанта та його невдоволення.

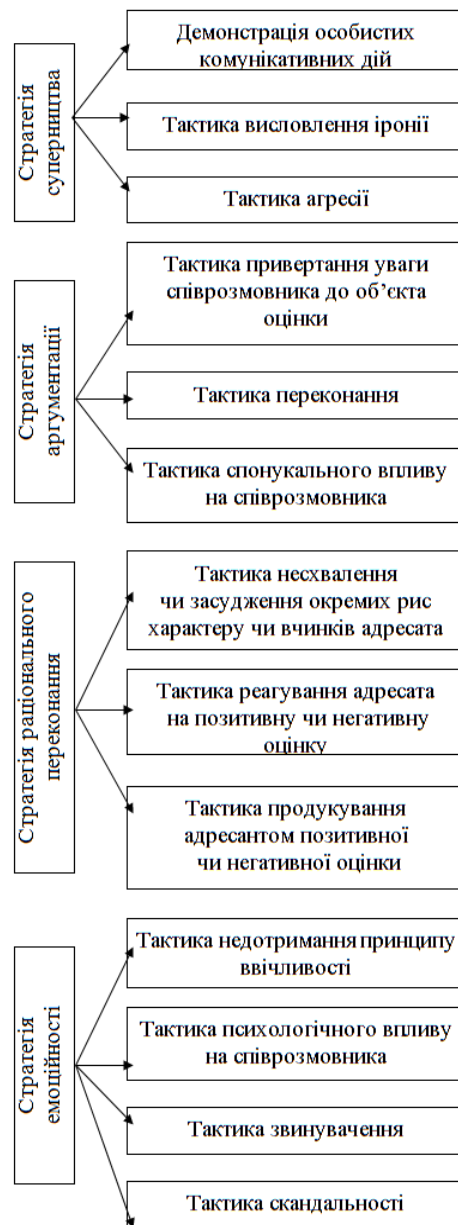

Рис. 2 Аксіологічні стратегії й тактики в конфліктній ситуації спілкування

Представлений фрагмент діалогічного дискурсу демонструє плавний перехід ескалації в кульмінацію (епіцентр конфліктної взаємодії між обома сторонами, що конфліктують), коли адресант, як ініціатор конфлікту, використовує квантори (лайливі лексеми) з негативною імпліцитною оцінкою. Підґрунтям для висловлення негативною емоційною оцінкою мовцем по відношенню до адресата (*Jammervoller Dilettant! Ein Trauerbolzen, ein Esel, ein Trottel, der nichts kennt, was über das Niveau der Huren aus dem Café International hinausgeht! Du Klavierspieler!*) (Remarque, 1960) можна вважати не тільки ставлення суб'єкта оцінки до об'єкта (Роберта), а переживання за дівчину, яка, можливо, розраховує на їхню допомогу. Потенціал представлених у такий спосіб оцінних висловлень розкривається не тільки в тому, аби якомога гірше представити об'єкт оцінки, а й дати можливість замислитися над результатом своїх необачних вчинків. Дослідниками відмічено, що негативне емоційно-оцінне висловлення виникає ситуативно, без попереднього обдумування, та зазвичай не розраховано на певний ефект (Старостина, 2008, 22). Цьому підтвердженням є те, що адресант дискурсу в наведеному прикладі, постійно висловлюючи оцінні твердження стосовно співрозмовника, майже не реагує на його репліки у відповідь. Він настільки піддається емоціям, що починає негативно оцінювати не тільки самого адресата, а й усе, що з ним пов'язано. Розподіл емоційної інтенсивності в оцінному контексті діалогічного дискурсу залежить від по-

нять, до яких апелюють реципієнти під час здійснення мовленнєвого впливу один на одного. Мотиви, якими керується адресант, та мета, якої він намагається досягнути в процесі здійснення оцінної мовленнєвої діяльності, впливають на перебіг конфліктної взаємодії. Як зазначає Н.Д. Арутюнова, будь-яке ціннісне судження може бути покладено в основу суперечки, сутність якої зводиться не до порозуміння в поглядах, а до неузгодженості інтересів (Арутюнова, 1999, 165–166]. Міжособистісна суперечка, яка виливається в контексті низкою оцінних номінацій (*der Dilettant, der Trauerbolzen, der Esel, ein Trottel = ein schlechter Mensch* – *дилетант, бовдур, осел, дурень = погана людина*) та показує гостроту конфлікту, розпадається з кожним мовленнєвим кроком комунікантів усе з більшою силою. Підґрунтям цього підґрунтям є аксіологічні стратегії й тактики, якими оперують комуніканти під час здійснення інтеракції. *Емоційність* як ключова аксіологічна стратегія епіцентру конфлікту представлена такими тактиками:

- 1) *скандальність* – прояв емоційного стану мовця за рахунок розв'язання суперечки з партнером по комунікації, яка супроводжується низкою негативних оцінних висловлень;
- 2) *звинування* проявляється через образи та докори адресанта, висловлені в бік співрозмовника, що містять оцінні лексеми з негативною семантикою;
- 3) *психологічний вплив на співрозмовника* забезпечує здійснення неабиякого психологічного тиску, морального насилля над адресатом, оскільки він постає в очах адресанта як слабша сторона;
- 4) *недотримання принципу ввічливості* та основних принципів кооперації стосовно співбесідника за рахунок уведення в контекст негативно маркованої оцінної лексики. Бути ввічливим – означає надати партнеру спілкування ту соціальну роль, на яку він претендує, а нечемність виявляється в заниженні ролі мовця.

Стратегія раціонального переконання в дискурсивному контексті реалізується за рахунок *тактики продукування адресантом негативних оцінних висловлень по відношенню до адресата*, свого давнього друга (*Jammervoller Dilettant! Um so schlimmer!*) та вираження захоплення щодо власне адресата, молодой Патриції, яку адресант оцінює як щось неймовірне, милується нею та її вродою (*"Weißt du denn nicht, dass das ein fabelhaftes Mädchen war? Läuft uns endlich schon mal was Richtiges über den Weg, dann verliert so ein Trauerbolzen die Adresse!"*) (Remarque, 1960).

Відповідно до умов здійснення інтеракції в конфліктній ситуації спілкування, суб'єктивний компонент щодо висловлення певного оцінного судження підтримується *тактикою несхвалення чи засудження окремих рис характеру, поведінки чи навіть учинків адресата*. Оцінні висловлення якнайкраще передають емоційний настрій співрозмовників та розкривають гостроту конфлікту. Адресант як суб'єкт оцінки за допомогою вдало підібраних оцінних висловлень здійснює локутивний вплив на адресата задля досягнення перлокутивної мети. Успіх локутивного акту оцінки визначається ступенем "впливу" адресанта на адресата, його здатністю викликати в адресата певний емоційний стан

Завершення конфліктної взаємодії обох комунікантів у ситуації спілкування не можна назвати врегулюванням конфлікту, тому що розв'язання суперечки так і не настало. Під кінець розмови спостерігається пригашення конфлікту, бо адресат перестав реагувати на негативно марковані оцінні висловлення, задумався над почутим про своє життя (*Aber Gottfried redete weiter, und ich tat ihm nichts. Er hatte ja keine Ahnung davon, was passiert war, und dass jedes Wort von ihm mich mächtig traf. Besonders jedes über das Trinken. Ich war schon drüber weg gewesen und hatte mich ganz gut getröstet; jetzt aber wühlte er alles wieder auf. Er lobte und lobte das Mädchen, und mir wurde bald zumute, als hätte ich wirklich etwas Besonderes unwiederbringlich verloren*) (Remarque, 1960).

Отже, негативно маркована оцінна мовленнєва діяльність, спрямована на адресата, та подана адресантом позитивна оцінка Патриції спочатку ускладнила нейтральну ситуацію спілкування, довівши її до конфліктної, а потім допомогла розкрити суть усього висловлення. Хоч адресат і не виказав явного невдоволення вчинками свого партнера по комунікації та образи на нього, однак замислився над своїм життям і ситуацією, яка випадково склала-

ся й переросла в конфлікт. Потенціал оцінної мовленнєвої діяльності у структурі базового діалогічного дискурсу розкривається за рахунок спонукання партнера по комунікації до певних рішучих дій, у переконанні та нав'язуванні власної думки про об'єкт оцінки. Вплив, що здійснювався через структуру ОМД, ускладнив процес спілкування, не давши змоги слабшому, з комунікативного погляду, адресату проявити себе.

Консенсусній ситуації спілкування притаманна гармонізація міжособистісної взаємодії комунікантів, оскільки досягнення загальної згоди ґрунтується лише на співпраці при дотриманні основних максим ведення розмови та принципу ввічливості (рис. 3).

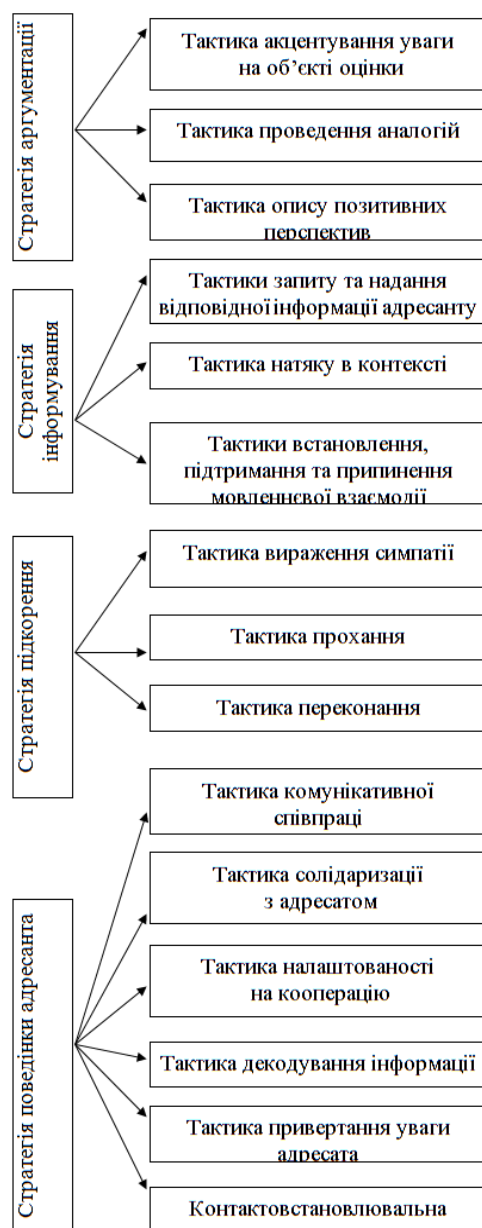

Рис. 3 Аксіологічні стратегії й тактики в консенсусній ситуації спілкування

Метою адресанта є вплив на позицію та світогляд адресата. Перший, формулюючи своє повідомлення, розраховує на конкретний момент, місце чи контекст (Г.Г. Почепцов). Отже, ключовою ознакою впливу в консенсусній ситуації спілкування залишається емоційний вплив на співрозмовника, реалізований за допомогою низки оцінно маркованих висловлень. Заради пошуку консенсусу адресант, позитивно ставлячись до адресата, проявляє симпатію до нього: „*Sie haben einen guten Geschmack*“ (Remarque, 1960). У конфліктній ситуації консенсус досягається лише в деяких випадках на завершальній фазі інтеракції як удалий результат комунікативної співпраці, а його досягненню передують низка чинників, які впливають на перебіг міжособистісного спілкування та залежать від наміру його учасників. У консенсусній ситуації спілкування здійснення мовленнєвого впливу на співрозмовника

досягається зазвичай завдяки симпатії до партнера по комунікації, його вчинків, смаків, уподобань. Саме за допомогою симпатії, яка виражається в дискурсивному контексті позитивно маркованими оцінними висловленнями з боку ініціатора спілкування, найлегше досягнути поставленої комунікативної мети.

Емоційний та психологічний вплив на співрозмовника здійснюється за рахунок співіснування в дискурсивному контексті *стратегії інформування* (повідомлення співбесіднику необхідної інформації з приводу обраної ним картини), *стратегії роз'яснення* та *стратегії підтримання контакту із співрозмовником*. Задля досягнення консенсусу в ситуації спілкування та можливості заробити позитивно настроєний по відношенню до співрозмовника (обов'язковий прояв симпатії) комунікант висловлює позитивно марковані оцінні судження: "Sie haben einen guten Geschmack. Das Bild ist ein Porträt der Prinzessin Borghese" (Remarque, 1960), наголошуючи на хорошому смаку співбесідника, який вибрав портрет принцеси як зразок для власної картини. У такий спосіб комунікант намагається зацікавити співрозмовника та налаштувати його на подальшу комунікативну співпрацю. *Тактика співпраці* мовців у процесі спілкування підсилюється за рахунок уведення в контекст низки позитивних оцінних лексем, таких як *gut, schön*, що допомагають комунікантові отримати задоволення – намалювати картину. Адресант із більшим життєвим досвідом спрямовує перебіг розмови, відкрито оцінює свого партнера по комунікації, не боїться докорів із його боку, вступає в процес комунікації з метою переконання адресата в неправильності прийнятих ним рішень, натякає на те, що не всі колеги розділяють його думку (ніхто, крім нього, не запрошує молодого вченого до себе додому на обід) і досягає поставленої мети. Опора на позитивну оцінку особистісних рис адресата є ефективними засобами мовленнєвого спонукального впливу на нього. Проблему допомагають вирішити такі прагматичні пресупозиції, як оцінка мовцем спільного фонду їхніх знань та спільні інтереси, а також уміння організувати висловлення відповідно до того, на чому він акцентує свою увагу (у цьому випадку – це впевненість партнера по комунікації). Адресат як об'єкт оцінки в діалогічному дискурсі сприймає передану йому інформацію, інтерпретуючи її в певний спосіб, приймає висловлену оцінку та погоджується з адресантом.

Типологія ключових стратегій і тактик у гармонійній, конфліктній та консенсусній ситуаціях спілкування здійснена не лише на основі докладного аналізу окремих оцінних лексем, а й усієї оцінної мовленнєвої діяльності мовців у межах комунікативної ситуації. У контексті *гармонійної ситуації* спілкування домінуючими є стратегія поведінки, стратегія ввічливості, стратегія емпатії, маніпулятивна стратегія, які представлені в контексті такими тактиками: контактостановлювальна, визначення системи цінностей, впливу на адресата, прохання, виправдання, дотримання принципу ввічливості та хорошого тону, компліменту, похвали та ін. У *конфліктній ситуації* міжособистісної взаємодії виділено такі стратегії: емоційності, раціонального переконання, аргументації, суперництва, репрезентовані тактиками звинувачення, психологічного впливу на співрозмовника, недотримання принципу ввічливості і т.і. У *консенсусній ситуації* спілкування домінують аксіологічні стратегії поведінки адресата: стратегія підкорення, стратегія аргументації та інформування, які, у свою чергу, реалізуються тактиками декодування інформації, налаштованості на кооперацію, солідаризації з адресатом, комунікативної співпраці та ін.

Перспективи подальших розвідок убачаємо у вивченні аксіологічних стратегій і тактик у різних типах дискурсів, а також дослідженні оцінної мовленнєвої діяльності із залученням теорії мовленнєвих актів та набутків наратології.

Література

- АНЦУПОВ, А. Я. (1999): *Конфликтологи*. М.: ЮНИТИ.
 АРУТЮНОВА, Н. Д. (1999): *Язык и мир человека*. М.: Языки русской культуры.
 БЕЗУГЛА, Л. Р. (2007): *Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі*. Х.: Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна.
Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005): [укладач. і гол. ред. В. Т. Бусел]. К.: Ірпінь: Перун.
 ДЕЙК, ван Т.А. (1988): Стратегии понимания связного текста. *Новое в зарубежной лингвистике*.

Когнитивные аспекты языка. М.: Прогресс, Вып. 23. с. 153-211.

ДЕЙК, ван Т. А. (1989): *Язык. Познание. Коммуникация*. М.: Прогресс.

СЕЛІВАНОВА, О. О. (2008): *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Полтава: Довкілля-К.

СТАРОСТИНА, Ю. С. (2008): *Прагматический потенциал негативной оценки в английской стилизованной разговорной речи*. (Дис. канд. філол. наук). Самара.

ФРАНКО, О. Б. (2008): Семантичні та прагматичні параметри спонукального дискурсу (на матеріалі німецькомовних художніх творів XX ст.): дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.04. К.

ЧЕРНЕНКО, О. В. (2008): *Лінгвокогнітивні та прагматичні особливості дискурсивного втілення завершальної фази конфліктної взаємодії (на матеріалі англomовної прози XX ст.)*. (Дис. канд. філол. наук). К.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

LINK, Ch. (2009): *Das Echo der Schuld*. Münch.: Wilhelm Goldmann Verlag.

REMARQUE, E.M. (1960): *Drei Kameraden*. M.: Verlag für fremdsprachige Literatur.

SEGHES, J. (2005): *Die Braut im Schnee*. Hamb.: Rowohlt Verlag GmbH.

Профіль автора:

Овсієнко Леся Олександрівна

Кандидат філологічних наук

Наукові інтереси: комунікативна лінгвістика,
дискурсологія, прагматика, фразеологія

Черкаський національний університет ім. Б.
Хмельницького, доцент кафедри німецької
філології ННІ іноземних мов

lesichkameta@gmail.com

Author's Profile:

Ovsienko Lesia

Ph.D. in Philology

Scientific Interests: Communicative
Linguistics, Discourse, Pragmatics, Phraseology

The Bohdan Khmelnytsky National University
of Cherkasy, Associate Professor, Department of
German Philology, Institute of Foreign Languages

lesichkameta@gmail.com

Ганна Приходько [Ganna Prihodko]

Запорізький національний університет, Україна

[Zaporizhzhia National University, Ukraine]

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ІЛЛОКУТИВНОГО
ФРЕЙМУ ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ОЦІНКИ У ВИСЛОВЛЮВАННІ**
**[Functional-Semantic Representation of Illocutionary Frame as a Condition
of Realizations of Evaluation in the Utterance]**

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Висловлювання, зокрема оцінне, подається мовцем через евентуальний іллокутивний акт. Тому саме оцінне висловлювання повинне вказувати на типову характеристику іллокутивного потенціалу фреймової організації й на ступеневу послідовність у реалізації загальної цілі, оскільки «перехід від спостережуваної ситуації до форм суб'єктивно-предикатної структури судження й висловлювання в актуальній комунікації є поетапним» (Переверзев, 1998, 28; Апанко, 2017), а сам процес комунікації спрямований на реалізацію цієї цілі та досягнення сподіваного ефекту. За такого становища речей виникає необхідність у встановленні приблизного інвентарю типів іллокутивних оцінних висловлювань.

В класифікаційних побудовах прагматичних типів мовленнєвих утворень, де іллокутивність розуміють як різновид прагматичного значення тих одиниць, що розкривають відношення між носієм інформації та його функції, тобто відношення між використанням комунікативної одиниці та результатом такого використання, лінгвісти по-різному підходять до визначення змісту іллокутивного (інтенційного, комунікативно-функціонального) характеру окремого типу, залежно від критеріїв, покладених в основу конкретної типології (Демьянков, 1994, 32 – 86; Протасова, 1999, 142 – 155).

У запропонованих класифікаціях їх автори спиралися головним чином на загальне розуміння іллокутивності як певної «семантичної даності чи значимості», представленої умовно в акті спілкування. Тому значення комунікативної одиниці, пов'язане з денотацією об'єктів у локутивному акті, відрізняється від іллокутивного значення, що корелює з іншими функціями мовного вираження (Остин, 1986, 117). Це означає, що мова в комунікативному процесі не обмежується лише однією денотацією об'єктів чи подій.

Проте, якщо спиратися на остинівське розуміння іллокутивності й зіставити її з іншими конституентами мовленнєвої дії, наприклад локуцією та перлокуцією за їх дистинктивними ознаками та значимістю, то виявляється, що поняття іллокутивності позбавляється своїх відмінних ознак: вона втрачає свою предметну автономію й розчиняється або в локуції, або в перлокуції.

Іллокутивність як категорія мовленнєвих актів являє собою не що інше, як поєднання двох властивостей, «жодне з яких не є його приналежністю». Тому справедливо буде визнати стосовно сутності іллокутивності, що, по-перше, будь-якому мовленнєвому утворенню притаманна головна семантична функція, спрямована на забезпечення реалізації певної дії, яка створює відповідний тип відносин, прав і обов'язків між комунікантами; по-друге, первинність іллокутивного значення, його ієрархічно вище положення над значенням мовленнєвого утворення не виводиться лише із референційного значення, а зумовлюється його входженням на правах частини до цього значення (тобто іллокутивно-тематичного значення).

Як частина загального прагматичного значення, що включає інформативний, контролюючий та емотивний аспекти, іллокутивність охоплює інтеракціональні та інтерпретаційні сфери цього значення й відображає в процесі комунікації інструментальний характер впливу й спосіб його передачі (яким чином один партнер впливає на іншого, який характер цього впливу чи каузації).

Огляд останніх досліджень і публікацій. З точки зору процесу комунікації іллокутивність як комунікативно-функціональна чи прагматична перемінна відноситься до рівня комунікативно-соціального спілкування партнерів і є за своєю сутністю однією із сторін суспі-

льної діяльності, яка належить реальному світу й перебуває на зовнішній стороні мовного вираження, тобто, стороні позиції оцінного висловлювання в загальній організації комунікативного фрейму (Dijk, 2009). Тому вибір інструментального способу впливу пов'язаний з процесом актуалізації функціонально-семантичного представлення типового акту взаємодії, зумовлюючи систему відношень між точкою зору мовця й пропозиційним змістом як всередині оцінного висловлювання, так і за його межами.

Ми вважаємо, що відношення всередині оцінного висловлювання ґрунтуються, на встановленій Г. Врігтом обов'язковій наявності позитивних чи негативних моментів у тематичному змісті і корелюють із спрямованістю цільового впливу висловлювання на усунення чи заміну одних відношень іншими (Врігт, 1986, 70 – 84).

Іллокутивність, представлена, безпосередньо потенціалом чи якимось актом-подією як ланцюг послідовних дій, може характеризувати сам процес впливу в семантичному й функціональному аспектах, відображаючи відносини між комунікантами. Останні охоплюють різноманітні сторони буття: вказують на ролеву позицію партнерів, соціальний контекст тощо. Вказані відношення формуються іллокутивною спрямованістю висловлювання й обмежуються рамками функціонально-семантичного представлення іллокутивного фрейму (Безугла, Романченко, 2013; Приходько, 2016; Myroniuk, 2017).

Отже, іллокутивність як категорія процесу комунікації, що відображає спосіб впливу мовця на слухача, співвідноситься з планом стратегічної реалізації конкретного комунікативного завдання, який передбачає особисту участь комунікантів у процесі спілкування; рівень упевненості одного з комунікантів щодо погодженої взаємодії; оцінку реальності досягнення очікуваного результату; пріоритетний характер актуалізованих ініціатором дій і пов'язаних з ним прагматичних змістів.

Залежно від спрямованості мовленнєвого впливу та факторів, що зумовлюють прагматичне значення мовленнєвого утворення, О. А. Романов виділяє найбільш поширені типи такого впливу, марковані відповідними іллокутивними чи прагматичними функціями: конститутивні, репрезентативні, інтерактивні, когнітивні (Романов, 1988, 53 – 54).

Конститутивна іллокутивна функція співвідносна з такою типовою взаємодією, в якій мовленнєві дії використовуються для фіксації, констатації певного стану речей, справ у світі.

Репрезентативна функція охоплює такі типи взаємодій, в яких мовленнєві дії торкаються інтересів співбесідників, їх ставлення до стану речей, справ, процесів, що представляються самим мовцем.

Інтерактивна функція співвідноситься з такою типовою взаємодією, в якій мовленнєві дії учасників розкривають чи фіксують умови взаємодії між партнерами стосовно якоїсь майбутньої чи очікуваної одним із співбесідників дії чи події.

Когнітивна функція – це такий тип взаємодії, в якій співрозмовнику передається інформація про ставлення мовця до певного фіксованого ним положення речей, справ, станів у світі (Prihodko, 2018, 201 – 205).

Цілком очевидно, що зміст іллокутивних функцій включає в себе не лише спрямованість відповідностей від слів до світу чи від світу до слів, але й характер впливу та спосіб його передачі: яким чином і за допомогою яких засобів партнери справляють вплив один на одного, який характер цього впливу.

Важливе значення, виявляється, має й те, що мовець, вибираючи чи пропонуючи тип взаємодії й маркуючи його відповідним чином за допомогою тих чи інших іллокутивних показників (матрична, варіативна чи опосередкована форма), встановлює спрямованість (проспекцію) здійснюваного впливу з урахуванням його фреймового представлення. Виходячи з цього, можна говорити, що кожна типова іллокутивна функція активує фреймову організацію взаємодії комунікантів на рівні функціонально-семантичного представлення іллокутивного фрейму.

Виділені іллокутивні функції утворюють відповідні типи взаємодії. Так, когнітивна іллокутивна функція утворює інформативно-дескриптивний фреймовий тип взаємодії, а репрезентативна – контактивно-регулятивний фрейм. Відповідно, конститутивна формує деклара-

тивно-експресивний фрейм, а безпосередньо інтерактивна – директивний. Встановлені фреймові типи взаємодії не складають «монолітних» формувань, а включають в себе різноманітні підтипи, марковані відповідними іллокутивними показниками. Поділ на підтипи і субтипи здійснюється з урахуванням їх функціональних властивостей стосовно «типового іллокутивного (фреймотвірного) потенціалу» (Романов, 1988, 17; Kecskes, 2013).

За нашими спостереженнями, оцінні висловлювання входять переважно до складу декларативно-експресивного фрейму, проте це не виключає можливості їх перебування у складі інших комунікативно-прагматичних фреймів (Приходько, 2016, 278 – 280). Ми цілком підтримуємо думку Дж. Сьорля про те, що до різновидів декларативно-експресивного фрейму слід відносити й експресиви та асертиви. Експресиви виражають почуття й ставлення. Їх іллокутивне призначення полягає в тому, «щоб виразити психологічний стан, що задається умовою щирості стосовно сутності речей, визначеного в межах пропозиційного стану» (Searle, 1979, 15).

Дж. Сьорль відносить до експресивів лише ті висловлювання, що орієнтовані на соціальні ритуали (вибачення, подяки, поздоровлення тощо). Об'єднання ритуальних висловлювань в одну групу пояснюється тим, що всі вони мають спільну перлокутивну мету – викликати позитивне ставлення співбесідника до мовця.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо вважати, що спрямованість на перлокутивний ефект (емоційну реакцію співбесідника) входить як обов'язковий компонент до складу оцінних мовленнєвих актів, то стає очевидним, що ритуальні висловлювання являють собою окремий різновид висловлювань, які можна розглядати як оцінні. Проте слід передбачити, що кваліфікативних висловлювань, розрахованих на подібний перлокутивний ефект, значно більше.

Звернемось до таких прикладів:

1. *English professor: «A fool can ask more questions than a wise man can answer.» Student: «No wonder so many of us flunk in our exams»* (EH., 1991, 10).

2. *«They always attack the more unpleasant people of the party, usually the drunks or the ones of very low mentality or morals»* (Durrel, 1969, 23).

Не має жодних сумнівів, що перед нами саме оцінні висловлювання, в яких спрацьовують особливі іллокутивні засоби, спрямовані на вираження з емоційного, так і раціонального аспектів оцінки. Перлокутивний ефект полягає в емоційному стані слухача, що змінюється внаслідок мовленнєвої дії. При цьому реакція не є безпосередньою, вона є наслідком емоційного чи раціонального впливу.

Іншими словами, оцінні висловлювання можуть розглядатися як особливий вид іллокутивних актів, де діють специфічні іллокутивні сили, ціллю яких є викликання перлокутивного ефекту – відповідної емоційної чи раціональної реакції. Іллокутивні акти такого типу можна називати власне експресивами або експресивами в вузькому розумінні цього слова.

Зауважимо, що ритуальні мовленнєві акти завжди розраховані на позитивну реакцію, в той час як індивідуальні оцінки передбачають як позитивний, так і негативний перлокутивний ефект.

Як слушно зауважує О.М. Вольф, до експресивів можна віднести всі види висловлювань, що інтерпретуються як оцінні (схвалення, осуд) або включають оцінний компонент в своє витлумачення (образа, похвала, комплімент) (Вольф, 2009, 165 – 170).

Таким чином, клас експресивів включає такі кваліфікативні висловлювання:

а) ритуальні оцінні висловлювання;

б) оцінні висловлювання, що належать індивідуальним суб'єктам, іллокутивною метою яких є вираження емоційного стану мовця або здійснення емоційного впливу на слухача для передачі схвалення чи осуду в широкому смислі слова;

в) емотиви;

г) екскламатииви;

д) асертиви.

Якщо ритуальні оцінні висловлювання зумовлені соціальними умовностями, то решта оцінних висловлювань ледь пов'язані з соціальними нормами й стереотипами. Комуниканти в оцінному висловлюванні виступають як дійові особи іллокутивної гри, а тому є носіями передусім емоцій, що виникають в тому разі, коли оцінка зачіпає їх інтереси. Чим сильніше зачеплені інтереси, тим дієвішими є і іллокутивні сили оцінки і тим сильніше мовленнєвий акт впливає на емоційний стан адресата.

Аналіз дібраного нами матеріалу показує, що експресиви, на відміну від ритуальних висловлювань, не завжди передбачають усвідомлену іллокутивну мету, вони можуть бути орієнтовані передусім на емоції мовця.

Розглянемо такі висловлювання:

1 «*There is a tendency to turn against those nearest and dearest to you*». «*Very distressing*» (Christie, 1937, 254).

2 «*Tyrone. «We are such stuff as dreams are made on, and our still life is rounded with a sleep.» Edmund. «Fine! That's beautiful!»*» (O'Neill, 1989, 94).

Перлокутивний ефект в них має різний характер: у першому висловлюванні на перший план виступає раціональна сторона, що спирається на соціальні конвенції, а в другому переважає емоційний фактор. Проте обидва висловлювання, безпосередньо чи опосередковано, впливають на адресата.

Індивідуальні оцінки завжди виявляються експресивними за своєю формою:

1. «*All these coloured people are very jealous of each other and very hysterical.*» «*That's interesting. Miss Tomlinsen*» (Christie 1937, 15).

2. *Math. teacher: «Now we find that X is equal to Zero.» Stud.: «Gea! All that work for nothing!»* (ЕН., 1991, 8).

Речення подібного типу називаються екскламативами. На думку деяких учених, вони мають особливу синтаксичну конструкцію, а тому їх і виділено в окремий семантичний і синтаксичний тип. Значення екскламативів пропонується описувати через перформативне дієслово, що не реалізується у поверхневій структурі, але наділене семантичним змістом, спільним для таких предикатів, як «цікавий», «жахливий», «нікчемний», «вражаючий».

До експресивів належать і афективи, тобто оцінні висловлювання, в яких оцінка реалізується не при допомозі окремого слова, а через структуру всього висловлювання.

Наприклад: «*The second Lady Lechdale was so determined not to play the typical wicked stepmother that she treated Constance very well, far too well*» (Aldington, 1967, 102).

В цьому разі спостерігається відхилення від звичного, нормального стану речей. Руйнування стереотипу звичайно розцінюється негативно, тому тут прислівник *too* означає зрушення вбік поганого. Іншими словами, носій позитивної оцінки (леді Лечдейл) втрачає частину своїх позитивних якостей, її дії набувають негативного забарвлення. Проте негативна оцінка виникає не лише внаслідок вживання інтенсифікатора *too*, вона постає з усієї структури висловлювання.

Як уже зазначалося, до експресивів відносяться і емотиви, тобто такі оцінні висловлювання, які вказують на ставлення суб'єкта до об'єкта, а не до властивостей останнього.

Розглянемо таке висловлювання: «*Why bring in father and remind me that I've lost him?*» *Constance was already half in a rage. «He never tried to thwart me in the namby-pamby way you always do...»* (Aldington R, 1967, 104).

Як бачимо, в ньому підкреслюється доброзичливе ставлення Констанс до батька, який ніколи не заважав їй діяти так, як тільки заманеться, і негативно – до мачухи, котра завжди їй заважала. В жодному разі оціночна характеристика властивостей об'єктів висловлювання не подається.

Слід мати на увазі, що не завжди іллокутивною метою оцінного висловлювання є лише емоційний вплив на співбесідника і не скрізь перлокутивний ефект полягає в зміні емоційного стану особи, з якою розмовляють. Оцінні висловлювання, в яких домінуючим є раціональний аспект, де висловлюється думка про об'єкт, розраховані швидше не на емоційне ставлення до останнього, а на те, щоб адресат погодився з оцінкою мовця, тобто перлоку-

тивний ефект таких висловлювань полягає в досягненні згоди з думкою мовця. Подібні висловлювання можуть розглядатися як асертиви, висловлювання-твердження, проте не про стан речей у реальному світі, а стосовно думку суб'єкта оцінки.

Наприклад: «*He had a notion that in New England the Leanders had been rather magnificent people*» (Anderson, 1981, 73).

Необхідно відзначити, що в асертивних висловлюваннях оцінка, як правило, виводиться з їх змісту, об'єктом оцінки в них завжди є третя особа.

Існування особливого виду висловлювань – експресивів не означає, що оцінка завжди припускає наявність у висловлюванні особливих іллокутивних сил. Оцінні компоненти, як показало дослідження, включаються в певному контексті й в інші різновиди прагматичного типу, яким далі буде приділено спеціальну увагу.

Реалізація іллокутивного фрейму завжди спирається на визначені умови, а саме: підготовчі умови, умови щирості, суттєві умови, або умови очікуваної дії.

Попередні, або підготовчі умови в запропонованій трихотомії відображають в основному комунікативно-соціальні конвенції як конкретного, так і типового іллокутивного потенціалу на рівні комунікативно-соціального поля, а також принципи комунікативного співробітництва й зацікавленості.

В цьому зв'язку буде доречним нагадати, що комунікативне співробітництво й комунікативна зацікавленість, а також кодекс довіри комунікантів уходять до системи показників відносин між партнерами і грають істотну роль в реалізації іллокутивного потенціалу висловлювання взагалі й оцінного зокрема, тому що спланована на певний результат діяльність (або інформація) для досягнення конкретної мети може бути організована більш ефективно, якщо комуніканти цілком довіряють один одному. Також потрібно відмітити, що дотримання в процесі комунікації етичних, моральних і соціальних норм чи постулатів пов'язане не стільки з обміном інформації, скільки з іншими функціями спілкування.

Отже, підготовчою умовою реалізації іллокутивного потенціалу в комунікативно-соціальному полі є певний стан справ, мовець вважає його справді існуючим у момент спілкування. Переконаність мовця в наявності попередніх умов реалізації іллокутивного потенціалу можна вважати запорукою здійснення процесу комунікації, тому що на їх основі мовець як суб'єкт певної дії й адресат як об'єкт спрямованої на нього дії виробляють форму спілкування та міру інтенсивності впливу один на одного. На цьому щаблі обумовлюється ступінь вираження комунікативного наміру як на рівні висловлювання, так і на рівні іллокутивного потенціалу типового фрейму (емоційний вплив або раціональний аспект).

Попередні умови сполучаються з процесом актуалізації функціонально-семантичного представлення висловлювання і з процесом його сприйняття й інтерпретації адресатом. В цьому полягає особливість даних умов, що діють у двох напрямках: для мовця вони сприяють передбаченню тієї чи іншої інтерпретації іллокутивного потенціалу висловлювання адресатом, а для слухача розкривають цільове призначення мовленнєвих дій з урахуванням тих чи інших гіпотез в рамках всього іллокутивного фрейму.

Для реконструкції намірів автора в іллокутивному потенціалі фрейму необхідний пошук вихідного моменту, який співвідноситься з кінцевим результатом. Відповідно до результату, реконструюється й конкретна мета висловлювання, й іллокутивний потенціал функціонально-семантичного представлення останнього, на що вказують через їх фреймову організацію наступні дії у функціонально-семантичному представленні акту спілкування.

Якщо виявляється розбіжність між реальним станом справ і тим, що пророкується, в результаті порушення принципу кооперації, що характерно для оцінного висловлювання, то необхідне коректування чи модифікація гіпотези (в даному випадку її можна назвати прагматичною пресуппозицією) щодо обраної мети, тобто необхідна актуалізація нового фрагмента (вузла або терміна) у фреймовій організації.

Умови щирості, або умови інтенціонального вираження сприяють конкретизації іллокутивного характеру висловлювання й ставлення до нього самого мовця. При цьому іллокутивний потенціал фрейму є змістовним компонентом функціонально-семантичного представ-

лення, що розкриває можливий чи обраний спосіб передачі тематичного змісту для адресата у висловлюванні.

При цьому необхідно розмежовувати сам змістовний компонент висловлювання, його тематичну сторону та іллокутивну силу. Необхідно також враховувати й ставлення мовця до запланованого ефекту, його внутрішній, психологічний стан, зумовлений певною мірою характером іллокутивного потенціалу функціонально-семантичного представлення.

Розглянемо наступний приклад:

«*But he was still a junior and many younger men than he had already taken silk. It was necessary that he should too, not only because otherwise he could scarcely hope to be made a judge, but on her account also; it mortified her to go in to dinner after women ten years younger than herself*» (Maugham, 1977, 24).

Висловлювання являє собою експозитив, тобто висловлювання з декларативно-експресивним іллокутивним потенціалом. Автор хоче пояснити читачеві, що мовець (тут місіс Гарстін) з нетерпінням чекає змін і роздратована тим, що нинішній стан речей не змінюється на краще. В наведеному висловлюванні фразу «*he was still a junior*» можна замінити виразом «*He had not yet applied for silk*», що називає вчинок, якого місіс Гарстін з нетерпінням чекає від свого чоловіка. Варто підкреслити, що на значення кореляторів *still already* нашаровується прагматичне значення оцінки. Виділені прислівники частково експлікують емоційний стан комунікантів у зв'язку зі зміною ситуації або збереженням колишнього стану справ, тобто беруть участь у передачі певної емоційно-прагматичної інформації.

Проаналізуємо ще один приклад:

«*Have you heard anything?*» «*Perhaps*», *Smith said*» (Greene, 1981, 49).

Наведене висловлювання являє собою сатисфактив, тобто висловлювання з контактивно-регулятивним іллокутивним потенціалом, що виражає жаль з приводу того, що один з комунікантів нічого не чув.

Таким чином, умови іллокутивного вираження (умови щирості) поєднуються зі змістовною основою (семантичною стороною висловлювання) і темою іллокутивного потенціалу функціонально-семантичного представлення та містять в собі умови пропозиційного змісту, умови іллокутивного змісту й умови внутрішнього змісту стану мовця, що визначають істинність цільового призначення висловлювання.

Умови очікуваної дії, тобто умови результуючого ефекту, спрямовані на конкретизацію характеру цільового призначення висловлювання відповідно до впливової спрямованості іллокутивного потенціалу. Дія вважається інтенціональною, тобто корелює з іллокутивним потенціалом, причому тоді, коли суб'єкт дії позначає, а об'єкт дії виявляє своєю поведінкою спрямованість на деяку мету, на розв'язання певного комунікативного завдання. Внаслідок цього як мовлення, так і очікувана дія співвідносяться з конкретною метою, планом її досягнення й перспективою розгортання програми досягнення такої мети.

Звернемося до наступних висловлювань:

1 «*Julia, taken by his enthusiasm and his fantastic exuberance, accepted his offer*» (Maugham, 1977, 30).

2 «*Damned silly if you didn't come with us to the races? I accepted this offer and inwardly sighed*» (Francis, 1982, 95).

Перше висловлювання являє собою пермісив, тобто висловлювання з декларативно-експресивним іллокутивним потенціалом. Автор показує читачеві, чому було прийнято пропозицію, зроблену в такій емоційній формі. Цій же меті слугують і лексичні засоби, що позначають ставлення персонажа до особи, від якої виходить пропозиція (*taken by*), якості цієї особи (*enthusiasm, fantastic exuberance*); вони також семантично збагачують слово *offer*, створюють його позитивний потенціал.

У другому прикладі використано аргументатив, тобто висловлювання з інформативно-дескриптивним іллокутивним потенціалом. Тут слово *offer* також набуває емоційного значення в результаті семантичних зв'язків із словосполученням *inwardly sighed*. *Sigh* означає «*take a deep breath that can be heard (indicating sadness, tiredness, relief, etc.)*». Із структури

всього фрейму ясно, що ця пропозиція була необхідна головному персонажу, він чекав на неї. Саме тому його поведінка пояснюється почуттям полегшення (*relief*), що його план удався. Позитивне емоційне контекстуальне значення *offer* – «*long-awaited for*», «*desired proposition*» показує, чому цю пропозицію було прийнято.

Наведені висловлювання підтверджують, що функціональні умови реалізації типового іллокутивного фрейму певним чином ранжирувані: принцип послідовності умов упорядкований і в ньому й міститься кооперативний характер послідовності, де першість належить ієрархічно вищому рангу: попередні умови реалізації іллокутивного потенціалу домінують над умовами інтенційного вираження й умовами очікуваної дії, а умови інтенціонального вираження координують умови очікуваної дії.

Не важко помітити, що умови реалізації функціонально-семантичного представлення іллокутивного потенціалу окремого типу загалом відображають умови реалізації рівневих одиниць окремих іллокутивних висловлювань. Крім того, ранжируваність умов визначає характер ініціативних дій в іллокутивному фреймі, що об'єднуються в «ініціативному порядку» як послідовність заданих дій, відображаючи їх запрограмоване наближення до консеквента.

Необхідно також відзначити, що при реалізації функціонально-семантичного представлення іллокутивного фрейму велику роль відіграють додаткові фактори, додаткова інформація, додаткові аргументи висловлювання (Белова, 1997, 137 – 142). Ми вважаємо, що ці фактори якоюсь мірою суголосні з поняттям «пресупозиція». Не вдаючись до докладного наведення різних точок зору на природу пресупозицій, наведемо найбільш прийнятне розуміння цього явища: пресупозиція – це та частина семантичного представлення висловлювання, справжнє значення якої не змінюється при запереченні; при цьому справжнє значення всього висловлювання залежить від істинного значення пресупозиції таким чином, що якщо остання помилкова або неверифікована, то висловлювання безглузде, недоречне, аномальне.

Розрізняють семантичні й прагматичні пресупозиції. Семантична пресупозиція – це та частина семантики висловлювання, що в принципі піддається запереченню, але при вживанні висловлювання сприймається слухачем як істинна. Прагматична пресупозиція – така частина семантики висловлювання, яка, на думку мовця, відома слухачеві. Нас насамперед цікавить прагматична пресупозиція, тому що вона пов'язана з прагматичними параметрами висловлювання, а значить і фрейму в цілому.

Уточнимо, що в якості додаткових факторів, які конкретизують функціональні умови реалізації іллокутивного потенціалу висловлювання, можна назвати такі: знання про нерівне становище комунікантів з точки зору їх соціально-рольового статусу, знання про наявність певних відношень між партнерами в рамках сфери взаємодії, позначеної іллокутивним потенціалом комунікативно-прагматичного типу; позитивне, негативне або нейтральне ставлення адресата до відповідної дії; специфіка засобів вираження іллокутивного показника в межах певного фрейму.

Особливо характерними є додаткові фактори, що конкретизують функціональні умови реалізації декларативно-експресивного іллокутивного типу, в яких виділяються інституційна обумовленість позицій партнерів; право адресата на контроль за ходом виконання даних ініціатором зобов'язань; щирість намірів адресанта; негативне чи позитивне ставлення адресата до змісту зверненої до нього ініційованої дії. Доречно підкреслити, що кожний комунікативний прагматичний тип (фрейм) має свої додаткові фактори реалізації іллокутивного потенціалу.

Навіть вибіркового переліку додаткових умов реалізації іллокутивного потенціалу показує, що кожний іллокутивний тип характеризується з трьох сторін: прагматичної, семантичної та конструктивної, які знаходять своє вираження в іллокутивній силі окремого висловлювання у функціонально-семантичному представленні іллокутивного фрейму.

Важливо відзначити, що кожен тип іллокутивного фрейму характеризується певними додатковими умовами його реалізації. Підтипи і субтипи, що входять до цього процесу й ко-

релюють в іллокутивному плані з типовим іллокутивним фреймом, володіють як загальними, так і конкретними факторами, що на правах окремих оперативних ланцюжків беруть участь у створенні власного функціонально-семантичного представлення в іллокутивному фреймі.

Функціонально-семантичні представлення іллокутивних фреймів ґрунтується на інваріантних показниках умов реалізації іллокутивних потенціалів типових висловлювань, в яких відображаються етапні моменти взаємодії партнерів з урахуванням їх особливостей.

Нас цікавлять взаємодії партнерів в оцінних висловлюваннях. Функціонально-семантичне представлення оцінного висловлювання в іллокутивному фреймі характеризується наступними показниками: а) комунікативна зацікавленість – будь-яка; б) форма співробітництва – будь-яка, але при більшій зацікавленості ініціатора; в) відносини – будь-які, аж до недоброзичливих; г) соціально-рольовий статус – будь-який.

Кодекс довіри полягає в прийнятті на віру з боку адресата твердження про тематичний зміст як істинного. Тут варто підкреслити, що істинність твердження з боку ініціатора може зумовлюватися як істинністю, фактуальністю реальної події або стану справ, так і істинністю, асертивністю самого акту твердження, в якому істинність подана наявністю самого акту твердження про істинність й оцінку тих чи інших справ, речей у світі мовця. У цьому випадку адресат може поділяти з мовцем (ініціатором) його думку, погодитися з його твердженням та оцінкою і не ставити її під сумнів, а дати свою власну оцінку речей, подій, явищ.

Успіх будь-якого висловлювання, в тому числі й оцінного, визначається ступенем впливу мовця на адресата, його здатністю викликати в останнього відповідний емоційний стан. Необхідно відзначити, що цей вплив регулюється не тільки принципом кооперації, спрямованим на адекватну передачу інформації, але й принципом ввічливості, що визначає деякі аспекти прагматичної ситуації спілкування з погляду відносин між комунікантами (Grice, 1975, 41 – 58).

Як засвідчив аналіз фактичного матеріалу, оцінка у висловлюванні виникає в результаті актуалізації максим ввічливості (чотирьох з шести). Розглянемо це положення докладніше.

Максима схвалення діє в основному в експресивах та асертивах. Вона реалізується у випадках порушення принципу ввічливості, який діє в оцінних висловлюваннях, і заснований на соціально фіксованих припущеннях (пресупозиціях). Якщо їх не дотримуватись то оцінка веде до комунікативних провалів.

Проаналізуємо наступний приклад:

«*Like some coffee?*» I said. He looked at his watch, raised his eyebrows, and accepted» (Francis 1982, 18). Дане висловлювання являє собою асертив. Оцінка тут є результатом порушення максими схвалення, що пов'язане з неадекватністю відображення зв'язку й пропозиції з реальною дійсністю та реакцією адресанта на цю пропозицію.

Максима скромності характерна як для асертивів, так і для експресивів, як наприклад у наступних висловлюваннях:

1. «*She came out of her reverie to accept an offered coke*» (Susan, 1966, 27). Причиною появи оцінки в наведеному прикладі є гіпертрофія суб'єктивно-оцінної характеристики персонажа висловлювання; оцінка тут також є наслідком скептичного ставлення мовця до повідомлюваної інформації.

2. «*She knew also that if she offered to pay it herself he would indignantly refuse*» (Maugham, 1977, 105). В цьому експресиві максима скромності заснована на поданих у висловлюванні відношеннях «пропозиція – відмова». Контекстуальні семантичні зв'язки дієслова *offer* показують, що ця пропозиція несправедлива стосовно одного з комунікантів, він заслуговує на інше ставлення. Крім того, семи, що містяться в значенні слова *indignant* (*angry and scornful, esp., at injustice because of undeserved blame etc.*), доповнюють інформаційний потенціал слова *offer*.

Емоціонал дієслова *refuse* містить насамперед сему «*unwillingness*» (небажання прийняти пропозицію). Ця сема актуалізується в контексті двічі: *would indignantly refuse*. В негативний імпліцитний емоціонал дієслова добавляються семи «*anger, scorn*», які виявляються в

процесі компонентного аналізу словникової дефініції *indignant*. В цілому ж семантичні зв'язки, виявлені в контексті, показують, як розширюється й збагачується емоційна частина інформаційного потенціалу експресива.

Максими згоди й симпатії виявляються в такій характерній рисі оцінного висловлення, як апеляція до адресата з метою створення загального «емоційного тла» (Вольф, 2009, 171).

Звернемося до наступних прикладів:

1. «*He refused the offer of £2000 a year for a weekly article feeling that he might not be able to fulfil the contract, but he accepted other offers...*» (Bells, 1972, 123). Максима згоди в даному випадку актуалізується у висловлюванні, що являє собою констатив, тобто висловлювання з інформативно-дескриптивним іллокутивним потенціалом, який виражає альтернативну пропозицію. У суб'єкта висловлювання є декілька однотипних пропозицій. Одна з них особливо приваблива, тому що може принести чималу суму грошей. Модальність контексту створює декілька різних сем. Це «можливість вчинення дії» (*possibility*), тому що саме в цьому значенні вживається дієслово *might*. Вираз *to be able to* містить цілий ряд сем з модальним значенням: «*have the power, means or opportunity to do smth.*» Сукупність цих сем створює враження недостатньої впевненості суб'єкта висловлювання в своїх силах. Саме непевністю пояснюється його згода прийняти інші, мабуть, менш зобов'язуючі пропозиції. Отже, реалізується принцип максими згоди – зводь до мінімуму незгоду між собою та співрозмовником.

2. «*And anyway you propose to keep me in the dark? «That's necessary». Ray shook his head. «I'm sorry. I refuse. I don't like your plan and of won't be a party to it»* (Christie, 1986, 91). Максима симпатії реалізується в суггестиві, тобто у висловлюванні з директивним іллокутивним потенціалом, що виражає необхідність або прийняття пропозиції, або відмови від неї. Значення «пропозиція» в такому висловлюванні включає семи «*anyway*» (*in any case, at any rate*) й «*necessity*» (*necessary*). Небажання прийняти пропозицію міститься у фразі: *won't be a party to it*. Слово *party* в цьому контексті може бути витлумачене як *one of the persons, or sides in legal agreement or dispute*. Відмова пояснюється також і неприязним ставленням до пропозиції: *don't like (dislike)* містить семи «*feeling of not liking, aversion*». Негативна оцінка виникає в результаті порушення принципу максими симпатії – зводь до мінімуму антипатію між собою і співрозмовником.

Аналіз матеріалу показує, що оцінка у висловлюванні виникає й у результаті актуалізації двох останніх максимумів принципу ввічливості – максими такту й максими великодушності.

Проаналізуємо наступні приклади:

1. «*He sees that man – you know, the one who drove to it – he sees him everywhere.*» «*That's interesting*», Mr. Muckery said automatically» (Greene, 1981, 18). Тут максима такту актуалізована у дескриптиві (висловлюванні з інформативно-дескриптивним іллокутивним потенціалом).

2. «*Morton smiled. «That's true enough, but aren't you taking the judgement seat rather loftily?»* (Aldington, 1967, 98). Це приклад реалізації максими великодушності в реквестиві – висловлюванні з директивним іллокутивним потенціалом.

Як відомо, породжуване висловлювання виступає як частина комунікативного акту, як повідомлення і, отже, повинно підпорядковуватися певним принципам, що забезпечують успішність мовленнєвої комунікації. Таким зокрема, є принцип співробітництва, або «кооперативний принцип», який передбачає спрямованість будь-якого комунікативного процесу на взаєморозуміння між комунікантами і потребує дотримання особливих правил («максим комунікації»).

Тепер розглянемо взаємодію «максим комунікації», що складають «кооперативний принцип», більш докладно на прикладі таких висловлювань:

1. «*For some reason her father had, on that evening, appeared boyish and almost gay*» (Anderson, 1981, 46).

У цьому випадку максима кількості реалізована в констативі (висловлюванні з інформативно-дескриптивним іллокутивним потенціалом). Актуалізації максими кількості й появи

оцінки сприяє також вживання апроксиматора *almost*, комунікативна функція якого зосереджена на адресаті. Прагматична ціль висловлювання полягає в тому, щоб шляхом послаблення категоричності висловлювання та зниження емоційної напруженості мовленнєвого акту впливати на реакцію адресата у потрібному адресанту напрямку. Приблизна номінація легше налаштовує адресата на сприйняття думки його співрозмовника. Необхідно також відзначити, що висловлювання з деінтенсифікаторами більш ввічливі, але в той же час сильніші, ніж без них – їх важче спростувати.

2. «*My «home» was a small mean nasty flatlet in Bayswater, in a big square red-brick block in a cul-de-sac. Outside the culde-sac was a busy noisy street*» (Murdoch, 1973, 1). Наведене висловлювання служить прикладом актуалізації максими якості в дескриптиві. Слово *home* сповнене для мовця особливим індивідуальним змістом: «так званий будинок» – маленька вбога квартира – викликає в нього почуття роздратування. Асоціативно- позитивний емоційно-оцінний ореол притаманний слову *home* у мові, меркне внаслідок актуалізації оказіональної негативної семи, яка виникає під впливом контекстуальних факторів та слів з узуальною негативною оцінкою: *mean, nasty*. Негативні емоційно-оцінні конотації, що виникають у виділеному лапками слові під впливом контекстуальних чинників, також сприяють реалізації максими якості.

3. «*If he had gambled with Fate, he was a good gambler. He could lose and smile*» (Christie, 1976, 91). Тут спостерігаємо актуалізацію максими релевантності в констативі. Однак, не можна не відзначити й той факт, що в цьому висловлюванні діють деякі з правил «текстової» риторики, а саме: принцип ясності та принцип експресивності (Leech, 1983, 64 – 67). Порушення принципу ясності, що носить у цьому висловлюванні навмисний характер, вступає в протиріччя з принципом експресивності, що й служить основою для появи негативної оцінки в наведеному прикладі.

4. «*It is, if you like, a chaos, this tuning-up-and-trying-the-instrument-and-having-a-go-at-the-difficult-bit noise; but it is a chaos caught at the supreme moment, immediately before Creation*» (Priestley, 1969, 205). Позитивна оцінка в актуалізуємому висловлюванні є результатом реалізації максими манери мовлення в наративі. Максима манери мовлення в сполученні з максимою недвозначності, що підпорядковується принципу ясності, вимагають організувати повідомлення таким чином, щоб уникнути прецеденту двозначного розуміння повідомлення адресатом.

Необхідно відзначити, що в наведеному висловлюванні реалізації максими манери мовлення сприяють і графічні засоби. Це здійснено в такий спосіб. Прописна літера, у слові *Creation* актуалізує значення *the world or universe as created by God* – створення світу Богом. Вживання слова *Creation* в цьому контексті є алюзією на біблійний міф про створення світу. Ці асоціації підтримуються на лексичному рівні дворазовим вживанням слова *chaos*, один раз в розумінні «хаос», «безладдя», а другий – у значенні «первозданий хаос» (міфолог.). У цьому ж контексті актуалізується і вторинне значення слова *creation* – «акт творчості, створення твору мистецтва». Сигналами реалізації цього значення є контекстуальні зв'язки з такими словами, як *tuning up, instrument* та макроконтекст всього есе.

Використання розділових знаків, позначення логічного наголосу за допомогою курсиву, виділення значеннєвого центру висловлювання шрифтами й великою літерою сприяє однозначному розумінню змісту висловлювання. Але цей принцип може бути порушений задля підвищення емоційно-оцінної експресії. Це відбувається у випадку вживання графічних засобів з метою одночасної реалізації двох значень слова, як у розглянутому прикладі.

Як показав аналіз висловлювань різного іллокутивного плану, оцінка в останніх виникає не тільки в результаті реалізації всіх максимумів ввічливості (а не чотирьох), але і внаслідок недотримання або, навпаки, дотримання комунікативних постулатів (максим спілкування), підпорядкованих «принципу кооперації». Особливо наочно це проявляється у висловлюваннях, що містять імпліцитну оцінку, що буде розглянуто в наступному параграфі. Неостання роль у створенні оцінки у висловлюванні також належить принципам «текстової риторики».

Виходячи з викладеного, можна зробити такий висновок: функціонально-семантичне представлення фреймової організації певного іллокутивного потенціалу являє собою в оцінному висловлюванні цілісне утворення у вигляді комплексу скоординованих дій, в яких задаються етапні акти взаємодії партнерів по реалізації поставлених цілей. Як цілісний концепт функціонально-семантичне представлення іллокутивного потенціалу певного типу формується у комунікантів на основі функціональних умов реалізації такого потенціалу в комунікативному оцінному гіперфреймі.

Функціональні умови реалізації функціонально-семантичного представлення типового іллокутивного потенціалу – це віхи на шляху просування партнерів спілкування до наміченого результату в межах визначеного типу взаємодії, якому властивий заданий набір характерних для даного іллокутивного потенціалу (фрейму) інтерактивних дій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, оцінне висловлювання в комунікативно-соціальному полі, або предметноцентричному фреймі актуалізується в процесі спілкування як багаторівневе утворення в межах заданого комунікативним фреймом сценарію, тобто в межах його іллокутивного потенціалу. Процес актуалізації відбувається на тлі незмінних для цього типу взаємодії конститuentів, до числа яких відносяться й функціональні умови реалізації іллокутивного потенціалу. Актуалізація оцінного висловлювання на фоні умов реалізації іллокутивного потенціалу пов'язана з типовою фреймовою організацією акту спілкування, яка утворює функціонально-семантичне представлення з відповідними рівнями: іллокутивним, тематичним, маніфестаційним.

Література

- БЕЗУГЛА, Л.Р./РОМАНЧЕНКО, І.О. (2013): *Лінгвопрагматика дискримінації у публіцистичному дискурсі: [монографія]*. Харків: ФОП Лисенко І.Б.
- БЕЛОВА, А.Д. (1997): *Лингвистические аспекты аргументации*. Киев: КГУ.
- ВОЛЬФ, Е.М. (2009): *Функциональная семантика оценки*. М.: Едиториал УРСС.
- ВРИГТ, Г.Х. (1986): *Логико-философские исследования: Избр. труды. Пер. с англ.* Москва: Прогресс.
- ДЕМЬЯНКОВ, В.З. (1994): Теория прототипов в семантике и прагматике языка. В: *Структуры представления знаний в языке*. Москва: РАН, с. 32–86;
- ОСТИН, Дж. (1986): Слово как действие. В: Городецкий, (гл. ред.): *Новое в зарубежной лингвистике*, Москва: Прогресс, вып. 17, с. 22–129.
- ПЕРЕВЕРЗЕВ, К.А. (1998): Высказывание и ситуация в онтологическом аспекте философии языка. *Вопросы языкознания*, № 5, с. 24–52.
- ПРИХОДЬКО, Г.І. (2016): *Категорія оцінки в контексті зміни лінгвістичних парадигм*. Запоріжжя: Кругозір.
- ПРОТАСОВА, Е. Ю. (1999): Функциональная прагматика: вариант психолінгвистики или общая теория языкознания. *Вопросы языкознания*, № 1, с. 142–155.
- РОМАНОВ, А. А. (1988): *Системный анализ регулятивных средств диалогического общения*. М.: Ин-т языкознания АН СССР.
- ANANKO, T. (2017): The Category of Evaluation in Political Discourse. *Advanced Education*, № 8, p. 128–137.
- DIJK, T. (2009): *Society and Discourse. How Social Contexts Influence Text and Talk*. New York: Cambridge University Press.
- GRICE, H. (1975): Logic and conversation. In: P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Speech Acts*. New York, USA: Academic Press, p. 41–58.
- KECSKES, I. (2013): *Intercultural Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- LEECH, G. (1983): *Principles of Pragmatics*. London and New York: Longman.
- MYRNIUK, T. (2017): Evaluative Responses in Modern English Fiction. *Advanced Education*, № 8, p. 103–108.
- PRIHODKO, G. (2018): Specific Nature of Evaluative Speech Acts. *Advanced Education*, № 9, p. 201–205.
- SEARLE, J. (1979): *Expression and Meaning*. Oxford: Cambridge Univ. Press.

Джерела фактичного матеріалу

- ALDINGTON, R. (1967): *Short Stories*. М.: Progress Publishers.
- ANDERSON, Sh. (1981): *Selected Short Stories*. М.: Progress Publishers.
- BELLS, H. (1972): *Lives of Favourite Authors*. М.: Progress Publishers.

- CHRISTIE, A. (1937): *A Dumb Witness*. L.: Publ. for the Crime Club by Collins
CHRISTIE, A. (1986): *The Secret of Chimneys*. N.Y.: Dodd, Mead.
CHRISTIE, A. (1976): *A Sleeping Murder*. N. Y.: Dodd, Mead.
DURREL, G. (1969): *The Whispering Land*. Л.: Просвещение.
ENGLISH HUMOUR. (1991): СПб.: Роспринт.
FRANCIS, D. (1982): *In the France*. L.; Sydney: Pan Books.
GREENE, G. (1981): *The Confidential Agent*. L.: Heron Books.
MAUGHAM, S. (1977): *The Painted Veil*. N. Y.: Arno Press
MAUGHAM, S. (1977): *Theatre*. N. Y.: Arno Press.
MURDOCH, I. (1973): *The Black Prince*. L.: Chatto and Windus.
O'NEILL, E. (1989): *Long Day Journey into Night*. New Heaven: Yale University Press.
PRIESTLEY, J. (1969): *Essays of Five Decades*. L.: Heinemann.
SUSAN, J. (1966): *Valley of Dolls*. N. Y.: B. Gers Associates: Distributed by Random House.

Профіль автора:

Приходько Ганна Іллівна
Доктор філологічних наук, професор
кафедри англійської філології
Наукові інтереси: прагматика, когнітивіс-
тика, аксіологія, дискурсологія
Запорізький національний університет
anna.prihodko.55@gmail.com;
prihodko@mailzp.ua

Author's Profile:

Prihodko Ganna Illivna
Doctor of Philological Sciences, Professor
at English Philology Department
Scientific interests: Pragmatics, Cognitolo-
gy, Axiology, Discourse Study
Zaporizhzhia National University
anna.prihodko.55@gmail.com;
prihodko@mailzp.ua

УРИЕОВА ЛИБУШЕ [URIEOVA LIBUSHE]

Западнечешский университет в Пльзене, Чешская Республика
[University of Western Bohemia in Pilsen, the Czech Republic]

**К ПРОБЛЕМАТИКЕ СЛОЖНОСОСТАВНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ
АПОЗИТИВНОГО ТИПА В РУССКО-ЧЕШСКОМ ПЛАНЕ**

**[To the Problem of Appositive Compound Words
in Russian-Czech Perspective]**

В статье предпринята попытка сопоставления русских терминологических наименований сложносоставного типа с их чешскими соответствиями.

По определению в ЛЭС «Термин – слово или словосочетание, обозначающее понятие специальной области знания или деятельности» (Ярцева 1990, с.508). К особенностям термина относятся: 1) системность; 2) наличие дефиниции; 3) тенденция к моносемичности; 4) отсутствие экспрессии; 5) стилистическая нейтральность (ibid).

Исследованием способов образования терминов занимались многие лингвисты: В.П. Даниленко, А.В. Суперанская, Л.М. Алексеева, А.А. Реформатский, М.В. Ефимова и др. По мнению В. П. Даниленко, «в терминообразовании активны и продуктивны те же способы наименования, с помощью которых пополняется лексический запас общелитературного языка: семантический, синтаксический (с его лексико - морфологосинтаксическими разновидностями) и морфологический (аффиксальный и словосложение). Это свидетельствует о том, что терминологическое словообразование в языке науки основано на системе словообразования литературного языка» (Даниленко 1977). Данное высказывание можно соотнести и с чешским языком. И в нём термины образуются по тем же словообразовательным моделям, которые действуют при образовании остальных, нетерминологических выражений, т.е. деривацией (*rozpočet / бюджет; pracovník / работник*), композицией (*řopovod / нефтепровод; normohodina / норма-час*), образованием составных наименований (*montážní operace / сборочная операция; úrok z vkladů / процент по вкладам*).

В процессе терминообразования используются наиболее ёмкие, точные, но в то же время экономичные способы образования новых выражений. Одним из них является сложение. Обратим внимание на случай, когда в единое целое складываются два самостоятельных слова. Словосложение - «один из способов словообразования, состоящий в морфологическом соединении двух или более корней (основ). Словосложение занимает промежуточное положение между морфологическим и синтаксическим способами сочетания единиц языка, обладая чертами того и другого. Некоторые типы сложных слов приближаются по структуре к словосочетаниям и состоят из комбинации целых слов» (Ярцева 1990, с.469).

Русский язык относится к флективным языкам синтетического строя. Однако нет сомнения в том, что одной из ярких тенденций развития современного русского является рост аналитизма. Уже в половине XX века отмечалось, что данный процесс охватил все сферы – лексику, словообразование, морфологию и синтаксис. В сфере номинации и словообразования одним из проявлений аналитизма можно считать активизацию словосложения. Рост аналитизма отмечают многие лингвисты (Костомаров, 1994; Граудина, 1998 и др.). Н.С. Валгина в связи с этим высказала мнение, что аналитизм в номинации и категоризации прямо соотносится с интенсификацией лексических заимствований. По её мнению, «аналитические процессы, протекающие в современном русском языке, можно рассматривать как результат внутренних (имманентных) законов развития русского флективно-синтетического языка и как результат влияния аналитических языков (в первую очередь англо-американского варианта) в рамках общемировой глобализации» (Валгина 2001).

По нашему мнению, активность и рост аналитических конструкций в русском языке в последние десятилетия связаны с внешним влиянием, которое осуществляется прежде

всего в экономическом, деловом, политическом, масс-медийном и интернет-пространстве, которое сильно влияет на современный узус.

Наше внимание обратим на наименования, образованные по структурной модели «имя существительное + имя существительное» с дефисом между компонентами.

В современных исследованиях по словообразованию языковые единицы, возникающие по модели «слово+слово» (с дефисным написанием деривата), не имеют унифицированного терминологического обозначения и квалифицируются по-разному: комплексные наименования (А.И. Моисеев 1968); сложносоставные слова (Г.М. Абакшина 1981; Е.В. Клобуков 1991); сочетания сопряженного типа (Е.А. Орлова 1991), биномины (М.В. Костромина 1992; Т.И. Кочеткова 2006); сочетания с однословными приложениями (Lopatin 2007), составные наименования (Дрога 2010). М.А. Дрога в своей работе приводит и другие названия: двойные существительные, сложения, крупноблочные слова, аппозитивные сочетания (Дрога 2010).

Композиция представляет собой в русском языке довольно частотный способ словообразования. Сложносоставные наименования чаще всего используются в терминологической лексике. Их преимуществом является сжатая форма и высокая мера эксплицитности. Двухкомпонентный состав позволяет более точно и ёмко выразить специфику понятия.

Отличительным свойством разнословных сложений является их краткость (в сравнении с эквивалентом – развернутым описанием): *геолог-нефтяник* – специалист по разведке месторождений нефти и газа; *план-смета*, где *смета* в словаре Л.И. Лопатникова толкуется как «исчисление предстоящих расходов и доходов при разработке проекта» (Лопатников 2003).

Несмотря на то, что сложносоставные слова часто привлекали внимание исследователей, в названии данного типа выражений до сих пор нет единства.

Наличие различных понятий для обозначения данного типа наименований является доказательством его сложности. В большинстве случаев лингвисты относят такие наименования либо к сложным словам, либо к составным наименованиям, либо к переходному типу, который называют сложносоставным наименованием.

Что касается проблематики русских составных наименований аппозитивного типа, чешские русисты обозначают названный тип номинаций также по-разному: «*spojení apozičního typu*», «*spojeníny*»/сочетания аппозитивного типа, сращения (Хлупачова 1976), «*přístavková spojení*»/аппозитивные сочетания (Кухарж 1978), «*složeniny*»/сложения (Шмилауер 1982), «*apoziční spojení*»/аппозитивные сочетания (Карлик 2002), «*apoziční spřežky*»/составные наименования аппозитивного типа (Газда, 2002), «*přístavkové spřežky*»/аппозитивные составные наименования (Жажа 1999).

Чешский лингвист и транслатолог Д. Жвачек использует обозначение «*víceslovná sdružená pojmenování apozičního (přístavkového) typu*»/комплексные наименования аппозитивного типа. В качестве примера он приводит выражения: *вагон-ресторан*, *ракета-носитель*. (Жвачек 1994, 38) Он отмечает, что наименования данного типа следует отличать от т. наз. «*složených pojmenování*»/составных наименований типа *вакуум-насос*, в которых склоняется только вторая часть (Жвачек 1994, 35-38).

Проблематикой русских субстантивных композитов, используемых в деловой сфере, подробно занимается в своей монографии Б. Рудинцова из Остравского университета (Рудинцова 2001). Исследуемый тип наименований она называет «*složená pojmenování apozičního typu*»/составные наименования аппозитивного типа, «*apoziční pojmenování*»/аппозитивные наименования. (Рудинцова 2001, 140-141).

Чешский лингвист Боздехова использует понятие «*kolokační termíny*»/коллокационные термины, под которым подразумевает терминологические составные наименования, состоящие из комбинаций однословных лексем (Боздехова 2009, 203).

Несмотря на тот факт, что оба языка относятся к группе славянских языков и имеют много соответствий, в структуре наименований, включая терминологические составные

наименования, существуют между ними некоторые различия.

1. Проблематика перевода

В идеале перевод терминов осуществляется за счет замены слова исходного языка словом языка перевода, которое являлось бы его «постоянным равнозначным соответствием, как правило, не зависящим от контекста» (Рецкер 1974,13). В таком случае речь идет о так называемых эквивалентных соответствиях.

В процессе освоения русского языка и при переводе специальных выражений сложно-составного типа особенно важно учитывать специфику данной модели наименований. Сложносоставные наименования нельзя чисто механически переносить в чешский контекст, нельзя копировать их структуру.

Необходимо уделять внимание проявлениям асимметрии в структуре русских и чешских составных наименований. Русским субстантивным номинациям (ИС+ИС) часто соответствуют чешские адъективные номинации (ИП+ИС): *план снабжения / zásobovací plán*, *продажа в рассрочку / splátkový prodej*, *банк-монополист / monopolní banka*, *выставка-продажа / prodejní výstava*, *общество-дочь / dceřinná společnost*.

Новые сложносоставные наименования возникают прежде всего в экономической сфере (*банк-партнер / partnerská banka*, *страна-донор / dárcovský stát*), в сфере коммерции (*выставка-продажа / prodejní výstava*, *фирма-поставщик / dodavatelská firma*), в сфере рекламы и услуг (*магазин-автомат / prodejna s prodejními automaty*).

Быстро пополняется корпус новых слов, связанный с наименованием лиц по признаку профессии, специальности и должности: *инженер-строитель / stavební inženýr*, *бухгалтер-финансист / finanční účetní*, *врач-уролог / urolog*.

Одним из продуктивных способов словообразования существительных, имеющих значение гендерной принадлежности, является заимствованная из английского языка модель сложения слов, в которых маркерами пола являются слова-компоненты: *девушка, женщина (женщина-интервьюер / novinářka dělající interview, девушка-крестьянка / rolnická dívka)*. В приведённых нами примерах определяющий член выражен в чешском языке описанием и согласованным определением.

В чешском языке преобладает принцип флективности, поэтому с составными наименованиями аппозитивного типа встречаемся довольно редко. Опираясь на результаты работы Жвачека (Жвачек 1998; 35,38-39), мы приходим к выводу, что при переводе с русского языка на чешский эквивалентом может быть:

- составное наименование атрибутивного типа (*предприятие-экспортёр / exportní podnik*, *банк-дебитор / dlužnická banka*)
- однословный эквивалент (*прайс-лист / ceník*, *фирма-рекламодатель / inzerent*, *врач-ветеринар / zvěrolékař*)
- аппозиция без дефиса (*химик-аналитик / chemik analytik*, *механик-электрик / mechanik elektrikář*)
- сложное слово (*генерал-майор / generálmajor*, *автомобиль-кран / autojeřáb*)

Однако некоторые сложносоставные наименования аппозитивного типа найдутся и в чешском языке. В чешских текстах объявлений о вакансиях используются сложносоставные наименования, служащие для обозначения лиц по профессии, в которых компоненты соединены сочинительной связью: *malíř-lakýrník* (человек, который выполняет работу обеих профессий) ; *kuchař-číšník* (повар и официант), *programátor-grafik* (программатор и график). Пишутся они или с дефисом, или без него: *malíř štukatér / маляр штукатур*; *chemik laborant / химик-лаборант*. Многие из этих номенклатурных названий профессий возникли под влиянием русского языка, напр.: *letec-kosmonaut / лётчик-космонавт*, *člen-korespondent / член-корреспондент*, *programátor analytik / программатор-аналитик*, и т.п. Иногда они пишутся с соединительным союзом «а»: *učební obor malíř a lakýrník / учебная специальность маляр-лакировщик*.

Й. Кухарж, который произвёл анализ языка чешского журнала «Týdeník aktualit», подтвердил наличие аппозитивных наименований в чешском контексте и в статье,

опубликованной в рецензированном научном журнале «Naše řeč» соотносит их использование с проявлением интерференции между чешским и русским языками и оценивает их как неадекватные для чешской публицистики. Он приводит следующие примеры: *sportovci-akademici*, *inženýrka-technoložka*, *žena-vědkyně*, *vědkyně-fyzička* и т.п. По его мнению, лучше было бы выбрать более подходящие выражения, напр.: *akademičtí sportovci*, *inženýrka technologie*, *vědecká pracovnice*, *vědecká pracovnice ve fyzice* и т.п. (Кухарж 1978).

Многие термины заимствованы из английского языка, причём ряд таких лексем не подвергается чехизации: *public relations*, *café bar*, *snack-bar*, *baby-sitter*, *know-how*. По приведённым примерам ясно, почему чехи в данном случае предпочитают англицизмы: чешское толкование слишком многословно. Например, PR (*паблик рилейшнз*): «это связи с общественностью; управление потоками информации между организацией и общественностью. Цель PR – создание положительного образа организации в сознании потенциального потребителя, а также других заинтересованных сторон» (<https://www.polylog.ru> цит. 25.06.2019).

Кроме того, русский и чешский языки расходятся в отношении к иностранным словам, которое в русском языке принципиально более дружеское и положительное. Различный подход к заимствованиям нашёл отражение даже в формировании терминологических систем в обоих языках (Píša 1972, 15). Чешский язык во время образования лексики и терминологии по антигерманизационным причинам защищался от использования конструкций родительного падежа. При образовании двухсловных терминологических словосочетаний чешский язык скорее выбирает формы согласованного определения или подыскивает другое словообразовательное решение (Píša 1972, 10), напр.: *условия труда* / *pracovní podmínky*; *рынок сбыта* / *odbytíště*.

Отдельные аппозитивные наименования в чешском контексте были нами найдены либо в публицистике, либо в рекламе. Напр.: *medvěd-zabiják* / *медведь-убийца* (газетная статья; доступно: <http://tn.nova.cz>; цит. 13.06.2019), *terorista-sebevrah* / *террорист-смертник* (газетная статья; доступно: <https://www.lidovky.cz>; цит. 13.06.2019), *vlk-zabiják* / *волк-убийца* (реклама; доступно: <https://argo.cz/knihy>; цит. 13.06.2019), *pacient-samoplátce* / *пациент-самоплательщик* (информация для пациентов; доступно: <http://www.nemjil.cz/>; цит. 13.06.2019).

2. Устранение языковых барьеров в процессе перевода

Работая со студентами на переводческом семинаре, надо акцентировать такую деятельность, которая поведёт к устранению проблем, возникающих при переводе исследуемого нами типа наименований.

Очень важно научить студентов: а) понимать способ словообразования, б) разобраться в структуре наименований в) понимать значение наименований, г) понимать грамматическую специфику (род, число, склонение). При переводе важно соответствующим образом исходить из компарации структуры русских наименований и их чешских эквивалентов.

3. Структура номинаций

Относительно структуры номинаций студентам поясняется, что данные номинации образованы с формальной точки зрения двумя самостоятельными именами существительными, причём одно из них обычно выполняет функцию определяемого и другое определяющего члена. В таком случае определяемый член обозначает общее понятие. Определяющий член ближе определяет значение члена определяемого и тем самым и целостное значение самого составного наименования.

Согласно характеристике Б. Рудинцовой (2001, 140-148), с точки зрения семантико-синтаксических отношений выделяем различные типы аппозитивных наименований:

(а) наименования с координативным отношением между компонентами, напр.: *купля-продажа* / *koupě a prodej*, *бухгалтер-экономист* / *účetní a ekonom*

(б) атрибутивный тип, который характеризуется отношением качественной

детерминации между компонентами, причём первый член как правило является определяемым, а второй определяющим, напр.: *выставка-продажа* / *prodejní výstava*, *клиент-иностранец* / *zahraniční klient*

(в) наименования, состоящие из компонентов иноязычного происхождения, причём первый компонент не склоняется и обозначает свойство определяемого компонента, напр.: *бизнес-бумага* / *obchodní listina*, *экстра-премия* / *mimořádná prémie*.

(г) полностью заимствованные наименования, которые в русском языке остаются несклоняемыми, напр. англицизмы: *ноу-хау* / *know-how*, *брейн-дрейн* / *únik mozků*

(д) агентивный тип, в котором проявляется отношение функциональной де терминации; определяемый член занимает место первого компонента и обозначает учреждения разного типа, напр.: *предприятие-экспортёр* / *exportní podnik*, *банк-эмитент* / *emisní banka*; в другом случае эти выражения обозначают лиц по виду осуществляемой ими деятельности, напр.: *бухгалтер-ревизор* / *účetní revizor*). Определяющий компонент занимает второе место и обозначает действие, характеризующее лицо или учреждение.

Важно осознавать семантическую целостность аппозитивных наименований и понимать функцию определяющего компонента по отношению к компоненту определяемому. Определяющий компонент может уточнять значение определяемого компонента, т.е. может (а) определять реалию в родовом или видовом отношении *ворон-птица* / *krkavec*, *врач-терапевт* / *praktický lékař*; *internista*. По сравнению с чешским языком в русском проявляется здесь большая мера эксплицитности (б) может содержать оценочную характеристику *фирма-обманщик* / *podvodná firma*, *президент-провокактор* / *prezident provokatér*, (в) может ближе характеризовать лицо / предмет по разным признакам: по профессии, национальности, социальной позиции, вероисповедованию, партийной принадлежности, по взгляду, по форме по назначению и т.д.: *лётчик-испытатель* / *zkušební pilot*, *купец-еврей* / *židovský kupec*, *дету-сироты* / *sirotci*, *социалист-утопист* / *utopický socialista* и т.п. (Черкасова 2012).

В. Костомаров, замечая в сочетании двух существительных типа ракета-носитель влияние иноязычных синтаксических образцов, рассматривает их как промежуточные между словами и словосочетаниями (Костомаров 1996). С одной стороны семантическая и функциональная характеристики сближают их со словом, с другой определённые черты сближают их со словосочетанием (двухсловная структура, подчинительная или сочинительная связь между компонентами, два ударения, отсутствие соединительного гласного).

4. Грамматическая категория рода

Студенты часто затрудняются в определении категории рода. Составные наименования аппозитивного типа могут иметь в своём составе как существительные одинакового рода (*врач-педиатр*, *страна-участница*), так и существительные, отличающиеся по роду (*предприятие-монополист*, *фирма-посредник*).

При определении рода и согласовании со сказуемым учитываются семантические отношения между компонентами наименования. Род неодушевлённых существительных определяется по роду главного, определяемого компонента. Значит, *фирма-изготовитель* будет женского рода. Главным компонентом является то слово, которое выражает более широкое понятие. Например, в выражении *музей-квартира* слово *квартира* обозначает тип музея, род определяется по слову *музей* (Розенталь 1997). Если в наименование входит несклоняемое существительное, род определяется по роду склоняемого компонента: *кафе-столовая* -- существительное женского рода (Волынец 2003). Род одушевлённых существительных, обозначающих лиц по признаку профессии, должности и т.п. определяется по роду слова обозначающего пол: *женщина-космонавт* – существительное женского рода.

5. Грамматическая категория числа

В процессе обучения важно также научить студентов разобраться в определении

категории числа. Исходная форма аппозитивных сочетаний может быть образована соединением компонентов, имеющих одонковую категорию числа: а) оба компонента в форме единственного числа (*дом-музей, бар-стойка*), б) оба компонента в форме множественного числа (*часы-ходики, сани-розвальни*). Однако в некоторых наименованиях могут содержаться также существительные, отличающиеся по категории числа. В данном случае возможны два варианта а) ед.ч.- мн.ч. (*табло-часы, вагон-весы*), б) мн.ч.-ед.ч. (*часы-браслет, часы-будильник*).

В случае несклоняемости первого компонента категория числа выражается окончанием второго, склоняемого компонента: *На каждом из теплоходов оборудованы комфортабельные салон-рестораны первого класса*.

Если компоненты отличаются по категории числа, то определение категории числа сложносоставного наименования зависит от позиции компонентов и склоняемости/ несклоняемости первого компонента. К субстантивам плуралия тантум принадлежат те наименования, в которых компонент, имеющий форму множественного числа стоит в препозиции по отношению ко второму компоненту, имеющему форму единственного числа (*часы-компостер, часы-будильник*). К субстантивам плуралия тантум относятся также наименования, в которых компонент в форме множественного числа находится в постпозиции и первый компонент не склоняется (*табло-часы*).

6.Склонение сложносоставных наименований

Студенты часто испытывают затруднения в образовании косвенных форм сложносоставных наименований. В наименованиях аппозитивного типа главное слово (определяемый член) занимает, как правило, первую позицию и оба компонента склоняются (*журналист-международник, журналиста-международника; писатель-эмигрант, писателю-эмигранту*).

Один из компонентов не склоняется, если он представляет собой несклоняемое слово или, может быть, слово недавно заимствованное из других языков. Несклоняемым может быть либо первый компонент (*кафе-автомат, в кафе-автомате; франко-вагон, франко-вагона*), либо второй (*программа-минимум, программы-минимум; лотерея-аллегри, в лотерее-аллегри*). Более частотны ситуации, когда не склоняется первый компонент наименования.

Не склоняются первые части некоторых наименований, принадлежащих к военной терминологии: *капитан-инженер (капитан-инженеру); капитан-лейтенант (капитан-лейтенанту); генерал-лейтенант (генерал-лейтенанту); генерал-полковник (генерал-полковнику)*, а также и некоторые выражения из профессиональной терминологии: *инженер-металлург (инженер-металлургу); инженер-экономист (инженер-экономисту)*. (<gramota.ru>. [online]. [cit. 19.06. 2019].

Наименования данного типа используются во всех стилевых разновидностях современного русского языка, причём стремление к созданию более компактных и семантически насыщенных номинаций наиболее ярко проявляется в сфере образования новых терминов.

В процессе освоения русского языка и в рамках обучения переводу специальных текстов встречаемся с неправильным использованием терминов в результате ошибочной передачи их формы и значения с одного языка на другой. Возникают коммуникационные барьеры, лексико-грамматические затруднения. При работе с терминами переводчик может допустить и ряд других ошибок, не связанных с неправильным выбором соответствия, например, прибегнуть к дословному переводу, когда термин или его компоненты аналогичны термину языка перевода, но имеют другое значение, или же стремиться найти буквальное соответствие [Нелюбин 2003]. Причиной ошибочного перевода бывает нередко межъязыковая омонимия. Межъязыковыми омонимами принято называть слова обоих языков, сходные по степени отождествления по звуковой или графической форме, но имеющие разные значения (Gurevich, 2007). Так например, смысл выражения *морьяк-подводник / námořník na roporce* («морьяк на подвод-

ной лодке»), имеющего в своём составе чешско-русский омоним *подводник*, может быть понят чешскими студентами неправильно. Одинаково звучащее на чешском слово *podvodník* имеет значение «обманищик».

По нашему мнению, эффективным путём к устранению разного типа недочётов является последовательное объяснение отличий в принципах номинации, ознакомление с внутренней структурой и грамматическими особенностями данного типа наименований. Полезным на практике оказалось также применение метода сопоставления языковых единиц.

Литература

- АБАКШИНА, Г.М. (1983): Сложносоставные слова как новый тип номинации (на материале современного русского языка). В: *Новое в лексике русского языка*. Куйбышев, с. 56-65.
- BOZDĚCHOVÁ, I. (1994): *Tvoření slov skládáním*. Praha: Nakladatelství ISV. ISBN 80-85866-04-8.
- BOZDĚCHOVÁ, I. (2009): *Současná terminologie se zaměřením na kolokační termíny z lékařství*. Vyd. 1. Praha: Karolinum. 270 s. ISBN 978-80-246-1539-4.
- ЛЕЙЧИК, В.М. (2009): *Терминоведение: Предмет, методы, структура*. Изд. 4-е. М.: ЛИБРОКОМ. ISBN 978-5-7695-4951-9.
- КОСТОМАРОВ, В.Г. (1994), *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*. М.: Педагогика-Пресс, 1994. 247 с. ISBN 5-7155-0689-1.
- ВАЛГИНА, Н.С. (2001): *Активные процессы в современном русском языке*: Учебное пособие. Москва: Логос. 304 с. ISBN 5-94010-092-9.
- ГРАУДИНА, Л.К. (1998): С Москва-тур на Красное море! (Что-то новенькое в грамматике?). *Русская речь*, 3. Масс-медиа. Москва. с. 45-53.
- ВОЛЫНЕЦ, Т. Н. (2003): *Современный русский язык. Категория рода имени существительного*. КСР для студентов филологического факультета специальности "Русская филология". БГУ, Минск.
- GAZDA, J. (2002): *Dynamika a internacionalizace slovní zásoby současné ruštiny*. 1. vyd. Brno: MU v Brně. 121 s. ISBN 80-210-2780-0.
- ДАНИЛЕНКО, В. П. (1977): *Русская терминология: опыт лингвистического описания*. М.: МГУ.
- KARLÍK, P./ NEKULA, M./ PLESKALOVÁ, J. (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. 1. vyd. Praha: Lidové noviny. ISBN 80-7106-484-X.
- КОЧЕТКОВА, Т. И. (2006): Проблема словосложения в современной русистике. *Вестник ОГПУ*. No 1. ISSN 1814-6457.
- ЛЕКАНТ, П.А./КАСАТКИН, Л.Л./КЛОБУКОВ, Е.В. (1991): *Краткий справочник по современному русскому языку*. Москва: Высшая школа. 383 с. ISBN: 5-06-001579-3.
- ЛОПАТИН, В.В. (2007): *Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник*. М.: Эксмо. ISBN: 978-5-699-18553-5.
- НЕЛЮБИН, Л.Л. (2003): *Толковый переводоведческий словарь*. Изд. 3-е, перераб. М.: Флинт-Наука. ISBN 5-89349-526-8.
- PÍŠA, J. (1972): K některým lingvistickým problémům překladového procesu z ruštiny do češtiny. In: *Překladové problémy odborného stylu v ruštině. Lázně Sedmihorky*. Pardubice: Dům techniky ČVTS.
- РЕЦКЕР, Я.И. (1974): *Теория перевода и переводческая практика*. М.: Международные отношения.
- РОЗЕНТАЛЬ, Д.Э. (1997): *Справочник по правописанию и стилистике*. СПб.: "Комплект". ISBN 5-7837-0028-2.
- RUDINCOVÁ, B. (2001): *Typy pojmenování v současné ruštině (zejména v podnikatelské oblasti)*. FF OU. Ostrava. ISBN 80-7042-586-5.
- CHLUPÁČOVÁ, K. (1981): *Pojmenování apozičního typu v současné ruštině* In: *Bulletin ruského jazyka a literatury*, XXIII, s. 147–156.
- ŠMILAUER, VI. (1971): *Novočeské tvoření slov*. SPN Praha, 1. vyd., 217 s.
- ŽAŽA, S. (1999): *Ruština a čeština v porovnávacím pohledu*. Brno: FF MU. ISBN 80-210-2058-X.
- ŽVÁČEK, D. (1998): *Úvod do teorie překladu (pro rusisty)*. Olomouc: UP. ISBN 80-7067-814-3.
- ЕФИМОВА, М.В. (2010): Семантико-структурные особенности терминологически ориентированных лексических единиц. Теория языка и межкультурная коммуникация. <<http://tl-ic.kursksu.ru/pdf/007-08.pdf>>. [online]. [cit. 19.06. 2019].
- gramota.ru: Как склонять составные существительные? <<http://new.gramota.ru/spravka/letters/63-rubric-93>>. [online]. [cit. 19.06. 2019].

- ГУРЕВИЧ, Т. (2007): Межъязыковая омонимия, паронимия (например английско-го языка) / «Ложные друзья» переводчика. <http://www.zpu-journal.ru/zpu/e-publications/2007/Gurevich_T/>. [online]. [cit. 19.06. 2019].
- ДРОГА, М.А. (2010): Составные наименования в русском языке (ономасиологический и функциональный аспекты). (Автореф. дис. канд. филол. наук.) Белгород. <<http://cheloveknauka.com/v/332425/a/#?page=22>>. [online]. [cit. 10.06. 2019].
- КУСНАŘ, J. (1978): Rozbor jazyka Týdeníku aktualit. Naše řeč, < <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=6042>>. [online]. [cit. 19.06. 2019].
- КОСТРОМИНА, М.В. (1992): Биномы в современном русском языке. Семантика. Грамматика. Орфография. (Автореф. дис. канд. филол. наук.) М. <<http://www.unn.ru/e-library/vestnik.html?anum=3026>>. [online]. [cit. 10.06. 2019].
- ЛОПАТНИКОВ, Л. И. (2003): Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки. М.: Дело. <https://economic_mathematics.academic.ru/4156>. [online]. [cit. 19.06. 2019].
- ОРЛОВА, Е.А. (1991): Сочетания сопряженного типа в современном русском языке. (Дис. канд. филол. наук). Москва. < <http://www.dslib.net>>. [online]. [cit. 11.06.2019].
- СКЛЯРЕВСКАЯ, Г.Н. и др. (1998): Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения СПб. <https://fileskachat.com/download/42706_f066c7aa369a112d0dc5453ef49e3cbf.html>. [online]. [cit. 19.06. 2019].
- ЯРЦЕВА, В.Н.и др. (1990): Лингвистический энциклопедический словарь. ЛЭС. М.: Сов. Энциклопедия. 683 с. ISBN 5-85270-167-X. <<http://tapemark.narod.ru/les/469a.html>>. [online]. [cit. 19.06. 2019].

Профиль автора:

Уриеова Либуше
Магистр
Научные интересы: стилистика русского
языка, переводоведение
Чешская Республика, Западночешский
университет в г. Плзень
urieova@kgs.zcu.cz

Author's Profile:

Urieova Libushe
Master's Degree
Scientific interests: Stylistics of Russian,
Translation Studies.
University of Western Bohemia in Pilsen,
Czech Republic
urieova@kgs.zcu.cz

БОГДАН ШУНЕВИЧ [BOHDAN SHUNEVYCH]

Національний університет «Львівська політехніка», Україна
[Lviv Polytechnic National University, Ukraine]

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ З РОБОТОТЕХНІКИ
У ТРЬОХ ЖАНРАХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ
[Robotics Terminology Functioning in Three Genres of
Scientific and Technical Literature]**

За останні роки з'явилася велика кількість досліджень, що стосуються функціонування термінів. Особливості функціонування лексики в текстах художнього стилю, наукової і технічної літератури описано в дисертаційних дослідженнях, монографіях, наукових статтях, обговорювалося на конференціях різних рівнів багатьма науковцями стосовно української та іноземних мов (наприклад, Шуневич 1991; Максименко 2004, 32-35; Струганець 2016; Руденко, Сапожнікова 2018).

Мета дослідження – визначити, як функціонують терміни з робототехніки в різних жанрах науково-технічної літератури (журнальних статтях, матеріалах конференцій, патентних описах), а більш конкретно – визначити вагу термінів в текстах зазначених жанрів і функціонування термінів різної структури. Завданням дослідження було також виявити: а) чи підлягають терміни семіотичному закону простоти, тобто, яка структура однослівних і багатокомпонентних термінів найчастіше використовується у зазначених вибірках (Мельников 1969, 34-35); б) чи є істотні розбіжності між частотами функціонування однослівних і багатокомпонентними термінів у згаданих вище жанрах; в) чи можуть входити вибірки із цих трьох жанрів в одну генеральну сукупність¹.

Матеріалом дослідження була англійська науково-технічна література, яка на відміну від словників, енциклопедій та ін., дає можливість виявити конкретні терміни, побачити реальну картину їх функціонування в цій літературі. Тому текстові вибірки для дослідження були взяті із технічних журналів, матеріалів конференцій і патентних описів. Загальний обсяг вибірки – 211000 слововживань² (211 текстів по 1000 слововживань кожний), із них: 104 000 слововживань із журнальних статей (ЖС), 57 000 – із матеріалів конференцій (МК) та 50 000 – із патентних описів (ПО) (Шуневич 1991, 7).

Вивчення функціонування термінів у текстах цих жанрів проводилося за допомогою статистичних методів. Як відомо, максимальна об'єктивність і точність результатів дослідження забезпечується застосуванням цього методу, що сприяє проникненню математичного мислення в науку про мову. Одним з реальних підстав застосування статистичних методів аналізу і обробки лінгвістичних даних є притаманна мові об'єктивність кількісних характеристик. Проникнення статистичних методів в лінгвістику зумовлено, крім потреби в більш точних і об'єктивних методах аналізу тексту, ще й соціальними причинами (використанням інформаційно-комунікаційних технологій, необхідністю оперативної переробки науково-технічної інформації та оптимізації викладання іноземних мов).

Б. Головін вважає, що кількісні відмінності на нижчому мовному рівні свідчать про якісні відмінності на більш високому рівні. Зміна, яка виступає як чисто кількісна, переходить в якісну. Наприклад, кількість фонем відбивається на якості морфем і слів, а кількість морфем – на якості слів. Кількісні відносини на морфологічному рівні впливають на якісні характеристики синтаксичних явищ. Зміна кількісних співвідношень між елементами мови

¹ Генеральна сукупність – це множина об'єктів однакової природи, які треба перевірити на деяку кількісну або якісну ознаку. Вибірка або вибіркова сукупність – це підмножина генеральної сукупності. Вибірка повинна правильно відображати пропорції генеральної сукупності, тобто бути представницькою або репрезентативною.

² Під слововживанням ми розуміємо ланцюжок букв між двома пропусками або знаками пунктуації.

приводить до якісної зміни мови. Це явище можна спостерігати при вивченні мовних стилів, як основних типів функціонування мови, що відрізняються один від одного в основному ймовірнісними характеристиками одних і тих же елементів мовної структури. Як свідчать факти, авторські мовні стилі багато в чому визначаються стійкими для кожного учасника кількісними співвідношеннями мовних одиниць (Головин 1971; Вопросы ... 1974).

Кількісні характеристики в мові важливі не самі по собі, а як деякі похідні від функціонального використання мови, і для мови вони не абсолютні, а відносні. Звернення до чисто кількісних доказів завжди відіграє в мовознавстві допоміжну роль та інтерпретується з урахуванням якісних особливостей того чи іншого явища. Як відзначав М. Стеблін-Каменський, співдружність з представниками точних наук орієнтує мовознавця на велику точність в дослідженні і формулюваннях (Стеблин-Каменский 1974, 57).

Протягом останніх декількох десятиліть велике значення надається статистичному опису не мов взагалі, а різних мовних підсистем, на базі яких створюються підмови³, що обслуговують сфери виробничої діяльності людини (Манасян 1982 та інші).

Статистичними дослідженнями охоплена лише незначна кількість спеціальних підмов, хоча для вирішення різних питань мови науково-технічної літератури потрібен великий фактичний матеріал, вивчення значної кількості текстів, які створюються в різних сферах науки і техніки. Тому виникає необхідність створювати колективи мовознавців⁴, щоб досліджувати велику кількість підмов науки і техніки.

Дослідження статистичних характеристик лінгвістичних одиниць, статистичної організації науково-технічного тексту відкриває можливості вивчення функціонування одиниць різних функціональних стилів. Пошук в цьому напрямку веде до вироблення теоретичних принципів лексикографії, до виявлення і опису формальних категорій науково-технічних текстів, їх ознак і конститuentів.

Досвід досліджень в галузі лінгвістики, накопичений до теперішнього часу, дає можливість прийти до висновку, що наукові результати, одержувані на основі статистичних методів, об'єктивізують лінгвістичні висновки, підвищуючи їх достовірність.

Все частіше з допомогою статистичних методів досліджують термінологічний склад різних підмов. Лексична статистика вже переросла в галузь лексикографії – у статистичну лексикографію, яка розробляє принципи і прийоми складання частотних словників (Шуневич 1985, 117-126).

Сфера застосування частотних словників широка. Вони дають можливість порівнювати слова (терміни) з точки зору частоти їх вживання і функціонування в науково-технічному тексті (Кобрин, Пекарська 1977, 265-279). Частотні термінологічні словники стали необхідним матеріалом для сучасних систем обробки інформації, автоматичного перекладу, реферування та інформаційного пошуку науково-технічної літератури.

Складений на базі певної підмови частотний термінологічний словник дає можливість правильно відбирати базову лексику за цим профілем і на основі найчастотнішої лексики складати навчальні посібники (Шуневич 1985, 23-24; Шуневич 1987).

Статистичні методи дослідження дають можливість кількісно оцінити як структурну організацію тексту, так і укладену в ньому смислову інформацію.

Е.Потапова, В.Турчин (1987, 99-101) використовували статистичний метод при виявленні кількості видів синонімів та їх питомої ваги в біологічній і медичній терміносистемах. Вони перевірили достовірність результатів розподілу різних видів синонімів в двох терміносистемах, тобто визначили відносну помилку, з якою по цій вибірці обчислена частота

³ Набір мовних елементів та їх відносин в текстах з однорідною тематикою називають підмовою (Андреев 1967, 23)

⁴ З цим завданням в Україні успішно справлялася група "Статистична лексикографія", яка працювала над «Лексико-граматичним частотним словником-довідником сучасної англійської мови» під керівництвом професора В.Перебийніс у Київському національному лінгвістичному університеті. Група об'єднувала 42 кафедри (більше 200 викладачів) із вищих навчальних закладів СРСР. Кафедру іноземних мов Львівської політехніки представляли в цій групі викладачі Оксана Гілета і Богдан Шуневич.

конкретного виду синонімів, а також визначили обсяг вибірки, що забезпечує обчислення частоти конкретного виду синонімів із заданою відносною помилкою.

При дослідженні функціонування термінів використаний критерій Стюдента. Розглянемо детальніше результати дослідження щодо визначення ваги термінів та їх структур.

1. Вага термінів в текстах різних жанрів

Підрахунок спеціальних термінів з робототехніки показав значну їх кількість у згаданих вище жанрах. Але дані про кількість термінів ще не дають повного уявлення про їх вагу в науково-технічній літературі. Як відомо, крім однослівних термінів, існують багатокомпонентні терміни, що складаються з двох, трьох і більше компонентів. Якщо порівняти вагу термінів, наприклад, у двох текстах, в одному з яких 10 однослівних термінів, а в іншому 10 трикомпонентних термінів, то вага їх в текстах не є однакою: в першому тексті терміни становлять 10, а в другому – 30 слововживань (або терміновживань). Тому при дослідженні ваги термінів у текстах краще говорити про вагу терміновживань.

Дослідження функціонування терміновживань проводилося шляхом зіставлення за трьома жанрами як всіх однослівних термінів (в тому числі іменників, дієслів і прикметників), так і всіх багатокомпонентних термінів (в тому числі двокомпонентних, трьох- і більше компонентних термінів). Кількісні характеристики однослівних і багатокомпонентних термінів представлені в таблиці 1.

Під час дослідження функціонування термінів у трьох жанрах науково-технічної літератури статистичні розбіжності між частотами терміновживань визначалися за допомогою критерію Стюдента в процентних показниках (див. Статистичні ... 1967, 40). При проведенні дослідження кількість терміновживань однослівних і багатокомпонентних термінів представлено у вигляді відсотків до обсягу вибірки, тому що вибірки, з яких вони взяті, складаються з різної кількості слововживань. Як згадано вище, вибірки журнальних статей включають 104 000 слововживань, матеріалів конференцій – 57 000 і патентних описів – 50 000 слововживань.

Відповідно до таблиці 1, однослівних термінів в журнальних статтях було 11 832, в матеріалах конференцій – 6 964 і в патентних описах – 5 604, що становить, відповідно, 11,40%, 12,21% і 11,21% від загальної кількості слововживань в цих трьох вибірках.

Проведене нами дослідження показало, що вага однослівних термінів приблизно однакова в журнальних статтях і патентних описах незалежно від того, чи виражалися вони іменниками, чи прикметниками. Між частотами термінів-дієслів є значні розбіжності. Міра розбіжності⁵ становить 0,12.

У парах ЖС-МК, а також МК-ПО є істотні розбіжності між вагою всіх термінів в цих жанрах, а також вагою термінів-іменників. У парі ЖС-МК спостерігається значне розходження ваги термінів-дієслів, тоді як і парі МК-ПО розбіжностей немає.

Що стосується термінів-прикметників, то вага їх майже однакова в трьох жанрах літератури з робототехніки. Отже, за вагою терміни певних частин мови трьох жанрів можуть бути одною генеральною сукупністю, а всі однослівні терміни разом узяті – не можуть. Багатокомпонентні терміни, на відміну від однослівних, мають приблизно однакову вагу в журнальних статтях і матеріалах конференцій. За вагою багатокомпонентних термінів в патентних описах, з одного боку, і в журнальних статтях чи матеріалах конференцій, з іншого, є істотні розбіжності в їх частоті вживання. Така ж картина спостерігається при зіставленні в жанрах окремо двокомпонентних і окремо трьох- і більше компонентних термінів.

⁵ Відстань (ℓ) між жанрами для тих випадків, коли є значні розбіжності за вагою терміновживань в жанрах, можна визначити за формулою міри розбіжності частот $\ell = \frac{t-t_6}{t_6}$, де t , t_6 , відповідно, отримані в дослідженні і табличні показники критерію Стюдента – 1, 98 (Статистичні ... 1967, 40).

Таблиця 1. Кількісні характеристики термінів з робототехніки⁶

Вид термінів		ЖС			МК			ПО		
		Частота термінів	Всього т/в	%	Частота термінів	Всього т/в	%	Частота термінів	Всього т/в	%
Однослівні терміни	N	10694	10694	10,28	6448	6448	11,31	5082	5082	10,16
	V	726	726	0,70	297	297	0,52	304	304	0,61
	A	432	432	0,42	219	219	0,38	218	218	0,44
	Σ	11852	11832	11,40	6964	6964	12,21	5604	5604	11,21
Багатокомпонентні терміни	2	2046	4092	3,93	1083	2106	3,80	340	2680	5,36
	3-5	410	1290	1,24	245	764	1,34	271	834	1,67
	Σ	2456	5382	5,17	1328	2930	5,14	1611	3514	7,03
Всього		14308	17234	16,57	8292	9894	15,35	7215	9118	18,24

(Джерело: Шуневич 1991, 144)

Наявність істотних розбіжностей за вагою багатокомпонентних термінів в патентних описах, з одного боку, і журнальних статей і матеріалів конференцій, з іншого боку, можна пояснити тим, що в патентних описах виникає необхідність давати точну назву того чи іншого об'єкту, способу та ін., що виражається у використанні великої кількості уточнюючих компонентів при утворенні термінів, тому тут найвища частота багатокомпонентних термінів.

У журнальних статтях багатокомпонентних термінів менше, і ще менше в матеріалах конференцій, тому що сприймати їх на слух важче і отже в цих жанрах використовуються в більшій мірі однослівні терміни, а багатокомпонентні для стислості усного висловлювання замінюються аббревіатурою.

При зіставленні ваги однослівних і багатокомпонентних термінів разом узятих виявилось, що існують значні розбіжності між усіма трьома жанрами. Міру цих розбіжностей можна представити у вигляді графа (Рис. 1), побудованого на базі даних про середні довжини відстаней⁷ між жанрами.

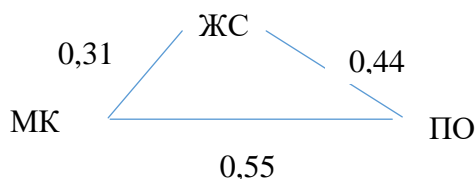

Рис. 1. Граф відстаней між жанрами за вагою однослівних і багатокомпонентних термінів

Як видно з графа, найбільш значущі розбіжності є між матеріалами конференцій та патентними описами (0,55), менш значущі між журнальними статтями і патентними описами (0,44) і найменш значущі – між журнальними статтями і матеріалами конференцій (0,31). Отже, вибірки з трьох згаданих вище жанрів не становлять однієї генеральної сукупності.

⁶ Примітки: а) N – іменник, V – дієслово, A – прикметник, ЖС – журнальні статті, МК – матеріали конференцій, ПО – патентні описи; б) за 100% приймаємо обсяг вибірки, тобто кількість слововживань в жанрі; т/в – терміновживання.

⁷ Середня довжина відстаней визначалася за формулою $\bar{L} = \frac{\sum \ell_i}{n}$, де $\sum \ell_i$ – сума довжин відстаней для частоти терміна кожної структури в зіставляваних жанрах, n – кількість досліджуваних структур.

Наявні у Табл. 1 дані дають можливість визначити, чи становлять тексти трьох згаданих жанрів науково-технічної літератури одну генеральну сукупність щодо функціонування термінів. Як видно з таблиці, однієї генеральною сукупністю можуть бути: 1) вибірки з журнальних статей і патентних описів з точки зору частоти однослівних термінів в цілому або частинами мови (іменники, прикметники); 2) вибірки з матеріалів конференцій і патентних описів щодо термінологічних дієслів або прикметників; 3) всі вищезгадані жанри щодо тільки термінів-прикметників; 4) вибірки з журнальних статей і матеріалів конференцій тільки багатокomпонентних термінів, незалежно від кількості компонентів в них.

2. Функціонування термінів різної структури

Дослідження частоти однослівних і багатокomпонентних термінів різної структури дало можливість виявити таку закономірність: найбільш частотними структурами в обох випадках є найпростіші з них, тобто однослівні терміни структури R і багатокomпонентні терміни структури N+N. Така закономірність проявляється в трьох досліджених нами жанрах. Отже, ці дані є підтвердженням семіотичного закону простоти про те, що в першу чергу в текстах вживаються прості терміни.

Ще одну закономірність можна простежити, зіставляючи вагу термінів певної структури в терміносистемі та їх частоту вживання в текстах. Наприклад, в терміносистемі більше термінів структури Rs, але частіше вживаються терміни структури R; те ж саме можна сказати про співвідношення багатокomпонентних і однослівних термінів. В системі багатокomпонентних термінів майже в 3 рази більше однослівних, а в тексті набагато частіше вживаються саме однослівні терміни. Тому їх функціональне навантаження більше, ніж багатокomпонентних термінів. Тобто закон простоти діє при функціонуванні термінів, а не при їх створенні.

Дослідження термінів різних структур в трьох жанрах може бути ще одним способом визначення того, чи є вибірки з цих же жанрів однієї генеральною сукупністю. Дані про однослівні терміни різної структури та їх функціонуванні в жанрах представлені в таблиці 2, а про багатокomпонентні терміни – у Додатку 6.2 наукового дослідження (Шуневич 1991, 237-238).

Для отримання статистично достовірних даних нами досліджувалися однослівні і багатокomпонентні терміни тих структур, які зустрічалися в кожному з трьох жанрів з частотою $f \geq 40$ (Перебийніс, Муравицька, Дарчук 1985, 56). Порівнювані терміни різної структури представлені в таблиці 3. Відносні частоти термінів (у відсотках) наведені через те, що вибірки різні за обсягом.

Таблиця 2. Частота однослівних термінів різної структури в трьох жанрах літератури з робототехніки⁸

Частина мови	Структура терміна	Частота		
		ЖС	МК	ПО
N	R	5712	3256	2731
	<u>R</u>	162	196	47
	Ro	940	551	385
	pR	174	143	85
	Rs	2957	1785	1518
	pRs	68	43	43
	Rss	169	132	148
	Rsss	1	6	-
	pRss	7	-	5
	R+R	421	284	97
	R+Rs	76	46	23
	Rs+Rs	7	6	-

⁸ **Примітка:** R – корінь, R – аббревіатура, pR – префікс + корінь, Rs – корінь + суфікс, pRs – префікс + корінь + суфікс, Rss – корінь + суфікс + суфікс, (R+R) – складне слово, яке складається з двох коренів.

Всього		10694	6448	5082
V	R	424	193	183
	Ro	190	58	35
	Rs	70	30	68
	pR	25	10	13
	pRs	1	1	4
	Rss	14	3	1
	Rsss	1	2	-
	pRss	1	-	-
Всього		726	207	304
A	R	11	2	-
	Rs	347	182	197
	Rss	38	15	9
	pRs	6	3	9
	pRss	1	-	1
	R+R	25	14	2
	Rs+Rs	4	3	-
Всього		432	219	218
Разом		11852	6964	5604

(Джерело: Шуневич 1991, Додаток 6.1, 235-236)

Порівняння ваги термінів різної структури в трьох жанрах за критерієм Стюдента дало можливість отримати такі результати: 1) у всіх трьох порівнюваних жанрах є приблизно однакова кількість однослівних термінів-іменників структури Rs, pRs; 2) в першій парі жанрів (ЖС-МК) істотні розбіжності є між частотами однослівних термінів п'яти видів структур; частоти вживання багатокомпонентних термінів наведених видів структур в цих двох жанрах приблизно однакові; 3) у другій парі жанрів (ЖС-ПО) є істотні розбіжності між частотами однослівних термінів п'яти структурних видів, а також багатокомпонентних термінів трьох структурних видів; 4) в третій парі жанрів (МК-ПО) – найбільша кількість термінів різних структур, між частотами яких є істотні розбіжності, а саме: однослівні терміни – 6 структур і багатокомпонентні терміни всіх наведених у таблиці 3 структур.

Таблиця 3. Частоти термінів різної структури в трьох жанрах літератури з робототехніки⁹

Частина мо- ва або кількість компонентів	Структура термінів	ЖС		МК		ПО	
		Частота термінів	%	Частота термінів	%	Частота термінів	%
N	R	6652	46,49	3807	45,91	3116	43,19
	<u>R</u>	162	1,13	196	2,36	47	0,65
	pR	174	1,22	143	1,72	85	1,13
	Rs	2957	20,67	1785	21,53	1518	21,04
	pRs	68	0,48	43	0,52	43	0,60
	Rss	169	1,18	132	1,59	148	2,05
	(R+R)	421	2,94	284	3,42	97	1,34
V	R	614	4,29	251	3,03	218	3,02
A	Rs	347	2,43	182	2,19	197	2,73

⁹ **Примітка:** а) R – корінь, R – аббревіатура, pR – префікс + корінь, Rs – корінь + суфікс, pRs – префікс + корінь + суфікс, Rss – корінь + суфікс + суфікс, (R+R) – складне слово, яке складається з двох коренів, N+N – двокомпонентний термін, виражений двома іменниками, A+N – двокомпонентний термін, виражений прикметником та іменником, N+N+N – трикомпонентний термін, виражений трьома іменниками, A+N+N – трикомпонентний термін, виражений прикметником і двома іменниками, N+Pgr+N – трикомпонентний термін, виражений іменником + прийменником + іменником; б) процентні показники визначалися як співвідношення абсолютної частоти термінів тієї чи іншої структури до сумарної частоти термінів всіх структур жанру; в) у групу R входять терміни, утворені за конверсією.

Всього		11852	82,83	6964	83,98	5604	77,67
2	N+N	1218	8,51	662	7,98	982	13,61
	A+N	743	5,19	390	4,70	45	0,62
3	N+N+N	62	0,43	47	0,57	80	1,11
	A+N+N	101	0,71	49	0,59	67	0,93
	N+Prp+N	121	0,85	89	1,07	52	0,72
Всього		2456	17,17	1328	16,02	1611	22,33
Всього		14308	100	8292	100	7215	100

(Джерело: Шуневич 1991, 149)

Визначивши міру розбіжності (ℓ) частот термінів кожної вищезгаданої структури, а також середню відстань ($\underline{1}$) між термінами в трьох жанрах, можна побудувати граф (Рис. 2), на якому наочно показані ці розбіжності.

Проведене дослідження показало, що на рівні функціонування частот термінів різної структури є значні розбіжності між трьома вищезгаданими жанрами. Як видно з графа, великі відстані між термінами при дослідженні частоти термінів всіх структур в жанрах спостерігаються між патентними описами, з одного боку, журнальними статтями конференцій, з іншого боку, відповідно, 0,39 і 0,35. Між журнальними статтями і працями конференцій є невелика значуща розбіжність (0,13).

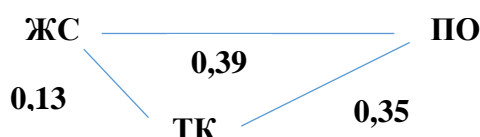

Рис. 2. Граф відстаней між жанрами за частотою термінів різних структур

Отже, вибірки даних жанрів не входять до однієї генеральної сукупності при дослідженні функціонування частот всіх термінів різних структур.

Генеральною сукупністю можуть служити:

1) вибірки з журнальних статей і праць конференцій при дослідженні функціонування частот багатоконпонентних термінів, а також однослівних термінів-іменників структур Rs, R, pRs, термінів-прикметників структури Rs;

2) вибірки з журнальних статей і патентних описів при дослідженні функціонування частот однослівних термінів-іменників структури pR, Rs, pRs, термінів-прикметників структури Rs і багатоконпонентних термінів структури A+N+N, N+Prp+N;

3) вибірки з праць конференцій і патентних описів при дослідженні функціонування частот тільки однослівних термінів-іменників структур Rs, pRs і термінів-дієслів структури R.

Для дослідження функціонування частот однослівних термінів-іменників структур Rs і pRs в генеральну сукупність можуть входити вибірки трьох вищезгаданих жанрів.

Висновки. Опис структурних і функціональних властивостей термінів з робототехніки, отриманих на матеріалі науково-технічної літератури, є частиною повного опису технічної термінології в типологічному плані. Виявлено, що існують риси функціонування термінів як спільні для різних жанрів, так і такі, які є стилероздільними параметрами: а) між термінами-прикметниками в трьох жанрах немає істотних розходжень за вагою, хоча такі розходження є між термінами-іменниками і термінами-дієсловами, а також багатоконпонентними термінами; б) в порівнюваних жанрах приблизно однакова кількість однослівних термінів структур R і pRs, хоча кількістю термінів інших структур жанри відрізняються.

Стилерозрізнявальна потужність¹⁰ параметрів різна. Так, з усіх розглянутих ознак, де були виявлені істотні розходження між трьома жанрами, найбільш сильною стилерозрізнявальною ознакою є вага терміна, а менш сильною – структура терміна. Отримані дані можна використати для аналізу інших терміносистем.

¹⁰ Стилерозрізнявальна потужність – це здатність параметра істотно розрізняти певну кількість пар трьох порівнюваних масивів текстів.

Література

- АНДРЕЕВ, Н. (1967): *Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и практическом языковедении*. Л.: Наука, Ленингр. отделение.
- ВОПРОСЫ статистической стилистики. (1974): Отв. ред. Б. Головин. К.: Наукова думка.
- ГОЛОВИН, Б. (1971): *Язык и статистика*. М.: Просвещение.
- КОБРИН, Р. / ПЕКАРСКАЯ, Л. (1997): Лингвистический анализ употребления терминов нормативных словарей и ГОСТов в реальных научно-технических текстах. *Языковая норма и статистика*. М.: Наука, с. 265-279.
- МАКСИМЕНКО, А. (2004): Особливості функціонування термінологічної лексики в текстах офіційних заяв з міжнародних питань. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*, вип. 9, с. 32-35.
- МАНАСЯН, Н. (1982): *Статистические модели употребления терминов в специальном научно-техническом тексте*: (Дис. канд. філол. наук). Ленинград.
- МЕЛЬНИКОВ, Г. (1969): Язык как система и языковые универсалии. *Языковые универсалии и лингвистическая типология*. М.: Наука, с. 34-45.
- ПЕРЕБИЙНИС, В. / МУРАВИЦЬКА, М. / ДАРЧУК, Н. (1985): *Частотні словники та їх використання*. К., Наукова думка.
- ПОТАПОВА, Ж. / ТУРЧИН, В. (1987): Оценка достоверности распределения видов синонимов в биологической и медицинской терминосистемах. *Вестник Харьковского университета*, № 312, с. 99-101.
- СТАТИСТИЧНІ параметри стилів (1967): Гол. ред. В.С. Перебийніс. Київ: Наукова думка.
- СТЕБЛИН-КАМЕНСКИЙ, М. (1974): *Спорное в языкознании*. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та.
- СТРУГАНЕЦЬ, Ю. (2016): *Семантика, структура, функціонування футбольної лексики в українській літературній мові початку ХХІ століття*. (Дис. канд. філол. наук). Тернопіль.
- РУДЕНКО, С. / САПОЖНИКОВА, Л. (2018): *Творення та функціонування номенклатурних назв в українській підмові харчування (мовно-концептуальний аспект)*: монографія. Х.: Монограф.
- ШУНЕВИЧ, Б. (1985): Пособие по английскому языку для робототехников. *Робототехнические системы для промышленных технологических процессов*, с. 23-24.
- ШУНЕВИЧ, Б. (1991): *Структурні і функціональні характеристики англійської термінології з робототехніки*. (Дис. канд. філол. наук). Львів.
- ШУНЕВИЧ, Б. (1985): Частотный англо-русский словарь по робототехнике. *Квантитативная лингвистика и автоматический анализ текстов*. Тарту, вып. 711, с. 117-126.

Профіль автора:

Шуневич Богдан Іванович
Доктор педагогічних наук, професор
Наукові інтереси: переклад, термінографія, лексикографія, дистанційне навчання.
Кафедра іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка»
bshunev@ukr.net

Author's Profile:

Bohdan Shunevych
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Scientific interests: Translation, Science of Terminology, lexicography, Distance Learning
Department of Foreign Languages at Lviv Polytechnic National University
bshunev@ukr.net

РОЗДІЛ IV. КУЛЬТУРНА ЛІНГВІСТИКА І МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ (МОВНІ КОНТАКТИ, ТРАНСЛЯТОЛОГІЯ)

BORIS BLAHAK

Westböhmisches Universität Pilsen, Tschechien

[University of Western Bohemia in Pilsen, the Czech Republic]

DAS PILSNER STÄDTISCHE DEUTSCH BIS 1945. ANSÄTZE EINES REKONSTRUKTIONSVERSUCHS

**[The Urban German of Pilsen until 1945: Approach to a Reconstruction
Attempt]**

1. *Plzeňsko-český slovník*: Die Dokumentation eines «Erinnerungsortes» und ihr Quellenwert für die germanistische Stadtsprachenforschung in Ostmitteleuropa

«Děkuji rodičům, že mě vychovali Plzeňáka hrdého na své rodné město, kraj a jazyk» (Ich danke meinen Eltern dafür, dass sie mich als Pilsner aufgezogen haben, der auf seine Geburtsstadt, -region und Muttersprache stolz ist) (Hajšman 2017, 2). Mit dieser Widmung versehen, erschien 2017 im Pilsner Verlag *Starý most* ein Nachschlagewerk, das den Titel *Plzeňsko-český slovník* (Pilsnerisch-tschechisches Wörterbuch) trug. Den Begriff «rodný jazyk» (Muttersprache) bezog der Autor nicht etwa auf das Tschechische als solches, sondern meinte damit dezidiert die städtische Umgangssprache Pilsens, deren offenbar deutliche Unterschiede zur tschechischen Standardsprache die Erstellung eines zweisprachigen Wörterbuchs zu rechtfertigen schienen. Dieses stellt zwar nicht das erste, neben seiner schmalen Vorgängerversion (Jaklová/Kozák 2016) jedoch wesentlich umfangreichere lexikographische Werk dar, das sich dem Sonderwortschatz der (ehemaligen) tschechischen Pilsner Stadtsprache widmet. Von der Anlage her hat man es mit einem etymologischen bzw. erläuternden Wörterbuch zu tun: Neben der Nennung der standardtschechischen Entsprechung des jeweiligen Lemmas bindet es das Pilsner Sonderwort in eine Beispielphrase ein, macht Angaben zu seiner Herkunft und gibt ggf. weitere Erläuterungen zur Abgrenzung von anderen Lexemen, zu Bedeutungsnuancen oder -wandel.

Der Verfasser, Jan Hajšman, hatte aus demselben Motiv heraus gehandelt, das Lexikographen klassischerweise dazu veranlasst, den Sonderwortschatz einer Stadt, Region oder sozialen Gruppe zu sammeln: die Absicht, das einstmals gängige, inzwischen größtenteils aber veraltete oder bereits ausgestorbene Lexikon einer regional oder sozial definierten Sprechergruppe zu dokumentieren und für die Nachwelt festzuhalten. In seinem Vorwort erklärt Hajšman (2017, 3–5), dass Wörter, die er im Pilsen seiner Kindheit und Jugend (1970er/1980er Jahre) noch von seinen Großeltern, Eltern und Mitgliedern seiner Peergroup gehört habe, der heutigen jungen Generation Pilsens bereits unbekannt seien. Auch wenn man sich dessen nicht bewusst sei, «mizí s mluvou našich předků [...] i kus naší historické paměti» (verschwindet mit der Sprache unserer Vorfahren auch ein Teil unseres historischen Gedächtnisses) (Hajšman 2017, 3). Dabei räumte er ein, dass es sich bei der vorgelegten Sammlung nicht ausschließlich um einen «exklusiv pilsnerischen» Sonderwortschatz handle; namentlich Lehnwort aus dem Deutschen sei in der Vergangenheit in allen sprachlich gemischten Gebieten der böhmischen Länder in das vor Ort gesprochene Tschechisch übernommen worden. In der Pilsner Varietät wiesen solche Wörter dann z. T. nur kleine lautliche Besonderheiten auf oder hätten eine andere Semantik als anderswo.

Bemerkenswerterweise ist Hajšmans «Abgesang» auf die ehemalige Pilsner Umgangssprache, deren rückläufige Frequenz ihn zu seiner lexikographischen Arbeit veranlasste, keine Einzelstimme; das Erscheinen des Wörterbuchs fand nicht nur binnen Kurzem großen Widerhall in den

tschechischen, insbesondere den Pilsner Medien,¹ sondern reihte sich auch in eine Anzahl öffentlicher Maßnahmen und Veranstaltungen ein, die sich seit der Periode der Europäischen Kulturhauptstadt Pilsen (2015) auf das Pilsnerische beziehen und es auf unterschiedliche Art und Weise zu popularisieren versuchen.² So zeichnen sich Ansätze zur Schaffung eines sprachlichen «lieu de mémoire» ab, der als «Kristallisationspunkt» eines kulturellen Erbes, dessen man im Rahmen einer Symbolisierung, Tradierung und medialen Inszenierung von Vergangenheit gedenkt (Nora 1995, 83), in der Gegenwart kollektive Identität stiften soll.

Auch wenn das Wörterbuch das Ergebnis slavistisch-bohemistischer Forschung vorlegt, ist es auch für die germanistische Stadtsprachenforschung von erheblichem Quellenwert: In den vergangenen Jahrzehnten konnten durch die Dialektologie zwar viele Forschungslücken zu den (historischen) deutschen Mundarten auf dem Gebiet der böhmischen Länder geschlossen werden; dies geschah in erster Linie durch zwei dialektlexikographische bzw. -kartographische Großprojekte – das *Sudetendeutsche Wörterbuch* (SDW 1988–2011) und den *Atlas der deutschen Mundarten in Tschechien* (ADT 2014–2017).³ Doch bleibt gerade Pilsen bis heute nicht nur auf den Karten des ADT ein «weißer Fleck»,⁴ und auch unter den Verbreitungs- und Ortsangaben der Lemmata im *Sudetendeutschen Wörterbuch* ist die Stadt nicht verzeichnet, da Gewährspersonen für das Pilsner Deutsch der Zwischenkriegszeit mehrere Jahrzehnte nach der Zwangsausiedlung der Deutschen aus Böhmen (1945/46) nicht mehr ausfindig gemacht werden konnten.

Doch bietet das deutsche Lehnwort, das Hajšman in seinem Wörterbuch auflistet, aufgrund seiner Semantik sowie seiner phonetischen und morphologischen Gestalt durchaus Anhaltspunkte für eine varietätenlinguistische Einordnung der Gebersprache, der deutschen städtischen Umgangssprache Pilsens. Der vorliegende Aufsatz umreißt zunächst die historisch-ethnographischen Voraussetzungen der Genese der Pilsner Stadtsprache, führt im Anschluss eine regionalspezifische Analyse ihres deutschen Sonderwortschatzes durch und nimmt einen diatopischen Einordnungsversuch vor, um damit einen erster Beitrag zur Schärfung der Konturen des historischen Pilsner Sprachgebrauchs vor 1945 vorzulegen.

2. Deutsch-tschechischer Sprachenkontakt im Zuge der Pilsner Stadtentwicklung und ihrer deutschen Siedlungsgeschichte

Der hohe Anteil an Germanismen innerhalb des im Wörterbuch aufgelisteten Wortschatzes ist auf die Pilsner Stadtgeschichte zurückzuführen, deren wichtigste demographische Daten hier genannt seien: Die Gründung Pilsens erfolgte um 1295 auf Anordnung König Wenzels II. am wichtigsten Straßenknotenpunkt Westböhmens. Ihr folgte die planmäßige, reißbrettartige Anlage der Siedlung durch einen deutschen Stadtrichter (Locator) namens Heinrich. In der Folge kam es zum Zuzug v. a. deutscher Neubürger, die zum großen Teil aus den nahegelegenen bayerischen Territorien und den Alpenländern stammten. Im Laufe des 19. Jh. nahm die Stadtbevölkerung in Folge der sich intensivierenden Industrialisierung rasant zu: von 7.570 Einwohnern im Jahre 1820 auf 38.883 im Jahre 1880, womit Pilsen zur drittgrößten Stadt Böhmens geworden war. Bis 1930 sollte sich diese Zahl nochmals mehr als verdoppeln (80.343). Durch einen v. a. tschechischen Zuzug, durch die Eingemeindung tschechisch besiedelter Vororte und eine höhere tschechische

¹ Nicht nur die Boulevardpresse (z. B. Blesk 2017), sondern auch der Qualitätsjournalismus nahm davon Notiz; die *Literární noviny* druckten sogar Teile von Hajšmans programmatischem Vorwort ab (Fencel 2017). Bereits 2016 hatte ein Pilsner Insider auf *YouTube* den Pilsnerisch-Sprachkurs *Lekce Plzeňštiny* veröffentlicht (Tikounek 2016). Der Tschechische Rundfunk titelte auf seinen Internet-Seiten: «Plzeňština se šíří mezi lidmi jako lavina» (Das Pilsnerische verbreitet sich unter den Leuten wie eine Lawine) und veröffentlichte die Audiodatei eines Straßeninterviews, bei dem Mitarbeiter des Rundfunks im Pilsner Stadtzentrum Passanten «Kontrollfragen» zum Pilsner Sonderwortschatz gestellt hatten (Kosová/Jiřincová 2018).

² Auf der städtischen Webseite *Živá ulice* (2019), struktureller Bestandteil der Europäischen Kulturhauptstadt Pilsen, wurde ein entsprechendes Internet-Wörterbuch mit 609 Lemmata der Öffentlichkeit zugänglich gemacht – eine Liste, die immer wieder durch Spruchbänder mit Slogans im pilsnerischen Stadtjargon unterbrochen wird: «Všichni si sice můžete na sídla do vlaků přikvačte do Plzně. Trochu se proluftovat a za kultúrou» (Setzt Euch alle auf Eure Hintern in den Zug und macht Euch auf nach Pilsen. Lüftet Euch ein wenig und los geht's auf die Kultur).

³ Zu Charakteristik der jeweiligen dialektologischen Datenpräsentationen s. Blahak (2016).

⁴ Das Gleiche gilt etwa für Kranzmayers *Historische Lautgeographie des gesamtbairischen Dialektraumes* (1956).

Geburtenrate kam es gleichzeitig allerdings zum Rückgang des prozentualen Anteils der Deutsch-Pilsner, die um 1930 nur noch 6 % der Stadtbevölkerung ausmachten (Herzig 1978, 13, 3–32).⁵

Jahr	1880	1890	1900	1910	1921	1930
Einwohner Pilsen ges.	38.883	50.221	68.079	80.343	87.417	105.731
davon Deutsche	6.827	8.071	9.174	10.036	8.251	6.762
in %	17,6	16,1	13,5	12,5	9,3	6

Tab.: *Bevölkerungsentwicklung Pilsens 1880–1930*

Trotz dieser demographischen Entwicklung blieb die wirtschaftliche, gesellschaftlich-kulturelle und sprachliche Präsenz der deutsch deklarierten Pilsner auch nach dem Auseinanderbrechen der österreichisch-ungarischen Doppelmonarchie, während der Zeit der Ersten Tschechoslowakischen Republik insgesamt stabil. Durch ein eigenes Theater sowie ein funktionierendes Schul-, Vereins- und Pressewesen (*Pilsner Tagblatt*) hatten sie weiterhin einen wahrnehmbaren Anteil am städtischen Leben (Herzig 1978, 45–110, 133–143).

Vor dem Hintergrund dieser Entwicklung lässt sich die Genese der Pilsner städtischen Umgangssprache als Ergebnis des Zuzugs aus dem ländlichen Umland der Stadt deuten. Den größten Einfluss nahm aufgrund seiner geographischen Nähe der deutsche Sprachraum. Im 19. Jh. existierten Deutsch und Tschechisch in Pilsen in einer Art Symbiose, die zu vielfältigen Sprachkontakten führte. Der Großteil der Stadtbevölkerung – Tschechen wie Deutsche – war zweisprachig; Codeswitching stellte daher in der alltäglichen Kommunikation eine gängige Praxis dar. So wurden zahlreiche Germanismen integraler Bestandteil des Pilsner Tschechisch. Im Zuge der tschechischen nationalen Wiedererweckung wurden im Verlauf des 19. Jh. zwar viele Germanismen aus der tschechischen Schriftsprache entfernt – im gesprochenen Umgangs-tschechisch wurden diese jedoch weiterhin verwendet. Erst nach dem Zweiten Weltkrieg und dem Exodus der Deutschen aus der Tschechoslowakei ging die Frequenz deutscher Wörter im Alltag rapide zurück (Hajšman 2017, 4–5).

3. Die Germanismen im Wortschatz der Pilsner Umgangssprache

3.1 Lexik

Im Folgenden seien die Germanismen⁶ des Pilsner Sonderwortschatzes einer varietätenlinguistischen Analyse und Kategorisierung unterzogen. Zunächst lässt sich eine beträchtliche Anzahl an Lexemen von annähernd standarddeutscher Form ausmachen, die ihren deutschen Vorbildern auch in semantischer Hinsicht gleichen. Beispiele unter den Substantiven lauten z. B.:

ajfr (8),⁷ *ajmr* (8), *ánunk* (9), *aušš* (9), *fachman* (41), *falc* (41), *firháňka* (42), *flaksa* (43), *forštos* (44), *foršús* (44), *forychtunk* (44), *glanc* (46), *grif* (46), *gyps* (47), *heksnšús* (50), *kauf* (60), *kunčaft* (65), *lajntuch* (70), *lánt* (70), *luft* (73), *mantl* (78), *marš* (78), *mutr* (83), *ordunk* (92), *papundekl* (96), *rajc* (110), *sicflajš* (119), *sichr* (120), *sichrhajcka* (120), *šajn* (127), *šaltr* (127), *šaluňk* (127), *šláftrunk* (128), *šlak* (128), *šlendriján* (129), *šlic* (129), *šlús* (129), *šnytlik* (130), *špásy* (131), *štekr* (133), *štych* (134), *švajneraj* (135), *švindl* (135), *tyštuch* (145), *verkštat* (152).

Unter den Verben, die überwiegend mithilfe des produktiven tschechischen Verbal-Suffixes -ovat gebildet sind, finden sich u. a.:

cálovat (22), *eklovat* (40), *futrovat* (45), *heftovat* (50), *helfnout* (50), *koštovat* (62), *kurýrovat* (se) (66), *lifrovat* (71), *luftovat* (73), *mašírovat* (79), *meldovat* (79), *merčit* (80), *pasovat* (96), *pulírovat* (103), *rajcovat* (110), *rajtovat* (111), *rázovat* (111), *rumplovat* (114), *rychtovat* (114), *sicnout* (si) (120), *šaltrovat* (127), *šibovat* (127), *šlajfovát* (128), *šmakovat* (130), *špacírovat* (se) (131), *špáso-*

⁵ Diese Entwicklung entspricht – auch in Bezug auf den Anteil der deutschen Stadtbevölkerung – der zeitgleichen demographischen Entwicklung der böhmischen Hauptstadt Prag (Cohen 1981, 92–93; Binder 1996, 189–190).

⁶ Zu den deutschen Lehnwörtern merkt Hajšman (2017, 5) an, sie hätten häufig eine pejorative oder emotionale Konnotation. Zu erklären sei dies dadurch, dass man das Bedürfnis nach expressivem Ausdruck oft durch die Verwendung weniger frequenter Ausdrücke befriedige.

⁷ Die folgend angegebenen Seitenzahlen in runden Klammern beziehen sich auf Hajšman (2017).

vat (131), *špricnout* (132), *štosovat* (134), *štrejchnout si* (134), *štrikovat* (134), *šturmovat* (134), *štymovat* (134), *švindlovat* (135), *vendovat* (151), *zariglovat* (163).

Eine weitere Gruppe bilden Lehnwörter, die zwar in morphologischer Hinsicht standarddeutschem Muster folgen, im Pilsner Sprachgebrauch aber eine semantische Verschiebung erfahren und neue Bedeutungen angenommen haben. Hierzu gehören Substantive wie:

cugrunt «Bankrott» (25), *elent/élelt* «Verwirrung, Unordnung, Lärm» (40), *fedrpuš* «zerzauste Haare» (42), *flígr* «Kragen» (43), *gábl* «Essen» (46), *háro* «lange unfrisierte Haare» (50), *hausnumero* «absurde, schwer verständliche Zahl» (50), *hébl/hýbl* «Hebel» – «große Nase» (50, 52), *lauf* «Euphorie» (71), *loch* «Keller» – «Gefängnis» (72), *majlant* «viel (Geld), Reichtum» (78), *pucflek* «Dienen» (102), *rychna* «Gestank» (114), *šlajfky* «Schlittschuhe» (128), *šprcka* «Kondom» (132), *šuple* «Schubblade» (135), *švunk* «Geschwindigkeit» (136),

desgleichen Verben wie:

flastrykovat «richten, reparieren, zusammenkleben» (43), *(z)flikovat* «improvisieren, provisorisch richten» (44), *gruntovat* «gründlich reinigen» (46), *lajznout (si)* «riskieren, sich leisten» (70), *pajsat* «beißen» (95), *rozšmelcovat* «zerreißen, zerschlagen» (114), *šmajchlovat se* «sich liebkosen» (130), *šprechtít* «schnell sprechen, deutsch reden» (132), *vaklat* «wackeln, sich hin und her bewegen» (150), *vycajchnovat se* «sich auszeichnen/hervortun» (156), *vylágrovat* «zerstören» (159).

Hinzu kommt eine Anzahl von Adjektiven und Adverbien, die einem dieser beiden semantischen Typen angehören und die größtenteils unflektiert verwendet werden:

durchundturch, *turch* «völlig durchnässt» (36, 144), *echt(ovní)* (40), *eklhaf* (40), *fest(ovní)* (42), *hajs* (49), *hin/hín* «erschöpft, müde, krank, impotent» (51), *lídrlích* (71), *šlank* (129), *štajf* (133), *tumpachový* (143), *vaklavej* (150), *vylagrováný* «dumm, müde» (159).

ancvaj «schnell, plötzlich» (9), *auf* (9), *(na) blint* «planlos» (12), *fertyk* (42), *hóch* (51), *ímrvére* (58), *mímyx týmix* «gänzlich selbstverständlich» (81), *rychtyk* (114).

Daneben findet sich Lehngut, das regionalsprachlicher Herkunft ist: Als süd- bzw. oberdeutsch lassen sich u. a. *cecky* «Brust» (23),⁸ *cimprcampr* «in Stücke zerbrochen» (24),⁹ *epesní* «fantastisch, großartig, sehr gut» (40),¹⁰ *karfiol* «Blumenkohl» (60),¹¹ *semibába* «Scheiterhaufen (Speise)» (119)¹² und *veškostn* «Wäscheschrank, -korb» (152)¹³ bestimmen. Zur gesamtbairischen Lexik zählen:

cuchta «schlechte, ungastlich kochende Frau» (25),¹⁴ *cumpl* «unordentlicher, schmutziger Mensch, unartiges Kind» (26),¹⁵ *fáč* «Binde, Verband» (41),¹⁶ *hec* «Provokation, Aufforderung» (50),¹⁷ *kách* «plötzlich, unerwartet, jäh, schnell» (60),¹⁸ *klump* «Schund» (62),¹⁹ *šamstr* «Freier, Schürzenjäger» (127),²⁰ *špajz*, *špajzka* «Speisekammer, Abstellraum» (131),²¹ *špízovat* «aufpassen, spähen, Schmiere stehen» (131),²² *štampřdle* «Likörgläschen» (133),²³ *tumlovat se* «schnell und angestrengt arbeiten/sich bemühen» (143).²⁴

⁸ Vgl. oberdt. *Zitzen* «Brustwarze, Brust» (Grimm/Grimm 1956, 1717).

⁹ Vgl. oberdt. *zimper*, *zimpher* «schön, fein, zierlich, niedlich, klein» (Grimm/Grimm 1956, 1361–1362).

¹⁰ Vgl. bair., westösterr., südwestdt. *epps* «etwas» (Ebner 1980, 59; Zehetner 2014, 116).

¹¹ Vgl. österr., süddt. *Karfiol* «Blumenkohl» (Ebner 1980, 104; Zehetner 2014, 206; Ammon u. a. 2016, 370).

¹² Vgl. oberdt. *Semmel* «Brötchen» (Zehetner 2014, 322; Ammon u. a. 2016, 669).

¹³ Vgl. bair., österr., süddt., schweiz. *Kasten* «Schrank» (Ebner 1980, 106; Zehetner 2014, 207).

¹⁴ Vgl. bair. *Zuchtl* «weibliches Zuchtschwein – schlampige, schmutzige, liederliche Weibsperson»; derbes Schimpfwort für eine Frau (Zehetner 2014, 392).

¹⁵ Vgl. österr. *Zumpl* «einfältiger Mensch»; bair. *Zumpfel* «nicht ganz ernst zu nehmende liederliche Weibsperson» (Zehetner 2014: 394).

¹⁶ Vgl. bair., österr. *Fatsche(n)* «Verband, Binde» (Zehetner 2014, 122).

¹⁷ Vgl. bair., österr. *Hetz* «Spaß, Gaudi» (Ebner 1980, 93; Zehetner 2014, 184).

¹⁸ Vgl. bair. *gách* «steil, wild/draufgängerisch, jähzornig/aufbrausend, ohne Zögern/plötzlich» (Zehetner 2014, 134).

¹⁹ Vgl. bair., österr. *Glump* «wertloses Zeug, schlechte Ware, Schund» (Ebner 1980, 82; Zehetner 2014, 153).

²⁰ Vgl. wiener. *Gschamster* «Freund, Geliebter» (Teuschl 1990, 96); bair. *Gschámsterer* «Liebhaber, männlicher Partner, Hausfreund» (Zehetner 2014, 352).

²¹ Vgl. bair., österr. *Speis* «Speisekammer» (Ebner 1980, 170; Zehetner 2014, 327).

²² Vgl. bair. *spitzen* «einen verstohtenen Blick werfen, lügen, spähen» (Zehetner 2014, 330).

Als auf den österreichisch-bairischen Sprachraum beschränkt erweisen sich u. a. *čudl* «kleiner Bestandteil» (30),²⁵ *fašírka* «Hackfleisch» (42),²⁶ *hákovat* «schuften, hart arbeiten» (49)²⁷ und *sesle* «Stuhl» (119).²⁸

Je nach dem Grad morphologischer Abweichung vom Standarddeutschen entging dem um die Bestimmung sprachlicher Quellen bemühten Autor gelegentlich die mundartliche Herkunft des gesammelten Wortgutes. Dies betrifft z. B. die Lexeme *bác* «Kartoffelbuchtel, misslungene/nicht aufgegangene Buchtel» (11) und *bacit* «schlagen, sich/jemanden stoßen» (11), bei welchen Hajšman, der hier keine Gebersprache erkannte, die formale und im Wesentlichen auch semantische Übereinstimmung mit bair. *Bätz*²⁹ und *patzn*³⁰ übersah. In weiteren Fällen vermutete Hajšman zwar einen deutschen Hintergrund, irrte sich aber bei seiner konkreten Bestimmung und ließ sich aufgrund phonetischer Assonanzen zu falschen Etymologien verleiten: So führte er *brajgl* «große Unordnung, Lärm» (13) auf den Namen *Pieter Bruegel*,³¹ *haffo*, *hafo* «viel» (49) auf dt. *Handvoll*³² und *štokrdle/štockrle* «Stühlchen, Hocker» (133) auf dt. *Stockzahn*³³ zurück.

Trotz der offensichtlich österreichischen Prägung des Pilsner Sonderwortschatzes lassen sich punktuell aber auch binnen- bzw. reichsdeutsche Einflüsse ausmachen, die der Nähe Pilsens zur deutschen Grenze geschuldet sein dürften: So leitet sich etwa das pilsnerische *šraňk/šrank* (tschech. *skřín*) nicht etwa vom bairisch-österreichischen *Kasten*,³⁴ sondern vom binnendeutschen *Schrank* ab.

3.2 Phonetik

Wie sich innerhalb der entlehnten Lexik Verbreitungsgebiete herauskristallisieren, die sich vom oberdeutschen über den gesamtbairischen hin zum österreichisch-bairischen Sprachraum verengen, so sind auch regionalspezifische Erscheinungen der Phonetik im Wesentlichen drei ineinander eingebetteten Mundartarealen zuzuordnen. Dabei sind drei Phänomene für den ober-, z. T. auch für den angrenzenden mitteldeutschen Dialektraum charakteristisch: zum einen die e-Synkope im unbetonten Präfix *ge-*.³⁵

krafat «schwätzen, dummes Zeug reden» (62),³⁶ *ksicht* «Gesicht» (64),³⁷ *ksindl* «Pöbel, Pack, Gesindel» – «etwas Abstoßendes, Unangenehmes» (64), *kšeft* «kleiner Laden, Betrieb» – «Handel (Tätigkeit)» (64), *kvalt* «Geschwindigkeitsstufe (Auto)» – «Eile» (66), *kvér* «Schusswaffe» (66),

zum anderen die e-Apokope³⁸ im Auslaut von Substantiven:

²³ Vgl. bair., österr. *Stamperl* «Schapsgläschen, kleines, massives Schnapsglas ohne Stiel» (Ebner 1980, 172–173; Zehetner 2014, 332).

²⁴ Vgl. bair., österr. *sich tummeln* «sich schicken, beeilen, sputen» (Ebner 1980, 185; Zehetner 2014, 352).

²⁵ Vgl. österr. *Tschudl* «(Haar-)Schopf, kleines Kind, leichtfertige Frau, (männliches/weibliches) Geschlechtsteil» (WBÖ 2015, 789–790).

²⁶ Vgl. österr. *Faschiertes* «Hackfleisch» (Ebner 1980, 68).

²⁷ Vgl. österr. *hackeln* «arbeiten, einen Job haben» (Ebner 1980, 87).

²⁸ Vgl. österr. *Sessel* «Stuhl» (Ebner 1980, 168).

²⁹ Vgl. bair., österr. *Bätz* «breiige, schmierige, weiche Masse, Schlamm, Morast» (WBÖ 1976, 501–502; Zehetner 2014, 62).

³⁰ Vgl. bair., österr. *patzn* «jemanden ohrfeigen» (WBÖ 1976, 523; Zehetner 2014, 266).

³¹ Das Wort stammt stattdessen von bair. *bregeln* «brodeln, gurgeln, zischen» (Zehetner 2014, 78) bzw. österr. *bre-geln* «braten, rösten schmoren» – «viel und unsinnig reden, murren, zanken, nörgeln» (WBÖ 1983, 821–822).

³² Hier handelt es sich um eine Übernahme von bair. *Häffa* «viel, eine große Anzahl» (Zehetner 2014, 173).

³³ Hier liegt tatsächlich eine Übernahme von bair., österr. *Stockerl* «Hocker, Podest» (Ebner 1980, 175; Zehetner 2014, 337) vor.

³⁴ Vgl. bair., österr., süddt., schweiz. *Kasten* «Schrank» (Ebner 1980, 106; Zehetner 2014, 207); s. hierzu in Kap. 3.1 das Beispiel *veškostn* «Wäscheschrank, -korb» (152).

³⁵ Zu ihrer Verbreitung im gesamten oberdeutschen und angrenzenden mitteldeutschen Sprachraum s. Zehetner (1985, 99), Merkle (1996, 56–57), Schuster/Schikola (1984, 148), Kalau (1984, 82), Frey (1975, 136–141) und Eichhoff (2000, K. 4–73).

³⁶ Vgl. bair., österr. *Gräffel*, *Gräffl* «Gerümpel, Unrat, Kram, wertloses Zeug» (Ebner 1980, 83; Zehetner 2014, 156).

³⁷ In der überregionalen tschechischen Umgangssprache bedeutet das Substantiv «Fratze, Grimasse».

³⁸ Zu ihrer Verbreitung im gesamten oberdeutschen und angrenzenden mitteldeutschen Sprachraum s. Eichhoff (1978, K. 118).

fald «unerwünschte Stofffalte» (41), *kvelb* «Abstellraum, Speisekammer» (66), *lunt* «Zündschnur» (73), *otoman* «Sofa» (92), *rajz* «Zug, Party, Rendezvous» – «Reise», *randál* «Lärm» (111), *rigol, rigól* «Rigole, Wassergraben, Rinnstein» (112), *šmír* «Ruß, schwarzer Schmutz» (130).

Schließlich lassen sich auch zahlreiche Beispiele für die Entrundung³⁹ von mhd. *ö, ü* und *eu* zu *e, i (y)* und *ei (aj)* ausmachen:

kvelb «Abstellraum, Speisekammer» (66), *pešunk* «Böschung» (96), *bichle* «Büchlein» (12), *bíglovat* «bügeln» – «beischlafen» (12, 96), *curig, curyk* «zurück» (26), *klika* «Glück» (61), *kýbl* «Eimer, Kübel» (66), *pintlich* «pünktlich, genau» (96), *pixla* «Blehbüchse» (97), *šňuptychl* «Taschentuch» (130), *vinčovat, vinšovat* «wünschen, segnen» (152), *cajk* «Ordnung» – «Werkzeug, Hilfsmittel» (22), *fajrák* «großes Feuer» (41), *frajle* «Fräulein» (pej.) (44), *krajcvajc* «gänzlich, völlig» (63), *pajtlovat* «schütteln, schwanken, pendeln» – «vor Kälte zittern» (95), *rajstajbl* «Unrast, kleiner Teufel, hyperaktives Kind» (110–111), *šuspajtl* «schussliger, verrückter Mensch» (135).

Ein kleinräumiger verbreitetes, nur für die bairischen Dialekte charakteristisches Lautungsmerkmal liegt in der velaren Realisierung von *a* als [ɔ]⁴⁰ vor, die verschriftlicht als *o* auftritt:

fištrón «Schlauheit, Erfahrung» (43), *foch* «Regal» – «Fach, Gewerbe» (44), *forhonta, být na forhontě* «vorn, an der Reihe, Vorrang haben» (44), *forota* «Vorrat» (44), *holt* «also, folglich, deshalb, darum, somit» (51), *knop* «anliegend, eng, schmal» (62), *kór, kor, kort* «besonders, insbesondere, hauptsächlich» (62), *lógr* «Kaffeesatz» (72), *plonk, plonkovej* «unnötig, überflüssig, darüber hinaus» (97), *šlofik* «kurzer Schlaf, Nickerchen» (129), *šporovat* «sparen» (132), *šproch* «(unwahre) Rede, Verleumdung» (132), *šrajtofle* «Geldbörse, Brusttasche» (132), *vošajslch* «gefährlich, riskant» (156).⁴¹

Ebenfalls als genuin bairisch erweisen sich vereinzelte Beispiele für die Realisierung von hdt. *ä* als *a*, so *klandr* «Stange, Pfeiler, Geländer» (61) und *šacovat* «bewerten, schätzen» (127).⁴²

Vertauschungen bzw. Dubletten der Plosive *b/p, d/t* und *g/k* im An-, In- und Auslaut wiederum reflektieren ein Merkmal nord- und mittelbairischer Phonetik, in der die Distinktion zwischen Fortis und Lenis positionsbedingt neutralisiert ist, so dass Halbfortes auftreten (Ebner 1980, 218–219; Merkle 1996, 27–28), die bei ihrer Verschriftlichung zu Schwankungen zwischen Lenis- und Fortis-Graphem führen (Zehetner 1977, 42):

ajzipoňák, ajznboňák «Eisenbahner» (8), *cirgus* «Zirkus» – «Beleidigung, Lärm, Unordnung» (24), *curig, curyk* «zurück» (26), *duršlák, turchšlák* «Lochen» (36), *grém* «Creme, Pudding» (46), *kank* «Gang» (60), *kátrovačka* «Wurfgitter, Siebwurf, Feger» (60),⁴³ *štond, štont* «fähig, willig, in der Lage» (133), *tebich* «Teppich, Läufer» (139), *vingl – být z vingle* «Winkel, Ecke» – «sich unwohl fühlen» (153).

3.3 Morphologie

Der Blick auf die Morphologie des Lehnwortschatzes bestätigt die in der Phonetik ausgemachte räumliche Verengung dialektaler Merkmale. Hier treten v. a. zwei mundartliche Erscheinungen wiederholt auf: zum einen das oberdeutsche, in den Stamm integrierte erstarrte Flexionsmorphem *-(e)n* bei schwachen Feminina,⁴⁴ realisiert als *-na*:

haksna «Bein» (49), *kisna, kysna* «Kiste» (61), *kraksna* «altes, unansehnliches Fahrzeug in schlechtem technischem Zustand» – «alte Frau» (63),⁴⁵ *lajsna* «Leiste» (70), *senkrůvna* «Senkgrube, Müllbehälter» (119), *šlajsna* «Schleuse» (128),

zum anderen das bairische Diminutiv-Suffix *-l* (König 2007, 157), das sich z. B. in folgenden Lemmata findet:

³⁹ Zu ihrer Verbreitung im Großteil des oberdeutschen und in den angrenzenden Gebieten des mitteldeutschen Sprachraums s. König (2007, 148).

⁴⁰ Zu ihrer Einordnung als gesamtbairisches Phänomen s. Zehetner (1983: 29–31) und Reitmajer (1979, 126).

⁴¹ Laut Hajšman (2017, 156) handelt es sich um eine Kontraktion aus bair. *(des is) was Scheißlichs* «(das ist) etwas Scheußliches».

⁴² Vgl. bair. *schätzen* «annehmen, vermuten» (Zehetner 2014, 299).

⁴³ Vgl. dt. *Gatter*.

⁴⁴ Zu ihrer Verbreitung s. Žirmunskij (1962, 431), Ebner (1980, 220), Kalau (1984, 118), Zehetner (1985, 101–102) und Merkle (1996, 94).

⁴⁵ Vgl. bair. *Krax(e)n* «schief gewachsener, krummer Baum» (Zehetner 2014, 220).

cvargl «Zwerg, kleiner Mensch» (26), *dachl, dáchl* «Motorrad Pionýr» – «schwächlicher Mensch» (34), *fangle* «Flagge, Fahne» (41), *fusekle* «Socken» (45), *pukl* «Ziege, Ziegenbock» (103), *štamprdle* «Schnapsglas» (133), *štokrdle, štockrle* «Schemel, kleiner Stuhl» (133).

4. Fazit: ein «bairisches Deutsch» mit (noch) unscharfen Konturen

Das Fazit der varietätenlinguistischen Analyse lautet: Sowohl im lexikalisch-semantischen als auch im phonetischen und morphologischen Bereich des Pilsner Lexikons finden sich regional-spezifische Sprachmerkmale, die Verbreitungsarealen unterschiedlicher Ausdehnung (mittel-/oberdeutsch – gesamtbairisch – österreichisch-bairisch – nord-/mittelbairisch) zugeordnet werden können. Deren Kernmenge bildet der «engere», d. h. nord- und mittelbairische Sprachraum. Hierdurch wird evident, dass die ehemalige *deutsche* Stadtsprache Pilsens, die mutmaßliche Gendersprache deutscher Entlehnungen im *tschechischen* Pilsner Sprachgebrauch, eine Varietät des Bairischen gewesen sein muss. In Hinblick auf dieses Ergebnis verkleinert die vorgelegte Analyse die durch den *Atlas der deutschen Mundarten in Tschechien* und das *Sudetendeutsche Wörterbuch* offen gelassene Forschungslücke zu den in Böhmen ehemals verbreiteten deutschen Mundarten.

Unbeantwortet bleibt allerdings die Frage, ob in Pilsen nord- oder mittelbairisch gesprochen wurde. Prinzipiell scheinen beide Varianten gleich wahrscheinlich: Zugunsten des Nordbairischen spräche die unmittelbare geographische Nähe Pilsens zum geschlossenen nordbairischen Sprachraum, der wenige Kilometer vor der Stadtgrenze endete und nur durch einen schmalen tschechischen Siedlungsstreifen vom Stadtgebiet getrennt war (Herzig 1978, 9). Auf der anderen Seite zeigen die Ergebnisse der historischen Stadtsprachenforschung, dass in den meisten k. u. k. Stadträumen außerhalb des geschlossenen deutschen Sprachraums städtische Umgangssprachen dominierten, die sich am prestigeträchtigen wienerischen Sprachgebrauch orientierten, mithin mittelbairische Varietäten.⁴⁶ Dies war z. B. auch in Prag der Fall (Blahak 2015, 544–547), obgleich die Stadt geographisch wesentlich näher an ostmitteldeutschen und nordbairischen als an ostmittelbairischen Sprachräumen lag.

Das auffälligste Unterscheidungsmerkmal zwischen den nord- und den mittelbairischen Mundarten – die «gestürzten Diphthonge» des Nordbairischen (*ou, äi, oi*)⁴⁷ bzw. ihre mittelbairischen Äquivalente (*ua, ia, oa*) – wurden in die von Hajšman dokumentierte Diphthong-arme Pilsner städtische Varietät des Tschechischen jedoch nicht übernommen. Die einzigen zwei Lemmata, die u. U. auf die nordbairische Spirantisierung von *g/k* zu *ch* im In- und Auslaut (Zehetner 1977, 61–62, 68; 1985, 66, 85) verweisen könnten – *dočtor* «Doktor» (34) und *verčajch* «Gerät, Instrument, Werkzeug» (152) –, reichen (vorerst) wohl noch nicht für eine eindeutige Zuordnung aus.⁴⁸

References

- ADT (2014–2017): *Atlas der deutschen Mundarten in Tschechien*. Hrsg. von BACHMANN, A. R./GREULE, A./MUZIKANT, M./SCHEURINGER, H. 8 Bde. Tübingen: Francke.
- AMMON, U./BICKEL, H./LENZ, A. N. (2016): *Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz, Deutschland, Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol sowie Rumänien, Namibia und Mennonitensiedlungen*. 2. Aufl. Berlin/Boston: de Gruyter.
- BILLS-BAUMANN, L. (1995): *The Flipped Diphthongs of Upper Palatinate German as recorded by Franz Xaver von Schönwerth*. Stuttgart: Steiner.
- BINDER, H. (1996): Entlarvung einer Chimäre: Die deutsche Sprachinsel Prag. In: GODÉ, M./LE RIDER, J./MAYER, F. (Hrsg.): *Allemands, Juifs et Tchèques à Prague de 1890 à 1924/Deutsche, Juden und Tschechen in Prag 1890–1924*. Montpellier: Université Paul-Valéry, S. 183–209.
- BLAHAK, B. (2015): *Franz Kafkas Literatursprache. Deutsch im Kontext des Prager Multilingualismus*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau.

⁴⁶ S. hierzu zusammenfassend Gehl (2005, 436–437) und Glauninger (2008).

⁴⁷ Zu ihrer Beschreibung und Verbreitung s. Bills-Baumann (1995) und Rowley (2000, 13–16).

⁴⁸ Mit der Präzisierung der hier erstmals vorgenommenen Einordnung anhand weiterer (Schrift-) Quellen beschäftigt sich gegenwärtig das Promotionsprojekt *Die deutschen Pilsner in der Ersten Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Zur sprachlichen Situation einer Minderheit* von Christoph Mauerer, das seit 2018 an der Philosophischen Fakultät der Westböhmischen Universität Pilsen verankert ist.

- BLAHAK, B. (2016): Nachklang einer Siedlungsgeschichte: Der Atlas der deutschen Mundarten in Tschechien. In: *Brünner Hefte zu Deutsch als Fremdsprache* 9 (1), S. 42–50.
- BLESK (2017): Plzeňsko-český slovník mapuje výrazy užívané ve městě a okolí. In: *Blesk.cz*, 28. 11. 2017. <<https://www.blesk.cz/clanek/zpravy-live-kulturni-servis/509338/plzensko-cesky-slovník-mapuje-vyrazy-uzivane-ve-meste-a-okoli.html>>. [online]. [cit. 10. 4. 2019].
- COHEN, G. B. (1981): *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague 1861–1914*. Princetown: University Press.
- EBNER, J. (1980): *Duden. Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten*. 2. Aufl. Mannheim u. a.: Dudenverlag/Bibliographisches Institut.
- EICHHOFF, J. (1978): *Wortatlas der deutschen Umgangssprache*. Bd. 2. Bern u. a.: Francke/Saur.
- EICHHOFF, J. (2000): *Wortatlas der deutschen Umgangssprache*. Bd. 4. Bern u. a.: Francke/Saur.
- FENCL, I. (2017): Jak se mluví na Plzeňsku aneb Slovník. In: *Literární noviny*, 31. 12. 2017. <<http://literarky.cz/blogy/ivo-fencl/25480-jak-se-mluvi-na-plzesku-aneb-slovník>>. [online]. [cit. 10. 4. 2019].
- FREY, E. (1975): *Stuttgarter Schwäbisch. Laut- und Formenlehre eines Stuttgarter Idiolekts*. Marburg: Elwert.
- GEHL, H. (2005): Besonderheiten der deutschen Stadtsprachen in Südosteuropa. In: KANZ, U./WILDFEUER, A. (Hrsg.): *Kreuther Kräuterbuschen. Beiträge zur 9. Bayerisch-österreichischen Dialektologentagung in Wildbach Kreuth, September 2004*. Regensburg: Vulpes, S. 415–442.
- GLAUNINGER, M. M. (2008): «Essekerisch» und (Budapester) «Josefstädterisch» – urbane «k. k.»–Nonstandard-Varietäten des Deutschen im Vergleich. In: NEKULA, M./BAUER, V./GREULE, A. (Hrsg.): *Deutsch in Stadtzentren Mittel- und Osteuropas. Um die Jahrhundertwende vom 19. zum 20. Jahrhundert*. Wien: Praesens, 109–123.
- GRIMM, J./GRIMM, W. (1956): *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 15. Leipzig: Hirzel.
- HAJŠMAN, J. (2017): *Plzeňsko-český slovník. Pročpa tudlecto říkáme*. Plzeň: Starý most.
- HERZIG, A. (Hrsg.) (1978): *Pilsen. Heimatstadt seiner deutschen Bewohner und Metropole an der Sprachgrenze. Ein Lesebuch*. Dinkelsbühl: Heimatkreis Mies–Pilsen e. V.
- JAKLOVÁ, K./KOZÁK, M. (2016): *Plzeňsko-český slovník*. Klatovy: JK Books.
- JANEČEK, P. (2005): *Ostravsko-český slovník*. Ostrava: Repronis.
- KALAU, G. (1984): *Die Morphologie der Nürnberger Mundart. Eine kontrastive und fehleranalytische Untersuchung*. Erlangen: Palm & Enke.
- KÖNIG, W. (2007): *dtv-Atlas zur deutschen Sprache. Tafeln und Texte*. 16. Aufl. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- KOSOVÁ, J./JIŘINCOVÁ, K. (2018): Plzeňsko-český slovník se dočká rozšířeného vydání. In: *Český rozhlas*, 25. 1. 2018. <<https://plzen.rozhlas.cz/plzensko-cesky-slovník-se-docka-rozsireneho-vydani-6711056>>. [online]. [cit. 10. 4. 2019].
- KRANZMAYER, E. (1956): *Historische Lautgeographie des gesamtbairischen Dialektraumes*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- MERKLE, L. (1996): *Bairische Grammatik*. 6. Aufl. München: Hugendubel.
- NORA, P. (1995): Das Abenteuer der Lieux de mémoire. In: SIEGRIST, H./VOGEL, J./FRANÇOIS, É. (Hrsg.): *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich. 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 83–92.
- REITMAJER, V. (1979): *Der Einfluß des Dialekts auf die standardsprachlichen Leistungen von bayrischen Schülern in Vorschule, Grundschule und Gymnasium – eine empirische Untersuchung*. Marburg: Elwert.
- ROWLEY, A. R. (2000): Der Sturz der Diphthonge. Zwei Erklärungsmodelle für nordbairische Diphthonge aus sprachinterner und sprachexterner Sicht. In: GREULE, A. / SCHEUERER, F. X./ZEHETNER, L. (Hrsg.): *Vom Sturz der Diphthonge. Beiträge zur 7. Arbeitstagung für bayerisch-österreichische Dialektologie in Regensburg, September 1998*. Tübingen: Narr, S. 13–35.
- SCHUSTER, M./SCHIKOLA, H. (1984): *Sprachlehre der Wiener Mundart*. Wien: Österreichischer Bundesverlag.
- SDW (1988–2011): *Sudetendeutsches Wörterbuch. Wörterbuch der deutschen Mundarten in Böhmen und Mähren-Schlesien*. Hrsg. von ENGELS, H./EHRISMANN, O. 5 Bde. München: Oldenbourg.
- TEUSCHL, W. (1990): *Wiener Dialektlexikon*. Purkersdorf/Wien: Karl Schwarzer.

- TIKOUNEK (2016): Lekce Plzeňštiny #1.
https://www.youtube.com/watch?v=8FrkClpfXRA&list=PLyVh4SiGY4vylx8-ulCE3s4hHeLa-_9F-
 >. [online]. [cit. 10. 4. 2019].
- WBÖ (1976–2015): *Bayerisch-österreichisches Wörterbuch. I. Österreich. Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich*. Hrsg. von der Kommission für Mundartkunde und Namensforschung und vom Institut für österreichische Dialekt- und Namenlexika [Bd. 2: 1976; Bd. 3: 1983; Bd. 5: 2015]. Wien/Graz/Köln: Hermann Böhlaus Nachfolger/Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- ZÁRUBA, D. (2007): *Ostravský slovník*. Ostrava: Repronis.
- ZEHEITNER, L. (1977): *Bairisch*. Düsseldorf: Schwann.
- ZEHEITNER, L. (1985): *Das bairische Dialektbuch*. München: Beck.
- ZEHEITNER, L. (2014): *Bairisches Deutsch. Lexikon der deutschen Sprache in Altbayern*. 4. Aufl. Regensburg: Vulpes.
- ŽIRMUNSKIJ, V. M. (1962): *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten*. Berlin: Akademie-Verlag.
- ŽIVÁ ULICE (2019): *Česko-plzeňský slovník alias příručka pro Pražáka*.
<https://www.zivaulice.eu/cesko-plzensky-slovník.html>. [online]. [cit. 10. 4. 2019].

Profil des Autors

Blahak Boris

Dr. phil., M. A., wissenschaftlicher

Mitarbeiter

Wissenschaftliche Schwerpunkte: Franz
 Kafka, Varietätenlinguistik, Kontaktlinguistik,
 Deutsch in multilingualen Kontexten

Westböhmisches Universität Pilsen,
 Philosophische Fakultät, Lehrstuhl für
 Germanistik und Slawistik

bblahak@kgs.zcu.cz

Author's Profile

Blahak, Boris

Dr. phil., M. A., research assistant

Scientific interests: Franz Kafka, variety
 linguistics, contact linguistics, German in
 multilingual contexts

University of Western Bohemia in Pilsen,
 Faculty of arts, Department of German and
 Slavonic studies

bblahak@kgs.zcu.cz

ALLA PASLAWSKA [ALLA PASLAVSKA]
Nationale Ivan-Franko-Universität Lwiw
[Ivan Franko National University of Lviv]

IVAN FRANKO UND SEIN WEG ZUM ÜBERSETZEN **[Ivan Franko and his Road to Translation]**

Seinen Weg zum Übersetzen beschrieb Ivan Franko (1856-1916) in seinem Curriculum vitae: «Meine Beschäftigung mit europäischen und slawischen Literaturen führte mich vor allem dazu, das Beste aus denselben in meine Muttersprache zu übersetzen» (Franko, 1888, 9). Mit acht Jahren konnte er ukrainisch, deutsch und polnisch schreiben (in diesen Sprachen verfasste er auch die meisten seiner Werke), was für das damalige multikulturelle Galizien aber eher typisch war. Nicht selbstverständlich war jedoch, dass Franko bereits als Gymnasiast «zwei Dramen des Sophokles, einige Gesänge des Nibelungenliedes und dergl. mehr» (Franko, 1888, 9) ins Ukrainische übertrug. Der Nachlass von Ivan Franko als Übersetzer umfasst Werke aus mehr als dreißig Sprachen: aus dem Summerisch-Akkadischen und dem Altindischen, aus der antiken und hebräischen Literatur, aus dem Bulgarischen und dem Russischen, aus dem Englischen und Französischen, aus dem Tschechischen, Polnischen, Deutschen usw. Der Übersetzungskontext von Franko umfasst die Zeit des 3. – 2. Jahrtausends v. Chr. bis um die Jahrhundertwende des 19./20. Jahrhunderts (Moskalenko, 2006, 182f).

Auf die Kritik, dass er oft sehr alte Werke übersetze, antwortete Franko: «Ich glaube, dass es nicht darum geht, aus welchem Fass der Dichter ein Getränk nimmt, welches er seinem Volke anbietet, sondern darum, ob das ein reiner, stärkender Wein oder ein Rauschmittel zum Einschläfern ist. Ich schenke kein Rauschmittel ein» (Franko, 1976, 8).

Genauso umfangreich wie der zeitliche Kontext ist die Gattungspalette der von Franko übersetzten Texte. Er übertrug Märchen, Sagen, Volkslieder, Apokryphen, Hymnen, Novellen, Gebete, Chroniken, Mären, Dramen, Poeme, Sonette etc. Unter den Autoren, die er ins Ukrainische übersetzt hat, sind Homer, Sophokles, Pomjalowskij, Saltykov-Ščedrin, Byron, Gogol, Uspenskij, Goethe, Victor Hugo, Heine, Lenau, Freiligrath, Shelly, Nekrasov, Hartmann von Aue, Heine, Borovský, Čech, Vrchlický, Neruda u.a.

Ivan Franko hinterließ ein riesengroßes literarisches Erbe. Die 50 Bände der Gesamtausgabe von Franko-Werken (zusammen mit vier späteren Bänden) stellen nach Schätzungen von Fachleuten nur ein Drittel seines Nachlasses dar. Nach der Zahl übersetzter Werke kann kein anderer ukrainischer Übersetzer mit Franko mithalten. 1130 von den bis jetzt gezählten etwa 6000 Werken Frankos stellen Übersetzungen dar, was etwa 20% des Gesamtnachlasses ausmacht. 40% davon sind Übersetzungen aus dem Deutschen. Auf weitere 40% schätzt man Übersetzungen, die Franko aus anderen Sprachen über das Deutsche gemacht hat (Teplyj, 2010, 172).

Es hat jedenfalls keinen Sinn, Franko mit Zahlen, Seiten oder Jahren zu messen. Sein literatur- und übersetzungswissenschaftlicher Nachlass stellt eine Genealogie der Weltliteratur dar, die er gezielt für seine Landsleute verfasst hat – in aller Vielfalt von Autoren, Gattungen, in jeweils einfacher Sprache für einen Bauern oder im gehobenen Stil für einen anspruchsvollen Leser (der freilich unter den Ruthenen eher eine Ausnahme bildete).

Zu den deutschsprachigen Arbeiten Frankos gehören etwa 130 Werke. Das sind seine Übersetzungen ukrainischer Volkslieder und der Lyrik des berühmtesten ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, folkloristische, literatur- und kulturwissenschaftliche Beiträge, die auf Deutsch verfassten oder aus dem Ukrainischen ins Deutsche übersetzten publizistischen Texte, die Franko für 19 österreichische und deutsche Zeitungen und Zeitschriften geschrieben hat (Bendzar, 1981, 263), Erzählungen und seine Curricula vitae. Die Briefe Frankos in deut-

scher Sprache würden die Zahl seiner deutschsprachigen Texte noch steigern. Franko stand im Briefwechsel mit zahlreichen europäischen Intellektuellen (Theodor Herzl, Friedrich S. Krauss, Martin Buber u.a.) und «war um die Jahrhundertwende ein bekannter und gefürchteter Kritiker, Satiriker und Polemist der Wiener literarischen Szene» (Wytrzens, 2009, 229). Seine Briefe an die Geliebte Olga Roškewyč, die er vermutlich unter dem Einfluss von Goethes *Leiden des jungen Werther* geschrieben hat, können in vielerlei Hinsicht auch als literarisches Werk angesehen werden und bedürfen einer speziellen Untersuchung.

Franko entwickelte die erste Übersetzungstheorie in der Ukraine, die auch unter gesamteuropäischem Maßstab als innovativ bezeichnet werden kann. Aus der Sicht der modernen Translationswissenschaft vereint er die Grundsätze verschiedener theoretischer Schulen, die linguistisch, kognitiv, literarisch und/oder pragmatisch orientiert sind. So wie sich Franko einer einzigen literarischen Strömung nicht zuordnen lässt, indem seine Werke zwischen Romantik (z. B. das Poem *Mojsej* [Moses], lyrisches Drama *Ziv'jale lystja* [Verwelkte Blätter], historische Novelle *Zachar Berkut*), Naturalismus, (*Boryslaws'ki opovidannja* [Boryslawer Erzählungen], *Boa constrictor*, *Odi profanum vulgus*), Realismus (*Žydyws'ki melodiji* [Jüdische Melodien], *Tjuremni sonety* [Gefängnis-Sonetten]), Impressionismus (*Lesyschyna čeljad'* [Hausgesinde von Lesycha], *Dryade*, *Pid oborohom* [Am Rutenberg], *Na loni pryrody* [Am Busen der Natur], *Ščuka* [Hecht], *Wilhelm Tell*), Symbolismus (*Kamenjari* [Steinbrecher]) und Expressionismus (*Perechresni stežky* [Kreuzwege], *Welykyj šum* [Großer Lärm], *Navernenyj hrišnyk* [Bekehrter Sünder]) variieren und sogar Elemente des Surrealen (*Syn Ostapa* [Der Sohn von Ostap], *Teren u nozi* [Dorn im Fuße]) aufweisen, so ist es kaum möglich seine Übersetzungsmethode in eine der existierenden Übersetzerischen Ansätze einzuordnen.

Die wichtigsten Fragen, die Franko bei der Übersetzung stellt, sind: Was übersetzen? Für wen übersetzen? Wozu übersetzen? Wie übersetzen? Die Antworten auf diese Fragen unterscheiden sich je nach der Kultur, in die übersetzt wird.

Für den ukrainischen Leser übersetzte Franko nach dem Prinzip «nicht nur übersetzen, sondern auch popularisieren» (Franko, 1980, 309). Er setzte sich zum Ziel, das Beste aus fremden Literaturen zu übertragen, um seine Landsleute zu bilden, sie mit den Hauptwerken der Weltliteratur vertraut zu machen und die wichtigsten Ideen der kulturell vorangeschrittenen Westeuropäer auf ukrainischem Grund zu pflanzen. «Übersetzungen fremdsprachiger Werke, seien sie literarisch oder wissenschaftlich, bilden für jedes Volk eine wichtige kulturelle Voraussetzung, indem sie für breitere Volksmassen die Möglichkeit schaffen, sich mit den Werken und Arbeiten des menschlichen Geistes vertraut zu machen, die in anderen Ländern zu verschiedenen Zeiten zur Verbreitung der Aufklärung und zur Steigerung des allgemeinen Kulturniveaus dienen» (Franko, 1983, 7). Als Beispiel sei hier die Sammlung *Dumy i pisni najznatnijšych evropejs'kych poetiv* [Dumen und Lieder der bedeutendsten europäischen Dichter] (Franko, 1879) erwähnt, die u.a. Übersetzungen der Werke von Goethe und Heine, die Sammlung *Die ältesten Denkmäler der deutschen Dichtung des IX. – XI. Jh.*, darunter auch *Das Nibelungenlied* enthielt.

Es ist bekannt, dass Franko manche Werke mehrmals (in großen zeitlichen Abständen) übersetzte und später mit verschiedenen Varianten experimentierte, d.h. eine Art Montage in der Übersetzung anwendete. Gerade das Nibelungenlied erfuhr zwei grundsätzlich unterschiedliche Übersetzungen durch Franko – eine frühere entfremdende (in der Tradition des Schleiermachers) und eine spätere einbürgernde, die den Inhalt des Werks in einer freien Form wiedergibt und dem Leser der Zielkultur dessen Verstehen erleichtert. Das besagt jedoch nicht, dass Franko in seiner Übersetzungsmethode von der Verfremdung zur Einbürgerung evolutionierte. Der Unterschied ist eher durch das Zielpublikum zu erklären – das anspruchsvolle deutsche (oder auch polnische), für welches Franko Übersetzungen in prominenten europäischen Zeitungen unterbrachte, und für die meist schlecht oder gar nicht ausgebildeten ukrainischen Bauern, die eine verständliche Sprache brauchten.

Das hatte zur Folge, dass Franko manchmal Originalwerke ins Ukrainische nicht übersetzte, sondern sie einfach zusammenfasste oder nachdichtete. Oft übertrug Franko die Protago-

nisten der deutschsprachigen Texte auf den ukrainischen Boden, in den ukrainischen Kontext, um sie dem literarisch nicht verwöhnten ukrainischen Leser verständlicher zu machen. Auf solche Weise ukrainisierte er die Namen der Götter bei der Übersetzung der *Odyssee* von Homer (Franko, 1983). Ähnlich verfuhr er mit dem Goetheschen *Faust*, indem er u.a. Gretchen als Mädchen aus einem ukrainischen Dorf darstellte oder wenn er das Epos Goethes *Reineke Fuchs* in das gereimte ukrainische Märchen *Lys Mykyta* [Der Fuchs Mykyta] umarbeitete: «Ich legte, sozusagen, auf eine fremde, ausgeliehene Zeichnung unsere ruthenischen Farben auf. Wörtlich habe ich kein einziges Wort aus irgendeiner Sprache übersetzt» (Franko, 2008, 8).

Von etwas anderen Prinzipien ließ sich Franko vermutlich bei der Übersetzung aus dem Ukrainischen ins Deutsche leiten. Zwar bemühte er sich auch in diesem Fall das Beste aus dem Ukrainischen ins Deutsche zu übertragen. Kein Wunder, dass er dabei an ukrainische Folklore (etwa 20 Volkslieder, 40 Sprichwörter, ein Märchenfragment und eine folkloristische Notiz) und in erster Linie an Taras Ševčenko (20 Gedichte, manche in einigen Versionen) dachte – «einen Fürsten im Reiche der Geister [...], eine Großmacht im Reiche der menschlichen Kultur» (Franko, 1914, 1). Es lag ihm daran, die ukrainische Literatur mit ihren besten Repräsentanten in den europäischen Literaturprozess und dessen Rezeption zu integrieren.

Für den Dichter Franko ist es jedoch nicht so einfach, einen weiteren genialen Dichter zu übersetzen – die Versuchung der ‚Verbesserung‘ ist sehr groß, die Verehrung Ševčenko jedoch noch größer. Das veranschaulichen z.B. drei Versionen (1903, 1914, 1915) seiner Übersetzung des Gedichtes *I nebo newmyte...* [Ungewaschen der Himmel...] von Ševčenko, die er noch 1882 zum ersten Mal verfasste und später neu bearbeitete. Auch wenn Franko selbst behauptete (z.B. wenn er seine Übersetzung des Ševčenko-Gedichtes *Kaukasus* mit der von Viktor Umlauf vergleicht, dass seine Übersetzung «freier nach der Form ist, aber den Geist Ševčenko besser in deutscher Sprache wiedergibt» (Franko, 1980, 419), bemüht er sich jedoch möglichst genau sowohl den Inhalt, als auch die Form der Ševčenko-Dichtung zu bewahren, wobei seine Übersetzungen den Originaltext (z.B. dessen Rhythmus) an einigen Stellen sogar übertreffen.

Neben Ševčenko's Lyrik übersetzte Franko ein Fragment des Gedichtes *Do ridnoho narodu* [An das eigene Volk] von einem weiteren ukrainischen Dichter, dem Schriftsteller und Historiker Pantelejmon Kuliš sowie die Novelle *Skin* [Das letzte Stündchen] von Wassyl Stefanyk – dem Nachfolger von Ivan Franko in der Geschichte der ukrainischen Literatur ins Deutsche.

Franko übersetzte auch aus dem Russischen ins Deutsche – das Gedicht von Nikolaj Nekrasov *Na smert' Ševčenko* [Auf den Tod Ševčenko's], die Erzählung von Maksim Gorki *Pered licom smerti* [Vor dem Antlitz des Lebens] und ein russisches Volkslied sowie aus dem Tschechischen das Gedicht *Tod der alten Geiger* des Svatopluk Čech.

Franko beschränkt sich nicht auf die einfache Übersetzung der Werke. Er versieht sie mit kurzen Notizen über die Geschichte des Landes, dessen Kultur, die Besonderheiten des Werks, die Schreibweise eines konkreten Autors. Franko übersetzt für seinen Leser, weitet sein Blickfeld, erzieht ihm guten Geschmack an. Sein Hauptziel ist die Ukrainer mit Hilfe der Literatur und hiermit der Kultur zu vereinen und dem Ruthenen, der oft seine eigene Sprache nicht kann, Respekt und Liebe der ukrainischen Sprache gegenüber beizubringen.

Zu Frankos Meisterwerken gehören seine Selbstübersetzungen ins Deutsche (*Meine Habilitation, Die Parabel der Habsucht, Der Schafhirt, Mein Verbrechen, Der Räuber und der Geistliche, Zum Licht* (Fragmente) und die Kurzfassung der Studie *Stefan-Wojewoda*).

Seine Anforderungen an Übersetzungen und Übersetzer hat Franko in einer Reihe von Publikationen formuliert. Sie lassen sich thematisch nach drei Schwerpunkten einordnen: Übersetzungsgeschichte, Übersetzungstheorie, Übersetzungskritik. Einige Aspekte davon haben vor allem ukrainische Wissenschaftler untersucht – anhand Frankos Übersetzungen von Shakespeare (M. Schapovalova, 1950), Dante (O. Dombrowskyj, 1958), aus der Antike (Sonevyc'kyj, 1953), aus dem Französischen (Ch. Paljanycja, 1967), aus dem Deutschen (Rudnytzyk, 2002) u.a. Der Übersetzungsmethode von Franko widmet sich auch eine Reihe

von Veröffentlichungen (R. Zorivčak (Zorivčak, 2007), I. Teplyj (Teplyj, 2010), A. Paslawska (Paslawska, 2014), T. Shmiher (Shmiher, 2005) u.a.). Die Franko-Forscher sind sich darin einig, dass seine Übersetzungstätigkeit schon lange einer speziellen Untersuchung bedarf. An dieser Stelle seien nur die wichtigsten Thesen zur Übersetzungsmethode von Franko angeführt, die er in einer Reihe von Arbeiten (im Vorwort zum Sammelband der Übersetzungen *Poeme* (Franko, 1976, 7f), im Vorwort zum Märchen *Der Fuchs Mykyta* (Franko, 1980), im Vorwort zur *Ersten Faust-Übersetzung von J. W. Goethe* (Franko, 1980) und vor allem in seiner Studie *Kamenjari. Ukrajins'kyj text i pol's'kyj pereklad. Deščo pro štuku perekladannja* (Franko, 1983)) formulierte und an die er sich zu halten bemühte (auch wenn ihm das nicht immer gelang).

Franko geht davon aus, dass ein guter Übersetzer stilistische und formale Aspekte des Originaltextes wiedergeben können soll – «psychische Erscheinungen und ästhetische Fakten [...], die jeder gescheite Leser empfindet, aber deren sich nur wenige bewusst sind» (Franko, 1983, 11).

Eine der wichtigsten Grundvoraussetzungen des Übersetzers ist «ein gutes Beherrschen von mindestens zwei Sprachen», besonders wichtig ist die Sprache zu können, in die man übersetzt. Franko ist sehr kritisch gegenüber Amateuren, die Fremdsprachenkenntnisse für eine ausreichende Voraussetzung für die Tätigkeit als Übersetzer halten, geschweige denn solchen Pseudoübersetzern, die über andere Sprachen übersetzen und «die Originaltexte nie gesehen haben» (Franko, 1983, 10).

Wichtig für den Übersetzer seien Fachkenntnisse, insbesondere, wenn es um die Übersetzung von Fachliteratur geht: «Um eine historische Arbeit gut zu übersetzen, muss man im Allgemeinen ein guter Historiker sein oder mindestens so mit Geschichte und ihren Nachbardisziplinen vertraut sein, dass man beim Übersetzen keine Fehler macht» (Franko, 1983, 9).

Der Dichter Franko kennt sich bestens im Reimen aus. Dasselbe erwartet er auch vom Übersetzer. Kritisch betrachtet er die ungereimte Übersetzung seines Gedichtes *Die Steinbrecher*, die 1879 in der Wiener Zeitschrift *Die Heimat* veröffentlicht wurde (Franko, 1983, 12). Neben dem Reim gehöre jedoch vielmehr zu einer guten Übersetzung: sie muss Metrum, Reim und Kadenz beibehalten, denn der phonetische Klang beteilige sich an der Gestaltung des poetischen Bildes und sollte in der Übersetzung wiedergegeben werden. Der Dichter erklärt das am Beispiel der *Steinbrecher*, die er im Alexandriner verfasst hat, mit dem Reim nach dem Schema *a b a a b*, wo *a* die weibliche und *b* die männliche Kadenz bezeichnen. Die Form dieses programmatischen Gedichtes sollte «bei der Lektüre der Strophe den Leser in der Mitte der Strophe zwingen, den Atem anzuhalten, um am Ende freier auszuatmen» (Franko, 1983), was der Hauptidee untergeordnet sei: Nur freie Geister können die Freiheit für sich und die kommenden Generationen erkämpfen.

Franko ist sich dessen bewusst, dass sich Sprachen wegen des unterschiedlichen Aufbaus wesentlich voneinander unterscheiden. Daher ist es schwierig, Gedichte aus dem Ukrainischen mit seiner freien und beweglichen Betonung z.B. ins Polnische mit der festen Betonung auf der meistens vorletzten Silbe (Penultimabetonung) zu übersetzen. Aber das sei trotzdem kein Grund zum Verändern des Rhythmus, denn sogar das Ersetzen der männlichen durch die weibliche Kadenz kann den Ton des Lautbildes verändern: «Das verleiht jeder Strophe zärtlicheren, beinahe weicheren Ton» (Franko, 1983, 13).

Genau so vorsichtig geht Franko mit morphologischen Transformationen um. Er äußert sich gegen den überflüssigen Ersatz von Wörtern einer Kategorie durch eine andere. Nach Meinung Frankos sind die Wörter der ersten Kategorie (Substantive, Adjektive, Verben) für den Inhalt und die Handlung verantwortlich, während die der zweiten «so etwas wie die Schattenbildung in der Malerei sind, die ein Bild belebt und plastisch macht» (Franko, 1983, 19f). Das Hinzufügen von Wörtern der Hauptkategorien führt seinerseits zu einem «Überlasten der Gedichte durch den Inhalt, dem Verdunkeln der Bilder und gelegentlichen Verfälschen der Konturen» (Franko, 1983, 20).

Eine gute Voraussetzung für die vorübersetzerische Analyse bildet nach Franko die Rezeption des literarischen Werks «als Faktum der geistigen Geschichte der jeweiligen Gesellschaft und hiermit als Faktum der individuellen Geschichte des Schriftstellers» (Franko, 1980, 311). Auf solche Weise begründet der Autor seine historisch-psychologische Methode der Analyse eines schöngeistigen Textes: «Was finden wir in ihm Wertvolles, Belehrendes und Nützlichendes für uns, d.h. eigentlich, ob und inwieweit es der jeweilige Autor und das jeweilige Werk verdient, dass wir es lesen, uns damit beschäftigen, darüber nachdenken und darüber schreiben» (Franko, 1980). Franko ist sogar bereit, manche Fehler bei der Übersetzung zu verzeihen, wenn das Original zur besonders anspruchsvollen Literatur gehört oder eine außergewöhnliche gesellschaftliche Bedeutung hat.

Kritisch äußert sich der Dichter über den Gebrauch von ‚regionalen Wörtern‘, über ‚künstliche Redewendungen‘, die wörtliche Übersetzung sowie das Hinzufügen von zusätzlichen ‚falschen Zeilen‘, wobei er selbst oft auf diese Anforderungen verzichtet.

Beides – die Form und der Inhalt – sind für den Übersetzer wichtig, die Form an sich ohne entsprechenden Inhalt beeindruckt Franko nicht: «Man merkt sofort, dass hier ein Handwerker der Form und nicht ein Meister der Inspiration arbeitet» (Franko, 1980).

Franko unterscheidet klar zwischen eigentlicher Übersetzung, Nachdichtung und Bearbeitung, hält aber alle drei für wichtig. Nachdichtungen erreichen am leichtesten einen breiten Leserkreis. Sie sind leichter zu verstehen und eine meisterhafte Nachdichtung kann trotzdem alle Funktionen der Übersetzung erreichen. Dieser Gedanke korreliert unmittelbar mit der modernen funktionalen Übersetzungstheorie. So lobt der Dichter Franko den ukrainischen Dichter Kuliš für seine Nachdichtung der *Odyssee* von Homer, der «diese duftende Blume der altgriechischen Dichtung auf den ukrainischen Acker in Form der wunderschönen Idylle *Orysja* gepflanzt hat» (Franko, 1980, 376). Er dichtet selber viel nach, indem er sich an den Bedürfnissen des durchschnittlichen Lesers orientiert: «Beim Übersetzen der Novelle von Hartmann aus dem Altdeutschen hielten wir uns nicht an Wörter, sondern erzählten sie frei nach, in einem anderen Metrum, indem wir an manchen Stellen die ausgedehnte Art der alten Erzählung kürzten und jene Stellen hervorhoben, in denen das Talent des Autors am stärksten zum Ausdruck kommt» (Franko, 1980, 276).

Zusammenfassend lassen sich die Grundprinzipien der Übersetzungstheorie von Ivan Franko in der Terminologie der modernen Translationswissenschaft folgenderweise formulieren:

- Die Übersetzung soll eine ästhetische, erzieherische und aufklärende Funktion erfüllen;
- Für die Übersetzung sind das Beibehalten der Form, des Inhalts und des Einflusses auf den Leser gleich wichtig;
- Die Übersetzung darf dem Umfang nach nicht länger oder kürzer als der Ausgangstext sein;
- Der Zweck der Übersetzung kann gelegentlich deren Form bedingen;
- Bei der Übersetzung (insbesondere der Dichtung) sollen Metrum, Reim und Kadenz, Bilder und Symbole nach Möglichkeit erhalten bleiben;
- Die Transformation des Ausgangstextes kann durch dessen Gattung verursacht werden;
- Je nach der Hauptfunktion kann die Übersetzung in Nachdichtung oder Bearbeitung modifiziert werden;
- Der Übersetzung sollen authentische Texte zugrunde liegen, weshalb der Übersetzer seine Muttersprache und die entsprechende Fremdsprache tadellos beherrschen soll;
- Die Sprache der Übersetzung soll literarisch und allgemeingebräuchlich sein, der Gebrauch von Archaismen oder Dialektismen soll wesentliche Gründe haben;
- Eine adäquate Übersetzung setzt neben der Sprachkenntnis auch Kenntnisse im Bereich der Kultur und Geschichte des Volkes voraus, dessen Literatur übersetzt wird;
- Eine Voraussetzung für die Übersetzung von Fachsprachen bilden gute Fachkenntnisse des Übersetzers;

– Die Übersetzung soll den Faktor des Adressaten mitberücksichtigen und den kulturell-ästhetischen, ethnischen, altersmäßigen etc. Besonderheiten des Lesers untergeordnet sein.

Literaturverzeichnis

- BENDZAR, B. (1981): Tvorča spadščyna Ivana Franka nimeckuju movuju. [Das literarische Erbe von Ivan Franko in deutscher Sprache]. In: JACENKO, M. (Hrsg.): *Ivan Franko – majster slova i doslidnyk literatury*. Kyjiv: Naukova dumka, S. 263-267.
- DOMBROWS'KYJ, O. (1958): Ivan Franko – teoretyk perekladu. [Ivan Franko als Theoretiker der Übersetzung]. In: *Ivan Franko. Statti i materialy* 6. L'viv: Vydavnyctvo L'vivs'koho universytetu, S. 306–331.
- FRANKO, I. (1980): An Mychajlo Drahomanov vom 21. April 1884. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 48, hrsg. v. Bernstein, M. D.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 416-419.
- FRANKO, I. (1980): Antigone. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 26, hrsg. v. Mykytas', W. L.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 307-316.
- FRANKO, I. (1980): Bidnyj Henrich. Peredmov. Hartman von Aue. [Der arme Heinrich. Vorwort. Heinrich von Aue]. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 4, hrsg. v. Bernstein, M. D.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 275-294.
- FRANKO, I. (1980): Chto takyj Lys Mykyta i vidky vin rodomy? [Wer ist Lys Mykyta und woher stammt er?]. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 4, hrsg. v. Bernstein, M. D.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 58-67.
- FRANKO, I. (1888): *Curriculum vitae*. Das Manuskript wird im Archiv der Universität Wien aufbewahrt: Aktennummer PN 778, S. 7-12.
- FRANKO, I. (1879): Dumy i pisni najznatnijšych evropejs'kych poetiv. [Dumen und Lieder der bedeutendsten europäischen Dichter]. In: *Dribna Biblioteka* [Kleine Bibliothek] V. L'viv: Z drukarni towarystwa imeni Ševčenka pid zar'adom K. Bednars'koho.
- FRANKO, I. (1983): Kamenjari. Ukrajins'kyj text i pol's'kyj pereklad. Deščo pro štku perekladannja. [Die Steinbrecher. Der ukrainische Text und die polnische Übersetzung]. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 39, hrsg. v. Krekoten', W. I.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 7-20.
- FRANKO, I. (1980): *Nyva, ukrajins'kyj literaturnyj zbirnyk*. Odesa, 1885 roku. [Nyva, ukrainischer literarischer Sammelband. Odessa, 1885]. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 26, hrsg. v. Mykytas', W. L.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 374-379.
- FRANKO, I. (1983): Odyssee. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 8, hrsg. v. Bilec'kyj, A. O.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 185-201.
- FRANKO, I. (1976): Peredmov. [do zbirky *Poemy*]. [Vorwort [zur Sammlung *Poeme*]]. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 5, hrsg. v. Pohrebennyk, F. P.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 7-8. Wenn anders nicht angegeben, stammen die Übersetzungen von der Verfasserin.
- FRANKO, I. (1980): Perša peredmov. do perekladu *Fausta* J.-W. Gete. [Das erste Vorwort zur *Faust*-Übersetzung von J. W. Goethe]. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 26, hrsg. v. Mykytas', W. L., Ščurat, S. W.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 58-67.
- FRANKO, I. (1980): Vidpovid' krytykovi *Perebendi*. [Eine Antwort an den Kritiker von *Perebendja*]. In: Ders.: *Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomach*. (Bd. 27, hrsg. v. Ščurat, S. W., Jacenko, M. T.). Kyjiv: Naukova dumka, S. 308-311.
- FRANKO, I. (1914): Widmung. In: *Ukrainische Rundschau* 3-4, 12. Mai, S. 1.
- FRANKO, I. (2008): Z pisjamovy do vydannja 1896 roku Chto takyj «Lys Mykyta» i vidky vin rodomy? [Aus dem Nachwort zur Ausgabe von 1896 *Wer ist der Fuchs Mykyta und woher stammt er?*]. In: Ders.: *Märchen: Lys Mykyta. Koly šče zwiri howoryly*. (hrsg. v. Jaremijčuk, O. S.). Kyjiv: Veselka, S. 6-8.
- MOSKALENKO, M. (2006): Narysy z istoriji ukrajins'koho perekladu. [Skizzen zur Geschichte der ukrainischen Übersetzung]. In: *Vsesvit* 5-6, S. 174-194.
- PALJANYCJA, Ch. (1967): *Ivan Franko – kritik, popularizator i perevodčik francuzskoj literatury XIX veka na Ukraine*. [Ivan Franko als Kritiker, Popularisator und Übersetzer französischer Literatur des XIX. Jhs. in der Ukraine]. L'viv: Gosudarstvennyj universitet imeni Ivana Franko.
- PASLAWS'KA, A. (2014): Pro štku perekladannja Ivana Franka. [Über die Kunst des Übersetzens von Ivan Franko]. In: *Naukovi zapysky* 126: Serija filolohični nauky (movoznavstvo). Kirovohrad: Lysenko W. F., S. 59-64.
- RUDNYTZKY, L. (2002): *Ivan Franko i nimec'ka literatura*. [Ivan Franko und die deutsche Literatur]. L'viv: Naukove tovarystvo imeni Ševčenka.

- ŠAPOVALOVA, M. (1950): *Franko kak issledovatel' i perevodčik Šekspira*. [Franko als Forscher und Übersetzer von Shakespeare]. L'vov: L'vovskij gosudarstvennyj universitet imeni Ivana Franko.
- SHMIHER, T. (2005): Frankovi perekladoznavči ideji u pracjach doslidnykiv XX storiččja. [Frankos Übersetzungsideen in den Arbeiten der Forscher des XX. Jahrhunderts]. In: *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Ševčenka*, Bd. 250, Praci filolohičnoji sekciji. S. 527-536.
- SONEVC'KYJ, M. (1953): Frankovi pereklady z antyčnych literatur. [Frankos Übersetzungen aus der antiken Literatur]. In: *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Ševčenka* CLXI (24). N'ju-Jork, Paryž: *Naukove tovarystvo imeni Ševčenka*, S. 90-140.
- TEPLYJ, I. (2010): Nimec'komovna poetyčna ševčenkiana Ivana Franka. [Deutschsprachige poetische Ševčenko-Übersetzungen von Ivan Franko]. In: *Ukrajins'ke literaturoznavstvo* 72, S. 172-190, S. 172.
- TEPLYJ, I. (2010): Perekladoznavča koncepcija Ivana Franka. [Der Übersetzungsansatz von Ivan Franko]. In: *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Serija Philolohična* 51, S. 53-83.
- WYTRZENS, G. (2009): Zum literarischen Schaffen Frankos in deutscher Sprache. In: Ders.: *Slawische Literaturen – Österreichische Literatur(en)*. (Wechselwirkungen 12, hrsg. v. Poljakov, Fedor B. / Simonek, Stefan). Bern: Peter Lang, S. 227-238.
- ZORIVČAK, R. (2007): Ukrajins'kyj chudožnij i naukovyj pereklad u polityko-kul'turolohičnij koncepciji Ivana Franka. [Ukrainische literarische und wissenschaftlich-technische Übersetzung in politisch-kulturologischer Konzeption von Ivan Franko]. In: *Naukovi zapysky Akademiji nauk vyščoji školy Ukrainy* 2, S. 22-39.

Профіль автора:

Паславська Алла Йосипівна
Доктор філологічних наук, професор
Наукові інтереси: міжкультурна комунікація, культурологічне перекладознавство, теорія та практика перекладу.
Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра міжкультурної комунікації та перекладу
alla@mail.lviv.ua

Author's Profile:

Alla Paslavska
Dr. habil., Professor
Scientific interests: Cross-cultural Communication, Translation Studies.
Ivan Franko National University of Lviv
alla@mail.lviv.ua

PAVLIUK NATALIA

National University «Kyiv-Mohyla Academy», Ukraine

INTERSEMIOTIC AND INTERLINGUAL FACTORS OF SEMANTIC CHANGES IN PROPER NAMES: CASE STUDY OF HAMLET AS A PROPER NAME

Proper names as special signs of any language exist in different forms and present an open system which is expanding and shrinking permanently. The expansion of the proper name stock is easily explained by new ways of nomination, new objects to be named, new fashion for extravagant names, like naming children Facebook or Twitter, as it used to be with Sputnik or other newly emerged notions. But the system of proper names is also transforming inside and shrinking when some names fall out of use, or they transform into common names through an intermediary stage of being connotonyms. In this paper I would like to dwell upon some ways of name transformation concentrating on the semantics of a poetonym with a vast semantic structure, having become legendary and widely referred to, played with and used for remaking of all kinds, the name of the Prince of Denmark, Shakespeare's *Hamlet*.

As soon as the aim of the paper is to discuss the semantic changes of this proper name, I would like to focus of the starting points and general approach to the semantics and meaning of a proper name used here. It would be only natural if we look at proper names as at a narrative, a container of all kinds of knowledge about the referent. In doing so it is necessary to stick to a generally broad approach to the semantics, including the meaning of a word. The broad concept of semantics supported by O. Jespersen, L. Shcherba, S. Katstelson and others is based on the idea that apart from a linguistic meaning expressing the dictionary, so to say, components of meaning, any word especially proper names have extralingual meanings comprising all the information humanity knows about the referent of the word. The more famous the referent is the greater is the number of meanings its semantics includes, therefore the artistic potential of such a proper name is much higher compared to others. There are no rigid boundaries between a purely linguistic and an encyclopedic meanings of a proper name, as both of them are closely connected. Only knowing the referent of a name we can state what its primary lexical meaning is: e.g. only the knowledge of typical male and female names of a certain nation gives us a chance to state the meaning of *John* as 'human, male' and *Mary* as 'human, female'; as well as being aware of why *Hamlet* was in Shakespeare's play we can make a conclusion as the lexical meaning of this poetonym is 'human, male, noble', etc. Using the lexical meaning of a name as a starting point for describing the complete semantic structure we can make it complete and clear-cut for understanding and analysis. As we can notice, a purely lexical meaning which any proper name possesses is extremely poor, so poor that makes linguists argue if it really has any meaning, though extralingual information about the referent of an onym so firmly sticks to it that they become indivisible, and the additional encyclopedic meanings turn to be a part of a proper name semantics.

Any artistic text actualizes is actually living only under condition of its interpretation by a reader. This triangle of an author, a text and a reader is a mandatory symbiosis for a literary text to become meaningful and significant for future generations. Therefore, semantics in its broad meaning include all the information a speaker brings up producing a statement (in our case, an author creating artistic images through literary texts) which needs to be perceived by a listener (or reader) to interpret it correctly.

Since all onyms are derived mostly from common names, their semantics is secondary and more complex. At the same time, for a correct understanding of a proper name it is often enough

to see what category it belongs to (a name of a person, of an animal, of a city or a ship, etc.) without further explanations, while to realize what a common name means it is necessary to understand a notion it signifies by describing some generative notions, what they look like, what their functions are, so on (if this notion is new for a listener). It is accounted for by the fact that proper names signify an object, while common ones are used to nominate notions. However, each proper name signifies an object belonging to a notion, and without understanding this notion a proper name might not be given any meaning.

The semantics of a poetonym is created within context and its components are actualized while the artistic text is unfolding. V. Kalinkin distinguishes different types of contexts, significant for understanding the semantics of a poetonym, from a micro-context, i.e. one word that makes a phrase where the poetonym is a head-word to a broad cultural context, and each layer of contexts, on a phrase, sentence, text and cultural level contribute to deciphering the complex semantics of a proper name within a literary work. (Калинкин 1999, 250). It is especially true for a protagonist's name. Such a name is frequently mentioned in an artistic text. Each time found in a new context, the poetonyms make up new phrases whose aggregate semantics affect the image created by the author, as well as the existing image of the referent in a reader's mind, both confirming what is already known, adding to it or contradicting the existing elements of semantics. The abovementioned phrases or simple sentences are micro-texts containing an onomastic component are linked into a chain whose elements form the semantics of the name in question, as its elements are strongly connected with one another. As a result, the context of the whole text and cultural context become common for each of them, and to analyze the semantics of a poetonym nominating a protagonist, we need to take into account all contexts and factual and conceptual information they comprise.

When a protagonist's name is found in different texts created as a result of interlingual, intralingual or intersemiotic translation, its semantics suffers considerable transformations, which is going to be discussed in this paper. R. Jakobson in his essay *On Linguistic Aspects of Translation* suggests distinguishing three ways of interpreting a verbal sign: it may be translated into other signs of the same language, into another language, or into another, nonverbal system of symbols. These three kinds of translation are given different names, i.e.: 1) Intralingual translation or *rewording* is an interpretation of verbal signs by means of other signs of the same language. 2) Interlingual translation or *translation proper* is an interpretation of verbal signs by means of some other language. 3) Intersemiotic translation or *transmutation* is an interpretation of verbal signs by means of signs of nonverbal sign systems. (Jakobson 1959, 232).

As soon as onyms, i.e. proper names, though different from common names, are still lexical units, they do have lexical meaning, both denotative and connotative, which can be proven by the componential analysis of onyms. Y. Otin introduced a term «connotonym» or «connotative proper name» to denote a proper name, whose referent is famous enough to raise associations in people's minds and be used figuratively as metaphors and other stylistic devices, or even, in literary texts, as names of characters to actualize the whole set of semantic components it contains (Otin 1978, 46).

A proper name is always a unit of secondary nomination, because there is a common name denoting the notion where the referent of the proper name belongs, i.e. for the name of John there is a common name «man» (i.e. «human, non-animal, male, non-female, adult, non-child»), as well as for the toponym Kyiv there is a common name «city» (i.e. «inhabited, non-deserted, large, non-small...») These common names, expressing the notion, are the primary nomination units. As far as the proper names are concerned, in their inner structure they contain the conceptual (denotative) meaning expressed by the corresponding common name, as well as all the additional connotative components of meaning it is given by the extralinguistic information about the referent. Geoffrey Leech singled out seven types of meaning mentioning the «conceptual (denotative or cognitive) meaning as the central factor in linguistic communication» (Leech 1985, 10). The analysis of word meaning is often seen as a process of bringing down the sense of a word into its minimal distinctive features, that is, into components which contrast with other components, he

claims, «the conceptual meanings of a language seem to be organized largely in terms of contrastive features» (Leech 1985, 11).

In G. Leech's classification of meanings, connotative meaning comes next. Its features singled out by the researcher are characteristic of the proper names with encyclopedic content (literary, mythological, geographical, etc.) that bear all the information about their referents. According to G. Leech, 1) «...connotative meaning is not specific to language, but is shared by other communicative systems, such as visual art and music»; 2) «connotations are relatively unstable: that is they vary considerably,... according to culture, historical period, and the experience of the individual»; 3) «connotative meaning is indeterminate and open-ended:... any characteristic of the referent, identified subjectively or objectively, may contribute to the connotative meaning of the expression which denotes it» (Leech 1985, 15).

Connotative proper names have a potential for the repeated use in literature, for they are the most economical means of introducing a massive load of information, both intellectual and emotional, into the literary text. The characteristics of connotative meaning pointed out by G. Leech open connotative proper names to semantic changes in case they are used in another context. In case a connotonym is found in some new surroundings it changes its inner structure, which will be demonstrated here on the example of one of the most well-known connotonyms of all times, that is Shakespeare's *Hamlet*. William Shakespeare's *HAMLET* is one of the canonic texts of the world literature, **basic** for many other literary texts and their translations, staged versions, and movies.

The intention of the paper is to trace the semantic changes of the connotative name, effected by different contexts. So I took the following texts for the analysis:

- 1 William Shakespeare's *Hamlet* as the basic text;
- 2 The Ukrainian translation of *Hamlet* by Leonid Hrebinka;
- 3 F.Zeffirelli's film *Hamlet* (script);
- 4 Tom Stoppard's play *Rosencrantz and Guildenstern are Dead*.

The semantics of the proper names in the plays is formed by the characters' speech and stage remarks, so the dialogue discourse is here the main factor in forming the semantics of proper names. Dialogues and monologues contain all the information providing indirect characteristics to the personage, i.e. lexemes adding **components of meaning** to the semantics of the name. So the purpose was to study collocations of the proper name in question and trace the changes in its semantics, as it moves chronologically from Shakespeare's plays to Stoppard's, from plays to films, and from English to Ukrainian. I would like to point out that to study how the semantics of the proper names is formed in the play that is in dialogue discourse is even more exciting because you do not have much of an author to describe the personage, so you have just dialogues to form the semantics of the proper name. It means you have to study the vocabulary of the character, as well as the words referred to him/her by other personages.

As soon as Shakespeare's *Hamlet* is the basic text, the semantics of Shakespeare's Hamlet is the basic semantics to be contrasted to the semantics of the name Hamlet in other works. The semantics of the proper name Hamlet in Shakespeare's play was compared with the semantics of the same name in the abovementioned artistic texts and the film, the semantics of Hamlet in Shakespeare's play being primary for all the other texts and the film in question:

«The analysis of word meaning is often seen as a process of bringing down the sense of a word into its minimal distinctive features, that is, into components which contrast with other components» (G. Leech 1985). As soon as the connotonym itself is a secondary nomination unit, we need to find the corresponding common name to represent the primary nomination. I suggest that such a lexeme is «man» which can be analyzed into the following components of meaning:

+ human	+ male	+ adult
– animal	– female	– child

To analyse the collocations of the name Hamlet I used AntConc tool for the corpora of texts about prince Hamlet, their translations into Ukrainian and scripts of the film made after it. Corpora

of the dialogue discourse texts include the marking of the ACT and SCENE opening and closing, STAGE DIRECTORIES, SPEAKER tags for dialogue boundaries.

Shakespeare's play	Hrebinka's translation	T. Stoppard's play
<p><SCENE 4> <The Platform.> <STAGE DIR> <Enter Hamlet, Horatio, and Marcellus.> </STAGE DIR> <HAMLET> <15%> The air bites shrewdly; it is very cold. </HAMLET> <HORATIO> <15%> It is a nipping and an eager air. </HORATIO> <HAMLET> <15%> What hour now? </HAMLET></p>	<p><СЦЕНА 4> <Майданчик перед замком.> <STAGE DIR> <Входять Гамлет, Гораціо й Марцелл.> </STAGE DIR> <ГАМЛЕТ> Ну й холодно, аж забиває дух. </ГАМЛЕТ> <ГОРАЦІО> Заходять зашпори; мороз кусючий. </ГОРАЦІО> <ГАМЛЕТ> Котра година? </ГАМЛЕТ></p>	<p><Act Two>. <STAGE DIR> HAMLET, ROS and GUIL talking, the continuation of the previous scene. Their conversation, on the move, is indecipherable at first. The first illegible line is HAMLET's, coming at the end of a short speech ? see Shakespeare Act II, scene ii.</STAGE DIR> <HAMLET>: S'blood, there is something in this more than natural, if philosophy could take it out. <STAGE DIR>A flourish from the TRAGEDIANS' band.</STAGE DIR> </HAMLET></p>

The semantic structure of the poetonym in question is complex, which is caused by the complexity of the tragedy itself. «Actually it would not be accurate to speak about a delayed revenge; it would be more truthful to point out that *Hamlet* is not just a tragedy of revenge. It would be more correctly to define it is as a tragedy of consciousness: Hamlet does not seek a revenge, he rather seeks to know, to learn the spectrum, the severity of truth, of life, but at the same time he fears to learn the truth, and to postpone the revenge, and to die, when it seems no longer possible to avoid it, and when nothing else is left to know» (Zazo 2018, 27).

We can now only imagine what Shakespeare's beholders knew about the name Hamlet, and what associations they could have at the time the play was staged. There are two sources that could be possibly remembered by them, i.e. the common name, archaic now but neutral at Shakespeare's times: *hamlet*, meaning 'small village', diminutive of *hamel* 'village' which is considered to have transformed into English *home* in the course of time. (Online Etymology Dictionary). The story itself could ultimately derive from a legend in *Gesta Danorum*, a history of the Danes composed in Latin around 1200 AD by the Danish author Saxo Grammaticus. The protagonist of the legend was Amleth, whose father and uncle are joint rulers of Jutland, the peninsula that forms the mainland portion of Denmark. In Saxo's tale, Amleth's father is killed by his uncle, who then marries the prince's mother. Amleth feigns madness to keep from being murdered by his uncle, but he eventually avenges his father's killing and becomes king of the Jutes (British Library).

If the image of Hamlet were not complicated and had just one characteristic of a revengeful son of a noble father, the number of semantic components would not be much lower. Using AntConc tool, I studied the collocations of the name in the play (5 words on the left and 5 words on the right), analyzed them and classified them in the following components of connotative meaning of Hamlet name. I must confess that first I thought of possible components of meaning, which were really found in the speech of characters, and they came in the following order. There were 6 of them that came to my mind in the following order of importance (noble man, man of ancient Denmark, doubting man, restless man, false madman, grieving man, loving man). While the results showed a great difference, first, in the number of components involved, and in the importance of them, based on the number of lexemes to support this additional meaning: noble man (*lord, prince, your lordship, greatness, etc.*), angry and disappointed man (*thoughts be bloody, let me be cruel, Frailty, thy name is woman, why she, even she, a beast would have mourned longer, most wicked speed, incestuous*

sheets! blood, sword, horrid, wicked tongue, slain, villain, etc.), doubting man (*doubt, good or bad, dream, shadow, I cannot reason. yet I, a dull and muddy-mettled rascal, can say nothing, Am I a coward? Who calls me villain? Breaks my head across?* – abundance of question marks), grieving man (*solemn black, forced breath, grief, woe, mourning duties, flesh would melt, resolve into a dew, self-slaughter, dead, bones, sepulture, dead, death, restless man, clever and inventive man, false madman, loving man, relentless man, thinking man, man of tragic fate, brave and well-trained man*), loving and obedient (*loving reply, with all my love, express his love and friending, my excellent good friends, by the fights of our friendship, ever-preserved love, o wonderful son, etc.*), clever and resourceful (*confession in your looks, discovery, secrecy, prophecy, I'll catch the conscience of the king, etc.* – he makes observations and judgements), man of tragic fate (*fortune, she is a strumpet, doomsday near, devil, power, whips and scorns of life*).

1. Ukrainian translation by Leonid Hrebinka.

There are seven Ukrainian translations of *Shakespeare's Hamlet*. I would like to like to study the semantic changes of *Hamlet* in one of them here, for it is a matter of an individual paper to analyze and compare the semantics of the name Hamlet in all the translations. I am going to have a look at L. Hrebinka's translation. It is the closest to the authentic text, therefore it is interesting to trace the changes in case the translator's strategy is to preserve the author's style and artistic images as much as possible. «Through the lenses of the folk character L. Hrebinka's translation is the most «Ukrainian» of all translations of *Hamlet* by its lingual-and-stylistic characteristics, it being the closest to the vernacular and baroque traditions of lower class, not falling down as far as travesty» (Kolomiets 2009, 174).

As soon as every new text containing the same name both inherits the semantics of the previous texts and adds something to it. So, the semantic components of Shakespeare's Hamlet are transported into the Ukrainian text in the memory of the intended reader who is aware of the original text, or the reader finds him/herself reading the translated text having a semantic structure of the connotonym existing in the environment they live. Thus, in Ukrainian literature and everyday use Hamlet means 'a hesitating, doubting person' (Лукаш 2017, 85). To see where a Ukrainian reader is getting when the translated book is read we should have a look at our corpus and study collocations of the onym.

Though the set of components the connotonym Hamlet contains is the same, we can trace some new hues and loss of certain nuances within the same inner structure: angry and disappointed man; noble man («прынтс» (prince – 124) instead of «lord» title - 190); doubting man; grieving man; restless man; clever and inventive man; false madman; loving man; relentless man; thinking man; man of tragic fate; brave and well-trained man. The whole semantic structure in its generalized coincide in the basic text and the Ukrainian translation. Despite the fact that the semantic structure is rather similar to the authentic one, it still differs. The semantic components are the same: noble man (принц, пан), brave man (чого боятися, страх цей нас безволить, воля й сила), (гидкі, мерзенні, недоладні, пусті втіхи; Ганьба і сором! Здичілий сад, бур'яни, потворне й хиже зілля буює в нім; зрадливість - ось твоє наймення, жінко!) so on.

Though the choice of lexemes affects the whole inner structure. Thus, instead of «mother» we find: «matusia» in Ukrainian which corresponds «mommy», which softens the relation and changes the emotion.

- the use of diminutive suffixes –sen'kyi, -n'kyi (samisin'kyi), change the whole mode from tragic to some milder atmosphere;

- word-for-word translation «*I do not set my life at a pin's fee;*» (pin - shpylka) when speaking of how low Hamlet values his life, does not make the same effect, as in English – shpylka sounds inappropriate, both in its sound form and its collocation, which reduces the power of metaphor. So the component of disappointment in life is not so brightly expressed.

«Looking for a stylistically adequate equivalent of Shakespeare's baroque theatre L. Hrebinka and T. Osmachka (*the author of another Ukrainian translation*) actualized the Ukrainian tradition of «lower class» or «folklore» baroque in the aspects of folk character and theatrical effectiveness of a poetic word. «Folk character» means rich, juicy, fancy, sharp, multi-stylistic (both beautiful and spicy)

folk language; «theatrical effectiveness» means ecstatic tension, ingenuity, paradoxical and aphoristic character» (Kolomiets 2009, 177).

2. Now let us have a look of the semantic structure changes in the film directed by Franco Zeffirelli. The text is Shakespeare's, though the semantics has somewhat altered. Despite the fact that the set of components is the same, some of them are enforced, and some are reduced by means of visual effect and some cuts in the Shakespeare's text.

- to make the emotion stronger, the monologue is cut and finishes with the strongest words, now being an idiom:

[12:00 – 12:24] «*Frailty thy name is woman*» so, the component of «angry man» gets even stronger thanks to this technique. It is also enforced by the actor's playing emotionally, his look, gesture, intonation. So, non-verbal means are of great importance. In the play there are 13 more lines, though in the lines Hamlet recollects how Gertrude was like Niobe in tears during his father's funeral;

- the component of «loving man» somewhat changes in the film, where it obtains more erotic characteristics as compared to the play: he kisses Ophelia passionately [1:13:05-1:13:22], his love to his mother is also of passionate character, which is supported by the emotional scenes between them;

- «false madman» is supported by his behaving as a buffoon, a king's clown and saying what he wants [1:09:24- 10:10:13].

So, the emotional part of the semantic structure is enforced, while all the rest are preserved though reduced to some extent.

3. Tom Stoppard's play *Rosencrantz and Guildenstern are Dead*.

The third way to change the semantics of a connotonym under the influence of the context is to use it in another literary work. To see how it is done I have studied Tom Stoppard's play *Rosencrantz and Guildenstern are Dead*. Hamlet is here not at the frontstage of the story, he is moved away from the main focus giving space to Rosenkrantz and Guildenstern experiencing their own existential crisis. So, the image is restricted in the play to a secondary part which affected the semantics of his name. We can see that out of 12 semantic components singled out in Shakespeare's play, only 5 were actualized here (noble man, angry and disappointed man, restless man, clever and resourceful man, false madman). The main components here are false madman and resourceful man. We see Hamlet for the first time when he is already playing mad, so only prepared readers can guess what is really going on. Other components are actualized in connection with the protagonists of the play, which we see later: angry man, relentless man, clever and resourceful man, and noble man. The rest components are left behind as not significant for the development of the story about Rosenkrantz and Guildenstern.

	Shakespeare's play	L. Hrebinka's Translation	F. Zeffirelli's film	Tom Stoppard's play
1. Noble man (according to the number of the uses of the title «lord»)	+	+ ! (‘pryncs’ (принц) is used less often than ‘lord’ in English)	+	+
2. Angry and disappointed man (actually, the greatest number of lexemes)	+	+	+ ! (enforced by the actor's emotions, sometimes incomplete monologues, shifts in order)	+
3. Doubting man	+	+	+	
4. Grieving man	+	+	+	
5. Restless man	+	+	+	+

6. Clever and resourceful man	+	+	+	+
7. False madman	+	+	+(buffoon, a king's fool, clown)	+ ! 1. (one can first see Hamlet in this state)
8. Loving man	+	+(domesticated by means of diminutive suffixes, making him more tender)	+(visual effect of affection suggesting the love is of different character than mother-son, the idea about the Edip's complex)	
9. Relentless man	+	+	+	
10. Thinking man	+	+	+	
11. Man of tragic fate	+	+	+	
12. Brave and well-trained man	+	+	+	

The analysis of this corpus demonstrates changes in the collocations of the proper name under analysis, resulting in shifts in its semantics, with the images of the characters acquiring new hues each time the referent, setting or audio-visual effects change in the context of films. A similar pattern is observed in the English scripts and their translations. It would be interesting to study the names of all the central characters of the play and find certain regularities in the semantic changes of the names under the impact of interlingual and intersemiotic factors.

References

- КАЛИНКИН, В. (1999): *Поэтика онима*. Донецк: Юго-Восток.
- КОЛОМІЄЦЬ Л. (2009): Українські перекладачі "Гамлета" В. Шекспіра: Пантелеймон Куліш, Юрій Клен, Леонід Гребінка, Михайло Рудницький, Ігор Костецький, Григорій Кочур, Юрій Андрухович. В: *Ренесансні студії*. Запоріжжя: Видавництво Класичного приватного університету. Вип. 12–13, с. 163–188.
- ЛУКАШ (2017): *Словник конотативних власних назв*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса.
- ОТІН, Е. (1978) Конотативна ономастична лексика. *Мовознавство*. №6, с. 46–52.
- СТОППАРД, Т. (2015): *Розенкранц і Гільденстерн мертві*. Брустурів: Дискурсус.
- ШЕКСПІР, В. (2012): Гамлет, принц Данський. *Вільям Шекспір. Вибране*. Київ: Національний книжковий проект, с. 85–208.
- BALTES, P. (1991): Semantic Variation in the Connotations of Personal Names. In: *Deseret Language and Linguistic Society Symposium*. № 1(17), p. 75–86.
- British Library. *Saxo's legend of Amleth in the Gesta Danorum* <<https://www.bl.uk/collection-items/saxos-legend-of-amleth-in-the-gesta-danorum>>
- GENTZLER, E. (2001): *Contemporary Translation Theories*. Clevedon: Multilingual Matters Ltd.
- JAKOBSON, R. (1959): On Linguistic Aspects of Translation. *On Translation*, Massachusetts: Harvard University Press, p. 232–239
- KIANBAKHT, S. (2016): Cultural Conceptualizations, Semantics and Translation. In: *Theory and Practice in Language Studies*. № 11 (6), p. 2169–2174.
- LECKIE, G. (2013): The double life of proper names. *Philosophical Studies*. (165), p. 1139–1160
- LEECH, G. (1985): *Semantics. The Study of Meaning*. London: Penguin Books.
- LONGOBARDI, G. (1994): Reference and Proper Names: A Theory of N-Movement in Syntax and Logical Form. In: *Linguistic Inquiry*, № 25 (4), p. 609–665.
- NEWMARK, P. (1981): *Approaches to Translation*. Oxford, New York: Pergamon Press.
- OLTEAN, S. (2009): On the Semantics of Proper Names and of Common Names. In: *Studia Universitatis*

- Babes-Bolyai, Philologia*, LIV, 4. Cluj: Editura Presa Universitara Clujeana, p. 157–168.
Online Etymology Dictionary. <<https://www.etymonline.com/word/hamlet>> [online].
PORTER, H. H. (2005): *What Is Meaning? Fundamentals of Formal Semantics*. Oxford: Blackwell.
SAEED, I. J. (1997): *Semantics*. Oxford: Blackwell.
SHAKESPEARE, W. (1943): Hamlet, Prince of Denmark. *The Complete Works of William Shakespeare*. Oxford: Oxford University Press, p. 870–907.
STOPPARD, T. (1994): *Rosencrantz and Guildenstern Are Dead*. New York: Grove Press.
ZAZO, A. L. (2018): Amleto. Un itinerario, una maschera. In: *Amleto*. Milano: Mondadori Libri, p. xxiii–xxxvii.

Профіль автора:

Павлюк Наталія Веніамінівна
Кандидат філологічних наук, доцент
Перекладознавство, ономастика
Національний університет «Києво-
Могилянська академія»
natalia.pavliuk@ukma.edu.ua

Author's Profile:

Pavliuk Nataliia
PhD in Philology, Associate Professor
Scientific interests: Translation Studies, Onomastics.
National University «Kyiv-Mohyla Academy»
natalia.pavliuk@ukma.edu.ua

ASTRID WINTER

Technische Universität Dresden, Deutschland
[Dresden University of Technology, Germany]

GEWALT UND SPRACHE – TRANSFORMATIONEN DER AVANTGARDE-ARCHITEKTUR

[Violence and Language – Transformations of the Avant-garde Architecture]

1. Einleitung. Im Kontext der frühen Moderne korrelierte das Gewaltpotential einer kämpferischen Rhetorik architekturtheoretischer Schriften nicht selten mit der Wirkung der Bauten, die dieser Avantgarde-Ästhetik folgten. So stigmatisierte der aus Brno/Brünn stammende und in Wien, Paris und Prag tätige Architekt Adolf Loos (1870-1933) die Verwendung einer überbordenden historistischen Bauornamentik als ein «Verbrechen» und provozierte damit einerseits erbitterte Polemiken über das neue Bauen, andererseits wegweisende Ideen zu den sozialen Fragen des Wohnens, die letztlich im Bauhausstil, International Style oder architektonischen Funktionalismus, aber eben auch im Brutalismus inhumaner Betonfassaden mündeten.

Unter den zahlreichen, oft ironisch und scharfzüngig formulierten Architekturtraktaten der Zeit, die eine gewisse kulturhistorische Bedeutung erlangten, hatte jedoch keiner eine größere Sprengkraft und nachhaltigere, fast sprichwörtliche Wirkung als der 1908 erschienene Aufsatz *Ornament und Verbrechen* (Loos 1988, 78–88).¹ Loos polemisierte darin gegen den Fassadenstil der Wiener Ringstraßenästhetik und sezessionistische Strömungen, propagierte eine an Zweckmäßigkeit orientierte Baukunst und verteufelte die seiner Meinung nach überflüssige kunsthandwerkliche «Dekorationswut», wie sie aus der Arts-and-Craft-Bewegung hervorgegangen war.

Obwohl er zu diesem Zeitpunkt die Umsetzung seiner Ideen noch nicht mit einem eigenen Bauwerk verdeutlichen konnte, entwickelten seine Postulate eine derartige Sprengkraft, dass sie geradezu gewalttätige Reaktionen provozierten. Diese reichten von wüsten Beschimpfungen in der Tagespresse über handgreifliche Tumulte nach seinen Vorträgen bis hin zum Einsatz der Staatsgewalt in gerichtlichen Auseinandersetzungen (vgl. Loos 1988, 11–13; Opel, 1985). In ihnen ging es dann aber nicht nur um ästhetische Fragen, sondern auch um faktische Beschuldigungen des Architekten, wie etwa den Vorwurf der Verschandelung des Wiener Innenstadts, angeblich betrügerischer Honorarforderungen und gar des sexuellen Missbrauchs (Long 2015).

Trotz oder wegen der kontroversen Aufnahme hatten die kämpferischen Thesen eine vielfältige Wirkungsgeschichte. Sie beeinflussten nicht nur nachhaltig die architektonische Praxis, sondern auch puristische und elementaristische Strömungen in Literatur und bildender Kunst und hinterließen bis ins 21. Jahrhundert hinein Reflexe in allgemeinen ästhetischen Theorien.

Der folgende Beitrag untersucht daher, warum und auf welche Weise die nur verbal vermittelten ästhetischen Standpunkte in architektonischen – also nicht in politischen, weltanschaulichen oder existentiellen – Fragen einen derart gewaltbeladenen Diskurs und die konkrete Gewaltanwendung heraufbeschwören konnten. Da die kunstgeschichtliche Forschung eher den Bauten als den Schriften von Adolf Loos Beachtung schenkt, soll in der folgenden Untersuchung gerade die Sprache im Mittelpunkt stehen.

Wie sein Mitarbeiter in Pilsen, Karel Lhota, 1929 betonte, habe Loos zeitlebens eine Abneigung gegen das Bauzeichnen gehegt und keine gezeichnete, sondern eine quasi «geschriebene Architektur» geschaffen, die aus einer Reihe logisch aufeinander folgender Gedanken hervorge-

¹ Dass in der Tschechoslowakei, zu der sich Loos nach 1918 mit der Annahme der Staatsbürgerschaft bekannte, die erste tschechische Übersetzung *Ornament je zločin* [Ornament ist ein Verbrechen] statt *Ornament a zločin* [Ornament und Verbrechen] (Sarnitz 2006, 84–89) lautete, ist ein Hinweis auf die radikale Tendenz bei der Rezeption seiner Ideen. Die Übersetzung diente noch der Neuauflage der Schriftensammlung *Navzdory* [Trotzdem] als Untertitel (Loos 2015, 72–81).

gangen sei (Lhota 2010, 77–78). Offenbar verstanden es die Schüler von Loos, seine schriftlich geäußerten Ideen in konkrete architektonische Projekte zu übersetzen. So erscheint es nur folgerichtig, danach zu fragen, ob ein innerer Zusammenhang zwischen der in den Polemiken überlieferten verbalen Gewalt und der rigoros funktionalen architektonischen Praxis besteht.

Um die Berührungsfelder zwischen Literatur und Architektur zu erfassen, geht der Beitrag in methodologischer Hinsicht sowohl komparatistisch als auch interdisziplinär vor. In der sprachlichen Analyse wird zunächst ein heuristischer Gewaltbegriff zugrunde gelegt, wie er sich in den Geistes- und Sozialwissenschaften seit den 1980er Jahren aus der allgemeinen Unterscheidung zwischen symbolischer und physischer Gewalt herausgebildet hat. Dabei sollen hier einerseits die Strukturen medialer Gewaltrepräsentationen in den verschiedenen Textsorten sowie in den architektonischen Adaptionen untersucht werden; andererseits stehen Fragen nach der inneren Dynamik, den Bedingungen der Performanz und den konkreten Folgen der verbalen Gewalt im Fokus.

Der Fragestellung folgend nimmt die Untersuchung daher ihren Ausgang im Gewaltdiskurs, der von den theoretischen Schriften ausging. Daran schließt sich ein kurzer Überblick über die architektonischen Umsetzungen und das Fortwirken in der Architekturgeschichte an. Da Loos insbesondere in seinem mährischen und böhmischen Umfeld rezipiert wurde, wo er auf die architektonische Theorie und Praxis unmittelbaren Einfluss nahm, liegt das Hauptaugenmerk auf der Region Mitteleuropas.²

2. Gewalt und Sprache

Bei der Untersuchung der verbalen Gewalt in den Schriften von Adolf Loos orientiert sich die folgende Darstellung an sprach- und literaturwissenschaftlichen Gewalttypologien (vgl. Corbinneau-Hoffmann/Nicklas 2000; Fix 2000; Knappe 2006; Bloch 2011, 71–82; Gudehus/Christ 2013, 230–347) und unterscheidet vier grundlegende Kategorien, die zwar getrennt betrachtet werden, aber nicht isoliert auftreten.

2.1 Gewalt in der Sprache – Gewalt als Thema

Auf der motivisch-thematischen Ebene herrscht zunächst das Reden *über* physische Gewaltakte vor. Direkt oder indirekt schildert der Autor Gewalthandlungen, bettet sie in kurze Handlungssequenzen ein und fikionalisiert sie im systemreferentiellen, architextuellen (Genette 1982, 7) Bezug auf quasi literarische Textsorten wie Anekdote, Märchen, Parabel, Witz, Satire, Posse oder biblisches Gebot. Das erzählte Gewaltereignis dient als rhetorisches *exemplum* oder *argumentum* und lässt die Parallelen zur verbrecherischen Anwendung des Ornaments umso deutlicher werden.

Akteure der Gewaltausübung sind einerseits Verbrecher, andererseits sog. «Wilde»: z. B. tätowierte Kannibalen, die ihre Feinde zerstückeln; degenerierte Gangster, die Morde verüben und an ihren Tätowierungen erkennbar sind; Tyrannen, die gesunde Arbeiter dazu zwingen, ihre Produktivkraft an ästhetisch vergängliche Ornamente zu verschwenden (vgl. Loos 1988, 84, 2015, 78) und das Material zu «schänden» (vgl. Loos 1988, 85; 2015, 78); Brandstifter, die eine Stadt anzünden, um die Nationalökonomie anzukurbeln (vgl. Loos 1988, 85, 2015, 78); oder Chinesen, die ihre Kinder nach der Geburt brutal in Vasen stecken und mästen, um dann mit den bestaunten Missgeburten Geld zu verdienen (vgl. Loos 1988, 92; 2015, 84). Das Spektrum der thematisierten Gewaltanwendung in den verschiedensten nicht-künstlerischen Bereichen der Gesellschaft ist vielfältig.

2.2 Sprache der Gewalt – Diskursive Gewalt

Den Überlegungen Bourdieus folgend sind Funktionsweisen von Sprache auch Produkte sozialer Verhältnisse und spiegeln «symbolische Machtbeziehungen [...]», in denen sich die Macht-

² Die in der Tschechoslowakei entstandenen Bauten von Loos, die er oft in Kooperation mit tschechischen Architekten realisierte, haben architekturhistorische Studien seit den 1970er Jahren dokumentiert. Doch erst nach 1989 wurden sie in großen Ausstellungen (in Prag, Brünn, Pilsen) und aufwändigen Restaurierungsprojekten einer breiteren Öffentlichkeit präsentiert (vgl. Kulka 1931; Kudělka 1973, 1974; Rukschcio/Schachel 1982; Běhalová 1983; Šlapeta 1983; Švácha 1983; Šlapeta 2000; Ksandr 2000; Szadkowska et al. 2009; Lhota 2010; Domanický/Jindra 2011; Rukschcio et al. 2013; Knihovna města Plzně 2014).

verhältnisse zwischen den Sprechern oder ihren jeweiligen sozialen Gruppen aktualisieren» (Bourdieu 1990, 11). Prozesse der gewalttätigen Normierung und Bewertung, Zensur und Sanktionierung von abweichenden Sprechweisen enthalten eine der Sprache immanente diskursive Gewalt; in satirischer Zuspitzung kann der gewalttätige Zug freigelegt werden.

«Das Kind ist amoralisch. Der papua ist es für uns auch. Der papua schlachtet seine feinde ab und verzehrt sie. Er ist kein verbrecher. Wenn aber der moderne mensch jemanden abschlachtet und verzehrt, so ist er ein verbrecher oder ein degenerierter. Der papua tätowiert seine haut, sein boot, sein ruder, kurz alles, was ihm erreichbar ist. Er ist kein verbrecher. Der moderne mensch, der sich tätowiert, ist ein verbrecher oder ein degenerierter. Es gibt gefängnisse, in denen achtzig prozent der häftlinge tätowierungen aufweisen. Die tätowierten, die nicht in haft sind, sind latente verbrecher oder degenerierte aristokraten. Wenn ein tätowierter in freiheit stirbt, so ist er eben einige jahre, bevor er einen mord verübt hat, gestorben. [...]

Evolution der kultur ist gleichbedeutend mit dem entfernen des ornamentes aus dem gebrauchsgegenstande» (Loos 1988, 78–79).

Loos unterstellt in der Schrift *Ornament und Verbrechen* einen biologistischen Kulturdarwinismus, in dem die Entwicklung der Kultur aus seiner Sicht als Selektionsprozess vom primitiven Schmuckbedürfnis des sog. «Wilden» zum gebildeten Schönheitsempfinden des kultivierten Mannes verläuft, welcher die Angemessenheit der Form sowie den Wert des Werkstoffs schätzt.³

Da Loos den Ureinwohner Papua-Neuguineas auch mit Begriffen wie «Senegalneger» oder «Fidschiinsulaner» gleichsetzt, da er für den Verbrecher synonym auch die Bezeichnungen «Pflanzmacher» (also österr. für Schwindler), «Kunsthandwerker» oder «Österreicher» verwendet und sich selbst für modern hält (Loos 1988, 14–15; 2015, 13–14), herrschen symbolische Machtverhältnisse, die Hierarchien kultureller Vorherrschaft ethnischer, sozialer oder nationaler Gruppen manifestieren. Hier wird Gewalt in der ästhetischen Wertung angewendet. Diese strukturelle Gewalt äußert sich v. a. in einem eurozentrischen Kolonialismus, in einem kaum verdeckten Rassismus gegenüber indigenen Völkern, in der kulturellen Überlegenheit gegenüber dem Geschmack des vermeintlich rückständigen «Spießers» und schließlich in der künstlerischen Dominanz gegenüber den Bewunderern des Kunsthandwerks, des Jugendstils und des Historismus.

2.3 Sprachgewalt

Durch bewussten Normbruch und den wirkungsvollen, kreativen Einsatz sprachlicher Mittel kann die Sprache selbst zum Objekt der Gewaltanwendung werden, wie Ulla Fix betont: «Gewalt ist hier in einem spezifischen Sinn zu verstehen: als «souveräne wirkungsvolle Beherrschung der sprachlichen Ausdrucksmittel». Auflehnung, gewollter Normbruch verlangt besondere Anstrengung, ist ein gestaltendes Element, Sache besonderen, kreativen Sprachvermögens» (Fix 2000, 29).

Im sprachgewaltigen Impetus kann man auch einen Reflex der zeitbedingten Sprachkrise und Sprachskepsis erkennen.⁴ Es sei nur daran erinnert, dass Ludwig Wittgenstein und Sigmund Freud, Hugo von Hofmannsthal, Oskar Kokoschka, Arnold Schönberg und Tristan Tzara, Peter Altenberg, Karl Kraus und Else Lasker-Schüler zu den Zeitgenossen und Freunden von Adolf Loos zählten.

Anders als in den damaligen literarischen Strömungen des Dadaismus und Expressionismus äußert sich die Zerstörung alter Repräsentationsweisen durch Sprache bei Loos allerdings *nicht* in einer zerstückelten Syntax, in alogischer Semantik oder atomisierter Lautpoesie, zumal diese Verfahren der Intentionalität seiner Texte widersprochen hätten. Als eine mögliche allgemeine

³ Loos auch durch ältere Reisebeschreibungen angeregt worden sein, z. B. durch die Darstellungen der ersten russischen Weltumsegelung durch Krusenstern (1803–1806), in denen sich Schilderungen von Ganzkörper-Tätowierungen bei den Einwohnern der Marquesas-Südseeinseln finden. Georg von Langsdorff etwa beschreibt ausführlich die geometrische Ornamentik der Tätowierung (Langsdorff 1812, 99–101) und die körperliche Schönheit der Nukahiwa, die zwar das Ebenmaß eines Apollo vom Belvedere erreichten (vgl. Langsdorff 1812, 92–92), die aber auch, «ohne dabey das Bewußtseyn, Böses zu thun, [...] ihre erschlagenen Feinde verzehren und [...] bey Hungersnoth ihre Weiber und Kinder schlachten und essen» (Langsdorff 1812, 121). Die enthaltenen Illustrationen von Tilesius von Tilenau wurden Anfang des 20. Jahrhunderts von Karl von den Steinen erneut veröffentlicht (vgl. Steinen 1925, 142).

⁴ Auf diese Zusammenhänge weist auch Langer (2008, 118–125) hin.

typologische Parallelen können aber auch die latenten Gewalt- und Kriegsthemen bei den Futuristen und Expressionisten sowie die allgemeine martialische Lexik der avantgardistischen Manifest-Literatur auch auf Loos Einfluss ausgeübt haben.

Die mutwillige Regelverletzung zeigt sich bei Loos auf den ersten Blick in der Orthographie, in der er die konsequente Kleinschreibung umsetzt und den Leser zur Änderung seiner automatisierten Wahrnehmungsgewohnheiten durch Regelvereinfachung zwingt. Im bewussten Gegensatz zu einer sophistischen Ornamentik wählt Loos eine reduzierte Syntax mit einfachen, gereihten Hauptsätzen, die aber umso suggestivere, oft manipulative unvollständige Syllogismen (Enthymeme) wie in dem oben angeführten Zitat entfalten. Persuasive Strategien werden durch anschauliche und einprägsame Stilfiguren gestützt. So stellt z. B. schon der Titel des Essays *Das Wiener Weh* (Loos 1983, 221–224) alliterativ einen Bezug zu den Wiener Werkstätten her und konnotiert diese Kunsthandwerkschule entsprechend negativ. Darüber hinaus bildet das Wort *Weh* (verstanden als ‚Leid‘ oder ‚Unglück‘) homophon den verdoppelten Buchstabennamen ‚W‘ [ve:] im Firmensignet der Werkstätten ab.

Die Affekte weiß Loos durch rhetorische Fragen, pathetische Apostrophen, Imperative, wirkungsvolle Aposiopesen, Amplifikationen, Emphase und Klimax anzusprechen, um dem Leser sodann die Illusion eigener Schlussfolgerungen vorzugaukeln. Beim Einsatz des sprachlichen Schmucks (*ornatus*) erreicht er Überraschungseffekte durch expressive Wortmetaphern⁵ und Attribuierungen⁶, Hyperbeln⁷ oder Paradoxa⁸. Dem Vergnügen (*delectare*) des Lesers dienen Ironie⁹ und realisierte Metaphern¹⁰. Die *exempla* sind oft willkürlich entfernten Kontexten entnommen und zeigen widersprüchliche, oxymoronische und antinomische Strukturen. So schreibt er, nur um die Vorteile nichtverzerrter Kleidung hervorzugeben:

«Der aber [der Engländer – A.W.] sauft sich entweder zu Tode oder er hat noch keinen Tropfen über seine Kehle gebracht. Theater, ja selbst Shakespeare ist für diesen Todsünde, für jenen einziger Grund zum Dasein. Es gibt solche unter ihnen, bei denen mit der Befruchtung jede sexuelle Empfindung aufhört, und solche, lange vor Sade, die von den unerhörtesten Lastern überschäumen. Und alle sind gleich angezogen» (Loos 1983, 118).¹¹

Die Sprachgewalt verbirgt sich also auch in unpassend und mutwillig verbundenen Vergleichsgegenständen oder effektvollen Gewaltmetaphern, die zu einer polarisierenden Aufnahme seiner Schriften herausfordern mussten.

2.4 Verbale Gewalt

Verbale Gewalt ist in den Sprechakten der Beschimpfung, Verleumdung, Herabwürdigung, Missachtung, im Lächerlichmachen bis hin zum Rufmord präsent (vgl. Imbusch 2002, 41). Nach Austin (Austin 1962, 101) ist der illokutive Sprechakt, hier also die intendierte sprachliche Schmähung, an bestimmte situative Bedingungen gebunden, damit er ‚gelingt‘ und die beabsichtigte verletzende Wirkung (Perlokution) zeigt (vgl. Knappe 2006, 68–71).

Der architektonische Nihilismus bei Loos beleidigt, degradiert, diffamiert, macht lächerlich und grenzt aus. Daher verwundert es kaum, dass der verbale Rigorismus je nach Empfänger auch eine entsprechende Wirkung hatte und absoluten Widerspruch wie bedingungslose Bewunderung gleichermaßen hervorrief. Karl Kraus solidarisierte sich mit Loos, als er bissig anmerkte:

«Adolf Loos und ich, er wörtlich, ich sprachlich, haben nichts weiter getan als gezeigt, daß zwischen einer Urne und einem Nachtopf ein Unterschied ist und daß in diesem Unterschied erst die Kultur Spielraum hat. Die anderen aber, die Positiven, teilen sich in solche, die die Urne als Nachtopf und die den Nachtopf als Urne gebrauchen» (Loos 1930, 27).

⁵ S. z. B. «Patentösterreicher» (Loos 1983, 22), «Zementseuche» (Loos 1987, 137).

⁶ S. als Metonymie z.B. «hingeworfene Fleischfetzen» (Loos 1983, 69) statt «Steak» oder als schmähende Hypallage z.B. «angewandter Künstler» (Loos 1988, 72) statt «Vertreter der angewandten Künste».

⁷ S. z. B. «indianische Verzierungswut der staatlich angestellten Kulturbaren» (Loos 1983, 109).

⁸ S. z. B. «Das Unvermögen unserer Kultur, ein neues Ornament zu schaffen, bedeutet ihre Größe» (Loos 1983, 108).

⁹ S. z. B. «echt deutsche, unverfälschte Original-Hausfrau» (Loos 1983, 70).

¹⁰ S. z. B. «In dieser olivengrünen und braunrothen Tapeziersauce sind wir ein ganzes Jahrhundert herumgeschwommen.» (Loos 1983, 72)

¹¹ Vgl. auch den Artikel *Die Herrenmode* von 1898 (Loos 1987: 55–61)

Geschmäht wird hier nicht das Ornament, sondern die Kulturlosigkeit und «ordinäre Gesinnung»¹² der Österreicher, die das Ornament schätzen und dabei die Funktion der Gegenstände übersehen. Dass diesen Formen der Beleidigung eine performative Kraft innewohnte, zeigen die unmittelbaren Reaktionen auf die Vorträge von Loos: So wurden – wenn auch zunächst nur im Medium der Sprache – wörtlich «Ohrfeigen ausgeteilt», «Kriege erklärt» oder ironisch «Kerkerhaft» für all jene Degenerierten gefordert, die noch inmitten von Blumentapeten wohnten.

Doch die Polemik hatte auch reale Gewaltfolgen: Der noch unfertige Bau des Hauses am Michaelerplatz¹³ wurde 1910 polizeilich gestoppt, weil er entgegen der städtischen Gepflogenheiten keine Bauornamentik, sondern eine glatte Fassade aufweisen sollte, womit er von den historistischen Fassaden der Umgebung abwich.¹⁴ 1928 stand Loos in einem Sittlichkeitsprozess vor Gericht – wohl nicht ganz zu Unrecht, wie sich nach Entdeckung der Akten 2015 herausstellte.¹⁵ Beim Vorwurf der Pädophilie wurde ihm im Gerichtsverfahren mit plakativer Logik seine eigene verbale Gewalt vorgehalten: «Denn [so lautete ein Kommentar – A. W.] wenn ein Mensch sein ganzes Leben «Ornament ist Verbrechen!» schreit, so kann er natürlich auch einmal ein Verbrechen als Ornament begehen!»¹⁶

Neben dem Sprechakt der Beschimpfung spricht Loos im Gegenzug imperativische Direktiven aus, die aber glücklicherweise von den Lesern nicht befolgt wurden: «[...] wollt ihr ein zeitgemäßes Handwerk haben, wollt ihr zeitgemäße Gebrauchsgegenstände haben, so vergiftet die Architekten» (Loos 1988, 132) – womit er natürlich die anderen meinte.

3. Architektonische Transformationen der Forderung nach Ornamentlosigkeit

Wie sah nun die Praxis aus? Aufgrund des rhetorischen Arsenal sollte man einen konsequent ornamentfreien Stil erwarten. Die Bauten von Adolf Loos, die er in der Tschechoslowakei, in Paris und Wien realisierte, reihen sich zwar ein in die verschiedenen modernen Strömungen, bleiben aber in gewisser Weise unentschlossen und können den Wahlspruch von Louis Sullivan – «form follows function» – noch nicht vollständig realisieren.

Die großen sozialen Aufgaben im Wohnungsbau, die Loos angehen wollte, konnte er mangels öffentlicher Auftraggeber nicht lösen, und so waren es, auch nachdem er als tschechoslowakischer Staatsbürger an der Gestaltung des jungen Staates aktiv mitzuwirken begann, doch wieder nur gut betuchte Bauherren aus dem österreichischen, tschechoslowakischen und französischen Großbürgertum, für die er luxuriöse Wohnungen einrichtete und private Villen erbaute.¹⁷ Drängende Fragen der gesellschaftlichen Funktion von Architektur, der psychosozialen Gesundheit der Bewohner sowie der urbanen Regulierung wachsender Metropolen stellten sich bei den repräsentativen Privathäusern nicht. Daher gingen auch die in den Schriften immer wieder erörterten wichtigen Bauaufgaben der Zeit – v. a. die Erschaffung von Funktionsbauten wie Fabriken, Krankenhäusern, Arbeitersiedlungen¹⁸ – meistens nicht über das Entwurfsstadium hinaus.

Loos war durch den Brünner Steinmetzbetrieb seines Vaters geprägt worden (vgl. Černoušková 2009, 54–56) und hatte auch eine kurze praktische Ausbildung erhalten hatte, auf-

¹² Karl Kraus: *Das Haus auf dem Michaelerplatz*, 1918 (Loos 1930, 25).

¹³ Geschäftshaus *Goldmann & Salatsch*, 1909–1911 in Wien erbaut (vgl. Kulka 1931, 44–50; Rukschcio/Schachel 1982, 49–54, 139–141; Kristan 2001b, 46–61).

¹⁴ Da die Fenster keine Giebel aufwiesen und in die glatte Wand eingeschnitten waren, wurde der Bau im Volksmund auch «Haus ohne Augenbrauen» genannt, woraufhin Loos trotzig mit der Anbringung von Blumenkästen reagierte (vgl. Czech/Mistelbauer 1984).

¹⁵ Die Strafsache gegen Adolf Loos lautete «Verbrechen der teils vollbrachten, teils versuchten Schändung; teils vollbrachten, teils versuchten Verführung zur Unzucht.» Eine komplette Kopie des verschollen geglaubten, vollständig erhaltenen Gerichtsaktes befindet sich seit 2014 im Besitz des Wiener Literaturwissenschaftlers Andreas Weigel, der im Jahr 2008 anhand des bis dahin von der Loos-Forschung ignorierten rechtskräftigen Gerichtsurteils sowie durch Verwendung von rund hundert zeitgenössischen Zeitungsberichten den Sittlichkeitsprozess erstmals umfassend rekonstruierte (vgl. Weigel 2015; Long 2015).

¹⁶ Heinrich Eduard Jacob, 1928, zit. n. Opel (1985, 122).

¹⁷ Im Rahmen der Wohnungsrenovierungen in Pilsen wurden die Biographien der (häufig jüdischen) Auftraggeber aufgearbeitet und ausführlich dokumentiert (vgl. Domanický/Jindra 2011).

¹⁸ S. z. B. den Fabrikkomplex der Fagus-Werke im deutschen Alfeld (Walter Gropius, 1911) oder die funktionalistischen Siedlungs- und Fabrikbauten in Zlín (vgl. Šlapeta 1991).

grund derer er sich später sogar zum Maurer stilisierte. Aus dieser Erfahrung ging jedoch prägend eine besondere Wertschätzung des Materials¹⁹ hervor, die sich später in der Bekleidung der Innenräume mit kostbaren Hölzern, Marmor, Tapeten und Teppichen manifestierte und seinen Bauten einen vormodernen Zug verlieh, mit dem er die gediegene, behagliche Raumgestaltung²⁰ in deutlichen Gegensatz zum kargen Äußeren seiner Häuser setzte. Nicht unbedingt dysfunktional eingesetzt, aber doch noch stark der *Bekleidungstheorie* Gottfried Sempers (Semper 1860, 229) verpflichtet (vgl. Loos 1987, 142), galt dabei sein Hauptinteresse den Grundbedürfnissen des Wohnens, also dem Liegen, Stehen, Sitzen, Gehen.²¹

Im Konzept des «Raumplans» verwirklichte Loos demgegenüber ein innovatives Raumkonzept, das auf mehreren Niveaustufen mit Durchbrüchen ein kaskadenförmig angelegtes, räumliches Kontinuum ohne Stockwerkbindung herstellte, zwischen privater und öffentlicher Nutzung der Räume unterschied und zugleich eine optische Verbindung der verschiedenen Bereiche herstellte. Den Raumplan hat Loos in der Villa Müller in Prag paradigmatisch umgesetzt (vgl. Kühn 1989; Ksandr 2000; Risselada 2012, 96–116). Doch obwohl die erstmals von dem Loos-Schüler Heinrich Kulka (Kulka 1931, 13–14) formulierte Idee von einigen Architekten aufgegriffen wurde, hat der Raumplan keine architektonische Tradition begründet, da er dem konsequenteren freien Grundriss von Le Corbusier konkurrierend gegenüberstand, der sich letztlich im International Style durchsetzen konnte.²² Im Gegensatz zum geschützten Inneren der Wohnhäuser von Loos zeichnet sich der *plan libre* dank einer Stahlskelettkonstruktion durch eine aufgelöste, verglaste Fassade und Fensterbänder aus, die den Innenraum effektiv in die Landschaft erweiterten, ferner durch hängende Decken, fehlende tragende Wände und ein Pfostensystem im Erdgeschoss, das die Transzendierung der Schwerkraft suggeriert.²³

Wie gewalttätig die Forderung nach Ornamentlosigkeit jedoch letztlich war, zeigte die folgende Entwicklung. Obwohl jegliche Standardisierung des Wohnens auf anthropometrischen Grundlagen (bei Le Corbusier im sog. *Modulor*) beruhte, die das Leben so angenehm wie möglich gestalten sollten, zeigte sich besonders in der utopischen Vorstellung, dass das neue Bauen zu einer neuen Gesellschaft führen werde, auch die inhärente Ambivalenz des reinen Funktionalismus. Denn er führte zur Uniformität der Städte und letztlich zur totalitären Architektur. Nicht umsonst wurde gegen Le Corbusier wiederholt der Vorwurf erhoben, mit dem Faschismus sympathisiert zu haben (vgl. Jarcy 2015) – seine urbanen Entwürfe, die auch eine Segregation sozialer Gruppen vorsahen, scheinen diese Annahmen zu stützen.²⁴ In den 1960er Jahren ging dann aus der ursprünglich fortschrittlichen Konzeption in letzter Konsequenz die brutalistische²⁵ Architektur hervor, welche die Ornamentlosigkeit dialektisch auf die Spitze trieb und das ihr inhärente Gewaltpotential als Form der Inhumanität realisierte.

Eine architektonische Entwicklung, die einst aus den Forderungen nach Zweckmäßigkeit und Ökonomie heraus entstanden war und sich eigentlich an menschlichen Grundbedürfnissen orientierte, wandte sich nun in den trostlosen Plattenbauten der monströsen Vorstädte gegen die Bewohner selbst.

¹⁹ «Ein jedes material hat seine eigene formensprache, und kein material kann die formen eines anderen materials für sich in anspruch nehmen» (Loos 1987, 140). Vgl. auch den Aufsatz *Die Baumaterialien* (Loos 1987, 133–139). Die Rückwärtsgewandtheit der Innenausstattung wird besonders deutlich, wenn man die Möbelentwürfe von Loos betrachtet und etwa seinen Bugholzstuhl im *Café Museum* mit dem avantgardistischen Rietveld-Schröder-Stuhl vergleicht.

²⁰ Die Wohnungseinrichtungen von Loos sind in historischen Fotografien überliefert (vgl. Kristan 2001a; Rukschcio et al. 2013).

²¹ Siehe z. B. die Aufsätze von Loos *Das Prinzip der Bekleidung*, 1898 (Loos 1987, 139–145); *Wohnungswanderungen*, 1907 (Loos 1983, 106–115); *Möbel und Menschen*, 1929 (Loos 1988, 209–218).

²² Den fließenden Raum setzten schon früh die avantgardistischen Architekten der De Stijl-Gruppe ein, vgl. z. B. das kubische Rietveld-Schröder-Haus (1924) in Utrecht (vgl. Zijl/Mulder 2009). Eine der bedeutendsten Realisierungen in der Tschechoslowakei bildet die Villa Tugendhat (1929/30) von Ludwig Mies van der Rohe in Brno (vgl. Sedlák 2012). Eine Verbindung beider Raumkonzepte kann man im Brünner Hotel Avion (1926/27) von Bohuslav Fuchs vermuten.

²³ S. z. B. die Villa Savoye, 1928–1930 (vgl. Risselada 2012, 136–139).

²⁴ Le Corbusier: *Plan Voisin pour Paris*, 1925; Le Corbusier: *Ville contemporaine (radieuse) de trois millions d'habitants*, 1922 (Boesiger/Stonorov 1995, 34–39, 109–111).

²⁵ Abgeleitet von frz. *béton brut* (Sichtbeton) (vgl. Chadwick 2016).

4. Fazit. Die von Adolf Loos in seinen Schriften wortgewaltig geforderte Vernichtung des Ornaments, das einer neuen puristischen Ästhetik Platz machen sollte, hat letztlich in der konsequenten architektonischen Umsetzung eine Form der ästhetischen Ambivalenz entwickelt, die der rigorosen Phrase direkt entsprach. Reflexe dieser Rhetorik finden sich in zahlreichen literarischen Werken, die in den mitteleuropäischen Literaturen der latenten Gewalt der Architektur und ihrer Bewohner eine Stimme verleihen²⁶ und die Zusammenhänge zwischen Gewalt in der Sprache und in der architektonischen Ästhetik sowie realer physischer Gewalt zu bestätigen scheinen.²⁷ Erst der Stilpluralismus der Postmoderne vermochte dem totalitären Potential der Avantgarde-Architektur eine neue Vielfalt und Offenheit entgegensetzen.

References

- AUSTIN, J. L. (1962): *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.
- BĚHALOVÁ, V. (1983): Die Wohnungen von Adolf Loos in Pilsen. In: Worbs, D.: *Adolf Loos 1870-1933. Raumplan - Wohnungsbau*. Berlin: Akademie der Künste, S. 78–90.
- BLOCH, N. (2011): *Legitimierte Gewalt. Zum Verhältnis von Sprache und Gewalt in Theatertexten von Elfriede Jelinek und Neil LaBute*. Bielefeld: transcript Verlag.
- BOESIGER, W./STONOROV, O. (eds.) (1995): *Le Corbusier - Oeuvre complète*. Bd. 1. 1910-1929. Berlin/München/Boston: De Gruyter.
- BOURDIEU, P. (1990): *Was heißt sprechen? Die Ökonomie des sprachlichen Tausches*. Wien: Braumüller.
- ČERNOUŠKOVÁ, D. (2009): Rodiště nemusí se rovnat dějišti brněnské stopy Adolfa Loose. In: Szadkowska, M./Van Duzer, L./Černoušková, D. (eds.): *Adolf Loos. Dílo v českých zemích*. Praha: KANT, S. 52–69.
- CHADWICK, P. (2016): *This brutal world*. London: Phaidon.
- CORBINEAU-HOFFMANN, A./NICKLAS, P. (2000): Sprache der Gewalt – Gewalt der Sprache. In: Corbineau-HOFFMANN, A./NICKLAS, P. (eds.): *Gewalt der Sprache – Sprache der Gewalt. Beispiele aus philologischer Sicht*. Hildesheim/Zürich/New York: Olms, S. 1–18.
- CZECH, H./MISTELBAUER, W. (1984): *Das Looshaus*. Wien: Löcker.
- DOMANICKÝ, P./JINDRA, P. (2011): *Loos - Plzeň – souvislosti. Loos – Pilsen – Connections*. Plzeň: Západočeská galerie.
- FIX, U. (2000): Die Macht der Sprache über den Einzelnen und die Gewalt des Einzelnen über die Sprache. In: Corbineau-Hoffmann, A./Nicklas, P. (eds.): *Gewalt der Sprache – Sprache der Gewalt. Beispiele aus philologischer Sicht*. Hildesheim/Zürich/New York: Olms, S. 19–35.
- GENETTE, G. (1982): *Palimpsestes. La littérature au second degré*. Paris: Éditions du Seuil.
- GUDEHUS, C./Christ, M. (eds.) (2013): *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart [u.a.]: Metzler.
- IMBUSCH, P. (2002): Der Gewaltbegriff. In: Heitmeyer, W./Hagan, J. (eds.): *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Wiesbaden: Westdt. Verlag, S. 26–57.
- JARCY, X. (2015): *Le Corbusier, un fascisme français*. Paris: Albin Michel.
- KENZARI, B. (2011): *Architecture and violence*. Barcelona: Actar.
- KNAPE, J. (2006): Gewalt, Sprache und Rhetorik. In: Dietrich, J./Müller-Koch, U. (eds.): *Ethik und Ästhetik der Gewalt*. Paderborn: mentis, S. 57–78.
- Knihovna města Plzně (2014): *Adolf Loos a Plzeň. Výběrová bibliografie*. Plzeň: Knihovna města Plzně. <<http://test10.plzen.eu/eknihovna/bibliografie/loos2.pdf>> [online] (cit. 15.02.2017).
- KRISTAN, M. (2001a): *Adolf Loos. Wohnungen in zeitgenössischen Photographien aus dem Archiv des Architekten. Herausgegeben von Graphische Sammlung Albertina*. Wien: Album Verlag.
- KRISTAN, M. (2001b): *Läden und Lokale*. Wien: Album Verlag.
- KSANDR, K. (ed.) (2000): *Müllerova vila*. Praha: Argo.
- KUDĚLKA, Z. (1973): Činnost Adolfa Loose v Československu, I. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university. Řada uměnovědná* (F). Brno: Universita J. E. Purkyně, S. 141–155.
- KUDĚLKA, Z. (1974): Činnost Adolfa Loose v Československu, II. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské university. Řada uměnovědná* (F). Brno: Universita J. E. Purkyně, S. 7–23.
- KÜHN, C. (1989): *Das Schöne, das Wahre und das Richtige. Adolf Loos und das Haus Müller in Prag*. Braunschweig/Wiesbaden: Vieweg.
- KULKA, H. (1931): *Adolf Loos. Das Werk des Architekten*. Wien: Schroll (= Neues Bauen in der Welt ; 4).

²⁶ Vgl. zu den literarischen Adaptionen Winter (Winter 2017, 40–43).

²⁷ Zum Verhältnis von Architektur und Gewalt siehe auch (Kenzari 2011; Meuser 2015).

- LANGER, B. (2008): Rhetorik, Bild, Utopie. Adolf Loos und die Wiener Sprachkritik. In: Moravánszky, A./Langer, B./Mosayebi, E. (eds.): *Adolf Loos. Die Kultivierung der Architektur*. Zürich: gta-Verl., S. 117–146.
- LANGSDORFF, G. H. von (1812): *Bemerkungen auf einer Reise um die Welt in den Jahren 1803 bis zu 1807*. Frankfurt a. M.: Wilmans.
- LHOTA, K. (2010): *Nejen slova. O divadle, architektuře a bytové kultuře. Z myšlenkového odkazu nejvýznamnějšího českého spolupracovníka Adolfa Loose*. Praha: Mladá fronta.
- LONG, C. (2015): *Der Fall Loos*. Wien: Amalthea Signum.
- LOOS, A. (1930): *Adolf Loos zum 60. Geburtstag am 10. Dezember 1930*. Wien: Lanyi.
- LOOS, A. (1983): *Die Potemkin'sche Stadt. verschollene Schriften 1897-1933*. Wien: Prachner.
- LOOS, A. (1987): *Ins Leere gesprochen. 1897-1900*. Wien: Prachner.
- LOOS, A. (2015): *Navzdory. Ornament je zločin. 1900-1930*. Hodkovičky: Pragma.
- LOOS, A. (1988): *Trotzdem. 1900-1930*. Wien: Prachner.
- MEUSER, P. (2015): *Die Ästhetik der Platte. Wohnungsbau in der Sowjetunion zwischen Stalin und Glasnost*. Berlin: DOM Publishers.
- OPEL, A. (Ed.) (1985): *Kontroversen. Adolf Loos im Spiegel der Zeitgenossen*. Wien: Prachner.
- RISSELADA, M. (Ed.) (2012): *Raumplan versus Plan Libre. Adolf Loos – Le Corbusier*. Zlín: Archa.
- RUKSCHCIO, B. et. al. (eds) (2013): *Adolf Loos – Apartment for Richard Hirsch. Adolf Loos – Die Wohnung Richard Hirsch. Adolf Loos – apartmán Richarda Hirsche*. 2. Aufl. Prague: Adolf Loos Apartment & Gallery.
- RUKSCHCIO, B./SCHACHEL, R. (1982): *Adolf Loos. Leben und Werk*. Salzburg [u.a.]: Residenz-Verlag.
- SARNITZ, A. (2006): *Adolf Loos, 1870-1933. Architekt, kritik, dandy*. Köln: Taschen, Slovart.
- SEDLÁK, J. (2012): *Vila Tugendhat. Prostor ducha a umění*. Brno: Fotep.
- SEMPER, G. (1860): *Die textile Kunst für sich betrachtet und in Beziehung zur Baukunst*. Bd. 1. Frankfurt a. M.: Verlag für Kunst und Wissenschaft.
- ŠLAPETA, V. (2000): *Adolf Loos a česká architektura*. Praha: Muzeum hlavního města Prahy.
- ŠLAPETA, V. (1983): Adolf Loos und die tschechische Architektur. In: Worbs, D. (ed.): *Adolf Loos 1870 - 1933. Raumplan - Wohnungsbau*. Berlin: Akademie der Künste, S. 123–135.
- ŠLAPETA, V. (1991): *Baťa. Architektura a urbanismus 1910-1950*. Zlín: Státní galerie ve Zlíně.
- STEINEN, K. von den (1925): *Die Marquesaner und ihre Kunst*. Bd. 1: Tatauierung. Berlin: Reimer.
- ŠVÁCHA, R. (1983): Adolf Loos a česká architektura. *Umění*, № 31 (6), S. 490–513.
- SZADKOWSKA, M. et al. (2009): *Adolf Loos. Dílo v českých zemích*. Praha: KANT.
- WEIGEL, A. (2015): *Affäre: Neue Details zum Pädophilieprozess um Adolf Loos*. <<https://www.profil.at/kultur/affaere-neue-details-paedophilieprozess-adolf-loos-5595309>> [online] (cit. 22.02.2017).
- WINTER, A. (2017): Gewalttätige Rhetorik und rigorose Praxis. Adolf Loos im architekturästhetischen Diskurs der frühen Moderne. *Slowakische Zeitschrift für Germanistik*, № 33 (2), S. 33–48.
- ZIJL, I. van/MULDER, B. (2009): Het Rietveld Schröderhuis. De voorgeschiedenis, het huis als woning, het huis als monument. *Cultuurhistorische reeks werelderfgoed Nederland*, № 3.

Profil der Autorin

Winter, Astrid

Dr. phil., wissenschaftliche Mitarbeiterin

Wissenschaftliche Schwerpunkte:

Übersetzungsgeschichte; slavisch-deutsche Wechselbeziehungen in Literatur und bildender Kunst; Inter- und Transmedialität; konzeptuelle Literatur

Institut für Slavistik, Fakultät Sprach-, Literatur- und Kulturwissenschaften, Technische Universität Dresden, Deutschland
winter@tu-dresden.de

Author's Profile

Winter, Astrid

Dr. phil., research assistant

Scientific interests: History of Translations; Slavic-German Interrelations in Literature and Fine Arts; Inter- and Transmediality; Conceptual Literature

Institute of Slavonic Studies, Faculty of Linguistics, Literature and Cultural Studies, Technische Universität Dresden, Germany
astrid.winter@tu-dresden.de

ГАЛИНА ВАСИЛЕНКО [HALYNA VASYLENKO]

Запорізький національний технічний університет, Україна

[Zaporizhzhia National Technical University, Ukraine]

**МАГІЯ МЕТАМОРФОЗУ ЛІРИКИ МИКОЛИ ВОРОБІЙОВА
В АНГЛОМОВНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

**[The Magic of Metamorphosis in English Interpretation of the Lyrics
by Mykola Vorobyov]**

Лірична поезія є художньою рефлексією світосприйняття людини певної культури, а інтерпретація цього світосприймання в перекладі висвітлює міжкультурні відмінності й водночас гармонізує світи мови оригіналу і мови перекладу, що сприяє взаємному розумінню і духовному збагаченню культур у процесі художньої комунікації. Входження України, як і всіх країн постколоніального простору, до світової спільноти викликало природний інтерес із боку перекладачів і науковців до духовних скарбів української культури, зокрема до її поезії.

Актуальність дослідження поетичних перекладів зумовлена формуванням культурологічної парадигми перекладознавства, його інтеграцією з іншими дисциплінами гуманітарного циклу, посиленням інтересу до етнокультурних мовних явищ, коли переклад є не лише об'єктом вивчення, а стає засобом пізнання культури, етнокультурної ідентичності в умовах глобалізації світу. Маргінальне місце самої поезії в сучасному світі стимулює експериментальні стратегії на пошук унікального в лінгвістичній і культурній практиці перекладу.

У перекладознавстві відбувається зближення двох ізольованих раніше підходів, що пов'язано з переглядом відношень між мовою і культурою. Спільною платформою стала семіотика з її поглядом на переклад як процес безкінечного семіозису (Bassnett 1998, 123). Розуміння перекладу як тексту, що залежить від перекладу змінюється уявленням про переклад як «нове життя» оригіналу, з'являється поняття «міжмовного простору», в який потрапляє переклад (Bassnett 1998, 124). Переклад утворює чітке середовище, в якому зв'язки між різними епохами, місцями і людьми можуть бути уявними, осмисленими і відчутними (Reynolds 2011, 11).

Поетичні переклади виконують важливу культурну місію, що є невід'ємною частиною перекладацької практики (Buden 2009, 200). Результатом їхньої творчої роботи є трансфер метаобразу ліричної поезії маловідомої культури в дискурс культури перекладу. Англomовні переклади української лірики другої половини ХХ століття транслюють ліричний образ світу України в контекст культури перекладу, розкриваючи духовні й естетичні цінності, бачення, прагнення й переживання українців, тобто все те, що складає *українськість*.

Заслуговує на увагу думка про те, що художній образ є знаряддям впливу на духовну природу людства, бо йому притаманна здатність до вищої, ніж у поняття, концентрації інформації, що забезпечує подолання порогу сприйняття і отримання нелінійного ефекту (Голицын 2002, 187). При відтворенні образу перекладачеві доводиться долати культурні й ідеологічні розбіжності, постійно перебуваючи в полі нерівного силового зв'язку (Hermans 2014, 10). Згідно з П. Робінсоном, першотворам не потрібна репродукція, але ретрансляція є природним станом мистецтва неможливого, яким він називає мистецтво поетичного перекладу (Robinson 2010, 100).

Інкорпорований у перекладознавчі студії дискурс-аналіз, спрямований на вивчення культури і функцій мови у вжитку, включає аналіз контексту і учасників спілкування та виходить за межі лінгвістичного аспекту, маючи на меті розкриття паттернів вірування, звичаєвої дії, соціальних ролей та владних зв'язків (Cambier 2013, 48). Художній образ не може існувати поза дискурсом. Дискурсивними характеристиками образу вважаються суб'єктивна і культурологічна зумовленість, смислова насиченість, відносна довільність його інтерпретації, знакова природа, рекурсивність і пізнаваність (Олянич 2007, 101).

Метою даної розвідки є розкрити особливості інтерпретації образу світу поезії Миколи Воробйова в англomовних перекладах його лірики та дослідити об'єктивацію авторської концепції образу в англomовній культурі. Досягнення поставленої мети передбачає вирі-

шення таких основних завдань: застосувати лінгвокогнітивний і літературознавчий підходи до перекладознавчого аналізу образу; описати перекладацький метод інтерпретатора; виявити типи перекладацьких трансформацій образу.

У когнівістиці виділяють два різновекторних підходи дослідження концепту: лінгвокогнітивний і лінгвокультурний. Лінгвокогнітивний здійснюється в напрямку від індивідуальної свідомості до культури, тоді як лінгвокультурний – від культури до індивідуальної свідомості (Прохоров 2004, 32). Лінгвокогнітивний підхід доцільно застосувати в перекладознавчому аналізі образної репрезентації індивідуальної системи концептів, що дасть змогу виявити, як авторська концепція образу через індивідуальну свідомість перекладача об'єктивується у сприймаючій культурі.

У даному напрямі концептуальну систему пов'язуємо з типологічною класифікацією образів (Ковалів 2007, 140). Система концептів автора відбивається в ліриці на об'єктному, суб'єктному і виражальному рівнях образної системи, створюючи поетичну картину світу, яка відображає образ країни і культури автора. Розглянемо далі чинники формування творчого кредо українського поета Миколи Воробйова, акцентуючи на складниках його індивідуальної системи концептів.

Микола Воробйов народився 1941 року на Черкащині. Він належить до покоління так званих «сімдесятників», які започаткували герметичну, естетську та «десакралізуючу» лінію в українській поезії (Пахльовська 2000, 78). Наскрізною темою творчості М. Воробйова, представника Київської школи, є природа в її самочинному русі. Трансцендентний характер його поезії виражається в нескінченності переходів одного явища в інше. В. Моренець називав лірику М. Воробйова геніальним абсурдом і зазначав, що в ній практично відсутній колективний естетичний досвід, а є тільки два чинники твору: неповторна художня уява автора в розкоші самовиявлення і Всесвіт (Моренець 2003, 7). Англomовна збірка його поезій «Wild Dog Rose Moon» («Місяць шипшини») в перекладі М. Стефанюк, була видана в Канаді в 1992 році.

В основі авторського світосприймання проявлені чотири стихії всесвіту, міф світотворення, архетипи світового дерева, дитини, сну. У творенні об'єктного образного рівня використані образи природи і сільського побуту: сонце, сад, гори, дерево, квітка, річка, камінь, птах, хата, глечик. Суб'єктний образний рівень відображено філософськими роздумами, переживаннями станів самотності, суму, спокою, схвильованості. Виразальний рівень складають тропи (метафора, уособлення, уподібнення, порівняння, епітети), стилістичні фігури (паралелізм, повтор, градація, еліпс). Особливостями поетики автора є нехоть до абстрактної лексики, вживання сенсоризмів, поширене використання кольороназв, односкладних речень.

Перейдемо далі до аналізу образу на мікро- й макрорівні і зосередимо увагу на особливостях їх відтворення. Візьмемо для початку вірш «Садова блакить» – «Orchard Blue», в якому образи довкілля (небо, сад, трава, квіти) сприймаються, мов єдине живе створіння: кущик півонії уособлено в образі дитини, про наближення ночі сповіщає «темна нитка» сну, уподібненого до звірятка чи пташки. Зображене у творі передає враження приємного спокою, гармонію природи і душевного стану:

Тихо, ніби сохне білизна. // Білизна ворухить садова блакить. // У неї на пальчиках зелені нігтики трави. // Тихо. Дитина ворухить пуп'янком, // та цього дня ще не розквітне півонія. // З кубельця сну густого // смотається темна нитка, // і засина дитина, згубивши пальчики в траві. – A stillness. Like drying linens. // Linens riffled by orchard blue // with grass green fingertips. // A stillness. A child ruffles the bud // but today, the peony just won't open. // A dark thread ravels // out of a toy nest of dense dreams // and the child falls asleep // fingers lost in grass (Vorobyov 1992, 30-31).

При відтворенні першого рядка вжито членування речення на два називних односкладних. Порушення граматичних норм перекладачем є стилістичним прийомом відтворення художнього ефекту першотвору. Слуховий образ тиші у формі абстрактного іменника, що є конверсією прислівника вихідного тексту (BT), набуває конкретики завдяки неозначеному

артиклю. Порівняння виражено окремим реченням з конверсією дієслова в дієприкметник. Вжиті засоби в сильній позиції посилюють експресію тиші і спокою. При відтворенні наступних двох рядків використано об'єднання двох речень в одне, семантику двох слів з демінутивами в тексті перекладу (ПТ) виражено однослівним відповідником.

Образ ще не народженої квітки в наступній частині вірша відтворено частковим калькуванням з заміною дієслова *розквітне* синонімічним еквівалентом *open*. При відтворенні образу сну змінено категорію числа з однини на множину, що посилює виразність, а семантику пестливості у складі українського *кубельце* виражено в ПТ на лексичному рівні означенням *a toy nest*. Останній рядок оригіналу відтворено двома в трансляті з метою компенсації функції дієприслівникового звороту й інтонаційного виділення.

Пантеїстична риса українського світогляду проходить наскрізним мотивом у ліриці автора і виявляється в тому, що природа сприймається живою і розумною. Його поезії притаманна та властивість народних пісень, про яку І. Нечуй-Левицький писав: «Квітки, зілля, пташки, вода, небо з зорями й місяцем і сонцем – все те прирівнюється до людської мислі, до горя й радості, до сліз і до сміху» (Нечуй-Левицький 2003, 121).

Яскравим контрастом попередньому творові є вірш «(Прогулянка в горах)» – «(Mountain Trip)», який передає схвильованість, збентеженість, бадьорість навіяного силами природи настрою. В основі твору циклічний метаморфоз дня і ночі, в який включені чотири стихії всесвіту:

Прогулянка в горах. Поздирана кора і шкіра. // Розгул сваволі, полоскання світла. // Дика троянда жмурами розквітла. // Дзвін неба над камінням. // Підйом, схід сонця – // над кожною дорогою той самий ритуал. // Ричання вітру! блукача побачив... // Погрітись час, спекти дві картоплини... // Гірська порода затряслась від сміху... // Вогонь ладнає вудку... Ще б трохи хмизу... // Цей корч – сідло добряче, а півень – // у воді червоний корінь... // Розарій холоду рум'янить світ в очах, // позмінно камені блищать, // побачили округлий місяць – // нечутних оплесків гніздо. – Mountain trip. Torn bark and skin. // Reckless abandon, the rinsing of light. // A cascade of wild dog roses. // Rocks belled by sky. // Ascent, sun-up, // down each road, a repeated ritual. // Bellowing wind! Saw a straggler... // Time to get warm, bake two potatoes... // The bedrock mountain rocks with laughter... // Fire suits the fishing pole, more kindling... // This shrub – a splendid saddle, the rooster – // a crimson root in water... // The chill of roses reddens the air, // chameleon stones // spy the round moon – // a nest of mute applause (Vorobyov 1992, 18-19).

Об'єднана й оживлена метафорою низка образів вимальовує яскраву картину ранку в горах. Експресії додає формальне втілення образів, а саме насиченість вірша називними односкладними реченнями і реченнями з умовчанням. Перші шість рядків передають емоції шаленої радості і захвату від єднання з природою, динаміку підйому вгору, що позначилось вживанням експресивних епітетів, порівнянь і називних речень, які лаконізмом форми і ніби обірваною інтонацією передають людські кроки при подоланні висоти.

Перекладач наслідує стилістику автора в намаганні передати естетичний ефект першотвору і використовує засіб калькування при відтворенні низки образів у їх змістовому і формальному втіленні. Так, перше речення в сильній позиції вірша відтворено калькою з переміщенням означення, друге речення є повною калькою речення оригіналу. Доволі ефектно виглядає в перекладі образ диких троянд, внаслідок трансформації двоскладного речення в односкладне називне через імплікацію присудка.

Вжитий прийом органічно вплітається в стилістику вірша і вирізняє образ квітів, починаючи зображення з порівняння, яке в трансляті відтворено стилістичним еквівалентом за аналогією форми і виражено універсалізмом *cascade*. При відтворенні землі і неба внаслідок смислового розвитку просторовий напрямок «зверху вниз» змінився на протилежний, а відтак означуваним стає *каміння*, замінене гіперонімом *rocks*, а небо, уподібнене до дзвону, стає його означенням.

Наступні шість рядків твору описують перебування людини в горах після підйому. Враження ліричного героя передають одивнені й оживлені образи природи, що втілені у форми

речень з умовчанням і виділені графічно трьома крапками. Стилїстична палїтра автора вїдображена в транслїатї аналогїчно оригїналу. Особливо експресивно звучать речення з елїпсом пїдмета, їмплїцитно передаючи жвавїсть руху і пориви холодного вїтру. Фрагмент закінчується згадкою про пївня, який у контекстї твору є символом сонця і сповїщає про настання нового дня.

Останнї чотири рядки завершують тему уповільненою динамїкою, феєрична драма природного метаморфозу стихає і закінчується «оплесками мїсяця» у фїнальному рядку. При вїдтвореннї цього фрагмента вїдбулися такї трансформації: транспозиція художнього означення й означуваного слова *Розарїй холоду* – *The chill of roses*, заміна їдіоматичного вислову перифразом *рум'янить свїт в очах* – *reddens the air*, їмплїкація сем свїтла і дії речення *позмінно каменї блищать* в епїтетї вираженому універсалїзмом *chameleon stones*, заміна стилїстично нейтрального дієслова *побачили* експресивним еквівалентом *spy*, передача їнвертованого епїтета *нечутних оплесків гніздо* еквівалентом прямої форми *a nest of mute applause*. Комплекс вжитих перекладацьких прийомів сприяє передачі художнього ефекту твору в англomовному вираженнї.

Пейзажна лїрика М. Воробїйова основана на гармонїйній єдностї внутрішнього свїту людини з природою. Розглянемо далї паралельнї тексти вїрша пїд назвою «Вечір» – «Evening». Композиційно твір складається з двох частин оформлених у два речення, що зображують фрагменти сїльського пейзажу: *Сховався у жоржинах глечик, // а глечик той, як вечір // їз зеленою бородою, // пив молоко лїловими устами, – // а надворї стояв вечір у гїлочках...* – *A little jug down among the dahlias // dusk in green stubble // sipped milk with lilac lips, – // outside, evening eased in among branches...* (Vorobyov 1992, 46-47).

Побутовий предмет у вїршї автора перетворюється в асоціативно збагачений образ. В Україні часто використовували глечики саме для молока, яке в контекстї твору порівнюється з бїлим днем, що поглинається вечором. Для вїдтворення образу вечора використано засїб часткового калькування. При вїдтвореннї порівняння в основї образу вжито їмплїкацію і безполучниковїсть задля увиразнення і лаконїзму викладу, внаслідок чого текст у перекладї скоротився на рядок. При вїдтвореннї лексичного складу вїдбулися такї трансформації: передача семантики демїнутивної форми регулятивним лексичним еквівалентом *глечик* – *a little jug*, заміна дієслова-присудка *сховався* прислївником мїсця *down* і, вїдповїдно, перехїд динамїки в статику, стирання вїдтїнка чарївностї; вживання стилїстичних синонїмів *evening* – *dusk*, що сприяє увиразненню образу вечора в ПТ; заміна стилїстично нейтральних дієслїв *пив* і *стояв* стилїстично забарвленими *sipped* – «сїорбав» та *eased* – «зручно влаштувався», що пожвавлює динамїку анімїстичного зображення.

Циклїчний метаморфоз дня і ночї завершується протиставленнєм землї і неба в другїй частинї твору: *Пїсля дощу по срібних дзеркальцях // пливли корови волохатї, // полотна холоду несли.* – *After the rain, wooly cows floated // on silver mirrors // bearing sails of cold* (Vorobyov 1992, 46-47). Симфора в основї цього уривка малює в уяві не названї безпосередньо образи хмар, вїдбитї в «срібних дзеркальцях» калюж, викликає вїдчуття наближення холодної ночї. У транслїатї вїдтворено художнїй прийом автора і скальковано пов'язанї ним мїкрообрази. Варто вїдзначити, що вїдтворенї колїрнї компоненти виконують у перекладї властивї їм образотвірнї функції (декоративну, асоціативну, символїчну) і служать своєрїдним ключем розгадування образів.

У поезїї М. Воробїйова пейзаж може бути як фоном лїричних медитацій, так і символїчним кодом авторського свїтогляду. Наступний лїричний твір, що має назву «(Ти не прийшла)» – «(You didn't come)», є лїричним переживанням побачення, яке не вїдбулося. У медитаціях лїричного героя причина особистої драми пояснюється природними явищами. Паралелїзм мінливих жїночих емоцій і погодних станів вїдбивається на стилїстицї твору і супроводжується анафоричними повторами і сплетїнням: **Ти не прийшла, бо трапляється дощ. // Ти завагалась, бо надходить осїнь. // Ти запїзнилась, бо річки течуть. // Ти не прийшла, бо ти не забула. // Ти не прийшла тому, // що можна прийти, // можна згадати про це, // можна мріяти про це, // можна забути про це. // А було так синьо увечерї, // що перехожї**

замість газет // несли білих гусей... – **You didn't come, it rains sometimes // You hesitated, autumn nears // You were late, streams run // You weren't afraid, you hadn't forgotten. // You didn't come // coming was a comfort // you could dwell on it, // daydream it, // forget it. // And dusk was so blue // passers-by carried white geese // instead of newspapers...** (Vorobyov 1992, 62-63).

Перші п'ять анафоричних рядків передані майже дослівно з опущенням сполучника *бо*, оскільки безсполучниковий зв'язок більше притаманний мові перекладу. Зміст шостого рядка трансформувалася засобом смислового розвитку і набув яснішої позитивної конотації *що можна прийти* – *coming was a comfort*. Симпліку наступних трьох рядків не відтворено, бо вилучено її анафоричний складник, передано лише епіфору. Синтаксична конвергенція однорідних присудків у цьому фрагменті вибудовує градацію, що виражає перехід схвильованості у спокій і відображена в перекладі поступовим зменшенням фізичного обсягу рядків і зниженням емоційно-смислового змісту, що найсильніше відчувається в найкоротшому рядку – *forget it*.

Останні три рядки передають катартичні почуття суму і спокою, життя продовжується в нових позмінних образах і барвах. Знову виникає картина вечора, одного з головних образів поетичного світу автора. Ключову лексему образу *увечері* відтворено стилістичним еквівалентом *dusk* (сутінки, присмерк), що сприяє поетичності зображення. Безособове речення ВТ трансформувалося у двоскладне в ПТ, де кольороназва *blue*, що асоціативно пов'язана з сумом, додає емоційної виразності.

Твори філософського змісту виявляються сприятливим ґрунтом реалізації концептів внутрішнього світу автора. Одним із таких творів є вірш «(Бути – це знову ковзнути)» – «(To be)»: *Бути – це знову ковзнути рукою об сніг. // Пам'ять про біле – мармурова колона у сірих // прожилках, // де жодного імені з того життя, // що вирувало в палаці. – To be – smoor a hand along the snow again. // White memories – a column marbled grey // no single name left from the palace swirl* (Vorobyov 1992, 64-65).

Філософське осмислення людського буття викладене в двох реченнях, що займають п'ять рядків у першотворі. Введення теми здійснюється асоціативно збагаченням образом у порівнянні: білий сніг ніби аркуш паперу, *tabula rasa*, людське життя на початку. Колір змінюється в наступних рядках і символізує життєвий досвід – суміш доброго і злого, приємних подій і гірких розчарувань.

Перший рядок відтворено аналогічно оригіналу, при відтворенні наступного речення вжито імплікацію окремих компонентів змісту і безсполучниковість, що скоротило вірш на два рядки. Описові художні деталі зазнали змін у перекладі внаслідок стилістичної інверсії: інвертоване художнє означення *пам'ять про біле* відтворено означенням прямої форми у множині *white memories*, що водночас сприяє вишуканості і ясності змісту; епітет *мармурова колона у сірих // прожилках* трансформовано в епітет із означеннями в постпозиції *a column marbled grey*, що додає відтінок урочистості; означальне підрядне речення *що вирувало в палаці* трансформувалося в епітет *the palace swirl* внаслідок конверсії дієслова в іменник і транспозиції компонентів.

Медитації ліричного героя проходять у дорозі, де торішнє листя і зелена трава можуть сприйматися, немов зв'язок минулого і сучасного. Дорога – символ долі, тривалості життя, однак прагнення бути собою обрікає ліричного героя на самотність: *Розсипані між торішнього листя каштани // потріскують у зеленому вогні. // Я поминаю потемніле срібло калюж, // я ступаю на вологий хідник // із пелюстками сутінку, // із синіми квітами в щілинах. // Бути... // Це створювати нову реальність. // Це знову бути самотнім. – Chestnuts strewn among last year's leaves // break in green fires. // I side-step black silver puddles // onto a damp sidewalk // its petals of dusk, // blue flowers in cracks. // To be... // is to make a new reality. // Alone again* (Vorobyov 1992, 64-65). Стисла форма перекладу останнього рядка виражає силу переживання і висновки філософських роздумів. У трансляті п'ятдесят сім слів проти шістдесяти в оригіналі, що трапляється нечасто, враховуючи лексико-граматичні властивості мови перекладу. Імплікація компонентів змісту і синтаксична компресія зробили форму

перекладу лаконічною і додали поетичності змісту.

У вірші «(Не розмотуй мені)» – «(Don't Disentangle)» екзистенційні настрої витворюються на архетиповій основі. Алюзія до античного міфу актуалізується образами-символами. Так, баба-віщунка нагадує давньогрецьких мойр, пряжа і нитки символізують долю і життя, весна і зима – юність і зрілість: *Не розмотуй мені // тих ниток, // що слухняна зима настара-ла... // Тільки ти розмотай, // що весна насотала... – // баба каже мені – // а я хіба чую? // А це якось проснувся // і почув – // білу пряжу зими. – Don't disentangle // that **wool** // the **warp** of **survive winter**... // **Unwind** only spring's **woof**... // the old **woman warns** me – // so do I listen? // I doze / and hear – // **winter's white web*** (Vorobyov 1992, 26-27).

При відтворенні вірша вжито синтаксичну компресію у формі безсполучникового зв'язку й імплікації двох займенників. Означальні підрядні речення ВТ трансформувалися в художні означення. Ключовий образ ниток, що є уподібненням долі, конкретизовано в перекладі гіпонімом *wool* – «вовна». Він набуває предметної визначеності і конкретики в означуваних словах епітетів *the warp* – «основа тканини» і *woof* – «утік, тканина», що стало результатом номіналізації дієслівних форм підрядних речень. Заміна стилістично нейтрального дієслова *каже* експресивним еквівалентом *warns* робить зміст яснішим і збагачує його відтінком таємничого. Дієслово *проснувся* замінено семантично близьким і контекстуально узгодженим *doze* – «дрімаю». При відтворенні останнього рядка вжито інверсією означення і звукопис, що естетично виділяє сильну позицію вірша. Організація образу в перекладі зумовила вибір еквівалентів таким чином, що в англomовній версії якісно увиразнилась його звукова сторона. Алітерація приголосного *w* й імперативні форми справляють враження магічного замовляння.

На долю міфопоетичної творчості припадає передавати узагальнення асоціативно через окремішнє, котре не є одиничним, а є образом з необмеженою кількістю можливих і пізнавальних асоціацій (Маковский 1997, 77). У віршах М. Воробйова, що відображають циклічний метаморфоз, зазвичай виникає образ птаха, часто півня. Так, приміром, образ півня в одному з творів є символом сонця: *Вже тоне зелен-півень // із золотом у горлі. // Вода **покрилась пір'ям**, // до неба **не говорить**. – The green rooster sinks // gold in his gullet. // Water **wears eiderdown**, // **dismisses** the sky* (Vorobyov 1992, 42-43).

Наведений вище зразок виражає прадавні уявлення про сонце, воду, землю, небо і міфологічний зв'язок зі світовим деревом. Міф світотворення може використовуватися і функціонувати як на макрорівні загальної концепції поетичного твору, так і на мікрорівні тропів, метафорики, алюзій, надаючи вагомості і внутрішнього світла поезії (Маленький 2004, 46). Анімістичне світосприйняття виражається метафорою. Зелений і золотий кольори образу сонячного птаха символізують перехід літа в осінь. У перекладі відтворено архетип в основі зі зміною художніх деталей, що додає вишуканості, оскільки інтерпретатор вдається до стилістичної синонімії, використовуючи потенціал внутрішньої форми. Так, вода, що в оригіналі *покрилась пір'ям*, у ПТ стає одягненою в пухову ковдру – *wears eiderdown*, у ВТ вона *до неба не говорить*, тоді як у ПТ відпускає, проганяє небо – *dismisses the sky*.

Птахи в міфології багатьох народів є творцями всесвіту. В українській міфології птаха часто порівнюють із сонцем та вогнем. У вірші «Птах» – «The Bird» цей образ є символом сонця, його згасання і нового народження: *Квіти червоні гаснуть, // клітку блискучу // поміж гілок ховає, // дзеркало б'є стрілою – // рідною сестрою... – He snuffs red flowers, // **buries** the **brass cage** // in the **branches**, // **breaks the mirror with an arrow** – // his sister...* (Vorobyov 1992, 38-39).

Образ птаха уособлено особовим займенником, для епітета кольору і світла *клітку блискучу* дібрано стилістичний відповідник *brass* – «мідна», що разом із іншими еквівалентами сприяє виразності зорової і звукової сторін. Алітерація приголосних *b-r* в перекладі сприяє драматизації динамічної картини метаморфозу.

Птахи сполучають світ земний і небесний, символізують повітряну стихію, а повітря, як відомо, легке і може проникати всюди. Цю властивість відображено у другій строфі вірша: *Тулиться **оком до прохолоди шепоту**, // мох **виринає в дібровах**, // дикий **білястий пісок***

// пересипає намарне – // поранений птах умирає... – *Leans his cheek on shadow whispers // rips out mosses in valleys // shifts the pale unruly sand // in vain – // the wounded bird // is dying...* (Vorobyov 1992, 38-39).

При перекладі першого рядка вжито еліпс підмета відповідно оригіналу і функціонально-стилістичну заміну тактильного компонента образу. Епітет трансформувався внаслідок інверсії його компонентів, плюралізації означуваного слова і заміни означення відповідником, що імпліцитно передає ознаку холоду. У перекладі відтворено художню синестезію з якісною і кількісною трансформацією її складників. При відтворенні другого рядка вжито плюралізацію компонента образу, і заміну просторового елемента оказіональним відповідником, що якісно трансформує пейзажну ознаку. Аналіз показує, що переклад активізує властивість внутрішньої форми трансформуватися на мікрорівні й генерувати нові смислові й естетичні нюанси образу.

Пов'язаний із сонцем, мотив природного метаморфозу в ліриці автора супроводжується вживанням яскравих кольорів, зокрема червоних квітів. Наступний твір, що є ще одним художнім втіленням календарного міфу, ілюструє вищезазначені особливості авторського стилю: *Сніг у брилах сміху світився, // сніг кристалами кришився. // Між червоних квітів // пробирався. // Півень-воротар // відчинив йому ворота. // А за ними // всі загорожі // до весни зачинились. // До весни // скелет коня // білів. – Snow glowed in piles of laughter // snow crumbled, crystalline, // trundling // through red flowers. // The cock at the gate // swung the door open. // Behind them // all fences // shut til spring. // The skeletal horse // whitened // till spring* (Vorobyov 1992, 50-51).

У перекладі цього уривка відтворено форму першотвору з чотирьох фрагментів, у кожному з яких присутній символ: уособлений образ снігу асоціюється з зимою, червоні квіти символізують тепло сонячних променів; півень-воротар відміряє і стереже час; ворота – символ переходу одного стану в інший; кінь – символ умирання й народження сонячного божества в слов'янській міфології (Шалак 2002, 238). При відтворенні першого фрагмента вжито об'єднання речень з дієприкметниковим зворотом. Відтворення метафори як домінанти першотвору сприяє передачі казкової картини зображення.

Віршам з дитячого циклу властиве анімістичне зображення, вони виглядають, мов казки в мініатюрі. Розглянемо для ілюстрації паралельні тексти твору, в якому побутові предмети «оживають», утворюючи казковий сюжет: *Хата настовбурчила вуха – // квіти слухає. // На ній метелики ночують, // а цвіркуни їм спати не дають. // На лаві глечики синіють, // відро кахикає в кутку, // хтось воду п'є, // комусь не спиться. – The house pricks its ears // and hears flowers. // Butterflies bed down there // crickets keep them awake. // On the bench, small jugs turn blue, // a pail coughs in a corner, // someone sips water // someone sleepless* (Vorobyov 1992, 74-75).

У перекладі відтворено форму вірша з восьми рядків, мікрообрази оригіналу відтворено калькуванням. При відтворенні першого речення безсполучниковий зв'язок замінено сполучниковим, натомість у другому реченні перекладу вжито безсполучниковість. Переклад передає враження оригіналу завдяки вдало дібраним відповідникам дієслівних форм, які відтворюють казкову динаміку образів і разом з іншими компонентами сприяють їхній звуковій виразності. Трансформація дієслівної форми в прикметникову в останньому рядку перекладу виділяє сильну позицію вірша лаконізмом форми і звукописом.

Отже, аналіз першотворів і перекладів поезій М. Воробйова засвідчує, що тут відбувається синтезуюче перекодування з домінантою в плані вираження, на основі якого відтворюється план змісту, тобто метафорична асоціативна поетика автора у верлібровій формі вимагає мікrostилістичного перекладу. Саме тому окремі мікрообрази в складі макрообразів набувають дещо екзотизуючого, локалізуючого характеру, бо, застосовуючи тропний переклад, інтерпретатор має на меті відтворити виражальні засоби автора.

Образ України Миколи Воробйова в інтерпретації Миросі Стефанюк – це мальовнича, гарна, нерозгадана країна з язичницьким світосприйманням. Ліричний герой втілює в собі такі риси: індивідуалізм, самотність, сильну емоційність, душевну рівновагу, інтуїтивне ро-

зуміння і драматичне переживання явищ світу.

Магія метаморфозу лірики М. Воробйова ретранслюється в англomовній версії М. Стефанюк завдяки відтворенню архетипів, українських символів, мікрообразів асоціативної поетики автора, синтаксичних домінант ліричних творів. Особливостями перекладацького методу є імітація односкладних називних речень, синтаксична компресія, імплікація компонентів змісту, заміна стилістично нейтральних форм вираження експресивними, вживання стилістичної синонімії і стилістичної інверсії, увиразнення звукової сторони образу.

Література

- ГОЛИЦЫН, Г. А. (2002): Образ как концентратор информации. В: *Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве*. Москва: Прогресс – Традиция, с.183-190.
- КОВАЛІВ, Ю. І. (2007): *Літературознавча енциклопедія: у двох томах*. Київ: ВЦ «Академія», т. 2.
- МАКОВСКИЙ, М. М. (1997): Язык – миф – культура. *Вопросы языкознания*, № 1, с. 73-95.
- МАЛЕНЬКИЙ, І. (2004): Основний міф світотворення в українських поетичних книжках. *Слово і час*, № 9, с. 45-54.
- МОРЕНЕЦЬ, В. (2003): Хранитель променів і ожини (Про Миколу Воробйова). В: ВОРОБЙОВ, М. П. *Слуга півонії*. Київ: «Просвіта», с. 7-9.
- Нечуй-Левицький, І. (2003): *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології*. Київ: Обереги.
- ОЛЯНИЧ, А. В. (2007): *Презентационная теория дискурса*. Москва: Гнозис.
- ПАХЛЮВСЬКА, О. Є.-Я. (2000): *Українська літературна цивілізація*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Київ.
- ПРОХОРОВ, Ю. Е. (2004): *В поисках концепта*. Москва: Гос. ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина.
- ШАПАК, О. (2002): Кінь. В: Таланчук, О. (загальн. ред.): *Сто найвідоміших образів української міфології*. Київ: Орфей, с. 238-244.
- BASSNETT, S. (1998): *Constructing Cultures: Essays on Literary Translation*. Cleveland – Philadelphia – Toronto – Sydney – Johannesburg: Multilingual Matters.
- BUDEN, B. (2009): Cultural Translation: an Introduction to the Problem, and Responses. *Translation Studies*, vol. 2, № 2, p. 196-219.
- CAMBIER, Y. (2013): *Handbook of Translation Studies*. NLD, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- HERMANS, Th. (2014): *Translating Others*. USA, KY, Florence: Routledge.
- REYNOLDS, M. (2011): *The Poetry of Translation. From Chaucer and Petrarch to Homer and Logue*. GBR, Oxford: OUP.
- ROBINSON, P. (2010): *Poetry and Translation: the Art of Impossible*. GBR, Liverpool: Liverpool University Press.
- VOROBYOV, Mykola. (1992): *Wild Dog Rose Moon*. (transl. by Myrosia Stefaniuk). Canada, Toronto, Ont.: Exile Editions Ltd.

Профіль автора:

Василенко Галина Володимирівна
Кандидат філологічних наук
Наукові інтереси – культурологічне перекладознавство, методика викладання іноземної мови, мова туризму
Запорізький національний технічний університет
vasylenko_halya@ukr.net

Author's Profile:

Halya Vasylenko
Candidate of Philological Sciences
Interests: cultural translation studies, language teaching methodology, language of tourism
Zaporizhzhia National Technical University
vasylenko_halya@ukr.net

МАРГАРИТА ДОРОФЄЄВА [MARHARYTA DOROFEEVA]

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, Україна
[Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine]

**СИНЕРГЕТИКА ПЕРЕКЛАДУ: ПОНЯТТЯ І ПРИНЦИПИ
(ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД)
[Translation Synergetics: Concept and Principles
(Historical and Methodological Review)]**

Упевнене входження синергетики перекладу до наукової парадигми гуманітаристики ХХІ століття, розширення об'єкта, предмета і кола завдань цього напрямку перекладознавчих розвідок потребує вивчення історико-філософських витоків розуміння надскладних систем. В діяхронічному аспекті позначення поняття «синергетика» пов'язується з поняттями енергії та синергії, що належать до наскрізних категорій пояснення будови Всесвіту, починаючи від філософії античних часів до актуальних міждисциплінарних концепцій у богословських, соціальних та гуманітарних науках.

Вихідною точкою для виникнення синергетичних теорій кінця ХІХ- середини ХХ століття став термін *energeia*, запропонований Аристотелем у метафізичному вченні про причини й початок всього сущого (Аристотель 2002). Сучасний термін «енергія» походить саме від давньогрецького слова ἐνέργεια (енергейя), що у дослівному перекладі означає «дія, діяльність, сила». Ця похідна термінологічна номінація базується на кореневій лексемі ἔργον (ергон) зі значенням «робота». Перекладачі й коментатори Аристотелівської «Метафізики» відмічають обмежену перекладність терміна *energeia* у розумінні Аристотеля та відмінність його філософського тлумачення від вузькофахового значення у природничих науках, зокрема у фізиці (Sachs 2002, 58). Дж. Сакс, відштовхуючись від двох семантичних компонентів терміна ἐνέργεια: ἐν (варіанти ἐγ-, ἐλ-, ἐμ-) «в» та ἔργον «справа, робота, праця», пропонує термін-неологізм для англійської мови *is-at-workness* (Sachs 1995, 197).

Словник іншомовних слів німецької мови DUDEN наводить таке визначення терміна *energeia*: (in der Aristotelischen Philosophie gleichbedeutend mit) Tätigkeit, Tatkraft, Bereitschaft zum Handeln – укр. енергейя у філософії Аристотеля має однакове значення із поняттями діяльність, активність, готовність до дії (тут і далі – переклад наш. – М. Д.) (DUDEN 1982, 217).

У згаданому джерелі термін *energeia* порівнюється з поняттям *dynamis* – Kraft, Vermögen, Möglichkeit, Fähigkeit (укр. сила, потенціал, можливість, здатність) (DUDEN 1982, 202).

Сам Аристотель у своїх творах протиставляє термін «енергія» терміну «потенція» у межах дихотомії акту, тобто діяльнісного здійснення чого-небудь (гр. ἐνέργεια – *energeia*), і потенції як потенційної сили, здатної до такого здійснення (гр. δύναμις – *dynamis*) (Аристотель 2002, 54). За визначенням Т. Блуме, наведеним у Філософському енциклопедичному словнику видавництва UTB у Штутгарті, *energeia* походить від грецького слова «дійсність» і становить основне поняття філософії Аристотеля, маючи семантику «діяльність щодо здійснення» (*Tätigkeit der Verwirklichung*) (UTB-Online-Wörterbuch Philosophie). Автор словникової статті окремо вказує на те, що поняття енергії перекладається латиною як *actus* і протиставляється, з одного боку, поняттю потенції (*potentia*), та, з іншого боку, категорії ентелехії (*entelechia*), зміст якої полягає у телеологічному досягненні мети, а саме – у результаті роботи як стану завершення перетворення матерії у форму.

У словнику іншомовних слів 1954 року видання надаються два інших значення поняття «енергія»: (від гр. *energeia* – діяльність) – (1) одна із основних властивостей матерії – міра

її руху (див. *потенційна та кінетична енергія*); головні різновиди або форми енергії: механічна, теплова, електрична і електромагнітна, хімічна, атомна (ядерна) <...>; (2) у широкому значенні – діяльнісна сила, наполегливість, життєрадісність (Лехин, Петров 1954, 814).

Як бачимо, в цьому джерелі наведені вузькофахові значення у галузі фізики (1) та загальноживане значення національної мови (2). Схоже тлумачення спостерігаємо на матеріалі іншого довідкового видання – Малої радянської енциклопедії: «енергія – від грецьк. *ἐνέργεια* – діяльність (у фізиці) – загальна міра різних форм руху матерії. Існують якісно різні фізичні форми руху матерії, здатні перетворюватись одна в одну. У середині XIX століття було встановлено, що всі ці форми руху перетворюються одна в одну у суворо визначених кількісних відношеннях; це й дозволило ввести поняття «енергія», тобто <...> вимірювати різні фізичні форми руху матерії єдиною мірою» (Введенский 1960, 937-938).

Науково-технічний енциклопедичний словник також пропонує фахове визначення поняття «енергія» у галузі фізики: «у *фізиці* – здатність продукувати роботу. <...> Потенційною енергією називають здатність об'єкта виконувати деяку роботу за рахунок зміни його позиції або форми. Кінетичною енергією володіють об'єкти, які рухаються. <...> Думка про те, що маса становить форму існування енергії, була вперше висловлена у 1905 році Альбертом Ейнштейном – він встановив, що енергія (E) та маса (m) можуть перетворюватись одна в одну згідно із формулою: $E=mc^2$, де c – швидкість світла» (Науково-технический энциклопедический словарь).

Нова філософська енциклопедія 2001 року видання під редакцією В. С. Стьопіна наводить фахове визначення, актуальне для терміносистеми філософії: «енергія (грецьк. *ἐνέργεια*, від *ἐνεργέω* – дію, здійснюю – термін давньогрецької філософії, який означає: 1) дію, здійснення; 2) дійсність (пор. нім. *Wirklichkeit* – дійсність, від дієслова *wirken* – діяти). Поряд із ентелехією один із двох термінів Аристотеля для позначення актуальної дійсності предмета на відміну від потенційної можливості (*dynamis*, *potentia*) його буття. <...> у латинській схоластиці перекладається як *actus*» (Степин 2001, 695).

Разом з тим, Філософська енциклопедія у 5-ти томах під редакцією Ф. В. Константинова, яка виходила друком у період з 1960 по 1970 роки, надає дефініцію терміна «енергія» лише у фізичній терміносистемі: енергія (від грецьк. *ἐνέργεια* – діяльність) – одне з фундаментальних понять сучасної фізики, яке зазвичай формулюють як здатність матеріальних систем здійснювати роботу під час зміни свого стану і безпосередньо пов'язують із законом збереження енергії (Философская энциклопедия 1960-1970).

Проаналізувавши дефініції терміна «енергія», можна дійти таких проміжних висновків. Поняття енергії має довгу історію уживання, протягом якої обсяг поняття постійно розширювався, а його зміст підлягав процесам диференціації, а саме: (а) встановлення розрізняльних ознак для поняття енергії у терміносистемах філософії та фізики; (б) перенесення деяких суттєвих ознак поняття «енергія» із терміносистеми філософії до терміносистеми природничих наук (фізики); (в) збереження одного словесного позначення (іменування) поняття за умови існування його різних визначень (дефініцій).

Так, якщо у терміносистемі філософії, починаючи з Аристотеля, розрізняльну ознаку поняття «енергія» становить *актуальна дійсність предмета*, то у фізиці такою ознакою стає *міра руху матерії*. Надалі відбувається перенесення змісту філософських понять енергії (*energeia*) і потенції (*dynamis*) до терміносистеми фізики, де вони, відповідно, набувають позначень *кінетична* та *потенційна енергія*. Зрештою, як свідчать проаналізовані статті у довідкових виданнях, одне й те ж іменування поняття, реалізоване через словесний знак «енергія», має різні визначення у залежності від предметної області уживання.

Розглянемо інший етимологічний компонент поняття «синергетика» – термін «синергія». Словесне позначення поняття «синергія» має багато визначень у межах різних терміносистем. Наприклад, Великий словник із соціології містить такі тлумачення терміна «синергія»: 1) спільна дія, взаємодія різних потенцій або видів енергії у цілісній дії; 2) спільна праця у всіх галузях людської діяльності як основа спільності; 3) незапланована

і неусвідомлювана як така співпраця індивідів, які переслідують власні цілі, але при цьому діють в одному напрямку, тобто як соціальна група (Большой словарь по социологии).

Відомий російський філософ С. Хоружий у статті, присвяченій парадигмі синергії, надає богословське тлумачення згаданого терміна: «Православна думка <розуміє> синергію як необхідний принцип у відносинах Бога і людини <...> В цьому й полягає позиція православного синергізму: у своєму відношенні до Бога людина не повинна залишатись пасивною, а її енергії, її свободна воля повинні співпрацювати з Божою благодаттю, що існує у світі» (Хоружий 2011, 19).

Велика медична енциклопедія наводить визначення поняття синергії у терміносистемах нейрофізіології та мікробіології. У першому випадку синергією називають здатність комбінування окремих елементарних рухів у складний руховий акт; у другому випадку синергія позначає співпрацю мікробів у рослинному або тваринному організмі під час його зараження двома й більше видами бактерій. Синергія у мікробіологічному розумінні протиставляється антагонізму, тобто боротьбі різних видів мікробів, спрямованої на взаємне знищення (Большая медицинская энциклопедия).

Інший вимір поняття «синергія» пропонують словники прикладних наук, зокрема Сучасний економічний словник, який вийшов друком у 1999 році: «синергія, синергічний ефект (від грецьк. synergos – той, що діє разом) – зростання ефективності діяльності в результаті поєднання, інтеграції, злиття окремих частин у єдину систему за рахунок так званого системного ефекту, емерджентності» (Райзберг, Лозовский, Стародубцева 1999, 301).

За даними Економіко-математичного словника синергія становить «економію та інші вигоди, які отримують в результаті об'єднання двох або більшої кількості компаній завдяки повнішому використанню їх можливостей, зокрема досвіду і кваліфікації співробітників, каналів збуту продукції та ін.» (Лопатников 2003, 176). Зрештою, словник з антикризового управління під синергією розуміє «умову, яка полягає в тому, що загальний результат перевищує суму доданих ефектів; під час синергічного злиття вартість після злиття перевищує суму вартостей окремих компаній до злиття» (Юн, Таль, Григорьев 2003, 354).

Отже, за результатами аналізу можна дійти висновку, що поняття синергії має щонайменше шість фахових визначень у терміносистемах філософії, соціології, медицини, теології та економіки. Таким чином, похідне поняття синергії, так само, як і кореневе поняття енергії, має широкий обсяг, диференційований зміст, одне словесне позначення та декілька дефініцій, які функціонують у межах відповідних терміносистем. Крім того, виявляється, що новітні «модні» визначення синергії у галузях економіки, антикризового менеджменту та соціології мають свої витoki саме у філософії Аристотеля.

Сучасні дослідники явища синергії у міждисциплінарному науковому просторі підкреслюють той факт, що всі синергетичні концепції мають за основу принцип, викладений Аристотелем у «Метафізиці»: «ціле є більшим, ніж сума його частин» (Аристотель 2002, 65). Утім, сам давньогрецький філософ експліцитно не формулює згаданий принцип у своєму творі, а презентує його в контексті класичних філософських проблем, зокрема співвідношення між суцільним та його елементами: «<...> як можна дізнатись, з яких саме елементів складається суще і як це стане зрозумілим? <...> Дійсно, тут можна сперечатись так само, як і про деякі склади: одні кажуть, що «*za*» складається із *d*, *s* та *a*, а дехто стверджує, що це *інший* звук, який відрізняється від тих, що відомі нам (курсив наш. – М. Д.)» (там само, 67).

Отже, на прикладі грецького складу «*za*» Аристотель указує на те, що сприйняття суми елементів, тобто сполучення фонем *d*, *s* та *a*, які входять до цього складу, якісно відрізняється від сприйняття кожного елемента (фонеми) окремо. Інакше кажучи, склад як ціле стає новоутворенням, що перебільшує за значенням суму його окремих компонентів.

Інший приклад превалювання цілого над сумою його частин ілюструє такий фрагмент із твору Аристотеля: «Розгляд істини в одному відношенні важкий, в іншому – легкий. Це можна побачити з того, що ніхто не може досягти її належним чином, але й не зазнає повної невдачі; кожний говорить відносно природи що-небудь та поодиначі, щоправда,

або нічого не додає для встановлення істини, або мало, але *коли все це збирається разом, виходить помітна величина* (курсив наш. – М. Д.)» (там само, 69).

Сьогоднішнє розуміння синергії сягає від окремого поняття до цілої неklasичної «формації знання» або «концепту», імпліцитно присутнього в синергетиці (Хоружий 2011, 20). Отже, знання про синергію та синергетичні ефекти стає програмним для моделювання надскладних систем у межах різних наукових напрямів, у тому числі в теорії перекладу.

За результатами роботи форуму на тему «синергетичне знання», який проводився у Берліні Центром досліджень літератури і культури під егідою Федерального міністерства освіти і науки ФРН у 2012 році, було встановлено поняттєве поле синергії у міждисциплінарному просторі.

Виявилось, що концепт «синергія» присутній у складі кількох дослідницьких парадигм: (1) філософські й богословські концепції (антична, середньовічна та релігійна філософія, теологія); (2) соціальні практики (соціологія, теорія управління, антикризовий менеджмент); (3) метатеорії (голізм, монізм, теорія біо- та ноосфери, синергетика); (4) парадигма формальних моделей для відтворення структури надскладних систем (кібернетика, теорія систем, математична фізика, хімія, біологія, архітектура і дизайн, лінгвосинергетика) (SynergieWissen 2012).

Ф. Бацевич убачає витoki синергетичної парадигми досліджень у трьох філософсько-релігійних напрямках: а) теорія «всеєдності» (цілісного знання); б) вчення візантійського теолога XIV ст. Григорія Палами, засноване на практиці ісихазму (від грецьк. *hēsychia* – спокій, німотність); в) православний напрям оноματοдоксії (ім'яславства) початку XX століття, в межах якого імена речей розглядались як енергетичне явище та вияв Божественної сутності (Бацевич 2009, 122).

У контексті поняттєвого поля синергії саме теологічна парадигма (1) становить особливий інтерес, оскільки є найменш дослідженою у вітчизняній системі гуманітарного знання. У теологічному розумінні поняття синергії бере свій початок у Новому заповіті, а саме – у першому посланні Апостола Павла до Корінтян, відповідно до якого усі хрещені стають співробітниками Бога: *«І я, брати, не міг до вас говорити як до духовних, але як до тілесних, як до немовляток у Христі. <... > Я посадив, Аполлос поливав, Бог же зростив, так що ні той, хто садив, є чимось, ні той, хто поливав, а Бог, який зрощує. І хто садить, і хто поливає, є одне; але кожний отримає власну нагороду згідно зі своїм трудом. Ми бо співробітники Божі, ви - Божа нива, Божа будівля. За благодаттю Божою, даною мені, я, мов мудрий будівничий, поклав основу, а інший на ній будує. Нехай же кожний вважає, як він будує»* (Святе Письмо. І послання Апостола Павла до Корінтян). Тут мається на увазі синергетичне єднання триєдиного Бога, апостолів Ісуса Христа і всіх віруючих у нього на шляху до спасіння.

На думку Т. Петцер, *синергізм* як вчення про активне сприяння людини процесові власного спасіння, синергетичну співпрацю Бога і людини, виник у теології Східної церкви пізнього Середньовіччя, спираючись на традиції неоплатонізму та Отців Церкви. Говорячи про історію виникнення поняття «синергія», авторка згадує, зокрема, отця Церкви VII ст. н.е., представника містичної концепції єднання людини з Космосом Максима Сповідника, а також Григорія Паламу – теоретика ісихазму, тобто синергетичного єднання людини з енергіями Бога через німу «розумну молитву». Суть синергії у теологічній концепції Східної церкви становить співпраця божественної та людської енергій, результатом якої стає теозис – обожнення людини в процесі спасіння душі (нім. *Erlösung*). Сам синергетичний процес асоціюється зі шляхом духовного самовдосконалення, оновлення і трансформації людини (SynergieWissen 2012). Як слушно зазначає Ф. Бацевич, у православному баченні синергії, заснованому на вченні про людину Отців Церкви, пізнання – це образ Богопізнання і воно онтологічне; це *синергія пізнаваного і того, хто пізнає* (курсив наш. – М. Д.) (Бацевич 2009, 123).

Середньовічна православна ідея про синергію суб'єкта пізнання та його об'єкта (відповідно, людини й Бога) закладає підвалини для потужного напрямку російської релігійної філософії початку ХХ століття, в межах якої були створені нові синергетичні концепції.

Серед передвісників синергетики у релігійній філософії слід назвати імена видатних мислителів О. Лосєва, С. Булгакова та П. Флоренського, які у своїх працях розвивали філософію мови «як оригінальний синтез напрямів лінгвофілософської думки, здійснюваний у <річищі> синергійного теоантропокосмічного підходу» (ibid., 122). На думку В. Постовалової, синергійне розуміння мови російських релігійних філософів об'єднало у собі «статуарно-пасивно-об'єктивний метод античного світосприйняття й породжувально-активно-суб'єктивний метод західної філософії» і охоплювало сутність мови як: (1) одкровення буття (за категоріями сутності та енергії, де річ – сутність, яка відкривається світу через своє ім'я – енергію); (2) енергії духовної діяльності народу і особистості (Постовалова 1995, 343).

Згадані категорії сутності, енергії та синергії складають ядро «метафізики всеєдності» як вчення про органічну єдність буття у трьох аспектах: а) онтологічному (синергія Творця і створеного); б) гносеологічному (синергія наукового, філософського та релігійного знання); в) аксіологічному (синергія Істини, Добра і Краси як іпостасей Божественної Трійці) (Акулинин 1990, 27).

Поняття енергії та синергії найбільш послідовно представлені у концепції П. Флоренського – «конкретній метафізиці». Сам мислитель зазначав, що «буття у його <речовому> вияві <...> має *енергетичну* природу, сформовану <двобічною> сутністю кожного складника; <...> Обидва боки будь-якої речі поєднані не механічно, а творять неповторну цілісність, саму її суть. <...> Ці дві площини буття називаються *сутністю* <...> і *діяльністю* або *енергією*» (Флоренський 2006, 261).

Категорія енергії, за П. Флоренським, бере безпосередню участь у процесі *синергії*, будучи представленою у двох виявах буття: енергія пізнаваного і енергія того, хто пізнає. Мислитель дотримується думки, що ці два типи енергії не функціонують окремо одна від одної, а під час когнітивної діяльності об'єднуються за принципом «взаємного проростання» та «енергетичної спільної дії» (там само, 262), тобто має місце синергетичний ефект.

Стосовно самого когнітивного акту пізнання філософ зазначає: «Ось я той, хто пізнає сонце, а ось пізнаване мною сонце. Отже, у мені відбувається поєднання двох енергій <...> Поєднання енергій має назву *συνέρυξις*, *спільна енергія* <...> Слово – це синергія того, хто пізнає, і речі, яку пізнають <...>» (там само, 304). Синергетична взаємодія двох енергій у лінгвофілософії П. Флоренського виглядає таким чином (цит. за Бацевич 2009, 135) (див. Схема 1).

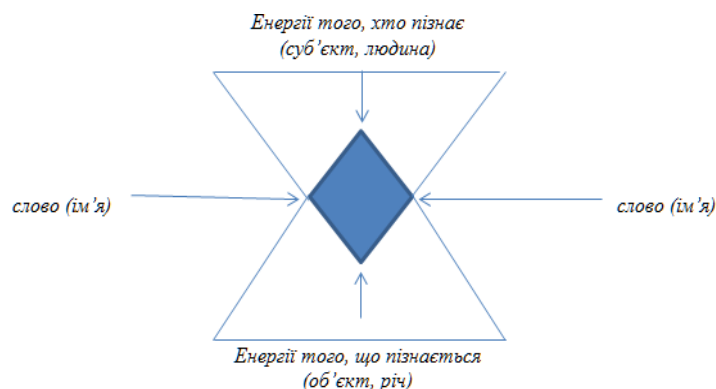

Схема 1. Синергія пізнавальної діяльності за П. Флоренським

Як видно зі схеми, синергія пізнавальної діяльності становить взаємодію двох енергій, тобто людини і світу, які зустрічаються і формують синергетичне новоутворення (центральна частина схеми у формі ромба). П. Флоренський розділяє процес когнітивної синергії на два етапи: перший він пов'язує із синергією двох типів енергії, а другий – із появою

слова (імені) як результату синергії. Отже, можна зробити висновок, що на початку ХХ століття синергетична сутність мови як надскладної системи вже була сформульована П. Флоренським в межах концепції конкретної метафізики.

Якщо рухатись далі за принципом присутності концепту «синергія» у наукових розвідках ХХ століття (парадигма 2 – соціальні практики), необхідно згадати ім'я піонера американської соціології, засновника напрямку психологічного еволюціонізму Лестера Ф. Уорда. Більше 100 років тому вчений уперше ввів поняття синергії до предметної області соціології, визначивши його таким чином: « *<an> universal principle, operating in every department of nature and at every stage in evolution, which is conservative, creative and constructive* (укр. *універсальний принцип, що діє у кожній природній сфері та на кожному щаблі еволюції, будучи усталеним, креативним та сотворювальним*)» (Ward 1903, 171).

Американський соціолог характеризує поняття синергії через розрізняльні ознаки енергії та взаємності (сприяння), що виявляються у кооперативній співпраці: «*<synergy is> best adapted to express its twofold character of energy and mutuality, or the systematic and organic working together of the antithetical forces of nature* (укр. *поняття синергії у найкращий спосіб виражає суть своїх двох ознак – енергії та сприяння, або системну та органічну співпрацю протилежних сил природи*)» (Ward 1903, 172).

У монографії «Чиста соціологія» Л. Уорд використовує, крім того, синонімічні позначення для поняття синергії: *synthetic work* (синтезована робота) і *construction* (творення) (ibid., 174).

У межах парадигми метатеорій (3), в основі яких лежать ідеї синергетики, слід насамперед назвати тектологію О. Богданова, розроблену на початку ХХ століття. Теоретична робота автора у трьох томах під назвою «Тектологія. Загальна організаційна наука», що створювалась протягом шістнадцяти років (1913-1929), за твердженнями дослідників, значно випередила свій час і стала передвісником кібернетики Н. Вінера, загальної теорії систем Л. фон Берталанфі, а також заклала підвалини сучасної методології науки (Тахтаджян 2001, 27-28). Сам О. Богданов убачав завдання тектології у розробці «універсально-загальних організаційних методів», тобто узагальнених методологічних засад науки, які мали об'єднати організаційний досвід людства, й подолати особливості наукового мислення, зорієнтованого на спеціалізацію (цит. за Савченко 2003, 6).

Близькість концепції О. Богданова до положень синергетики реалізується у використанні Аристотелівського принципу «ціле є більшим, ніж сума його частин». Згаданий принцип складає основу поняття «комплекс», ключового для тектології, що у сучасному розумінні відповідає поняттю «надскладна система». Водночас ідея превалювання цілого над окремими частинами формує методологічну базу для вивчення об'єктів з погляду взаємовідношень між цілим об'єктом, частинами об'єкту та зовнішніми об'єктами. Так, за характером організації автор розрізняє організовані, неорганізовані та нейтральні комплекси, причому в організованих комплексах ціле є більшим, ніж сума його частин, у неорганізованих – ціле становить меншу величину, ніж додані частини, а у нейтральних комплексах ціле дорівнює сумі своїх частин (Богданов 1989а, 146-147).

Ще одним доказом належності тектології О. Богданова до синергетичної парадигми стає яскраво виражена міждисциплінарність даної теорії. Автор сам визначає тектологію як науку, що знаходиться у тісному взаємозв'язку з трьома основними циклами наукового знання: математичними, природничими та соціальними дисциплінами, являючи, по суті, «їхню розвинену узагальнену методологію» (Богданов 1989б, 283). На нашу думку, головне надбання тектології становить не тільки створення прототипного поняттєвого апарату методології, а й розробка універсальних принципів вирішення наукових завдань, які можна застосовувати як на матеріалі точних, природничих та соціальних наук, так і для моделювання надскладних систем мови, тексту, дискурсу й перекладу.

Іншим прикладом метатеорії з синергетичним корінням слугує концепція *ноосфери*, розроблена у творчій співпраці французьких філософів Е. Леруа, П. Тейяра де Шардена і видатного вітчизняного вченого-геохіміка В. Вернадського. В. Вернадський висуває ідею

про виникнення сфери мислення як результату трансформації біосфери людиною через наукову діяльність. Синергетичний ефект полягає у взаємопроникненні та взаємообумовленому існуванні біологічної сфери буття Землі й розумово-мисленнєвої сфери діяльності людини. На думку вченого, ноосфера становить матеріальну оболонку Землі, яка змінюється під впливом людини, що стає «потужною геологічною силою», зумовленою процесом «цефалізації», тобто стрибкоподібного зростання людського мозку та удосконалення цілеспрямованої людської праці (Вернадский 1989, 147-149).

Відтак, сам науковець, який займається творчою діяльністю, стає компонентом синергетичного процесу, його учасником та співтворцем – *synergys*. Сучасне розуміння ноосфери ототожнюється із синергетичною єдністю людини і природи у вигляді ноогенезу – процесу, що веде до становлення єдиної надскладної системи «людина – природне середовище».

Нестандартним представником четвертої парадигми синергетичних розвідок – парадигми формальних моделей для відтворення структури надскладних систем – вважається американський інженер Річард Бакмінстер Фуллер, винахідник геодезичного куполу та основоположник синергетичної «геометрії мислення» (Fuller 1975, 3). Заслугою Р. Фуллера поряд із уведенням до наукового обігу поняття синергетики як основи науки про дизайн стала інтеграція синергетики з архітектурою та інженерною справою. Автор, зокрема, уявляв собі синергію у вигляді «поведінки цілісних систем <...>, яку не можна зрозуміти на основі способів поведінки окремих частин системи <...>, що спостерігаються ізольовано одна від одної» (Fuller 2008, 63).

Майже водночас із метафоричними ідеями синергетики Р. Фуллера у 1975 році з'являється інша, глибоко академічна концепція німецького фізика Германа Хакена, яка дотепер вважається фундаментом синергетичної теорії. Перше послідовне викладення нової концепції відбувається у книзі «*Synergetics. An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry and Biology*» (у російському перекладі – Синергетика) (Хакен 1980).

У згаданій монографії Г. Хакен так обґрунтовує виникнення теорії синергетики: «Після осмислення того факту, що кооперація багатьох підсистем якої-небудь системи підкоряється одним і тим самим принципам незалежно від природи підсистем, я дійшов висновку, що настав час шукати й досліджувати ці аналогії на перетині різних наук – у тій області досліджень, яку я назвав синергетикою. Розпочавши з фізики, я перейшов потім до розгляду проблем хімії та біології. <...> у таких дисциплінах, як соціологія та економіка, уже давно використовують поняття синергетики <...> образно кажучи, ми пробиваємо тунель з обох боків великої гори, яка до цих пір розділяла <...> «точні» й «неточні» науки» (Хакен 1980, 381).

Отже, виникнення лінгвосинергетики, а згодом і синергетики перекладу, було підготовлено протягом довгої еволюції змісту й обсягу понять «енергія» та «синергія», здійснюваної у межах кількох напрямків. Підсумовуючи розгляд історичних аспектів синергетики, ми реконструювали розвиток синергетичних досліджень у вигляді поняттєвого поля і зобразили його на схемі (див. нижче).

На схемі 2 представлені основні етапи розвитку синергетичної думки, починаючи від античності до наших часів. Вихідною точкою розгортання синергетичних парадигм наукового знання стала філософія Аристотеля із трьома поняттєвими категоріями буття матерії: *energeia*, *dynamis*, *entelechia*. Поняття синергії, що етимологічно походить від злиття понять *ergon* та *energeia*, лягло в основу двох головних напрямів дослідження надскладних систем: теологічного (1) та міждисциплінарного (2), а також їх відгалужень – (3) соціального і (4) спеціалізованого розгляду явищ синергії.

Наведена схема дозволяє зробити висновок, що трансформація поняття «синергія» в історичному плані відбувалась дедуктивним шляхом – від максимально узагальненого розуміння у теологічній і лінгвофілософській традиціях до конкретного наукового дослідження феноменів самоорганізації та спільної дії елементів у концепції Г. Хакена.

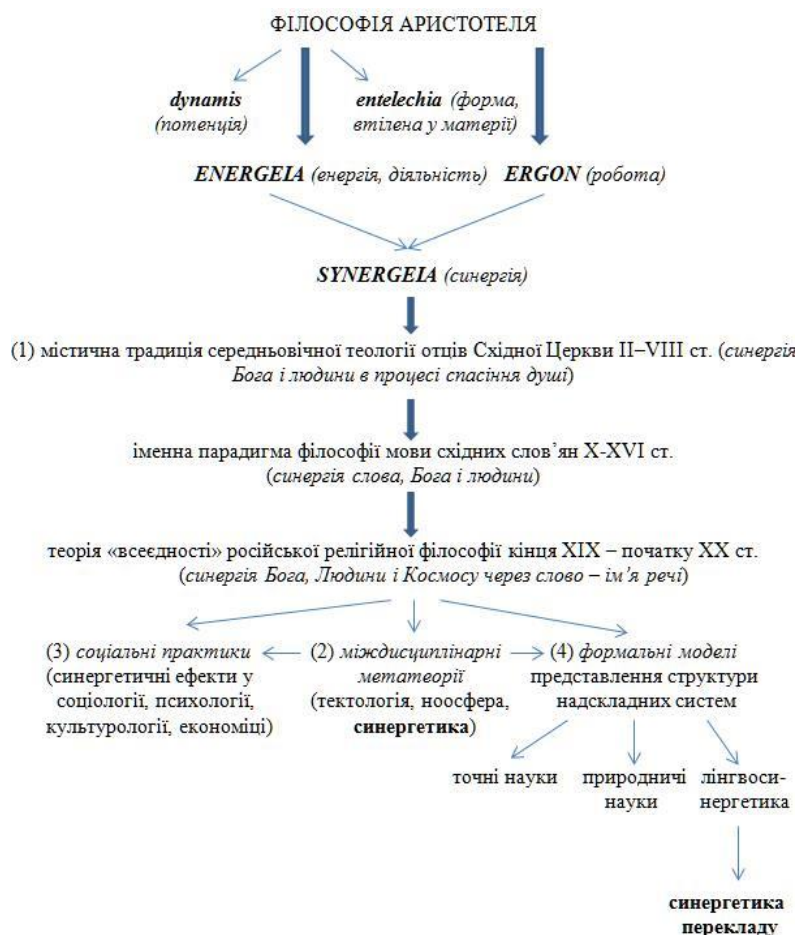

Схема 2. Синергетична парадигма досліджень в історико-поняттєвому аспекті

Уже наприкінці 70-тих років минулого століття Г. Хакен прогнозує можливий розвиток синергетики у напрямку гуманітарних дисциплін, наголошуючи на тому, що «мови – це параметри порядку, які підкоряють собі підсистеми, котрими є люди. <...> Цілу низку фактів, що належать до мов, таких, як конкуренція, флуктуації (зміна значення слів і т. ін.) <...>, зараз можна досліджувати у межах синергетики» (Хакен 1980, 382).

Отже, на підставі аналізу робимо висновок, що синергетика перекладу поряд з лінгво-синергетикою належить до парадигми формальних моделей представлення надскладних систем (4) як похідного напрямку знань від міждисциплінарної метатеорії – синергетики (3). Об'єднуювальними елементами для головного й похідного напрямків синергетичних досліджень (міждисциплінарної метатеорії та синергетики перекладу відповідно) стають, по-перше, загальні принципи синергетичного моделювання відкритих систем, по-друге, методологія синергетики, зокрема, її категорійно-поняттєвий апарат.

Відтак, передумовою виникнення синергетики перекладу став рух дослідницької думки від теоантропокосмічного розуміння синергії до побудови формалізованих моделей мови і перекладу за принципами Г. Хакена.

Одним з пріоритетних завдань синергетики перекладу як напряму перекладознавства постає створення синергетичної методології дослідження перекладацького процесу загалом, та перекладу спеціальних текстів зокрема.

Враховуючи складність поставленого завдання, спочатку слід звернутись до онтологічних засад філософії науки і принципів аутентичної синергетики. Так, у монографії «Методологія синергетики в постнекласичній науці та освіті» В.Г. Буданов розглядає синергетику в трьох аспектах взаємодії із суспільством: 1) синергетика як картина світу; 2) синергетика як методологія; 3) синергетика як наука (Буданов 2009, 11). У цьому зв'язку академік В.С. Стьопін підкреслює, що синергетика об'єднує галузеві наукові картини реальності та формує принципи нової загальнонаукової картини світу (Степин

2006, 334-343). Відтак, синергетика порівнюється із соціальним мегапроектом, який через свою методологію об'єднує різні аспекти буття культури.

Оскільки до проблемного поля синергетики належить насамперед формування простору міждисциплінарної комунікації, методологія синергетики у визначенні В.Г. Буданова отримує якісні ознаки «відкритої адаптивної методології становлення» (Буданов 2009, 13). Мету такої методології дослідник убачає, по-перше, в організації поля зустрічі та створенні метамови діалогу синергетиків, математиків та представників гуманітарних наук. По-друге, синергетична методологія має надати інструментарій для розуміння синергетичних принципів побудови моделей реальності (там само, 14).

Для спеціальних теорій перекладу це означає перспективу створення поетапного синергетичного моделювання перекладацького процесу, універсалізацію і спеціалізацію моделей перекладу, а також аналіз та оцінку результату перекладу, насамперед множинних перекладів, за принципами аутентичної синергетики.

Водночас необхідно пам'ятати, що метамова і метод «класичної» синергетики значною мірою спираються на нелінійну математику, фізику та інші природничі науки. У процесі розвитку синергетики шляхом наукових експериментів було встановлено подібність явищ самоорганізації у різних системних об'єктах, зокрема, живої, неживої та соціальної природи (Степин 2006, 343). Даний факт викликав необхідність побудови універсальної мови синергетики для роботи зі складністю (complexity). Ми асоціюємо згадану «універсальну мову» з категорійно-поняттєвим апаратом синергетики як частиною її методології, тобто дослідницьким інструментарієм для вивчення надскладних систем самоорганізації, до яких належить і переклад.

Як свого часу підкреслював ще А. Ейнштейн, «поняття, які виявились корисними в упорядкуванні речей, легко набувають над ними таку владу, що ми забуваємо про їхнє людське походження і приймаємо їх за щось незмінно дане. Тоді вони стають «необхідностями мислення», «даними а priori» <...> Такі омани часто на довгий час стають перешкодами на шляху наукового прогресу. Тому <...> ми наполягаємо на необхідності проаналізувати давно встановлені поняття і вказати, від яких умов залежить їхня виправданість та можливість уживання, як вони, зокрема, виникають із даного досвіду <...>. Саме у такий спосіб розбивається їхня перебільшена влада. Їх усувають, якщо вони не можуть належним чином себе узаконити; виправляють, якщо їхню відповідність даним предметам було встановлено занадто недбало; замінюють на інші, якщо може бути розвинена нова система, якій ми через певні причини надаємо перевагу» (розрядка наша. – М.Д.) (цит. за Борн 1963, 185-186).

У контексті перекладознавства таку нову систему понять, у тому числі, категорійно-поняттєвий апарат для пояснення закономірностей перебігу перекладацького процесу, може запропонувати синергетика.

В.Г. Буданов справедливо зауважує, що сьогодні синергетика швидко інтегрується в гуманітарні науки, у межах яких традиційні терміни синергетики розуміють і використовують переважно на метафоричному рівні, відкриваючи занадто широкий простір для інтерпретацій та аналогій (Буданов 2009, 10). Учений оцінює так звану метафоричну синергетику на прикладі двох конкуруючих тенденцій. З одного боку, метафоричне уживання модних термінів синергетики, зокрема «атрактор», «біфуркація», «фрактал», утворює позитивний канал міждисциплінарної комунікації та сприяє розширенню горизонтів гуманітарних наук.

З іншого боку, існує небезпека засмічення простору внутрішньодисциплінарної та міждисциплінарної комунікації через хибні метафори (там само, 12). Ми вважаємо, що слід адаптувати вживання термінів аутентичної синергетики в гуманітарних науках, у тому числі у синергетиці перекладу, зосередившись на тих загальних синергетичних принципах, які актуалізуються й успішно верифікуються для досліджуваних об'єктів (у нашому випадку для процесу та результату спеціального перекладу). Одним із вдалих прикладів такої адаптації може слугувати глосарій основних понять синергетики для філологів, розміще-

ний у колективній монографії під редакцією професора Л.С. Піхтовнікової «Синергетика у філологічних дослідженнях» (Пихтовникова 2015, 319-324).

Розмірковуючи про природу синергетики, Герман Хакен звертає увагу на те, що природні структури на відміну від людських артефактів виникли «самі по собі», на основі спільної взаємодії елементів шляхом самоорганізації. Підкреслюється факт взаємного впливу елементів не тільки один на одного, тобто всередині системи, а й відношення між власне системою і навколишнім середовищем (Haken et al. 2016, 4).

У зв'язку з цим дослідник формулює два центральних питання теорії самоорганізації: 1) як взаємодія елементів системи приводить до утворення високоорганізованих структур шляхом самоорганізації? 2) чи існують загальні принципи утворення структур шляхом самоорганізації незалежно від природи їхніх частин? Сам автор концепції зазначає, що синергетика обмежується звуженою постановою питання, досліджуючи *якісну зміну* макроскопічної поведінки системи та *емерджентність* нових якостей (ibid., 5-6).

Послідовники синергетичного напрямку досліджень намагаються відповісти на поставлені питання, виділяючи сутнісні властивості феноменів самоорганізації не тільки в точних та природничих науках, а й у циклі гуманітарних дисциплін (Герман 2000; Єнікєєва 2011; Пихтовникова 2012; Домброван 2014). Так, було висунуто гіпотезу, що переклад, подібно до живих організмів та фізичних явищ, також становить систему самоорганізації (Кушнина 2004; Кушнина 2011). Дане твердження суперечить концепції синергетики Г. Хакена, оскільки переклад є людським артефактом і потенційно не може мати ознак спонтанної або самочинної організації своєї структури.

Досліджуючи зв'язок між особливостями перекладу і властивостями самоорганізації систем живої та неживої природи, які не належать до артефактів, Л.В. Кушніна робить висновок про когнітивну природу самоорганізації перекладу. Авторка справедливо допускає, що професійний перекладач ніколи не зможе точно передбачити, яким буде його майбутній переклад (Кушнина 2014, 18).

Тому в даному випадку доцільно говорити про певний ступінь самоорганізації перекладацького процесу. Л.В. Кушніна обґрунтовує самоорганізацію перекладу через наявність перешкод, що впливають на результат перекладу в полі перекладацького простору. На думку дослідниці, унікальність тексту перекладу як продукту самоорганізації полягає у створенні різних конфігурацій перекладацького простору через домінування смислів одного з полів (там само). У свою чергу, ми вважаємо це положення актуальним лише для художнього і поетичного перекладу, у той час, як для перекладу спеціальних текстів діють інші синергетичні принципи.

У межах синергетичної методології здійснюються спроби визначити саме поняття синергетичного принципу. Наприклад, В.Г. Буданов формулює синергетичні принципи як мінімальний набір загальних властивостей, що характеризують розвиток системи, зручний для практичних цілей опису та моделювання (Буданов 2009, 64). Серед методологічних принципів синергетики О.М. Князева та С.П. Курдюмов згадують когерентність, нерівноважність та самоорганізацію (Князева, Курдюмов 2002, 56).

Г. Хакен вважає основними принципами синергетичної науки принцип підпорядкування та попереднього критичного уповільнення в точці біфуркації (Хакен 1985, 27). В.Г. Буданов пропонує сім основних принципів синергетики, розділяючи їх на принципи Буття і принципи Становлення системи (Буданов 2006, 143-169). У синергетичних дослідженнях як природничого, так і гуманітарного напрямів підкреслюється, що будь-який процес еволюції системного об'єкта реалізується через низку змін опозиційних якостей – умовних станів порядку й хаосу в системі, які з'єднано фазами переходу до хаосу, що викликає загибель структури, та виходу з хаосу, тобто самоорганізації системи (Буданов 2000, 287). Так, структурні принципи Буття системного об'єкта характеризують фазу порядку, стабільне функціонування, прозорість і простоту опису системи. Серед принципів Буття надскладних систем Буданов (2009, 49) виділяє (1) гомеостатичність; (2) ієрархічність.

Назва першого принципу походить від поняття *гомеостазу* (від грецьк. *гомео* – подібний, однаковий і *stasis* – стан). За даними Великого енциклопедичного словника, гомеостаз позначає відносну динамічну постійність складу і властивостей внутрішнього середовища та стійкість основних фізіологічних функцій організму (Прохоров 1993, 320). Поняття гомеостазу застосовують насамперед у біології для характеристики біоценозу, також у генетиці та кібернетиці. Філософський енциклопедичний словник наводить таке тлумачення терміна «гомеостаз»: властивість організму підтримувати свої параметри та фізіологічні функції в певному діапазоні, що ґрунтується на стійкості внутрішнього середовища організму стосовно збурливих впливів зовнішнього середовища (Ильичев 1983, 121).

У контексті синергетичного дослідження, в тому числі для синергетики перекладу, важливим є факт поширення ідеї гомеостазу від опису біологічних процесів на кібернетичні процеси. До прикладу, У. Ешбі ще в 1948 році застосував уявлення про гомеостаз для обґрунтування моделей біологічних, технічних та соціальних систем зі зворотним зв'язком (Эшби 1959, 41).

Було встановлено, що в еволюції різних типів систем їхня стійкість, як правило, зростає, оскільки виробляються складніші та багаторівневі комплекси зворотних зв'язків. Утім, відомо, що абсолютного гомеостазу системи досягти неможливо, що підтверджується, з одного боку, незворотністю хвороб і старіння для живих організмів, з іншого боку, зношуванням для технічних систем та їхньою здатністю адекватно реагувати лише на чітко визначені збурення зовнішнього середовища. Отже, в понятті гомеостазу відбивається діалектика стійкості та мінливості, притаманна як природним, так і штучним системам (Ильичев 1983, 122).

На думку В.Г. Буданова (2009, 49), гомеостаз у контексті синергетичної методології – це явище підтримання програми функціонування системи в деяких рамках, що дозволяють їй досягати своєї мети. З погляду синергетики система отримує корегуючі сигнали від мети-еталона, які не дозволяють системному об'єкту збитися з курсу. Таке корегування здійснюється за рахунок негативних зворотних зв'язків, які пригнічують відхилення у поведінці системи, зумовлені впливом факторів зовнішнього середовища. Названа мета існування системи в синергетиці асоціюється з поняттям *атрактора* – програми поведінки системи у стані гомеостазу.

У цьому зв'язку Л.С. Піхтовнікова підкреслює, що параметрами системних об'єктів вважаються їхні стійкі характеристики, які можуть змінювати значення, не змінюючи своєї визначеності. Даний унікальний набір параметрів та діапазон відповідних значень, характерний для стійкого стану системи, авторка називає атрактором (Пихтовникова 2015, 321).

У спеціалізованих словниках можна знайти схожі тлумачення терміна. Так, словник під назвою «Концепції сучасного природознавства» визначає атрактор (від лат. *attractio* – тяжіння) як точку або множину точок (замкнену криву), до якої прагнуть параметри стану дисипативної системи, тобто кінцевий стан дисипативної системи (Матвеева 2007, 15).

У словнику-довіднику з філософії для студентів медичної спеціалізації знаходимо таке визначення: атрактор – потенційний стан системи, до якого вона еволюціонує (Сергеева 2009, 18). За О.М. Князевою, атрактором може виступати точка або стійкий фокус неминучого сходження фазових траєкторій руху складної системи. Дослідниця порівнює дію атрактора з конусом тяжіння, який немов би «затягує» до себе множину можливих траєкторій системи, визначених різними початковими умовами. Відтак, дія атрактора полягає в тому, що він здійснює детермінацію майбутнього стану системи, тобто в методологічному значенні можна провести аналогію між атрактором і поняттям мети, обраної системою (Князева 2000, 165). За даними Словника-тезауруса російської ділової лексики компанії АБВУУ, поняттю «атрактор» відповідає точка тяжіння (Тезаурус русской деловой лексики).

У контексті перекладу загалом і спеціального перекладу зокрема, атрактором слід вважати синонімічні поняття домінанти перекладу (Тороп 1995, 28), інваріанта в пере-

кладі (Нелюбин 2003, 61), або функціональної константи (Reiss 2000, 82). Інакше кажучи, атрактор у перекладі – те, що повинно залишатись незмінним у результаті перекладацького процесу, тобто інформація, призначена для передачі. Атрактором перекладу спеціальних текстів слугує, на нашу думку, функціональний зміст вихідного повідомлення як складна взаємодія структурно-семантичної, дискурсивно-ситуативної та дискурсивно-фахової інформації, що за умови вірного відтворення в перекладі стає фактором досягнення мети комунікації.

Суворо кажучи, з погляду синергетики спеціального перекладу мета міжкультурної фахової комунікації сама по собі стає атрактором перекладу. Наша думка підтверджується також розумінням атрактора в дусі К. Райс, яка розрізняє типи текстів, призначені для перекладу, за їхньою функцією. Іншими словами, саме відтворення функції слугує атрактором перекладу того чи того виду тексту. Так, атрактором перекладу науково-технічних текстів за К. Райс стає інформативна функція, оскільки названі тексти у класифікації дослідниці належать до інформативного типу (Reiss 2000, 83-85).

Отже, гомеостатичність як перший синергетичний принцип Буття системи перекладу пов'язано з фазою стабільності системи (результатом перекладу) та її атрактором, тобто досягненням чи недосягненням мети комунікації через відтворення або втрату інваріанта в перекладі.

Другий принцип Буття системи під назвою «ієрархічність» відбиває основний закон існування базових структур Всесвіту. Згідно з В.Г. Будановим, смисл ієрархії будь-якої структури полягає у більш складній природі вищих рівнів стосовно нижчих. Наприклад, упорядкована структура на нижчому рівні формує елемент хаосу для вищого рівня, тобто «Космос попередньої структури слугує Хаосом наступної» (Буданов 2009, 50).

Показовим прикладом нематеріальної ієрархії слугує система мови, у межах якої нижчий рівень фонем утворює вищий рівень морфем, у свою чергу, нижчий рівень морфем формує вищий рівень лексем, нижчий рівень лексем складає вищий рівень синтаксем, а нижчий рівень синтаксем утворює надфразову єдність як складову частину тексту.

З погляду синергетики всі окремі елементи нижчого рівня, утворюючи цілісну структуру на вищому рівні, передають їй частину своїх функцій, які відтепер реалізуються на рівні всієї системи.

Даний ефект Г. Хакен позначає терміном «параметри порядку», які у стислій формі відбивають напрямок еволюції та мету діяльності (атрактор) системи (Haken 2016, 16). Самі параметри порядку функціонують за принципом підпорядкування, що означає синхронну поведінку сукупності елементів нижчого рівня як реакцію на зміну параметра порядку вищого рівня. Іншими словами, принцип підпорядкування полягає в керуванні нижчим рівнем з боку вищого рівня. В.Г. Буданов називає параметри порядку колективними змінними з довгим життям, які детермінують поведінку змінних з коротким життям.

У цьому зв'язку вчений слідом за Г. Хакеном виділяє три рівні ієрархічної взаємодії елементів системи: мікро-, макро- та мегарівень (Буданов 2009, 51). Відповідно до назви рівнів мікрорівень системи утворюють змінні з коротким життям, а вищий макрорівень формують параметри порядку, тобто змінні з довгим життям. Зрештою, мегарівень утворено за допомогою «вічних», надзвичайно повільних змінних, які підпорядковують собі поведінку елементів макросистеми, отримуючи назву «керувальних параметрів» (ibid., 52).

Другий синергетичний принцип ієрархії, який визначає фазу Буття системи, присутній також у теорії перекладу, в тому числі спеціального. На нашу думку, наведений принцип реалізується в перекладі у вигляді ієрархії категорій: текст перекладу як такий – текст перекладу в цільовому дискурсі – текст перекладу в цільовій культурі (ноосфері). Відтак, сам перекладний текст ми ототожнюємо з мікрорівнем системи, дискурс, до якого входить текст перекладу, асоціюється з макрорівнем, а культурно-історичне середовище можна вважати мегарівнем функціонування системи перекладу. Таким чином, закони синергетики можна застосувати для дослідження цільового тексту на мікро-, макро- та мегарівнях системи.

У синергетичній методології дослідження систем самоорганізації цикл життєдіяльності надскладних систем містить не тільки структурну фазу Буття, а й процесуальну фазу Становлення системи. Принципи Становлення системи розділено на дві групи відповідно до етапів розвитку системи самоорганізації. Перша група вміщує породжувальні принципи, серед яких: нелінійність; нестійкість; незамкненість. Друга група охоплює конструктивні принципи: динамічну ієрархічність, а також можливість спостережуваності, тобто проведення експерименту з різними точками відліку (ibid., 49).

У синергетичній методології дослідження перекладу обидві групи можуть отримати статус засобу дослідження залежно від об'єкта розвідки. Аналіз результату перекладу слід виконувати лише на основі принципів Буття системи, оскільки розглядається статичний об'єкт. У свою чергу, процес перекладу доцільно вивчати, керуючись принципами Становлення системи, тому що саме вони призначені для опису й моделювання динамічних об'єктів.

Підсумовуючи наш огляд історичних витоків та основних методологічних принципів синергетики перекладу, можна зробити такі висновки.

Виникнення синергетики перекладу було підготовлене протягом еволюції змісту й обсягу понять «енергія» та «синергія», яка відбувалась у межах різних наукових напрямів: теологічної та лінгвофілософської традицій; соціальних практик; міждисциплінарних мета-теорій; парадигми формальних моделей представлення структури надскладних систем.

Початком розгортання синергетичних парадигм наукового знання стала філософія Аристотеля з трьома поняттєвими категоріями буття матерії: *energeia*, *dynamis*, *entelechia*. Поняття синергії, що етимологічно походить від злиття понять *ergon* та *energeia*, лягло в основу двох головних напрямків дослідження надскладних систем: (1) теологічного та (2) міждисциплінарного.

Поняттєве поле синергетичної парадигми досліджень дозволяє стверджувати, що трансформація поняття «синергія» відбувалась дедуктивним шляхом – від максимально узагальненого розуміння в теологічній та лінгвофілософській традиціях до вузькофахового дослідження самоорганізації у синергетиці Г. Хакена. Синергетика перекладу поряд із лінгвосинергетикою належить до парадигми формальних моделей представлення надскладних систем як похідного напрямку міждисциплінарної метатеорії – синергетики.

Принципи дослідження синергетики перекладу збігаються з принципами функціонування надскладних систем у класичній синергетиці. Вивчення системи спеціального перекладу як синергетичного об'єкта можна здійснювати у межах двох фаз розвитку: 1) фази Буття; 2) фази Становлення. Фаза Буття системи асоціюється з її статичним положенням, фаза Становлення дорівнює динамічному стану системи. У перекладознавстві наведені фази відповідають результату перекладу (фаза Буття) і процесові перекладу (фаза Становлення).

Фаза Буття системи спеціального перекладу маркує стабільний стан системи, підпорядковуючись принципам гомеостатичності та ієрархічності. Принцип гомеостатичності пов'язується з програмою дії системи у напрямку атрактора. У загальній теорії перекладу атрактором системи стає інформація, призначена для передачі – домінанта перекладу. У синергетиці спеціального перекладу поняття атрактора відповідає меті міжкультурної фахової комунікації. Під час перекладу спеціальних текстів роль атрактора виконує один із трьох видів інформації: семантична, дискурсивно-ситуативна, або дискурсивно-фахова. Якщо атрактор оригіналу адекватно відтворюється в перекладі, мету комунікації можна вважати досягнутою.

Принцип ієрархічності відбиває закономірності розташування елементів усередині системи. Синергетичним законом ієрархії елементів у структурі системи виступає більш складна природа вищого рівня стосовно нижчого. Вищі елементи утворюють параметри порядку для нижчих елементів, тобто визначають правила поведінки системи. З погляду синергетики будь-яка система містить три рівні ієрархічної взаємодії: мікрорівень, макро-рівень та мегарівень. У перекладі принцип ієрархічності реалізується через тріаду відно-

шень: текст перекладу (мікрорівень) – текст перекладу в цільовому дискурсі (макрорівень) – текст перекладу в цільовій культурі (мегарівень).

Динамічна фаза Становлення системи охоплює дві групи принципів залежно від етапу розвитку об'єкта: 1) породжувальні принципи; 2) конструктивні принципи. До першої групи належать принципи нелінійності, нестійкості та незамкненості. Друга група містить динамічну ієрархічність та принцип спостережуваності. Синергетична методологія дослідження дозволяє скористатись принципами Буття і Становлення системи як інструментами аналізу спеціального перекладу. Аналіз результату перекладу виконується на основі принципів Буття системи, оскільки вони моделюють статичний стан об'єкта. Вивчення закономірностей процесу перекладу проводиться за принципами Становлення, що придатні для моделювання динамічних об'єктів.

Література

- АКУЛИНИН, В.Н. (1990): *Философия всеединства: От В.С.Соловьёва к П. А. Флоренскому*. Новосибирск: Наука.
- АРИСТОТЕЛЬ (2002): *Метафизика. Переводы. Комментарии. Толкования*. СПб.: Алетейя; Киев: Эльга.
- БАЦЕВИЧ, Ф. (2009): *Духовна синергетика рідної мови: Лінгвофілософські нариси*. К.: ВЦ «Академія».
- БОГДАНОВ, А.А. (1989а): *Тектология. Всеобщая организационная наука*. Кн. 1. М.: Экономика.
- БОГДАНОВ, А.А. (1989б): *Тектология. Всеобщая организационная наука*. Кн. 2. М.: Экономика.
- Большая медицинская энциклопедия. <<http://bigmeden.ru/>>. [online]. [cit. 8. 10. 2017].
- Большой словарь по социологии. <<http://voluntary.ru/dictionary/662>>. [online]. [cit. 2. 10. 2017].
- БОРН, М. (1963): *Физика в жизни моего поколения*. М.: Изд-во иностр. лит-ры,
- БУДАНОВ, В.Г. (2006): Методология и принципы синергетики. *Філософія освіти*, №1, с. 143-172.
- БУДАНОВ, В. Г. (2009): *Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании*. М.: Издательство ЛКИ.
- БУДАНОВ, В.Г. (2000): Трансдисциплинарное образование, технологии и принципы синергетики. В: Аршинов, В.И., Буданов В.Г., Войцехович В.Э. (ред.): *Синергетическая парадигма*. М.: УРСС, с. 285-304.
- ВВЕДЕНСКИЙ, Б.А. (ред.) (1960): *Малая Советская энциклопедия*. Том 8. М.: Гос. науч. изд-во «Советская энциклопедия».
- ВЕРНАДСКИЙ, В.И. (1989): *Биосфера и ноосфера*. М.: Наука.
- ГЕРМАН, И.А. (2000): *Лингвосинергетика*. Барнаул: Изд-во Алтайской академии экономики и права.
- ДОМБРОВАН, Т.И. (2014): *Лингвосинергетика: Язык как синергетическая система*. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing.
- ЄНІКЄЄВА, С.М. (2011): *Система словотвору сучасної англійської мови: синергетичний аспект*. (Дис. докт. філол. наук). Київ.
- ИЛЬИЧЕВ, Л.Ф и др. (ред.) (1983): *Философский энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия.
- КНЯЗЕВА, Е. и др. (2000): Единая наука о единой природе. *Новый мир*, №3, с. 161-179.
- КНЯЗЕВА, Е.Н., КУРДЮМОВ, С.П. (2002): *Основания синергетики*. СПб.: Алетейя.
- КУШНИНА, Л.В. (2004): *Языки и культуры в переводческом пространстве*. Пермь: Изд-во Перм. гос. техн. ун-та.
- КУШНИНА, Л.В. (2011): Перевод как синергетическая система. *Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология*. Вып. 3(15), с. 81-86.
- КУШНИНА, Л.В. (ред.) (2014): *Введение в синергетику перевода: Монография*. Пермь: Изд-во Пермского нац. исслед. политехн. ун-та.
- ЛЕХИН, И.В., ПЕТРОВ Ф.Н. (ред.) (1954): *Словарь иностранных слов*. М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей.
- ЛОПАТНИКОВ, Л.И. (2003): *Экономико-математический словарь: Словарь современной экономической науки*. Москва: Дело.
- МАТВЕЕВА, Е.Ю. (2007): *Концепции современного естествознания. Словарь основных терминов*. Новосибирск: Сибирский ГУТИ.
- Научно-технический энциклопедический словарь. <<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ntes/5762>>. [online]. [cit. 23. 5. 2017].
- НЕЛЮБИН, Л.Л. (2003): *Толковый переводоведческий словарь*. М.: Флинта: Наука, 2003.
- ПИХТОВНИКОВА, Л.С. (2012): *Лингвосинергетика: основы и очерк направлений*. Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина.

- ПИХТОВНИКОВА, Л.С. (ред.) (2015): *Синергетика в филологических исследованиях*. Х.: ХНУ имени В.Н.Каразина.
- ПОСТОВАЛОВА, В.И. (1995): Наука о языке в свете идеала цельного знания. В: *Язык и наука конца XX века*. М.: РАН, с. 342-420.
- ПРОХОРОВ, А.М. (ред.) (1993): *Большой энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия; СПб.: Фонд «Ленинградская галерея».
- РАЙЗБЕРГ, Б.А. / ЛОЗОВСКИЙ, Л.Ш. / СТАРОДУБЦЕВА, Е.Б. (1999): *Современный экономический словарь*. М.: ИНФРА-М.
- САВЧЕНКО, А.В. (2003): Тектология А.А.Богданова как прототип современной методологии. В: *Мат-лы межвузовской науч.-пр. конференции молодых ученых «Идеи Богданова А.А. и современность»*. Москва: РАГС, 2003, с. 6-12.
- Святе Письмо (переклад Івана Хоменка), I Послання Апостола Павла до Коринтян. Кор 3,1; Кор 3,6- 11. <<http://bibliya.in.ua/index.php/site/knyha?k=kor1>>. [online]. [cit. 12. 11. 2018].
- СЕРГЕЕВА, Т.Б. (2009): *Словарь-справочник по философии для студентов лечебного, педиатрического и стоматологического факультетов*. Ставрополь: СтГМА.
- СТЕПИН, В.С. (2006): *Философия науки. Общие проблемы*. М: Гардарики.
- СТЕПИН, В.С. (ред.) (2001): *Новая философская энциклопедия*. Т. 4. М.: Мысль.
- ТАХТАДЖЯН, А.Л. (2001): *Principia tectologica. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный подход*. СПб.: СПХФА.
- Тезаурус русской деловой лексики. <<https://slovar.cc/rus/tezaurus-del/1434946.html>>. [online]. [cit. 10. 3. 2017].
- ТОРОП, П. (1995): *Тотальный перевод*. Тарту: Изд-во Тартуского ун-та: Tartu University Press.
- Философская Энциклопедия. В 5-х т. Москва: Советская энциклопедия. 1960-1970. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3793/>. [online]. [cit. 10. 12. 2017].
- ФЛОРЕНСКИЙ, П. (2006): *Имена*. М.: Эксмо.
- ХАКЕН, Г. (1980): *Синергетика*. М.: Изд-во «Мир».
- ХАКЕН, Г. (1985): Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. М.: Мир.
- ХОРУЖИЙ, С.С. (2011): Что такое SYNERGEIA? Синергия как универсальная парадигма: ведущие предметные сферы, дискурсивные связи, эвристические ресурсы. *Вопросы философии*, № 12, с. 19-37
- ЭШБИ, У.Р. (1959): Введение в кибернетику. М.: Изд-во иностр. лит-ры.
- ЮН, Г., ТАЛЬ, Г., ГРИГОРЬЕВ, В. (2003): *Словарь по антикризисному управлению*. М.: Дело.
- DUDEN (1982): *Fremdwörterbuch*. Bd. 5. Mannheim; Wien; Zürich.
- FULLER, R.B. (1975): *Synergetics. Explorations in the Geometry of Thinking*. New York: Macmillan.
- FULLER, R.B. (2008): *Bedienungsanleitung für das Raumschiff Erde und andere Schriften*. Hamburg: EVA Europäische Verlagsanstalt.
- HAKEN, H., PLATH, P. J., EBELING, W., ROMANOVSKY, J. M. (2016): *Beiträge zur Geschichte der Synergetik. Allgemeine Prinzipien der Selbstorganisation in Natur und Gesellschaft*. Wiesbaden: Springer.
- REISS, K. (2000): *Grundfragen der Übersetzungswissenschaft: Wiener Vorlesungen*. Wien: WUV-Univ.-Verlag.
- SACHS, J. (1995): *Aristotle's Physics: a Guided Study*. New Brunswick and London: Rutgers University Press.
- SACHS, J. (2002): *Aristotle's Metaphysics*. Santa Fe, NM: Green Lion Books.
- SynergieWissen, Interdisziplinäres Forum am ZfL Berlin <<http://www.zflprojekte.de/synergie/doku.php?id=features:einfuehrung>> [online]. [cit. 25. 3. 2016].
- UTB-Online-Wörterbuch Philosophie. <<http://philosophie-woerterbuch.de>>. [online]. [cit. 15. 9. 2017].
- WARD, L. F. (1903): *Pure Sociology. A Treatise on the origin and spontaneous development of society*. New York: Macmillan.

Профіль автора

Дорофеєва Маргарита Сергіївна
д.філол.н., доцент
Наукові інтереси: синергетика перекладу, лінгвосинергетика, когнітивна транслатологія, дидактика перекладу
кафедра германської філології та перекладу,
Інститут філології
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка
margarita_dorofeeva@hotmail.com

Author's Profile

Dorofeeva Marharyta S.
DSc (Philology), Associate Professor
Scientific interests: Translation Synergetics, Linguosynergetics, Cognitive Translatology, Translation Didactics.
Department of German Philology and Translation,
Institute of Philology
Kyiv National Taras Shevchenko University
margarita_dorofeeva@hotmail.com

ОЛЕКСАНДРА ПАЛЬЧЕВСЬКА [OLEKSANDRA PALCHEVSKA]

ПЕТРО ГУБИЧ [PETRO HUBYCH]

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Україна
[Lviv State University of Life Safety, Ukraine]

**ПРЕЦЕДЕНТНІСТЬ І СТЕРЕОТИПНІСТЬ ЕТНІЧНИХ АНЕКДОТІВ
(на матеріалі української, англійської та польської мов)
[The Precedent and Stereotypical Character of Ethnic Jokes
(Based on Ukrainian, English and Polish)]**

Вступ. Одним з актуальних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень є вивчення різноманітних текстів з позицій лінгвокультурології, яка займається дослідженням особливостей взаємодії мови і культури. При цьому тексти етнічних анекдотів можна розглядати як джерело опису специфіки комунікативно-прагматичного варіювання з урахуванням національного колориту, який має безпосередній вплив як на вербальні, так і на екстравербальні засоби спілкування.

Метою цієї розвідки є вивчення прецедентності та стереотипної специфіки гумористичних текстів на матеріалі україномовних, англійськомовних та польськомовних анекдотів.

Мета дослідження зумовила постановку наступних завдань, а саме:

- 1) проаналізувати структурно-композиційні особливості анекдоту як жанру;
- 2) дати загальну характеристику найбільш репрезентативних особливостей прецедентності у текстах анекдоту з урахуванням її змістовних аспектів, які експлікуються через етно-стереотипи;
- 3) проаналізувати деякі мовностилістичні засоби творення гумористичного ефекту в етнічних анекдотах.

Структурно-композиційні особливості анекдоту. Більшість лінгвістів вважають, що анекдот є самостійним мовним жанром, відповідно, має стійку форму оповідання та характеризується певними ознаками, що відрізняє цей тип тексту від інших. Анекдот як мовний жанр характеризується наступними специфічними ознаками:

- стереотипність моделі будови й змісту анекдотів, тобто наявність поширених сюжетів, виникнення аналогічних сюжетних схем в різних ситуаціях;
- відтворюваність: анекдот не створюється заново, а репродукується, передається від одного оповідача до іншого;
- варіативність: анекдоти розповідаються з різними варіантами;
- принципова відсутність авторства: оповідач анекдоту ніколи не претендує на авторство, але одночасно розраховує на те, що цього анекдоту не знає співрозмовник, інакше його спіткає комунікативна невдача;
- «зображальність» при розповіданні анекдоту: розповідання анекдотів – це не просто оповідь, а міні-представлення, в якому оповідач використовує весь арсенал невербальних засобів (розповідання «в особах», використання паралінгвістичних засобів комунікації);
- інтертекстуальність: включеність в тексти загального або спеціального призначення, в складі яких анекдот як інтертекст може виконувати комплекс різних функцій, які супроводжують комічний ефект: рекреаційних, ігрових, сатиричних, моралізаторських та ін.;
- ситуативність і доречність анекдоту, які полягають в знанні оповідача того, кому і який анекдот можна розповідати. Тому категорія доречності є однією з домінантних категорій мовного жанру анекдоту в плані його функціонування (Шмелева 2002, 86).

Композиційна структура етнічного анекдоту складається з таких елементів: вступ (або метатекстовий зачин), зав'язка, кульмінація (розвиток ситуації), розв'язка (стадія пуанту). Вступ – один з важливих елементів, оскільки саме в ньому, вказана етнічна приналежність персонажів та натяк на події в сюжеті. В ході аналізу композиційних особливостей анекдоту були виділені найбільш вживані клішовані фрази, та їх класифікація.

Наступна основна складова анекдоту – зав'язка. Основним в зав'язці анекдоту є створення сюжетних та когнітивних підстав для прогнозування оповідачем можливих варіантів

розвитку подій.

Розв'язка етнічного анекдоту, незалежно від кількості тексту, є короткою, несподіваною, часто парадоксальною, що зазвичай і робить анекдот смішним. Наявність стадії розв'язки (пуанти) наприкінці тексту є обов'язковою в композиційній будові анекдоту, бо саме в ній відбувається досягнення комічного ефекту. Значення пуанти (англ. punch line) підкреслює Л. С. Піхтовнікова: «сприяє тому, що ситуація несподівано перетворюється на свою протилежність. Пуант ставить ситуацію з ніг на голову, або навпаки. Несподівано відкривається зворотний бік медалі і розбіжності упізнаються. Те, що в ситуативній частині сприймалося як звичайна розповідь, у пуантовій частині перетворюється на абсурд. Курйозність перевернутої ситуації створює комічний ефект» (Піхтовнікова 2000, 206).

Прецедентна ситуація етнофобізму в анекдотичному дискурсі. Кожний анекдот спирається на певну прецедентну ситуацію, яка є стереотипним відображенням образу притаманного тій чи іншій лінгвокультурній спільноті. Прецедентна ситуація – певна «ідеальна ситуація», яка коли-небудь була реальною, або ж належить до створених віртуально людським мистецтвом. За В. Красних прецедентною ситуацією можна вважати ту ситуацію, яка, по-перше, добре відома носіям певного ментально-лінгвального комплексу, по-друге, є актуальною в когнітивному плані, тобто має варіант сприйняття, в який входять певні мінімізовані та національно-детерміновані знання, чи якесь певне уявлення про саму ситуацію, що містить, в тому ж числі, і конотації, які пов'язуються з даною ситуацією, а також, по-третє, апеляції до якої є частотними в комунікації представників даної національної лінгвокультурної спільноти (Красних 2003, 183).

Кожна нація намагається переосмислити себе та своє відношення до представників інших націй, спираючись при цьому на історичні факти, письмові джерела, культурні традиції та вірування. Анекдоти є, безперечно, одним з основних виразників цього явища. В них, як і в інших фольклорних текстах, фіксується відношення до представників інших етносів. Національний егоцентризм протиставляє свій спосіб життя, мислення, свої традиції чужим, які маркуються негативізмом. Цей негативізм і спрямований на виявлення комічних рис. Природно, що одна і та ж річ не викличе однакової реакції у представників різних етноконфесійних середовищ. Концепція того, що видається смішним, регулюється лінгвістичним, географічними, історичними, соціокультурними та особистими рамками.

Прецедентна ситуація етнофобізму реалізується через певні міжетнічні стереотипи. Стереотип – це стандартна точка зору про соціальні групи чи окремі особи як представники цих груп (Демянков 1996). Стереотипу притаманні логічна форма судження, яка є при цьому дуже спрощена та узагальнена, з емоційним забарвленням, що надає певному класу певні якості чи установки, або ж, навпаки, відмовляє їм в цих якостях чи установках, та, зазвичай, виражається у вигляді речення. Домінуючою для нашої розвідки є розмежовуюча функція стереотипу. Адже кожний анекдот містить певне протиставлення, яке призводить до комічного ефекту. Зазвичай, ці протиставлення є гіперболізовані, що дозволяє підкреслювати одні риси ситуації та замовчувати інші. У цій статті ми спробуємо прослідкувати функціонування етнофобізмів в анекдотичному дискурсі.

Протиставлення однієї нації іншій відбувається на просторово-етнічному (свій/чужий) ґрунті. Все чуже заперечується як смішне, несприйнятне з точки зору здорового глузду, навіть гріховне. За нашими спостереженнями такі анекдоти виникають у тій чи іншій спільноті, де на певній близькій території має місце умовний міжетнічний конфлікт. Конфлікт може мати історичне, політичне чи економічне підґрунтя. Класичним прикладом таких анекдотів у нашій державі є цикл про українця та москаля. Стереотипний українець в анекдоті ладен на будь-що, аби завдати шкоди москалям. У наступному тексті міжетнічний конфлікт будується на територіальному протиставленні.

Зловив дядько золоту рибку. Вона виконує його з бажання. - Нехай усе Татаро-Монгольське Іго йде у Швецію. Та лиха не робить ! А потім назад. Знялась вся орда і потопала в Швецію... Почти нікого там не порубавши, вернулась назад.[і так три рази] Не стрималась рибка, зпитала: - Ну що тобі, дядьку, Швеція зробила? - А що мені Швеція?

Зате по москалям - 6 раз туди-сюди, туди-сюди!...

Близькоспорідненість української та російської мови не могла не стати джерелом жартів.

Петре, ти чув, як ті кляті москалі називають наші несамовиті пестоші до нестями?
-- Ні. -- *Пе-е-єттинг.* -- *Петре, ти чув, як ті кляті москалі називають наші несамовиті*
любоші аж до рання? -- Ні. -- *Се-е-єкс.* -- *Петя, ты слышал, как эти чертовы хахли нази-*
вают наше Клинское? -- *Нет.* -- *А-ацтой!*

Прикладом культурно-символічного маркування прецедентної ситуації є наступний анекдот.

Чорним морем пливе американський есмінець. Аж перед есмінцем виринає субмарина з жовто-блакитним прапором. Поки американці заходяться шукати по довідниках чий же це прапор, що за держава, з підводного човна пускають дві торпеди й топлять есмінець. Субмарина занурюється на перископну глибину та в капітанській рубці відбувається розмова: - Петре, а ти впевнений, що то були москалі? - Авжеж, бачив скільки зірок на прапорі!

Такі етнофобічні ситуації характерні не тільки для відображення україно-російського конфлікту. Схожі анекдоти протиставляють французів арабам, англійців ірландцям тощо. Всі вони комічні герої, які змальовуються деградуєчими розумово, непривабливими зовні, тобто людьми «нижчої» категорії. Польського капітана у наступному американському анекдоті може замінити представник іншої нації при стереотипізації такої ситуації в іншому суспільстві.

A Polish Airline passenger plane lands with difficulty on a modern runway just stopping short of disaster. The Polish captain wipes his brow after successfully braking the plane. «Whew!» he says, «that's the shortest runway I've ever seen».

«Yes», says his copilot, looking wonderingly to his left and then to his right, «but it sure is wide».

Варто зауважити, що є доведеним той факт, що кожна етнічна група в США рано чи пізно стає об'єктом таких жартів. Остання література з цих питань свідчить, що афроамериканці, євреї, італійці та пуерто-американці можливо на підсвідомому рівні сприймаються як економічна та статева (фалічна) загроза для типового представника середнього класу США. Вважається, що жарти такого типу мотивуються почуттям страху, а не етнічним егоцентризмом.

Наприклад, у анекдотах про афроамериканців підкреслюється їхній низький соціальний статус, що характеризується безробіттям і високим рівнем злочинності:

Q. How do you stop a black person from robbing your house?

A. Stick a sign on your front door saying «Job Center»!

W głębinach jednego z jezior w Alabamie znaleziono ciało Murzyna.

Było całkowicie oplecione łańcuchami.

Miejscowy dziennikarz pyta szeryfa:

- Co Pan myśli o tej sprawie?

- Myślę, że to typowe dla czarnuchów z naszej okolicy.

- Chciał przepłynąć jezioro, ukradłszy więcej łańcuchów niż mógł unieść

Сюди ж можна віднести єврейський цикл. Однією з мотивацій зневажливого ставлення до євреїв є страх перед їхнім розумом. Адже вони навіть у анекдотах змальовуються розумними та здатними заробити гроші.

— Ви знаєте, що Мойше помер?— А чим він хворів

— Він нічим не хворів, він помер з голоду.— Як з голоду?! Він що, не міг попросити допомоги?— Міг, звичайно, тільки ви ж знаєте, який він був гордий.— Ну, так і говоріть, що він помер від гордості, тому що з голоду євреї померти не може.

Інтелект євреїв та здатність до крутіства стереотипізується і в польських анекдотах:

Żyd umawia się z przyjacielem: - Jeśli jutro po południu będzie padał deszcz, to przyjdę do ciebie wieczorem. - A jeśli wieczorem będzie padał deszcz? - Nu, to przyjdę po południu!

Етнічні меншини також стереотипно стають жертвами іронії, яка змальовує їх невдахами

та дурнями.

Один з поширених стереотипів в американських анекдотах про азіатів – здатність створювати чудові автомобілі, але при цьому все ще мати погані навички водіння. Інша причина чому американці не люблять азіатів, виражена думкою, що у будь-якій ситуації вони вдають, що не розуміють англійської чи іспанської мов:

Being Asian and a woman definitely has its advantages. For example, when you've had a few drinks and have to drive home past midnight, you think you're driving perfectly fine, but in reality you're not. Next thing you know, there's a cop. The cop sees you and doesn't even bother pulling you over, let alone giving you a ticket. Why? Well, he's probably thinking, «This person's not under the influence, it's just an Asian woman driving!»

Негативний гетеростереотип, що стосується як мексиканців, так і азіатів в американських анекдотах, це маркування їх як бідного населення та злодіїв:

What do you get when you cross a Mexican with an Asian? A car thief that can't drive .

Під час Другої світової війни британці масово іммігрували в Австралію (більше півмільйона людей). На позначення таких іммігрантів використовують пейоративно забарвлені прізвиська, що вказують на характерні особливості зовнішності. Так, прізвиська *Pommy* – англієць-іммігрант (британець), що недавно оселився в Австралії, може вказувати на червоні щоки, тому що часом в текстах зустрічаються назва, *pommy-grant*, що буквально перекладається – гранат. З англійської мови *mongrel* – метис, нечистокровний.

Британці також були відомі як *the ten-pound Poms* (буквально британці з 10 фунтами). Мало хто з них в той час добре освоївся, і більшість стали *the classic whingeing Poms*, тобто типовими невдоволеним британцями. Австралійці та британці до сьогодні в певній мірі не сприймають один одного:

A man on a beach sees a shark near a child in the shallows. Ignoring personal safety, he dives in the water and, with his bare hands, kills the shark. He brings the tot to shore and is met with tumultuous applause from spectators. «Geez, mate» says a reporter «You should get a medal. What part of Australia are you from?» Modestly our hero says: «Actually I'm from England.» The next day newspaper headline says «Pommy mongrel kills child's pet».

Ірландці відомі своєю пристрастю до алкоголю. Вважається, що вони вживають дуже багато алкоголю (часто вранці), за статистикою 2017 року ірландець випиває 11,6 л алкогольних напоїв на рік. Знамениті національним пивним брендом є Guinness, що є прецедентною назвою.

- *Skąd się wziął taniec irlandzki? - Było za dużo whisky i piwa, a za mało kibli.*

У польській мові *kibel* сленгове слово на позначення туалету.

What's the difference between an Irish wedding and an Irish wake?

One less drunk Irishman.

Переважно в анекдотах циганам приписуються негативні характеристики шахраїв та злодіїв, що характерно для усіх досліджуваних мов:

- *З циганами неможливо грати у шахи!*

- *Чому?*

- *Тому що вони одразу ж крадуть коней!*

A Romanian and a Gypsy were next-door neighbors.

Everything about their houses, from the tiles on the roofs to the furniture inside to the planks in their fences, was identical.

One day, while talking over the fence, the Romanian says he's thinking of selling his house for \$100k. The Gypsy stops to think for a few seconds before saying he'll also sell his house, but for \$150k.

The Romanian is obviously confused. «But... the houses are the same.»

«Yeah! But my neighbor's not a Gypsy.»

One gypsy says to another...

Back in the day, when I was young, my mother would give me 1 dollar and I would get 2 bottles of milk, 2 breads, 5 kilos of meat... and now... cameras everywhere... .

Reporter pyta Cygana

- Na co pan zwraca uwagę, kiedy bierze pan masło w sklepie?

- Na kamery i ochronę .

Характерна національна риса жителів Італії – підвищена емоційність, і, як наслідок, дуже активна жестикуляція в комунікації:

How do you make an Italian person shut up?

Tie their hands together .

Q: What do you call an Italian with his hands in his pockets?

A: Mute. З англійської mute – беззвучний режим:

Існує стереотип, що багато українських громадян та політиків до сьогодні розмовляють російською та не здатні вивчити рідну мову. Крім того, багато з них зневажає українську мову. Відповідно – 25 квітня 2019 року Верховна Рада України ухвалила закон «про функціонування української мови як державної»:

Яка найскладніша мова у світі? Китайська чи Іврит?

- Українська!!! - Чому? - Половина українців і досі не можуть її вивчити...

Найпоширеніша інформація про Україну – Чорнобильська катастрофа, 1986 року:

Zastanawiali się na Ukrainie, co posadzić wokół Czarnobyla:

- Buraki. - Nie, bo krowy pozdychają. - No to może ziemniaki. - Nie, bo się ludzi potruje.

- A to chuj! Posadzimy tytoń, a na papierosach napiszemy MINISTER ZDROWIA OSTRZEGA PO RAZ OSTATNI...

Мовно-стилістичні засоби відтворення прецедентності та стереотипності в етнічних анекдотах. Найчастіше для створення комічного ефекту в анекдотах використовується мовна гра або каламбур. Поняття «каламбур» та «гра слів» найчастіше ототожнюються в лінгвістиці. Т. П. Карпухіна зазначає, що ці «поняття визначаються як засоби художньої виразності, які функціонують в мові як жарти, створенні на основі полісемії, омонімії та схожому звучанні слів» (Карпухіна 2007, 81).

Основними елементами каламбуру є, з одного боку, однакове або близьке, до омонімії, звучання (в тому числі й звукова форма багатозначного слова в його різних значеннях), з іншого – невідповідність, антонімія, між двома значеннями слів. Сутність каламбуру полягає в зіткненні або, навпаки, в несподіваному об'єднанні двох несумісних значень в одній фонетичній формі.

Так, омонімія виникає коли два або більше слів ідентичні як у написанні, так і у вимові, наприклад, коли лексема *occupation* у значенні *час проживання за кордоном* протиставляється іменнику *окупація*:

German guy at the French border.

A German guy is at the French border.

The French customs officer asks him some questions.

-Name? -Karl Schmidt.

-Place of Residence? -Munich.

-Occupation? -Oh, no, no. I'm just visiting.

A Russian comes to the Ukrainian border.

The Ukrainian border guard asks, «Name?»

The Russian answers, «Boris.»

The border guard asks, «Occupation?»

The Russian says, «No, just visiting.»

Лексема *polish* в англійській мові може використовуватись як у значенні польська мова так і у значенні *чистий*:

What's the cleanest language in the world? – Polish.

Етноніми можуть підкреслювати вороже ставлення однієї нації до іншої, що спостерігаємо у протиставленні німців до поляків: *Polish – поляк, polish – полірувати*:

What do Germans use to clean their shoes? Polish.

Власні імена, антропоніми та топоніми представляють надзвичайно активну та своєрідну

групу компонентів каламбуру. Практично кожне ім'я можна вважати потенційним каламбуром або основою до нього. Наступний приклад омонімії – популярне мексиканське ім'я *Hose* протиставляється англійському пожежному терміну *hose* (пожежний рукав):

What did the Mexican fire chief name his two sons? Hose A and Hose B!

Схоже явище спостерігається при протиставленні імен людей з загальноживаними лексемами: *Candy* – *candy* (цукерок), *Penny* – *penny* (монета в один цент), *Brandy* – *brandy* (напій бренді) та *Dick* – *dick* (ненормативне позначення чоловічого репродуктивного органу):

One for Canadians

A psychiatrist was conducting a group therapy session with four young mothers and their small children. «You all have obsessions,» he observed.

To the first mother, (from Toronto) Mary, he said, «You are obsessed with eating. You've even named your daughter Candy.»

He turned to the second Mom, (from Montreal) Ann: «Your obsession is with money. Again, it manifests itself in your child's name, Penny.»

He turned to the third Mom, Joyce (from North Bay): «Your obsession is alcohol. This too shows itself in your child's name, Brandy.»

At this point, the fourth mother, (from Newfoundland) Kathy, quietly got up, took her little boy by the hand, and whispered, «Come on, Dick, this guy has no idea what he's talking about. Let's pick up Peter and Willy from school and go get dinner.

Словосполучення *fishing pole*, що має два значення – вудочка та польський рибалка: *What do you call a Polish fisherman? - A fishing pole.*

Крім того, в текстах анекдотів часто спостерігається міжмовна омонімія. Наприклад, іменник – *kinder*, що з німецької перекладається як *дитина*, та прикметник англійською мовою – *доброзичливий*:

No matter how kind you are... No matter how kind you are, German kids are kinder.

Англійський іменник *city* (*місто*) та *tsidii*, що з мови навахо перекладається – *птаха*. (Навахо, індіанський народ, що проживає на території США):

Spelling Bee... Navajo style

At a local Spelling Bee contest, a young Navajo child was asked to spell «City.»

The young child gets up, brushes her hair back with her fingers, straightens her dress, stands tall and begins spelling..... uhh... b....i....r....d....

Upon finishing she says proudly with a smile, repeating the word, «Tsídii.»

Note: for non-Navajo speakers, the word tsidii means «bird» in Navajo.

Наведемо приклад міжмовної омонімії у польській та англійській мовах: *present* (теперішній) – *present* (подарунок):

Jaki jest najlepszy prezent dla Anglika? - Present perfect.

Англійське слово *Polish* (поляк) схоже за звучанням до польського дієслова – *palisz*, що означає *курити*. Фонетичне непорозуміння:

Stoi Polak przed sklepem i pije piwo. Podchodzi do niego Anglik i się pyta: - Polisz? - Nie, pije.

Фонологічний каламбур можна назвати паронімічним, коли слова подібні, але не ідентичні в написанні й вимові (Graeme 2004, 13).

У наступному прикладі, топонім *Iran* (Іран) передається за допомогою пароніму *Iran-ic* (однокореневі лексеми, які відрізняються суфіксом та одним звуком), має наближене значення до слова *ironic* (іронічний):

Persians are funny... Their jokes are always so Iran-ic.

Абревіація *International Bank Account Number (IBAN)* – міжнародний номер банківського рахунку нагадує російське ім'я Іван – *Ivan*:

What is the name of a Russian man who has a checking account? IBAN.

Наближення слів за звуками: англійське слово *check* – *перевірка* та польський етнонім Czech: *I have a Polish friend who is a sound technician, and a Czech one too.*

Оскільки значення фразеологізмів часто не збігаються із сумою значень окремо взятих їх компонентів, це слугує чудовою основою для створення каламбуру шляхом буквалізації

значення компонентів. У прикладі, наведеному нижче, ідіоматичне значення *trafić do* – потрапляти до всіх та стріляти у всіх. Анекдот є прецедентною алюзією на радянсько-фінську війну:

- *Dlaczego w Rosji nie ma świętego Mikołaja, tylko Dziadek Mróz?*

- *Bo Rosjanie mają złe wspomnienia z Finem, który trafił do wszystkich.*

Поєднання лексеми *marksman* – стрілок (фахівець з точної стрільби) з іменем відомого засновника *марксизму* – Карлом Марксом демонструється у наступному анекдоті: *What do you call a communist sniper? - A marxman.*

Бойове мистецтво джіу-джитсу – *ju-jitsu* у співвідноситься з етнонімом *jew* (євреї):

Whats the best way to defend yourself in Isreal? - Jew-jitsu.

Висновки та перспективи дослідження. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що етноцентризм є одним з головних факторів протиставлення етнічних спільнот в рамках бінарної опозиції «свій-чужий».

Основні риси анекдоту, як модифікації фольклору, визначаються анонімістю, своєчасністю, наративністю та тісним зв'язком з народною традицією. Як різновид комічного, анекдот містить в собі такі категорії мовленнєвого жанру: завершеність, зв'язність, інформативність, модальність, інтертекстуальність та інше.

Основними функціями прецедентності та стереотипів у тексті анекдоту є конкретизація та спрощення сприйняття представниками одного етносу представників іншої спільноти. Анекдот етнічної тематики є одним з найбільш продуктивних джерел підтвердження існування національного характеру за допомогою висміювання стереотипів, що склались в процесі міжкультурних комунікації представників етнічних спільнот. Формування сукупності асоціацій, що пов'язують цільову групу з набором описових характеристик, створює підґрунтя процесу стереотипізації.

Перспективним вважаємо дослідження явища прецедентності та стереотипності на матеріалі інших текстів.

Література

- ДЕМЬЯНКОВ, В.З. (1996): Стереотип: *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва: Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, с.177 – 179.
- КАРПУХИНА, Т.П. (2007): Игра слов и морфемный повтор: комическое «состязание» смыслов в словах с общей морфемой (на материале английской художественной прозы): В *Вестник ВГУ. Серия: «Лингвистика и межкультурная коммуникация»* Вып. 1. Хабаровск, с. 81-89.
- КРАСНЫХ, В.В. (2003): «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? Москва: Гнозис.
- ПІХТОВНИКОВА, Л. С. (2000): *Еволюція німецької віршованої байки (XII-XX ст.): жанрово-стилістичні аспекти*. Київ: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка.
- ШМЕЛЕВА, Е. Я. (2002): *Русский анекдот. Текст и речевой жанр*. Москва: Языки славянской культуры.
- GRAEME, R. (2004): *The Linguistic Analysis of Jokes* <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=109383805> [online]. [cit. 20. 06. 2019].

Профіль автора:

Пальчевська Олександра Святославівна
Кандидат філологічних наук, доцент
Наукові інтереси: лінгвокультурологія, етнолінгвістика.
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
palch56@ukr.net

Профіль автора:

Губич Петро Володимирович
Наукові інтереси: лінгвокультурологія, етнолінгвістика.
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
palch56@ukr.net

Author's Profile:

Palchevska Oleksandra
PhD in Philology, Associate Professor
Scientific interests: Linguoculturology, Ethnolinguistics.
Lviv State University of Life Safety
palch56@ukr.net

Author's Profile:

Hubych Petro
Scientific interests: Linguoculturology, Ethnolinguistics.
Lviv State University of Life Safety
palch56@ukr.net

ВОЛОДИМИР ПОНОМАРЕНКО [VOLODYMYR PONOMARENKO]

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
[O.O. Potebnya Institute of Linguistics of the National
Academy of Sciences of Ukraine]

**НОВІТНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
СОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ**

[Modern Loanwords in Ukrainian: Sociocultural Aspects]

Своєрідним епіграфом в окресленому контексті можуть бути часто цитовані мовознавцями й літераторами слова Максима Рильського: «Нове життя нового прагне слова». Але насправді не все виглядає просто й однозначно, оскільки питання виходить за суто мовні межі й набуває соціолінгвістичного значення.

Лексичний корпус будь-якої мови є об'єктивним показником ступеня її історичного розвитку. З одного боку, поява нових слів і виразів є абсолютно логічним і природним явищем. Проте, з другого боку, постає проблема доцільних, виправданих соціальною й мовною логікою меж, адже аксіоматичною є думка про те, що за будь-яких умов кожна мова має зберігати свою своєрідність і неповторність.

На сучасному історичному етапі, позначеному відчутною активізацією міжнародних контактів, у тому числі мовних, поглиблюються процеси мовної взаємодії. За словами відомого мовознавця, «... наш час особливо багатомовний у тому розумінні, що межі всіх культур стрімко розширюються і народи, які ледве знали про існування одне одного, вступають у плідні зв'язки» (Спивак 1989, 40). Варто сказати, що наступні три десятиліття стали виразною ілюстрацією до цієї тези.

Тому лінгвістичні студії з такої проблематики не тільки залишаються актуальними – вони стають дедалі актуальнішими. Про це свідчить, приміром, той факт, що на останньому Міжнародному конгресі славістів, який проходив у Белграді в серпні 2018 року, на засіданнях у різних секціях представниками різних країн і носіями різних мов було виголошено чималу кількість доповідей, присвячених мовним контактам і запозиченням.

Сучасна українська мова не є і не може бути винятком у цьому плані. Збільшення її лексичного фонду відбувається нині без перебільшення інтенсивно. Особливістю мовного розвитку українського сьогодення є постійне зростання обсягу запозичуваної лексики, що стосується насамперед надходжень із англійської мови як майже універсального «донора». Нині такі процеси мають, як відомо, узагальнену, хоча й дещо «латентну», назву – глобалізація, оскільки набули насправді глобального масштабу.

У певному розумінні йдеться про загалом виправдане логікою обставин явище, спричинене політичною, економічною і культурною (гуманітарною) роллю і, відповідно, різновимірною експансією англomовних країн, насамперед США, у сучасному світі. Одним із важливих наслідків є в цьому разі очевидна мовна експансія, істотним чинником якої виступає науково-технічний і соціально-економічний прогрес (Васенко, Дубічинський, Крimeць 2008, 97–98). Тож маємо на увазі насамперед термінологію.

Саме відповідними еволюційними процесами обумовлено новітні лексичні надходження, зафіксовані, хоча й частково, в сучасних вітчизняних лексикографічних та інших виданнях (Нечволод 2014; Семотюк 2011; Скопненко, Цимбалюк 2008; Шевченко, Ніка, Хом'як, Дем'янюк 2008; Скопненко, Цимбалюк 2006; Биби́к, Сютa 2006; Мазурик 2002; Пустовіт, Скопненко, Сютa, Цимбалюк 2000; Морозов, Шкарапутa 2000), а також проілюстровані у низці мовознавчих студій (Чернікова, Смілик 2009, 129–133; Ажнюк 2008, 190–207; Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008, 279–329).

Чи не найпоказовішою референційною сферою є в цьому сенсі оргтехнічна, а наочними прикладами можуть слугувати загалом «безеквівалентні» на момент запозичення лексеми (тут і далі називаємо відібрані нами з різних джерел найвідоміші й найуживаніші) на зразок

байт, браузер, веб-камера, веб-сайт (щоправда, вживається й «комбінована» назва *веб-сторінка*), *закер, дисплей, драйвер, інтерфейс, кліп, лайк, логін, монітор, онлайн, провайдер, принтер, процесор, риг, сайт, спам, флоп, хард* або *чат* (Коробова 2013, 141–148; Байбакова, Байбаков 2000, 61–63).

У певних випадках можна говорити про наявність питомих відповідників в українській мові (пор. *контент* і *зміст*), але різниця полягає в «електронній» спеціалізації англomовних назв.

Примітною рисою є багатозначність певної частини назв такого роду, маємо на увазі такі, як *апгрейд, скринінг, тригер, файл, хаб* тощо.

Варто зазначити інше характерне явище – розширення семантики цілої низки термінів, що з'явилися в минулому столітті, але стосувалися інших технічних і не тільки технічних галузей. У цьому сенсі показовими є, скажімо, такі найменування, як *сервер, сканер* (у формі *скенер*), *флаєр* (у формі *фляєр*), зареєстровані в академічному словнику іншомовних слів за редакцією О.С. Мельничука (Мельничук 1985).

З іншого боку, свідченням динамічних змін у різних технічних галузях є відносна недовговічність деяких донедавна актуальних назв на зразок *дискета, пейджер*, а також *аудіокасета, відеокасета, відеоплеєр, відеосалон, факс* тощо.

Окремі, загалом розмовні, назви сформувалися вже на основі українських продуктивних моделей: *есемеска, симка, смайлик, флешка*.

З-поміж інших технічних найменувань варто виокремити ті, що стосуються сучасних засобів зв'язку та масової інформації: *блог* і *блогер, гаджет, імейл, інтернет, кліп* і *кліпмейкер, компакт-диск, меседж* (вже і в переносному значенні 'посил'), *нюсмейкер, роумінг, селфі, ток-шоу, фоловер, шоуранер* і т. ін.

Звісно, що корпус новітніх неологізмів англomовного походження не обмежується технічною сферою. В економічному (або ж бізнесовому), а також фінансовому контексті важливе місце посідають нові і вже широковживані термінологічні назви на зразок *аудит, бартер, бізнес-вумен* (та інші численні назви такого зразка на кшталт *бізнес-ланч, бізнес-план* або *бізнес-тренінг*), *ваучер, дедлайн, дефолт, дилер, дистрибутор* (*дистриб'ютор*), *інвестор, інжиніринг, кешбек, консалтинг, крафт(овий), лізинг, логістика, маркетинг, менеджер, моніторинг, промoуш(е)н, тендер, фандрейзинг, франчайзинг* (пор. давніше надходження з французької мови *франшиза*), *холдинг*. Чимало таких термінів (*брокер, варант, леверидж* і *ліверидж, ритейл, хеджер*) виступає вже в енциклопедичних і навіть країнознавчих виданнях (Сліпушко 2008).

Слід зазначити, що еволюція соціально-економічних орієнтирів спричинила своєрідне переосмислення низки назв, засвоєних іще за радянської доби, що мали «напівлатентну» негативну конотацію, показовими прикладами можуть слугувати, приміром, *агент, бізнес* або *бос*.

Іншою вочевидь релевантною сферою є суспільно-політична. В цьому плані характерними прикладами є *глобаліст, екзит-пол, імідж* та *іміджмейкер, інсайдер, істеблішмент, мейнстрим, піар, рейтинг, сквот, спікер, спічрайтер, спонсор, флешмоб*.

Тісно пов'язаною з названими є сфера послуг (у найширшому розумінні), представлена такими зразками, як *грум, івент* та *івент-менеджер, клінінг, ліфтинг, памперс, паркінг, пірсинг, спреї* (замість *аерозоль*), *фітнес, хоспіс, хостел*. У цьому зв'язку зазначимо, зокрема, як приклад характерного явища те, що давно запозичене слово *сервіс* набуло ширшого значення, вийшовши за межі побутової сфери, до якої можна віднести ще й назви одягу або його видів, як-от *боді* або *пуш-ап*.

Культурна сфера, якщо говорити про англomовні надходження, охоплює насамперед так звану масову культуру: *гіпстер, екшен, портфоліо* (італійського походження, на відміну від слова *портфель*, що прийшло свого часу з французької мови), *рокер, супермодель, топ-модель, треш, фешиш, шоу-бізнес*.

Зрештою, те саме можна сказати й про таку царину, як мистецтво і література: пор. *бестселер, блокбастер, гобіт, зомбі, кавер, кастинг, копірайтер, перфоманс, райдер, реаліті, ремейк, реп* і *репер, рокер, саундтрек, сиквел, сингл, ситком, стендап* і *стендапер, три-*

лер, фентезі (відмінне за значенням від давно засвоєного еллінізму *фантазія*), *фронтмен*, *хедлайнер*, *хіт*, *шоу* і *шоумен*.

Традиційною галуззю в плані запозичень з англійської мови є спортивна: пор. *армрестлінг*, *віндсерфінг*, *кікбоксинг*, *овертайм*, *пейнтбол*, *плеймейкер*, *плей-оф*, *скейт* і *скейт-борд*, *фрістайл*.

Ціла низка назв з'явилася завдяки появі закладів «швидкої їжі»: *барбекю* (іспанського походження), *гамбургер*, *кейтеринг*, *муфін*, *попкорн*, *снек*, *спрайт*, *тост*, *фаст(-)фуд*, *чізбургер*, *чізкейк*.

Поза класифікацією залишаються атрибути донедавна «чужого» життя: *байкер* і *байк-шоу*, *бєбі-бум*, *боді-арт*, *боді-гард* (*бодігард*), *віайпі*, *кіднепінг*, *офшор* і *офшорний*, *свінгер*, *транссексуал*, до яких варто долучити зафіксовані в згаданому вище радянському словнику *рейдер*, *рекет(ир)*, *термінатор*.

Варто також зазначити нові значення низки відомих слів, таких, як *колектор*, *скаут*, *спікер*, *чартер* (знову ж таки виходимо зі значень, зафіксованих у словнику за редакцією О.С. Мельничука). Окремо слід сказати про поодинокі лексеми кельтського походження, що традиційно надходять через англійську мову: *гельські* (шотландські) *гламур* або *кілт*, ірландське *слоган*.

Нерідко нові запозичені з англійської мови слова мають латинське (наприклад, *опція* або *опціон*), грецьке (*плата* як технічний термін) або французьке (*респект*) походження.

Запозичення з інших германських мов є нині відносно нечисленними: (нім.) *автобан* – поряд із синонімічним (іт.) *автострада*, *гастарбайтер*, *полтергейст*, *шлягер*; у нових значеннях виступають (нім.) *страз*, (шв.) *омбудсмен*. Зауважимо, що сучасні дослідження з такої проблематики є переважно діахронічними (Пиц 2013, 84–99).

Однак з'являються й поширюються нові слова, що походять із інших, зокрема романських, мов.

Історичним фактом є те, що у XVIII–XX ст. абсолютну більшість неологізмів романського походження складали запозичення з французької мови, належні до найрізніших лексико-семантичних розрядів (Сташкевич, Анумедем 2018). У нинішньому столітті картина (з огляду на зазначені вище причини) виглядає інакше. Відносно нечисленні новітні галліцизми загалом обмежуються кількома тематичними категоріями, а саме такими, як політична: *детант* (своєрідний аналог радянзму *розрядка*); соціальна: *бідонвіль*; економічна (комерційна): *бутик* (від грецького етимона йде також укр. *аптека*); сфера послуг і мода: *візаж* і *візажист*, *консьєрж* і *консьєржка*, *кутюрье*, *макіяж*, *от-кутюрь*, *прет-а-порте*, *ресторатор*; технічна: *седан*; мистецька: *шансоньє*; гастрономічна: *буябєс* (назва страви окситанського походження), *волован*, *кір* (напій), *крутон*, *раклет* (сир і страва), *шантії*, *шосон*.

Характерним явищем слід визнати розширення семантики й, відповідно, нові номінації у значеннєвому спектрі «давніх» запозичень французького походження, а саме таких, як *багет*, *гарант*, *дефіле*, *дискотека*, *домен* (не без впливу з боку англ. *domain*), *каміон*, *купе*, *мажор*, *медальйон*, *меню*, *планшет*, *реклама*, *трансфер*, *транш* (пор. однокорінне укр. *транжирити*), *тур*, *фігурант*, *фішка*, *шеф*.

Є підстави говорити про новітню хвилю запозичень із італійської мови. Італійський славіст С. дель Гаудіо аргументує це, посилаючись на ті самі глобалізаційні процеси, розвиток ЗМІ, інтернет-спілкування й безпосередні контакти, спричинені насамперед еміграцією багатьох українців до Італії, справедливо зауважуючи при цьому, що багато італізмів, кількість яких постійно зростає, ще не зафіксовано або недавно зафіксовано в письмових джерелах (дель Гаудіо 2015, 119; 120).

З історії відомо, що більша частина запозичень з італійської мови (що в багатьох випадках надходили через російську або польську мови) традиційно стосувалася двох сфер – фінансової і мистецької. Що ж до сучасного періоду, то лише окремі італізми можна віднести до цих категорій: це, наприклад, *банкомат* (іт. *bancomat* є зареєстрованою комерційною назвою італійського фінансового консорціуму, створеного 2008 р., яку було, згідно з наявними фактами, запозичено багатьма мовами країн Східної Європи) або *графіті* (в новому – сучасному

– значенні). Водночас основним джерелом новітніх лексичних надходжень є сфера гастрономічна (в широкому сенсі), представлена такими назвами страв, напоїв і т. ін., що пояснюється значним поширенням італійської культури харчування на українських (і не тільки) теренах. Отже, йдеться про такі характерні і вже частково засвідчені лексикографами назви, як *американо, болоньезе, броколі, брускета, грапа, грісіні, канелоні, капоната, карбонара, карпачо, кростата, лазанья, лимончело, мак'ято, маскарпоне, мокачино, мортадела, моцарелла, паніні, панчета, паста* (вперше запозичено в XIX ст., але в іншому значенні), *піца і піцерія, песто, прошуто, рикота, равіолі, ризото, тальятеле, фокача, цукіні, чабата*. До інших референційних сфер можна віднести слова на зразок *бариста, папараці, студіо*, а також спортивні (насамперед футбольні) терміни *латерале, ліберо, скудето*. Приклад нового значення давно запозиченого слова: *портал* (як оргтехнічний, а не архітектурний термін).

Певною мірою схожу картину спостерігаємо в тому, що стосується сучасних іспанізмів. Якщо раніше з іспанської мови було запозичено чималу кількість екзотизмів (насамперед індіанського походження) та історизмів, то нині засвідчені нами запозичення, за окремими винятками на зразок *гала, мачо, мачизм, наркобарон, сальса, чакра*, а також спортивної лексики на кшталт *мундіаль, примера, трикампеон, ультрас, Оле!* (специфічний випадок запозичення вигук), так само стосуються переважно кулінарії: пор. *альмеха, буррітос, гаспачо, гуакамолє, дорада, емпанадас, енчіладас, кабралес, конґрі, севіче, такос, тапас, тортилья, фахітас, хамон, чилі, чича, чімічанґас, чорисо, чурро(с)*.

Поодинокі запозичення з португальської мови можна віднести до розряду етносимволів Португалії (*фадо*) і, більшою мірою, Бразилії: *капоейра, кашаса, ламбада, фавели, фазенда* (запозичене свого часу з іспанської мови синонімічне *асьєнда* вже фактично забулося), *фейжоада*.

Варто виокремити й таку категорію, як новітні латинізми: *віртуальний, електорат, курсор, маргінал, міленіум, політикум* (з англійської, тому можна назвати це слово псевдолатинізмом).

Водночас слід зафіксувати нові значення цілої низки давно засвоєних слів із класичних європейських мов, як латинських на зразок *анімація, бонус, вірус, інсталятор, інсталяція, локація, негатив, партія, паспорт* (як і в попередньому випадку, порівняно з його значенням за радянської доби), *позитив, презентація, резервація, респондент, ресторація, рецепція, формат, форум*, так і грецьких: *клон, пілон, планктон, схема*.

Прийнято вважати, що запозичення, так само як і неологізми інших типів, збагачують будь-яку мову. А мова – це не тільки спілкування, а й кращий, гуманніший світ – як у широкому, так і в особистісному розумінні. Адже, як просто і мудро сказав сто років тому австрійський філософ Л. Вітґенштейн, «Die Grenzen meiner Sprache bedeuten die Grenzen meiner Welt», тобто «Межі моєї мови означають межі мого світу» (Witgenstein). Тож філологічна діяльність має бути спрямованою також на розширення і, водночас, так би мовити, делімітацію цих меж, у різних вимірах. Варто згадати в цьому зв'язку значущу сторінку вітчизняної гуманітарної історії – Кирило-Мефодіївське товариство, діячі якого сповідували принципи загальної освіти, пропаганди й «морального прикладу».

Повертаючись до актуальності проблеми іншомовних надходжень, згадаймо проблемну статтю під промовистою назвою «Які чужоземні запозичення потрібні українській мові?», в якій професор Андрій Медведів із Міннеаполіса (США) цілком резонно ставить запитання: «Але як ці слова сприймаються українською мовою, тобто, чи збагачують вони її, чи навпаки засмічують...» (Медведів 2012, 13). Щоправда, далі він висуває дещо неоднозначну тезу про те, що нині «найбільше запозичень в українську мову потрапляє із двох мов – англійської та російської» (Там же, 13), аргументуючи її, окрім «стандартних» англійських (до того ж у латинській графіці: *block, code, iPhone, media, twitter, transformer* і т. ін.), російськими за походженням «новотворами» (у тому числі словосполученнями) на зразок *бабки, бля, блін, дурак, йолі-палі, кльовий, лох, ні фіґа, пацан, понт, тусовка, чувак* і т. д., що виступають в усному мовленні й навіть у художній літературі.

Однак необхідно зауважити, що всі наведені останнім автором приклади не можна вважа-

ти власне запозиченнями, оскільки такі «вокабули» (до них можна додати ще й такі, як, скажімо, *жесть, ладно, пока*, що вживають у неформальному україномовному контексті навіть філологи і журналісти, в чому автор цих рядків мав змогу пересвідчитися) трапляються або в мовленні російськомовних українців, або в горезвісному суржику, про який той самий автор не раз згадує з відвертою прикрістю.

Що ж до російських запозичень як таких, то в ХХІ столітті вони стали радше okazіональними і, відповідно, немає достатніх підстав говорити про їх апробацію в українській літературній мові. Інша річ – традиційно активна роль російської мови як посередника в проникненні нині насамперед англomовної лексики, зокрема через Інтернет. Процитуймо сучасного мовознавця: «У ряді випадків може стояти питання – росіянізм чи американізм?» (Зарицький 2006, 170). З цього приводу згадаймо відомий «Словник мовних покручів» (щоправда, не нормативний за словами укладача) Олексі Тихого, в якому наведено чимало слів неросійського походження.

Відносно інших слов'янських мов зазначимо, що відповідні запозичення в українській мові є нині так само нечисленними, можна назвати, приміром, *пляцки* (з польської). Водночас вартим уваги є спостереження О. О. Тараненка, стосовне своєрідного відродження «старих» (у тому числі здогадних) полонізмів або «полонізованих» слвоформ) на кшталт *відсоток, наклад, правник, речник, середмістя*, у тому числі й неслов'янських за походженням *агенція, амбасада або гелікоптер* (Тараненко 2008, 160; 162), розцінюючи таке та інші подібні явища як прояви пуристичних тенденцій і, певною мірою, намагання «дистанціюватися» від впливової донедавна російської мови.

Щоправда, такий пуризм не стає на заваді «форенізації» українського лексикону. Порушена тема видається не тільки проблемною, а й критичною, якщо зважити, принаймні, на загрозово значну кількість іншомовних (насамперед англomовних) слів, які з'явилися протягом останніх двох десятиліть і продовжують з'являтися в українській мові, дедалі більшою мірою входячи до ментального лексикону мовців, а також змінюючи світосприйняття та моделювання дійсності особистістю (Манакін 2012, 53; 111). Тому мовознавці говорять і про «заклики до боротьби з навалом новітніх англоамериканізмів та з менш численними запозиченнями з деяких інших мов у нових для української дійсності або істотно оновлених сферах» (Тараненко 2008, 160).

Усвідомлюючи те, що аксіологія є в цьому випадку відносною й суб'єктивною, наголосимо на тому, що неологізаційні процеси, що відбуваються в українській мові вже кілька десятиліть, не є однозначними.

Зауважимо, що не йдеться про неологізми, зокрема запозичення, природні, обумовлені об'єктивними причинами, які мають заповнювати певні лексичні лакуни, як це було віддавна. Маємо на увазі не тільки необхідність позначення нових реалій, а й недостатність або незадовільність відповідних позначень у мові-реципієнті (наприклад, *samit* замість виразу *зустріч на вищому рівні*), тобто про лексику, яку в перекладознавстві прийнято називати безеквівалентною. Те саме стосується також згаданої вище новітньої технічної, економічної та іншої термінології.

Водночас не можна не говорити про зворотний бік ситуації, якою переймаються не тільки мовознавці, а й літератори та інші діячі культури.

Поетеса Ліна Костенко в публіцистичному прозовому творі під промовистою назвою «Записки українського самашедшого», гірко іронізує: «Наші бренди цілком відповідають європейським трендам. Ми вже цілком глобалізувалися. ... У нас уже є маркети й супермаркети. Холдин'ги, лізинг'ги й консалтинг'и. Рейтин'ги, брифінги, автобани й хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари. Рейдери, трейдери, рокери, брокери, кілери, ділери, трасти і педераста. Все як у людей», а в інших місцях робить невтішний висновок про те, що «Нація навіть не косноязыка. Нація недорікувата» і взагалі (вустами героїні) про «деградацію культурного коду», а також про те, що «Моральний лепрозорій розповсюджує коросту слів» (Костенко 2011, 120; 156; 263; 290). Коментарів ці рядки вочевидь не потребують.

Наведений перелік можна доповнити такими зразками, як *кластер, постер і блістер*,

стейк, кейк і брейк, фейс і кейс, пристрої і прилади стали девайсами, а дурні або йолопи виявилися дебілами або ж даунами, до пуловерів додалися турновери, до фанатиків приєдналися фанати й фани, до алкоголіків – трудоголіки з шопоголіками тощо. Підлітки перетворюються на тинейджерів, няні – на бебі-сітерів, покупці – на басрів, користувачі – на юзерів, невдахи – на лузерів, залицяльники – на пікаперів, приятелі або кавалери – на бой-френдів, заходи (вже не кальковані колись міроприємства) – на івенти, а провали – на фейли.

Повернімося до «Записок» Л. Костенко. Навіть на прикладі декількох слів, що їх наводить авторка, можна простежити основні тенденції, які певною мірою визначають лексичну еволюцію сучасної української мови, точніше її в певному сенсі хибну спрямованість. Візьмімо хоча б перші два слова: *бренд* і *тренд*, які вже зафіксовано в сучасних словниках української мови. Тут спостерігається досить своєрідне явище: заміна відносно давніх іншомовних запозичень (відповідно німецького й латинського походження, тобто *марка* і *тенденція*) новітніми (англомовними).

Утім, такі речі не обмежуються, звичайно, бізнесовою (діловою) або технічною сферою, в яких відбуваються особливо інтенсивні мовні процеси, до того ж і зворотного характеру, адже швидкий прогрес у цій галузі спричинює поступовий вихід із мовного вжитку назв на позначення реалій, які вже можна вважати застарілими (*відеоплеєр*, *відеокасета*, *пейджер*, *дискета*, ще раніше цей ряд поповнили *магнітола*, *радіола*, а також *транзистор* у значенні 'портативний радіоприймач'), навіть звична донедавна (згадана вище) аббревіатура *ЕОМ* (рос. *ЭВМ*) фактично перетворилася вже на архаїзм, поступившись місцем *комп'ютерові* (а також таким назвам, як *ноутбук*, *нетбук*, *лептоп*, *планшет* тощо).

Відбувається витіснення традиційних (нерідко просто «призабутих» назв, стосовних, скажімо, сфери обслуговування (*сервісу*), і звична колись *адміністраторська (стійка)* перетворилася на незугарний *ресепш(е)н*. На нашу думку, досить поширені нині в розмовному мовленні словосполучення на зразок *на ресепшені* інакше як потворними назвати не можна.

До цього ж ряду слід віднести й неологізми, належні до різних інших лексико-семантичних груп, на зразок *скутер* (цей транспортний засіб нічим не відрізняється від відомого всім *моторолера*) або ж *тату* (полінезійського, як відомо, походження) – замість *татування* (а є ще й *татуаж*, що тлумачиться як *татумакіаж*). Із французьким за походженням *макіажем* конкурує *мейкап*, слово, що надійшло з англійської мови.

На окрему увагу заслуговує кулінарна сфера, у тому числі пов'язані з нею ботанічні та зоологічні назви. Тут теж простежується певна тенденція до заміни консолідованих у мові запозичень із різних мов новітніми англомовними «ксерокопіями»: так, приміром, відомий усім німецький *бутерброд*, принаймні у сфері громадського харчування, давно вже став англійським *сандвічем*, а французький *омар* – знову ж таки англійським – *лобстером*. (До слова, скажімо, в італійській мові бутерброд і сандвіч традиційно називаються власним словом *panino*, буквально 'хлібець', на основі якого порівняно недавно утворилася фантазійна «греко-латинська» назва *paninoteca* ('бутербродна'.) Щоправда, в останньому випадку можна говорити про певні історичні або навіть соціальні причини. Йдеться про те, що запозичене ще до 1917 р. слово *омар* за радянської доби стало майже екзотизмом через невідомість відповідної реалії абсолютній більшості мовців, нині ж реалія, так би мовити, повернулася, але вже під новою назвою.

До інших тематичних сфер належать схожі випадки з такими словами, як (нім.) *кегельбан* і (англ.) *боулінг*, (нім.) *прейскурант* і (англ.) *прайс-лист*, (франц.) *культуризм* і (англ.) *бодібіл-дінг*, (франц.) *суаре* і (англ.) *ла(р)ті*, (іт.) *мачедонія* і (франц.) *маседуан*.

Подібна історія сталася також із маловідомою раніше в наших краях середземноморською рослиною, що в ботанічному лексиконі української мови має латинську назву *ерука* і слов'янську *гулявник*, відомі відносно вузькому колу фахівців. Нині ж, завдяки популярності закладів, що пропонують страви італійської кухні, багато хто засвоїв італійську назву *рукола* на позначення «модного» салатного компонента, так називаються навіть деякі заклади громадського харчування. Згадаймо в цьому контексті й слова популярної в 60-і роки шкільної

пісні на слова російського поета Марка Лисянського в перекладі Бориса Олійника: «Через луг, де росте материнка, там, де трави рясні, запашні...». Навряд чи назва трави *материнки* (вона ж *душиця, душинка, лебідка, зіновка*) асоціюється в сучасних мовців із добре відомою нині приправою *орегано*.

Не менш показовим видається випадок із назвами всесвітньвідомого італійського сиру, що має в нас зумовлену історичними обставинами французьку назву *пармезан* (франц. *parmesan* – власне ‘пармський’, є відповідником іт. *parmigiano*). Оскільки назване українське слово давно стало раритетним, у супермаркетах уже нерідкісний нині продукт виставляється нині під малозрозумілою й орфографічно неточною транслітерованою назвою *парміджіано*, а в ресторанах подається під спрощеною й комерційно некоректною назвою «*Парма*».

І ще про нові слова італійського походження. Якщо такі слова (асимільовані вже українською мовою), як *піца, спагеті, к'янті*, із деяким застереженням *еспресо* (свого часу поширеною на наших теренах була так звана *кава-експрес*) або *тирамісу*, є загалом мовно й культурологічно виправданими, оскільки позначають суто італійські за походженням реалії, що стали надбанням матеріальної культури багатьох країв, то критики не витримують такі поширені вже назви, як *лате* або навіть *лате́* (тобто просто кава з молоком, наведена щойно назва якої має в основі італійський композит *caffelatte*, буквально ‘кавомолоко’, проте в українській назві – мабуть, для зручності – залишилася лише друга частина, що означає просто ‘молоко’, до того ж більшість мовців вимовляє її на французький кшталт, тобто з наголосом на останньому складі. Отже, французьке за звучанням слово, що відбиває італійську назву молока, стало позначати різновид української кави, поповнивши в такий спосіб горезвісну сім'ю мовних покручів (за образною термінологією згаданого вище Олексі Тихого). Іншим типовим для розмовної мови сьогодення є поширення свого роду «мовних вірусів», що охопили низку давно засвоєних іншомовних слів і виразів на зразок відверто дражливих (лат.) *реальний (реально)* або *в шоці*, які нерідко можна почути і в телепрограмах від політиків, журналістів або артистів, не кажучи вже про «пересічних» громадян.

Варто сказати, що стосовно інших слов'янських і неслов'янських мов (у зарубіжних країнах) спостерігаються певні спроби послабити потік новітніх англіцизмів (насамперед американізмів), про що можуть свідчити приклади калькування англomовних слів і словосполучень на зразок ісп. *perro caliente* і порт. *sachorro quente* ‘хотдог’ (букв. ‘гаряча собака’), морфологічної трансформації запозичень для їх природнішого звучання: пор. п. *frytki* ‘картопля фрі’, ісп. *hamburguesa* ‘гамбургер’, а також використання питомої лексики на позначення нових реалій шляхом вторинної номінації: п. *ciucholand* ‘секонд-хенд’, п. *drukarka*, іт. *stampante*, ісп. *impresora* ‘принтер’, *vaqueros* (букв. ‘пастухи’ або ‘пастуші’) ‘джинси’, *palomitas* (букв. ‘голубки’) ‘попкорн’ і т.д.

Деякі центральноєвропейські мови, які досі використовувалися вужче або не використовувалися в деяких галузях, стали державними мовами, а згодом – і мовами Євросоюзу. Процес інтеграції і відповідні зміни спричиняють виникнення нових термінів, відповідники яких необхідно знаходити. Це важливе політичне, мовне і професійне завдання, для розв'язання якого у багатьох країнах було створено термінологічні центри або подібні інституції. Наприклад, у Литві ці функції виконує Державна комісія литовської мови, створена при Сеймі Литовської Республіки. У литовській мові (як, скажімо, в таких мовах, як ісландська, фінська, угорська або іврит) виразно спостерігається намагання творити власні терміни. Оскільки життя постійно вимагає нових слів на позначення нових реалій, мовознавці мають швидко реагувати на потреби, що їх диктує життя. Фактично на національному рівні за сприяння створеної в XVII ст. Французької академії здійснюється контроль із метою запобігання проникненню надмірної кількості іншомовних слів до французької мови, хоча відчутних результатів немає і дедалі більше дається взнаки те, що має оригінальну назву *franglais*, що можна порівняти з іншими різновидами мішаного мовлення – *Spanglish, Dunglish* тощо.

Тож одним із практичних завдань, незмінно актуальних для філологів, є пропагування й захист мовно-культурних норм, турбота про культуру української мови як невід'ємну частину національної ідентичності і культури.

Література

- АЖНЮК, Б. М. (2008): Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах. *Мовознавство*, № 2–3 (245), с. 190–207.
- БАЙБАКОВА, І. М./БАЙБАКОВ, К. В. (2000): Англіцизми в українських комп'ютерних програмах та мові професіоналів. *Вісник Державного університету «Львівська політехніка»*, № 381: *Проблеми лінгвістики науково-технічного і художнього тексту та питання лінгвометодики*, с. 61–63.
- БИБИК, С. П./СЮТА, Г. М. (2006): *Словник іношомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання*. Харків: ФОЛІО.
- ВАСЕНКО/Л. А./ДУБІЧИНСЬКИЙ, В. В./КРИМЕЦЬ, О. М. (2008): *Фахова українська мова*. Київ: Центр учбової літератури.
- ГЕДІС, С. (2015): Італійський лексичний компонент в українській мові. *Українська мова: Науково-теоретичний журнал*, № 2, с. 119; 120.
- ЗАРИЦЬКИЙ, О. В. (2006): Російські лексичні запозичення: сучасна українська публіцистика. *Культура народів Причорномор'я*, № 82, с. 170.
- КЛИМЕНКО, Н. Ф./КАРПІЛОВСЬКА, Є. А./КИСЛЮК, Л. П. (2008): Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: ВД Д. Бураго.
- КОРОБОВА, І. О. (2013): Новітні англіцизми у сфері високих технологій сучасної української мови. В: Федурко М. Ю. (гол. ред.): *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, с. 141–148.
- КОСТЕНКО, Л. (2011): *Записки українського самашедшого*. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА.
- МАЗУРИК, Д. (2002): *Нове в українській лексиці. Словник-довідник*. Львів: Світ.
- МАНАКІН, В. М. (2012): *Мова і міжкультурна комунікація*. Київ: ВЦ «Академія».
- МЕДВЕДІВ, А. Р. (2012): Які чужоземні запозичення потрібні українській мові? В: *Проблеми української термінології: зб. наук. праць учасників XII Міжнародної наукової конференції «Проблеми української термінології СловоСвіт 2012»*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.
- МЕЛЬНИЧУК, О. С. (1985): Мельничук О. С. (ред.). *Словник іношомовних слів*. Київ: Гол. ред. УРЕ.
- МОРОЗОВ, С. М./ШКАРАПУТА, Л. М. (2000): *Словник іношомовних слів*. Київ: Наукова думка.
- ПИЦ, Т. Б. (2013): До історії дослідження німецьких запозичених слів в українській мові. *Українська мова*, № 2, с. 84–99.
- ПУСТОВІТ, Л. О./СКОПНЕНКО, О. І./СЮТА, Г. М./ЦИМБАЛЮК, Т. В. (2000): *Словник іношомовних слів*. Київ: Довіра.
- СЕМОТЮК, О. П. (2001): *Сучасний словник іношомовних слів*. Київ: Ранок.
- СКОПНЕНКО, О. І./ЦИМБАЛЮК, Т. В. (2008): *Сучасний словник-мінімум іношомовних слів*. Київ: Довіра.
- СЛІПУШКО, О. М. (2008): *Україна. Енциклопедичний словник*. Київ: Аконт.
- СПИВАК, Д. Л. (1989): *Как стать полиглотом*. Ленинград: Лениздат.
- СТАШКЕВИЧ, І. А./АНУМЕДЕМ, Л. (2018): Лексичні запозичення з французької мови у різних сферах використання, В: *Матеріали XLVII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*, Вінниця, 14–23 березня 2018 р. <<https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum-2018/paper/view/4491>> [online]. [cit. 28. 6. 2019].
- ТАРАНЕНКО, О. О. (2008): Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі). *Мовознавство*, № 2–3, с. 160; 162.
- ЧЕРНІКОВА, Л. Ф./СМІЛИК, Т. І. (2009): Англіцизми в сучасній українській мові. *Культура народів Причорномор'я*, № 152, с. 129–133.
- ШЕВЧЕНКО, Л. І./НІКА, О. І./ХОМ'ЯК, О. І./ДЕМ'ЯНЮК, А. А. (2008): Шевченко, Л. І. (ред.). *Новий словник іношомовних слів : близько 40 000 сл. і словосполучень*. Київ: АРІЙ.
- WITGENSTEIN, L. Tractatus logico-philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung. <<http://people.umass.edu/klement/tp/>> [online]. [cit. 28. 6. 2019].

Профіль автора:

Пономаренко Володимир Панасович
Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник

Наукові інтереси: історія, лексикологія, типологія романських, германських, слов'янських та інших мов

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні
НАН України, відділ загального та порівняльно-історичного мовознавства.

vladimirlingua@gmail.com

Author's Profile:

Ponomarenko Volodymyr

Doctor of Philology, senior research associate.
Scientific interests: History, Lexicology, Typology of Romance, German, Slavic and other Languages.

O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
vladimirlingua@gmail.com

ЛЕОНІД ЧЕРНОВАТИЙ [LEONID CHERNOVATY]

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, Україна

[V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine]

**ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ КОНФЕСІЙНИХ ТЕКСТІВ
В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ**

[Specifics of Translating Confessional Texts into English and Ukrainian]

За результатами наших попередніх досліджень (Черноватий 2013), конфесійна сфера є обов'язковим компонентом екстралінгвістичної складової фахової компетентності перекладача. Це пояснюється значною вірогідністю вживання біблійних алюзій як у письмовому, так і в усному перекладі, навіть у сферах, що не мають безпосереднього відношення до релігії. Відсутність відповідних фонових знань (понять) у свідомості перекладача може стати джерелом серйозних проблем у процесі перекладу. З іншого боку, наявність згаданих понять сама по собі не гарантує якісного перекладу, якщо в лексиконі однієї з мов, залучених до процесу міжкультурної комунікації, у конкретного перекладача відсутня конфесійна лексика для позначення згаданих понять, до яких, зокрема, відносяться біблійні власні назви, афоризми, крилаті фрази тощо.

Проблема не зводиться лише до наявності відповідних фонових знань чи володіння належним обсягом конфесійного лексикону. Не менш важливим є здатність породжувати тексти, які відповідають англійському та українськомовному конфесійному стилю. З цією метою до змісту навчання майбутніх перекладачів, зокрема, до порівняльної стилістики української й англійської мов, доцільно включити засвоєння суттєвих його ознак у кожній із згаданих мов. Ця дисципліна розглядається як зіставлення стилістичних систем двох мов з метою знайти в них спільне й відмінне, а також виявити співвіднесеність спільного і національно-специфічного у кожній (Мацько 2003, с.25). Вона є компонентом функціональної стилістики, що вивчає закономірності функціонування мови відповідно до потреб та ситуації спілкування, приділяючи особливу увагу використанню мови у різних типізованих сферах спілкування (Мацько 2003, с.25).

Однак засвоєння таких ознак у процесі навчання на сьогодні є проблематичним, зважаючи на недостатній обсяг відповідних досліджень. Дискусійною видається навіть сама назва стилю, що розглядається. Серед пропонованих термінів знаходимо такі як «свята мова», «священна мова», «богословський стиль», «культова мова», «релігійний стиль», «сакральний стиль», «конфесійний стиль» (див. огляд в Пуряєва 2000), останній з яких і вживається в межах даної статті. Стилістичні ознаки конфесійного стилю вважаються (Пуряєва 2000) малодослідженими навіть в українській мові, а відповідні співставні дослідження в парі «англійська-українська мови» практично відсутні.

Зважаючи на вищезгадане, далі викладено результати таких досліджень у трьох аспектах: порівняльні особливості стилістичного синтаксису, біблійних афоризмів та власних імен у конфесійних текстах англійською та українською мовами. Оскільки будь-які з таких текстів зрештою ґрунтуються на Біблії, то матеріалом дослідження було обрано паралельні тексти найпоширеніших варіантів перекладу Біблії англійською (King James Bible) та українською (Біблія в перекладі Івана Огієнка) мовами. Зважаючи на обсяг даного повідомлення, наш аналіз обмежено лише деякими текстами Старого Заповіту (тут і далі опис його структури та назви його частин наводяться за варіантами перекладу, згаданими вище), який, як відомо, складається з чотирьох розділів: «П'ятикнижжя Мойсееве» (*Pentateuch*), «Книги історичні» (*Historical Books*); «Книги навчальні» (*Wisdom Books*) та «Книги пророцькі», що підрозділяються на головних (*Major Prophets*) та інших пророків (*Minor Prophets*).

1. Порівняльні ознаки стилістичного синтаксису конфесійного тексту в англійській та українській мовах (детальніше див. Черноватий 2015; Черноватий 2016).

Викладені далі висновки одержано за результатом порівняльного аналізу першого розділу книги «Буття» (*Genesis*), першої частини «П'ятикнижжя Мойсеєвого» (*Pentateuch*). Нагадаємо, що згаданий розділ розповідає про шість днів створення світу. Перші два вірші виконують функцію вступу, а подальший виклад в обох текстах перекладу (ТП), українськомовному (УМ ТП) й англomовному (АМ ТП), має однакову структуру і складається з шести періодів. Період (стилістична фігура) визначається (Мацько 2003, с.229) як особлива розгорнута, багатокomпонентна синтаксична конструкція, побудована з гармонійно організованих частин, що, замикаючись у коло, створюють своєрідну й завершену в логічному й інтонаційному плані одиницю мови. Період має виразну двочленну структуру (Баранник 2007; Ющук 2003). Основу першої його частини (протазису або засновку) (Мацько 2003), як правило, становлять періодично повторювані однорідні члени речення, незалежні або однорідні супідрядні речення з однаковими чи однотипними зачинами. Друга ж частина (апозис, клаузула або висновок) (Пономарів 1993) завершує думку.

В обох ТП усі шість періодів відносяться до категорії обрамлених [Дудик 2005], тобто мають майже однакові початок: *And God said, Let ...* («І сказав Бог: Хай...») та кінець: *And the evening and the morning were the first (second etc.) day* («І був вечір, і був ранок, день перший (другий тощо)'). Оскільки останню фразу вжито в тексті шість разів у строго визначених позиціях, її можна розглядати як рефрен, тобто уривок тексту, який час від часу повторюється, допомагаючи тіснішому об'єднанню його компонентів і наголошуючи на певному аспекті думки (Пономарів 1993, 242).

В обох ТП спостерігається також наявність лейтмотиву, тобто головної думки, що проходить через увесь твір або через якусь його частину (Пономарів 1993, 242). У першому розділі таким лейтмотивом є фраза *And God saw that it was good* («І Бог побачив, що добре воно») або «І Бог побачив, що це добре»), яка у заключному (шостому) періоді розширюється й посилюється, виходячи на рівень узагальнення смислу усього розділу загалом: *And God saw every thing that he had made, and, behold, it was very good* («І побачив Бог усе, що вчинив. І ото, вельми добре воно!'). Як бачимо, автор українського ТП, крім застосування емфатичної лексеми «ото», поставив після цього речення знак оклику, тоді як в англomовному ТП обмежились вживанням підсилювальної лексеми *behold*.

В межах кожного періоду спостерігаються додаткові стилістичні ефекти, які аналізуються далі. Наприклад, розглянемо перший період (див. ілюстрацію 1).

Ілюстрація 1. Період 1: вірші 3-5 першого розділу книги «Буття».

<p>3. And God said, Let there be light: and there was light. 4. And God saw the light, that it was good: and God divided the light from the darkness. 5. And God called the light Day, and the darkness he called Night. // And the evening and the morning were the first day.</p>	<p>3. І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло. 4. І побачив Бог світло, що добре воно, і Бог відділив світло від темряви. 5. І Бог назвав світло: День, а темряву назвав: Ніч. // І був вечір, і був ранок, день перший.</p>
--	--

Цей приклад переконливо підтверджує думку (Мацько 2003) про те, що реалізація періоду можлива не тільки в межах одного складного речення, а й за допомогою кількох речень.

Як впливає з ілюстрації 1, до складу першого періоду входять два субперіоди. Протазисом першого з них виступає побажання Господа: *And God said, Let there be ...* («І сказав Бог: Нехай...»), а апозисом – лейтмотив першого розділу *And God saw that it was good* («І Бог побачив, що добре воно»), який надає логічної завершеності першому субперіоду. Другий субперіод містить перелік діянь Бога: *And God divided ...* («І Бог відділив ...»), *And God called ...* («І Бог назвав ...»). Остання фраза повторюється двічі, кожен раз з іншим додатком, що можна класифікувати як посилений повтор (повторюється та сама лексема «назвав», але в супроводі інших слів, що посилюють її виразові якості [Жук 2005]). Заве-

ршує другий субперіод і перший період загалом рефрен: *And the evening and the morning were the first day* («*І був вечір, і був ранок, день перший*»), що чітко відділяє перший період від другого.

Додатковому емоційному виділенню складників висловлювання сприяє полісиндетон, повторення сполучників *and* («*і*») на початку кожного речення даного періоду і першого розділу загалом. У віршах 3-5 в АМ ТП згаданий сполучник вжито вісім, а в українському – сім разів, що надає виразного і схожого ритму в обох ТП.

Доцільно звернути увагу на відмінності побудови рефрену в обох текстах. В АМ ТП він складається з одного простого поширеного речення з прямим порядком слів. Парний зв'язок складників підмета (виражений двома іменниками: *And the evening and the morning*) посилює пафосність та піднесеність викладу. В УМ ТП рефрен складається із складного речення, що містить три простих. Перше й друге – односкладні безособові, містять посилений повтор: «*І був вечір, і був ранок*». Третє має форму односкладного номінативного речення для надання експресивності кінцівці попереднього відрізка тексту, яка посилюється інверсією (*день другий*) та асиндетоном (безсполучниковим викладом). Сукупність зазначених стилістичних засобів разом із полісиндетоном наближують цей фрагмент до поетичного стилю.

У вірші 4 спостерігається парцеляція – розчленування речення на кілька частин – як в АМ ТП, так і в УМ ТП: *And God saw the light, that it was good* («*І побачив Бог світло, що добре воно*»). Однак тут виявляються і певні відмінності двох текстів. В АМ ТП в усіх реченнях (це переважно стосується й загалом віршів 3-5 та першого розділу загалом) використовується прямий порядок слів, тоді як в УМ ТП – застосовується інверсія у першому й другому простих реченнях (так само і у вірші 3). Відмінністю є також еліпс у другому реченні («*добре воно*» – пропущена зв'язка «*є*»). Доцільно відзначити й тавтологічний повтор іменника «Бог» у другому реченні, тоді як в АМ ТП вжито особовий займенник *he*.

Вірш 5 в обох ТП складається з двох речень, перше з яких в обох – складне сурядне, що містить два простих поширених речення, а друге – просте поширене речення в АМ ТП й еліпс (пропущений підмет «*він*») – в УМ ТП. В АМ ТП спостерігається прямий порядок слів в усіх випадках, за винятком другого простого, де застосовується інверсія для рема-тизації слова *Night*), в той час як в УМ ТП в межах даного вірша інверсія вживається у шести випадках.

Як ясно із наведених прикладів, в обох ТП ми маємо справу з двочленним періодом, перший компонент якого (протазис) складається із восьми колон (менших частин, у даному випадку – простих речень) як в АМ ТП, так і в УМ ТП. Як чітко видно з наведених вище прикладів, накопичення інформації в протазисі забезпечується повторами. В обох ТП протягом усього протазису спостерігається полісиндетон, що сприяє емоційному виділенню складників періоду. Крім того, в аналізованих ТП зустрічаються й лексичні повтори, зокрема, слово *light* («*світло*») повторюється по п'ять разів, *God* («*Бог*») – по чотири, *darkness* («*темрява*») та *called* («*назвав*») – по два рази кожне.

В обох ТП протазису загалом притаманна висхідна градація, коли кожен наступний його компонент (просте речення) посилює й нагнітає смислове та експресивне значення засновку періоду. Фінал періоду (висновок) – *And the evening and the morning were the first day* в АМ ТП та «*І був вечір, і був ранок, день перший*» в УМ ТП – замикає кільце періоду, забезпечуючи стрункість і завершеність його структурно-синтаксичної й ритмомелодійної архітекτονіки.

Період 2 практично дзеркально повторює структуру попереднього періоду, див. ілюстрацію 2.

Ілюстрація 2 – Період 2: вірші 6–8 першого розділу книги «Буття».

6. <i>And God said, Let there be a firmament in the midst of the waters, and let it divide the waters from the waters.</i> 7. <i>And God made the firmament, and divided the waters which were under the fir-</i>	6. <i>І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою.</i> 7. <i>І Бог твердь учинив, і відділив воду, що під</i>
---	--

<i>mament from the waters which were above the firmament: and it was so. 8. And God called the firmament Heaven. And the evening and the morning were the second day.</i>	<i>твердю вона, і воду, що над твердю вона. І сталося так. 8. І назвав Бог твердь Небо. І був вечір, і був ранок день другий.</i>
--	--

Порівняння періодів 1 і 2 свідчить, що фактично тут застосовується шаблон – в обох випадках наявні елементи, подані далі: *And God said, Let there be...* («І сказав Бог: Нехай...»)... *and let it...* («і нехай...») (вірші 3 і 6); *And God (did something)* – («І Бог... учинив»)...(строфи 4 і 7), *And God called ...* (І назвав Бог...); *And the evening and the morning were the _____ day* («І був вечір, і був ранок, день _____»). Це дає привід класифікувати періоди, що розглядаються, як кільцеві, оскільки вони включають кільцеві повтори (термін Л. І. Мацько (Мацько 2003)), що формують рамку як вірша, так і періоду загалом. В іншій класифікації (Пономарів 1993) для позначення періодів з однаковим початком засновку й висновку пропонується термін «обрамлений період», який можна застосувати й у нашому випадку, маючи на увазі не кожен окремий період даного тексту окремо, а всю сукупність (послідовність) його періодів, що загалом утворюють певний обрамлений над-період.

Спільними рисами АМ ТП й УМ ТП, так само як і двох згаданих періодів (вірші 3-5 та 6-8 відповідно) є полісиндетон, посилений повтор та висхідна градація. В обох ТП у строфі 7 застосовано антитезу – підкреслене зіставлення протилежних, але пов'язаних між собою понять для підсилення враження [5]: ...*divided the waters **which were under the firmament from the waters which were above the firmament*** («відділив воду, що під твердю вона, і воду, що над твердю вона»). Відмінністю залишається досить широке застосування інверсії в УМ ТП (чотири випадки) і повна її відсутність в АМ ТП. До відмінностей слід також віднести вживання в УМ ТП (вірш 7) еліпсу разом з інверсією («воду, що під твердю вона», і «воду, що над твердю вона») – це створює незвичний стилістичний ефект, притаманний поетичному ладу.

Другий період, як і перший, можна умовно розділити на два субперіоди, де більший включає вірші 6 і 7 (з апозисом *and it was so* («І сталося так»)), тоді як усі інші частини згаданих строф утворюють протазис з висхідною градацією), а менший – вірш 8, що завершується рефреном.

Обсяг та структура подальших періодів, по-перше, збільшуються, оскільки збільшується й обсяг виконаної Господом роботи у кожен наступний день, а по-друге, кожний етап згаданої роботи викладено в окремому субперіоді (див. ілюстрацію 3).

Ілюстрація 3 – Період 3: вірші 9–13 першого розділу книги «Буття».

<i>9. And God said, Let the waters under the heaven be gathered together unto one place, and let the dry land appear: and it was so. 10. And God called the dry land Earth; and the gathering together of the waters called he Seas: and God saw that it was good. 11. And God said, Let the earth bring forth grass, the herb yielding seed, and the fruit tree yielding fruit after his kind, whose seed is in itself, upon the earth: and it was so. 12. And the earth brought forth grass, and herb yielding seed after his kind, and the tree yielding fruit, whose seed was in itself, after his kind: and God saw that it was good. 13. And the evening and the morning were the third day.</i>	<i>9. І сказав Бог: Нехай збереться вода з-під неба до місця одного, і нехай суходіл стане видний. І сталося так. 10. І назвав Бог суходіл: Земля, а місце збирання води назвав: Море. І Бог побачив, що добре воно. 11. І сказав Бог: Нехай земля вродить траву, ярину, що насіння вона розсіває, дерево овочеве, що за родом своїм плід приносить, що в ньому насіння його на землі. І сталося так. 12. І земля траву видала, ярину, що насіння розсіває за родом її, і дерево, що приносить плід, що насіння його в нім за родом його. І Бог побачив, що добре воно. 13. І був вечір, і був ранок, день третій.</i>
--	--

Як очевидно з ілюстрації 3, у третьому періоді містяться чіткі чотири субперіоди, кожен з яких відповідає одному віршу. Субперіод 1 ґрунтується на вірші 9 – апозис *and it was so* («*І сталося так*»), протазис – посилений повтор, висхідна градація, полісиндетон. Відмінності: в АМ ТП спостерігається виключно прямий порядок слів, а в УМ ТП – майже виключно (крім першого простого речення) – інверсія: «*до місця одного*», «*суходіл стане видний*», «*І сталося так*».

Субперіод 2: вірш 10 – апозис: *and God saw that it was good* («*І Бог побачив, що добре воно*»), протазис – посилений повтор, висхідна градація, полісиндетон. Чотири простих речення у складному в АМ ТП та у двох складних в УМ ТП. Особливості АМ ТП: прямий порядок слів в усіх реченнях, за винятком другого (інверсія – винесення додатку *gathering together of the waters* – на початок другого простого речення, а також інверсія «підмет – присудок»: *called he Seas* – останнє сприяє архаїчному забарвленню, так само як і тавтологічний повтор *gathering together*). Відмінності УМ ТП: парцеляція – розчленування речення на кілька частин (*І побачив Бог світло, що добре воно*); прямий порядок слів у третьому простому реченні; інверсія у першому й другому простих реченнях, що доповнюється еліпсом у другому реченні (*добре воно* – пропущено зв'язку «є»). Тавтологічний повтор іменника «Бог» у другому реченні.

Субперіод 3: вірш 11: в апозисі – одне просте безособове речення: *and it was so* («*І сталося так*»). Синтаксична структура періоду забезпечує висхідну градацію – напруження сягає апогею в заключному простому безособовому реченні (*and it was so*), що підводить підсумок. В АМ ТП перше (спонукальне) речення засновку є головним щодо решти його елементів, які є однорідними членами і виражені іменниками (*grass, herb, fruit tree*). Стилістичний малюнок забезпечується подвійним повтором дієслова *yielding* та підрядними означальними реченнями, відокремленими прикладками з уточнювальною функцією, об'єднаними в єдину конструкцію завдяки асиндетону, безсполучниковому приєднанню перших двох підрядних речень, а третє підрядне приєднано за допомогою сполучного слова *whose*. Хоча в реченні тричі вжито сполучник *and*, однак у даному випадку важко говорити про полісиндетон, оскільки згаданий сполучник виконує неоднакові функції у різних випадках. Однорідність дозволяє виразніше передати зображувану картину, бо кожен наступний член ряду посилює попередній. Доцільно зазначити також значний розрив між початком складного речення (*Let the earth bring forth...*) та його обставиною місця (*upon the earth*), що збільшує книжність викладу, посилений повтор у перших двох підрядних реченнях (*herb yielding seed, fruit tree yielding fruit*) та відсутність інверсії в усіх компонентах періоду.

В УМ ТП спостерігається обрамлений період, що характеризується вишуканою архітектонікою завдяки високій концентрації стилістичних засобів. Протазис містить пряму мову (шість колон): *Нехай земля вродить траву, / ярину, / що насіння вона розсіває, / дерево овочеє, / що за родом своїм плід приносить, / що в ньому насіння його на землі*. Синтаксична структура субперіоду забезпечує висхідну градацію. Перше (спонукальне або бажальне в класифікації Ющука (Юшук 2003, с.476–477)) речення засновку є головним щодо решти його елементів, які є однорідними членами і виражені іменниками (*трава, ярина, дерево овочеє*), дієсловами (*розсіває, приносить, є* (пропущене дієслово-зв'язка в останньому підрядному реченні: *що в ньому насіння (є) його на землі*) та підрядними означальними реченнями, відокремленими прикладками з уточнювальною функцією, об'єднаними в граціозну конструкцію завдяки полісиндетону – повторенню сполучника «що» на початку кожного із згаданих речень, внаслідок чого частини складнопідрядного речення ніби нанизуються одна на одну. Однорідність дозволяє виразніше передати зображувану картину, оскільки кожен наступний член ряду посилює попередній. Доцільно зазначити: перше означальне підрядне речення (*що насіння вона розсіває*) має ускладнену форму, оскільки містить особовий займенник (*вона*), співвідносний з означуваним іменником головної частини, внаслідок чого забезпечується стилізація тексту на старовинний лад. Своєрідність стилю тексту посилюється завдяки використанню інших стиліс-

тичних засобів: інверсія в усіх підрядних реченнях засновку та у висновку, алітерація й асонанс (повтор приголосних та голосних у розташованих недалеко одне від одного слів: «насіння... розсіває»).

Субперіод 4: вірш 12 – апозис: *and God saw that it was good* («І Бог побачив, що добре воно»), протазис включає посилений повтор, висхідну градацію та полісиндетон. Наявні й певні відмінності: в АМ ТП спостерігається заміна форм дієслів у складному реченні на форми простого минулого часу (*brought forth* та *was*), а також опущення означення *fruit* у словосполученні *fruit tree* та перетворення підрядного речення *whose seed is in itself* на означальне прикладкового типу й перенесення його на позицію після додатку (*fruit*) з виділенням комами з обох боків, що спричинило розрив між *fruit* та *after his kind*, відповідно утруднивши розпізнавання типу зв'язку між ними. В УМ ТП у головному реченні застосовується інверсія, що сприяє привабливому контрасту між однорідними членами (додатками): «І земля траву видала, ярині, ... і дерево...», наближаючи інтонацію до фольклорної. Цьому сприяють також посилені повтори в однорідних зворотах: «що насіння розсіває за родом її, ... що приносить плід, що насіння його в нім за родом його».

Стилістичні особливості періодів 1-3, які загалом притаманні й періодам 4–6 (див. Черноватий 2016), дозволяють узагальнити синтаксичні ознаки розділу 1 книги «Буття» наступним чином. Згаданий розділ має струнку і вишукану структуру, що складається із шести обрамлених періодів, кожен з яких закінчується рефреном, а текст загалом – ще й лейтмотивом, який періодично повторюється протягом усього розділу. В межах кожного періоду спостерігаються менші субперіоди, що ускладнюють і прикрашають структуру розділу загалом, яка переважно містить складні речення. У 31 вірші зафіксовано лише 10 простих речень в АМ ТП і 11 – в УМ ТП, решта відносяться до складносурядних, складно-підрядних або складносурядно-підрядних. Кількість простих речень в межах складних є приблизно однаковою в обох варіантах ТП: простих сурядних – 32 в АМ ТП і 29 – в УМ ТП, а простих підрядних – 19 і 22 відповідно. В обох ТП зареєстровано по 12 випадків прямої мови, де після слів автора йдуть спонукальні речення (20 випадків в АМ ТП і 19 – в УМ ТП)). Єдиною суттєвою відмінністю двох ТП є наявність чотирьох випадків вживання окличних речень в УМ ТП (вірші 3, 22 і 31), в той час як в АМ ТП вони відсутні взагалі, що може свідчити про більшу емоційність українського перекладача. Особливо це помітно в останній строфі, порівняйте:

And, behold, it was very good.

І ото, вельми добре воно!

Це припущення має певне підтвердження за результатами аналізу порівняльної частотності застосування стилістичних (на рівні синтаксису) фігур, яка щодо частини з них збігається майже повністю, а щодо іншої – суттєво відрізняється. Збіги спостерігаються стосовно парцеляції (1 випадок в АМ ТП і 2 – в УМ ТП), перифрази – 2 і 3 випадки відповідно, антитези (по 7 випадків в кожному з ТП), висхідної градації (по 12 випадків) і нарешті полісиндетону, який є абсолютною стилістичною домінантою аналізованих текстів – 23 випадки вживання в АМ ТП і 24 – в УМ ТП.

Лише в одному випадку (парного зв'язку) перевага є на боці АМ ТП – 6 випадків проти жодного в УМ ТП, однак усі ці випадки стосуються рефрену, де зафіксовано єдиний приклад вживання цієї стилістичної фігури (***And the evening and the morning were the first (second etc.) day***). Оскільки рефрен повторюється протягом розділу шість разів, це й забезпечило згадану перевагу. Інші розбіжності зафіксовано на користь УМ ТП і стосуються вони тавтологічного повтору (жодного випадку в АМ ТП і 2 – в УМ ТП), ампліфікації (2 випадки в АМ ТП і 4 – в УМ ТП), асиндетону – 2 і 6 випадків відповідно, еліпсу – 2 і 8, посиленого повтору – 15 і 20, а найбільш вражаюча розбіжність стосується застосування інверсії – 12 випадків в АМ ТП і 75 (!) – в УМ ТП), тобто частотність інверсованих конструкцій в УМ ТП більш ніж у 6 разів перевищує аналогічний показник в АМ ТП. Зважаючи на те, що, відповідно до результатів досліджень (Жук 2005; Мацько 2003; Пономарів 1993), ампліфікація слугує підсиленню певного явища, асиндетон забезпечує імпресіоністичність сприйняття, еліпс – лаконічність, динамічність та виразність викладу, посилений повтор збіль-

шує виразові якості висловлювання, а інверсія підкреслює значення інверсованих одиниць, посилює виразність мовлення, його емоційність, експресивність, інтонаційну виразність і поетичність. слід констатувати, що за ознаками стилістичного синтаксису УМ ТП має певну перевагу (принаймні для носія української мови) над АМ ТП в аспектах, що згадувалися вище.

2. Співставні ознаки біблійних афоризмів українською й англійською мовами в площині їх перекладу.

За способами перекладу афоризми схожі на фразеологізми прислівного типу, тобто варіюються від застосування еквівалентів (збігаються образи і смисл), аналогів (збігається лише смисл) чи описового перекладу – до калькування (Зорівчак 1983). Під час усного перекладу передача біблійних афоризмів може викликати певні труднощі. Ситуація ускладнюється, якщо перекладач не має у своєму лексиконі точного відповідника афоризму у тій формі, в якій його зафіксовано в тексті Біблії у мові перекладу, а на прийняття рішення відводиться максимум кілька секунд. У таких випадках найпростішим виходом є калькування синтаксичної структури оригіналу й збереження образів, які використовуються в оригінальному афоризмі. Цей спосіб може бути достатньо надійним, зважаючи на намагання перекладачів на всі мови передавати зміст Біблії якомога ближче до ТО. Однак тут може виникнути проблема упізнання подібного калькованого афоризму носіями мови перекладу як саме біблійної алюзії. Внаслідок цього, фразеологізму в мові перекладу може бракувати емоційного заряду, що його завжди несуть у собі біблійні афоризми, а це, у свою чергу, може спричинити певні втрати в плані впливу ТП на його адресатів. Для встановлення рівня надійності згаданого підходу (калькування синтаксичної структури афоризму ТО із збереженням образів, на якому він ґрунтується) ми провели спеціальне порівняльне дослідження (детальніше див. Черноватий 2018) для визначення ступеня збігу синтаксичної структури та відповідних образів біблійних афоризмів в англійській та українській мовах.

Матеріалом розвідки послужили 120 англійських афоризмів та 120 їхніх українськомовних відповідників, відібраних із «Книг навчальних» Старого Заповіту згаданих раніше текстів перекладу Біблії англійською та українською мовами.

Оскільки образи відібраних 240 біблійних афоризмів-відповідників в обох перекладах повністю збігалися, об'єктом аналізу було лише встановлення їхніх порівняльних синтаксичних характеристик, а метою – визначення ступеня збігу останніх та розподіл фразеологічних одиниць на категорії за цим критерієм. До першої категорії було віднесено афоризми, синтаксичні характеристики яких повністю збігаються, до другої – одиниці аналізу, що мають одну синтаксичну відмінність, до третьої – ті, що характеризуються двома відмінностями тощо.

Цей порівняльний аналіз здійснювався за принципами визначення синтаксичного типу речення, а також порядку слів (прямого або інвертованого). За даними досліджень (Анастасьєва 2017), афоризми мають двоскладову будову (думка та висновок), а за синтаксичною структурою класифікуються як такі, що складаються з одного, двох або (нечасто) трьох речень. Перші підрозділяються на однофразові афоризми простого речення, афоризми складнопідрядного речення з одним підрядним, а також афоризми складносурядного речення, що складаються з двох простих речень. За результатами згаданого дослідження (Анастасьєва 2017), структура афоризмів з двох речень включає такі варіанти: одне речення просте, а друге – складне; два простих або два складних речення.

У нашому аналізі ми також враховували тип кожного речення – двоскладне чи односкладне. Серед двоскладних (що мають підмет і присудок) ми, спираючись на наявні класифікації (Ющук 2003, 495-511), розрізняли повні й неповні, особові, узагальнено-особові, неособові та безособові, а серед односкладних (в яких є лише один головний член і другий не передбачається) – означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні безособові, називні та слова-речення.

При визначенні порядку слів ми спиралися на дані досліджень (Караман 2011; Ющук 2003, 524-525), відповідно до яких прямим вважається порядок «підмет – присудок», «пояснювальне слово – додаток», «узгоджене означення – означуване слово», «означуване слово – неузгоджене означення», «обставина способу дії, міри і ступеня – присудок», а протилежні варіанти – зворотним.

Приклади порівняльних характеристик афоризмів деяких категорій наведено далі. Умовні позначення, які використовуються у подальшому викладі: KJB (*King James Bible*) – Біблія короля Якова, БПО – Біблія в перекладі Івана Огієнка, Йов – книга «Йов», *Job* – книга *Job*, Псалм – книга «Псалми», *Psalm* – книга *Psalms*, Прип – книга «Приповісті», *Prov* – книга *Proverbs*, Еккл – книга «Еклезіяст», *Eccl* – книга *Ecclesiastes*, Пісн – книга «Пісня над піснями», *Song* – книга *Song of Solomon*. Перша цифра після скороченої назви книги позначає номер розділу у відповідній книзі, а цифра після двокрапки – номер вірша у розділі. Наприклад, позначення *Eccl* 1 : 14, KJB означає: чотирнадцятий вірш першого розділу книги «Еклезіяст» Біблії короля Якова англійською мовою.

Категорія 1 (відсутність відмінностей синтаксичних характеристик афоризмів в обох ТП): *All things have I seen in the days of my vanity: there is a just man that perisheth in his righteousness, and there is a wicked man that prolongeth his life in his wickedness* (*Eccl* 7 : 15, KJB) – *В днях марноти своєї я всього набачивсь: буває справедливий, що гине в своїй справедливості, буває й безбожний, що довго живе в своїм злі* (Еккл 7 : 15, БПО). В обох текстах бачимо складне за структурою речення, що включає одне просте двоскладне повне особове речення з інверсією, а також два складнопідрядних означальних речення, обидва з яких мають однакову структуру: головне двоскладне повне узагальнено-особове інвертоване речення та підрядне двоскладне неповне з прямим порядком слів.

Категорія 2 (одна синтаксична відмінність): *Every wise woman buildeth her house: but the foolish plucketh it down with her hands* (*Prov* 14: 1, KJB) – *Мудра жінка будує свій дім, а безумна своєю рукою руйнує його* (Прип 14: 1, БПО). У цьому прикладі відмінність синтаксичної структури речень двох мов полягає у застосуванні інверсії в українському перекладі (виділено напівжирним шрифтом), тоді як в англomовному варіанті вживається прямий порядок слів.

Категорія 3 (дві синтаксичні відмінності): *The wicked man travaileth with pain all his days, and the number of years is hidden to the oppressor* (*Job* 15 : 20, KJB) – *Безбожний тремтить по всі дні, а насильникові мало років заховано* (Йов 15 : 20, БПО). У даному випадку в обох варіантах перекладу бачимо складносурядні речення, які складаються з двох двоскладних повних узагальнено-особових простих речень, однак в українському перекладі в першому з них вдвічі менше слів, а в другому – вживається інверсія замість прямого порядку слів в англomовному реченні.

Категорія 4 (три синтаксичні відмінності): *When goods increase, they are increased that eat them* (*Eccl* 5 : 11, KJB) – *Як маєток примножується, то множаться й ті, що його поїдають* (Еккл 5 : 11, БПО). Цей афоризм в обох варіантах перекладу має форму складнопідрядного обставинного речення, однак якщо перше просте речення в обох мовах є двоскладним повним з прямим порядком слів, то в другому і третьому простих реченнях в українському варіанті, на відміну від англomовного, вживається інверсія. Крім того, третє просте речення в англomовному перекладі є двоскладним неповним, а в українському – теж двоскладним, але повним.

Категорія 5 (чотири синтаксичні відмінності): *For all his days are sorrows, and his travail grief; yea, his heart taketh not rest in the night. This is also vanity* (*Eccl* 2 : 23, KJB) – *Бо всі дні її муки, а смуток робота її, і навіть вночі її серце спокою не знає, теж марнота й оце!* (Еккл 2 : 23, БПО). Англomовний афоризм містить два речення, перше з яких є складносурядним, що включає двоскладне повне узагальнено-особове просте речення, стверджувальне слово-речення та двоскладне повне узагальнено-особове речення, Друге речення афоризму є простим повним двоскладним. В усіх реченнях вживається прямий порядок слів. На відміну від англomовного перекладу, в українськомовній версії перше та друге

просте речення складносурядного є неповними, а в двох простих реченнях, що залишилися, застосовується інверсія.

Категорія 6 (п'ять синтаксичних відмінностей): *Dead flies cause the ointment of the apothecary to send forth a stinking savour: so doth a little folly him that is in reputation for wisdom and honour.* (Eccl 10 : 1, KJB) – *Мертві мухи псують та зашумовують оливу мироварника, так трохи глупоти псує мудрість та славу.* (Еккл 10 : 1, БПО). Тут в англійському варіанті (напівжирним шрифтом виділено його відмінності від українського речення) маємо два складних речення: перше – (1) **складнопідрядне** обставинне речення, що включає (1.1) двоскладне повне узагальнено-особове (прямий порядок слів) та (1.2) **односкладне інфінітивне безособове** речення мети (прямий порядок слів), і друге: (2) **складнопідрядне з'ясувальне** речення, яке складається з (2.1) двоскладного повного узагальнено-особового простого речення (**інверсія**) і (2.2) **двоскладного неповного** узагальнено-особового речення з прямим порядком слів. В українському ж варіанті маємо простішу структуру – складносурядне речення, що включає одне двоскладне повне узагальнено-особове, а також двоскладне повне узагальнено-особове (обидва з прямим порядком слів).

Усього було виділено 11 категорій співвіднесеності згаданих афоризмів у двох мовах, залежно від ступеня збігу згаданих характеристик. Рівень такої співвіднесеності варіюється в діапазоні від повного збігу до наявності розбіжностей, кількість яких коливається від одної (категорія 2) до п'ятнадцяти (категорія 11). При цьому афоризми, які мають значний ступінь збігу в обох мовах (від повного збігу до двох відмінностей – категорії 1-3), складають половину (50%) загального корпусу вибірки, а ще 32% припадає на афоризми, кількість розбіжностей в яких складає від трьох до чотирьох (категорії 4-5). Наступні 9% припадають на афоризми, що містять п'ять відмінностей (категорія 6), а питома вага фразеологізмів з більшою кількістю відмінностей є незначною – від 4% у випадку шести відмінностей (категорія 7) до 1-2% щодо структур з більшою кількістю розбіжностей.

Таким чином, за синтаксичною структурою англومовні й україномовні біблійні афоризми є досить схожими. Головними відмінностями є набагато ширше застосування інверсії та вживання двоскладних неповних речень замість двоскладних повних в україномовному тексті. Ці відмінності пояснюються різницею в структурах англійської (більш аналітичної) та української (більш синтетичної) мов. Остання має ширші можливості в плані варіювання порядку слів та опущення підмета, завдяки розвинутій системі закінчень роду й числа. Крім того, інверсія є більш характерною рисою українських фольклорних текстів, а тому намагання перекладача наблизити стиль Біблії до ширших народних мас, одночасно надаючи йому більшої поетичності й урочистості, є виправданим. Інші відмінності пояснюються індивідуальним стилем перекладача або мають незначні частки, а тому не можуть суттєво впливати на якість перекладу цих фразеологізмів загалом.

Проведене дослідження дає достатні підстави зробити висновок, що калькування структури англومовного біблійного афоризму під час усного перекладу може бути достатньо надійним способом, який, у більшості випадків, може забезпечити розпізнавання продукту такого перекладу як біблійного афоризму, навіть якщо перекладач незнайомий з точним відповідником. Аби підвищити ефективність передачі цих фразеологічних одиниць, майбутні перекладачі мають бути ознайомленими з типовими моделями, на яких ґрунтуються згадані афоризми в обох мовах. Наприклад, корисно знати, що відповідником англومовного афоризму, який починається словом *Whoso...* є український зворот «Хто..., (той)...Whoso keepeth his mouth and his tongue, keepeth his soul from troubles (Prov 21 : 23, KJB) – *Хто стереже свої уста й свого язика, той душу свою зберігає від лиха* (Прип 21 : 23, БПО)). Аналогічна модель використовується в українській мові й для передачі англومовних афоризмів, які починаються зворотом *He that...* (наприклад, *He that spareth his rod, hateth his son* (Prov 13 : 24, KJB) – *Хто стримує різку свою, той ненавидить сина свого* (Прип 13 : 24, БПО) або афоризмів, побудованих за моделлю *He + Verb +Noun (that+ Verb +Noun): He loveth transgression that loveth strife; and he that exalteth his*

gate, seeketh destruction (Prov 17: 19, KJB) – *Хто сварку кохає, той любить гріх; хто ж підвищує уста свої, той шукає нещастя* (Прип 17: 19, БПО). Для досягнення цієї мети доцільно ввести до змісту навчання майбутніх перекладачів відповідну інформацію, що стосується порівняльних характеристик мовних одиниць конфесійного стилю в англійській та українській мовах.

3. Переклад біблійних пропріатем англійською й українською мовами.

Біблійні пропріатеми (власні назви), широко вживаються носіями багатьох мов як у письмовому, так і в усному дискурсі, який доводиться перекладати іншими мовами. Незважаючи на те, що текст Біблії перекладено практично усіма мовами світу, існують численні розбіжності в передачі одних і тих же власних імен різними мовами, що певною мірою ускладнює її.

Для визначення ступеня розбіжності такої передачі англійською й українською мовами, ми дослідили порівняльні графічні характеристики пропріатем, що вживаються у згаданих раніше найпоширеніших перекладах Біблії. Крім їх поширеності, враховувалася також вимога, аби їх було перекладено безпосередньо з оригінальних текстів, тобто з давньоєврейської й арамейської (Старий Заповіт), а не з мови-посередника. Тільки в цьому випадку можна було порівнювати українсько- й англійсько-мовні пропріатеми між собою.

Тексти Святого письма насичено власними назвами, частотність яких у біблійних алюзіях є дуже високою. Оскільки англійськомовний та українськомовний переклади Біблії розділяють кілька століть, протягом яких суттєво змінилися принципи транскодування, розбіжності в передачі біблійних власних назв у двох мовах є неминучими, а відтак їх передача українською мовою при перекладі з англійської пов'язана з низкою проблем, які потребують спеціального вивчення.

Зважаючи на обмежений обсяг даного повідомлення, матеріалом аналізу було обрано лише пропріатеми, що вживаються у «П'ятикнижжі Мойсеєвому» (*Pentateuch*), передача яких не може здійснюватися за принципами простого транскодування, оскільки внаслідок суттєвого розриву в часі, у різномовних перекладах накопичилися відмінності передачі одних і тих самих власних назв ТО, що, у більшості випадків, потребують чіткого знання написання відповідної пропріатеми у кожній з мов, задіяних у процесі перекладу. Для забезпечення такого знання, подібна інформація має бути включеною до змісту навчання майбутніх перекладачів, а також до відповідних довідкових матеріалів. З метою одержання цих даних ми провели аналіз матеріалу дослідження, яким послужили 1172 власні назви (по 586 з кожного варіанту перекладу – 369 антропонімів (імен осіб), 182 топоніми (географічні назви) та 35 назв народів), відібрані із найуживаніших версій перекладу «П'ятикнижжя Мойсеєвого» англійською (King James Bible) та українською (Біблія в перекладі Івана Огієнка) мовами.

У подальшому викладі використовуються такі умовні позначення книг: Бут – книга «Буття», *Gen* – книга *Genesis*, Вих – книга «Вихід», *Exod* – книга *Exodus*, Лев – книга «Левит», *Lev* – книга *Leviticus*, Числ – книга «Числа», *Num* – книга *Numbers*, Повт – книга «Повторення закону», *Deut* – книга *Deuteronomy*. Цифра після скороченої назви книги показує номер її розділу, а цифра після двокрапки – номер вірша у розділі. Наприклад, *Вух 2 : 15*, означає: п'ятнадцятий вірш другого розділу книги «Вихід».

У відібраному для аналізу корпусі англійськомовних власних назв не зафіксовано випадків вживання літер *f, q, w, x* та *y*. Виявлено однозначну відповідність таких пар англійських та українських літер: *d* – *д*, *k* – *к*, *l* – *л*, *m* – *м*, *n* – *н*, *o* – *о*, *p* – *п*, *r* – *р*, *t* – *т*, *v* – *в*. Однак інші літери, так само як і диграфи *ch, sh, ph* та *th*, не мають однозначних графічних відповідників в українських власних назвах, а характеризуються різним ступенем варіативності, яка аналізується у подальшому викладі.

Літера «b». В англійськомовних власних назвах «П'ятикнижжя Мойсеєвого» ця літера трапляється досить часто (86 випадків) і переважно в третій позиції. Відповідником цієї літери в українськомовних власних назвах у кожних двох із трьох випадків є літера «в» (*Babel* – *Вавилон* (місто) (Бут 10 : 10). Це можна пояснити відмінностями західної та східної типо-

логії вимови власних назв, про яку говорять деякі автори (Тимошик 2004, с.205). З іншого боку, тут можна говорити про певну непослідовність перекладача у виборі графічного відповідника, оскільки у кожному третьому випадку відповідником даної англійської літери є українська літера «б» (*Benammi* – **Бен-Аммі** (син Лота і його дочки) (Бут 19 : 38). Принаймні у частині випадків це може бути наслідком намагання перекладача уникнути небажаних для української мови буквосполучень. Приміром, замість вживання української літери «б» при передачі імені *Jobab*, перекладач замінює її українською літерою «в»: **Йовав** (син Йоктана) (Бут 10 : 29). В одному випадку англійська літера «b» в одному й тому ж імені (*Beriah* – син Асира) передається по-різному в різних книгах – як **Берія** (Числ 26:45) та **Верія** (Бут 46:17), що може свідчити про неувважність перекладача.

Англійська літера «с» вживається у власних назвах, що аналізуються, нечасто (16 випадків). При цьому вона ставиться переважно (62%) на початку слова, хоча трапляються й інші її позиції. В українських власних назвах їй завжди відповідає літера «к» (ініціальна позиція: *Cain* – **Каїн** (первісток Адама та Єви) (Бут 4 : 1), друга позиція: *Accad* – **Аккад** (місто) (Бут 10 : 10), третя позиція – *Jacob* – **Яків** (син Ревеки і Ісака) (Бут 25 : 26). Виняток становить ім'я *Sanaan* та його похідних, де вживається літера «х»: *Sanaan* – **Ханаан** (син Хама) (Бут 9 : 18), *Sanaanites* – **ханаанеянин** (Бут 15 : 21), *Sanaan* – **ханаанський край** (Бут 11 : 31).

Англійська літера «е» є найбільш вживаною з усіх, які аналізуються в цьому дослідженні (244 випадки). Найчастотнішою (38%) є її друга позиція. Ця літера також характеризується найбільшою варіативністю її відповідників у еквівалентних власних назвах, які вживаються в українському перекладі. Найпоширенішим серед них є українська літера: «е» – 73% випадків (наприклад, *Enoch* – **Енох** (син Каїна) (Бут 4 : 17)), а далі йдуть «ї» – 11,9% випадків (*Ishmael* – **Ізмаїл** (син Агари і Аврама) (Бут 16 : 11)), «и» – 4% випадків (*Seth* – **Суф** (син Адама) (Бут 4 : 25)), «а» – 2,5% випадків (*Medan* – **Мадан** (син Кетури і Авраама) (Бут 25 : 2)), «і» – 2,5% випадків (*Bethlehem* – **Віфлєм** (Бут 35 : 19)), та «є» – 2,5% випадків (*Elim* – **Єлім** (Вих, 15 : 27)). У 3,7% випадків англійська літера «е» взагалі не має відповідника в українському перекладі і замінюється апострофом (*Zibeon* – **Ців'он** (син Сеїра) (Бут 36 : 20)) або опускається (*Medeba* – **Медва** (Числ 21 : 30)).

Літера «g» в англійських власних назвах конфесійного стилю вживається вдвічі частіше (37 випадків), ніж літера «с» і також часто (62%) стоїть на початку слова. Відповідником цієї англійської літери майже завжди є українська літера «г» (наприклад, *Gomer* – **Гомер** (син Яфета) (Бут 10 : 2)), за винятком трьох власних назв, де вживається літера «г»: *Gamaliel* – **Гамаліїл** (син Педацурів) (Числ 1 : 10), *Gomorra*h – **Гомора** (місто) (Бут 10 : 19) та *Serug* – **Серуг** (син Реу) (Бут 11 : 22).

Літера «h» в англійських лексемах, які тут аналізуються, вживається досить часто (84 випадки). Майже у половині епізодів (45%) вона стоїть наприкінці слова і в цій позиції її відповідник в українському варіанті зазвичай відсутній (вірогідно, у цьому випадку в оригіналі міститься придиж), наприклад, *Adah* – **Ада** (жінка Ламеха) (Бут 4 : 19). Винятком є імена *Terah* – **Терех** (син Нахора) (Бут 11 : 24), *Korah* – **Корех** (син Оголівами) (Бут 36 : 5), *Serah* – **Сірах** (син Асира) (Бут 46 : 17), *Calah* – **Калах** (місто) (Бут 10 : 11). У цьому випадку, можливо, йдеться про недодержання єдиної стратегії з боку перекладача. В інших позиціях її відповідниками є українські літери «х» (40%), наприклад, *Ahira* – **Ахіра** (син Енанів) (Числ 1 : 15) або «г» (15%): *Hai* – **Гаї** (місто) (Бут 12 : 8).

Частотність англійської літери «і» є дуже високою (131 випадок). Якщо ця літера стоїть другою або третьою, то в половині випадків (53%) її відповідником є українська літера «і» (*Midian* – **Мідіян** (син Кетури і Авраама) (Бут 25 : 2); *Abihu* – **Авігу** (син Аарона) (Вих 6 : 23)). Коли англійська літера «і» займає другу позицію, в третині випадків її відповідником є українська літера «и» (*Tiras* – **Турас** (син Яфета) (Бут 10 : 2)). Якщо ж англійська літера «і» займає першу позицію, то в кожному третьому випадку (38%) її відповідником буде українська літера «ї» (*Ishuah* – **Ішва** (син Асира) (Бут 46:17)). Відповідником англійській літері «і» наприкінці слова завжди є українська літера «й» (*Sinai* – **Сінай** (гора) (Вих 19 :

11)). У двох випадках відповідником англійської літери «i» є українська літера «а». *Miriam* – *Маріям* (Ааронова сестра) (Вих 15 : 20) та *Abiasaph* – *Аваасаф* (син Кораха) (Вих 6 : 24), а ще в трьох (*Sarai* – *Сара* (жінка Авраама) (Бут 11 : 29), *Assyria* – *Ашшур* (Бут 2 : 14) та *Bethjesimoth* – *Бем-Єшмот* (Числ 33 : 49)) – згадана англійська літера не має відповідників в українських власних назвах.

Частотність англійської літери «j» є невисокою (22 випадки). У трьох випадках з чотирьох (77%) ця літера стоїть на початку слова, проте завжди, незважаючи на її розташування, слідом іде голосна. Залежно від останньої, відповідниками цієї літери можуть бути українські йотовані літери: «я» (*Japheth* – *Яфет* (син Ноя) (Бут 5 : 32), «є» (*Jetur* – *Єтур* (син Ізмаїла) (Бут 25 : 15), «ї» (*Jidlaph* – *Їдлаф* (син Мілки і Нахора) (Бут 22:22), «ю» (*Judah* – *Юда* (син Лії) (Бут 29:35) або буквосполучення «йо» (*Joseph* – *Йосип* (син Рахіль) (Бут 30 : 24). Виключення становлять два слова: *Benjamin* – *Веніямин* (син Рахілі) (Бут 35:24) та *Jeush* – *Суш* (син Оголівами) (Бут 36:5).

Англійська літера «s», яка вживається не дуже часто (26 випадків), стоїть переважно (86%) на початку слова. Її відповідником майже завжди (81%) є українська літера «с» (*Simeon* – *Симеон* (син Лії) (Бут 29 : 33)), за винятком п'яти слів, де їй відповідає літера «ш»: *Salah* – *Шелак* (син Арпахшада) (Бут 10 : 24); *Asshur* – *Ашшур* (син Сима) (Бут 10 : 22), *Isui* – *Ішві* (син Асира) (Бут 46 : 17); *Pison* – *Пишон* (річка в Едені) (Бут 2 : 11) та *Enos* – *Енош* (син Сифа) (Бут 4 : 26). Ще двічі, причому в одному слові, таким відповідником є літера «й»: *Moses* – *Моїсей* (Вих 2 : 10).

Частотність англійської літери «u» є низькою (23 випадки), а її відповідником майже завжди (87%) є українська літера «у» (*Lud* – *Луд* (син Сима) (Бут 10 : 22)), за винятком трьох власних назв: *Esau* – *Ісає* (син Ревеки і Ісака) (Бут 25 : 25), *Zebulun* – *Завулон* (син Лії) (Бут 35 : 23), *Euphrates* – *Ефрат* (річка в Едені) (Бут 2 : 14).

Відповідниками англійської літери «z», частотність якої складає 36 випадків вживання, виступають, майже порівно, українські літери «ц» (50%) (*Zillah* – *Цілла* (жінка Ламеха) (Бут 4:19)) або «з» (42%) (*Zerah* – *Зера* (син Реуїла) (Бут 36 : 13)), за винятком кількох власних назв, де відповідником є українська літера «с»: *Zithri* – *Сімпі* (син Узїїла) (Вих 6 : 22), *Hazarmaveth* – *Хасар-Мавет* (син Йоктана) (Бут 10 : 26) та *Melchizedek* – *Мелхиседек* (цар Салиму) (Бут 14:18).

Англійський диграф «ch» вживається відносно нечасто (24 випадки), але існує чітка залежність у виборі його відповідників в українській мові. Коли даний диграф займає першу позицію в слові, то йому завжди відповідає українська літера «к» (*Cheran* – *Керан* (син Дішона) (Бут 36 : 26)). В усіх інших випадках його відповідником є українська літера «х» (*Molech* – *Молох* (божество моавитян і аммонітян) (Вих 18 : 21).

Англійський диграф «sh» вживається частіше (56 випадків) і нерідко (43%) стоїть на початку слова. Його відповідником майже завжди (93%) є українська літера «ш» (*Sheba* – *Шева* (син Раами) (Бут 10 : 7)), за винятком імен *Shem* – *Сим* (син Ноя) (Бут 5 : 32), *Shechem* – *Сихем* (син Гамора хівеянина) (Бут 34:2), *Shaul* – *Саул* (син Симеона) (Бут 46 : 10), де відповідником є українська літера «с», а також уже згадуваного імені *Ishmael* – *Ізмаїл* (син Агари і Авраама) (Бут 16:11), в якому диграфу «sh» відповідає українська літера «з».

Англійський диграф «th» є відносно низькочастотним (26 випадків) і йому завжди, згідно із західною традицією транслітерування [Тимошик 2004, с.205], відповідає українська літера «т» (*Thahash* – *Тахаш* (син Реуми і Нахора) (Бут 22 : 24)), незалежно від позиції цього диграфу в слові, за виключенням одного імені, де йому (за східною традицією [Тимошик 2004, с.205]) відповідає літера «ф»: *Seth* – *Суф* (син Адама) (Бут 4 : 25).

Англійський диграф «ph», порівняно з іншими диграфами, вживається відносно часто (33 випадки) і майже в кожному другому слові стоїть на третьому місці (48%). Його відповідником у більшості випадків (88%) є українська літера «ф» (*Ephah* – *Ефа* (син Мідіяна і Авраама) (Бут 25 : 4)), однак в решті власних імен йому відповідає українська літера «п» (*Joseph* – *Йосип* (син Рахіль) (Бут 30 : 24) – тут можна говорити про відхід від канонічного

в церковнослов'янській традиції *Iosif* на користь неканонічного, але ближчого до просто-народного варіанту). Вірогідність вибору такого відповідника зростає, якщо диграф «*ph*» стоїть у першій позиції (*Phallu* – *Паллу* (син Рувима) (Бут 46 : 9)).

Хоча англомовній літері «*a*» в 95% випадків відповідає українська літера «*a*», однак, зважаючи на те, що ця літера є найчастотнішою в нашій вибірці (471 випадок вживання), на решту 5% припадають 22 епізоди, які доцільно все ж таки розглянути.

У восьми випадках мова йде про відповідність даної літери в складі англомовного буквосполучення «*ia*». У трьох з них це буквосполучення стоїть наприкінці слова (або перед німою «*h*») і відповідає українському буквосполученню «*ія*»: *Ethiopia* – *Етіопія* (Бут 2:13), та *Beriah* – *Берія* (син Асира) (Числ 26:45), *Beriah* – *Берія* (син Асира) (Бут 46:17). Ще в трьох випадках після англомовного буквосполучення «*ia*» стоїть одна приголосна, але його відповідником залишається українське буквосполучення «*ія*»: *Eliab* – *Еліяв* (син Хелонів) (Числ 7:24), *Aholiab* – *Оголіяв* (син Ахісамахів, Данового племені) (Вих, 38:23), *Miriam* – *Маріям* (Ааронова сестра) (Вих, 15:20). В одному випадку відповідником англомовного буквосполучення «*ia*», що розташовано в третій позиції, є українська літера «*я*»: *Eli-asaph* – *Ел'ясаф* (син Деуїлів) (Числ 1:14) (у цьому випадку літера «*i*» випадає), а ще в одному – спостерігається пропуск повного англомовного буквосполучення «*ia*» наприкінці слова: *Assyria* – *Ашшур* (Бут 2:14). В одному випадку українське буквосполучення «*ія*» є відповідником англомовного буквосполучення «*ea*»: *Oshea* – *Осія* (син Навинів) (Числ 13:8).

У двох випадках відповідником англомовної літери «*a*» в складі англомовного буквосполучення «*ai*» є українська літера «*e*», при цьому англомовна літера «*i*» у згаданому буквосполученні взагалі не має відповідника. Одного разу це трапилось майже наприкінці слова (*Ephraim* – *Ефрем* (син Йосипа) (Бут 38:45), а іншого – майже на його початку: *Cainan* – *Кенан* (син Еноша) (Бут 5:9).

Українська літера «*e*» є відповідником англомовної літери «*a*» ще в чотирьох випадках: *Pharez* – *Перец* (син Юди і Тамари) (Бут 38:29), *Zarah* – *Зерах* (син Юди і Тамари) (Бут 38:30), *Salah* – *Шелах* (син Арпахшада) (Бут 10:24) та *Naamah* – *Ноема* (сестра Тувалкаїна) (Бут 4:22). В інших шести випадках таким відповідником є українська літера «*o*»: *Abiram* – *Авірон* (син Еліява) (Числ 16:12), *Aholiab* – *Оголіяв* (син Ахісамахів, Данового племені) (Вих, 38:23), *Zaphnathpaaneah* – *Цофнам-Панеах* (ім'я Йосипа як єгипетського фараона) (Бут 38:45), *Asenath* – *Оснат* (жінка Йосипа) (Бут 38:45), *Naamah* – *Ноема* (сестра Тувалкаїна) (Бут 4:22), *Abiram* – *Авірон* (син Еліява) (Числ 16:12).

В одному випадку англомовна літера «*a*» не має відповідника в українському варіанті власної назви: *Eliab* – *Елів* (син Хелона) (Числ 1:9).

Таким чином, проведене нами дослідження дозволило встановити характер збігів і розбіжностей у передачі одних і тих же власних назв, які вживаються в перекладах «П'ятикнижжя Мойсеєвого» (*Pentateuch*) Старого Заповіту англійською та українською мовами. Хоча в обох випадках перекладачі застосовували транслітерування, однак спостерігається певна варіативність у співвіднесенні одних і тих же літер у двох мовах. Згадану варіативність можна, зокрема, пояснити впливом різних традицій (західної та східної) у транслітеруванні деяких літер (див., наприклад, співвідношення літер «*b*» в англійській та «*в*» та українській мовах і співвіднесеність англомовного диграфа *th* з відповідними українськими літерами). Крім того, у випадку українського перекладача, не можна виключити вплив (можливо й неусвідомлений) на нього з боку численних іншомовних (зокрема, російського) варіантів перекладу, яких на час виконання українського перекладу (на відміну від англомовного перекладу) вже було чимало. Розрив між першим варіантом Біблії короля Якова (1611) та українським перекладом, який аналізується у цій роботі (1962) складає 450 років, що також не могло не спричинити певних розбіжностей. Зважаючи на згадані чинники, можна навіть дивуватися, що відмінностей не так багато, як можна було очікувати. Іншими причинами цих розбіжностей могли бути й індивідуальні характеристики перекладачів, недотримання однакової стратегії перекладу протягом усього його про-

цесу, їхнє намагання добитися милозвучності власних імен у тексті перекладу, уникнути небажаних для мови перекладу звукосполучень тощо.

Викладені вище результати стосовно окремих аспектів проблеми перекладу конфесійних текстів у парі «англійська-українська мови» не претендують на глобальні узагальнення, однак можуть послужити підґрунтям для подальшого дослідження згаданої проблеми, в чому і вбачаємо перспективу подальшого дослідження.

Література

- АНАСТАСЬЄВА, О.А. (2017): *Англomовний афоризм: прагматистичний та когнітивний аспекти*. автореф. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Запоріжжя.
- БАРАННИК, Д. Х. (2017): Період. В: *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Укр. Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, с. 472–473.
- Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту*. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена (2009) / Пер. І. Огієнка. Київ: Українське Біблійне Товариство.
- ДУДИК, П.С. (2005): *Стилістика української мови*. Київ: Академія.
- ЖУК, Т.В. (2005): *Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок)*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Львів.
- ЗОРІВЧАК, Р.П. (1983): *Фразеологічна одиниця як перекладознавча категорія*. Львів: Вища школа.
- КАРАМАН, С.О. / КАРАМАН, О. В. / ПЛЮЩ, М. Я. (2011): *Сучасна українська літературна мова* : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. Київ: Літера ЛТД.
- МАЦЬКО, Л. І. / СИДОРЕНКО, О. М. / МАЦЬКО, О. М. (2003): *Стилістика української мови* : Підручник. – Київ: Вища школа.
- ПОНОМАРІВ, О.Д. (1993): *Стилістика сучасної української мови* : підручник. Київ: Либідь.
- ПУРЯЄВА, Н.В. (2000): Українська церковна титулатура. *Мовознавство*, № 2-3, с. 45-54.
- ТИМОШИК, Г. (2004). Біблійна пропріальна лексика в перекладі Святого Письма П. Куліша Та І. Пулюя. *Вісник Львів. ун-ту, Серія «Філологія»*, вип. 34, ч. II, с.204-208.
- ЧЕРНОВАТИЙ, Л.М. (2013): *Методика викладання перекладу як спеціальності*: Підручник для студ. вищих заклад. освіти. Вінниця : Нова Книга.
- ЧЕРНОВАТИЙ, Л.М. (2015). Зіставний стилістичний синтаксис конфесійного тексту в англійській та українській мовах (частина І). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філологія» та «Методика викладання іноземних мов»*, вип. 82, с. 21-29.
- ЧЕРНОВАТИЙ, Л.М. (2016): Зіставний стилістичний синтаксис конфесійного тексту в англійській та українській мовах (частина ІІ). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філологія» та «Методика викладання іноземних мов»*, вип. 83, с. 168-177.
- ЧЕРНОВАТИЙ, Л. М. (2018): Співставні ознаки біблійних афоризмів у перекладах українською й англійською мовами. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики* : науковий журнал / редкол. В.І.Кушнерик та ін. Чернівці: Родовід», № 1 (15), с. 348-352.
- ЮЩУК, І.П. (2003): *Українська мова* : підручник. Київ: Либідь.
- King James Version of the Bible <<http://www.kingjamesbibleonline.org/>>. [online] [cit. 18.9.2017]

Профіль автора:

Черноватий Леонід Миколайович
Доктор педагогічних наук, професор
Наукові інтереси автора: методика навчання іноземних мов та перекладу, психолінгвістика, перекладознавство.
Професор кафедри перекладознавства імені Миколи Лукаша Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
leonid.m.chernovaty@meta.ua

Author's Profile:

Leonid Chernovaty
Doctor of Sciences (Pedagogics), Full Professor
Scientific interests: Teaching Foreign Languages, Translator/Interpreter Training, Psycholinguistics, Translation Studies.
Professor at the Translation Studies Department, V.N.Karazin Kharkiv National University
leonid.m.chernovaty@meta.ua

РОЗДІЛ V. КУЛЬТУРНА ЛІНГВІСТИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

VIRA SHKOLYARENKO [VIRA SHKOLYARENKO]

Staatliche Pädagogische Makarenko-Universität Sumy,
Ukraine

[Sumy State Teachers' Training University named after
A.S. Makarenko, Ukraine]

ENTSTEHUNG UND ENTWICKLUNG VON PHRASEOLOGISMEN DER DEUTSCHEN SPRACHE: THEORETISCHE ZUGRIFFE

[Formation and Development of German Phraseological Units: Theoretical Approach]

Im Laufe von Jahrzehnten machte die Phraseologie einen großen Schritt in ihrer Entwicklung. In der Sprachwissenschaft erschienen viele Forschungsarbeiten, die der Problematik der Phraseologie verschiedener Sprachen gewidmet sind (Burger 2010; Černyševa 2005; Fillmore 2006; Fleischer 2015; Lakoff/Johnson 2003; Mokijenko 2002). In den Arbeiten wurden Fragen der Klassifizierung, Struktur, Semantik, Stilistik und Entwicklung der deutschen Phraseologie behandelt (Baranov/Dobrovolskij 2008; Barz 2005; Burger 2010; Černyševa 2005; Donalies 2009; Fleischer 2015; Lakoff/Johnson 2003; Ptashnyk 2009).

Am aktuellsten bleibt in der gegenwärtigen Linguistik das Problem der Entstehung und Entwicklung der Phraseologismen. In der Fachliteratur benutzt man verschiedene Termini, die Begriffe der Entstehung und weiteren Entwicklung der Phraseologismen bezeichnen: Phraseologisierung; primäre Phraseologisierung und sekundäre Phraseologisierung; sekundäre semantische Prozesse; phraseologische Bildung (Barz 2005; Burger 2010; Černyševa 2005; Fleischer 2015).

Der Terminus «Phraseologisierung» drückt den Sinn der Gesetzmäßigkeiten der Bildung und Entwicklung der Phraseologismen aus. Wir schlagen folgende Termini vor: phraseologische Bildung – typischer Begriff; Gattungsbegriffe sind: primäre phraseologische Bildung und sekundäre phraseologische Bildung; zu den Artbegriffen gehören phraseologische Integration und Differenzierung, primäre, semantische und strukturesemantische (oder sekundäre) phraseologische Bildung; Substitution, Kontamination, Umverteilung, Einengung, Ausweitung sind Unterartbegriffe.

Auf Basis des Materials versuche ich, die allgemeinsten Tendenzen der Entstehung und Entwicklung der Phraseologismen, die dem phraseologischen System der deutschen Sprache eigen sind, aufzudecken. Die untersuchten Phraseologismen unterscheiden sich voneinander in Inhalt und Ausdruck. Die obligatorische Komponente der semantischen Struktur der erforschten Phraseologismen ist die Emotionalität, deren Vorhandensein bewertende und expressive Komponenten voraussetzt. Das kann bei der stilistischen Komponente der phraseologischen Bedeutung nicht so eindeutig festgestellt werden. Ihr Erscheinen im emotionalen Phraseologismus ist durch seine Zugehörigkeit zur kodifizierten Literatursprache oder zur Umgangssprache bedingt.

Die Bildung von Phraseologismen als Untersuchungsgegenstand nimmt einen zentralen Platz in den Forschungen vieler Wissenschaftler ein. Als Grund dafür gilt eine Reihe von wichtigen Problemen, die Prozesse der Bildung von Phraseologismen, ihrer Struktur und Semantik betreffen. In der Phraseologieforschung herrscht weithin Einverständnis darüber, dass folgende Eigenschaften zu den spezifischen und deshalb wichtigen Kennzeichen von Phraseologismen gehören: Sie bestehen aus mindestens zwei Wörtern und höchstens einem Satz, sie weisen eine relative Stabilität (Festigkeit) auf, viele besitzen den Status eines lexikalischen Elements und einer lexikalischen Einheit und werden als syntaktische und semantische Gesamtheit reproduziert, wobei der Inhalt jeder Liste von charakteristischen Merkmalen davon abhängt, ob man einen engen oder weiten Begriff von Phraseologismen zugrundelegt (Burger 2010, 11).

Ein besonders hervorstechendes Kennzeichen der Phraseologismen bezieht sich auf deren semantischen Seite. In der phraseologischen Literatur findet man bei der Definition des Phraseologismus oft den Hinweis, dass die phraseologische Bedeutung durch Idiomatizität gekennzeichnet sei (Donalies 2009, 31). Nun hat sich die Phraseologieforschung bis vor kurzer Zeit gegenüber semantischen Fragen gleichsam abgeschottet, und sie hat dies mit dem Hinweis auf die Eigenschaft der Idiomatizität begründet, die zunächst für den Kern des phraseologischen Wortschatzes gelte, nämlich für die vollidiomatischen Phraseologismen, und die daher zumindest in vielen Fällen zur Bedeutungserklärung eine Verbindung der phraseologischen oder aktuellen Bedeutung mit der wörtlichen Bedeutung nicht erlaube.

Mit dem Ausdruck «Idiomatizität» ist gemeint, dass die phraseologische Bedeutung eines Phraseologismus nicht aus den Wortinhalten der einzelnen miteinander verketteten lexikalischen Elemente abgeleitet bzw. nach dem kompositionellen Prinzip rekonstruiert werden kann (Donalies 2009, 30), wie beispielsweise *aufgeputzt wie ein Palmesel sein* «sich allzuviel auf seine Schönheit einbilden, sich schmücken und zieren». Missbräuche mit der Figur des Palmesels führten seit der Reformation und noch mehr in der Zeit der Aufklärung zu scharfer Kritik. Der Schriftsteller Johann Georg Jacobi beschrieb den Brauch der Ministranten in Baden, an einer bestimmten Stelle der feierlichen Prozession ihre Messgewänder über den Kopf zu ziehen und sie auf den Weg des Palmesels zu legen. Derjenige, der zuletzt damit fertig wurde, wurde ein ganzes Jahr lang «Palmesel» genannt (Digitale Bibliothek 2000, 4499). «Am Palmsonntag rennen in Oberschwaben die Knaben mit ihren Palmen auf der Stange aus der Kirche, um diese herum, oder nach einem bestimmten Ziel; welcher zuletzt ankommt, muß für dieses Jahr der «Palmesel» sein» (Digitale Bibliothek 2005, 56149).

Wenn man sagt, dass die phraseologische Bedeutung nicht nach dem kompositionellen Prinzip rekonstruiert werden kann, so ist diese Aussage, weil nur negativ, genau betrachtet, wenig aussagekräftig. In Abhebung von der Bedeutungskonstitution freier Wortgruppen nach dem kompositionellen Prinzip wird lediglich behauptet, dass die Bedeutungskonstitution von Phraseologismen anders als bei freien Wortgruppen verlaufe. Wie der Prozess der Herausbildung der phraseologischen Bedeutung auf der semantischen Seite, die auch Idiomatisierung genannt wird, im Einzelnen verläuft, bleibt dabei offen. In diesem Zusammenhang wird zur Klärung der semantischen Seite von Phraseologismen oft auf die Etymologie des betreffenden Phraseologismus als dem scheinbar einzigen Weg zur Klärung der Bedeutung verwiesen (Mokijenko 2002, 232).

Das etymologische Studium von Phraseologismen verrät uns jedoch zunächst wenig über die semantischen Prozeduren und Regeln, die der Entstehung von Phraseologismen zugrunde liegen, wenn unter Etymologie nur die Benennung der historischen Sachverhalte verstanden wird, denen ein Phraseologismus entstammt (Mokijenko 2002, 234). Man gewinnt zunächst nichts an Erkenntnissen über die Regeln für die Entstehung von Phraseologismen, wenn man weiß, dass der Phraseologismus *dem Ofen sein Leid klagen* aus dem heute nicht mehr bekannten Brauch der Ofenbeichte stammt. Andererseits ist die Klärung der historischen Zusammenhänge, denen ein Phraseologismus entstammt, mit Sicherheit eine wichtige Voraussetzung für die Klärung der Regeln, denen die Prozesse der Idiomatisierung folgen: *dem Ofen sein Leid klagen*, *etwas Geheimen dem Ofen sagen*, *den Ofen um etwas bitten*. Diese Wendungen sind in Märchen konkretisiert: *dem Ofen sagen*, *den Ofen um etwas bitten* (Digitale Bibliothek 2005, 204521). Nach einer Luzerner Sage rettet ein durch einen Schwur gebundener Junge die Stadt vor den verschworenen österreichisch Gesinnten, indem er den Ofen in der Metzgerstube anredete: «O Ofen, Ofen, ich muss dir klagen, ich darf es keinem Menschen sagen» (Digitale Bibliothek 2005, 206845).

Nun ist die Forschungslage zur Entstehung von Phraseologismen keineswegs so, dass keine Erkenntnisse darüber vorlagen. Umfangreiche phraseographische Arbeiten für den phraseologischen Wortschatz des Deutschen wie beispielsweise von Röhrich (Digitale Bibliothek 2000) bieten reiche und detaillierte Auskünfte über historische Verwendungsweisen von Phraseologismen, ihre Varianten und Vorbilder in der eigenen Sprache und in anderen Sprachen und Kulturen.

Im Laufe der letzten 20 Jahre wurden viele Arbeiten veröffentlicht, in denen man den diachronischen Aspekt in der Entwicklung des phraseologischen Bestandes der deutschen, französi-

schen, englischen und anderer Sprachen erforscht. Unter anderem sollte die Vielfalt der Methoden und der schöpferische Charakter bei der Erarbeitung dieses Problems unterstrichen werden. Dennoch bestreitet man heute die Behandlung einiger Kardinalprobleme in der Entwicklung des phraseologischen Bestandes. Das zeugt von ungenügenden Untersuchungen und der Schwierigkeit dieser Probleme. Die Zahl der Forschungsbeiträge zu Fragen der Systematisierung und Veränderung der deutschen Phraseologie in bestimmten historischen Perioden ist gering. Burger skizziert die wichtigsten Richtungen in der Entwicklung der historischen Phraseologie der deutschen Sprache (Burger 2012, 1-20).

Einen ausführlichen Überblick über die verschiedenen Arten der Bildung von Phraseologismen als Sprachzeichen gibt aus lexikologischer Sicht Barz mit ausgiebiger Benutzung der Phraseologieforschung. Barz bindet ihren Begriff von Phraseologiebildung eng an ihren Begriff der Motivation und damit an das Verhältnis zwischen literaler und übertragener Bedeutung, ein Verhältnis, auf das an dieser Stelle nicht weiter eingegangen werden soll. Nach Barz entstehen Phraseologismen entweder durch primäre Phraseologiebildung, durch sekundäre Phraseologiebildung oder durch Sprachenkontakt (Entlehnungen, Lehnbildungen) (Barz 2005, 126-129).

Bei der primären Phraseologiebildung handelt es sich um Phraseologismen, die zum Zeitpunkt der Entstehung (Primärmotivation) auf freien Wortgruppen basieren, bei der sekundären Phraseologiebildung um Phraseologismen, die zum Zeitpunkt der Entstehung auf andere bereits vorhandene Phraseologismen zurückgreifen und durch deren Modifikation, Remotivierung und Umdeutung entstehen. Die primäre Phraseologiebildung wird weiter unterteilt nach unspezifischer Phraseologiebildung, die auf semantisch-morphologischer Motivation beruht, weiter nach figurativer Phraseologiebildung und elliptischer Phraseologiebildung (Barz 2005, 126-129). Barz gliedert figurative Phraseologiebildung in metaphorische, metonymische und synekdochische Phraseologiebildung.

Das metonymische Prinzip spielt für die Phraseologiebildung eine größere Rolle, als sie bei Barz dargestellt wird, bei der gesagt wird, dass die Synekdoche in der Phraseologiebildung nur eine untergeordnete Rolle spiele. Unter Nutzung von Erkenntnissen der kognitiven Linguistik lässt sich genauer als bisher zeigen, wie das metonymische Prinzip bei der Entstehung auch von solchen Typen metonymischer Phraseologismen wirkt, die bei Barz nicht berücksichtigt worden sind. Zum anderen wird sich erweisen, dass der bei Barz zugrundegelegte Metonymie- und Synekdochebegriff erweitert werden muss (Barz 2005, 126-129).

Nach Lakoff und Johnson ist das menschliche (begriffliche) Wissen in metaphorischen, in geringerem Maß auch in metonymischen Konzeptualisierungen der Welt organisiert, Metaphern, denen das Hauptinteresse der Autoren gilt, dienen dazu, Konzepte von Sachverhalten durch Konzepte anderer Sachverhalte sprachlich-zeichenhaft zu übermitteln. Metonymien haben Lakoff und Johnson zufolge primär eine referentielle Funktion, indem sie die sprachliche Setzung einer Entität anstelle einer anderen zu verwenden erlauben (Lakoff/Johnson 2003).

Über das bekannte Konzept der Metonymie als Ersetzung und Übertragung hinaus wird zusätzlich die Leistung einer gegebenen Metonymie als Instrument der Fokussierung und Hervorhebung eines jeweils charakteristischen Aspekts betont. Wenn beispielsweise von einem *dummen Kopf* im Phraseologismus *jemandem wird es dumm (im Kopfe)* gesprochen wird, so enthält diese Wendung nicht nur das Konzept KOPF als Teil des Menschen anstelle eines Ganzen, in diesem Fall einer Person, sondern auch den Hinweis darauf, dass jemand betäubt, verwirrt wird. Goethe lässt Gretchen sagen: «Mir wird von alledem so dumm, als ging mir ein Mühlrad im Kopf herum» (Digitale Bibliothek 2000, 343).

Offensichtlich enthalten Phraseologismen wie *Grütze im Kopf haben* «gescheit sein» (Gegensatz zu «Spreu, Stroh im Kopf haben») und *nichts als Flausen im Kopfe haben* «närrische Einfälle haben, unsinnige Ausreden, törichte Gedanken und nicht ernst zu nehmende Vorstellungen» im mentalen Lexikon verankerte stereotype Konzepte vom Kopf als dem Sitz des Verstandes (aber auch: als oberster Teil als Sitz des Lebens, als Gedächtnis, als Sitz des Selbstbewusstseins, als Sitz des Willens) wie es aus den im Deutschen (und in anderen Sprachen) sehr zahlreichen Phraseologismen mit *Kopf* als Element einer phraseologischen Einheit hervorgeht, beispielsweise

Jemandem (noch) Flausen in den Kopf (ins Ohr) setzen: «ihn auf verrückte Ideen bringen», «unerfüllbare Hoffnungen erwecken». Das deutsche Wort *Flause* erscheint 1772 in Pommern bei Hermes: *Flausen machen* (Digitale Bibliothek 2000, 457). Gotthelf gebraucht in seinem Roman «Uli der Knecht» die Wendung: «Ihr wollt mit mir nur eure Flausen treiben» (Digitale Bibliothek 2005, S. 180194). Die Redensart *Grütze im Kopf haben* ist sehr anschaulich, denn sie meint: «wer Grütze hat, besitzt den wertvollen Kern, hat also keine haltlose Spreu im Kopfe». So deutet die Wendung schon Günther: «Ein Kopf, der von Natur mehr Spreu als Grütze führet» (Digitale Bibliothek 2000, 597).

Das Studium der Entstehung von Phraseologismen mittels der Metapher und Metonymie in der verdienstvollen Übersichtsarbeit von Barz besteht, was metonymische Phraseologismen angeht, nur zum geringeren Teil in der Explikation des Metonymiebegriffs, mehr dagegen in der sehr ausführlichen Analyse von Beispielen verschiedenartiger metonymischer und metaphorischer Phraseologismen. Einer der Schwerpunkte dieser Analysen liegt auf der Erörterung vom Kinogramm wie *Eine Visitenkarte von etwas sein*: «ein Aushängeschild, eine Reklame von einer Sache sein». Die Redensart ist besonders im journalistischen und politischen Jargon belegt. «Die Visitenkarte Deutschlands nach innen und außen» sei die Internationale Automobilausstellung in Frankfurt/Main (Digitale Bibliothek 2000, 1679). Insgesamt ist die Untersuchung von Barz klassifizierend-aufzählend angelegt, eine Erklärung metonymischer Vorgänge im Sinne einer Angabe von Regeln innerhalb eines explizit benannten Rahmens wird nicht gegeben und ist vermutlich auch nicht beabsichtigt.

Dagegen versprechen die Ansätze von Phraseologen, die im Rahmen der kognitiven Wissenschaft arbeiten, nicht nur detaillierte Beschreibungen, sondern auch die Formulierung von semantischen Regeln, zumindest von Modellen, die den Prozess der Phraseologiebildung durchsichtiger machen könnten. Die Arbeit von Baranov und Dobrovol'skij (Baranov/Dobrovol'skij 2008) gilt dem gesamten Prozess der Phraseologiebildung, dabei weniger deutlich der Rolle des metonymischen Prinzips. Andererseits sind ihre Ergebnisse für die Klärung des Zusammenhangs zwischen der Metonymie als kognitivem Prinzip und der Phraseologiebildung von hohem Nutzen.

Die Entstehung der aktuellen Bedeutung von Phraseologismen wird unter Benutzung des theoretischen Apparates der Frame-Theorie in Anlehnung an Fillmore (Fillmore 2006, 373-400) diskutiert. Unter der aktuellen Bedeutung eines Phraseologismus wird die synchronisch verstandene, quasi-historische Erzeugung (auch: Ableitung) der phraseologischen Bedeutung von jeweils spezifischen kognitiven Strukturen, in diesem Fall Frames und Scripts, verstanden.

Bei der semantischen Ableitung der phraseologischen Bedeutung eines Phraseologismus gründet sich das kognitive Modell der aktuellen Bedeutung eines gegebenen Phraseologismus nicht auf die wörtliche Bedeutung dieses Phraseologismus, sondern wiederum auf korrespondierende kognitive Strukturen: auf den Frame einer typischen Situation oder auf das Script oder Scenario einer typischen (komplexen) Handlung (Baranov/Dobrovol'skij 2008).

Unter einem Frame verstehen Baranov und Dobrovol'skij ein Modell kognitiver Strukturen und Operationen (auch: conceptual structures), das das Schema eines bestimmten Situationstyps enthält, z.B. ein Ereignis-Frame, der Frame eines Streits und andere Schemata typischer Situationen (Baranov/Dobrovol'skij 2008, 415). Ein Scenario oder Script ist eine Variante oder eine besondere Ausprägung eines Frames.

Das Verhältnis von Frame und Scenario ist sicherlich erklärungsbedürftig. Für die Erklärung der Phraseologiebildung werden damit zwei Scenarios in Beziehung zueinander gesetzt, zwei Mengen von prozeduralen Wissens-elementen. Die Entitäten, die in anderen Arbeiten zur Entstehung von Phraseologismen wörtliche Bedeutung und übertragene genannt wurden, tauchen bei Baranov und Dobrovol'skij (Baranov/Dobrovol'skij 2008, 416) lediglich als Elemente von prozeduralem Wissen innerhalb von je einem Scenario auf.

Beispielsweise gehört der (englische) Phraseologismus *to turn over a new leaf* «to begin a new course of improved behavior» zu dem Scenario «reading a book». Die Phraseologisierung geschieht dadurch, dass es in dem genannten ersten Scenario eine Art Variable («slot») mit dem Namen «change of state (turning the page)» gibt, die in die entsprechende Variablenstelle eines

zweiten Szenarios «Life» übernommen wird (Baranov/Dobrovol'skij 2008, 418). Mit der von Baranov und Dobrovol'skij vorgelegten Modellierung der Phraseologiebildung ist die Struktur der Metonymie und ihre Rolle bei der Phraseologiebildung noch nicht erfasst, abgesehen davon, dass das zitierte sprachliche Beispiel *to turn over a new leaf* eher eine Metapher als eine Metonymie oder Synekdoche ist.

Von einer wörtlichen Bedeutung, die bei der Phraseologiebildung angeblich eine Rolle spielt und von der in der phraseologischen Literatur oft die Rede ist, lässt sich in diesem Zusammenhang aus verschiedenen Gründen nicht sprechen. Der Vorgang der Phraseologisierung besteht unter anderem darin, dass ein Teil des Szenarios aus Gründen der höheren Anschaulichkeit, Expressivität, Prototypikalität, der besseren Wahrnehmbarkeit der aus anderen Gründen herausgegriffen und für das Ganze gesetzt wird oder auf anderen Relationen aufbaut (Ort für Ereignis, Zeitpunkt für Ereignis, Erzeugung für Produkt, Resultat für die Ursache des Resultats usw. (Lakoff/Johnson 2003).

Die Spezifik der phraseologischen Nominierung besteht nicht nur in ihrem Charakter, sondern auch in der Art ihrer Bildung. Bezeichnungen, Benennungen der Gegenstände und Erscheinungen der Realität in Phraseologismen gehören zu einer bestimmten Weise der Nominierung. Phraseologismen entstehen infolge einer besonderen Nominierung, und zwar der sekundären Nominierung.

In der Lexik gehören zur übertragenen Nominierung Wörter mit übertragener Bedeutung. Denotate von Spracheinheiten der übertragenen Nominierung (Lexeme mit übertragener Bedeutung und Phraseologismen) unterscheiden sich im Grunde genommen von Denotaten der Spracheinheiten der direkten Nominierung. Das Denotat des Phraseologismus als einer emotionell-qualitativen oder stilistisch-markierten Einheit ist eine komplizierte komplexe Erscheinung, die einem Merkmal des Objekts der Nominierung entspricht. Gerade dieses Merkmal hat man im Prozess der Wahrnehmung als entscheidend betrachtet. Aufgrund dieses Merkmals vollzieht sich der Prozess der Umdeutung des Objekts der Nominierung durch eine bewertende, gestaltende und sinnliche Vorstellung.

Das Bedürfnis nach sekundärer Nominierung erklärt man dadurch, dass man die Kenntnisse über die Welt mit Hilfe von bekannten Bildern erweitert (in gnoseologischer Hinsicht), die in lexischen Bedeutungen fixiert sind. Je mehr Informationen in der aktuellen Bedeutung des Wortes enthalten sind, die mit Eigenschaften des Nominierungsobjekts zusammenfallen, desto wahrscheinlicher ist die Wahl dieses Wortes für die Benennung dieses Objekts. Deshalb ist die Kombination von Wörtern nur durch die morphosyntaktischen und syntagmatisch-semantischen Regeln eingeschränkt (Burger 2002, 394). Dadurch erklärt man die Wahl einer schon existierenden Bezeichnung.

Die Besonderheit der Bedeutung des Phraseologismus als Zeichen der sekundären Nominierung ist seine Mittelbarkeit durch den Vergleich mit einem Fragment der Realität. In diesem Zusammenhang kann man der Meinung von Černyševa nicht zustimmen. Sie meint, die Bildung von Zeichen mit komplizierter Semantik (Phraseologismen) ist durch die abstrahierende Tätigkeit des menschlichen Denkens bedingt, die der Nominierung der sekundären Bedeutungen zugrunde liegt (Černyševa 2005, 425). Das erfolgt nicht nur auf der Basis einiger Merkmale der Nominierung (bei der übertragenen Nominierung der Lexeme), sondern auch beim Vergleich einiger Elemente der Wirklichkeit (bei der Bildung der Phraseologismen) (Dobrovol'skij/Piirainen 2009, 153).

Die kognitive Semantik setzt voraus, dass die Erforschung von phraseologischen Bedeutungen nur dann in angemessener Weise erfolgen kann, wenn unsere Erfahrungen mit den Dingen der Welt berücksichtigt werden. Genau dies erfolgt im onomasiologischen Vorgehen, so dass nur die onomasiologischen Kategorienkonzepte auf unseren Erfahrungen gründen. Idiome als lexikalische Einheiten besonderer Art können nicht in gleicher Weise in einem Thesaurus erfasst werden wie einfache, non-figurative Wörter. Ihre Zugehörigkeit zu einem bestimmten semantischen Feld kann oft nicht ohne weiteres bestimmt werden, weil ihre Semantik in der Regel mehrschichtig ist. Diese Besonderheiten können mit Hilfe kognitivsemantischer Konzepte wie Salienz, Entrenchment und Phänomenen der Prototypikalität effizient behandelt werden (Dobrovol'skij 2016,

121). Im Falle der Prototypentheorie wird aus semasiologischer Sicht das konzeptuelle, aus onomasiologischer Sicht das semantische Prototypenphänomen beschrieben.

Phraseologismen werden zu mittelbaren Bezeichnungen eines bestimmten Ausschnitts der Realität. Ungeachtet seiner semantischen Verbindung mit einer bestimmten freien Wortfügung ist der Phraseologismus in qualitativer Hinsicht eine neue Form nach ihrer Bedeutung und sprachlichen Gestaltung (durch eine konkrete Gestalt widerspiegelt der Phraseologismus mit Hilfe von Metaphern und Metonymie einen abstrakten Begriff) (Ptashnyk 2009, 12).

In der Art der Wiedergabe der Erscheinungen der Realität durch einen Phraseologismus kann man zwei Momente hervorheben: Erstens ist die Beziehung zur Realität nicht eigenständig, sondern wird durch die Bedeutung schon existierender Lexeme, Metaphern und der Metonymie vermittelt; zweitens unterstreicht man den besonderen Charakter der Erscheinungen der Realität. Der Phraseologismus übergibt einen bestimmten Begriff durch eine konkrete Gestalt mit Hilfe von semantischen Mechanismen der Umdeutung. Das sind Metapher, Metonymie, Vergleich, mit deren Hilfe das wichtigste Prinzip der Transformation der Realität in Phraseologismen seine Verwirklichung findet.

Bei den Prozessen der primären phraseologischen Bildung erforscht man sekundäre phraseologische Bildungsprozesse. Während der sekundären phraseologischen Bildungsprozesse erfolgt eine sekundäre Transposition des phraseologischen Zeichens. Phraseologismen, die infolge der primären phraseologischen Bildungsprozesse entstehen, unterliegen diesen Umwandlungen. In der Fachliteratur verwendet man verschiedene Termini für die Bezeichnung von Entstehungs- und Entwicklungsprozessen der Phraseologismen. Unter dem Begriff der phraseologischen Derivation versteht man die Bildung der Phraseologismen aufgrund der existierenden Phraseologie (Fleischer 2015, 189).

Uns scheint solch eine Bezeichnung von unterschiedlichen Prozessen unbegründet. Diese Prozesse unterscheiden sich voneinander in ihren wesentlichen Charakteristiken. Die sekundäre Phraseologisierung der deutschen Sprache umfasst folgende sehr wichtige Wege der Phraseologisierung (Fleischer 2015):

1. Umverteilung der festen Phrasen (diesem Typ der Phraseologisierung sind situativ-bedingte Veränderungen in der morphologischen Struktur der verbalen Komponente eigen). Im untersuchten Material haben wir festgestellt, dass infolge der Umverteilung aus einer Phrase ein und mehrere neue Phraseologismen gebildet werden können. Als Beispiel dafür gilt der Phraseologismus *es tut (od. ist) mir leid!* Schon bei Notker heißt es: *ze demo uns leido ist* (leido ist hier Adverb). Im Minnesang findet sich häufig die Formel: *daz tuot mir leit unde z'allen stunden*. Diese Wendung kann aber auch soviel bedeuten wie unser heutiges *Ich bin es leid*. *Leid tun* wird dann auch im Sinne von *jemandem (ein) Leid antun* gebraucht. So heißt es in Luthers Katechismus, *dass wir unsern Nächsten kein Schaden noch Leid tun sollen* (Digitale Bibliothek 2000, 951).

2. Abspaltung von Komponenten fester Wortkomplexe (in diesem Falle bekommen die Komponenten, die sich von dem ursprünglichen Phraseologismus abspalten, eine globale emotionelle Bedeutung). Zu den Beispielen der Bildung von Phraseologismen mittels der Abspaltung von Komponenten von Phrasemen einfacher Sätze gehört der Phraseologismus *eine Idee (ein Gedanke) von Schiller*. *Ein Gedanke, eine Idee von Schiller* nennt man einen besonders glücklichen Einfall. Er erscheint so vollendet, dass er eigentlich nur von Schiller stammen kann. Der Phraseologismus entstand aus der Redensart *Das ist ein Gedanke von Schiller!*, die gleichzeitig ein hohes Lob durch den Vergleich mit dem großen Dichter enthält (Digitale Bibliothek 2000, 1338).

3. Erweiterung des lexikalischen Bestandes des Phraseologismus (infolge dieses Prozesses erweitert sich die primäre phraseologische Struktur und erhöhen sich Expressivität und Emotionalität in der neu gebildeten phraseologischen Einheit. Zum Beispiel, die alte Zwillingsformel *in Freud und Leid (zusammenstehen)* ist in das Treuegelöbnis bei der Eheschließung übernommen worden. Das Sprichwort *Zwischen Freud und Leid ist die Brücke nicht breit* kommt auch zum Ausdruck in dem Vers von Gerhard: «nun wir werden balde kommen / aus dem Leide zu der Freud». Bei Goethe lautet diese Weisheit: «Freud muss Leid, Leid muss Freude haben». Das

Sprichwort meint dagegen satirisch: «Schadenfreude ist die reinste Freude» (Digitale Bibliothek 2000, 1891). Wohlwollender klingt: «Geteilte Freude ist doppelte Freude – geteiltes Leid ist halbes Leid» (auch: «Geteilter Schmerz ist halber Schmerz»): «Geteilte Freude ist doppelte Freude; wir werden den doppelten Lohn erhalten» (Digitale Bibliothek 2005, 471236).

4. Variierung (Variierung der phraseologischen Komponenten sind strukturelle phraseologische Veränderungen, denen phraseologische semantische Ursachen zugrunde liegen. Die Tendenz zur Sprachökonomie wird in zahlreichen phraseologischen Varianten durch den Verlust einer oder mehrerer Komponenten des primären Phraseologismus ohne Veränderung seiner Semantik realisiert. Zum Beispiel, Bürger liefert mit seinem Gedicht «An Gökingk» (1778) die erste Variante des Phraseologismus *das Kind mit dem Bade ausschütten* mit dem Verb «verschütten»:

Nun, nun! Verschütt' Er nur nicht gar

Das Kindlein sammt dem Bade!

Das arme Kindlein das! Fürwahr!

Es wär' ja jammerschade (Digitale Bibliothek 2005, 81860).

Die Variation der semantischen und formalen Aspekte der Phraseologismen ist durch die Konsequenz der Sprache bedingt und begleitet ständig den Prozess der Entwicklung der Idiome. Die Fähigkeit der Spracheinheiten zur historischen Variation ist eine anerkannte Tatsache. Aber die wichtigsten Tendenzen der Entwicklung der Variabilität sind im Ganzen noch nicht erforscht.

Zusammenfassend können wir sagen, dass man in der deutschen Sprache zwei Typen der sekundären Phraseologisierung hervorhebt: die semantische und die strukturell-semantische (Ptashnyk 2009). Denn jede Veränderung der lexikalisch-grammatischen Struktur des Phraseologismus hängt unmittelbar von der Veränderung seiner semantischen Struktur ab. Der semantische Typ der Phraseologisierung sieht eine Transformation der semantischen Struktur der phraseologischen Basis unter Beibehaltung der Invariante ihrer lexikalisch-grammatischen Struktur vor.

Der strukturell-semantische Typ ist gekennzeichnet durch solche Veränderungen der lexikalisch-grammatischen Struktur der phraseologischen Basis, die entsprechende Veränderungen ihrer semantischen Struktur hervorrufen. Dieser Typ der Phraseologisierung ist dank der folgenden strukturellen phraseologischen Entstehungsmechanismen möglich: Variierung, Erweiterung des Komponentenbestandes, Umverteilung, Einengung. Im vorliegenden Material haben die sekundären Prozesse keinen solchen phraseologisierenden Charakter, wie es in der ersten Phase der Bildung beobachtet wird.

Verschiedene Arten der primären Phraseologisierung sind durch Besonderheiten der Funktionsweise und Entwicklung jeder einzelnen Sprache wie auch durch die Spezifik der Phraseologisierung in verschiedenen Sprachen gekennzeichnet. Die Spezifik dieses Prozesses liegt darin, dass die Beziehungen innerhalb der semantischen Struktur der Basis der Phraseologisierung durch die semantische Stabilität des Wortkomplexes bedingt sind. Diese Beziehungen haben einen dreidimensionalen Charakter. Die wichtigste Bedingung der Phraseologisierung eines festen Wortkomplexes ist der vollständige Zusammenfall der derivativen Basis und Motivierung. Der Umfang der semantischen Veränderungen infolge dieser Phraseologisierung ist viel geringer im Vergleich zu der primären Phraseologisierung.

Es scheint uns als begründet, diesen Prozess der Phraseologisierung von festen Wortkomplexen nichtphraseologischen Charakters zu der Übergangsetappe im System der phraseologischen Bildung. Das wird dadurch erklärt, dass dieser Prozess die Bildung solcher Phraseologismen hervorruft, die zum Zentrum des phraseologischen Bestandes der deutschen Sprache gehören. Bei der Beschreibung der Prozesse der Entstehung und Entwicklung von Phraseologismen der deutschen Sprache muss man die Entstehung der Phraseologismen auf Grundlage der primären und sekundären Phraseologisierung berücksichtigen.

Literaturverzeichnis

БАРАНОВ, А.Н./ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Д.О. (2008): *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак.

- BARZ, I. (2005): Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In: Fleischer, W. (Hg.): *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, S. 126-129.
- BURGER, H. (2002): Die Charakteristika phraseologischer Einheiten. Ein Überblick. In: Cruz, D. A., Hundsnurscher, F., Job, M.: *Lexicology: An International Handbook on the Nature and Structure of Words and Vocabularies: Volumen 1*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, S. 392-401.
- BURGER, H. (2010): *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- BURGER, H. (2012): Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In: Filatkina, N., Kleine-Engel, A., Dräger, M., Burger, H. (Hgg.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, S. 1–20.
- ČERNÝŠEVA, I. (2005): Phraseologie. In: Stepanova, M. D./Černýševa, I.: *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Moskau: Akademie
- DIGITALE BIBLIOTHEK (2005): *Deutsche Literatur von Luther bis Tucholsky*. Digitale Bibliothek. Berlin: Directmedia.
- DIGITALE BIBLIOTHEK (2000): *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Digitale Bibliothek. Hg. von Röhrich, L. Berlin: Directmedia.
- DOBROVOL'SKIJ, D. (2016): *Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- DOBROVOL'SKIJ, D./PIIRAINEN, E. (2009): *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Amsterdam: Elsevier.
- DONALIES, E. (2009): *Basiswissen Deutsche Phraseologie*. Stuttgart: UTB.
- FILLMORE, C. (2006): Frame semantics. In: *Cognitive Linguistics: Basic Readings 34*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, S. 373-400.
- FLEISCHER, W. (2015): *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- LAKOFF, G./JOHNSON, M. (2003): *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- MOKIJENKO, V. (2002): Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In: Hartmann, D./Wirrer J.: *Wer A sagt, muss auch B sagen. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren, S. 231-254.
- PTASHNYK, S. (2009): *Phraseologische Modifikationen und ihre Funktionen im Text. Eine Studie am Beispiel der deutschsprachigen Presse*. Hohengehren: Schneider Verlag.

Профіль автора:

Школярєнко Віра Іванівна
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри германської філології
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка
Наукові інтереси: діахронічний аспект
дослідження фразеологічної системи
німецької мови.
vera.shkolyarenko@gmail.com

Author's Profile:

Vira Shkolyarenko
Habilitation Doctor of Philological Sciences,
Professor, Head of the Department of
Germanic Philology at Sumy State Teachers'
Training University named after
A.S. Makarenko.
Scientific interests: diachronic study of the
formation of phraseological system of German.
vera.shkolyarenko@gmail.com

ЗОРЯНА КОЦЮБА [ZORIANA KOTSIUBA]

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Україна

[Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ukraine]

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗІСТАВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРЕМІЙ (універсальне vs національне) [Methodological Problems of the Contrastive Research of Paroemias (Universal vs National)]

Питання складних взаємозв'язків універсального і національного, закріпленого в текстах культури, вже не одне десятиліття є предметом аналізу в працях не лише лінгвістів, але й літературознавців, мистецтвознавців, фольклористів (Солодуб 1990); проблеми універсальності культури, об'єктивованих у певній мовній формі, хвилюють також філософів (Кирилюк 1996). У мовознавчих студіях, з одного боку, виокремлюються спроби віднайти спільну для всіх мов систему смислів і правил їх упорядкування, що отримують відповідні авторські термінологічні номінації: «семантичні примітиви (універсальні)» (Вежбицкая 1999; Ульман 1970), «загальний когнітивно-семантичний континуум» (Манакін 2006), «універсальні семантичні компоненти» (Palmer 1981, 114–117), а з другого, – предметом аналізу в численних працях, виконаних на матеріалі однієї чи кількох мов, є конкретні вияви універсального і/або національно-специфічного в одиницях різних мовних рівнів. Найповніше у цьому аспекті досліджено лексику і фразеологію, значно менше – граматику і словотвір; окремими аспектами аналізу діалектичного взаємозв'язку національного і загальнолюдського на лінгвокультурологічному рівні є його відображення в тексті наукового дослідження чи невербальних компонентах комунікації. Однак, незважаючи на певне опрацювання вказаної проблеми, саме з пріоритетністю вивчення ідіотетичного й універсального в мові дослідники пов'язують майбутнє лінгвістичних, зокрема етнолінгвістичних студій (Дуличенко 1996, 126; Тищенко 2000: 9), завдання мовознавства XXI ст. убачають у створенні теорії універсальних комунікацій, що сприятиме уточненню уявлень про мовні і концептуальні картини світу, які будуть розглянуті в системному і функційному аспектах, у статичності та динаміці (Белова 2001, 21).

Виявлення специфіки реалізації універсального і національного в прислів'ях і приказках в одномовних і зіставних дослідженнях проводилося у двох наукових ракурсах, що зумовлено особливим статусом паремій, які є текстами відповідного жанру фольклору і водночас одиницями мови, семантичні особливості котрих зумовлюються специфікою відображення в свідомості тієї об'єктивної реальності, яку вони позначають, тобто своєрідністю взаємозв'язку мови і мислення. Смысл прислів'їв як узагальнено-метафоричний інтегрант уявлень і понять, що відображає різні елементи денотативної ситуації, має двоплановий характер: пізнавальний, або інформативний – позамовний (орієнтований щодо конкретного відрізка реальної дійсності), і субстанційний – мовний (Алефіренко 1987, 92).

Аналізові історико-типологічних і генетичних зв'язків різномовних прислів'їв і приказок у межах пареміологічних пошуків інтернаціонального й національного в паремійних фондах мов присвячено праці латиської дослідниці Е. Кокаре (Кокаре 1978, 1980) і литовського пареміолога К. Гріґаса (Grigas 1974, 2000). Особливе місце в дослідженні універсальних передумов формування національних паремійних корпусів належить зачинателеві структурної пареміології Г. Пермякову, який звів усе багатоманіття прислів'їв народів світу до відносно невеликої кількості семантичних інваріантів (Пермяков 2001). Американський пареміолог і пареміограф В. Мідер розглядає не лише національні й інтернаціональні особливості американського проverbs'яльного корпусу, але й указує на його глобальність, яку пов'язує з експансією американської культури в країнах Європи, не заперечуючи водночас мізерності (не більше 5%) частки власне американських прислів'їв у національному паремійному кор-

пусі (Mieder 2005, 61, 66).

В. Анікін, виходячи з переконання про загальнолюдську спільність мислення, говорить про можливість типологічної універсалізації прислів'їв різних народів на основі ізоморфізму логічних побудов та конвергентності поетичних форм (Анікин 1965, 30), вважаючи аналіз смислу і форми прислів'я в його письмовому «першоджерелі» і тих видозмін, яких набули смисл і форма паремійного судження в межах національних мов, передумовою адекватного дослідження інтернаціональних паремій (там само, 27), а з'ясування генетичних історико-соціальних і побутових засад виникнення й існування конкретного прислів'я та його варіантів, набутих у процесі побутування, – необхідними вимогами вивчення національних паремійних одиниць (там само, 28).

Розмежовуючи генетичні і типологічні зв'язки слов'янських приказок, В. Мокієнко спирається на дослідження пареміологів, однак звертає особливу увагу на конкретне мовне втілення і внутрішню семантику аналізованих одиниць, що зумовлено лінгвістичним підходом до їх інтерпретації. Він виділяє три типи міжмовних паремійних зв'язків: 1) подібність мотиву при суттєвому розходженні образності і структури; 2) тотожність образу при тотожності структури; 3) тотожність образу при варіюванні структури в межах стабільної загальномовної схеми-моделі (Мокиєнко 1982, 366).

Дослідження особливостей різномовних виявів універсального та національного в прислів'ях і приказках ґрунтується на антропоцентричному підході до розгляду мовних явищ, який було закладено у працях В. фон Гумбольдта, Л. Вайсгербера, Е. Сепіра, Б. Уорфа, концепції неогумбольдтіанства і підтриманий сучасними лінгвістами як один із основних підходів до аналізу мовних одиниць. Висвітлення психокультурних універсалій на основі синхронно-діахронного зіставлення паремійних текстів тісно пов'язане з проблемами вивчення людської свідомості, сприйняття й усвідомлення світу, оскільки, незважаючи на базову універсальність процесів мислення, етнокультурну незаангажованість перцептивних механізмів свідомості людини, в процесі соціалізації особи та її енкультурації («вростання» в культуру – смисли, цінності, системи оцінок) відбувається засвоєння локальних (групових) лінгвокультурних смислів, що має важливе значення для самоусвідомлення людини у просторі інгрупової та автгрупової взаємодії. У цьому контексті мова є не просто одним із чинників і «технік» формування модальних етнопсихічних типів, але й важливою частиною того соціокультурного світу, в який закорінюється людина (Кісь 2002, 74–75). Тому переконливим є твердження О. Снитко про те, що свідомість людини завжди етнічно маркована, адже в основі світобачення кожного народу є своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем, а неповторність етнічних культур є результатом особливої, властивої лише кожній із них організації елементів досвіду (Снитко 2003, 5). Паремії ж можна вважати репрезентантами групи так званих «культурно зумовлених сценаріїв», що об'єднує, за А. Вежбицькою, короткі речення чи невеликі послідовності речень, які дають змогу зрозуміти негласні норми культури певної спільноти «з погляду їх носія» і водночас подати ці норми через спільні для всіх людей поняття (Вежбицкая 1996, 393).

Думку про прадавність, споконвічність паремійної логіки, яку підтверджують і самі паремії (пор. *Старовинна пословиця даром не мовиться; Старая пословица век не сломится; Old saws speak truth*), більшість дослідників паремійного матеріалу сприймають як аксіому, оскільки наукові спроби виявити і постулювати прадавність паремій (зокрема на слов'янському ґрунті) нам не відомі. Тому проблема розвитку паремійних фондів мов, становлення їх сучасного якісного складу є сьогодні актуальною і дискусійною, зокрема якщо врахувати, що паремійний жанр переживає нині період стагнації: теоретично паремійні корпуси відкриті для поповнення, але фактично вони вже давно не поповнюються.

Паремії, які становлять паремійні корпуси сучасних європейських мов, є різночасовими, але відносно новими (більшість вперше зафіксовано не раніше XVI – XIX ст.) міжкультурними утвореннями, що відображають різні етапи осмислення світу: від найдавнішого архетипного, а також міфічного світобачення, які є універсальними стадіями становлення всіх культур, до новіших – релігійного та філософського сприйняття світу, на яких найповніше

виявляється культурне багатоманіття.

Т. Черданцева припускає, що зміст основних, найзагальніших прислів'їв і приказок настільки універсальний, наскільки універсальні основні поняття, предмети і знаряддя, пов'язані з існуванням людини, і тому вони мають спільні формальні характеристики, які збігаються у різних мовах (Черданцева 1977, 147). Прислів'я і приказки, як й інші жанри фольклору, синтезуючи матеріальне і духовне, утворюють неподільний органічний сплав, адекватний естетичним, інтелектуальним та психофізіологічним потребам людини. Проте конвергентність глибинної структури різномовних прислів'їв і приказок чи локальних варіантів одномовних паремійних зразків при дивергентності чи позірній конвергентності поверхневої структури є частковим свідченням універсальності, адже «фольклорне слово – це не просто знак, і мова фольклору – це не просто система довільних знаків. Це – особлива культура із доволі жорсткими нормами, складеними історично» (Тарланов 1984, 69). У прислів'ї значущим може бути все: лексичний склад, словотворчі морфеми і типи, синтаксичні конструкції, побудова фрази, семантична структура мовних одиниць, відбір і використання граматичних категорій, що можуть накласти відбиток національного світосприйняття на паремії різних мов, які, на перший погляд, є ізоморфними.

Відсутність чітко випрацюваних критеріїв аналізу паремій, принципів відбору матеріалу, неврахування його особливого статусу в мовній системі, співвідношення універсального і національного в різних типах паремій часом призводить до викривлення їх результатів, суперечливих висновків при розгляді прислів'їв і приказок навіть однієї групи в працях різних авторів. Таку методичну невпорядкованість досліджень, з одного боку, можна було б вважати «хворобою росту», адже у вказаному ракурсі паремії виступають об'єктом аналізу не довше ніж два останні десятиліття, хоч, з другого боку, за цей період написано чимало праць, передусім лінгвістичних, розгляд яких виявляє вказані суперечності і ставить під сумнів обґрунтованість пошуків відображення уявлень про світ певних етносів у їх паремійних корпусах.

Найбільше застережень викликають одномовні дослідження прислів'їв і приказок, які здебільшого не враховують особливостей паремійного матеріалу, специфіки якісного складу паремійних корпусів мов, що мають значну частину різних за своєю природою універсальних елементів. Тому й досі залишається актуальним один із критеріїв аналізу прислів'їв і приказок, постульований Е. Кокаре чотири десятки років тому: «Досліджувати паремії кожного народу ізольовано, не беручи до уваги паралелі у фольклорі інших народів, означало б описувати лише зовнішній бік цих специфічних явищ культури, не торкаючись їх суті» (Кокаре 1978, 6). Хоча, з іншого боку, й універсальні паремійні одиниці можуть бути релевантними для характеристики особливостей національного світобачення, адже сфери використання прислів'я, відомого багатьом народам, специфічні для мовлення кожного з них. Лише поодинокі паремії мають аналогічний смисл у різних мовах, який здебільшого повністю виявляється в конкретному мовленнєвому застосуванні. Таким чином, дослідження національної специфіки різномовного паремійного матеріалу невіддільне від пошуків універсального в ньому, що зумовлено загальнолюдськими особливостями світосприйняття, оскільки «своєрідність національної ментальності кожного народу – це цілісна система, де дуже часто важить не стільки абсолютна її специфічність, скільки неповторне поєднання свого і спільного з іншими народами, а нерідко з огляду на це й своєрідна питома вага, сприйняття й розвиток у ній спільного з іншими народами» (Ткаченко 2006, 5).

Важливо враховувати й те, що паремії належать до групи тих мовних знаків, які репрезентують інформацію, що є результатом тривалої культурно-ціннісної обробки, тому вивчення паремійних текстів доцільно проводити в синхронно-діахронному аспекті, бо «аналіз культурного в мові має ретроспективний та історичний характер; він подібний до пригадування» (Аникин 1965, 132). Такий підхід до розгляду паремійного матеріалу узгоджується із загальнонауковою тенденцією до зняття штучного протиставлення синхронного і діахронного аспектів, що спостерігається як у лінгвістиці, так і в інших науках про людину і природу. Мовна структура на будь-якому її рівні має розглядатися динамічно (Іванов 1982, 406).

Виразова сила прислів'я міститься не в його образах, а в паралелізмі між теперішнім моментом і моментом минулим, який установлюється за допомогою певних слів (Касарес 1958, 204). Крім того, когнітивні феномени, що відповідають за використання мови в реальному часі, типу *on-line* (оперативна пам'ять, увага, активізація) можуть використовуватися частково при розгляді застосовування знаків лінгвокультури в живому мовленні, та й то в тісному взаємозв'язку з категоріями і структурами типу *off-line* (довготривала пам'ять, система категорій і категоризація, структури подачі знань, лексикон тощо) (Алефиренко 2002, 166).

Певний різнобій у висновках, отриманих при тлумаченні особливостей вербалізації концептів, зокрема їх паремійної об'єктивації, не випадковий. Він зумовлений низкою чинників, серед яких чи не найголовніший – відсутність чітких критеріїв відбору матеріалу, а також урахування самого обсягу паремійної вибірки, залученої до аналізу (Про актуальність проблеми відбору матеріалу в дослідженнях з когнітивної лінгвістики див.: Кузнецов 2000, 18–19). На це свого часу вказував ще В. Даль. «Добірка прислів'їв, – зазначав він, – це звід народної премудрості і розмислів, це стогони і зітхання, плач і ридання, радість і веселощі, горе і розрада в особах; це цвіт народного розуму, самобутності; це житейська народна правда. Що не дійшло до народу, не торкнулось життя-буття його, то не ворушило ні розуму, ні серця його, і цього в прислів'ях немає; що вплелось, добром чи лихом, у побут його, те і знайдете в прислів'ї. А щоб розпізнати це і дійти на цій основі до правильних висновків про побут народний, потрібна не вибірка прислів'їв, які нам подобаються, а повне зібрання чи хоча б ціла чверть його» (Даль 1984, 13).

Незважаючи на аксіоматичність твердження про те, що характер та обсяг матеріалу дослідження зумовлює достовірність його висновків, чимало сучасних лінгвістичних студій (від окремих розвідок до дисертаційних і монографічних праць) виконано на основі паремійного матеріалу, відібраного з добірок прислів'їв і приказок, що становлять лише певну (здебільшого незначну) частину паремійних корпусів мов, хоч здобутки пареміографів більшості сучасних слов'янських, германських і романських мов дають змогу дослідникам послуговуватися науково систематизованими паремійними словниками, що дають інформацію про тривалість побутування прислів'я чи приказки в мові, їх варіативність, іноді також про походження, відповідники в інших мовах світу, вживання в художніх творах, періодиці. Щоправда, невеликі паремійні добірки теж можуть мати певну інформативну цінність (за умови, що їх укладач – носій мови), оскільки свідчать про преференції мовців у виборі паремій, частотність їх побутування і опосередковано – про домінантні позиції певних ідеологем у колективній свідомості носіїв мови (див., наприклад, Annoying Proverbs).

У зіставних дослідженнях досі немає випрацюваних принципів аналізу різномовних паремій, що є ще однією з причин необ'єктивності висновків. Проте логічні засади будь-якого порівняння напрацьовані людською свідомістю ще задовго до їх наукового осмислення. Так, давнє (відоме з рукописних джерел XIII ст.) французьке прислів'я твердить: *Ce n'est pas comparaison de soie à miel*. Відображений у цій паремії емпіричний життєвий досвід, пов'язаний з образами, згодом ліг в основу одного з основних принципів дослідження різномовного матеріалу в традиційних студіях у царині зіставного мовознавства – принципу *зіставлюваності*, за яким мовні структури вважаються зіставлюваними, якщо їм властиві такі ознаки: 1) вони мають принаймні певну мінімальну кількість спільних характеристик; 2) ця спільність є перспективною для подальших досліджень (Юсупов 1988, 11). Неврахування цього принципу при аналізі паремійного матеріалу в цитованому дослідженні часом призводить до зіставлення незіставлюваного: паремій, що репрезентують часово дистанційовані культури або належать до різних груп паремій одного тематичного блоку у зіставлюваних мовах, які об'єктивують протилежні ставлення до об'єкта вербалізації, що цілком закономірно можуть співіснувати в межах одного паремійного корпусу як відображення неоднорідності уявлень про цей об'єкт у побутовій свідомості.

Загалом для лінгвістичних досліджень різного спрямування проблема еквівалентності зіставлюваних об'єктів є фундаментальною, адже ступінь методологічної цінності певної те-

орії для зіставного дослідження залежить передусім від того, наскільки адекватними є критерії, що обмежать суміщення об'єктів дослідження якісно різного характеру, і завдяки яким зіставлявані системи зможуть бути віднесені до розрядів еквівалентних, однопорядкових або нееквівалентних, неоднорядкових об'єктів (Маркарян 1985, 332–333).

Специфіка паремійного матеріалу зумовлює також необхідність урахування в зіставних студіях з його використанням принципу *системності*, який ґрунтується на тому, що зіставлення не може базуватися на штучно ізольованих одиницях, а лише на системних зв'язках між елементами мови (Юсупов 1988, 11). Об'єктивність висновків як зіставного, так й одномовного дослідження, може забезпечити лише комплексний системний аналіз усіх паремій відповідного тематичного блоку чи групи однієї або кількох мов із урахуванням їх зв'язків із елементами інших мовних рівнів. Універсальною характеристикою більшості паремій є їх цитатний характер, а за допомогою цитати, вирваної з контексту, як відомо, можна довести будь-що. Тому при паремійному аналізі мікроконтекстом, який допомагає визначити статус прислів'я чи приказки в мовній системі, виступає паремійний корпус мови, а макроконтекстом – увесь історико-культурний фон, на якому творилася і побутувала та чи та паремія.

Прислів'я і приказки традиційно (здебільшого в пареміології) досліджуються на рівні мотивів, образів чи окремих паремійних зразків, кожен з яких вважається завершеною ідейно-художньою єдністю. Такі підходи до аналізу прислів'їв і приказок прийнятні і в зіставних студіях, однак, на думку Е. Кокаре, найоптимальнішим є зіставлення окремих паремій, оскільки при зіставленні на рівні образів паремійні одиниці з однаковою семантикою здебільшого аналізувалися б нарізно, адже для передання одного змісту навіть у пареміях одного народу часто використовуються найрізноманітніші образи. Зіставлення на рівні мотивів теж проблематичне, оскільки, з одного боку, мотив і прислів'я (чи приказка) часто є ідентичними поняттями, а з другого, – мотив може об'єднувати тематично подібні тексти, що належать до різних жанрів фольклору (Кокаре 1978, 23–27; Кокаре 1980, 160–162). Проте, незважаючи на застереження Е. Кокаре, у сучасних інтердисциплінарних дослідженнях із залученням паремійного матеріалу усталеним є аналіз прислів'їв і приказок як на рівні окремих одиниць (див. цитовані вище праці), так і на рівні образів, позаяк «ментальна структура паремійно профільованого концепту базується на тих самих компонентах, що й структура лексикалізованого концепту – на понятті, образі, оцінці. Однак панівним тут є перцептивно-образний компонент, бо саме він відбиває морально-дидактичну спрямованість паремій» (Приходько 2008, 117).

Пошуки образних утілень народних уявлень про світ і людину в ньому, закодованих у прислів'ях і приказках, у сучасних лінгвістичних студіях здійснюються через методику реконструкції гештальтних метафор (Близнюк 2008; Zwierzyńska 1992), результати яких підтверджують думку про те, що концептуальне осмислення категорій культури втілюється в системі образів, які є своєрідною «нішею» для кумуляції світогляду народу (Телия 1996, 247–250). Багатогранність і специфіка засобів реалізації оцінки у фольклорі свідчить про її особливий статус у структурі фольклорної картини світу, оскільки «архаїчна свідомість не просто фіксує ознаки об'єктивного світу, а переживає, переосмислює, «пропускає» через себе. Оцінка, реалізована у фольклорному тексті, маніфестує відношення між дійсним світом і його ідеалізованою моделлю» (Жученко 2002, 84).

Аналіз прислів'їв і приказок на рівні суджень, а не мотивів, образів чи окремих паремійних зразків, виводить дослідження за межі власне пареміології і уможливлює застосування комплексного інтердисциплінарного підходу до розгляду мовних явищ. Адже сучасні досягнення лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвістичної когнітології й аксіології дають змогу по-новому поглянути на дослідження мовних явищ із урахуванням екстралінгвальних даних і дійти певних висновків лінгвокультурологічного, лінгвофілософського та етнолінгвопсихологічного характеру. Такий підхід до дослідження базується на розумінні паремій як знаків, що є носіями кількох блоків інформації, які охоплюють об'єктивний (денотацію) і суб'єктивний (оцінку, мотивацію, стилістичну маркованість) компоненти сигніфікату. Синкретичний статус прислів'їв і приказок зумовлює їх розгляд як еквівалентних (за допомогою ключових лексем-репрезентаторів) і безеквівалентних (прислів'я як згорнутий текст) засобів репрезентації ког-

нітивних одиниць. Жанрова ж специфіка прислів'їв, зазначає Н. Семененко, дає можливість простежувати не лише власне когнітивний аспект вербалізації концептів, але й аспект прагматичний (власне культурний), пов'язаний із фоновими знаннями, необхідними для адекватного прочитання прислів'їв (Семененко 2008, 151). Характеристика паремій у лінгвокультурологічній та когнітивній площинах уможливорює також з'ясування способів проникнення в них знаків національних культур – міфологем, символів, стереотипів.

Загалом будь-яке дослідження, яке базується на аналізі прислів'їв і приказок однієї чи кількох мов, має виходити з універсальності характеру паремій, що при врахуванні їх специфіки і дотриманні відповідних чинників аналізу дає змогу простежити як національну специфіку світогляду творців паремій, так і загальнолюдські особливості мислення, поведінки та універсальну здатність людини до образного передавання уявлень про світ. Лінгвістичне дослідження прислів'їв і приказок базується на врахуванні статусу паремій як особливих знаків мовної системи, які мають текстову природу, що реалізується в таких дискурсивних ознаках, як цілісність, зв'язність, референційність, дискретність, інформативність, і є водночас репрезентантами відповідного фольклорного жанру. Об'єктивність пошуків прямих і латентних способів кодування ментальних установок творців різномовних паремій значною мірою залежить від урахування таких особливостей аналізованих одиниць, як універсальність і різночасність становлення. Перша зумовлює необхідність навіть одномовного дослідження паремій із урахуванням специфіки побутування їх аналогів та еквівалентів в інших мовах, друга передбачає синхронно-діахронний підхід до розгляду паремій.

Література

- АЛЕФИРЕНКО, М. Ф. (1987): *Теоретичні питання фразеології*. Харків: Вид-во при Харківському держ. ун-ті «Вища школа».
- АЛЕФИРЕНКО, Н. Ф. (2002): *Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры*. Москва: Academia.
- АНИКИН, В. П. (1965): Об интернациональном и национальном изучении пословиц. *Proverbium* (Helsinki), № 2, с. 27–31.
- БЕЛОВА, А. Д. (2001): Вербальне відображення концептосфери етносу: сучасний стан вивчення проблеми. В: *Мовні і концептуальні картини світу*. К.: КНУ імені Т.Шевченка, № 5, с. 15–22.
- БЛИЗНЮК, О. О. (2008): *Концепти життя і смерті: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов)*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Київ.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (1996): *Язык. Культура. Познание*: пер. с англ. Москва: Русские словари.
- ВЕЖБИЦКАЯ, А. (1999): *Семантические универсалии и описание языков*: пер. с англ. Москва: Языки русской культуры.
- ДАЛЬ, В.И. (1984): *Пословицы русского народа*: в 2-х т. Москва: Худож. лит.
- ДУЛИЧЕНКО, А. Д. (1996): О перспективах лингвистики XXI века. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 9. Филология*, № 5, с. 124–131.
- ЖУЧЕНКО, Ю. В. (2002): Оценочность как значимый компонент картины мира в фольклорном тексте. В: Резанова, З. И. (ред.): *Картина мира: модели, методы, концепты*. Томск: Издание ТГУ, с. 84–88.
- ИВАНОВ, Вяч. Вс. (1982): Взаимоотношение динамического исследования эволюции языка, текста и культуры (К постановке проблемы). *Известия АН. Сер. литературы и языка*, т. 41, № 5, с. 406–419.
- КАСАРЕС, Х. (1958): *Введение в современную лексикографию*. Москва: Изд-во иностр. лит.
- КИРИЛЮК, А. (1996): *Универсалии культуры и семиотика дискурса. Миф*. Одесса: Изд. дом «Рось».
- КІСЬ, Р. (2002): *Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму)*. Львів: Літопис.
- КОКАРЕ, Э. (1978): *Интернациональное и национальное в латышских пословицах и поговорках*. Рига: Зинатне.
- КОКАРЕ, Э. Я. (1980): Критерии интернационального и национального характера паремий. В: *Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР*. Москва: Наука, с. 160–191.
- КУЗНЕЦОВ, А. М. (2000): Когнитология, «антропоцентризм», «языковая картина мира» и проблемы исследования лексической семантики. В: *Этнокультурная специфика речевой деятельности*. Москва: ИНИОН РАН, с. 8–22.
- МАНАКІН, В. М. (2006): Про «семантичні примітиви» та еталон порівняння в зіставному мовознавстві.

- В: Тараненко, О. О. (відп. ред.): *Мова. Людина. Світ: До 70-річчя проф. М.Кочергана*. Київ: Вид. центр КНЛУ, с. 204–211.
- МАРКАРЯН, Э. С. (1985): К задаче установления видов эквивалентности культурных явлений (на примере сравнительного изучения культур Востока и Запада). В: *Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения*. Ленинград: Наука, с. 332 – 337.
- МОКИЕНКО, В. М. (1982): К разграничению генетических и типологических связей славянской поговорки. В: *Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст*. Материалы Междунар. конференции ЮНЕСКО. К.: Наук. думка, с. 364–369.
- ПЕРМЯКОВ, Г. Л. (2001): Грамматика пословичной мудрости. В: Пермяков, Г. Л.: *Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов*. Москва: Лабиринт, с. 9–60.
- ПРИХОДЬКО, А. М. (2008): *Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики*. Запоріжжя: Прем'єр.
- СЕМЕНЕНКО, Н. Н. (2008): Проблема фразеологического статуса паремий в свете когнитивно-дискурсивного подхода. В: *Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты)*. Москва: Элипс, с. 148–152.
- СНИТКО, Е.С. (2003): Этнические культуры в зеркале языка. В: *Мова і культура*, вип. 6, т. IV. К.: Видавн. Дім Дмитра Бурого, с. 5–10.
- СОЛОДУБ, Ю. П. (1990): Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования. *Филологические науки*, № 6, с. 55–65.
- ТАРЛАНОВ, З. К. (1984): *Язык и культура*. Петрозаводск: ПГУ.
- ТЕЛИЯ, В. (1996): *Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа «Языки русской культуры».
- ТИЩЕНКО, О. В. (2000): *Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі*. К.: Київ. держ. лінгв. ун-т.
- ТКАЧЕНКО, О. Б. (2006): *Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу)*. К.: Грамота.
- ЧЕРДАНЦЕВА, Т. З. (1996): Идиоматика и культура (Постановка вопроса). *Вопросы языкознания*, № 1, с. 58–70.
- УЛЬМАН, С. (1970): Семантические универсалии. *Новое в лингвистике*, вып. V. Москва: Прогресс, с. 250–299.
- ЮСУПОВ, У.К. (1988): Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина. В: *Методы сопоставительного изучения языков*. Москва: Наука, с. 6–11.
- Annoying Proverbs. The ones that grate on your nerves with repetition <http://www.theotherpages.org/quote-07.html>. [online]. [cit. 18. 4. 2019].
- GRIGAS, K. (1974): Der syntaktische Aspekt bei der vergleichenden Forschung der Sprichwörter. *Proverbi-um*, № 23, p. 14–19.
- GRIGAS, K. (2000): Einige Probleme der modernen Parömiographie und Parömiologie. *Acta Ethnographia Hungarica*, № 45, p. 365–369.
- MIEDER, W. (2005): American Proverbs as International, National and Global Phenomenon. In: *Patarlės fenomenas: Tarptautiškas ir tautiškas*. Prof. habil. dr. Kazio Grigo (1924–2002) aštuoniasdešimas. Tautosakos darbai. *Folklore Studies* 30, p. 57–72.
- PALMER, F. R. (1981): *Semantics*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZWIERZYŃSKA, A. (1992): Wyidealizowane modele kognitywne pojęcia "miłość" i "love" przedstawione w przysłowiach polskich i angielskich – porównanie. In: *Język a kultura*. T. 8. Podstawy metodologiczne semantyki współczesnej. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 9 –112.

Профіль автора:

Зоряна Григорівна Коцюба;
доктор філологічних наук, професор;
Наукові інтереси: зіставне мовознавство, пареміологія, перекладознавство
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, професор кафедри германських мов і перекладознавства
zoriana.kotsiuba@gmail.com

Author's Profile:

Zoriana Hryhorivna Kotsiuba;
Doctor of Philology; Professor;
Scientific interests: Contrastive Linguistics, Paremiology, Translation Studies.
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Professor of the Germanic Languages and Translation Studies Department
zoriana.kotsiuba@gmail.com

НАТАЛІЯ НАУМЕНКО [NATALIIA NAUMENKO]

Національний університет харчових технологій, Україна
[National University of Food Technologies, Ukraine]

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ФРАЗОВОГО ДІЄСЛОВА В ОСЯГНЕННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

[The Internal Form of the Phrasal Verb in Comprehension of English Language and Literature]

Кардинальною проблемою культурології, особливо тієї її частини, яка стосується вивчення духовної культури будь-якого народу, завжди лишається проблема слова, його образності та впливу на чуття людини. Тому найпершим українським науковцем, який поставив питання виникнення того чи того слова, його самобутності в контексті писемного твору та визначальної ролі у процесі пізнання людиною світу, справедливо визнають Олександра Опанасовича Потебню.

На його думку, основними складниками мистецтва є образ і значення (Потебня 1990, 79). Об'єктивним змістом слова постає образ, для позначення якого Потебня вживає різні поняття: «уявлення», «знак», «символ», «засіб порівняння», а найчастіше – «внутрішня форма».

Як мислитель-філолог і культуролог О. Потебня зробив спробу з'ясувати природу слова, визначити, чому й як воно наводить на думки, чому збуджує уяву й викликає різні емоції. Він працював над словом, визначаючи його походження, намагаючись пізнати вплив слова на думку й почуття, вивчав його в різноаспектному функціонуванні.

Погляд на слово як на поетичний твір визначив одну з фундаментальних засад мислення О. Потебні – ідею *мови як пізнавальної діяльності*. На ґрунті теорії В. Гумбольдта український учений розробив оригінальну теорію внутрішньої форми слова, згідно з якою слово на час свого виникнення має три елементи:

- Єдність членороздільних звуків (зовнішній знак значення).
- Уявлення (внутрішній знак значення).
- Саме значення.

Звук і значення завжди залишаються обов'язковими частинами слова. Без будь-якого з цих елементів слова немає. Звук без змісту не є словом, і навпаки – значення, що не супроводжується членороздільним звуком, не є словом. Середній елемент слова – уявлення – дуже мінливий, з часом він може зникати. За його наявності слово має образність і може бути названо поетичним; коли ж уявлення втрачається, слово стає необразним і є логічною назвою предмета / дії.

У художньому творі образ, символ, уявлення, внутрішня форма виступають на перший план, і через них пізнаються значення, думка, ідея. Якщо образ усвідомлюється після значення, не додає нічого нового, правлячи за знак значення, – це не художній образ. Звідси випливає такий висновок.

У слові співвідношення між образом і значенням – певне, оскільки образність слова – лише «засіб значення» (Потебня 1976, 165). В письменстві образ виражається безпосередньо, й, залишаючись засобом творення думки, він позбавляє її понятійного характеру. Слово стає емоційно й змістовно наповненим, багатозначним. Змістовно – бо в ньому суміщаються прямі й непрямі значення слів; емоційно – бо коло образних значень апелює до нашого сприйняття – почуттів, уяви (Потебня 1976, 167).

Таким чином, внутрішня форма у слові, образ-символ у художньому творі – це поняття, що позначають один і той самий феномен свідомості – *пізнання*, найголовнішим засобом якого виступає мова.

Важливим є той факт, що слово тим більше стає поетичним, тим скоріше перетворюється

на символ, чим більше автор за його допомогою залучає читача і слухача до співтворчості (Науменко 2009, 105). У цьому – причина символічності образу, тобто його здатності пояснювати широке коло явищ.

Спрямованість естетичного сприймання образу прямо залежить від властивостей створення художньої форми. Найвищим його ступенем є символізація, оскільки саме вона, надаючи сталому образу безмежну кількість значень, робить його відкритим для нових тлумачень і застосувань. Це уможлиблює діалог автора з реципієнтом як одну з рушійних сил творчості та пізнання світу за її допомогою. Сюди ж можна віднести й вивчення іноземної мови.

Проведемо такий екскурс у теорію походження мов. Сучасний американський соціолог із українським корінням Давид Найдіс, аналізуючи біблійну легенду про Вавилонську вежу, висуває гіпотезу: як саме Бог змішував мови, маючи в розпорядженні – згідно зі старозавітним оригіналом – одну мову й одне наріччя. *«Може, Господь розділив оту первозданну мову за морфологічною ознакою? З іменників створив одну похідну мову, яка стала основою німецької. З дієслів створив другу, з прикметників третю, з вигуків четверту»* (Найдис 2007).

Так, «першою мовою з іменників» цілком вірогідно є німецька, коли взяти до уваги одне з «золотих правил» її орфографії – правопис іменників із великої літери. Тому поширеними у ній є також складні слова типу «прикметник + іменник», коли прикметник «може відчувати себе іменником», адже з великої літери пишеться вже його основа.

Якщо розвивати гіпотезу Д. Найдіса далі, то «друга мова з дієслів» – найімовірніше, англійська. Адже фахівці з граматики небезпідставно стверджують, що найвагомішою морфологічною категорією в англійській мові є дієслово (Верба 2011, 6). Про це свідчать і підручники – як українські, так і англійські видання: у них переважна більшість розділів (Units) за об'єкти вивчення має дієслова (лексеми To Be і To Have, часові форми Simple, Progressive, Perfect, Perfect Progressive, Future-in-the-Past, Gerund, Infinitive, Active and Passive Voices тощо). І одним із найцікавіших для дослідження лексичних масивів, у котрих не просто можлива, а й обов'язкова співтворчість носіїв обох мов через осягнення внутрішньої форми слів, є фразові дієслова.

Тому **метою нашого дослідження** стало з'ясування ролі фразового дієслова – морфолого-синтаксичної конструкції, внутрішню форму якої зумовлюють значення самого дієслова та сполученого з ним прийменника (прислівника) – у творенні тропів і фігур та стильового забарвлення мови, у тому числі художнього твору.

Оскільки, за спостереженням Ірини Дворецької (Дворецька 2014, 34-35), таке мовне явище, як фразове дієслово, не властиве для української мови, то студенти, які вивчають англійську, відчувають певні труднощі у пошуку його еквівалента у рідній мові. Та коли зіставляти англійські фразові дієслова з українськими відповідниками, передусім утвореними афіксальним способом, то надалі в усному та писемному мовленні їх можна буде сприймати вже не як «незнайомців», а як «старих друзів», які роблять мову живою, експресивною.

Такі дієслова становлять особливий масив англійської фразеології. Переважна більшість україномовних реципієнтів відразу пригадає дві хрестоматійні конструкції, із яких зазвичай починається заняття з англійської мови: *«Stand up»* та *«Sit down»*, добре знаючи, що слово *«down»* зовсім не означає «дурний», а просто фонетично збігається з прізвищем відомого лікаря. Іншим спаде на думку приспів із народної пісні *«My Bonnie»*: *«Bring back, bring back, bring back my bonnie to me...»*.

Спеціальні навчальні посібники містять реєстри фразових дієслів, утворені двома способами: в алфавітному порядку стоять або первинні прості дієслова *account..., act..., add... zoned out, zoom in* (довідник «Фразові дієслова англійської мови» Руслана Стасюка з серії «Вивчаємо англійську», 2018), або прийменники *about, after, against ... over, through, up* (посібник «Phrasal verbs... Mystery? Fun!» Маргарити Шпанко, 2015).

Ідіоматична природа фразових дієслів зумовлює їхнє тропеїчне наповнення. Варто повернутись до теорії О. Потебні, який звертав увагу на можливості тропів і фігур мови багатогранно виражати суб'єктивно-оцінну функцію, передавати почуття й настрої мовця. Досить поглянути лише на кілька визначень, що їх цитує Потебня, посилаючись на давньоримського рито-

ра Квінтіліана, щоб зрозуміти, який підхід застосовує науковець до цієї проблеми: «Троп є вираз, перенесений для краси мови з його первісного, природного значення на інше, або... вираз, що з місця, де він був вірогідним, є перенесений туди, де він вірогідним не є... Фігурою мови є ухилення від звичного способу висловитись, з метою *посилити враження*».

Як у художній, так і в повсякденній англійській мові фразові дієслова виконують не лише стилетвірну роль, а й слугують прийомом утворення тропів і фігур. Зокрема, це емпфаза (фігура посилення), еліпсис (фігура вилучення слів без втрати змісту повідомлення), анаколуп (імітація просторічного мовлення), антонімія тощо.

При цьому не обов'язково протилежними за семантикою є фразові дієслова, утворені за участі антонімічних між собою прийменників (up – down, in – out, on – off, for – against): *to wash up* – *вмити* (руки, посуд), *to wash down* – *запити водою* (їжу, ліку).

Цікавими є пари фразових дієслів, пов'язаних із переробленням одягу:

Let down – *подовжити*, *take up* – *укоротити*;

Let out – *розширити*, *take in* – *ушити*, *звужити*

(див. Dooley, Evans 2015, 186-188).

Прикметно, що «дозвільне», «допустове» навантаження дієслова «*to let*» різко змінюється в разі додавання прислівника: ідіома «*to let (somebody) down*» часто вживається в пісенних текстах у значенні «*засмутити, розчарувати когось*» («Don't Let Me Down» у «The Beatles», «Never Let Me Down» у Девіда Боуї тощо). А у випадку з одягом компонента «*down*» прямо свідчить про збільшення довжини холоші або спідниці, від чого одяжина «спускається», стає ближчою до підлоги. Так само й «*to let out*» означає не лише «відпустити (на волю)», а й збільшити розмір одягу – внаслідок зайвої ваги (включається значення українського вислову «відпустити, відростити живіт»). Тому для утворення антонімічної конструкції органічним видається саме дієслово «*to take*» – «*узяти, забрати*» з відповідними антонімічними прийменниками «*up*» та «*in*».

Навіть у сленгу внутрішня форма англійських фразових дієслів лишається незмінною. Їхній список у даній мовленнєвій групі може збільшуватись за рахунок додавання алітераційних, діалектних, просторічних, а подеколи й ненормативних форм дієслова (наприклад, *to feel up* – «*мацати*», *грубо залицятися* / *обишувати*; *to feather one's nest* – *напхати свої кишені*, *to fill the bill* – *came me, що треба*; *to fish out* – *виловлювати, як правило, з води*; *to stuck on* – *ускочити по вуха* / «*втріскатися*» (закохатися). Белов 2010, 99; 101; 229).

Уважний погляд на англійські фразові дієслова та їхні українські переклади показує, що роль постпозитивів (післяйменників, які змінюють значення дієслова) у нашій морфології зчаста виконують префікси:

– out – «ви-», *to break out* – *вириватись*, *to come out* – *вийти у світ*, *to call out* – *виголкнути*, *to make out* – *виставити на показ*, *to find out* – *виявити*, *to turn out* – *виявитися*, *to set out* – *вирушити в дорогу*, *to try out* – *випробувати*;

– off – «від-», *to come off* – *відриватися*, *to turn off* – *відключати*, *to call off* – *відкладати* (подію), *to set off* – *відправляти(ся)*;

– into – «в-», «у-», *to be into* – *уподобати*, *to come into* – *входити*, *успадковувати* (порівн.: *вступити у права успадкування*), *to pack into* – *утискатися*, напр. у переповнений автобус;

– across – «пере-», *to come across* – *випадково знайти або перестріти*, «*наткнутися*» на щось або когось;

– up – «ви-», «роз-», *to beef up* – *розширювати*, *to bring up* – *виховувати*, *to cheer up* – *розвеселитися*, *to dig up* – *викопати*, *to grow up* – *вирости*, *to pay up* – *виплачувати* (позністю), *to put up* – *виставляти*, *to sober up* – *вмверезитися*, *to use up* – *використати*, *виснажити*;

– down – «з-», «с-», *to mow down* – *скосити*, *to slow down* – *сповільнити*, *to pull down* – *знести*, *to quieten down* – *стихнути*, *змовкнути* (див. Стасюк 2018).

Цими прикладами, однак, не вичерпується все розмаїття аналогій у двох мовах. Одним фразовим дієсловом можна замінити ціле українське словосполучення й навіть речення, як-що брати до уваги, що одне й те саме англійське слово залежно від контексту може бути й

іменником, і прикметником, і дієсловом (див. Стасюк 2018):

- **to rake in** – *загрібати гроші* (с. 70; тут очевидна внутрішня форма іменника *the rake* – граблі);
- **to rough up** – *бити з метою залякування* (с. 72; прикметник *rough* – грубий; той, хто б'є, ніжним не буває, для порівняння: «бий своїх, щоб чужі боялися»);
- **to wash out** – *скасувати / припинити подію просто неба через дощ* (с. 90; дослівно ця конструкція означає «змити»; цікавий випадок еліпсису – закінчити подію, щоб не «змило» з майданчика глядачів).

Спираючись на давно запозичені в українську мову боксерські терміни «нокаут» і «нокдаун», котрі первісно також є фразовими дієсловами, можливо розширити цей список у напрямі зіставлення понять, увиразнених компонентами «down» та «out». Це зіставлення показує, що, по-перше, дієслова з *down* переважно мають значення **обмеження**, тоді як дієслова з *out* – повного **виключення**:

Cut down / cut out sweets – обмежити / виключити **солодощі**;

Back down / back out – **іти / не йти** на поступки у суперечці;

Put down / put out – дозволити **вийти / вигнати**;

Turn down / turn out – **приглушити / вимкнути світло**.

По-друге, такі ж дієслівні конструкції, навпаки, можуть виступати синонімами: **burn down / out** – *згоріти дощенту*; **die down / out** – *відмирати (про пагони рослин)*; **hand down / out** – *передавати у спадок / видавати безоплатно* (звідси й іменник *handouts* – роздаткові матеріали); **wear down / out** – *зношуватися, стиратися*. Маргарита Шпанко вважає синонімами навіть поняття *knock down* і *knock out*, даючи переклад для обох «збити з ніг» (Shpanko 2015, 7, 11). По-третє, в них можуть відбиватися й конкретні (*down*) та абстрактні (*out*) поняття: **shut down** – *вимкнути електрику, зупинити машину*; **shut out** – *придушити негативні бажання або емоції*.

Різнорманітні складні, часом «нудні» теми з мови стають цікавішими, якщо їх обігрувати в художньому творі. Так вважає сучасний філолог М. Девдера, автор посібника «Таємниці словесної творчості». На його думку, такі теми з українського синтаксису, як «Однорідні та відокремлені члени речення», «Питальні та спонукальні конструкції», «Вставні та вставлені слова», «Порівняльні звороти», «Пунктограми у складних реченнях», засвоюються значно краще у вигляді історій, поетичних творів, каламбурів, метаграм, одновіршів та моноримів, переказів поданого тексту від імені неживих предметів тощо.

Педагог пропонував своїм учням як цікаву вправу з мови складання **моновіршів**, пояснюючи, що в одному рядку мають міститися два протилежні судження, наприклад «Чому про Вас, як можна про приємне?..» (Девдера 2003, 84).

Таким способом можна організувати й вивчення та засвоєння фразових дієслів. У ролі двох протилежних суджень доцільно поставити дослівний та літературний переклад англійської дієслівної конструкції. Візьмімо, приміром, дієслово «*to look*» (дивитися) і декілька його фразових модифікацій:

Look after – *доглядати*

Дивлюся за малими – *прибираю після них*.

Look for – *шукати*

Дивитися для того, щоб знайти.

Look into – *розслідувати*

Дивитися всередину заплутаної справи.

Look up – *шукати слово у словнику*

Поглянь угору на сторінку – *знайдеш слово*.

Look out – *стерегтися*

Поглянь з вікна – *чи не чигає небезпека*.

Look forward to (doing something) – *чекати чогось із нетерпінням*

Дивлюся уперед – *побачення вже скоро*.

Look down upon – *дивитися зверхньо*

Дивився вниз на потерпілого згори.

Look back – згадувати

Дивлюсь назад – на світлі дні минулі.

(усі моновірші належать авторові цієї статті)

Узагальнюючи цей напрям, слід зауважити, що кількість значень фразового дієслова з компонентою «*look*» варіюється залежно від кількості післяйменників, однак всі вони сходяться до первісної семантики – «погляд» або «вигляд», пов'язаної з зоровим сприйняттям об'єкта.

Так, скажімо, оприявнюється внутрішня форма конструкції «*to look up*» – не лише «*дивитися вгору*», а й «*шукати слово у словнику*». Адже сторінку будь-якого словника скомпоновано так, що реципієнт із метою знайти те чи те слово дивиться передусім на її верхню частину – саме там зазначається діапазон слів: або двома цілими лексемами (АЛОМОРФ – АЛБІОН), або трьома чи чотирма першими літерами (КОП – КОР).

Мнемонічний моновірш для запам'ятовування фразового дієслова можна створити на основі епізоду з відомого художнього твору. Наприклад, «*to pull down*» («*розвалити, зруйнувати*», дослівно «*тягнути вниз*») – вірогідна алюзія до оповідання В. Шукшина «Міцний чоловіча», яку можливо супроводити відповідним ейдетичним зображенням: бригадир колгоспу зніс нікому нібито не потрібну сільську церкву, обкрутивши її тросами та підчепивши їх до тракторів. Отже, моновірш матиме такий вигляд: «**Потяг униз за троси – й церква впала**».

Для дієслова «*to look into*» дослівним є переклад «*дивитися всередину*», або «*вдивлятися*». Саме в такому вдивлянні полягає внутрішня форма іншого значення даної конструкції – «*розслідувати кримінальну справу*»: уважне, насамперед зорове, вивчення речових доказів, пошук слідів злочинця, розмова зі свідками, яка теж не може обійтися без контакту очей. Отже, ейдетичним образом цієї дієслівної конструкції міг би виступити Шерлок Холмс зі збільшувальним склом, що «**дивиться всередину заплутаної справи**»

Загалом застосування художніх творів у вивченні англійської мови є однією з інноваційних технологій новітнього навчального процесу. Адже почуття та думка у поетичному тексті виражаються в незвичній, образній формі, новизна якої сприяє осягненню та запам'ятовуванню звукового й змістового аспектів як англійського, так і рідного художнього слова (Лебединская 2006, 5).

З поетичним текстом за ефективністю не може суперничати ані прозовий витвір, ані найбільш раціонально складена вправа, позаяк притаманні віршам повторювані просодичні елементи – алітерації, асонанси, анафори та епіфори, темпоритм і рима – мають **мнемонічний характер**. У піснях таку само функцію має й мелодія. Тому зазначені чинники дозволяють пристосувати пісенний текст до вивчення певної граматичної або лексичної теми як динамічну ілюстрацію мовного явища – і на рівні цілого тексту, і на рівні зіставлення цитат із різних поетичних творів.

Художні твори про подорожі, відкриття, сміливі наукові експерименти, авантурні або героїчні вчинки характеризуються високою інтригою, заплутаними сюжетними лініями, фантастичними колізіями та напруженою фабулою (Ковалів 2007, 269), а тому їх особливо полюбують читачі підліткового віку, до яких належать і студенти. Усі зазначені сюжети можна покласти на музику, – прикладом цього є альбом Стінга 1996 року «Mercury Falling» («Падіння Меркурія», інша версія перекладу – «Температура падає» як прямий натяк на настання зими).

Побіжний погляд на тексти «Меркурія» показує, по-перше, наявний у них сюжетний, епічний елемент, унаслідок чого вони можуть стати добрим допоміжним засобом у вивченні англійської мови та літератури; по-друге, морфологічною особливістю текстів пісень є активне вживання фразових дієслів (у середньому до 5...6 конструкцій).

Т.С. Еліот, якого високо цінує Стінг, свого часу в теоретичних працях сформулював щодо поезії концепцію «об'єктивного кореляту» (objective correlative), пояснюючи її так: «Єдиним способом вираження емоцій у формах мистецтва стає віднайдення... набору об'єктів, ситуацій, ланцюга подій, які б служили формою цієї емоції; таким чином, зовнішні чинники, що діють на чуттєве сприймання, відразу ж викликають певну емоцію» (Cooper 1995, 130).

Символічні образи, що їх повсякчас застосовує поет до показу порухів душі ліричного персонажа, є лише названими, проте залишеними для тлумачення реципієнтові. У низці текстів «Меркурія» подібну роль, власне, делеговано фразовим дієсловам.

Заголовна пісня альбому «The Hounds of Winter» («Гончаки зими») – вияв жалю за «*прекрасною, мов день*» жінкою, котра одного зимового ранку відійшла у засвіти, покинувши ліричного оповідача напризволяще. Без неї йому мариться, що його переслідує цілий світ – навіть північний вітер здається зграєю псів. «*Ми, люди, завжди у пошуку метафор, і тому всім об'єктам довілля – рослинам, тваринам і тому подібне – надаємо антропоморфних рис*» (Gable 2009, 79).

Тому-то персоніфіковані в образах гончаків вітри не просто слідують за персонажем, а переслідують його:

The Hounds of Winter

*They **follow me down*** (Sting 1996),

і саме внутрішня форма останньої компоненти фразового дієслова посилює відчуття ворожості світу. Адже, як уже зазначалося, прислівник «*down*» (униз), поставлений після дієслова, має здебільшого негативну конотацію (обмежувати, дивитися зверхньо, зносити будівлі, збивати з ніг, затримувати, гальмувати). Врешті-решт, конструкція «*to be down*» (ужита, зокрема, в іншій пісні «Меркурія» «*Let Your Soul Be Your Pilot*») – вислів розмовного стилю зі значенням «*засмутитися*», «*розчаруватися*», «*бути не в гуморі*».

За контрастом до зазначеної синтагми в аналізованій пісні можна виокремити дієслово з післяйменником протилежного змісту –

*I can't **make up** the fire*

The way that she could (Sting 1996).

Підкреслене дієслово, згідно з різними джерелами, означає «*придумувати, миритися*» (Стасюк 2018, 57), «*створити, вигадати*» (Shranko 2015, 13), а крім названих – ще й «*користуватися косметикою*» (Dooley 2015, 187). Відсіля іменник «*make-up*» (макіяж), що його іноді українські примери і стилісти вживають у транслітерованому вигляді. Порівняно зі звичайним «*make*», застосованим до образу «вогнище», фразове дієслово додає до останнього конотацію творчості і примирення, які для ліричного героя «Гончаків...» неможливі без жінки.

Сумовита інтонація образу жінки-адресата, показаної в зазначеному творі, відтінюється іронічною в іншій пісні альбому – «All Four Seasons» («Усі чотири пори року»). Тут зі швидкими змінами в погоді традиційно порівняно зміни у настрої героїні, а фразові дієслова символізують негоду (зиму, осінь, дощ, вітер) та страх героя перед нею:

[She] ***brings me down** to the ground with her wintry eye...*

*...she can **turn on** a sixpence*

And I find that I'm back in Mistress Winter's arms...

*Winter, spring, summer, I'm **bound for** a fall...*

*I don't want to be **caught in** a sudden squall...* (Sting 1996)

Як гумористичний факт можна сприйняти те, що пісню цю Стінг присвятив своїй доньці Кокко (Елліот Поліні Самнер, нині також відомій рок-співачці, якій тоді було близько шести років): мовляв, «і ти такою будеш – усі чотири пори року в один день».

Оксана Ванівська зазначає, що більшість випадків уживання фразових дієслів становлять найпростіші часові парадигми – Simple Present і Simple Past, рідше Progressive (Ванівська 2010, 49). Це теж можна пояснити в категоріях внутрішньої форми.

Так, в епічному ключі Simple Present домінує при створенні картин, портретів, характеристик. Ця часова форма найчастіше вживається в прямих звертаннях, у риторичних питаннях, у діалогах і монологіях епічного плану (Науменко 2016, 237). Вона також символізує сталість у часі конкретного об'єкта (міста, країни, мистецького твору), про який розповідає персонаж, тоді як свій досвід знайомства з цим об'єктом він показує у формі Simple Past – вияв факту минулого. Чергування фразових дієслів у граматичних формах Simple Present та Simple Past у художніх текстах не лише реалізує свій композиційно-стилістичний потенціал, а й створює описову форму викладу (якісна характеристика суб'єкта і відтворення статичного часу), опо-

відну форму викладу (динаміка часового процесу) та подвійну часову перспективу.

Справжній детектив – пісня «I Hung My Head» («Я повісив голову») – цікава саме у плані співвідношення часових форм, прямої та непрямої мови. З точки зору Кристофера Гейбла – автора єдиної на сьогодні великої монографії про творчість Стінга – незавидну долю героя цього твору вдало відтінено іронічною мовною грою (Gable 2009, 79), внаслідок чого притлумлюється його сумне звучання.

По-перше, сама дієслівна конструкція «*hung ... head*» за текстом виступає і в прямому (персонаж твору учинив убивство через необережність, і за те його засудили до страти через повішення), і в переносному значенні – «*засмутився*».

По-друге, повтор «*time to kill*» у першому та останньому куплетах: спочатку він означає «убити час» (і в тому, що саме на дозвіллі персонаж учинив тяжкий злочин, виявляється подібність зазначеного фразеологізму до «убивання часу» в «Алісі у Дивосвіті» Льюїса Керролла), а насамкінець – «час убити», тобто привести вирок у виконання.

По-третє, прийом, умовно названий «мозаїчністю», – переважна більшість слів тексту однокладові (винятки – *morning, brother, rifle, rider, courtroom, jury, gallows* тощо). Він працює на створення уривчастої, схвильованої інтонації мовлення, і тут не остання роль належить фразовим дієсловом.

Цікаве спостереження наводить Оксана Ванівська щодо дієслова «*to go off*», наявного в цьому вірші. По-перше, воно найчастіше вживається саме в художній літературі та віршах; по-друге, його, як і багато інших фразових дієслів із «*off*», уживають діти (Ванівська 2010, 49). Отже, його можна сприймати вказівкою на вік персонажа пісні. Більш досвідчені знавці англійської та американської літератур можуть углядіти в цьому сюжеті подібність до оповідання «Чоловік, який був майже людиною» («The Man Who Was Almost a Man») афроамериканця Ричарда Райта: його юний герой, щоправда, застрелив із пістолета не людину, а чужого мула, проте мотив був той самий, що й у Стінга, – самоствердження. Своєю чергою, оповідач пісні «I Hung My Head» акцентує не лише на самому пострілі, а й на звуці:

*My brother's rifle
Went off in my hand
A shot rang out
Across the land...*

Під час судового процесу присяжні запитують ліричного персонажа Стінга:

*Explain to the courtroom
What went through your mind...*

тобто буквально «що тобі зайшло в голову»; а зважаючи на значення виділеного дієслова «завершитись успішно» (див. Стасюк 2018, 37; Dooley 2015, 186), можна припустити, що юнака підозрюють в умисному вбивстві і, отже, страта неминуха. На це герой без тіні страху перед смертю зізнається присутнім, що вистрелив у невідомого вершника задля самоствердження:

*...I felt the power
Of death over life
I orphaned his children
I widowed his wife...,
хоча відразу ж і розкаюється:
I pray their forgiveness
I wish I was dead... (Sting 1996).*

Отже, в цьому тексті фразові дієслова створюють фігуру емпізи (посилення), завдяки своїй лаконічності нагнітаючи атмосферу майбутнього Wendepunkt'у оповіді: появу в останньому куплеті пісні привида застреленого вершника, котрий прибув по душу засудженого.

Інші приклади фразових дієслів у Стінга:

*I look for my companion... (The Hounds of Winter);
When you're down and they're counting
When your secrets all found out... (Let Your Soul Be Your Pilot);*

*And all around me every blade of singing grass
Was **calling out** your name and that our love would always last...
(I Was Brought to My Senses);
And after all that we've **been through**
Now I'm wondering... (You Still Touch Me)
Just a year to the day / Since I **went upon** my way...
New York City for a spell / Things **didn't turn out** so well...
If I was ever to **get out** alive / I have to get home on time
(Twenty-Five to Midnight);
And every road I walked would **take me down** to the sea... (Valparaiso);
I've **been knocked out** of the race / But I'll get better... (Lithium Sunset).*

Лише кілька цитат засвідчують варіативність часових форм фразового дієслова в альбомі «Mercury Falling» – не лише вищезгадані Simple Present та Simple Past, а й Past Progressive (*every blade of ... grass **was calling out** your name* – трава вимовляла ім'я коханої саме в момент оповіді) та Present Perfect (*we've **been through** – me, що ми пережили, I've **been knocked out** – я був вибитий із колії*; обидва випадки – вияви зв'язку і водночас контрасту нинішнього умиротвореного стану душі ліричного персонажа та тривожних подій, які його викликали).

Як висновок можна зауважити наступне. О. Потебня всебічно й проникливо розумів символічну сутність словесної творчості. Стверджуючи, що справжнє мистецтво – символічне, учений високо підносив роль слова у творенні цієї глибинної символічності, визначав його чинником еволюції людського світогляду. Внутрішня форма у слові, образ-символ у художньому творі – це поняття, що позначають один і той самий феномен свідомості – *пізнання*, найголовнішим засобом якого виступає мова, зокрема невинний процес словотворення, що триває й до сьогодні.

Експерименти у галузі словесної творчості, пошуку внутрішньої форми слова, осмислення його образності, що викликають зацікавлення студентів різних спеціальностей, стануть чинником глибшого пізнання культур різних народів світу. Механічне зубріння англійських слів та словосполучень показало свою невисоку ефективність. Значно пліднішими, як показує практика, є спроби зрозуміти природу слова через його етимологію, зв'язки з іншими словами, зокрема – оприявлення внутрішньої форми, аби надалі осмислено вживати різні мовні засоби, зокрема фразові дієслова, уже в англомовній комунікації.

Осягнення внутрішньої форми англійського фразового дієслова відбувається у його зіставленні з українськими аналогами, створеними афіксальним способом (*look after – **доглядати за**...; look into – **вглядатися**, put aside – **відкладати заощадження***), притому доречними є ейдетичні образи та цитати з класичних писемних творів. Завдяки післяйменникам, застосованим для творення фразових конструкцій, значно розширюється їхній семантичний діапазон в англійській мові та збільшується варіативність перекладу українською, але водночас усі вони сходяться до первісного значення, заявленого дієсловом.

Окрім власне вивчення фразових дієслів за довідниками та словниками, доцільно брати в роботу художні твори, де вжито подібні конструкції. Фразове дієслово в даному разі виступає заміном варваризмів, книжних слів або й канцелярських зворотів, тим самим оживлюючи мовлення персонажів, роблячи його експресивним. Філологам, зокрема, студіювання фразових дієслів допоможе візуалізувати образи автора, героїв, ліричних оповідачів.

Будучи результатом літературного навчання лірика, віршовий твір може сам послужити дороговказом до вивчення особливостей поетичної мови; специфіки інтерпретації подій суспільного та приватного життя через символічні образи; компаративного студіювання мов, літератур і культур різних країн, у даному разі – Великобританії та України.

Пісні Стінга, добре знані в українській студентській аудиторії різного віку та профілю підготовки, не лише ознайомлять слухачів із тонкощами сучасної англійської поезії, серед яких – і користування фразовими дієсловами для створення тропів і фігур мовлення. Вони введуть їх у культуру Великобританії, дозволять їм осягнути національну своєрідність традицій, побуту, особливості образності в поетичному світосприйнятті.

Застосування ліричних текстів Стінга (а разом із тим – інших авторів) як дидактичного матеріалу на практичних заняттях з англійської мови, передусім у ключі ідіоматики, морфології та синтаксису, відповідає одній із концептуальних вимог до новітньої освіти – устанавлення **міжпредметних зв'язків**. Окрім власне особливостей поетичної мови, здобувачі вищої освіти матимуть нагоду актуалізувати наявні лінгвістичні знання й здобути нові, ознайомитися з новітніми даними історії, культурології, релігієзнавства, літературознавства, а також соціальних і природничих наук.

Література

- БЕЛОВ, Н. (2010): *Словарь живого разговорного английского и американского сленга*. Минск: Харвест.
- ВАНІВСЬКА, О. І. (2010): Фразові дієслова в англійській мові як засіб вираження аспектуального значення завершеності в Британському національному корпусі. В: *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*, 2010, с. 46–50.
- ВЕРБА, Л. Г. /ВЕРБА, Г. В. (2011): *Граматика сучасної англійської мови*. Довідник. Київ: ТОВ «ВП Логос-М».
- ДВОРЕЦЬКА, І. В. (2014): Особливості перекладу фразових дієслів українською мовою. В: *Advanced Education*, вип. 2 / 2014, с. 34–38.
- ДЕВДЕРА, М. П. (2003): *Таємниці словесної творчості*. Вінниця: ПП Видавництво «Тезис».
- КОВАЛІВ, Ю. І. (2007): Пригодницький роман. В: *Літературознавча енциклопедія: у 2-х т. Т. 2: Маадай-Кара – Я-Форма*. Київ: ВЦ «Академія», с. 269–270.
- ЛЕБЕДИНСКАЯ, Б. Я. (2006): *Английская грамматика в стихах: пособие по англ. языку*. Москва: АСТ; Астрель.
- НАЙДИС, Д. (2007): *Библейская Правда*. <https://www.e-reading.club/chapter.php/40842/4/Naiidis_-_Bibleiskaya_Pravda.html> [online]. [cit. 27. 6. 2019]
- НАУМЕНКО, Н. В. (2016): Взаємодія мовностильових концептів у поезії Т.С. Еліота. В: *Наукові записки Тернопільського НПУ імені В. Гнатюка*. Серія : Літературознавство, вип. 45. с. 231–241.
- НАУМЕНКО, Н. В. (2007): Можливості внутрішньої форми слова в мові українського вільного вірша. В: *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*, №22 (138), с. 104–111.
- ПОТЕБНЯ, А. А. (1990): *Из записок по теории словесности*. Москва: Наука.
- ПОТЕБНЯ, А. А. (1976): *Эстетика и поэтика*. Москва: Мысль.
- СТАСЮК, Р. (2018): *Фразові дієслова англійської мови*. Київ: Арії.
- COOPER, J.C. (1995): *T.S. Eliot and the Ideology of Four Quartets*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- DOOLEY, J. / EVANS, V. (2015): *Upstream: Upper-Intermediate Level. A Workbook*. London: Express Publishing.
- GABLE, C. (2009): *The Words and Music of Sting*. London: Greenwood Publishing Group.
- SHRANKO, M. (2015): *Phrasal verbs... Mystery? Fun!* Kyiv: Inkos.
- STING (1996): *Mercury Falling*. <<http://www.sting.com/discography/albums/mercuryfalling>>. [online]. [cit. 2. 1. 2016]

Профіль автора:

Науменко Наталія Валентинівна

Доктор філологічних наук, професор

Наукові інтереси: українська мала проза рубежу XIX – XX століть; українська та зарубіжна поезія XX століття; порівняльне літературознавство та перекладознавство; поетика зображально-виражальних засобів художнього тексту; методика викладання української та англійської мов.

Національний університет харчових технологій

lyutik.0101@gmail.com

Author's Profile:

Nataliia Naumenko

Doctor of Philology, Professor

Scientific interests: Ukrainian Flash Fiction, Ukrainian and Foreign Poetry, Comparative Literature and Translation Studies, Poetics, Ukrainian and English Methodology.

National University of Food Technologies

lyutik.0101@gmail.com

РОМАНОВА НАТАЛЯ ВАСИЛІВНА [ROMANOVA NATALIA]

Херсонський державний університет, Україна

[Kherson State University, Ukraine]

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ КОМПОНЕНТАМИ SAU, SCHWEIN

[Semantic Peculiarities of the German Phraseological Units with the Components
SAU, SCHWEIN]

У кожній літературній мові є фразеологічні одиниці пов'язані з тваринами (Laser 2012; Скитина 2007; Швець 2017). Тварини – це живі істоти (крім людини), що харчуються органічною, самостійно пересуваються та реагують на подразники (WAHRIG 2012, 939), мають розум і психіку, товаришують з людиною (кішка, собака), захищають її і оберігають (собака), маркують соціальний статус індивіда та його статки (велика рогата худоба, свині, коні) (Мамедова 2017, 116, 114).

Не можна заперечувати, що відображення тварин у людській свідомості різне і це залежить від позамовних чинників та мовних (Касавин 1997, 74–81; Рыбаков 1984, 5; Токарев 1972, 247–250).

Позамовними чинниками формування фразеологічних одиниць у пропонованій студії вважаємо насамперед соціальні, політичні, ідеологічні, економічні, релігійні умови, історичний та культурний розвиток людства взагалі та німецького етносу зокрема, а також життєві ситуації, професійну та творчу діяльність людини (Гаврись 2012, 20–21).

До мовних чинників відносимо тенденції у фразотворенні – процесі виникнення фразеологічних одиниць у тому числі семантичні зсуви, зміни, структурно-семантичні видозміни, структурні трансформації, народно-етимологічне переосмислення, повне або часткове калькування мовної одиниці через запозичення та функціонуванні феномену в мовленні (Райхштейн 1971, 59; Солдатова 2017, 30–31, 65).

Фразеологічні одиниці тлумачитимемо, вслід за І. І. Чернишовою та А. В. Куніним, як сталі словесні комплекси (Чернышова 1977, 35) з повністю чи частково переосмисленим значенням (Кунин 1986, 122–123). Переосмислення тут тотожне транспозиції власних значень лексичних прототипів, що призводить до фразеологічної абстракції (Гаврись 1980, 138).

Аналізуючи семантичні особливості німецьких фразеологічних одиниць із компонентами *Sau* і *Schwein*, дотримуємось традиційного підходу а саме: враховуємо вихідну мовну одиницю, засіб трансформації та результат (Гамзюк 2012, 29–33).

Зауважимо, що поняття «Schwein» з'явилося у німецькій мові раніше від поняття «Sau». Йдеться про VIII століття та IX (KLUGE 1999, 705–706, 749). Різною є не тільки хронологія, але й зміст понять. До прикладу, *Schwein* позначало спочатку ознаку *Sau* і мислилось як свійська тварина та її м'ясо, *Sau*, в свою чергу, кодифікувало дику свиню, свиноматку (Paul 1992, 777, 714).

Сучасне розуміння *Schwein* «свиня» німецька лінгвостільнота зводить до декількох дефініцій: 1) «термінологічної»: 1 <Zool.> *Angehöriges einer Familie nicht wiederkäuender, mit Borsten bedeckter Paarhufer, mit kurzer rüsselförmiger Schnauze, die meist zum Wühlen eingerichtet ist* 3 <Kochk.> *Schweinefleisch*, 2) «лінгвістичної» 2 *vom Eurasischen Wildschwein abstammendes Haustier*, 3) «стилістичної» 4 <fig.> *Mensch* і 4) «функціонально-стильової» 5 <umg.> *Glück, unverhofft guter Ausgang einer Sache* (WAHRIG 2012, 846–847). У «термінологічному визначенні» *Schwein* постає зоологічним терміном та кулінарним (процес омонімії), «лінгвістична дефініція» релевантна результату еволюційного процесу тварини за географічною ознакою, «стилістична» ґрунтується на образності, переносному, фігуральному значенні за формулою «тварина – людина», «функціонально-стильова» орієнтує мовця на розмовний стиль, мета якого полягає в обміні «інформацією, думками, враженнями», проханні чи наданні допомоги, виховному впливові (Шевчук 2006, 9). Розмовний стиль є невимуваним мовленням, дещо зниженим, спонтанним, ситуативно зумовленим, культурно обмеженим, емоційно забарвленим, образним (Солдатова 2017, 131–134).

Стосовно сучасного німецького поняття «Sau», виокремлюємо також декілька визначень: 1) «лінгвістичне» 1 *das weibl. Hausschwein, Mutterschwein*, 2) «стилістичне та функціонально-стильове» 2 <fig.; derb> *sehr schmutziger Mensch, unanständiger, moralisch minderwertiger, verwerflicher Mensch*, 3) «соціолінгвістичне» 3 <Jägerspr.> *Wildschwein* (WAHRIG 2012, 798). Тут «лінгвістичне визначення» кодифікує гендерну специфіку свійської тварини та її репродуктивну функцію, «стилістичне та функціонально-стильове» маркує інтенсивність зовнішнього вигляду людини, її моральної поведінки, рис характеру (негативний сенс) на гендерному тлі в межах формули «свійська тварина – людина» та має відношення до девіантної (мовленнєвої) поведінки, «соціолінгвістичне» фокусує увагу на спеціальній, професійній лексиці певної соціальної групи людей – мисливців і єгерів.

Як відомо, семантика терміна відрізняється від семантики слова, по-перше, логічним узагальненням ознак однорідних предметів, по-друге, семантичною співвіднесеністю з окремим класом, рядом, видом предметів, по-третє, наявністю дефініції, по-четверте, логічною співвіднесеністю зі значенням інших термінів у межах певної системи, по-п'яте, зв'язком із певною професійною діяльністю (Махачашвілі 2008, 32). Крім того, термін у межах певної термінології є завжди моносемантом (Реформатский 1968, 103), що тягнє до однозначності, точності, стилістичної нейтральності (Суперанская 1989, 48). За таких міркувань мисливський термін *Sau* узагальнює ознаки диких свиней, номінує їх як потенційний трофей, зоологічний *Schwein* поєднує диких і свійських свиней у родину свинячих нежуйних щетинястих парнокопитних ссавців із коротким рилом, що функціонує більшою мірою для риття у землі (WAHRIG 2012, 846), кулінарний термін *Schwein* має значення «свинина». Звісно, кожний з аналізованих термінів сформувався на базі певної науки, тому корелює із нею та впливає своєю лінгвістичною формою (Махачашвілі 2008, 37).

Попередньо зауважимо, що в емпіричному матеріалі терміни *Sau* і *Schwein* не служать засобом номінації відповідних наукових понять, створюють враження реальних подій і фактів, допомагають мовцю сприйняти навколишній світ із позицій фахівців, професіоналів (мисливців, єгерів, біологів, кулінарів).

Доведено, що лексеми *Sau* і *Schwein* мають складну семантичну структуру, в якій закарбовано етапи формування понять давніх германців про диких тварин і свійських (Таранець 2004, 40–69). Ці поняття співвідносимо з опозицією «свій» – «чужий» (Коч 2010, 41–43): «свій» тотожний рідній, дуже близькій істоті, другові, що постійно поряд (Булик 2009, 40), «чужий» мислиться як зайда з іншої місцевості, репрезентант іншого роду, незнайомиць, стороння особа (WAHRIG 2012, 374).

Аналізоване протиставлення є неоднаковим, диспропорційним у різних лінгвокультурах (Багаутдинова 2007, 26), що «призводить до непорозумінь у міжкультурному спілкуванні» (Коцюба 2017, 315). Отож цілком закономірним вважаємо появу нового напрямку в дослідженні фразеологічних одиниць, «особливо в Україні», – зіставно-типологічного (зіставного / контрастивного) (Мізін 2011, 140). Наукові розвідки такого типу дають змогу «через універсальне» вичленити «національно-специфічне», реставрувати «характер певного народу, його менталітет», долучитись до глибин душі (там само, 141; Ковшова 2009:5–6).

Розрізнення «своїх тварин» і «чужих» поступово інтенсифікувало зародження якісних характеристик «свійський – дикий». Структуруючи тваринний світ, людина намагалася упорядкувати своє біологічне життя у навколишньому середовищі, краще пізнати освоєний простір, щоб панувати над ним (Романова 2006, 24).

Гіпотетично перші приручені тварини – коза, вівця, велика рогата худоба, свиня, кінь – використовувались спочатку для харчування та заготівлі продуктів на тривалий час, потім для культових справ та ритуальних дій (Таранець 2009, 13–19, 73–78). У давніх германських мовах, як переконливо показав В. В. Левицький, дикий кабан був сакральною твариною, символом войовничості та влади (2008, 421).

Згідно з глибинною реконструкцією $*k^w a - k^w ara / -k^w ana$, назви «дикий кабан» і «дика свиня» вийшли з єдиного ранньоіндоєвропейського кореня $*k^w a$ – «одна із гірських (тварин)» (Таранець 2004, 61). Однак більш давньою є опозиція за ознакою віку «дика свиня (доросла)» –

«дика свиня (молода)», а не за статтю (Трубачев 1960, 63). Семантичний зв'язок між поросом і свинею, дикою свинею і диким кабаном простежуємо в таких німецьких прислів'ях, як-от: *Aus einem Ferkel wird eine Sau, Jede Sau nennt ihre Ferkel schön, Von der Sau lernen die Ferkel grunzen* (Beyer 1989, 84, 217), *Drei Dinge sind zu fürchten: der Esel von hinten, das wilde Schwein von vorn und ein Mönch von allen Seiten*. «Бережись осла спереду, дикого кабана ззаду, а ченця з усіх боків» (Кудіна/Пророченко 2005, 79).

Не можемо погодитись із наведеним українським перекладом, оскільки в ньому відтворено, по-перше, ідею антропоцентризму, по-друге, поняття «загроза життю» (*fürchten*) замінено поняттям «здоров'я» (*Бережись*), по-третє, критерії розмежування небезпеки з боку тварин подано дзеркально, тобто віслюк захищає себе передніми копитами, а дикий кабан – задніми ногами, по-четверте, агресію віслюка та дикого кабана трансформовано, по-п'яте, образи свійської та дикої тварини деформовані.

Словосполучення *von hinten* позначає локалізацію «позаду; ззаду» (Мюллер 2012, 331), *von vorn* уживається у значенні «спереду» (там само, 681). Зважаючи на цю семантику, пропонуємо такий калькований варіант українського перекладу, як-от: «Стережись віслюка ззаду, дикого кабана спереду, а ченця з усіх боків».

Дозволимо собі нагадати, що прислів'я – народний вислів «повчального змісту (буквально чи алегоричного плану), яке формулює життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду» (Скрипник 1973, 29) виражений реченням, тотожним думці про певне поняття (Летючая 2017, 106). Функціонує автономно, вживається у прямому й переносному значеннях, характеризується, як правило, виразною метафоричністю та художньою образністю (Солдатова 2017, 90).

У наведених прикладах зберігається формальна спорідненість «цілісності» тваринного світу по материнській лінії у словосполученні *einem Ferkel – eine Sau*, розчленування тваринного світу на а) невизначену частину свиноматок і необмежену кількість молодняка репрезентовано через словосполучення *Jede Sau – ihre Ferkel*, б) означену частину свиноматок і множинність одиничного молодняка через словосполучення *der Sau – die Ferkel* та рівномірне відділення свійських тварин від диких та людей через словосполучення *das wilde Schwein*. Механізмом приручення диких тварин є доброта – чутливе, «дружнє ставлення» людини (НТСУМ 1, 2003, 566) *Mit Güte macht man wilde Tiere zahm* (Beyer 1989, 333).

Спостереження над ілюстративними джерелами показує, що семантика *Sau* і *Schwein* апелює до двох лексико-граматичних класів слів: іменника та займенника.

Іменник уживають в однині *Da hat eine blinde Sau eine Eichel gefunden*. «Трапилось сліпий **курці** зерно, та й те порожнє. Сліпий **курці** все пшениця»; *Ein gutes Schwein frisst alles*. «Добрий **свині** все до смаку» (Кудіна/Пророченко 2005, 36, 88) і множині *Man soll die Perlen nicht vor die Säue werfen; Dicker Trank macht fette Schweine* (Beyer 1989, 217, 250), з означеним артиклем *die wilde Sau spielen* (derb), *den Schweinen wird alles Schwein* (scherzh.), неозначеним *eine Sau durchs Dorf treiben* (ung.), *schwitzen wie ein Schwein*, нульовим *Sau wie eine gesengte Sau* (derb), *Schwein haben* (ung.) (DUDEN 2002, 647, 690), злиттям артикля з прийменником *jemanden etwas zur Sau machen* (derb), *ich wird zur Sau* (derb) (DUDEN 2002, 647), негативними займенникам *keine Sau* (derb) (DUDEN 2002, 647), *Man verklagt keine Sau, die einen beschmutzt*. «Пес бреше на **сонце**, а **сонце** світить у віконце. Собачка бреше, а **пан** їде. Пси виють, а **місяць** світить»; *Wird ein Fohlen im Schweinestall geboren, ist es deswegen noch lange kein Schwein*. «Не стане лоша **свинею**, хоч і в свинарнику народиться. Від лося – лосята, а від **свині** поросята» (Кудіна/Пророченко 2005, 156, 245), *es war kein Schwein da* (derb) (Касландзія 1990, 135) і неозначеними *Viel Schweine machen den Trank dünn* (Beyer 1989, 251), класифікуються за граматичним родом на жіночі *Sau* й середні *Schwein*.

Згідно з концепцією В. Г. Таранця, одина й множина є похідними від чисел 'два/один'. *Два* було максимальним числом «і виражало в мові, з одного боку, цілісність предмету, а з іншого, його множинність». Одиничність з'являється разом із множинністю, є її частиною,

протилежністю (Таранець 2008, 77). Первинною визнають множинність, з форм якої «витворилися пізніше граматичні суфікси числа» (там само, 78).

Жіночий рід виділився історично з однієї категорії «чоловічий/жіночий рід» під впливом вказівних займенників *sā i *sī, середній – сформувався на основі категорії «річ, предмет» (Левицький 2004, 7–8, 15). Отже, *Sau* мислиться давніми германцями як «живий» об'єкт, активний, *Schwein* – як «неживий», пасивний.

Наявність означеного артикля вказує на генералізацію поняття, екстрапольованого на всіх представників класу (Зиндер/Строева 1968, 56), тобто семантика *die Sau* тотожна «всі свині (самки), всі свиноматки», *das Schwein* «усі свині», неозначений артикль маніфестує міру, кількість тварин або невключену в ситуацію предметність (Левковська/Пророкова/Сергиєнко 1973, 77–83), нульовий артикль підкреслює, з одного боку, афективно забарвлене мовлення *unter alter Sau* (derb), функціональний стиль *wo haben wir denn zusammen Schweine gehütet?* (ugs.) (DUDEN 2002, 647, 690), функціональний стиль та ставлення мовця до навколишнього світу *jemand hat (großes) Schwein* (umg., salopp) (Касландзія 1990, 135) «комусь (дуже) щастить» (розм., фамільярно), з другого –, відображає множинність та експресивність *Schweine kümmern sich nicht um köstliche Salben* «Розбирається, як **свиня** в апельсинах. Розбирається, як **баран** в аптеці» (Кудіна/Пророченко 2005, 175).

Займенники, що виступають у ролі іменників *Sau* і *Schwein*, диференціюємо на два семантичні класи: 1) особові *Kitzle ein gewaschenes Schwein, es legt sich gleich in der Kott hinein* «Свиню хоч мий, хоч не мий, а **вона** все в bagno лізе», *Was weiß das Schwein, wovon es fett ist?* «Що знає свиня про те, від чого **вона** вгодована?», *Wenn die Sau gebadet ist, legt sie sich wieder in den Dreck* «Свиню хоч і помий, **вона** все одно в bagno лізе. Що не роби, а свиня **свинею** залишається» (Кудіна/Пророченко 2005, 140, 203, 209), *Der Ruf macht die Sau feister, als sie ist, Wenn die Schweine schlafen, träumt ihnen von Trebern* (Beyer 1989, 217, 251) та 2) відносні *Man verklagt keine Sau, die einen beschmutzt* «Пес бреше на сонце, а **сонце** світить у віконце. Собачка бреше, а **пан** їде. Пси виють, а **місяць** світить» (Кудіна/Пророченко 2005, 156). Особові займенники об'єктивують 3-ю особу однини та множини, відносні вводять підрядні речення, у яких вони є одночасно і сполучним словом, і членом речення.

Вибір особових займенників (*es, sie, ihnen*) або відносних (*die*) на позначення свині в німецьких прислів'ях залежить не стільки від граматичних категорій а) роду, б) відмінку, в) числа, г) неозначеності / означеності, скільки від семантики вислову, місця і ролі образу в культурному просторі лінгвоспільноти, його функціонально-стильового навантаження.

Зберігаючи своє власне категоріальне значення, аналізовані займенники набувають додаткових конотацій залежно від лінгвістичного контексту (найближчого оточення номінативних одиниць) та вислову загалом. У першому випадку – лінгвістичний контекст – елемент *es* у однині називного відмінка стає еквівалентом нейтральної свійської тварини (чоловіча стать/жіноча), на яку спрямована дія, яка має чомусь (з невідомих для неї причин) надлишкову вагу, у другому – вислів загалом –, повідомляє про аномалію зовнішності (брудна, неохайна), девіантну поведінку (вкладається без вагань у bagno), розумову обмеженість, відсутність достатнього життєвого досвіду. Отже, особовий займенник *es* сприймаємо як негативно-оцінний компонент, що вміщує в собі паралельні оцінки з правобічним вектором (негативним): утилітарну з лінійкою «схвально – несхвально» та естетичну з лінійкою «гарне – негарне». Займенник *sie* в однині називного відмінка актуалізує в лінгвістичному контексті інші значення, а саме: гендерну ознаку (жіноча стать), естетичний стан (помита у воді) та біофізичний (існує як різновид), дію, спрямовану на тварину, відносний ступінь вгодованості.

Стосовно вислову загалом, *Sau* і *Schwein* сигналізують про звички свині (самки) лежати, а не ходити чи бігати, про її прихильність до болотистого місця, а також про негативну репутацію у навколишньому світі (*Sau*). Для цієї займенникової одиниці характерна двоїста естетична оцінка – позитивно-негативна.

У множині давального відмінка займенник *sie* виконує відносно нові функції: стає носієм пасивного значення, точніше виявляє релікти «неживої матерії» (Левицький 2004, 8), репрезентує ментальний процес, множинність об'єкта (носія смаку) – лінгвістичний контекст, у вислові загалом – відображає інтенсифікацію дії, спрямованої на всіх свиней, психологічне життя тварин, відпочинок та типовість приємних сновидінь.

На думку П.В. Прохорової, сновидіння є результатом «особливої імагінативної (франц. *image* – «образ») активності, що містить важливу інформацію з несвідомого. При цьому мета снів – донести інформацію до відома сновидця, скоригувати свідомі уявлення про дійсність» (Прохорова 2017, 107). Сказане дає змогу розглядати сон тварини як результат її тісного контакту з людиною, яка деструктурує вихідний простір тварин у рамках власного способу життя (Гамкрелідзе/Іванов 1984, 485–490).

Безпосереднє звернення до словникової сомнологічної статті № 268 «Іжа» виявляє таку інтерпретацію «Сон о еде означает, что вы позволяете пустякам помешать важным делам» (Миллер 2003, 105). Цитований автор узагальнює їжу і водночас кваліфікує її, тлумачить негативно, фокусуючи увагу на перешкоді важливій господарській діяльності та обмежені якості відповідно.

За теорією З. Фрейда (Freud 1982), тварини (свині) повинні сприймати навколишній світ цілісно, неподільно, одноманітно, статично, негативно забарвленим, орієнтованим на штучне харчування (*Treber* «жмаки» – відходи «після переробки різних технічних культур» (НТСУМ 1, 2003, 676). Очевидним є виокремлення категорії свійських тварин. Їх сукупний образ у вигляді свиней *Wenn die Schweine schlafen, träumt ihnen von Trebern* постає невідзначено, що дає змогу домислити його, доповнити, домоделювати. Інакше кажучи, виявити асоціативну свободу, долучитися до співучасті в кваліфікації об'єктів (стану), оцінити їх із власних позицій. Отже, контекстуальні функції особових займенників реалізуються через їх семантичне розширення, текстові – через їх потенційну здатність стисло замінювати предмети, уникаючи повторів та впливати на вислів як цілісне структурне утворення і на адресата як соціально-культурну істоту (Петренко 2008, 7–12).

У семантичній структурі німецькомовних фразеологічних одиниць *Sau* може позначати: 1) вік *Aus einem Ferkel wird eine Sau* «З поросяти свиня виросте» (Кудіна/Пророченко 2005, 23), *Aus einer kleinen Sau wird bald eine große* (Beyer 1989, 149); 2) фізичний стан (негативний сенс) *Da hat eine blinde Sau eine Eiche gefunden* (Кудіна/Пророченко 2005, 36); 3) емоційну оцінку локалізації *Der Sau ist's im Dreck am wohlsten* «Свиню хоч мий, хоч не мий, а вона все в багно лізе» (Кудіна/Пророченко 2005, 61); 4) дистанцію *Die Sau geht dem Gestank nach*. «Свиня на сморід біжить» (Кудіна/Пророченко 2005, 73); 5) фізіологію *Die Sau trägt nicht die Wolle wie ein Schaf* «Свиня не вівця – вовна не наросте» (Кудіна/Пророченко 2005, 73; НУФС 1981, 153); 6) забруднене місце *eine Sau im Heft* «клякса» (БНРС 1980, 286); 7) естетику *Jede Sau nennt ihre Ferkel schön* «Кожній свині свої поросята любі. І сова хвалить своїх дітей. Всякій матері свої діти милі» (Кудіна/Пророченко 2005, 133), *das paßt ihm wie der Sau das Halsband* (БНРС 1980, 286); 8) об'єкт а) (дії) *Man verklagt keine Sau, die einen beschmutzt* (Кудіна/Пророченко 2005, 156), б) (носія емоційного стану) *Was kümmert es die Eiche, wenn sich eine Sau an ihr scheuert* «Дубу байдуже, як об нього свиня чухається» (Кудіна/Пророченко 2005, 200); 9) вчительку *Von der Sau lernen die Ferkel grunzen* «Від свині вчаться поросята хрюкати» (Кудіна/Пророченко 2005, 193); 10) риси характеру (негативний сенс) *Wenn die Sau gebadet ist, legt sie sich wieder in den Dreck* «Свиню хоч і помий, вона все одно в багно лізе. Що не роби, а свиня свинею залишається» (Кудіна/Пророченко 2005, 209); 11) ситість *Wenn die Sau satt ist, stößt sie den Trog um* «Коли свиня сита, вона перевертає корито» (Кудіна/Пророченко 2005, 209; НУФС 1981, 153); 12) коня (негативний сенс) *Wenn man die Sau sattelt, wird kein Zelter daraus* «На свиню хоч сідло надінь – все конем не буде. Не рівняйся свиня, до коня, коли шерсть не така» (Кудіна/Пророченко 2005, 211; НУФС 1981, 153); 13) знецінення сукупності предметів *Man soll die Perlen nicht vor die Säue werfen* (Beyer 1989, 332; DUDEN 2002, 647; НУФС 1981, 153); 14) раціональну оцінку *Viel Geschrei und wenig Wolle, sagte der Teufel und schor eine Sau* (Beyer 1989, 215); 15) ставлен-

ня мовця до навколишнього світу (негативний сенс) *aufstehen [davonlaufen] wie eine Sau vom Trog* (груб.), *es so dick hinter den Ohren haben wie die Sau die Läuse* (груб.), *mit j-m umgehen wie die Sau mit dem Bettelsack* (груб.), *j-n anfahren wie die Sau den Bettelsack* (груб.) (БНРС 1980, 286), *schreien / brüllen wie eine ausgestochene Sau* (derb) (DUDEN 2002, 647), *Sau wie eine gesengte Sau* (derb), *keine Sau* (derb), *die wilde Sau spielen* (derb), *unter alter Sau* (derb), *j-n etw. zur Sau machen* (derb), *ich wird zur Sau* (derb) (DUDEN 2002, 647), *Sau und Seele* (груб.) (ФСНМ 1964, 514); 16) функціональний стиль *die Sau rauslassen* (ugs.), *eine Sau durchs Dorf treiben* (ugs.) (DUDEN 2002, 647), *das paßt wie der Sau das Halsband* розм. «це личить, як свині наритники», *ich habe mit dir doch nicht die Säue gehütet* розм. «я з тобою свиней не пас» (відповідь на фамільярне звертання) (НУФС 1981, 153); 17) авторитет (негативний сенс) *Der Ruf macht die Sau feister, als sie ist* (Beyer 1989, 217); 18) функції *die Sau trägt nicht Wolle wie ein Schaf* (ФСНМ 1964, 514); 19) функціональний стиль та ставлення мовця до навколишнього світу *davonlaufen wie die Sau vom Trog* розм. груб. «набити черево і піти, не подякувавши», *j-d läuft wie eine gesengte Sau* розм. фам. «хто-н. біжить як очманілий, як обпарений», *j-d schreit wie eine gestochene Sau* розм. груб. «хто-н. кричить, наче його ріжуть; хто-н. кричить як недорізане порося», *j-d schwitzt wie eine Sau* розм. груб. «хто-н. обливається потом», *mit j-m umgehen wie die Sau mit dem Bettelsack* (тж. *j-n anfahren wie die Sau den Bettelsack*) розм. груб. «по-свинському ставитися до кого-н.», *es so dick hinter den Ohren haben wie die Sau die Läuse* розм. груб. «бути неприборканим негідником, пройдисвітлом», *etw. ist unter aller Sau* розм. груб. «що-н. ні к чорту не годиться», *j-n zur Sau machen* розм. груб. «вишпетити кого-н., дати чосу кому-н.» (НУФС 1981, 153).

Schwein указує на: 1) внутрішній світ (негативний сенс) *Außen fein, inwenig ein Schwein* (Beyer 1989, 45; НУФС 1981, 183); 2) об'єкт (носія матеріального статусу) *Der eine schert das Schaf, der andere das Schwein* «Одному вовна, іншому – щетина» (Кудіна/Пророченко 2005, 53); 3) небезпеку *Drei Dinge sind zu fürchten: der Esel von hinten, das wilde Schwein von vorn und ein Mönch von allen Seiten* (Кудіна/Пророченко 2005, 79); 4) здоров'я *Ein gutes Schwein frisst alles* (Кудіна/Пророченко 2005, 88); 5) вдачу (негативний сенс) *Kitzle ein gewaschenes Schwein, es legt sich gleich in der Kott hinein* «Свиню хоч мий, жоч не мий, а вона все в bagno лізе» (Кудіна/Пророченко 2005, 140; НУФС 1981, 184); 6) продукт харчування *Man kann nicht Speck haben und das Schwein behalten* «Не бувають вовки ситі, коли вівці цілі» (Кудіна/Пророченко 2005, 152); 7) знецінення сукупності предметів *Schweine kümmern sich nicht um köstliche Salben* (Кудіна/Пророченко 2005, 175); 8) інтелект (негативний сенс) *Was weiß das Schwein, wovon es fett ist?* «Що знає свиня про те, від чого вона вгодована?» (Кудіна/Пророченко 2005, 203); 9) самооцінку (негативний сенс) *Wer sich unter die Kleie mengt, den fressen die Schweine* «Хто з висівками змішався, того свині з'їдять» (Кудіна/Пророченко 2005, 234); 10) якість продукту *Viel Schweine machen den Trank dünn* (Beyer 1989, 251), *Wie das Schwein, so die Schwarte* «Яка свиня, така й шкварка» (Кудіна/Пророченко 2005, 239); 11) біологічний вид *Wird ein Fohlen im Schweinestall geboren, ist es deswegen noch lange kein Schwein* (Кудіна/Пророченко 2005, 245); 12) упорядкування *Das letzte Schwein kriegt den dicksten Trank* (Beyer 1989, 250); 13) смерть *Ein feistes Schwein entläuft dem Metzger nicht* (Beyer 1989, 250); 14) темперамент *Ein unruhiges Schwein wird nicht fett* (Beyer 1989, 250); 15) голод *Hungrige Schweine wühlen am meisten, Wenn der Trog leer ist, beißen sich die Schweine* (Beyer 1989, 250–251, 300); 16) протиріччя *Schächter und Schwein stimmen nicht überein* (Beyer 1989, 226, 306); 17) спосіб життя *Was ein Schwein ist, wird sein Leben kein Ochse* (Beyer 1989, 251); 18) ситість *Wenn die Schweine satt sind, stoßen sie den Trog um* (Beyer 1989, 251, 300); 19) ментально-психічні процеси *Wenn die Schweine schlafen, träumt ihnen von Trebern* (Beyer 1989, 251); 20) подарунок *Wer mir ein Schwein schenkt, dem geb' ich gern eine Wurst* (Beyer 1989, 102, 222); 21) знання (негативний сенс) *Wer nichts gelernt hat, muß die Schweine hüten* (Beyer 1989, 251); 22) безладдя *wie das Schwein aus dem Stall fortlaufen, wie die Schweine vom Troge aufstehen* (БНРС 1980, 332; НУФС 1981, 183), *Wo der Stall offen ist, laufen die Schweine heraus* (Beyer 1989, 273), 23) ставлення мовця до навколишнього світу а) (негативний сенс) *kein Schwein* (salopp) (DUDEN 2002, 690), груб. «ніякий

чорт, жоден собака (ніхто)» (НУФС 1981, 183), *es war kein Schwein da* (derb) (Касландзія 1990, 135), *besoffen wie ein Schwein* (груб.) (Müller 2012, 545), *j-d blutet (або schwitzt) wie ein Schwein* (груб. «хто-н. обливається кров'ю (або потом) (НУФС 1981, 183), б) (позитивний сенс) *den Schweinen wird alles Schwein* (scherzh.) (DUDEN 2002, 690); 24) функціональний стиль *bitte 500 g Schwein* (umg.), *das nenne ich Schwein* (umg.) (WW 1972, 560), *das frisst kein Schwein* (позм.), *daraus wird kein Schwein klug [gescheit]* (позм.), *voll wie ein Schwein* (позм.) (БНПС 1980, 332), *Schwein haben* (ugs.), *wo haben wir denn zusammen Schweine gehütet?* (ugs.) (DUDEN 2002, 690), *wir werden das Schwein schon töten (und wenn es quiekt)* (umg.) (Касландзія 1990, 84); 25) інтенсивність а) кровотечі *bluten wie ein [gestochenes] Schwein*, б) манери мовлення *schreien wie ein gestochenes Schwein*, в) потіння *schwitzen wie ein Schwein* (DUDEN 2002, 690); 26) функціональний стиль та ставлення мовця до навколишнього світу *ein armes Schwein* (umg., salopp), *j-d hat (großes) Schwein* (umg., salopp) (Касландзія 1990, 96, 135), *das nenne ich Schwein!* розм. фам. «от так удача!, оце поталанило!», *wo haben wir zusammen Schweine gehütet?* розм. груб. «чи ми разом свиней пасли?; чи ми під одним сонцем онучі сушили?» (НУФС 1981, 183); 27) людські стосунки (позитивний сенс) *wer da ha-dert um ein Schwein, nehm eine Wurst und laß es sein* (ФСНМ 1964, 546; НУФС 1981, 184).

Такими побачили ми *Sau* і *Schwein* у німецьких фразеологічних одиницях, що підводить до висновку про їх схожу й водночас різнопланову семантичну природу. Семантичну схожість або синонімічність зафіксовано в образах знецінення матеріального світу, рис характеру, ситості, функціонально-стилістичній характеристиці, ставленні мовця до свині *Sau* і *Schwein*, а також у комбінації функціонально-стилістичної характеристики й ставлення мовця до названої тварини. Появу фразеологічних синонімів із компонентами *Sau*, *Schwein* пояснюємо, з одного боку, модифікацією (підсиленням) образів рис характеру та ситості, з другого —, оновленням образу знецінення матеріального світу. Функціонально-стилістична характеристика досліджуваних мовних одиниць невід'ємна від побуту етносу, національної ментальності, «чоловічої» психіки (Тебеніхіна 2013, 375), національного характеру (Золотых 2008, 9), в основі якого «лежить три найважливіші чесноти: *Ordnung* (порядок), *Pünktlichkeit* (пунктуальність) і *Sauberkeit* (акуратність або охайність)» (Томчин 2015, 165), орієнтована більшою мірою на «негативність» у тому числі емоційний стан, мораль, естетика, емоційна оцінка (*Sau*), етикет, розум, шкідливі звички, образа (*Schwein*), «позитив» релевантний удачі та результату (*Schwein*), «нейтральність» відповідає вазі товару (*Schwein*).

Ставлення мовця до *Sau* лише негативне, до *Schwein* — як негативне, так і позитивне, щоправда, на користь «негативного». «Негатив» *Sau* охоплює етикет, манери мовлення, девіантну поведінку, стосунки з іншими людьми, інтенсивність, фізичний стан, чистоту, життєвий досвід, *Schwein* обмежує наведений «негатив» і мінімізує до фізичного стану й інтенсивності та розвиває «новий» семантичний відтінок, а саме: відсутність суб'єкта дії. «Позитив» *Schwein* лежить у гумористичній площині, спрямований на викриття якості внутрішнього (психічного, духовного) світу людей.

Комбінування функціонального стилю й ставлення мовця до свині загалом передбачає низький рівень культури адресанта, його грубе мовлення та фамільярну поведінку. Для *Sau* виділяємо етикет, афект неадекватності, інтенсивність вияву дії / процесу, девіантну поведінку, суб'єкт (носія моралі), якість об'єкта і суб'єкта (носія емоційного стану), *Schwein* висвітлює суб'єкт (носія емоційного стану), об'єкт (носія емоційного стану) та емоцію інтересу.

Різноплановість семантики фразеологічних одиниць із компонентами *Sau* і *Schwein* можна узагальнити й репрезентувати в такому вигляді: *Sau* і *Schwein* як **живі істоти** (див. приклади вище, що позначають: вік; фізичний стан; фізіологію (*Sau*); здоров'я; біологічний вид; голод (*Schwein*), як **сукупність систем** (емоційна сфера та когнітивна) (див. приклади вище, що позначають: емоційну оцінку локалізації; раціональну оцінку (*Sau*); внутрішній світ; інтелект; самооцінку; темперамент; ментально-психічні процеси; знання (*Schwein*), як **«соціалізовані» й «окультурені» істоти** (див. приклади вище, що позначають: дистанцію; забруднене місце; естетику; вчительку; коня; авторитет; функції (*Sau*); небезпеку; продукт харчування; якість продукту; упорядкування; протиріччя; спосіб життя; подарунок; безлад-

дя; інтенсивність; людські стосунки (*Schwein*), як **неживі істоти** (див. приклади вище, що позначають смерть (*Schwein*). У цьому контексті *Sau* є живою матерією у часі й просторі, яку можна оцінити емоційно й раціонально, соціалізувати згідно з духовними потребами людини, *Schwein* уявляємо як живу або мертву матерію у просторі, що має певну структуру й зміст, впливає на людське буття та енергетику індивіда. Отже, компонент *Sau* привносить у семантику аналізованих фразеологічних одиниць більш насичений емотивний, раціональний та духовний смисли, а компонент *Schwein* – логічно-предметний, емоційний, культурний та прагматичний, відповідно. Акцентуємо також семантичні особливості лексем – *Sau* заломлює людські вади й перераховує недоліки, *Schwein* відображає сутність людських вад і моралізує недоліки. Така специфіка лексем умотивована функціями тварин та предметними ситуаціями (Школяренко 2008, 286).

Дослідження може бути продовжено в напрямі структурної лінгвістики, функціональної, зіставної, комунікативної, когнітивної, прагматичної тощо.

Література

- БАГАУТДИНОВА, Г. А. (2007): *Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспекты*. (Автореф. дис. докт. филол. наук). Казань.
- БНРС: ЛЕПИНГ, Е.И./СТРАХОВА, Н. П./ФИЛИЧЕВА, Н. И. и др. (сост.) (1980): *Большой немецко-русский словарь*: В 2-х т. Москва: Русский язык, Т. 2: L–Z.
- БУЛИК, Ю. (2009): Вербалізація концепту «СВОЙ» у рекламному тексті. В: Кононенко, В. І. (гол. ред.): *Семантика мови і тексту*: матеріали Х міжнародної науково-практичної конференції, 21–23 вересня 2009 року, м. Івано-Франківськ. Ужгород: ПНУ ім. В. Стефаника, Ч. II, с. 40–42.
- ГАВРИСЬ, В. І. (2012): Діахронічний аспект німецької фразеології. У: Гамзюк, М. В. (відп. ред.): *Німецька фразеологія в Україні (до 80-річчя з дня народження Володимира Івановича Гаврися)*. Київ: Видавничий центр КНЛУ, с. 15–28.
- ГАВРИСЬ, В. И. (1980): К вопросу о первичном и вторичном фразообразовательных процессах. В: *Сборник научных трудов МГПИИЯ им. Мориса Тореза*. Москва: Издательство МГПИИЯ им. М. Тореза, № 164: Вопросы словообразования и фразообразования в германских языках, с. 132–140.
- ГАМЗЮК, М. В. (2012): Лексико-семантичні шляхи первинного фразотворчого процесу. В: Гамзюк, М. В. (відп. ред.): *Німецька фразеологія в Україні (до 80-річчя з дня народження Володимира Івановича Гаврися)*. Київ: Видавничий центр КНЛУ, с. 29–42.
- ГАМКРЕЛИДЗЕ, Т. В./ИВАНОВ, Вяч. Вс. (1984): *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Ч. 1, 2. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета.
- ЗИНДЕР, Л. Р./СТРОЕВА, Т. В. (1968): *Историческая морфология немецкого языка*. Ленинград: Просвещение.
- ЗОЛОТЫХ, Л. Г. (2008): *Когнитивно-дискурсивные основы фразеологической семантики (на материале русского языка)*. (Автореф. дис. докт. филол. наук). Белгород.
- КАСАВИН, И. Т. (1997): «Человек мигрирующий»: онтология пути и местности. *Вопросы философии*. № 7, с. 74–84.
- КАСЛАНДЗИЯ, В. А. (1990): *Синонимия в немецкой фразеологии*. Москва: Высшая школа.
- КОВШОВА, М. Л. (2009): *Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект)*. (Автореф. дис. докт. филол. наук). Москва.
- КОЦЮБА, З. (2017): Взаємозв'язки опозицій «своє – чуже» та «ми – вони» в побутовій свідомості носіїв слов'янських, германських мов (на матеріалі паремій). У: Мізін, К. І. (гол. ред.): *Поміж мов і культур: методологічний еклектизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства*. Переяслав-Хмельницький: Видавництво ПП Щербатих О. В., с. 314–325.
- КОЧ, Н. (2010): *Генезис восточнославянской концептосферы в языковом и культурном отражении: (эволюционное развитие дуальности человек – животное: на материале мифологии, фольклорных источников, памятников письменности XI–XVII вв.)*. Николаев: Илион.
- КУДИНА, О./ПРОРОЧЕНКО, О. (2005): *Перлини народної мудрості*. Вінниця: НОВА КНИГА.
- КУНИН, А. В. (1986): *Курс фразеологии английского языка фразеология*. Москва: Высшая школа.
- ЛЕВКОВСКАЯ, К. А./ПРОРОКОВА, В. М./СЕРГИЕНКО, Л. В. (1973): *Артикль в немецком языке*. Москва: Просвещение.
- ЛЕВИЦКИЙ, В. В. (2004): *Основы сравнительной морфологии германских языков*. Черновцы: Рута.
- ЛЕВИЦКИЙ, В. В. (2008): *Основы германистики*. Вінниця: НОВА КНИГА.

- ЛЕТЮЧАЯ, Л. (2017): Усечённые пословицы: когнитивный и лингвокультурологический анализ. У: Мізін, К. І. (гол. ред.): *Поміж мов і культур: методологічний еклектизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства*. Переяслав-Хмельницький: Видавництво ПП Щербатих О. В., с. 106–111.
- МАМЕДОВА, А. (2017): Концепт «ФАУНА» как составляющая мегаконцепта «ПРИРОДА» в немецких народных пословицах. У: Мізін, К. І. (гол. ред.): *Поміж мов і культур: методологічний еклектизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства*. Переяслав-Хмельницький: Видавництво ПП Щербатих О. В., с. 111–117.
- МАХАЧАШВІЛІ, Р. К. (2008): *Лінгвофілософські параметри інновацій англійської мови в техносфері сучасного буття*. Запоріжжя: ЗНУ.
- МІЗІН, К. І. (2011): Актуальність зіставних досліджень у царині фразеології: В: *Україна і світ: діалог мов та культур*: Матеріали науково-практичної конференції, 30 березня – 1 квітня 2011 року. Київ: Видавничий центр КНЛУ, с. 140–141.
- МИЛЛЕР, Г. Х. (2003): *Сонник или толкование снов*. Москва; Санкт-Петербург.
- МЮЛЛЕР, В. (2012): *Великий німецько-український словник*. Київ: Чумацький Шлях.
- НТСУМ, ЯРЕМЕНКО, В./СЛІПУШКО, О. (уклад.) (2003): *Новий тлумачний словник української мови*: У трьох томах. Київ: Аконіт, Т. 1: А–К.
- НТСУМ, ЯРЕМЕНКО, В./СЛІПУШКО, О. (уклад.) (2003): *Новий тлумачний словник української мови*: У трьох томах. Київ: Аконіт, Т. 3: П–Я.
- ПЕТРЕНКО, Н. В. (2008): *Займенник у віршованих текстах американської поезії: когнітивно-семіотичний та лінгвосинергетичний аспекти*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Харків.
- ПРОХОРОВА, П. В. (2017): Психолінгвальне підґрунтя німецьких сомнологічних феноменів. У: Єнікеєва, С. М. (гол. ред.): *Нова філологія*. Запоріжжя: ЗНУ, Вип. 71, с. 106–113.
- РАЙХШТЕЙН, А. Д. (1971): *Немецкие устойчивые фразы*. Ленинград: Просвещение.
- РЕФОРМАТСКИЙ, А. А. (1968): Термин как член лексической системы языка. В: Григорьев, В.П. (отв. ред.): *Проблемы структурной лингвистики*. Москва: Наука, с. 102–125.
- РОМАНОВА, Н. В. (2006): Слова fern «далекий» – nahe «близкий» у складі фразеологізмів сучасної німецької мови. В: Фабіан, М. П. (відп. ред.): *Сучасні дослідження з іноземної філології*. Ужгород: ПП Підголицин П. Ю., Вип. 4, с. 23–30.
- РЫБАКОВ, Б. Л. (1984): *Из истории культуры древней Руси*. Москва: Издательство МГУ.
- СКИТИНА, Н. А. (2007): Эмоциональное состояние человека по данным анализа фразеологических единиц (ФЕ) с зоонимным компонентом (на материале русского, английского и немецкого языков). *Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Лингвистика»*. Москва: Издательство МГОУ, 2007. № 1, с. 287–294.
- СКРИПНИК, Л. Г. (1973): *Фразеологія української мови*. Київ: Наукова думка.
- СОЛДАТОВА, С. М. (2017): *Від фразотворення до дискурсу*. Херсон: Тімекс.
- СУПЕРАНСКАЯ, А. В. (1989): *Общая терминология: Вопросы теории*. Москва: Наука.
- ТАРАНЕЦЬ, В. Г. (2004): *Арії. Слов'яни. Руси: Походження назв Україна і Русь*. Одеса: ОРІДУ НАДУ.
- ТАРАНЕЦЬ, В. Г. (2008): *Діахронія мови*. Одеса: Друкарський дім, 2008. 232 с.
- ТАРАНЕЦЬ, В. Г. (2009): *Трипільський субстрат: Походження давньоєвропейських мов*. Одеса: ОРІДУ НАДУ.
- ТЕБЕНІХІНА, Н. В. (2013): Національний характер німців. У: *Україна і світ: діалог мов та культур*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 03–05 квітня 2013 року. Київ: Видавничий центр КНЛУ, с. 374–376.
- ТОКАРЕВ, С. А. (1972): Проблемы общественного сознания доклассовой эпохи. В: Решетов, А.М. (отв. ред.): *Охотники, собиратели, рыболовы*. Ленинград: Наука, с. 236–279.
- ТОМЧИН, А. (2015): *Германия без вранья*. Москва: РИПОЛ классик.
- ТРУБАЧЕВ, О. Н. (1960): *Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологическое исследование)*. Москва: Издательство АН СССР.
- ФСНМ: ОСОВЕЦЬКА, Л. С./СІЛЬВЕСТРОВА, К. М. (1964): *Фразеологічний словник німецької мови*. Київ: Радянська школа.
- НУФС: ГАВРИСЬ, В. І./ПРОРОЧЕНКО, О. П. (1981): *Німецько-український фразеологічний словник у двох томах*. Київ: Радянська школа, Т. II: L–Z.
- ЧЕРНЫШОВА, И. И. (1977): Актуальные проблемы фразеологии. *Вопросы языкознания*. № 5, с. 34–42.
- ШЕВЧУК, С. В. (2006): *Українське ділове мовлення*. Київ: Вища школа.
- ШВЕЦЬ, Н. (2017): Антропоцентричні моделі фразеологічних номінацій з компонентами-іхтіонімами (на матеріалі англійської, французької та української мов). У: Мізін, К. І. (гол. ред.): *Поміж мов і ку-*

- льтур: методологічний еклектизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства. Переяслав-Хмельницький: Видавництво ПП Щербатих О. В., с. 162–170.
- ШКОЛЯРЕНКО, В. І. (2008): *Становлення фразеологічної картини світу німецької мови (на матеріалі писемних пам'яток VIII–XVII століть)*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка.
- BEYER, H./BEYER, A. (1989): *Sprichwörterlexikon*. Москва: Высшая школа.
- DUDEN. (2002): *Redewendungen*. Mannheim: Dudenverlag.
- FREUD, S. (1982): *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse 1916/17*. Frankfurt am Main: Psychoanalytische Technik.
- KLUGE. (1999): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter.
- LASER, B. (2012): Der Hase im Pfeffer: Überlegungen zur Phraseodidaktik. У: Гамзюк, М. В. (відп. ред.): *Німецька фразеологія в Україні (до 80-річчя з дня народження Володимира Івановича Гаврися)*. Київ: Видавничий центр КНЛУ, с. 199–206.
- MÜLLER, V. (2012): *Das große deutsch-ukrainische Wörterbuch*. Kyjiw: Tschumatzkyj Schljach Verlag.
- PAUL, H. (1992): *Deutsches Wörterbuch*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- WAHRIG. (2012): *Wörterbuch der deutschen Sprache*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- WW: AGRICOLA, E. (Hsg.) (1972): *Wörter und Wendungen*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.

Профіль автора:

Романова Наталя Василівна
Доктор філологічних наук, доцент
Наукові інтереси: історія німецької мови,
словотвір, лексична семантика, переклад художньої літератури
Херсонський державний університет
vissensvelt@gmail.com

Author's Profile:

Romanova Natalia V.
Doctor of Philology, Associate Professor
Scientific interests: History of German, Word Building, Lexical Semantics, Fiction Translation
Kherson State University
vissensvelt@gmail.com

Наукове видання

**Людино- й культурознавчі пріоритети сучасного
мовознавства: напрями, тенденції та
міждисциплінарна методологія**

Колективна монографія

Головний редактор:
Костянтин Іванович Мізін

Заступники головного редактора:

Наталія Швець

Олександр Швець

Редколегія:

Любов Летюча

Тетяна Швець

Українською, російською, англійською, німецькою
та французькою мовами

Підписано до друку 17.07.19
Формат 60х90 ¹/₁₆. Умовн. друк. арк. 23,7.
Наклад 300 прим. Замовлення № 80-19.
Папір офсетний. Гарнітура Times.

Видавець і виготовлювач ПП Щербатих О.В.
вул. Софіївська, 36-Б, м. Кременчук, 39601
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2129 від 17.03.2005р.
www.novabook.com.ua